

**НАО «ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА»**

**«СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ**

**Л.И. Абдуллинаны еске алуға арналған
ФИЛОЛОГИЯ МЕН ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ атты
зерттеушілер мен оқытушылардың
III Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
III Международной научно-практической конференции
исследователей и преподавателей
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОЛОГИИ И ЖУРНАЛИСТИКИ,
посвященной памяти Л.И. Абдуллиной**

Өскемен - Усть-Каменогорск, 2024

УДК 80/81+070
ББК 81.2+76.01
Л11

Бас редактор/ Главный редактор:

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің басқарма төрағасы - ректор,
профессор, PhD

Бас редактордың орынбасары/ Заместитель главного редактора:

Ровнякова Ирина Владимировна

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің басқарма төрағасының
орынбасары-стратегиялық даму және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректор, п.ғ.к.

Редакция алқасы/ Редакционная коллегия:

Рахадилев Бауыржан Қорабаевич - С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
университетінің ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры, PhD;

Шарапиева Гүльнур Даулетхановна - С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
университетінің ғылым және ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;

Оразалин Слямбек Калибекович - С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, ф.ғ.к.;

Барбосынова Карлығаш Туркестановна - С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының меңгерушісі;

Галкина Татьяна Владимировна – конференцияны ұйымдастыру комитетінің мүшесі, С.Аманжолов
атындағы Шығыс Қазақстан университеті Қазақ, орыс филологиясы және журналистика
кафедрасының қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.;

Будникова Наталья Николаевна - конференцияны ұйымдастыру комитетінің мүшесі, С.Аманжолов
атындағы Шығыс Қазақстан университеті Қазақ, орыс филологиясы және журналистика
кафедрасының сениор-лекторы;

Полторжицкая Галина Ивановна – конференцияны ұйымдастыру комитетінің мүшесі,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Қазақ, орыс филологиясы және
журналистика кафедрасының сениор-лекторы.

Л11 Л.И.Абдуллинаны еске алуға арналған «**Филология мен журналистиканың өзекті мәселелері**» атты зерттеушілер мен оқытушылардың III Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы / Сборник материалов III Международной научно-практической конференции исследователей и преподавателей «**Актуальные вопросы филологии и журналистики**», посвященной памяти Л.И.Абдуллиной. - Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2024 - 546 б.

ISBN 978-601-314-757-4

Жинаққа зерттеушілер мен оқытушылардың Л.И.Абдуллинаны еске алуға арналған «Филология мен журналистиканың өзекті мәселелері» атты III Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енгізілген. Мақалалар әдебиеттану мен лингвистиканың өзекті мәселелеріне, филологияны, журналистика теориясы мен практикасын оқытудың инновациялық технологияларына арналған. Конференцияға ЖОО оқытушылары, докторанттар, магистранттар, мектеп мұғалімдері қатысты.

В сборник включены материалы III Международной научно-практической конференции исследователей и преподавателей «Актуальные вопросы филологии и журналистики», посвященной памяти Л.И.Абдуллиной. В статьях рассматриваются актуальные вопросы литературоведения и лингвистики, инновационные методы преподавания филологии, теории и практики журналистики. В конференции приняли участие преподаватели вузов, докторанты, магистранты, учителя школ.

ӘОЖ 80/81+070

КБЖ 81.2+76.01

ISBN 978-601-314-757-4

© С.Аманжоловатындағы ШҚУ, 2024

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

УДК 82.09

Артамонова В.

Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена
г. Санкт-Петербург, Россия

ЦЕННОСТИ ЖЕНСКОГО МИРА В ДВУХ СОВРЕМЕННЫХ
РАССКАЗАХ (АННА МАТВЕЕВА И МАЙЯ КУЧЕРСКАЯ)

Аннотация: В статье рассматривается художественное содержание рассказов современных российских писательниц с позиций ценностного подхода.

Ключевые слова: ценность, характер, женский мир

Ценностные ориентации, которые В.Н.Хализев назвал «устойчивым стержнем сознания и поведения личности», определяют жизненное поведение, намерения, чувства и душевные порывы человека. Ученый подчеркивает, что ценностные ориентации зачастую обусловлены «самой натурой человека, а также традицией культуры, в которой они укоренены» [3]. Ранее мы обращались в своих исследованиях к эмоционально-ценностным ориентациям «межукладного человека» 1960-х-1970х годов, показанного В. Шукшиным («Чудик», «Сураз», «Жена мужа в Париж провожала» и др.) Уже тогда писатель обнаруживает в характере и поведении героев жизнеустойчивые и кризисные черты. Традиционные ценности (дома, семьи, земли) теряют свою центральную роль, но остаются «ценностным ядром» для формирования национальной идентичности. В то же время в поведении «межукладного» человека проявляются либо эгоистические черты, приводящие к конфликтам и разобщенности, либо пассивность, слабость, неумение справляться с вызовами новой реальности. В.Шукшин запечатлел изъяны и достижения национального духа, подвергнутого цивилизационным изменениям [1].

Писатели конца XX – начала XXI века (З. Прилепин в романе «Санькя», Роман Сенчин в «Ёлтышевых») показывают полный распад/или бессилие национальных традиционных ценностей перед круто повернувшей к жестким, бесчеловечным порой отношениям в новой реальности. Тем не менее в творчестве В. Шукшина и других представителей деревенской прозы (В.Распутин, В.Белов), названных новых писателей безусловной хранительницей традиционных ценностей в целом остается женщина (образы матерей у Шукшина, распутинские мудрые старухи, бабушка в романе «Санькя», жена героя в рассказе «Рыбаки и космонавты» у З.Прилепина, старуха, в доме которой поселились жестокосердные Елтышевы).

А как обстоит дело с ценностными векторами женского мира в прозе современных писательниц? В этой статье мы обратились к рассмотрению рассказа «Обстоятельство времени» Анны Матвеевой и рассказа «Кукуша» Майи Кучерской. Обе писательницы отличаются вниманием к неоднозначным жизненным коллизиям, стремятся во обыденных событиях, фактах, явлениях обнаружить общий ход и тенденции времени. Вместе с тем, если А.Матвеева исследует большей частью особенности массового сознания, то художественное мировосприятие М. Кучерской более тяготеет к осмыслению повседневности через призму веры, обращения человека к духовным основаниям мира.

Своеобразным инструментом анализа рассказов стала статья социолога Л.Г. Богатыревой «Социальная структура современного общества. Традиционные ценности в аксиологии жизненного пути современной женщины» [1], где выстроена «идеальная» модель ценностного женского мира. Нам показалось любопытным посмотреть, как «работает» модель, предложенная Л.Г. Богатыревой, в названных произведениях, в какой степени ценностный багаж главных героинь формирует и обеспечивает/или не обеспечивает устойчивость и полноту их жизни.

Так, важнейшей ценностью женщины является, по мнению социолога, *созидание и стабильность, роль хранительницы и устроительницы жизни.*

Обращаясь к рассказам, мы убеждаемся, что обеих героинь характеризует неустойчивость, неуверенность в настоящем. *Ценность стабильности* подвергается драматическому переосмыслению. В рассказе «Обстоятельство времени» автор так описывает героиню: учительница русского языка и литературы Е.С. (Елизавета Святославовна сама сократила свои длинные имя и отчество, чтобы избежать насмешек и прозвищ учеников - В.А.) «худенькая, невысокая, длинные волосы в хвост и выглядит как девочка, которая немного устала». В ее жизни все зыбко и лишено прочных этических оснований: дом и домашние кажутся чуждыми и чужими, мечты неисполнимы, будущее не представляется осуществленным. «... Зря говорят, что из любой ситуации найдется выход. Е.С., как человек, на собственном опыте испытавший, каково это – годами жить в наглухо запечатанной комнате без выхода, готова глухо посмеяться над этим заблуждением» - таковы грустные размышления героини над обстоятельствами своей жизни.

Героиня рассказа «Кукуша», устав от суеты семейной жизни, также чувствует себя потерянной и не знает, как это передать свое смятение святому человеку, старцу, к которому пришла за помощью: «...и проблемы-то все мои — одни выдумки, никто не заболел, никто не умер, никто не сошел с ума. Семья, дети. Объяснять ему, что я больше не в состоянии жить, жить прежней жизнью?..»

Семья и удачное замужество как ведущие ценности, определяют стратегию поведения женщин, пишет далее социолог.

Для героинь рассказов М.Кучерской и А. Матвеевой, ценность брака и семьи - данность, не приносящая должной радости. Роль мужей скорее служебная; женщины не принимают или не хотят понять мир того, кто волею их же выбора находится рядом.

В рассказе «Обстоятельство времени» героиня, не любя, жалеет мужа и тянет лямку замужества. Муж, хоть и «ведет нескончаемую беседу с телевизором», но плотно «вошел со всеми своими недостатками и телевизионными головами в состав ее жизни». Добродетельная семейная жизнь не привлекательна, из ценности превратилась в обязанность: героине каждый раз мучительно возвращаться домой. «...У нее есть муж, дочь и даже кошка, но все они – и сама хозяйка – живут в ... в доме своей, отдельной жизнью... И вот каждый стоит на своем краю пропасти и молча смотрит в нее, но временами здоровается с соседями по семье. Да, именно так – в своей семье все они друг другу соседи.»

Е.С. мечтает о свободе, которая для нее воплощена в образах далекой страны («...представить себя на улице британского города с собачкой было чистое счастье!») Бесплотность и неосуществимость мечты воплощается в символическом отсутствии у героини отпечатков пальцев (они неявны, неотчетливы, и Е.С. не дают английской визы). Получая назад отвергнутые документы, героиня вдруг видит, ... «как не подходит ей эта английская мечта – она была ей не по размеру, не по возрасту, не ко времени».

В «Кукуше» муж героини не понимает «странного» сочувствия своей жены другу юности, ставшему наркоманом, а она, не умея объяснить свои чувства, обусловленные духовной связью, тяготением к христианскому осмыслению жизни, юношеской чистой верой, не находит удовлетворения в обыденности семейного бытия и все больше отдаляется от мужа. Маша (так зовут героиню) хотела бы покинуть свой дом, хоть ненадолго, уйти в «подполье» наркоманского сквота, взяв с собой открытку с Гентским алтарем и грезить о «маленьком городе с домами в треуголках, где люди гоняют ... по улицам на великах и могут смотреть на свой алтарь хоть каждый день....Я немножко там отлежусь, отсижусь, я совсем недолго, недолго поживу так, будто я одна и никого у меня нет, ни дочки Ляли, ни сына Мити, ни мужа Семена, ни-ко-го. Будто я в этом мире совершенно одна. А потом я вернусь, честное слово».

Одним из важнейших ценностных векторов устремлений женщины является любовь. Ожидание любви и особенно ее реализация наполняют жизнь женщины глубоким духовным смыслом, читаем у социолога.

В рассказе «Обстоятельство времени» присутствует мотив «запретной» любви-искушения, которую романтическая Е.С. испытывает к своему ученику-старшекласснику. Он – преданный рыцарь и учительницы, и литературы, казалось ей. Но «... самое большее, что она себе позволяла, – это помечтать о том, как они однажды встретятся, лет через пять, когда он уже будет взрослым мужчиной, а она – всё еще привлекательной женщиной».

Героиня Кукуши не может отринуть в своем сознании образ первой любви - мальчика, приобщившего её к красоте обрядов православной веры. «... Я люблю Гришу, точнее того, кто когда-то рассказывал мне про Христа. Кто тихо шел впереди меня в поющей легкими ангельскими голосами сладкой темноте крестного хода, оборачивался, заботливо зажигал погасшую на апрельском ветру свечку, и круглая золотистая вспышка вдруг озаряла снизу юное, детское почти, тонкое, полное неземной и действительно какой-то пьяной воздушной радости, такое родное лицо. Где он теперь?»... Сейчас этот мальчик стал наркоманом, нарушающим все божеские и человеческие заповеди, а героиня все пытается увидеть в нем прежние черты, оправдывая опустившегося человека. «Мы не понимаем, как так, чуть не уморил жену, а потом бросил ее с двумя детьми, один из них трехмесячный младенец. Но он просто на другую переехал планету, а у нас плохо с географией, астрономией, вот и все.... Гриша, возьми меня с собой, по старой дружбе. Я знаю, ты мне не откажешь, мы же все-таки знакомы уже семнадцать лет, посади меня в свой «Союз».... Невесомость... справимся, Григорий, лишь бы побыть без всех».

Материнство, взаимоотношения с детьми как ключевая ценность женского бытия в рассказах А. Матвеевой и М. Кучерской также подвергаются анализу. Ценностные установки матери и дочери в рассказе А.Матвеевой вступают в конфликт друг с другом. Возвышенная Е.С. – полная противоположность своей единственной дочери Карине, она не пытается войти с ней в душевный контакт. « Карина не учится, не работает, мечтает выйти замуж за сексапильного миллионера с хорошим характером и заказывает ночами супербольшие сеты роллов «Харакири для камикадзе». Роллы привозят глубокой ночью, Карина любезничает с посыльными, ее толстые ножки кокетливо приплясывают на пороге».

В мыслях героини М.Кучерской возникает образ малолетних детей, от которых женщина бесконечно устала: «... выпрыгивает прошлое и позапрошлое лето — невозможное, с бессонными ночами, Лялей, а потом Митей в коляске, вечным томлением духа и желанием быть где угодно, только не здесь, — самое светлое время на свете. Когда ребенок ...маленький непонятный зверь...по-котячьи чихает, сопит, похрапывает, срыгивает, пукает, противно и неутешаемо вопит, но каждый издаваемый им звук — труба ангела. Стихли те трубы и больше не звучат. Стихло вообще все, стихло намертво...» Под сомнением здесь - само желание быть матерью.

Истина, добро и красота –общечеловеческие бытийные ценности (думается, что социолог включает сюда и ценность веры, отношения человека с Абсолютом – В.А.) в жизни женщины коррелируются с представлениями о мирном проживании жизни, добродетельности, следованию традициям, позитивном совместном существовании в пространстве и времени с милыми сердцу людьми. отмечает Л.Г. Богатырева. В сюжетных перипетиях рассказов А.Матвеевой и М.Кучерской мы обнаруживаем наличие ценностного

кризиса женщин, связанного с сомнением в традиционной системе ценностей или даже с её распадом. Обе героини обращаются к Богу, однако по-разному.

В рассказе «Обстоятельство времени» ценность веры представлена в параметрах обыденных, необязательных отношений с Абсолютом. Испугавшись любовного «искушения» (это слово Е.С. случайно подсказал ученик, двоечник и хулиган), героиня хочет исповедаться священнику-соседу. Молодой батюшка и его девочка-жена «испуганно» смотрят на неё, когда Е.С. пытается рассказать о злом изломе своей жизни. "Вы хотели поговорить, – догадался хозяин, и Е.С. вдруг увидела, что он тоже – мальчик, что он, наверное, даже не помнит, какие мультфильмы показывали в перестройку. Все вокруг Е.С. вдруг оказались моложе ее на непоправимое и непостижимое число лет...». Е.С. эгоистично не признает в священнике, который постучал в ее плечо, «как в калитку», духовного пастыря, могущего ей помочь. Е.С., выше традиций и ценностей добродетельной жизни ставит свой индивидуальный выбор, который зачастую чреват ошибками и драматическим исходом, крушением надежд. Желание женщины противостоять времени, жизненным обстоятельствам и обязательствам не осуществимо. Рушится ценность романтической любви. Себастьяна бесцеремонно «купила» в свои поклонники и лакеи богатая родительница, прямая противоположность героини. «Когда Е.С. видела Баянову, в голове у нее само собой загоралось слово «хабалка» – неоновыми красными буквами». Нет выхода изменить течение жизни. Е.С. ждут «впереди много стертых отпечатков и неудачных оттисков, но возможен и «странный, счастливый день», читаем в финале романа. Несомненно, что этот образ связан со смертью, освобождающей героиню от перипетий жизни. Не желая возвращаться в «постылую тюрьму квартиры», героиня убегает в никуда. Временной хронотоп в романе - линейность, конечность жизни. «Время летело с ней рядом, то нагоняя ее, то чуточку отставая, но всякий раз оказывалось так близко, что его можно было ощутить на щеках, волосах, ресницах. Время было нежным, безжалостным и таким тихим, что Е.С. не сразу разобрала слова, которые оно произносит. Потерпи еще немного, и этот день придет. А потом пройдет и он, но ты об этом уже не узнаешь».

Противоположный финал в рассказа «Кукуша» М.Кучерской. Он также связан с духовной сферой существования человека, его личного общения с Абсолютом, с Богом. М.Кучерская пишет «пасхальный» рассказ, движение сюжета которого связано с идеей «вечного» возрождения в человеке веры в силы добра. И если душа Е.С. из рассказа А. Матвеевой уже «умерла», так как не склонна к «труду» преодоления обыденного течения жизни, то Маши есть религиозный опыт, сформировавший в ней такие ценности, как сочувствие, сострадание, человеческую поддержку. Совместная тихая молитва со знаменитым старцем с «бесконечно уставшим взглядом» укрепило в ней убеждение «честно нести свой крест»:

«... Нет уж, живи, мучайся, кукуша чтобы каждый день, каждую секунду было невыносимо, чтоб трудно было дышать, ноги отказывались идти, руки делать, голова думать, сердце любить — все равно, каждый Божий, напомним, день. Хочешь не хочешь, пробивай башкой эту безнадежность, прогрызай в глухой стене беспричинной муки дыру».

Героиня возвращается домой, во «вкусное, пахучее тепло хлеба»(отсылка к библейскому образу), к ценностям семьи. «Воскресает» и ценность дружбы: неожиданный звонок Гриши, который выходит из своего «наркоманского тумана» и поздравляет Машу «вечными» словами «Христос воскрес!».

Обобщая, скажем, что героини А.Матвеевой и М.Кучерской показаны в экзистенциальные, драматические моменты своей жизни. Ценностный кризис, который они переживают, связан с неустойчивостью в современной жизни традиционных «женских» ценностей (семьи, брака) и обусловлен во многом их гендерными особенностями: превалированием чувств над разумом, слабостью натуры, подчиненной роли в ориентированном на мужчин социуме. Угадываются и социальные причины определенной деформации ценностей в современном сознании: снижение инициативности человека в определении своего будущего, неверие в собственные силы. В рассказе М.Кучерской этой деформации противопоставлен духовный потенциал личности, впитавшей в себя ценность веры, не слепой, но соединенной с личностными силами человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Артамонова В.В. Человек Шукшина: Эмоции и ценности (на примере малой прозы) / Проблемы художественной антропологии. - Материалы международной научной конференции 12-13 марта 2021 года. / Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. 2021. Том 222. -С.С. 54-61
2. Богатырева Л.Г. Социальная структура современного общества. Традиционные ценности в аксиологии жизненного пути современной женщины // журнал «Социология», №3, 2019. с.с. 123-126 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnye-tsennosti-v-aksiologii-zhiznennogo-puti-sovremennoy-zhenschiny>
3. Хализев В.Е. Теория литературы: учеб. / В.Е. Хализев. — М.: Высш. шк., 1999. – 398 - С.186

УДК 821.512.122.09

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК

Алматы, Казахстан

Бурцева А.Н.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: ПРОБЛЕМЫ, ТЕКСТ, ДИАЛОГ

Аннотация. Современная интеллектуальная культура изучается ведущими компаративистами национальных литературоведческих школ с привлечением интертекстуального поля мировой литературы. Неоклассическая модель научного исследования базируется на особом типе научной рациональности, синтезе многообразных когнитивных практик. Казахская компаративистика достигла высот мировой и является неотъемлемой частью гуманитарного знания. Проблематика литературных связей, параллелей, пересечений в XXI веке актуальна и востребована, так как в ее основе – гуманитарное познание мира, исторический, системный и причинно-следственный подход к исследованию глубинных литературных явлений. Современное развитие компаративистики обусловлено сменой интеллектуально-философской антропологической проблематики, деколонизацией гуманитарного знания. Концептуализация рассматривается как процесс порождения новых смыслов на сложно структурированном и плотно концентрированном литературном ландшафте.

Ключевые слова: литературные явления, мировой литературный процесс, казахская компаративистика, текст, диалог

Литературоведческая компаративистика базируется на сравнительном литературоведении и всеобщем литературоведении. Особое внимание современными исследователями уделяется сравнительной нарратологии, повествованию / описанию, стилю, дискурсу. Актуальной становится интермедийная компаративистика, изучающая медиальный трансфер (письменный текст / электронная книга, гипертекст, литературное произведение / фильм, опера, балет).

В декабре 2018 года кафедрой Сравнительной истории литератур (СИЛ) и Центром современных компаративных исследований ИФИ РГГУ проведен Международный научный семинар «Современные проблемы компаративистики». Был предложен самый широкий диапазон для обсуждения актуальных проблем современного мирового литературного процесса. Под словом «проблема», пишет главный редактор журнала «Вопросы литературы» и научный руководитель семинара И. Шайтанов,

«традиционно понимается обсуждение мировой литературы как предмета компаративистики, предмета, впервые потребовавшего особого метода и особого взгляда на литературу как динамическое пространство, характеризующееся взаимодействием разных национальных культур, воспринимаемых под знаком развития» [1, с.9].

Компаративная проблематика избрана ведущей на IX и X Международных симпозиумах «Contemporary Issues of Literary Criticism» и «Modernism in Literature: Environment, Themes, Names» в Тбилиси. 27-29 сентября 2023 года Международный симпозиум в Тбилиси прошел по теме «Эпоха соцреализма в литературе и искусстве». **Ведущими направлениями его работы стали: Соцреализм. Термин, процесс, направления; Соцреализм и советский дискурс; Модели и формы соцреализма; Соцреализм с человеческим лицом; Соцреализм и метафорическое мышление; Поэтика и политика соцреализма; Искусство и соцреализм.**

Один из ведущих современных компаративистов В.Е. Багно, специализирующийся в области межкультурных связей, истории и теории художественного перевода, пограничных эпох и пограничных явлений в культуре, следует наставлениям Д.С. Лихачева, который призывал «изучать межкультурные и межлитературные связи в динамике их развития» [2, с.456].

В отечественной филологической науке компаративные исследования представлены в трудах Р.Н. Нургали, Ш.К. Сатпаевой, Н.Ж. Сагандыковой, Б.Б. Мамраева, К.Р. Нургали, А.К. Тусуповой и других литературоведов. Академик НАН РК Р.Н. Нургали стоял у истоков открытия Диссертационного совета в ЕНУ имени Л.Н. Гумилева по специальности «10.01.07 – сравнительное литературоведение». Это был единственный Диссертационный совет в республике по данной специальности. Доктор филологических наук, профессор Р.Н. Нургали был бессменным председателем Диссертационного совета, темы защищаемых диссертаций были актуальными, новыми, востребованными.

Новый миропорядок «должны предопределять образование и наука. Нам есть чем гордиться. Научные труды наших академиков С.С. Кирабаева, З.А. Ахметова, Е.В. Лизуновой Ш.Р. Елеукенова, Ж.И. Исмагулова, С.А. Каскабасова и многих других должны изучаться на высоком научно-методологическом уровне. Эти ученые заложили основы многих направлений отечественной науки» [3, с.9].

Важнейшим для член-корреспондента НАН РК, доктора филологических наук, профессора Ш.К. Сатпаевой оставался диалогический подход к изучаемому материалу в контексте компаративных исследований. В трудах Ш.К. Сатпаевой выявлены и обобщены казахско-русские, казахско-европейские литературные связи, раскрыты аспекты темы «Казахская литература и Восток», основные категории компаративистики (литература путешествий, рецепция, инациональная проблематика, художественный перевод и др.).

Докладчики и выступающие Республиканской научной онлайн конференции с зарубежным участием «Национальные поэтики и сравнительное литературоведение в наследии Ш.К. Сатпаевой» [4], посвященной 90-летию известного исследователя-компаративиста, обобщили контактные и литературные связи казахской словесности и искусства в контексте диалога культур, проанализировали конкретные художественные произведения, провели типологическим параллели. Литературоведы, искусствоведы, критики, издатели и преподаватели вузов Казахстана, Азербайджана, Беларуси, Литвы, России, США осуществили сопоставительное изучение национальных литератур в теоретическом и историческом аспектах.

Ведущей категорией современного сравнительного литературоведения стал литературный диалог, а разные типы диалогических отношений между национальными литературами – это, по мнению В.Р. Аминевой, «формы межлитературного процесса, отличающиеся от контактных связей и типологических схождений и позволяющие проводить его систематизацию на основе различий рассматриваемых феноменов, признания самобытности, неповторимости и уникальности сопоставляемых литератур» [5, с.13].

Новейшие издания Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МНВО РК по сравнительному литературоведению и мировому литературному процессу получили признание авторитетных научных школ. Выстроенные в разном ключе, написанные с разных точек зрения по проблематике культурного трансфера, имагологии, дискурса гибридности, художественного перевода, интертекстуального пространства статьи отечественных и зарубежных литературоведов, философов, культурологов, писателей, переводчиков в научном сборнике «Культура в глобальном мире» [6] – о Слове, о литературе и культуре в эпоху глобализма. Исследователи Беларуси, Грузии, Казахстана, Молдовы, Польши, России, Румынии, США, Татарстана, Франции ясно и отчетливо выражают свое представление о сути творчества, о диалоге, основанном на принципах равноправия и признания *другого* как равного себе. Литературный процесс Казахстана, что убедительно проиллюстрировано многими литературоведами, является «составной частью мировой художественной словесности» [7, с.150].

Научный сборник «Культура в глобальном мире» состоит из трех основных разделов: «Художественная литература как духовная дипломатия», «Культурный трансфер и художественный перевод», «Дискурс – картина мира в новейших литературах». Важным вектором гуманитарного и культурного сотрудничества является историко-культурная преемственность, что было обозначено в монографии профессора Б.Б. Мамраева «Казахская литература первой четверти XX века»: «Рассмотрение проблем истории литературы в отрыве от развития литературной критики не обеспечивает полноты любого исследования. Более того, анализ критической мысли, способствуя раскрытию

всего литературного процесса определенного периода эпохи, помогает осознать эстетическую значимость художественной культуры» [8, с.130].

В современном стремительно меняющемся мире культура и литература, их сущность и роль в центре внимания многих исследователей, журналистов. Мы разделяем точку зрения Б.Б. Мамраева: «Огромное число практических проблем мирового и национального масштаба связано сейчас с необходимостью более глубокого понимания обществом сути и механизмов культурного развития. В контексте этого культура понимается как совокупность общественных институтов, которые порождают, транслируют, а иногда и разрушают ценности. Культурные ценности, организуя, направляя и контролируя общественное развитие, по необходимости становятся средствами для реализации своих целей и задач различными областями культуры, в том числе и политики» [9, с.33].

Казахстан входит в творчество и судьбу современных деятелей культуры и литературы всего мира. Литературный текст в художественных переводах на многие языки народов мира презентует нашу природу, наши нравственные ценности. Литература «позднего времени» (О. Седакова) создает эффект перенасыщенности культурного пространства. Исследование современного литературного процесса страны направлено на пропаганду казахстанской модели межэтнической толерантности, межкультурного сотрудничества и общечеловеческих ценностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Шайтанов И. Мировая литература как проблема и вызов // Вопросы литературы. – 2018. – №6. – С.360.

2 Багно В.Е. Миф – образ – мотив. Русская литература в контексте мировой. – Санкт-Петербург: Издательство Пушкинского Дома, издательство «Вита Нова», 2014. – 480 с.

3 Мамраев Б. Приветствие // Национальные поэтики и сравнительное литературоведение в наследии Ш.К. Сатпаевой. Материалы Республиканской научной онлайн конференции с зарубежным участием 24 декабря 2020 / Под общей редакцией С. Ананьевой. – Алматы, 2021. – С.8-9.

4 Национальные поэтики и сравнительное литературоведение в наследии Ш.К. Сатпаевой. Материалы Республиканской научной онлайн конференции с зарубежным участием 24 декабря 2020 / Под общей редакцией С. Ананьевой. – Алматы, 2021. – 376 с.

5 Аминева В.Р. Сопоставительное изучение русской и татарской литератур. – Казань: Редакционно-издательский центр «Школа», 2017. – 264 с.

6 Культура в глобальном мире / Под редакцией С. Ананьевой. – Алматы: Print express, 2020. – 430 с.

7 Mukhametshina R., Nurgali K., Ananyeva S. An artistic landscape of the newest Kazakhstani novel // Laplage em Revista (Corocaba), vol.6, n.Extra B. Sept. – Dec. 2020, p.149-154. DOI: 10.24115/52446-622020206Extra-B606 p.149-155

8 Мамраев Б.Б. Казахская литература первой четверти XX века. 2-е изд., испр. и доп. – Астана: Фолиант, 2012. – 280 с.

9 Мамраев Б.Б. Литература и политика // Русская литература в мировом контексте. Материалы Международного симпозиума. К 200-летию со дня рождения Н.В. Гоголя. – Усть-Каменогорск: Фонд «Русский мир», 2009. – С.32-36.

ӘОК 894.342.091

Касенов С.Т.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ДӘСТҮРЛІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДЕГІ ОЙ МЕН ТІЛ ҰСТОРТУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада ұлттық шешендік өнеріміздегі дәстүрлі түрде көрінетін шешендік тәсілдер сөз етіліп, олардың түрлері сараланады. Оларға өзіндік теориялық анықтамалар беріліп, мысалдар арқылы дәйектеледі.

Тірек сөздер: шешендік өнер, шешендік сөз, дәстүрлі шешендік сөз, билер айтысы, билер сөзі, шешен-билер, шешендік тәсілдер

Қазақ шешен-билері ойды ұтымды жеткізу, қарсыласын сол ой жемісіне тез арада мойынұсынту, сөзге тоқтату жолында шешендіктің өзіндік ұлттық тәсілдерін өмірге әкелген. ”Дау мұраты – ұту” десек, шешеннің үстемдігі оның айтар ойының, жұптар сөзінің сонылығында, қысқалығы мен нұсқалығында. Әлемдік риторика өнерінің практикасы қашанда көп сөзділіктен, бос сөзділіктен қашқан. Бұл сөз барысында Г. З. Апресянның Платон қақында айтқан: ”Вместе с тем он осуждал ”пустословие”, ”льстивые речи”, тех кто ”своей речью заискивает перед народом.” Платон с презрением говорил о человеке, ”который безмерно растягивает свою речь по лености ума, никого не способен убедить...”, – деген байқау-пікірінен жоғарыдағы ой көзін танимыз [1]. Бұған, сондай-ақ ел аузындағы Шәңкі бидің мына бір сөзі жарқын мысал бола алады:

Кере-кере сөйлесең,
Келелі дау келесі жылға кетеді.
Келте-келте сөйлесең,
Екі ауыз сөзбен бітеді.

Қазақ шешендік өнерінде дәстүрлі түрде көрінетін, ұлттық ерекшеліктерді бойына жиған шешендік тәсілдер мыналар: 1. Шешендік сауал; 2. Шешендік жауап; 3. Шешендік жұмбақтау; 4. Шешендік тұспалдау; 5. Шешендік мақалдау; 6. Шешендік мысалдау; 7. Шешендік дәлелдеу-іс қимыл; 8. Шешендік сынау.

Шешендік сауал – қарсыластың білімі мен біліктілігін, танымы мен талғамын, ой әлемін, эрудициясын және сөз саптау мәнерін аңғару мақсатында қойылатын сауал-тәсіл. Бұл тәсіл көбіне жас шешен-билерге көпке танымал, айтулы билер мен шешендер тарапынан қолданылады.

Шешендік сауалдар ”мынау не?”, ”бұл кім?” дейтін қарапайым танымдық сұрақтардан гөрі аса күрделі, көпті көрген өмірлік тәжірбиелерге сүйенген, астарына философиялық байлам түйген сауалдар болып келеді.

Шешендік сауалдар әдеттегі сөз ретіндегі сұрақтардай жеке дара емес, бірімен-бірі жалғас келетін мағына жағынан жымдасқан, сыртқы пішіні жағынан өзара ұйқасып келіп айтылады, ішінара жалқы келетін сауалдар да бар.

Қазақтың шешендік сөздерінде шешендік сауалдар дәстүрлі түрде мына үлгіде ұшырасады:

1. – Ер басында бақыт нешеу,
кемдік нешеу, құлазу нешеу?	11. – Не адал, әлемде не мықты?
2. – Үш арсыз, үш ғайып, үш
жетім деген не?	12. – Таудан биік не бар?
Судан терең не бар?
Оттан өткір не бар?
3. – Кім жау?	13. – Өтірік пен шындықтың
арасы қанша жер, неше
шақырым болар?
4. – Қонақтың неше түрі, жігіттің
неше жұрты болады?	14. – Ат не үшін шабады?
Ер не үшін шабады?
5. – Ағат деген немене?
Санат деген немене?
Қанат деген немене?
Жанат деген немене?	15. – Бұл дүниеде не тәтті?
6. – Жол анасы не?
Сөз анасы не?
Су анасы не?	16. – Жігіт-мігіт деген не сөз?
Ат-мат деген не сөз?
Ас-мас деген не сөз?
7. – Дау мұраты не?
Саудагер мұраты не?
Қыз мұраты не?
Жол мұраты не?	17. – Қатын деген не?
Бала деген не?
Қыз деген не?
Мал деген не?
Инабат деген не?
8. – Қырсықтың белгісі не?
Несібенің белгісі не?
Араздықтың белгісі не?
Татулықтың белгісі не?	18. – Әйелдің жақсысы қандай,
жаманы қандай?
9. – Сағат деген немене?
Ағат деген немене?
Қызық деген немене?
Шыжық деген немене?	19. – Дүниеде не фәріп?
10. – Қол бастау қиын ба?
Жол бастау қиын ба?
Сөз бастау қиын ба?	20. – Қаттыда не қатты, тәттіде не
тәтті?

Келтірілген шешендік сауалдар негізінен қазақ шешендерінің көбіне ортақ. Бұның өзі шешендік сауалдардың дәстүрлі, небір сындардан сүрінбей өтіп, шешен-билердің кәдесіне асқан ыңғайлы тәсіл екенін аңдатады. Сауалдар ішкі мазмұнына қарай соншалықты мәнді, халықтың өмірімен қайынның шорындай біте қайнасып жатқан, тақырыптық жағынан ел тіршілігінің сан алуан беттерін қамтыған болып келеді. Шешендік сауалдар шешен-билер алғаш жүздескенде домбыраның құлақ күйіндегі сөз бастап кетуге, ”жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше” дегендей екі адамның арасын ептейтін, кейін айтылатын киелі ойдың бастауы сияқты дүние. Сонымен шешендік сауалдар белгілі бір дау-шардың тұсында емес жаппай шешен билердің ескіден қалған ескі сөзді жадында қалай тұтып жүр, жеке бас эрудициясы қандай, сөйлеу мәнері, сөз саптауы қандай деген ойлар туындатқан тәсіл.

Шешендік жауап – шешендік сауалға орай келетін ой ұшқырлығын асыл сөзге түйген, қарымта қайтаратын, қарсыласынды күдіктен сейілтп, өмірден түйген азды-көпті тәжірбиенді, білім қорыңды, дүниетанымың мен алғырлығыңды көрсететін тәсіл. Мысалы:

1. Ер басында бақыт – бесеу, кемдік – үшеу, құлазу – төртеу.

Астындағы атың жүрдек болса – жалғанның пырағы,
Алғаның жақсы болса – үйің мен қонағыңның тұрағы.
Балаң жақсы болса – екі көздің шам-шырағы.
Әкең – асқар тау, шешен – аққан бұлақ.
Міне, бес бақыт осы.

Атың шабан болса – дүниенің азабы,
Алғаның жаман болса – өмірдің тозағы.
Балаң жаман болса – көрінгеннің мазағы.
Міне, үш кемдік осы.

Жайлаған ел кетсе – көл құлазиды,
Жайылған мал кетсе – бел құлазиды.
Нарқын танымаған сөз құлазиды,
Қатарынан айырылған шал құлазиды.

Міне, төрт құлазу осы. Бұл Қарауыл Қанай шешеннің Ақтайлақ биге берген жауабы. Шешеннің жауабында күнделікті өмірде көңіл аудара бермейтін жанұяндағы жандардың асыл қасиеті көлденең тартылып ”Ер қанаты – ат” дегендей кеудеңе желік, өміріңе тыныс бітіретін, көшпелі өмірің онсыз көз алдына келмейтінін қазанат бақытқа баланады. Осы бес түрлі нәрсенің

қадіріне жет, бақыт деген осы, ол аспаннан жауатын дүние емес, айналаңнан ізде деген ишараты. Қазақ ”Бақыт мысқылдай кіріп, батпандап шығып кетеді” дейді. Қалған үш кемшілікке, төрт құлазуға берген жауаптарында да Қанай шешеннің өмір парқын білетін, жақсымен жаманды айыратын, өткенін өлшеп, бүгінін бағалап, болашағын бағамдай алатын болмысы жатыр.

2. Үш арсыз: ұйқы – арсыз, күлкі – арсыз, тамақ – арсыз;
Үш ғайып: қонақ – ғайып,,
несібе – ғайып, ажал – ғайып, – дейді жұрт. Бірақ үш жетімді ешкім айта алмайды. Сонда Қарабас шешен: жетім үшеу емес, бесеу:
Елі жоқ жер жетім,
Жерінен ауған ел жетім,
Елінен ауған ер жетім,
Тыңдамаған сөз жетім,
Жақтаушысыз қыз жетім, – деп жауап берген.
3. Жаман болса – жақын жау,
Шабан болса – атың жау,
Шатақ болса – қатын жау,
Кетеген болса – түйең жау,
Тебеген болса – биен жау,
Күнде келсе – күйеу жау,
Тіл алмаса – ұлың жау, – дейді. / Малайсары бидің жауабы/.
4. Қонақтың төрт түрі болады:
Арнайы қонақ,
Құдайы қонақ,
Қыдырма қонақ,
Қылғыма қонақ.
Жігіттің үш жұрты бар:
Ағайын жұрты – күншіл,
Қайын жұрты – міншіл,
Нағашы жұрты – сыншыл. /Бала би/.
5. Екі жаман ұрысса,
Ағат емей немене!?
Екі жақсы сөйлессе,
Санат емей немене!?
Мінген атың қажытпай,
Мәрелі жерге жеткізсе,
Қанат емей немене!?
Тоқтышақтың терісі,
Тондырмаса суықта,
Жанат емей немене. /Саққұлақ шешен/.
6. Жол анасы – тұяқ,
Сөз анасы – құлақ,
Су анасы – бұлақ.
7. Дау мұраты – біту,
Саудагер мұраты – ұту,
Қыз мұраты – кету,
Жол мұраты – жету. /Сырым/.
8. Қырсықтықтың белгісі –
Тал түске дейін төсегінде жатқандай.
Несібенің белгісі –
Жаңа ұйытқан айранды ернімен сорып татқандай.
Араздықтың белгісі –
Жағаңнан жылан кіріп шаққандай.
Татулықтың белгісі –
Жауды жеңіп мекеніңе қайтқандай. /Жаңғабыл/.
9. Жақсыменен сөйлескен,
Сағат емей немене.
Жаманменен сөйлескен,
Ағат емей немене.
Жақсы қатын алғаның,
Қызық емей немене.
Жаман қатын алғаның, Шыжық емей немене. /Құлжабай/.
10. Қол бастау қиын емес,
Көк найзалы ерің болса.
Жол бастау қиын емес,
Соңыңа ерген елің болса.
Бәрінен сөз бастау қиын,
Тауып айтсаң, береке қылады,
Таппай айтсаң, келеке қылады./ Досбол би/.
11. Адал болсаң, судай бол,
Су арамды кетіреді.
Мықты болсаң, жердей бол,
Жер жағанды көтереді./ Жанғұтты шешен/.
12. Таудан биік көңіл бар,
Теңізден терең ғылым бар,
Оттан өткір қайғы – зар. /Сырым/.
13. Өтірік пен шындық арасы төрт-ақ елі: құлақ естіген өтірік, көз көрген рас. /Сырым/.

14. Ат шабысына қарай
шабады,

Ер намысына қарай шабады.
/Сырым/.

15. Ас та тұз тәтті,
Адамда дос тәтті. /Сырым/.

16. Жыққан – жігіт,
жығылған – мігіт,
Озған – ат, қалған – мат,
Жал-жая – ас, шөп-шалам –
мас. /Сырым/.

17. Қатын – тұрақ емес пе?
Бала – шырақ емес пе?
Қыз – өріс емес пе?
Мал – керіс емес пе?
Инабат – ердің азығы емес пе,
Инабатты ер – елдің қазығы
емес пе? /Қазы/.

18. Әй! – дегенде,
Ә! – десе;
Манағы қайда ? – дегенде,
Мә! – десе, жақсы әйел сол.
Әй – дегенде,

Оқ – десе,
Манағы қайда ? – дегенде,
Жоқ ! – десе, дау да іздеме, жау да
іздеме бәрі

өз үйінде. /Тұяқ шешен/.

19. Рас қылып айтпаса,

Дүрлі гауһар сөз ғаріп.

Ел жағалай қонбаса,

Бетегелі бел ғаріп.

Үйрек, қазы болмаса,

Айдын шалқар көл ғаріп.

Басшысы ғаділ болмаса,

Болады екен ел ғаріп.

Қабағын жеңге білмесе,

Байға жеткен қыз ғаріп.

Қадірін халқы білмесе,

Қария болар тез ғаріп. /Абай/.

20. ”Қатты” дегені –
жоқшылық,
”Тәтті” дегені – жан емес пе?
/Тонтай/.

Сонымен, шешендік сауал және жауап бір-біріне ыңғайлас, аузының сөзге ебі бар адамдардың, сонымен қатар шешен-билердің өзара жеңіл сөз қақтығысуларында қолданылатын тәсіл, әдіс. Ал бұл тәсілдің қазақтың шешендік өнерінде барынша тараған, танымал, дәстүрлі тәсіл екенін жоғарыдағы әр түрлі шешендік сөз үлгісінен байқаймыз.

Белгілі бір сөз қақтығысуларында айтар ойды қынаптан қылыш суырғандай жарқ еткізіп ашық айтудан гөрі, жасыра, жұмбақтай айтудан туған тәсіл – **шешендік жұмбақтау**. Мысалы:

– Алысыңыз қандай? – депті Қазыбек те сыпайы сұрақ қойып.

– Алысым жақын болды.

– Тәттіңіз қандай болды?

– Тәттім шырын болды.

– Несиеніз қандай?

– Несием, шүкір, өніп жатыр.

Қазыбек ауылына келген соң әкесі оның қасына ерген серіктерінен:

”Балам Төле бимен не деп сөйлесті? – деп сұрағанда:

– Екеуі былай деп әңгімелесті, бірақ мәнісіне түсіне алмадық, – деседі олар. ”Олары несі екен? – деп қарт әке де түкке түсінбей таң қалады. Сонда жұмбақ сырды Қазыбектің өзі айтып береді.

– Төкеңнің ”Алысым жақын болды” дегені қос жанарын айтқаны. ”Тәттім шырын болды” дегені ұйқысының кашқанын білдіргені. ”Шүкір,

несиём өтіп жатыр” дегені балаларының жақсы бағып, күтіп отырғанын түсіндіргені”, – дейді [2]. Мысалда Төле бидің кәрілік жеткен кездегі көз жанарының нұры тайып, ұйқысы қашқан, бірақ ұрпағының жақсы күтімінде отырған болмысы жасырылыған.

Жұмбақтың фольклордың шағын жанрларының ішіндегі аз сөзге көп мағына сиғызған, материалдық таным мен рухани танымды бір арнаға қосақтаған, соның қыры мен сырына бойлау мақсатында туындаған жанр екендігін ескерсек, онда Төленің кәрілік жеткенін үш ауыз сөзбен жұмбақтауы шешендікке салып, ойлы-қырлы сөйлеуден гөрі өз қалыбын ұтымды етіп үш ауыз сөзге үйіруі – шешендікті мұрат тұтқан бидің ой нұсқалығы мен қысқалығын құптаған ойынан туған ұтымды тәсіл деп қабылдаймыз.

Қазақтың шешендік өнерінде жұмбақтау тәсілінің деректі, дерексіз күй мен болмысты жасыратын екі түрі бар. Дерексіз жұмбақтау тәсіліне адам өмірінің философиялық мәнін, табиғат құбылыстарын, дүниенің кем-кетігін жасырған жұмбақтау тән болады да, оның мысалдары жоғарыда берілгендей. Ал деректі жұмбақтау тәсіліне (заттық) төмендегідей мысалдарды жатқызамыз. ”Жиренше шешен Қарашаш сұлу” деген нұсқадағы: ”Жиренше төрде отырып, қызға қарап басын сипайды. Бұл: ”Сенің қалың малың шашымнан көп-ау”, – дегені. Қыз оған түсініп тақыр тулақты сипайды. Ол теңін тапса, тақыр кедей болса да, берем дегені еді. Жиренше мен қыз осылай бір-бірімен ыммен ұғысады [3].

Ал жұмбақ жанрының шешендік өнерге қоян-қолтық жақын келуі, оның өз жанрлық қалыбын бұзды деген сөз емес. Жұмбақтың күллі жанрлық қасиеті, барша мүмкіншілігі өзі орын тепкен халық ауыз әдебиетінде ғана сақталады. Себебі: ”В длительном процессе исторического развития жанры вступают в тесные взаимодействия, влияют друг на друга и сообща могут сформировать новый жанр. Но никогда они не сливаются, каждый жанр обладает свойствами, которые обособляют его от других жанров”, – дейді жанрлар жүйесін зерттеген ғалым С. А. Қасқабасов [4]. Ғалымның: ”Жанры вступают в тесные взаимодействия, влияют друг на друга и сообща могут сформировать новый жанр. Но никогда они не сливаются”, – деген пікіріне сүйене отырып, сонымен қатар белгілі бір жанрлық түр келесі бір жанр шекарасына әсер еткенде, жанрлық тәсілдерді алып келеді дер едік.

Шешендік тұспалдау – шешендік жұмбақтау тәсілімен төркіндес келетін, ойды астарлап, оспақтап, ишаралап айтудан туған тәсіл. Шешендік тұспалдау тәсілі шешендік жұмбақтау тәсілі сияқты оның ой астарын, шешімін табуды қажет етпейді. Мысалы: Қазақ еліне келген бір елдің елшісін біреулер өлтірейік деп, екінші жақ өлтірмейміз деп үлкен дау-дамай болыпты. Сонда осы мәселені ақылдасып шешу үшін Ұлы жүзден Төле би, Орта жүзден Қазыбек би, Кіші жүзден Әйтеке би бас қосып, бір төбеге шығып отырса, алдындағы көлге бір топ қаз келіп қоныпты. Сонда Төле тұспалдап:

- Мына көлдің алар ма еді қазып атын, – дейді.
- Оғың шығып болмасын жазым атып, – дейді Әйтеке.
- Құтылмастай пәлеге қап жүрмейік.

Қаз екен деп перінің қызын атып, – дейді Қазыбек. Осымен сөз бітеді, елшіге тимей еліне қайыру керек деген шешімге келеді.

Шешендік мысалдау – ойды нақты бір фактінің негізінде, өрбітуден туған тәсіл. Шешендік мысалдауда ойдың ғибраттылығы, мораль мәселесі жетекші роль атқарады.

Ата-ананың қадірін,
Балалы болып байқадым
Ағайының қадірін,
Қаралы болып байқадым
Жанашырдың қадірін,
Жалалы болып байқадым, –

деген мысалда бір кісінің басынан кешкен уақиға ғана емес, сан кісінің тәжірибесімен сыналған өмір шындығы айтылып отыр. Басқаның халін басыңа түскенде түсінесің, жанашыр жақыныңды қиыншылық үстінде танысың деген ғибратты ой жатыр. Сонымен қатар ата-анаңның еңбегін бағалай біл, басына ауыртпалық тускенде туысыңның, досыңның қасынан табыл дегенді ишараттайды.

Шешендік дәлелдеу-іс-қимыл – ой уәжін нақтылы оқиға (аргумент) жетегінде мойындатып көрсетуден, заңдастырудан туған тәсіл.

Мәселен, Ә. Қоңыратбаев шешендік сөздерді жіктегенде, олардың заңдық қызметіне де көңіл бөлген [5]. Бұл ретте академик. З.Ахметовтің: ”Шешендік сөз үлгілері бөліп айтқанда, дау-дамайда, талас-тартыста, әсіресе, жиі қолданылып, шыңдалып келген”, – деген пікірінде билер сотының, сахаралық билер инистутының ішкі лабораториясының болатындығын мезгеген ой әлемі жатыр [6]. Б. Адамбаев: ”Дүние жүзіне есімдері әйгілі шешендердің көбінесе мемлекет қайраткерлерінен, заң қызметкерлерінен, парламент мүшелерінен шығатын ешкімге құпия сыр емес. Мәселен, ежелгі Афин (грек) шешені Демосфен мен Рим шешені Цицерондар әуелі адвокат, кейін парламент басшылары болған. Ал ХІХ-ХХ ғасырларда өмірсүрген орыс шешендері П. А. Александров, Д. Н. Плевако, А. Д. Кони тағы басқалар адвокаттар еді. Сол сияқты атақты қазақ шешендері Төле, Қазыбек, Әйтекелердің би болғаны мәлім”, – деп жазады /117:82/, яғни автордың қолданысындағы би сөзі сол кездегі қазақ даласындағы заңгер түсінігінде алынғандығына ешқандай шүбә етпейміз.

Қазіргі таңдағы сот прокуратура саласында белгілі бір іс бойынша тергеуші жұмыс жасайды. Тергеушінің болған қылмысты ашу жолында қылмыскердің мойнына сол қылмысты салып беру үшін түрлі өзіндік шаралар қолданатыны белгілі. Айыпты адамды тыңдау, сұрақ қою, жауап алу, айғақ заттармен таныстыру, куәләрмен бетпе-бет жүздестіру сияқты дүниелер толып жатыр.

Ал өз кезінде осындай роль атқарған билер сотының белді тұлғасы би де кесімді, билікті нақты бір деректі іс-қимылдың нәтежесінде айтуды мұрат тұтқан. Бұл би кесімінің өмірлік заңдылығы күшті молайтқан. Мысалы, тағы да бір күні атан түйені жетектеген екі адам Едігені көріп: ”Әй, қойшы, осы

түйеге даулымыз, төрелігін бересің бе”, – деп сұрайды. ”Беремін”, – депті қойшы бала жасқанбай. ”Осы түйе менікі. Бала кезінде жоғалған. Атан болғананда тауып отырмын. Ұрлаған ұрым мынау”, – дейді біреуі. ”Өз інгенімнің ботасы болатын, өз бурамның баласы. Бұл маған қылып отырған жала”, – дейді екіншісі. Едіге екеуіне түйенің енесін тауып әкеліңдер дейді. Екі інген келтірілген соң, Едіге атанның тақымына бұрау салып бұрайды.”Жоғалтып едім”, – деген жоқшының інгені боздап атанның үстіне түсе қалды. Сонда бала: ”Мұның ұрлатқанын, сіздің ұрлағаныңыз шын екен. Түйесін қайтараңыз”, – дейді. Екіншісі бұл төрелікке көнбеймін деп, Тоқтамыс ханға барады. Түйесін таныған бірінші адам ханға: ”Осындай бір төрелік айтылып еді”, – дейді. ”Ендеше, сол төрлікке тоқтап, түйесін қайтарып беріңіз”, – дейді хан [7].

Шешендік мақалдау – шешендік сөздерді өткір, ықшам, бейнелеп айтудан туған тәсіл. Шешендік мақалдау тәсілінде шешеннің ойды жасырып, астарлап айтудан гөрі шындықты бопсаламай бетке айтуды халықтық тәжірибиелермен түйіндеп беру мәнері жатады.

Мақалдың теориялық табиғаты оның ел өмірінің заттық және рухани әлемінің рационалды дәнін қорытқан түйінді жанр екенін көрсетеді /124:74/. Мақал аяқталған ойды білдіреді, өз алдына дербес мағынаға ие. Мысалы: ”Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей”, ”Бейнет түбі – зейнет” т.б. Бұл – мақалдың сандаған ғасырлар бойғы халық өмірінің этномәдени, этнопедагогикалық бақылауларының жемісі екендігін көрсетеді, айғақтайды.

Осындай мақал табиғатына тән сөз қысқалығы, нұсқалығы, ұсталығы шешенге сөйлеу өнерінде ойды шашыратпай айтудың ықшамдылығын, тура сөйлеу қалыбын әкеледі. Сөзіміз дәлелді болу үшін бірді-екілі мысалдар келтіріп көрейік:

Қызыл тілін безеніп,
Шешен жігіт дауда ойнар.
Ақ балтырын түрініп,
Палуан жігіт тойда ойнар.
Баданасын киіп ап,
Бар қайратын жиып ап,
Шашақты найза қолға алып,
Батыр жігіт жауға ойнар.
Дастарханын кең салып,
Жомарт жігіт күнде ойнар.
Баданасын кие алмай,
Жауға батып тие алмай,
Бедірей-батпақ үйде ойнар, –

деген шешендік мақалдаудағы негізгі идея ”жақсы” менен ”жаманды”, ”ақ” пен ”қараны” ажырата біл, жігітке жеті өнерде аз, ”сегіз қырлы, бір сырлы” бол, қатарыңнан қалма дейді.

Қас жақсының белгісі – әрі мырза, әрі құл,
Қас жаманның белгісі – өз үйінде өзі құл, –

деген шешендік мақалдау тәсілінде шешеннің халықтың ”әсем болсаң, бәсең бол” деген кішіпейіл ойын қуаттаған ой төркіні білінеді. Жақсы адам өзінің орынын біледі. Өзінен кішіге паңсып, өзінен үлкенге жалынып-жағынып адамгершілігін, ар-намысын кірлетпейді, ел жұмысын атқарғанды ар-намыс көрмейді, ауырсынбайды.

Қорыта айтқанда шешендік өнерде ойды көрікті етіп айтудан, қысқа да нұсқа сөйлеуден, тура көрсетуден туындаған тәсіл.

Шешендік сынау – шешеннің мәймөңкелемей айтатын, ұстараның жүзіндей өткір келетін, содан сабақ алатын, ел танысын, жер танысын деген ойын астарлай айтатын ащы сатирасынан туған тәсіл. Ханды да, қараны да қаймықтыратын шешеннің мерейін әрқашан үстем ететін, сыншылдықты үнемі талап ететін күрделі тәсіл.

Қазақ ауыз әдебиетінде жерге, елге, малға айтылғын сынның алуан түрі бар. Асан қайғы аузынан ”бес аттың сауырына симайды-ау, артыма сала кетер едім» деп жерге; «төс табаны төрт елі бәрілер жүрер жол екен, төсегінен түңілген ерлер жүрер жол екен» деп шөлге; «жал құйрығы қанат екен, төрт аяғы болат екен» деп жылқыға айтылатын сөздер – сынның ежелгі үлгісі.

Түйе үстінде туып, ат жалында өскен малшы, аңшы қазақ қашаннан-ақ сыншы болған. Жүйрік ат, қыран құсты шаппай-ұшпай танитын саяткерлер, құсбегілер туралы аңыздар бар. Ізіне қарап түйенің түрін-түсін айтатын, қозыға қарап мың қойдан енесін тауып табыстыратын, жоғалған биенің іште кеткен құлынын ат болғанда танып алатын сыншылар туралы аңыз әңгімелер сақталған.

Шешендік сынау тәсілі қазақ топырағындағы сөз бостандығының ұлттық ерекшеліктерінен, көшпенді елдің ел басқару жүйесіндегі өзіндік демократиялық құрылымынан туындаған.

Қорыта айтқанда шешендік тәсілдер қазақ шешендік өнерінде ұлттық ойлау жүйесінің шеңберінде, аясында туындаған, өркендеген, қанат жайған, ұтымды ойға қол жеткізудің, сонымен қатар шешендік болмыстың қалыптасу мәселелерін күйттеген іс-әрекеттен туындаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Апресян Г.З. Ораторское искусство. – Москва: Московский университет, 1978.
- 2 Билер сөзі. – Алматы, 1992.
- 3 Шешендік сөздер. – Алматы, 1990.
- 4 Қасқабасов С. А. Жанры казахской народной (несказочной) прозы. Фил. ғыл. док. дисс. микроафишасы. – Алматы, 1988.
- 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991.
- 6 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995.
- 7 Билер сөзі. – Алматы, 1992.

ӘОЖ 82.09(075.8)

Алдаберген А.С., Касенов С.Т.,

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТҮСІНДІРУДЕГІ РИТОРИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР

Аңдатпа: Мақалада көркем мәтінді түсіндірудің риторикалық және герменевтикалық әдістері қарастырылып, олардың мәтіндегі автор ойын қаншалықты ашып бере алатындағы, оқырман эмоциясына әсері сұрақтары айтылады.

Тірек сөздер: Көркем шығарма, көркем мәтін, риторикалық әдіс, герменевтикалық әдіс.

Көркем мәтінді түсіндіруде риторикалық және герменевтикалық әдістер маңызды рөл атқарады. Бұл әдістер мәтіннің мағынасын тереңірек түсінуге және оның бейнелігін ашуға көмектеседі. Төменде осы әдістердің сипаттамасын және жекелеген ғалымдардың пікірлерін қарастырып көрейік.

Риторикалық әдіс көркем мәтінді түсіндіруде тілдік және стильдік құралдардың қолданылуын басты назарға алады. Бұл әдіс арқылы автордың оқырманға әсер ету тәсілдерін, мәтіндегі эмоционалдық және мағыналық акценттерді анықтауға болады.

Аристотель өзінің "Риторика" атты еңбегінде риториканы сендіру өнері ретінде қарастырады. Оның пікірінше, риторикалық әдістер мәтіннің логикалық құрылымын, эмоционалдық әсерін және автордың беделін көрсетуге көмектеседі. Аристотельдің логос, пафос және этос концепциялары риторикалық әдістің негізін құрайды.

Цицерон: «Риториканың тиімділігі оның тыңдаушының эмоциясына әсер ету қабілетінде», - деп санайды. Ол риторикалық тәсілдерді қолдану арқылы автордың ойларын нақты және әсерлі жеткізуге болатынын атап көрсетеді.

Академик З. Ахметов риторикалық әдістің көркем мәтіннің бейнелілігін және экспрессивтілігін арттырудағы рөлін зерттеді. Оның пікірінше, риторикалық тәсілдер автордың идеяларын тереңірек жеткізуге және оқырманның эмоциясына әсер етуге мүмкіндік береді.

«Герменевтика – мәтіндерді ұғындыру және оның қағидаларын түсіндіру жөніндегі ілім. Герменевтиканың әдебиеттану ғылым үшін маңызы зор, ал оның мақсаты көркемдік тұтастықтардың «өміршеңдігі» мен оны ұғындырудың «ғылымилығын», сана-сезім мен мәдени дәстүр дәйектілігін белгілі бір орныққан көзқарастың төңірегінде біріктіру болып табылады». Герменевтикалық әдіс көркем мәтінді түсіндіруде мәтіннің мағынасын,

автордың ниетін және мәдени контекстті талдауға бағытталған. Бұл әдіс мәтінді көпқабатты және терең мағыналы деп қарастырады.

Шлейермахер герменевтиканы «мәтінді түсінудің өнері» деп атайды. Оның пікірінше, герменевтикалық әдіс арқылы автордың ниетін және мәтіннің бастапқы мағынасын түсінуге болады. Шлейермахер герменевтикалық шеңбер концепциясын ұсынады, бұл мәтіннің бөліктері мен тұтас мәтіннің өзара байланысын көрсетеді.

Г.Гадамер герменевтикалық әдістің мәтіннің мағынасын мәдени және тарихи контекстте түсіндіруде маңызды екенін атап көрсетеді. Оның пікірінше, герменевтика арқылы мәтіннің қазіргі заманмен байланысын және оның интерпретациясының өзгеруін түсінуге болады.

Әдебиет зерттеушісі Т.Жұртбай герменевтикалық әдісті қолдана отырып, қазақ әдебиетіндегі мәтіндердің ұлттық ерекшеліктерін және мәдени контекстін талдайды. Оның пікірінше, герменевтикалық талдау арқылы мәтіннің терең мағынасын және автордың ниетін түсінуге болады.

Таблица 1: Риторикалық және герменевтикалық әдістерді салыстыру

Қасиеттер	Риторикалық әдіс	Герменевтикалық әдіс
Мақсаты	Тілдік және стильдік құралдарды талдау, оқырманға әсер ету тәсілдерін анықтау	Мәтіннің мағынасын, автордың ниетін және мәдени контекстті түсіндіру
Негізгі құралдар	Метафоралар, гиперболалар, антитеза, риторикалық сұрақтар	Мәтіннің бөліктері мен тұтас мәтіннің байланысы, тарихи және мәдени контекст
Ғалымдар пікірі	Аристотель, Цицерон, Зәки Ахметов	Фридрих Шлейермахер, Ганс-Георг Гадамер, Тұрсын Жұртбай
Әсер ету аймағы	Мәтіннің бейнелілігі мен экспрессивтілігі	Мәтіннің терең мағынасы мен мәдени контексті
Қолданылуы	Автордың оқырманға әсер етуін және эмоционалдық ықпалын талдау	Автордың ниетін және мәтіннің көпқабатты мағынасын түсіндіру

Көркем мәтінді түсіндіруде риторикалық және герменевтикалық әдістер әртүрлі тәсілдермен мәтіннің мағынасын ашуға көмектеседі. Риторикалық әдіс арқылы мәтіннің тілдік және стильдік құралдарын, автордың оқырманға әсер ету тәсілдерін анықтауға болады. Ал

герменевтикалық әдіс мәтіннің терең мағынасын, автордың ниетін және мәдени контекстті түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ғалымдардың соңғы уақыттағы зерттеулері риторикалық және герменевтикалық әдістердің қазақ әдебиетіндегі рөлін ашып көрсетеді. Мысалы, З.Ахметов пен Т.Жұртбайдың еңбектері риторикалық және герменевтикалық әдістерді қолдану арқылы қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшеліктерін және мәтіндердің терең мағынасын түсінуге көмектеседі. Осылайша, бұл әдістер көркем мәтіндерді жан-жақты түсінуге және олардың көркемдік құндылығын бағалауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Античные риторика. – Москва, 1978.
- 2 Об ораторском искусстве. – Москва, 1967.
- 3 Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – Москва, 1992.
- 4 Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі.- Алматы, 1998.
- 5 Ахметов З. Роман эпопея М.Ауэзова. –Алмат, 1997.

УДК 82.0

Амангельды А.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СИСТЕМА ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ Л. ПЕТРУШЕВСКОЙ

Аннотация: В статье анализируется авторский подход к изображению русской женщины XX- го века в творчестве Людмилы Петрушевской, а именно в произведениях «Время ночь», «Конфеты с ликером», «Маленькая Грозная». Рассматривается авторский стиль Петрушевской в своеобразном подходе к изображению женских образов.

Ключевые слова: система, женские образы, современная женщина, женская проза.

Актуальность данной темы обусловлена недостаточной изученностью творчества Людмилы Петрушевской. В литературоведении отсутствуют работы, в которых анализируется система женских образов в творчестве данного автора. Кроме того, система женских образов в работах Петрушевской отражает такие социокультурные темы как гендерные роли, неравенство, семейные отношения и многое другое.

Тема женщины магистральная в мировой литературе, в том числе и в русской. За несколько столетий создана удивительная галерея женских образов, которая начинается с тоскующей, преданной и нежной Ярославны и

дополняется образами Татьяны Лариной, Наташи Ростовской, Сонечки Мармеладовой и жен декабристов, которых обесмертил Николай Алексеевич Некрасов.

Галерею женских образов в русской литературе дополняют героини Петрушевской, живущие на стыке XX-XI века. Наша цель – проанализировать систему женских образов и выявить, в чем особенность изображения женщин в творчестве писательницы.

За долгие годы творческой жизни Людмила Петрушевская создала огромное количество произведений. Для анализа мы выбрали такие повести, как «Конфеты с ликером», «Маленькая Грозная» и «Время ночь».

Людмила Петрушевская является одним из авторов, кто пишет о реалиях жизни женщин в современной России. Женщина у Петрушевской априори несчастная, живущая с абьюзером (или же вообще одна) личность, которая борется за счастье и будущее своих детей. Несмотря на то, что женские образы у писательницы разные, их связывает одиночество, быт и страдания.

В первую очередь, женщина у Петрушевской – это мать, которая сделает все ради детей. И это мы можем увидеть в повести «Конфета с ликером». Эта одна из самых тяжелых и трагических историй современной женщины [2]. Главная героиня повести Леля «хоть и ангел с виду, знала жизнь не с самой хорошей стороны» [3; с. 263-315]. Молодая медсестра в свое время стала «жертвой» неуравновешенного будущего мужа. Его маниакальные наклонности были заметны с самых первых встреч, но понимая это, героиня Петрушевской будто полностью покорилась своей судьбе. Такой у нее был характер. Жизнь ее научила никогда не перечить, быть покорной. В скором времени, будучи беременной, она так же подвергалась насилию, изматывала себя работой, чтобы было на что жить. Ведь ее муж Никита никак не хотел обеспечивать Лелю и своих будущих детей. Главная героиня, можно сказать, не живет, а выживает. Характер героини меняется под влиянием материнства, она становится более жертвенной и наполненной бескорыстной любовью к своим детям. Так, в попытках борьбы за свою жизнь и за будущее детей, Леля умирает.

Людмила Петрушевская смогла очень хорошо описать суровую реальность жизни беззащитной одинокой матери, которая полна страданий, злобы, и оскорбленной души. Прочитав повесть «Конфеты с ликером», мы словно погружаемся в эту реальность, понимаем чувства главной героини, сочувствуем ей, злимся, осуждаем. Каждая строка повести пронизана глубокой болью. Мы можем заметить, что Петрушевская создала образ женщины, которая на первый взгляд кажется слабой и хрупкой, а на самом деле обладает удивительной силой и выдержкой. И речь вовсе не о физической силе, скорее о том, что главная героиня несмотря на обстоятельства сложившееся в ее жизни, не сломалась, а наоборот, нашла в себе силы бороться за свободу и счастье своих детей.

Если в повести «Конфеты с ликером» представлен образ слабой женщины, то в повести «Маленькая Грозная» мы видим противоположный

первому – образ сильной, оскорбленной женщины. Грозная – так зовут главную героиню. Ее многие уважали за немногословие, боялись с ней спорить. Она внушала настоящий страх пополам с почтением [3; с. 211-263]. Петрушевская описывает главную героиню жестокой и бесчувственной. Автор препарировывает характер женщины, делает из нее сухую, расчетливую особу, которая озлоблена на весь мир. Своим характером и принципами Грозная погубила не только семью, но и саму себя. Она была очень брезгливой, не ела и не ходила в уборную в чужих домах. В ее семье она доминировала над всеми, принимала за всех решения. Дети ее лишены материнской любви, заботы. Грозная даже не брала на руки своих сыновей, как после объясняла «я и ребенка не жалела, кого мне еще жалеть!». Она бывало плакалась на трудности быта с тремя детьми, не ожидая помощи от мужа. Автор считает, что поступки главной героини вполне логичны, что в основе ее поведения лежала обида. На всю жизнь она запомнила фразу «Почему двое?». Сказано это было мужем, который проявил равнодушие к родам своей жены. Это было словно презрение со стороны мужа, и Грозная осталась оскорбленной. Муж ей изменял, поэтому, Грозную можно было помимо сильной, назвать и нелюбимой женщиной.

Грозная – один из отрицательных героинь Л. Петрушевской. В повести «Маленькая Грозная» мы можем увидеть ее отношение ко всем членам ее семьи. Сыновей своих она недолго любила, но большое внимание уделяла дочери. Всю жизнь она боролась за свою квартиру, которую в конечном итоге, сдали в аренду. В квартиру она не пускала никого, даже своих детей и их семьи. Она была настолько бесчувственной, что выгнала своего парализованного сына из дома в холод. Детей своих знакомых не пустила в дом, зная, что дети без матери и отца, остались дома одни. После чего, долгое время эти дети были в детском доме. Но Грозную это мало волновало, она забывало обо всем сразу. По указаниям Грозной, «папаша Грозный» регулярно порол детей. В этом и проявляется жестокость главной героини. Когда умер младший сын, Грозная часто приходила к нему на кладбище, плакалась и «разговаривала» с ним так, как не разговаривала при жизни. Вроде и изменилась она, но нет, она также не пускает никого в квартиру, в том числе и своего другого сына. Но сколько бы она не любила старшего сына, он единственный, кто был с ней рядом перед ее смертью. Он ухаживал за своей матерью как за ребенком и твердил, что какая-никакая, а другой матери у него нет. В конце концов, старший сын и дочь Сталинка решают вопрос с квартирой, а мать их умирает в психбольнице, никому не нужной. Образ Грозной в повести представляет собой яркий пример того, как эгоизм и отсутствие сострадания к близким может привести к такому трагичному исходу события.

Еще один образ эгоистичной матери-одиночки описан в повести «Время ночь». Повествование ведется от лица пожилой писательницы Анны Адриановны. Текст представляется в виде дневника. На первый взгляд, Анна Адриановна – любящая мать, которая делает все для своих детей. Но если мы

посмотрим глубже, то можем заметить, что весь ее дневник – это жалобы на жизнь, на детей. Людмила Петрушевская потихоньку погружает читателя в быт, семейные проблемы, бедность и так далее.

В своем дневнике Анна Адриановна открыто описывает все подробности своей жизни, и не только своей. В первой же части повести она лезет в личный дневник дочери и излагает все прочитанное в свой дневник. Она открыто описывает сексуальную жизнь своей дочери и комментирует каждое действие: в своих записях Алена рассказывает о том, как она горячо любит своего мужчину и жалеет его, как своего сыночка. Поэтесса комментирует это следующим образом: «Если бы сыночка так! Нет слов. — А. А.» [3; с. 3-133]. С дочерью у главной героини натянутые отношения. После каждой ссоры, мать-тиран доводит Алену до слез. В ней нет сочувствия к родной дочери, а вот к сыну у нее совсем иное отношение. Главная героиня души не чает в своем сыне, который недавно вышел из тюрьмы. Петрушевской поднята еще одна тема «женской семьи». Показываются современные реалии жизни, когда матери больше любят сыновей.

Главная героиня повести всегда находит оправдания своим действиям и мыслям. Она все время пытается показать себя с хорошей стороны, выставляя себя жертвой. Поэтому при чтении повести возникает чувство жалости к «несчастной» Анне Адриановне.

На самом деле из многих женских образов, наиболее тяжелым можно назвать образ главной героини повести «Время ночь». Характер у Анны Адриановны очень сложный и временами непонятный. Во время анализа данного произведения возникает вопрос «Какая она на самом деле?». Она двулична, противоречива. В связи с этим сложно определить ее настоящую натуру. Но чаще всего ее мысли выдают ее саму. Она говорит, что любит своего внука. Но, в то же время, оскорбляет его в своих мыслях: «для тебя же, сволочь неотвязная» [3; с. 3-133]. В своем дневнике она якобы жалеет свою дочь, но, когда Алена оставляет матери денег, она радуется. Презирает она свою дочь в легкомысленности, а сама ничем не уступает дочери. Несмотря на то, что ей 50 лет, прихорашивается для мужчин и ждет не дождется, когда к ней заглянет тот самый «Друг».

Изображая заботу о семье, она превращает их жизнь в ад [2]. Она озлоблена на мир, свое окружение. Винит всех в плохом отношении к себе. Свою тяжелую и несчастную судьбу пожилая писательница сравнивает с судьбой Анны Ахматовой. Она полагает, что у нее такая же трагичная ситуация, и их жизнь немного схожа.

Особое внимание стоит уделить отношению женщин в данной повести. Баба Сима, Анна Адриановна и Алена повторяют судьбы друг друга, сливаясь в одного персонажа. Баба Сима также относилась к дочери, как Анна относится к своей. Главная героиня поступает также, как когда-то поступала ее мать. В итоге со своим отношением к детям она остается совершенно одна. Алена забирает трех детей и оставляет старушку «помирать» одну. Свою мать

Анна отдает в психиатрическую больницу, и баба Сима остается также никому не нужной.

Как вы могли заметить, все три произведения разные по содержанию, но схожи тем, что практически в каждом из них Л. Петрушевская обращается к теме рока [6]. То есть, женщины Петрушевской, как правило, смиряются со своей судьбой. Несмотря на то, что они разного характера, их связывает одно – одиночество. Они вечно борются с собой, с окружающими, пытаются пристроить себя и своих детей куда-либо.

В произведениях Петрушевской мы видим типичных женщин нашей современности. В своих работах автор смогла поднять актуальные вопросы современного мира – это гендерное неравенство, положение женщин в обществе.

Творчество Петрушевской не каждому приятно. Учитывая тот факт, что чернуха есть и в повседневной жизни, в литературе она дается тяжело. В первую очередь, нужно принять реалии Петрушевской. Если в традициях русской литературы мы видим, что женщин превозносят («Я помню чудное мгновенье, предо мной явилась ты...»), то Петрушевская пишет как есть. Она не возвышает женщин, в основном, в ее произведениях женские образы – замученные бытом «обяззлые» существа [4].

Таким образом, Петрушевская создала типичный образ современной женщины, замученной социальными реалиями современности, живущей в тесной квартире, с постоянной нехваткой денег и необходимостью постоянного выживания. Все эти обстоятельства ожесточают женщину, делают ее грубой, черствой. К сожалению, в современном мире такой тип женщин очень распространен. Хотя, конечно, в наше время есть и другие, прототипы Татьяной Лариной и многих других. Но, мы должны признать, большинство женщин – это все-таки героини Людмилы Петрушевской.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кислова Л.С. Женская тема в драматургии Л.Петрушевской// Дергачевские чтения – 98. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности: материалы международной научной конференции. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1998. — С. 137-139.

2 Кадиров К.Н., Эшпулатова А. Образ женщины в произведениях Л. Петрушевской. – Душанбе: НавГПИ, 2023.

3 Петрушевская Л.С. Конфеты с ликером: Истории из жизни. – Москва: АСТ, 2011. – 315 с.

4 Рыжова П. Людмила Петрушевская. Время ночь//Постсоветская реальность:Рефлексия. - Полка, 2018.

5 Jana Nowakowska. Силуэты женщин в творчестве Людмилы Петрушевской в гендерном аспекте// Kultury Wschodniosłowiańskie. – Oblicza I Dialog,2018. – С. 95–103.

УДК 821.512.122.09-394

Бакимбаева М.З.,

КГУ «Областная специализированная школа-гимназия- интернат для одарённых детей имени Жамбыла»

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СОЗВУЧИЕ ДВУХ ВЕЛИКИХ ПОЭТОВ

Аннотация: В статье затрагивается тема созвучия двух великих поэтов, как Абай Кунанбаев и А. С. Пушкин. А что связывает людей, живших на земле в разные годы и по этой естественной причине не имевших возможности общаться лично? Как изучается жизнь и творчество Абая Кунанбаева на уроках русского языка и литературы? Всем этим вопросам и посвящается данная статья.

Ключевые слова: Абай, А. С. Пушкин, переводы, «Евгений Онегин».

У каждого народа есть личности, ставшие национальным символом. Таков Абай у казахов, Пушкин – у русских. Сегодня их имена неразделимы. Случайно ли это? Что связывает людей, живших на земле в разные годы и по этой естественной причине не имевших возможности общаться лично? Каждый из них был искренним патриотом своего Отечества, горячо любил свою нацию, свою культуру. Но эта сыновняя привязанность к исконно национальным корням не помешала им одновременно уважать и ценить другие народы.

Абай, пришедший в литературу в зрелом возрасте, с жадностью впитывал кроме национального фольклора и восточной поэзии, неисчерпаемую сокровищницу русской культуры. Знакомство в городе Семипалатинске с русскими ссыльными А.В.Леонтьевым, Е.П.Михаэлисом, Н.И.Долгополовым, С.С.Гроссом дало возможность приобщиться к образцам русской литературы – произведениям Пушкина, Лермонтова, Толстого, Крылова. В них он нашел для себя богатую духовную пищу, чувствовал свое идейное родство и духовную близость с ними.[2,114] Абай высоко ценил русскую культуру, русское образование и просвещение. Будущее и счастье своего народа он видел в сближении с русскими. Как истинный сын своего народа Абай решает помочь своему народу освободиться от невежества, облегчить страдания, вооружиться качествами, присущими великому народу. Он призывает народ к просвещению и науке, изучать культуру и искусство русских. «Это ключ к жизни, обретешь его – жизнь твоя станет легче. Узнавай у русских доброе, узнавай, как работать и добывать честным трудом средства к жизни» - обращается к народу поэт [1,318].

Абай был первым человеком из казахов, который познакомил и навсегда породнил свой народ с Пушкиным – гением русской поэзии. Впервые в степи в чудных стихах Абая прозвучал на казахском языке пленительный

голос русского поэта. Неслучайно Абай взялся за перевод романа в стихах «Евгений Онегин» - этой энциклопедии русской жизни. Абай показал себя не только хорошим переводчиком Пушкина, но и поэтом – импровизатором. Переводя пушкинского «Евгения Онегина», он в то же время создает новое произведение «Татьяна-Онегин». Настоящим переводом, близким к оригиналу является лишь первое письмо Татьяны. Остальные отрывки представляют самостоятельные, отличные от пушкинских, стихи. Абай перевел из «Евгения Онегина» семь отрывков. Он выделил темы: «Портрет Онегина», «Письмо Татьяны к Онегину», «Ответ Онегина», «Слово Онегина», «Письмо Онегина к Татьяне», «Слово Татьяны», «Из монолога Ленского». Завершает цикл «Предсмертное слово Онегина». Абай был в полном восторге от «Евгения Онегина», что решил передать стихи Пушкина своеобразно – через мелодику. Особенно дорога была Абаю Татьяна- резко отличающаяся от обычных девушек своим характером, духовными интересами, полная искренности и чистоты в своих чувствах, близкая народу, верная своему долгу [3,132]. «Песня Татьяны», переведенная Абаем и положенная им на музыку, переходила из одной юрты в другую, из аула в аул, была понятна любому степному казаху, всему народу. Первыми исполнителями были друзья Абая, акыны, его последователи. Переписав стихи и выучив мелодию, они торопились в соседние аулы и Семей быстрее познакомить молодёжь, народ с песней. «Песню Татьяны» не могла не петь и Айгерим. Эту песню полюбили не только в Чингизских горах и степях, но и во всём Казахстане. Слова любви Татьяны нашли взаимопонимание у казахских девушек, переживающих аналогичное состояние и душевное потрясение в жизни. Светлое, чистое, сильное и прекрасное чувство, переданное поэтом, нашло отзыв в сердцах казахов. Эта лучезарная песня покоряет людей по сей день в исполнении прекрасных певцов. Абай высоко чтит Пушкина, считал своим учителем, наставником, путеводителем. Критик М.Каратаев вспоминал о том, как распространялось это произведение в казахской степи: «Пушкин прокладывал путь в казахскую школу через Абая. Казахские школьники хорошо приняли его. Письмо Онегина к Татьяне, переведенное Абаем так понравилось народу, что вскоре оно стало любимым отрывком из романа» [4,156-157]. Это свидетельствует о том, как близко стало произведение для казахского народа.

Абай был первым из среднеазиатских переводчиков Пушкина. И хотя Абай переводил Пушкина меньше, чем других русских классиков, зато в собственном его творчестве очень много сходного и родственного с Пушкиным — и в лирических раздумьях, и в понимании природы, и в проникновении в любящее женское сердце, и в глубоко значительных социальных мотивах. Абай сходен и близок Пушкину, как сходны и близки все классики мировой культуры, общими, родственными чертами великого поэтического духа, высоких порывов человеческой мысли. Своеобразный и самобытный классик казахской литературы, Абай близок к своим духовным братьям на западе, наследие которых он избрал, как лучшие сокровища

мира. Так похожи и близки друг другу гигантские вершины, возносящиеся над равнинами и хребтами. [5,22-27].

А как изучается жизнь и творчество Абая Кунанбаева на уроках русского языка и литературы? На уроках русского языка и литературы в средних классах, когда учащиеся только начинают изучать лирику Пушкина, мы можем предложить им такие же аналогичные стихотворения из лирики Абая. Это стихотворения о природе. Учащиеся смогут сопоставить стихотворения А.С.Пушкина о временах года со стихотворениями Абая. А при изучении творчества А. С. Пушкина в 9 классе можно параллельно изучить и творчество Абая. По казахской литературе учащиеся уже с начальных классов начинают изучать о жизни и творчестве великого Абая. Поэтому в 9 классе им не составит труда параллельно изучать двух гениев.

Одним из важнейших путей ознакомления учащихся с поэзией Пушкина и Абая является проведение на уроках «поэтической пятиминутки». Это приводит к тому, что каждый ученик индивидуально проводит поисковую работу, и, заучивая ранее неизвестные остальным учащимся стихи, расширяет познание, знакомит других с поэзией великих поэтов. После нескольких таких занятий каждый ученик будет знать как минимум по пять-шесть стихотворений Пушкина и Абая. Переводы и сопоставления – важный вид работы на уроках русского языка и литературы. Поэтому на уроках мы можем предложить учащимся сопоставить произведения Пушкина с переводами Абая. Такой вид работы очень увлекает учащихся казахской школы. Если среди них есть поэты, то они даже могут тоже переводить Пушкина и сопоставить свои переводы с переводами великого Абая. При изучении «Евгения Онегина» Пушкина учащиеся даже смогли спеть «Татьянаның хаты». В начале урока для эффективности восприятия можно предложить прослушать роман в аудиозаписи, а также беспрестанно совершенствоваться в чтении вслух, внимательно изучать то, как читают стихи поэтов мастера художественного слова (в аудиозаписи). На итоговом занятии можно провести парную работу, задания нужно давать заранее, чтобы учащиеся смогли основательно подготовиться, и чтоб урок прошёл интересно. Можно предложить ученикам такие темы:

I пара: 1) Пушкин в лицее; 2) Абай в семинарии. Рассказать о детстве и становлении поэтов.

II пара: 1) Пушкин и декабристы; 2) Абай и русские ссыльные.

III пара: 1) Пушкин на юге; 2) Абай в Семипалатинске.

IV пара: 1) Пушкин в Михайловском; 2) Абай в Усть-Каменогорске.

V пара: 1) Пушкин в Болдино; 2) Абай в Чингистае.

VI пара: 1) Последние годы Абая и Пушкина.

На этом уроке будут звучать и русская, и казахская речь, и музыка, и поэзия, и живопись, мы сможем увидеть в лице каждого ученика поэта, певца, музыканта, художника, переводчика, журналиста. Потому что каждая пара подготовится к уроку по-разному. Проведение таких уроков будут способствовать повышению креативного мышления учащихся, а также

формированию поликультурной личности, способной переводить всё ценное других народов на казахский язык, тем самым помочь приблизить народы и их культуру.

Сегодня и Пушкин, и Абай признаны мировой культурной общественностью. По решению Секретариата ЮНЕСКО 1995 и 1999 годы прошли под знаком этих поэтов. 2006 год был Годом Пушкина в Казахстане, а в России – Годом Абая.

В наше сложное время, когда мы живем в рыночных условиях с проблемами самовывживания, снова обращаемся к мудрому наследию Абая и Пушкина. Оно актуально для нас как никогда прежде. Люди, которых беспокоит будущее народа, вновь и вновь возвращаются к назиданиям Абая, к стихам Пушкина, находят в них добрые советы, ответы на насущные вопросы повседневной жизни.

Бессмертное наследие Пушкина и Абая стало достоянием не только национальным, но и мировым. Не иссяк интерес к их творчеству: оно по-прежнему интересно и популярно на всех континентах планеты. Осмысление значимости Пушкина и Абая не завершено.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абай. Қара сөз. Книга слов. – Алматы: ТОО РПИК Дәуір, 2007.–318 с.
- 2 Каратаев М. Пушкин и Абай в кн.: Рожденная Октябрем. - Алма-Ата, 1958. – С.114.
- 3 Алиева К.Т., Мамекбаева С.А., Огус Т.К. Республика Казахстан. - Алматы: Білім, 1994. – 132 с.
- 4 Каратаев М. Абайды армандасақ / В книге: Абай тағлымы. - Алматы: Жазушы, 1986. – С. 156-157.
- 5 Писатели Казахстана. Биографические справки. - Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1958. – С.22-27.

ӘОЖ 821.512.122.09

Барбосынова К.Т.

С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан республикасы

ТОЛҒАУДЫҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа: Толғау – әдебиетте өзіндік ерекшелігімен көзге түсіп, көне дәуірлерде туып қалыптасқан поэзиялық шығарманың бір түрі. Толғау қазақтың «жыр толғау», «толғап айту» деген сөзінен алынып, әдебиетте жеке термин ретінде кейінгі дәуірде ғана қалыптасты. Толғаулар табиғи сипаты мен жүйелі оқигасы бар жырға жақын, үндес келеді. Бізге жеткен толғаулар халық өмірінің аса жауапты, күрделі де қиын тұсында айтылып таралғанын аңғарамыз. Жыраулар толғаған суырып салма

жырлар философиялық ойға құрылған тұжырымдарымен, жеке адам бейнелерін жасаған салиқалы да тартымды мазмұнымен дараланатыны туралы мақалада сөз болады.

Кілт сөздер: әдебиет, толғау, ақын-жыраулар.

Қазақ поэзиясының алғашқы бастау-бұлақтары болып есептелінетін шығармалар түрі бізге толғау арқылы жеткендігін зерттеушілер дәлелдеген.

Осы аталған толғау жайында 1926 жылы тұңғыш рет ғалым Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жан-жақты зерттеген [1, 117 б.]. Әдебиетіміздің әрбір терминін жеке-жеке көрсетіп, нақтылы мысалдармен дәлелдеуі – автордың талмай ізденісінің, көп оқып, көп еңбектенуінің жемісі. «Толғау қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған» уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі - ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың халін танып, күйін салып толғай алуда» [1, 226 б.], - деп автор ғылыми жолмен дұрыс бағамдаған.

А.Байтұрсынов толғаудың ішкі табиғатына терең талдау жасай келіп, түйінді ойларын жан-жақты талдайды: ішкі шарты: а) Толғау жалпы сырлы болу керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады, бірақ ол күй өзгеге түсінікті болуы тиіс. Күйі түсінікті болмаса, өзгелерге әсер ете алмайды. ә) Толғау шын сырлы болуы тиіс. Өтірік жәй сөзге де жараспайды. Толғау сияқты сырлы шығармаға өтірік жараспақ түгілі, бүлдіреді. Сондықтан күйлі толғау көңілде шын болған күйден шығуы керек. Бұранғы қазақ ақындарының мақтау, құттықтау өлеңдерінің көбі қадірсіз болып кетуі шын көңілден шын толғау болып шықпағандықтан. б) Толғау таза болуы тиіс. Нас, былғаныш, нәжіс емес, әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді. Толғау сөзге былғаныш пікір қатысса, о да сондай әсер етеді» [1, 226 б.]. Толғауда адам жанының сыры да, сымбаты да, өзіндік көңіл күйі де болады, тек автордың жеке басының көңіл күйі емес, көптің, қауымның ішкі буырқанысын, табиғатын бірлікте нәзік толғаса ғана толғау шынайы шығады.

Бұдан әрі қарай А.Байтұрсынов толғаудың ішінара бірнеше түрге, бірнеше күйге бөлінетінін де орынды қозғайды. Зерттеуші оны төмендегідей ұсақ түрлерге жіктейді.

1. Толғау көңілдің тереңдігі күйінен хабар беруі тиіс. Көңілдің бер жағынан шыққан толғаудың әсері оқушының көңілінде терең із қалдыра алмайды.

2. Тысқы шарты: а) Толғау сөзі көңіл күйінің бейне билеуі сияқты болуы тиіс. Күй де, би де бір-біріне үйлесіп келгенде сұлу болып шығады. Күй мен бидің үйлесуі. ә) Толғау қысқа болуы тиіс. Көңіл күйінің көбі-ақ бір қалыпта ұзақ тұрмайды. Көңіл күйінен шығатын толғау табиғатына қарай ұзын болмасқа тиіс, ұзын болмайды да. Нағыз толғаулардың көбі 4-5 ауыз өлеңнен аспайды. б) Толғау әуезді сөзбен айтылуы тиіс. Адамның көңілінің күйін жақсы білдіретін- күй мен ән. Әннен соңғы көңілге көбірек әсер беретін әуезді сөз. Әуезді сөздің әдемісі өлең толғау – көңіл сөзі болғандықтан, әсері күшін көбейтетін өлең түр де айтылуы тиіс, көбінесе ойлай айтылады да.

Толғаудың құны қанша деген мәселеге келсек, толғау сөз өнерінің барып тұрған шырқау жері деп саналады. Толғаудағы көңіл күйлерінің бәрі өмір жүзінде адам біткеннің басында бола бермейді. Көңілдің түрлі күйін әдемілеп айтып, сөзбен келтіруге үлкен ақындық керек. Толғау жақсы болса, оқығандар өз басында болмаған күйлерді толғау күшімен өзінде болған күндей басынан кешіріп өтпек. Бұл өзгелердің көңіл күйін де дұрыс танып, дұрыс білуге үйретпек. Толғау көңілдің көркем сырларын өрнекті сөздермен білдіріп, адамның көрік сезімін күшейтеді. Әдемі толғаудан алатын адамның нәзік ләззаты басқа сөздердің бәрінен де артық болады.

Толғау түрлері: Ақынға дүниенің әдемілігі – көрік пен махаббат екеуінде ғана. Өмірдің көрік пен махаббатқа дұрыс келетін істері сүйсіндіреді. Теріс келетін істері күйіндіреді. Мұның мағынасы көңілді сүйінішті, күйінішті күйге түсіру болады. Күйініш көңілге наразылық туғызады. Көңіл наразылығы мұң, ой туғызады. Осы айтылған мәністерге қарай күйлі толғау бірнеше түрге бөлінеді.

1. Сап толғау. Қорыққанда «ойбай», қуанғанда «алақай», қиналғанда «уһ», таңданғанда «о», өкінгенде «қап» деген сияқты пайым, пікір, ой... құстың сайрауы сияқты көңілдің таза күйінен шығатын сөзсап толғау яки сайрау деп аталады.

2. Марқайыс толғау. Көңіл шын таза болып, марқайып өскен шақта шығатын сөзмарқайыс толғау болады. Көңілдің шын өсіп марқаюықуанышты ұлы оқиғаның үстінде болады. Ұлы оқиғалар ұлы адамдардың, яки бүтін елдің, халықтың, таптың өмірінде де сирек болатындықтан, марқайыс түрлі тұлғаларда әдебиет жүзінде ұшырайды. Марқайыс орнымен айтылса, ұнамды болады, ұнамсыз айтылса, ерсі көрініп, марқайыс әсері болмайды, масқаралық әсері болып шығады» [1, 226 б.], - деп шынайы ғылыми жолмен салалап, саралап талдап айтады. Біз Доспамбет жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» атты толғауынан А.Байтұрсынов атап көрсеткен көңілдің сүйінішін де, көркем сырларын да, марқаюын да, қуанышты да көргендей боламыз, тіпті бір сәтте болса, сол бір сұлу қонысты аралап, арғымақ атқа мінгендей күй кешеміз. Жанымыз іштей жадырап, жүрегіміз толқиды. Доспамбеттің аталған толғауында кешегі ата-бабамыз басынан өткерген тарихи жағдай қаз-қалпында берілген.

А.Байтұрсыновтың зерттеуі бойынша, толғау «налыс», «намыстаныс», «наразылық», «сөгіс», т.б. түрлерге бөлінеді, оның бұлай жіктелуін ғалым жан-жақты түсіндіріпті: Налыс. Әркімнің өмір жүзінде көздеген мұраты болады. Яғни сол мұрат көрген нәрсенің жолында болады. Мұратына жетсе бақытты болады. Мұратына жетіп, бақытты болған шақта бақыт ұзақ тұрмайды, өйткені бақыттың болуына, болмауына себепкер нәрселер көп. Қайғы-қасіретсіз, уайымсыз, мұңсыз, қатерсіз, қауіпсіз шаттықпен тыныш өмір сүретін адамдар тіпті болмайды. Өмір жолы мұратқа тура жүргізбейді. Тура жүргізбесе көңілге реніш, шер пайда болады. Сондай өмір жүзіндегі түрлі опасыздық ақынды да ренжітеді, мұңайтады, ықыласын қайтарады. Ренжу мұңаю, ықылас қайту ақынды көңілсіз күйге түсіреді, шерлендіреді. Шерлі күйден шыққан сөз

мұнды болып шығады. Сондай мұнды, шерлі толғаулар налыс деп аталады.

Намыс таныс. Намыс толғау – басында тайғақ кешу, тар жолда қиыншылық шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз. Қиын хал нағыз қиын шегіне жеткенде, қиын істі істеуге керек. Сол қиын істі істеуге көбінің батылы жетпей, намысына тигізіп, қанын қыздырып сөйлеу – қайрау сөз деп аталған. Сол қайрау сөздің өлеңмен айтылғанын – намыс толғауы дейміз. Намыс толғау соғыс кезінде соғысқа түсіру үшін, яғни не өліп, не өлтіріп шығатын өлім жолына айдаған жерде айтылған.

Бірақ намыс толғауасыл түбі өте қиыншылық орында шыққан сөз болғандықтан, шын қиыншылық орында айтылса ғана шын намыс толғауы болады. Не жайбарақат орында айтылған намыс толғаудың сөзі ұқсаса, өзі болып шықпайды.

Сұқтаным. Сұқтаным деп бір нәрсеге артықша назар түсуін айтамыз. Адам сұқтанғанда, жақсы нәрсеге сұқтанады. Жаман нәрсеге қаншама ұлы болып, адамның назарын түсіріп, тандандырғанымен сұқтандырмайды. Ұлы болсын, ұсақ болсын, біз жақсы нәрсеге сұқтанамыз. Ол жақсы нәрсе табиғат ісінің жүзінде де, адам ісінің жүзінде де болады. Сондай болған соң сұқтаным толғау да көбінесе ғаламның ұлылығы, табиғаттың сыры, шеберлігі, сұлулығы, адам ісінің де сұқтанарлық ұлылары, жақсылары көркемдері сөз болады. Өмір мен өлім жақсылық пен жамандық сияқты нәрселердің мән-мағынасы турасындағы толғаулардың көбі сұқтаным табына кіреді. Сұқтандыратын нәрселердің көбі-ақ тек сұқтандырып қоймай, адамды ойландырады, қиялдандырады. Сондықтан түбіріндегі толғаулардың көбі таза толғау болмай, байымдаулар, ойламалдау болып келеді. Жоғарыда айтылған нәрселер турасында байымдау – даналық (пәлсапалық) байымдау болып шығады, - дейді әдебиет теориясын тұңғыш рет жазған А.Байтұрсынов. Ғалымның қаламынан туындаған бұл пікір шындығымен, дәл айтылуымен құнды дер едік.

Ойламалдау. Көңіл ырза болмаудан наразылық туады. Наразылық мұңға айналады. Мұңнан ой, қиял тебіренеді. Сөйтіп, көңіл ырза болмағандығынан шығатын толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қиял қатысып шығады. Сондықтан мұңды толғаулар ойламалдау деп аталады. Көңілдің ырза болмайтын нәрселері түрлі жамандықтар, кемшіліктер, міндеттер. Адам қауымында жасалған адамшылық үлгі болады. Адамның ісі сол адамшылық үлгімен пішіліп, тігілмесе, адам қауымына ерсі, жаман, мін болып көрінеді. Адамның көбі-ақ ол үлгіден алыс болады. Біреулер үлгімен істеу қолынан келмегендіктен, қашық болады, біреулер тіпті адамшылық үлгіні керек қылмағандықтан алыс болады. Қолынан келмегендіктен алыс болу – кемшілік болады. Керек қылмай, адамшылық үлгісін аяғына басу – жамандық, айып болады. Еңбек, шаруашылық тағысын тағылардың бәрінде де бар. Оның үстіне, әр ақынның өз адамшылық үлгісі де болады.

А.Байтұрсынов толғауды ішінара сала-салаға бөліп, оның әртүрлі қасиетін көрсете келіп, нақтылы мысалдармен дәлелдеп беріпті. Ғалымның толғау тек автордың ғана көңіл-күйін тербеп қоймай, жалпы оқушы көпшіліктің ойын қозғауы тиіс деген ой-пікірі шынайылығымен құнды.

Толғау жайында көптеген ғалымдар қалам тербеді, зерттеу еңбектер жазды, олар: Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Қ.Жұбанов, З.Ахметов, С.Мұқанов, Ә.Дербісәлин, Б.Әбілқасымов. Бұл ғалымдар да еңбектерінің барлығында толғаудың шығу тегін, қай заманнан басталатынын, әдебиетімізден алатын өзіндік орнын көрсетуге бағытталған.

Толғауды зерттеген ғалымдардың бірі Б.Әбілқасымовтың еңбегі 1984 жылы «Жанр толғау в казахской устной поэзии» деген атпен жеке кітап болып жарық көргені мәлім. Бұл зерттеу туралы «оның ғылыми еңбектері қазақ фольклорының мәселелерін архаикалық спецификасы мен типологиясын, генезисін, жанрлық ара-қатынасын, олардың қазақ фольклорындағы орны мен мәнін айқындауды зерттеуге арналған. Қазақ фольклоры мен ақын-жыраулық поэзиясының жалпы теориясын жасауға және олардағы кейбір өте маңызды заңдылықтарды ашуға елеулі үлес қосты» [2, 21 б.], - деп бағаланды.

Ақын-жыраулардың терең ойлы толғаулары ел тыныштығын сақтауға, Отанын, жерін қорғауға арналған. Өткен дәуірдегі Асан Қайғының өз кезіндегі Жәнібек ханға айтқан мағыналы туындысынан көп дүниенің сырын аңғарғандай боламыз. Халықтың жағдайын «жар құлағы жастыққа тимей» ойлайтын абыз қарт шыбын жанын шүберекке түйіп, өз тұсындағы ел басшысына әріден толғаған.

XV ғасырда ғұмыр кешкен Асан Қайғы Жәнібек ханға өз ой-пікірін бүкпей-бүркемелемей ашық айтса, содан екі ғасырдай өткенде Жиёмбет жырау Еңсегей бойлы Ер Есім ханға тепсіне жауап береді.

Бұқар жыраудың барлық жыр-толғаулары бізге толық жеткен жоқ. С.Мұқанов: «XVIII ғасырда жасаған ақындардың ішінен жыры мол сақталған Бұқар жырау. Бұқар Жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам – МәшһүрЖүсіп Көпеев. Бұқардың жырларын жазып алған Мәшһүр Жүсіп: «Бұқарекен сөйлеген уқытында сөзі мұндай жүз есе, мың есе шығар, бізге жеткені тамыры ғана», - дейді. «Мес» жинағына қарасаң, көзің тояттайды, оқысаң, қуанады, сиясы әсем көшірілген қолжазба Мәшһүр махаббатына лық толы. Ол көне қолжазбаның әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан», - дейді [3, 102 б.].

А.Байтұрсынов атап көрсеткендей, «толғау қысқа болуы тиіс. Көңіл күйінің көбі-ақ бір қалыпта ұзақ тұрмайды. Көңіл күйінен шығатын толғау көңіл табиғатына қарай ұзын болмасқа тиіс, ұзын болмайды да. Нағыз толғаулардың көбі 4-5 ауыз өлеңнен аспайды» [1, 228 б.].

Толғау дегеніміз – адамның жан дүниесін барынша тебірену, қазандай қайнаған іштегі ауыр ойды сыртқа шығару. Айналадағы болып жатқан әртүрлі құбылысқа ой жәберіп, оны қорыта отырып, қайта жырлау. Өзіңнің ішкі жан сырыңды жұртпен риясыз бөлісу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. - Алматы: Алаш, 2003.

- 2 Абылкасымов Б. Жанр толғау в казахской устной поэзии. – Алматы, 1984.
- 3 Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы: Жазушы, 1974.
- 4 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар – З.Ахметов, Т.Шаңбаев. - Алматы: Ана тілі, 1998.
- 5 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. - Астана: Фолиант, 2002.

УДК 821.512.122.09

Бурцева А.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РЕЦЕПЦИИ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Аннотация: Научная статья исследует проблемы рецепции современной казахской литературы, сосредотачиваясь на переходе от проблем формирования государственности и жизни народа на рубеже XIX-XX веков, представленных в произведениях классиков казахской литературы, таких как Абай Кунанбаев, Олжас Сулейменов и Мухтар Ауэзов, к постмодернизму в современном Казахстане. Статья анализирует эволюцию литературного наследия и влияние исторических и культурных изменений на развитие литературного процесса в стране. Особое внимание уделяется тому, как современные казахстанские писатели и поэты отражают постмодернистские тенденции в своих произведениях, переосмысливая и трансформируя традиционные казахские литературные каноны. Работа представляет собой исследование культурного диалога между прошлым и настоящим в контексте современной казахской литературы, а также отражает проблемы восприятия нового литературного направления

Ключевые слова: рецепция, казахская литература, концептология, постмодернизм, романтизм, современный литературный процесс.

Литература во все времена отражала тенденции, проблемы, идеи и стиль жизни своего периода. Она очень разнообразна и включает в себя как художественную прозу и поэзию, так драматургию и эссе. Современная же литература поддерживает диалог с современным обществом, технологиями, культурой и политикой. Проблема восприятия современной литературы часто проистекает из диссонанса между современными литературными приемами и изменяющимися предпочтениями читателей. Некоторые читатели могут испытывать затруднения в усвоении современных литературных произведений из-за использования авторами нетрадиционных стилей, тем и техник, которые могут представляться им непривычными или неясными. Также восприятие современной литературы может осложняться

отчужденностью читателей от тем, обсуждаемых в современных произведениях, или их невозможностью идентифицироваться с современным контекстом и проблемами, представленными в произведениях. Но это касается не только обывателей, но и филологов, литературоведов и критиков. Отсюда вытекают проблемы рецепции современной литературы.

С древних времен проблематика рецепции литературы занимает важное место в исследованиях истории литературы и сравнительного литературоведения. Основоположником концепции рецептивной эстетики, утверждающей, что произведение искусства полностью раскрывает свой смысл и потенциал лишь в процессе контакта между литературным текстом и читателем, считается польский ученый Р. Ингарден [7]. Однако наиболее последовательное и развернутое выражение принципов рецептивной эстетики получили в работах исследователей, составивших так называемую «констанцскую школу», сформировавшуюся в ФРГ в 1960-е годы. Основными представителями этой школы являются Г. Р. Яусс и В. Изер. Г. Р. Яусс оперирует термином «горизонт ожидания», который формируется у читателя, с одной стороны, собственно-литературными факторами (известными читателю литературными нормами, в первую очередь, жанровыми), с другой - внелитературными (в широком смысле - это жизненный опыт читателя). По мнению Яусса, эволюция литературы включает в себя историю восприятия, где каждая последующая рецепция должна взаимодействовать с накопленным опытом предыдущих, поскольку именно через этот опыт проявляется смысловой потенциал литературного произведения. В. Изер отводит читателю роль сотворчества; другими словами, читатель должен силой воображения заполнить так называемые пробелы и «зияния» в тексте. В. Изер в исследовании «Апеллятивная структура текста» составляет целый каталог приемов, порождающих «зияния» в тексте. Он разработал также понятие «репертуар», выстраивая шкалу неопределенности и определенности составляющих его структур, обуславливающих отношение читателя к тексту. Они характеризуют степень узнавания текста читателем от полного неприятия в силу его непонятности («встреча» произведения экспериментально - новаторской литературы и неподготовленного, ориентирующегося на традицию читателя) и до почти полного «совпадения» структур текста и эстетико-психологических установок читателя, что наблюдается при «встрече» с произведениями тривиальной литературы [2].

Подводя итог всему вышеизложенному, подчеркнем, что главным аксиоматическим положением рецептивной эстетики является акцентирование на взаимодействии читателя с текстом как основополагающем процессе.

Тенденции и проблемы восприятия, интерпретации и оценки современных литературных произведений участниками литературного сообщества становятся предметом дискуссии. С «золотым веком» казахской литературы все относительно очевидно. Столь видные деятели, как Абай, Мухтар Ауэзов, Олжас Сулейменов и многие другие понятны, злободневны и

глубоки. Разумеется, рассматривать литературу в отрыве от исторического контекста невозможно. Казахский общественный и политический деятель, доктор филологических наук Б.Б. Мамраев размышляет: «Рассмотрение проблем истории литературы в отрыве от развития литературной критики не обеспечивает полноты любого исследования. Более того, анализ критической мысли, способствуя раскрытию всего литературного процесса определенного периода эпохи, помогает осознать эстетическую значимость художественной культуры» [4]. И в контексте XIX- начала XX веков это работает.

Ведущими тенденциями развития казахской литературы начала XX века обозначены ее связь с тюркскими литературами, западноевропейскими и славянскими. Среди литературных течений именно романтизм является основой историзма и психологического анализа, что и стало характерными особенностями новой литературы первых десятилетий XX века. Изменения в социально-экономической жизни общества вызвали и трансформацию духовной жизни казахского народа. Поэты и писатели тепло и искренне пишут о родном языке, языке матери, посредством которого можно выразить весь спектр чувств. Концепт «чтение», концепт «книга» – основополагающие в их творчестве.

На рубеже 19 – 20 столетий в Казахстане складывались благоприятные условия для рассмотрения исторического развития казахской литературы. В данном контексте все больше внимания уделялось изучению рецепции казахской литературы в контексте исторической периодизации. Анализ художественной рецепции имел прежде всего историко-литературное значение, поскольку способствовал более глубокому пониманию истории казахской литературы и выявлению новых аспектов ее развития с учетом уникального опыта [7]. Казахстанским литературоведам представляло интерес изучение рецепции одной национальной литературы через призму другой, то есть через призму инонациональной рецепции. М. Маданова, классифицировала литературные связи на два типа: контактно-генетические межлитературные связи и типологические схождения [3]. Исследователь подразделяет первый тип на внешние и внутренние контакты, относя рецепцию к внутренним контактам. Н. Джуанышбеков называет рецепцией «литературный процесс восприятия одного явления другим, в котором принимающее явление играет доминирующую роль» [1]. Изучение рецепции казахской литературы осуществлялось путем анализа ее ключевых аспектов, включая: процесс публикации произведений авторов, вступительные и заключительные части в критических статьях и книгах, обзоры профессиональных критиков, мнения участников конференций, посвященных творчеству казахских писателей и поэтов, биографические статьи в энциклопедиях, научные труды и монографии. Одним из важнейших аспектов при рецепции литературы XIX- начала XX веков является ее художественная концепция, которая в области сравнительного литературоведения считается основным способом выражения автора.

Проблема возникает на современном этапе развития литературы - зарождении постмодернизма, главной парадигмой которого является концепция индивидуального восприятия. Автор мертв. Именно такую теорию выдвигает французский философ, литературовед, эстетик, семиотик, представитель структурализма и постструктурализма Ролан Барт. Он в своих литературоведческих трудах символически провозглашает смерть автора, потому как в новой литературе (постмодернистской) в XX веке писатель перестал быть мерилем нравственности, утратил функции пророка и судьбы. По его мнению, критиков постмодернизма на предшествующих этапах развития искусства отношения между автором и произведением выстраивались по типу отец-дитя. Автор полностью владел текстом и всеми средствами укреплял свое присутствие в нем.

По Барту, после рождения текста его автор «умирает», а текст начинает жить своей жизнью в сознании каждого отдельного читателя. То есть в рамках триады автор-текст-читатель главенствующая роль отводится читателю, так как именно благодаря ему текст «оживляется». Причем эта концепция снимает такие вопросы, как «что хотел сказать автор», «в чем главная идея произведения» и т.п., потому что читатель имеет дело с текстом, а не с автором [8]. Концепция Барта базируется на доведенной до предела активности читателя, который никак не зависит от личности создателя текста.

Подобные изменения сначала охватили литературу Европы, а позже дошли и до постсоветского пространства. Если раньше через рецепцию формировались литературные каноны, тенденции и стандарты, которые оказывали влияние на развитие литературного искусства в целом, то сейчас не существует никаких рамок и стандартов.

Всего за четверть века постмодернизм, оказавший значительное влияние на развитие казахской литературы, был признан как важное художественно-литературное направление, принесшее с собой изменения в различные аспекты творческого процесса. В результате появления постмодернизма в национальной прозе возникли новые методологии творчества, новые жанры и приемы, новые тематики и образы, а также уникальные стили и структуры произведений.

Следует отметить, что принятие постмодернистских идей в казахской литературе сопровождалось изменениями в самом общественном сознании. Новые представления и ценности, которые возникли под воздействием постмодернизма, стали мотивирующим фактором для формирования новых требований как к литературе, так и к методам ее исследования. Таким образом, влияние постмодернизма на казахскую литературу привело к необходимости пересмотра старых парадигм и применения более современных и гибких подходов к анализу и интерпретации литературных произведений. Постмодернистское мировоззрение в казахской литературе находит свое отражение в творчестве таких писателей, как Д.Амантай, А.Жаксылыков, Д.Накипов, Т.Асемкулов, Ж.Коргасбек, А.Байбол, М.Косын и других. Произведения вышеуказанных авторов довольно часто обсуждаются в

контексте новых тенденций и направлений современного мирового историкокультурного процесса. Влияние постмодернизма на художественную литературу привлекает внимание исследователей, что стимулирует активные дискуссии среди литературоведов. Новейшая казахская проза представляет собой яркую мозаику произведений, исследующих на художественном уровне глубинные философские, онтологические и мировоззренческие вопросы. Такая внутренняя установка авторов на разработку общефилософской и глобальной проблематики (экология, ноосфера, планетарная безопасность) объективно обосновывает выбор ими соответствующего сложного «инструментария» произведения [6].

Презентуемые оригинальные мотивы, идеи, образы, сюжеты, системы героев и персонажей представляются многозначными, психологически емкими структурами, подчиненными единой авторской концепции. Существенные изменения происходят с категориями стиля, жанра, самого художественного метода. Эти изменения коррелируют с кардинальными трансформациями в социально-исторической среде, приобретением художниками большей творческой свободы и их активным включением в мировой литературный контекст. В условиях активного развития казахской культуры и искусства, обновления жанровой и методологической основы, а также внедрения новаторских подходов к художественной форме, стилю и композиции, глубокое исследование основных тенденций развития казахской прозы в период независимости представляется важным и перспективным направлением научных исследований в области литературоведения [5].

Однако теперь в изучении литератур важное место занимает проблема функционирования художественного произведения в инонациональной среде, его рецепция читателями.

Постоянное изменение и переосмысление литературных традиций и канонов в условиях постмодернизма затрудняет изучение литературы с точки зрения концептологии и рецепции. Постмодернистские произведения часто играют с жанрами, стилями и темами, это и усложняет их классификацию и интерпретацию в рамках устаревших критериев.

Еще одной проблемой является излишняя фрагментация знания в исследованиях литературы постмодернизма. В современном литературоведении часто отсутствует целостный подход к анализу постмодернистских текстов из-за фокуса на отдельные аспекты, такие как языковые игры, интертекстуальные связи или деконструкция, в ущерб комплексному пониманию произведений.

Также следует отметить проблему избыточного акцента на теоретические исследования в ущерб более конкретным текстуальным анализам в литературоведении постмодернизма. Некоторые исследователи уделяют слишком много внимания теоретическим концепциям и фреймворкам, не придавая должного значения непосредственному тексту и его особенностям.

В целом, для более эффективной рецепции литературы постмодернизма в современном литературоведении необходимо развитие комплексного подхода, объединяющего теоретические знания с текстуальным анализом, и учитывающего как общие тенденции, так и конкретные особенности произведений данного периода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Джуанышбеков Н. Введение в литературоведение. – Алматы: Қазак университеті, 2010. – 289 с.
- 2 Ибрагимов М.И. «Читатель» в компаративистике: проблемы и аспекты изучения [Электронный ресурс]: Электронная библиотека Казанского государственного университета. URL: <http://old.kpiu.ru/f10/bibl/resource/articles.php?id=9&num=46000000>.
- 3 Маданова М.Х Введение в сравнительное литературоведение. Алматы, 2003 г.
- 4 Мамраев Б.Б. Казахская литература первой четверти XX века. Второе издание, исправленное и дополненное. - Астана: Фолиант, 2012 г.
- 5 Многоплановость как доминанта стиля Ченгиза Айтматова // Чингиз Айтматов и литература – Алматы 2003 г. - 31-37 с.
- 6 Нравственно-психологические проблемы прозы Абиша Кекильбаева – Евразия – 2002 г. – 34-39 с.
- 7 Рецептивная критика - Литературная энциклопедия терминов и понятий - Гл. ред. и сост. А.Н.Николюкин. М.: Интелвак, 2001 г.
- 8 Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. - Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. - М.: Прогресс, 1989 - 616 с.

УДК 821.161.1.09-12

Ващилова А.С., Абдрахманова К.А., Полторжицкая Г.И.
Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова
г.Усть-Каменогорск, Казахстан

«ТОБОЙ ПРОЛОЖЕН СЛАВНЫЙ ПУТЬ. ТАК ПОКОРИСЬ, ПОЭТ, СЕЙ ДОЛЕ...»: ГАРМОНИЯ МУДРОСТИ И ДЕТСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ В ПОЭЗИИ ВЛАДИМИРА СМЕТАНИНА

Аннотация: В статье представлен фрагмент просветительского проекта, посвященный творчеству поэта Восточного Казахстана Владимира Сметанина. Особое внимание уделяется философской лирике, в центре которой сам поэт, декларирующий современные нравственные ценности.

Ключевые слова: региональная литература, автобиографизм, рефлексивность, территориальное самосознание, философская лирика, самоидентификация.

На протяжении многих лет в нашем регионе появляется большое количество талантливых писателей и поэтов, которые заслуживают особого внимания и поддержки. Наш проект является, прежде всего, просветительским, так как нам бы хотелось, чтобы литературный талант и творчество восточно-казахстанского поэта Владимира Борисовича Сметанина открыл для себя читатель и любитель поэзии. Основными темами поэзии Владимира Сметанина, как и во все времена, являются размышления о своём месте в мире, выражение личных взглядов, попытка метафорически отразить и нравственно оценить происходящее вокруг. Поэт стремится объединить разнообразные события своей жизни, современности и истории в единое целостное представление, предлагая свою собственную философию, корнями которой является автобиографичность, усиленная рефлексивность и субъективность. Перечисленные категории выступают методом самовыражения и самоидентификации в творчестве В.Сметанина.

Объектом исследования мы выбрали стихотворения, относящиеся к разделу философской лирики поэта: «Назидание самому себе», «Размышление о жизни», «Привет из юности», «Серые дожди» и произведения из детского сборника «Стихи детям».

Предмет исследования: проблематика, жанровые особенности и образ лирического героя в поэзии Владимира Сметанина.

«Тобой проложен славный путь. Так покорись, поэт, сей доле...» - эти слова, взятые из стихотворения Сметанина, являются не только девизом творчества, но и отражением его трагической судьбы и внутреннего мира. Исследование жизни и творчества В.Б. Сметанина позволило нам глубже понять его поэзию, характерными чертами которой являются территориальное самосознание и автобиографическая память. Взгляд на его произведения через призму личности автора раскрывает новые глубинные смыслы, помогая нам проникнуть в суть его поэтического мировосприятия.

Разносторонняя личность поэта находит источники вдохновения не только в окружающем его мире, но так же и в самом себе. Называя поэта разносторонним, мы делаем акцент на том, что он, помимо поэзии, занимается музыкальным искусством и искусством фотографии, которые, разумеется, прямо связаны с литературной деятельностью. Так, игра на гитаре позволяет Владимиру Сметанину более ярко донести до аудитории смысл текстов своих произведений. Владимира Борисовича можно описать как человека, никогда не стоящего на месте: он все время движется вперёд, несмотря на жизненные трудности, на невзгоды, которые преподносит судьба. В ходе интервью с поэтом мы узнали, что опубликованная в форме видеоклипа композиция о ставшем ему родным городе Зыряновске (ныне Алтае) набрала восемьдесят тысяч просмотров в социальных сетях. А фотографии живописных пейзажей Восточно-Казахстанской области украшают обложки его книг и иллюстрируют их страницы.

Творческий путь поэта начался не с раннего детства, как у Павла Васильева, и даже не с бурной юности, как у В.В. Маяковского, - а в 46 лет, на больничной койке... Бывший шахтер получил тяжелейшие травмы, восстановление после которых, врачи называют чудом. Если ранее В. Сметанин был далек от поэзии, то после несчастного случая все невысказанные слова, чувства, воспоминания вылились в бесчисленные строки и музыкальные аккорды.

Первым опубликованным сборником стала книга «Родом из детства», которую подписал сам Александр Иванович Егоров (его В. Сметанин называет своим учителем, наставником). Далее стали публиковаться и другие сборники самой различной тематики и проблематики. Важной чертой творчества Владимира Сметанина становится многообразие тем и жанров его произведений, включая философскую лирику, мемуаристику и размышления, что свидетельствует о широком диапазоне его творческих интересов и способностей. Все это подчеркивает уникальность творческого пути Владимира Сметанина, его способность находить вдохновение в самых неожиданных моментах и выражать свое внутреннее мироощущение через стихи, фотографию и музыку.

Так, книгу «С собой наедине» характеризует обращение поэта к жанру философского размышления. Этот сборник автор считает по-своему знаковым. В стихотворении «Поэтам», которое входит в сборник «Ностальгия», (отмеченный членом Союза писателей России Николаем Герасимовым), мы читаем такие строки:

О, как не ценим то, что есть.
И плачем, если потеряем.
Нам бы всерьёз подумать, сесть,
А мы безудержно гуляем.

Одним из источников вдохновения поэта является родина - «Как пахнет земля родная?...» - задается риторическим вопросом поэт. В уголке Восточного Казахстана, на краю Алтая, Владимир Сметанин нашел неиссякаемый источник для своих произведений. Здесь, среди гор, полей и лесов, мы сможем проникнуться не только духом истинной родины, но и понять, что же такое настоящая земля родная. Темы и мотивы «малой родины» присутствуют в его творчестве с антропологической точки зрения: через индивидуальное, личное, «одушевленное». Художественная антропология места рождения позволяет поэту естественно интегрировать свою творческую индивидуальность в архетипические координаты евразийской культуры. Родные места воспринимаются исключительно как плодородная животворящая мать-земля, а сам поэт ощущает гармонию и согласие с местом своего творческого самоопределения.

Владимир Сметанин является поэтом, и в какой-то мере исследователем и любителем природы, это можно проследить в его стихотворениях, которые посвящены многим местам нашего региона. В ходе интервью, нами был задан вопрос о том, какие места Восточного-Казахстанского края вдохновляют его

на написание произведений. Ответ был краток и прост: «Много чего. Что вижу, о чём вспоминаю – всё здесь, в стихотворениях». Любой акт творчества поэта обладает авторефлексивной функцией, поэтому логично предположить, что автобиографические элементы, проявляющиеся в определённом географическом месте, служат осознанным стилистическим приёмом в литературной практике регионального автора.

Иртыш – река, берущая свое начало в горах Китая и протекающая через территорию Восточного Казахстана и Западной Сибири: «Река степенно катит воды к югу...». Эта могучая водная артерия вдохновила многих поэтов и писателей, среди которых выделяется и Владимир Сметанин. В его стихотворении «Иртыш» река становится символом красоты и могущества природы, источником вдохновения и местом встречи человека с самим собой. Через поэзию, посвящённую этой теме, можно проследить, как поэт описывает эту удивительную реку в своих произведениях, и как точно его описание реальной действительности.

Помимо Иртыша, река Тегерек является одной из самых живописных мест нашего края, которая так же вдохновила поэта. Ее кристально чистые воды, окруженные горами и лесами, создают неповторимую атмосферу умиротворения и вдохновения, которая прослеживается в его стихотворении «Тегерек» [4, с. 36].

В. Сметанин является ежегодным участником знаменитого фестиваля «Золотой Тургусун», где награждается по разным номинациям, что подтверждает его талант и профессионализм. Сам Тургусун прослеживается в творчестве данного поэта и, причём, неоднократно. Так, например, в стихотворении «Золотой Тургусун» автор описывает красоту и гармонию этого места, его магическую привлекательность и таинственность. Он передает свои впечатления от природы и атмосферы данного посёлка, создавая образы, наполненные эмоциями и вдохновением. Тургусун становится для поэта символом красоты и умиротворения, местом, где можно отдохнуть душой и насладиться прекрасным во время фестиваля.

Несмотря на то, что Владимир Сметанин на протяжении длительного периода проживает в Серебрянске, у него есть стихотворение «Старый двор» [4], посвящённое городу Зырянскому (ныне Алтай). В нём он описывает красоту и простоту города, его живописные улицы, уютные дома и гостеприимных, работающих жителей. В стихотворении он передаёт неповторимый дух этого места, его особенную атмосферу и теплое отношение к каждому гостю.

Публикация произведений для В.Сметанина стала не только способом поделиться своим творчеством и переживаниями, но также выразить признательность и уважение к родной земле, близким, друзьям, наставникам и вдохновителям. Поэт не обходит стороной и своих коллег, тех, кто посвятил свое творчество Восточному Казахстану, региональных писателей и поэтов, литературных деятелей. Стихотворения, посвященные им, приводятся в отдельной рубрике книги «С собой наедине» - «Посвящения»: «Борису

Щербакову», «Светлане Шуваловой», «Геннадию Пуссепу», «Наталье Матвеевой» и многим другим.

Сам поэт описывает себя строчками из собственного стихотворения, что ещё раз доказывает доминирующую автобиографичность его творчества:

Уважаем был он в классе, в меру шаловлив, как все.

И, пожалуй, в общей массе неприметен был совсем.

Не любил лжецов с пелёнок, неподвластен лести был.

Тем, кто обижал девчонок, в подворотне морду бил.

«Лучшего на свете мне не надо – только быть бы вечно молодым...» - вечная молодость – это тема, которая близка многим. Кто из нас не мечтает оказаться вечно юным и полным сил? В душе каждого человека живет детское чувство радости, любопытства и бесконечной энергии, которое помогает нам верить в чудеса и продолжать мечтать, даже в самые трудные моменты. Именно эти темы являются ключевыми и объединяющими философскую и детскую лирику В.Б. Сметанина. В его мироощущении сливаются восточная мудрость и детская непосредственность.

В поэзии и лирике В.Б. Сметанина мы находим не только отражение внутреннего мира автора, но и прикосновение к исторической памяти и культуре народа, населяющего Восточный Казахстан многие десятилетия. Здесь все связано между собой – прошлое, настоящее и будущее, создавая единую гармоничную картину мира. Творчество поэта помогает читателю понять, что существует нечто большее и важное, чем повседневные заботы и проблемы, что важно оставаться верным себе и своим идеалам.

Творческий путь и литературное наследие местных писателей, поэтов и журналистов отражают атмосферу духовных и эстетических поисков, воплощавшихся в различных художественных формах в соответствии с требованиями времени, при этом неизменно сохраняя формат диалога с самим собой, современниками, потомками. Стихотворение В. Сметанина «Назидание самому себе» написано в жанре философской лирики, об этом свидетельствует упоминание самого автора при публикации на электронном портале. Несмотря на, казалось бы, очевидный жанр назидания, который обычно предназначен современникам и потомкам, поэт пишет назидание, прежде всего, самому себе. Как известно, основоположником данного жанра в казахской поэзии стал наш земляк – великий казахский поэт Абай Кунанбаев. Он включил в свое легендарное произведение 45 слов-назиданий, которые содержат актуальные для нас философско-моралистические вопросы. Есть ли они в стихотворении Владимира Сметанина? Безусловно, прослеживаются философские переключки: «Чтобы добрые мысли остались, / Помогая мне в жизни мирской...». Главная тема стихотворения – размышления лирического героя о счастье, которое для него видится в спокойствии души и чистоте мыслей.

Я топчу прошлогодние листья

И, сгребая их в кучу, пою.

Вот бы так же легко мне очистить

Заплутавшую душу мою. [7, с. 1]

При отсутствии сюжетной линии мы можем выделить яркие образы, характеризующие чувства поэта: «заплутавшая душа» - образ потерянности, вызванной возможно творческим кризисом, он наполнил душу сомнениями, от которых автор хочет избавиться, как от кучи пыльных листьев; «строчки пропахли тоской» - это, с одной стороны, образ, свойственного лирическому герою уныния, а с другой, «душа заискрилась», «любовь», «добро», «светлые строчки» - образы, олицетворяющие то состояние, к которому стремится автор, и те чувства, которые, по сути, и являются своеобразным наставлением, или, говоря языком автора – назиданием. Стихотворение строится на антитезе – прямом противопоставлении психологических состояний лирического героя, что чувствует автор здесь и сейчас, и то, что он себе пророчит, наставляя, тем самым самого себя и читателя. Использование выразительных эпитетов и метафор направлено на усиление переживания: «заплутавшая душа», «злость улетела», «строчки пропахли тоской», «печаль и хандра пропали». А вот с позитивными эмоциями автор ищет встречи: «чтоб душа заискрилась, запела»; очистить душу от «листьев» – эти метафоры позволяют понять, как нужно человеку иногда просто очистить свой разум и впустить в сердце любовь.

Строчки стихотворения «Размышление о жизни» также обращены к онтологической тематике его творчества: что такое жизнь, как её прожить успешно, как избежать неудач и разочарований.

Жизни века – это путь,
Пройденный тобою.
Что прожито – не вернуть,
Ни мольбой, ни боем.

Автор подчеркивает, что жизнь – это путь, который мы проходим сами, и что прожитое нельзя изменить. Он говорит о том, что нельзя вернуть время назад, как это можно сделать с машиной или поездом. Поэт подчеркивает, что жизнь полна сложностей и неожиданностей, и порой все идет не так, как мы хотели бы. В целом, стихотворение ставит философские вопросы о смысле жизни и нашем отношении к ней.

Память гложет, сладу нет,
Всё не так хотелось.
И не там, не с теми, нет,
Всё неслось, вертелось.

В стихотворении присутствует атмосфера грусти и тоски, чувство утраты и невозвратимости прошлого: «Память гложет, сладу нет...». Через всё стихотворение проходит ощущение сложности переживания времени, его бесповоротности и необратимости.

Оглянешься в бездну лет –
Заблудиться можно.
Реки вспять – сомнений нет.
Жизнь же невозможно.

Невозможность изменить и вернуть прошлое вызывает у лирического героя чувство бессилия и печали. Появление слезы как символа горя и скорби подчёркивает глубину чувств поэта и понимание того, что жизнь состоит из множества мимолётных, но драгоценных моментов.

Можно море осушить
И наполнить можно.
Можно снова дом сложить.
Жизнь же – невозможно.

Поэт обостренно чувствует неизбежность ухода времени и невозможности вернуть ушедшее. Это придаёт стихотворению оттенок меланхолии и тоски. В целом, стихотворение передаёт сложность восприятия прошлого, его ухода и бессмысленности попыток вернуться в него. Автор выражает свои чувства через образы и символы, создавая глубокое и трогательное произведение.

В стихотворении «Привет из юности» автор вновь погружается в воспоминания:

Мой сон приносит мне из юности привет.
И длится этот сон уж много, много лет.
Зовёт меня назад, в ту школу и в тот класс,
В то время, что забыть не в силах, без прикрас.

Сон приносит ему привет из того времени, когда все было просто и легко, когда он учился жить и мечтал о будущем. Однако с течением времени все изменилось, жизни близких людей разошлись, а Советский Союз, в котором жил поэт, рухнул.

Что ждёт нас впереди, какими будем мы?
А время разметёт нас вплоть до Колымы...

Поэт говорит о том, что время изменит его современников, и они будут не такими, какими были в молодости. Именно благодаря риторическому вопросу, создаётся ощущение беседы с читателем, который так же погружается в атмосферу того времени. Автор ощущает бремя времени, которое оставляет в нем чувство беспомощности и тоски. В заключительной строфе поэт выражает сомнения и недоумение по поводу того, кто прав, а кто виноват в происходящих изменениях.

Бессилья и тоски останется в груди.
Кто прав, кто виноват, доказывай, поди?

Он задается вопросом, как доказать свою правоту и найти ответы на все вопросы, которые возникают в его душе.

Стихотворение «Серые дожди», казалось бы, на первый взгляд относится к пейзажной лирике, где автор описывают приход осени после летних дождей, тем не менее, несёт в себе глубокий философский смысл.

Ты не торопись,
Дай привыкнуть к лужам.
Холод будет, слизь
И, конечно, стужа.

Изменения наблюдаются не только в природе, но и во внутренних чувствах поэта, ему на душе также холодно и тоскливо: «И на сердце грусть, / И душа болеет...». Автор видит красоту в этом изменении природы, но также ощущает грусть и тоску по уходящему лету и воспоминаниям, которые связаны с ними. Автор просит остановиться и внимательно посмотреть на это прекрасное явление, называемое «бабье лето».

Ты постой ещё,
Посмотри на это.
Видишь, под плащом
Это ж бабье лето.

С 2009 по 2015 год Владимир Борисович работал над сборником стихотворений для детей «Стихи детям», которые также несут в себе дидактический, наставнический посыл. Сборник содержит 32 стихотворения, героями которых стали сам автор (в роли деда, отца, сына), близкие поэту люди, а также выдуманные или обобщенные образы: мать и дочь, первоклассник, различные животные (щенок, лягушка и др.), природа (именно ей большое место отводится в детской лирике).

Стихотворение «Туман» увлекает читателя формой повествования, здесь автор использует загадку – только в конце стихотворения юный герой узнает, что за чудовище своими лапами укрыло горы. Так автор как бы заставляет ребенка задействовать навыки критического мышления, чтобы к финалу он пришел к разгадке. В основе произведений детского сборника лежат личные наблюдения поэта за собственными детьми, а также воспоминания из его детства, потому и пишет он обо всем, что видит, обо всем, что ему интересно, обо всем, что важно. Нацеливаясь на детскую аудиторию, автор выделяет темы, интересные юным «незнайкам», тема природных явлений – не исключение, именно она раскрывается в стихотворении «Туман».

В стихотворении «Мечта» поэт описывает мечту ребенка о достижении недоступных целей. Облака в небе символизируют мечты и желания, которые кажутся недостижимыми, далекими.

Как приятно помечтать
И скорее взрослым стать.
В синем небе облака
Недоступные пока.

Ребенок – лирический герой – пытается придумать способы, как достичь их – встать на табуретку, залезть на крышу или даже полететь на самолете. Строка, в которой автор использует эпитет «облака недоступные» и повтор «недоступные пока» служат для выражения недостижимости собственных стремлений, возможно, в силу возраста.

Ну, а если в самолёт
С папой вместе. И в полёт?
То тогда, быть может стать,
Мне удастся их достать?

Риторический вопрос усиливает интригу, и кроме того, нацелен на умение ребёнка фантазировать и создавать в своем воображении образные картины.

«Лучшего на свете нам не надо...», чем быть вечно молодыми в душе и сохранять в себе способность видеть мир глазами ребенка, полными чудес и удивления. В региональной литературе Восточного Казахстана прослеживается особая атмосфера покоя и умиротворения, которая напоминает нам о важности сохранять в себе детскую наивность и беспечность, что и прослеживается в творчестве поэта. Каждое стихотворение, каждая строка поэта наполнена нежностью, искренностью и чистотой. В поэзии бывшего шахтера мы находим не только отражение собственных мыслей и чувств, но и понимание главных ценностей жизни, которые никогда не утрачивают своей актуальности и важности. В каждой строчке, в каждой мелодии звучит мудрость веков и невинность детских лет.

Таким образом, в контекст региональной литературы Восточного Казахстана творчество Владимира Сметанина вписывается как нельзя кстати: в стихотворениях с философским подтекстом очевидна взаимосвязь уникальной природы края и не чуждых жителям региона эмоций, внутренних переживаний. Лирический герой в поэзии Сметанина тесно связан с биографическим автором: образ поэта, созданный в лирическом тексте, является его художественным двойником, который переносит на себя черты личной судьбы и приметы реального облика, выражая это в форме лирических книг.

Тематика и особая ритмичность, напевность и музыкальность стихов поэта позволяют создать и песенный репертуар автора, что может служить активной популяризацией его творчества не только среди почитателей его поэзии, но и среди любителей бардовской песни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Абдуллина Л.И. Восточно-казахстанский литературный текст: диалог времен и культур // Культура и текст. 2008. №11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochno-kazahstanskiy-literaturnyy-tekst-dialog-vremen-i-kultur>

2 Кравченко Т. Зигзаги судьбы // Рудный Алтай. – 2020. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://rudnyi-altai.kz/zigzagi-sudby/>

3 Сметанин В.Б. Ностальгия [Текст] / В. Б. Сметанин. – Усть-Каменогорск: Шығыс полиграф, 2014. – 138 с.: цв. ил.

4 Сметанин В.Б. Родом из детства [Текст] / Л. Фельдек; пер. В. Каменская; худож. Б. Калаушин. – Усть-Каменогорск: Шығыс полиграф, 2011. – 116 с.

5 Сметанин В. С собой наедине. — стихотворения: Усть-Каменогорск, ИП Аникин Б.П., 2021.— 148 с.

6 Сметанин В. Стихи детям. – стихотворения: Усть-Каменогорск, 2015. – 42 с.

7 Сметанин В. Стихи. – [Электронный ресурс].- Режим доступа: URL: <https://stihi.ru/avtor/smetanin55ma>

8 Керимбаева Б.Т., Есенбаева Е. О. Воспитательное значение и смысловые особенности слов назидания Абая // . 2022. №5 (50). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://scilead.ru/article/1681-vospitatelnoe-znachenie-i-smislovie-osobennos>

УДК 82.02

Демченко Л.Н.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ТВОРЧЕСТВО ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В ОЦЕНКЕ Г.Д. ГАЧЕВА

Аннотация: В статье рассматривается научный подход к изучению творчества национального писателя с позиции национального идеала и его проявления в художественном тексте. В качестве рассмотрения взяты труды Г.Д. Гачева как разработчика проблемы национального образа мира, отдельных культурологических понятий, и позиция ученого в отношении художественного наследия киргизского писателя Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: национальный образ мира, цивилизация, культура, образ, традиция.

Г.Д. Гачев – один из известных литературоведов, автор многочисленных трудов, в которых ученый затрагивает ряд вопросов по культурологии и мировой литературе. Среди его работ особое место занимают труды по изучению национальных образов мира: «Образ в русской художественной культуре» (1981), «Национальные образы мира: Общие вопросы (Русский. Болгарский. Киргизский. Грузинский. Армянский)» (1988), «Жизнь художественного сознания. Очерки по истории образа» (1972). Для нас особый интерес представляют научные исследования по творчеству киргизского писателя Чингиза Айтматова.

Уникальность самой фигуры Г. Д. Гачева в научной среде выделяли академики Д. С. Лихачев, Б. М. Кедров. Гачев-ученый удивлял своим образным мышлением, что выделяло его в силу специфики аналитического стиля и способа выражения научной концепции. Однако это не мешало болгарскому исследователю в его изысканиях в области национального образа. Как писал о нём Е. Сидоров в предисловии к книге «Национальные образы мира»: «В основе гачевского метода лежит не формальная и даже не диалектическая логика, а художественно-философская интуиция, то, что им самим определяется как мыслеобраз» [3; с.5].

Г.Д. Гачев посвятил творчеству Чингиза Айтматова ряд книг и статей, опубликованных в разные годы. Одним из таких исследований явилась книга о повести Ч. Айтматова, вышедшая в 1958 году, – «Джамиля» – «Любовь, человек, эпоха. Рассуждение о повести «Джамиля» Ч. Айтматова» (1965). В 1982 году выходит монография Г.Д. Гачева «Чингиз Айтматов и мировая литература» (1982). В 1989 году – «Чингиз Айтматов: (в свете мировой культуры)» (1989).

Национальное – главная черта постижения мира. Через призму «национального» просматривается гносеология, национальная художественная «логика», склад мышления: какой «сеткой координат» данный народ улавливает мир и, соответственно, какой космос (в древнем смысле слова: как строй мира, миропорядок) выстраивается перед его очами [2]. По словам Г. Гачева, этот особый «поворот», в котором предстает бытие данному народу, — и составляет национальный образ мира.

Г.Д. Гачев исследует особый генотип, заложенный на подсознательном уровне носителя того или национального мира. Исследователь акцентирует свое внимание на природной, географической особенности, также истории и самобытной культуре. Все эти компоненты сформировали сознание национального человека, особенности понимания мироустройства, приметы жизненного уклада. В частности, ученый выделяет равнинные народы (русский национальный образ мира), горцев (Грузия, Армения), степняков-кочевников, жителей приморья.

Одной из формул, которая характеризует специфические черты народов – это связь с национальной культурой, самобытностью народа и цивилизацией, которая объединяет народы «здесь и сейчас», это уровень современных технологий и достижения науки. По Гачеву, эта формула звучит так: «Цивилизаций современные народы сближены, а культурой различны», именно в этом ученый усматривает красоту многообразия. Г. Д. Гачев обладает уникальной особенностью объяснять сущность мироустройства, можно вспомнить его толкование слова «событие», которое Гачев транслирует как «Со-бытие», делая акцент именно на присутствии всех и каждого при конкретно-историческом факте. С концепцией национального мира Г.Д. Гачева можно соглашаться, можно высказывать сомнение по поводу ее истинности, но, на наш взгляд, это – один из путей постижения сущности мира в его образном понимании.

Г.Д. Гачев, объясняет разнообразие национальных миров в виде дерева. У каждого дерева есть ствол, корни, ветви и листья, и при этом каждое дерево имеет ствол разной формы (сравним: дуб, береза, ель и др.), форма листьев, плодов (желудь, шишки, грозди и т.п.). Приводя подобное сравнение, можем судить и об особенностях народа, у каждого народа своя история, традиция, язык, обрядовая культура, которая складывалась не одним столетием.

При том, что все народы под одним солнцем и луной и почти *одинаковым небом* ходят, вовлечены в единый мировой исторический процесс (и этот покров, крыша их объединяет и приравнивает друг

другу), они ходят по *разной земле* и разный быт и историю имеют, — то есть, из разной почвы вырастают. А отсюда ценности, общие для всех народов (жизнь, хлеб, свет, дом, семья, слово, стихотворение и т. д.), располагаются в различном соотношении. *Эта особая структура общих для всех народов элементов (хотя и они понимаются по-разному, имеют свой акцент) и составляет национальный образ, а в упрощенном выражении — модель мира [1].* Первое, очевидное, что определяет лицо народа, — это природа, среди которой он вырастает и совершает свою историю. Она — фактор постоянно действующий. Тело земли: лес (и как о й), горы, пустыня, тундра, вечная мерзлота или джунгли, климат умеренный или с катастрофическими изломами, животный мир, растительность — предопределяет и последующий род труда (охота, бортничество, скотоводство — кочевье, земледелие, торговля — мореплавание и т. д.), и образ мира: устроен ли космос как мировое дерево [5].

Человек современный более национально своеобразен, чем древний, и, следовательно, радеющий о национальном своеобразии должен заботиться о прогрессе, об интенсивном развитии производства и техники, о цивилизации и культуре, о максимальном общении с другими народами, ибо лишь в ходе контактов и сравнений обнаруживается и шлифуется свое — то, чего нет у других.

Национальный образ мира — понятие, которое в современной филологической науке вызывает большой интерес. Национальная картина мира активно изучается лингвистами (А. Вежбицкая, А.А. Зализняк, А.Д. Шмелёв и др.). Литературоведы освещают данную проблему не столь продуктивно, несмотря на то, что *национальное* (а не классовое, социальное), безусловно, становится одним из главных аспектов изучения в современной гуманитарной науке, поскольку позволяет подчеркнуть уникальность культурной традиции, что представляется особенно актуальным в современной общественно-исторической ситуации (универсализация ценностей, процессы глобализации). В современном литературоведении употребление термина *национальный образ мира* неустойчиво (национальная картина мира, национальный космос, национальная цивилизация, национальная модель и др.), и исследования, посвящённые национальной литературной специфике, не многочисленны.

Г.Д. Гачева в книге «Национальные образы мира» определяет интересующий нас термин как «*сетку координат*, которой народ улавливает мир, как космос (в древнем смысле слова: как строй мира, миропорядок), выстраивающийся перед его очами, как особый *поворот*, в котором предстаёт бытие данному народу». Национальная модель мира выявляет наиболее общие для всех народов элементы, здесь, по мнению Г. Гачева, коренится образный арсенал литературы, обычно очень стабильный. Однако, как отмечает С.В. Шешунова, данная работа может быть названа скорее эссеистической, чем научной. Е. Сидоров в предисловии к монографии пишет: «В основе гачевского метода лежит не формальная и даже не диалектическая логика, а

художественно-философская интуиция, то, что им самим определяется как мыслеобраз». Г. Гачев не даёт чётких научных толкований, не определяет состав художественных компонентов, формирующих национальную модель мира, трактуя её очень широко. Национальная картина мира осмысливается по-философски масштабно, она, зачастую, по мнению исследователя, не поддаётся рациональному объяснению, поскольку большая её часть находится в области мифопоэтического и неосознанно воспроизводится в художественных образах и мотивах.

Г.Д. Гачева [1], обращаясь к творчеству Чингиза Айтматова, выделяет четыре периода: первый период исследователь называет ранним и относит произведения, вошедшие в цикл «Повести гор и степей»; следующий период обозначен как период размышлений писателя об истории своего народа, сюда отнесены такие повести, как «Материнское поле», «Прощай, Гульсары!»; затем – современный период, охватывающий «Белый пароход», «Ранние журавли», «Пегий пес, бегущий краем моря», «Восхождение на Фудзияму»; и четвертый – период вселенских духовно-философских проблем – «И дольше века длится день», «Плаха». Г. Д. Гачев, рассуждая о киргизском образе мира, подчеркивает, что для мировоззрения кочевника характерно особое восприятие времени и пространства. «Пространство» превалирует над «временем». Степь – доминирующее пространство для киргизов, это, казалось бы, «пустая территория», но «киргиз не осязает в степи следов своих предков, но помнит, что они здесь витают, ощущает их присутствие, видит внутренним зрением» [3].

Кочевник как бы питается степными богатствами, травяным покровом, обширными широтами степи и из этого и складывается национальная природа образа. Национальный образ формирует и специфические кинемы, связанные с мироустройством в художественном сознании кочевника. Кинемы пространства и памяти являются показательными в понимании художественного образа, созданного в произведениях киргизского прозаика. Кинемы, по сути, выступают «памятью тела». Чувственным ориентиром в осязаемом мире природы и постоянного движения. Образ человека-кочевника – это динамический образ, передающий следование национальной традиции и связи времени и пространства, которое, как правило, является открытым и «своим», осознанным и адаптированным к окружающей среде, наполненной красками и звуками степи.

Киргизский национальный образ мира характеризует церемониальность, как продолжение традиций. Однако следует отметить, что традиция переплетается с современностью. Время требует от человека нового взгляда на происходящие события. Агломерат прошлого и будущего не возможен без настоящего. И вот это настоящее и отражается в художественном сознании писателя, который передает своё видение читательской аудитории. Писатель – мыслитель, он приглашает своего читателя к размышлению, и в этом и состоит полнота и сущность познания мира, его основ и механизма воздействия на умы человечества. Искусство, в том числе и литература, – путь

познания мирового бытия. Именно в литературе смыкаются источники нравственного, высокого через художественное раскрытие реальной картины мира. Нельзя постичь сущее не понимая происходящее.

Г.Д. Гачев находит путь к постижению национальной картины мира через собственное видение, которое и передает в особых словесных формах и формулах. Так, например, в своих рассуждениях он сопоставляет такие концепты как «дорога» и «путь», он пишет, что дорога присуща народам равнинного типа (русский образ мира), в этом случае он говорит о стремительности, о безудержном характере человека, о порыве его души – «главное – вперед!», разбирая, куда эта дорога приведет. А путь – это целенаправленное движение, размеренное, путь – это путь кочевья, это следование неизменно – там, где путь проложен предками и соблюдается поколениями. Отсюда – и понимание национального характера и самобытности традиции и культуры.

В одной из его монографий «Неминуемое: Ускоренное развитие литературы» (1989) говорится о многонациональных литературах, которые в своё время обозначались как советская литература, как о не единовременном состоянии и наполнении художественного ресурса, иными словами, не все национальные литературы пришли к единой концепции мирового литературного процесса. В одних национальных культурах преобладало европейское мировоззрение, в других – традиции, идущие от восточного мирового коллективного сознания. Это – в дальнейшем породило, на наш взгляд, особую, специфическую «идею», под которой мы понимаем – «Евразийство». На сегодняшний день, это понятие заняло ключевое место в мировой культурологической мысли.

Чингиз Айтматов – писатель со своим «космосом» (по определению Г.Д. Гачева), видимо и привлекло ученого к изучению творчества киргизского писателя. Г. Д. Гачев находит в творчестве Ч. Айтматова необычные отклики на современную действительность, отраженные в его произведениях. Отметим некоторые из них. В ряде работ, посвященных ранним произведениям Чингиза Айтматова и, в частности, «Джамиле», исследователи обращают внимание на необычность «выламывающейся» из среды личности, тягу к искусству – музыке, живописи, углубление во внутренний мир героев, на становление личности. Г. Д. Гачев проводит параллель развития характера Джамилы со становлением личности в эпоху Ренессанса [1]. Образ Данияра Г.Д. Гачев сравнивает с Данияром, возможно, что этому послужила сцена на станции, где Данияр изнемогая боль несет на себе тяжелый мешок, и это – его Крест.

О юном герое «Белого парохода» Г. Д. Гачев пишет: «И по качествам человеческим, что просвечиваются в мальчике, очевидно, что это существо незаурядное, призванное к высшей участи, нежели то существование, что он ведет в начале в данном месте, времени и среде обитателей». Ученый размышляет: «Его тяга к учению – не Ломоносов ли перед нами киргизский?». И вместе с тем проводит параллель между героем повести и традиционным образом «Золушки» [1; с. 269]. Интересную точку зрения на этот счет

высказывает Г. Д. Гачев, который обнаруживает, что в повести родителей мальчика заменяют сказочные образы белого парохода и Матери-оленихи [1; с. 203].

Критики ищут аналоги образу Авдия («Плаха», 1986) как в классической литературе, так и в национальном фольклоре. Так, Г. Д. Гачев находит, с одной стороны, отзвуки образа Авдия и персонажа из русских народных сказок – «Ивана-дурачка», с другой - считает Авдия приемником Алеши Карамазова [1; с. 416]. В интерпретации образа Бостона, который мыслится неотделимо от образа Авдия. Г. Д. Гачев высказывает свою точку зрения по поводу Авдий Каллистратова, Авдий - «духовный труженик - начинает «сверху» из эмпирии мысли и Слова, а Бостон начинает «снизу»: с труда материального, с очага семьи и деторождения» [1; с. 421]. Видимо поэтому этим героя не суждено соприкоснуться в романе, но «бьют» они в одну цель, как рассуждает Г. Д. Гачев, - ориентиром и символом этих вертикализирующих влечений являются Свет, Солнце, Слово, и знак «Бог» - как интеграл благоволений, устремлений всех человеков к Истине [1; с. 422]. И Г. Д. Гачев не одинок в этом мнении.

Споря с Евсеевым по поводу романа «Тавро Кассандры», который видит в перенесении действия на Запад и полагает, что роман рассчитан в первую очередь на Запад, - «никогда еще не отрывался так резко от своей почвы каменный, степной и долинный человек...» [4], Гачев утверждает, что «мысль автора вперена в проблемы всей цивилизации, всей Земли, Вселенной...» [6; с. 98].

Изучение научного наследия Г. Д. Гачева открывает перспективы и горизонты исследований современных ученых, научных школ, течений и направлений, а также их подходы в оценке литературного процесса, творчества писателей различных национальных миров и мировых эпох.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гачев Г. Д. Чингиз Айтматов (В свете мировой литературы). - Фрунзе: Адабият, 1989. - 483 с.
- 2 Гачев Г. Ментальное народов мира. — М.: Алгоритм, Эксмо, 2008.— 544 с. — (Философский бестселлер)
- 3 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия) / Г.Д. Гачев. – М.: Издательский сервис, 2002. – 784 с.
- 4 Евсеев Б. Мертвая сова на Мавзолее (о романе Чингиза Айтматова «Тавро Кассандры») //Литературная газета. – 1995. – 11 января. – С.5.
- 5 Смыковская Т. Е. Культурология. Национальный образ мира в прозе В. И. Белова - Чтение (Ознакомительный отрывок) (стр. 1) [электронный ресурс]
http://www.modernlib.ru/books/tatyana_evgenevna_smikovskaya/nacionalniy_obraz_mira_v_proze_v_i_belova/read_1/
- 6 «Тавро Кассандры»: Обсуждаем новую книгу Чингиза Айтматова // Свободная мысль. – 1995. - № 8. – С. 86-99.

УДК 82-2

Дик А.С.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

МОТИВ САМОУБИЙСТВА В ДРАМАТУРГИИ ЧЕХОВА

Аннотация: Данная научная статья анализирует мотив самоубийства в драматургии Антона Павловича Чехова, сосредотачиваясь на его произведениях "Чайка" и "Иванов". Исследование проводится через призму литературного анализа и психологического подхода, с целью выявления мотивации персонажей к такому радикальному шагу. В статье анализируется контекст жизненных обстоятельств, внутренних конфликтов и психологических драм, которые приводят к решению персонажей обратиться к самоубийству.

Ключевые слова: драма, внутренний конфликт, самоубийство, мотив.

Мотив самоубийства является одним из наиболее глубоких аспектов в литературе, отражающих внутренние конфликты, психологические трудности и моральные дилеммы человеческого существования. В творчестве великого русского писателя и драматурга Антона Павловича Чехова мотив самоубийства занимает особое место, становясь философским преломлением его взглядов на жизнь и человеческую природу.

Актуальность данной темы заключается в том, что произведения Антона Чехова широко известны и изучены, однако анализ мотивов самоубийства в его драматургии остается важной и малоизученной темой. Исследование мотивов самоубийства в произведениях Чехова позволяет глубже понять его художественную философию, взгляды на жизнь и смерть, а также социокультурные и психологические аспекты его времени. Вопросы психического здоровья, смысла жизни и человеческого страдания, мастерски описанные Чеховым на страницах своих произведений, продолжают оставаться важными и требующими внимания по сей день.

Целью работы является анализ мотивации самоубийства, представленной в драматургии А.П. Чехова, изучение психологических и социокультурных аспектов этого явления в контексте его произведений.

Произведения Чехова, включая его известные драмы "Чайка" и "Иванов", представляют собой уникальный литературный пейзаж, в котором отчетливо проступают различные мотивы, в том числе и мотив самоубийства. В этих произведениях мы видим, как герои, плененные своими внутренними страстями, разочарованиями и тоской, обращаются к самоубийству как к средству покончить с болезненной реальностью или пытаются найти в этом спасение или освобождение.

Константин Гаврилович Треплев – главный герой комедии «Чайка», выбранной нами для исследования. Молодой человек, интеллигент по

социальному положению, на протяжении всей пьесы отчаянно пытается определить свое место в жизни, отыскать смысл своего существования. На первый взгляд кажется, что ему удалось достичь успеха: в конце пьесы он становится известным как писатель, его произведения печатаются в журналах, а о нем самом пишут в газетах. Но внутренне Треплев несчастен и разбит, он не смог найти верную дорогу своей жизни, а лишь находится «в хаосе грез и образов» [4, с. 190], о чем говорит Нине, своей незабытой любви.

Нина Заречная – персонаж, оказавший наиболее сильное влияние на принятие решения Треплева о самоубийстве. Трепетная и пылкая любовь Треплева к Нине наблюдается с начальных строк пьесы. Нельзя не упомянуть, что на первых страницах произведения эта любовь была взаимной. Однако позже Нина охладела к Треплеву, наступил переломный момент их отношений – она влюбилась в Тригорина. Треплев оказался в роли «третьего лишнего» [2, с. 31], не имевшего возможности что-то изменить. Несмотря на то, что жизнь разлучила некогда влюбленных героев, Треплев не смог отпустить эту ситуацию: он страдал, жизнь была для него «невыносима» [4, с. 189]. Именно после их последнего и, как оказалось, «рокового» разговора он окончательно и бесповоротно решил, что единственный способ избавиться от страданий неразделенной любви к Нине, которая предпочла ему Тригорина – самоубийство.

Помимо болезненной привязанности к Нине, стоит отметить и отношение окружения Треплева к нему и его творчеству в начале пьесы. С точки зрения психологии, следует сказать о сложных взаимоотношениях нарциссичной матери и сына. Аркадина, известная актриса, заполняет собой все окружающее пространство и, как говорит Треплев, «нужно хвалить только ее одну» [4, с. 144]. В стремлении заполучить все внимание окружающих, она обесценивает достижения сына, считая их чем-то несерьезным. Хотя в пьесе не упоминается детство героя, смеем предположить, что он не получил столь желанной и необходимой ребенку материнской любви и ласки в раннем возрасте, так как Аркадину в большей степени волновала ее карьера. Среди гостей своей матери Треплев всегда чувствовал себя ничтожеством, «угадывал их мысли и страдал от унижения» [4, с. 145]. Непризнание его таланта близким кругом, даже собственной матерью, которая считает его творчество «декадентством» [4, с. 172], сыграло немало важную роль для формирования мотива к самоубийству, подрывая его самооценку и, уничтожая чувство собственного достоинства. Возможно, именно этот факт стал причиной его внутреннего конфликта: с юных лет он чувствовал в себе дух новаторства, пытался уходить от «старых» форм к «новым», не признавал театра, однако, получив писательскую известность, понимает, что сам «мало-помалу сползает к рутине» [4, с. 187]. Читая черновые записи своего произведения, он считает написанное своей же рукой бездарностью. Именно окружение Треплева погубило в нем новые идеи, «новые формы», к которым он стремился, что, в свою очередь, отрицательно повлияло на его эмоциональное состояние.

Судьба Иванова из одноименной пьесы также трагична. Сам Чехов определил «драму Иванова как драму целого поколения "надломленных, тоскующих", живущих "без веры, без цели", но рвущихся к ним» [3, с. 55]. Кем же является Иванов: бездушным эгоистом, который неспособен думать о других людях или сломленным внутренне человеком, так и не сумевшим справиться с тягостями своей жизни и нашедшим выход лишь в самоубийстве?

Николай Алексеевич Иванов намного старше Треплева, ему 35 лет, по происхождению – дворянин, получивший образование и имевший в свои лучшие годы неплохое состояние, которое он со временем растратил, так как «горячился, рисковал» [4, с. 55] и «бросал направо и налево» деньги [4, с. 55]. С первых страниц в его монологах чувствуется несносная тоска и отчаяние, которым даже сам Иванов не может найти объяснения: «сам же я не понимаю, что делается с моей душой...» [4, с. 19]. Одним из важных аспектов, повлиявших на принятие решения о самоубийстве, является его собственное отношение к своей когда-то горячо любимой жене. Иванов, которого поглотили тоска и утомление от собственной жизни, от собственного дома не испытывал любви, жалости и сострадания к тяжелобольной чахоткой жене. Он не мог найти причину, по которой его чувства угасли, но постоянно подвергался угрызням совести за свое поведение, которое, как сказал Львов, «убивает ее» [4, с. 19]. Чехов писал о чувстве вины Иванова Суворину: «Он ищет причин вне и не находит; начинает искать внутри себя и находит одно только неопределенное чувство вины. Это чувство русское. Русский человек — умер ли у него кто-нибудь в доме, заболел ли, должен ли он кому-нибудь или сам дает займы — всегда чувствует себя виноватым. Все время Иванов толкует о какой-то своей вине, и чувство вины растет в нем при каждом толчке» [4, с. 422].

В любовных отношениях Иванов оказался в треугольнике, как и Треплев, однако в ином положении. Жена, дом и рутина утомляли его, особенно после заката солнца. Пытаясь уйти от душевной тоски, он часто покидал дом в ночное время, чем расстраивал Анну. Саша стала лучом надежды на новую жизнь Иванова, после ее признания мы наблюдаем его возбужденное эмоциональное состояние: «Это, значит, начинать жизнь сначала? Счастье мое!» [4, с. 45]. Счастье и окрыленность новыми чувствами быстро сменились прежней тоской и отчаянием: Иванов не уверен в том, что это, действительно, его спасение и столь желанная новая жизнь, теперь он верит «в эту жизнь также мало, как в домового...». [4, с. 56]. Отношения с Сашей немного позже усугубили депрессивное состояние героя, так как Иванов осознал, что он нелюбим. Саша лишь пытается спасти его, но вовсе не от большой любви, а лишь потому, что она считала это своей задачей, целью своей жизни. Любит она вовсе не Иванова, а эту цель. Это, как мы считаем, также стало одним из мотивов самоубийства.

Также следует сказать об отношении окружающих к Иванову. В отношении него всегда ходили различные слухи: от того, что он женился на Анне только ради наследства, до того, что он психопат. Но мнение

окружающих волновало его в меньшей степени. В целом, все произведение построено на непонимании. Все герои не понимают друг друга, но самым важным является непонимание Ивановым самого себя. На протяжении всей пьесы он отчаянно пытается понять, чем вызвано его состояние, что происходит с его душой и сердцем, почему он находится в состоянии, как он говорил, «меланхолии». Это внутренний конфликт Иванова, который он не сумел разрешить, вследствие чего прибегнул к самоубийству. С точки зрения психологии, его состояние подробно изучил А.Ю. Магалиф, определив, что Иванов «страдает эндогенной депрессией с затяжным течением в рамках маниакально–депрессивного психоза» [3, с. 59]. Все чувства и поступки героя, по его мнению, вызваны состоянием болезни, которая, в свою очередь, прогрессировала. Именно поэтому пьеса «Иванов» остается такой непонятной и малоизученной и в наши дни. Психически здоровым людям сложно понять Иванова, его мысли и переживания, сложно оправдать его слова и поступки, так как они не пребывали в таком болезненном состоянии.

Символика в драматургии А.П. Чехова стала одним из важнейших приемов передачи мотивов самоубийства. В «Чайке» главным символом, разумеется, является чайка. В мировой культуре чайка считается символом свободы, мечтаний и возвышенности. Так ли это в пьесе Чехова? Впервые чайка упоминается во время постановки произведения Тrepлева: Нину тянет к озеру, как чайку. Озеро здесь выступает символом очищения, а чайка – символом свободы и мечты. Затем чайка появляется в разговоре Тrepлева и Нины, однако появляется она уже убитой несчастным от невзаимной любви Константином. Важно отметить, что именно в этом разговоре Тrepлев утвердительно сказал: «Скоро таким же образом я убью самого себя.» [4, с. 162] Символично, что Нина, выступая на сцене, всегда называла себя именно чайкой, так как была окрылена своей мечтой стать актрисой. Она олицетворяла себя с чайкой, стремившейся возвыситься от любви, но обломавшей крылья; с чайкой, убитой чужой рукой. Образ чайки в пьесе наполнен философским смыслом: чайка ассоциируется с мечтами, с возвышенным состоянием души, однако, как мы видим, в конце пьесы чайка становится лишь чучелом, о котором никто из героев не помнит. Именно чучело когда-то застреленной чайки стало символом несбывшихся мечт, тоски и разочарования. Стоит отметить и то, что чайка два раза выступила предвестником самоубийства Тrepлева: при первом ее упоминании он сказал, что в скором времени покончит с собой, на что Нина лишь сказала, что не узнает его прежнего, при втором же упоминании чайки, а точнее забытого всеми героями чучела, Тrepлев застрелился. В. Гульченко олицетворяет с образом чайки практически всех героев пьесы – все они несчастны, никто из них не смог воплотить в жизнь своих мечтаний, все они находятся словно в заложниках у самой жизни.

Удивительно, что в «Иванове» символом, предвещающим трагическое событие, также стала птица – сова. В начале пьесы Анну Петровну постоянно тревожит крик совы, который словно слышит лишь она одна, а другие герои

не придают этому значения: «Опять кричит...» [4, с. 21]. Крик совы выступает предвестником чего-то страшного и трагического. Возможно, его слышит только Анна Петровна потому, что она одна по-настоящему любила Иванова. Крик совы можно расценить разным образом: как предвестника смерти Иванова или как предвестника смерти самой Анны Петровны. Однако, в любом случае, именно он придал пьесе атмосферу тревожности и переживаний с первых страниц.

Исходя из проведенного анализа произведений «Чайка» и «Иванов» А.П. Чехова можно сделать вывод, что мотивы для совершения самоубийства могут выражаться влиянием абсолютно различных факторов. Мотив самоубийства в драматургии Чехова имеет сложную многогранную природу. Он связан не только с индивидуальными психологическими конфликтами персонажей, но и с социокультурными и философскими аспектами времени, в которое жил и работал Чехов. Треплев и Иванов отражают «сложную, причудливо парадоксальную тональность душевно-эмоциональной атмосферы эпохи: настроения бесприютности, горестной неустроенности, разобщенности людей и вместе с тем томление духа, надежды на счастье, порыв к лучшей, светлой жизни» [2, с. 30].

Мотив самоубийства играет значительную роль в характеристике персонажей и раскрытии их внутренних конфликтов. В "Чайке" мы видим, как Треплев, молодой и, казалось бы, амбициозный писатель, сталкивается с проблемами во взаимоотношениях с собственной матерью, невзаимной любовью, разочарованием и потерей смысла в своей жизни и творчестве, что приводит его к отчаянию и самоубийству. В "Иванове" главный герой, Иванов, испытывает кризис среднего возраста, апатию и разочарование в себе и в окружающем мире, что также толкает его на мысль о самоубийстве. Несмотря на одинаковый исход жизни героев, их мотивы для такого отчаянного шага отличаются. Изучая психологический портрет Иванова, можно прийти к выводу, что он находился в затяжной депрессии, то есть страдал от заболевания, которое в ту эпоху не было признанным реальным. Его не понимало не только общество, но и он сам – в этом его трагедия.

Исследование оказывает вклад не только в литературные исследования, но и в понимание человеческой природы и психологии. Анализируя мотив самоубийства в драматургии Чехова, мы более глубоко погружаемся в тему человеческого страдания, отчаяния и поиска смысла жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гульченко В.В. Сколько чаек в чеховской чайке? // Нева. – 2009. – №12. – с. 24–29.
- 2 Куркина Т.Н. Два героя своего времени: Треплев и Протасов // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2004. – №2. – с. 30–33.
- 3 Магалиф А.Ю. Жизнь в депрессии. Психопатологический портрет главного героя пьесы А.П. Чехова «Иванов» // Независимый психиатрический журнал. – 2003. – №2. – с. 55–59.

4 Чехов А.П. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 10 – Москва: Правда, 1985. – 432 с.

УДК 82-31

Домалатова Г.Т.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПРОЗЫ НАЧАЛА XXI ВЕКА

Аннотация: в работе поднимается проблема анализа тенденций развития современной молодежной прозы, средой распространения которой становится сеть Интернет. Особое внимание уделено авторской рефлексии как инструменту самоанализа.

Ключевые слова: сетевая словесность, сетература, жанр, художественное творчество, искусство слова.

Авторское сознание переходной эпохи ставит перед собой задачу поиска новых ответов на вопросы: Что такое искусство? Каковы его возможности на новом витке культуры? С какими ожиданиями и потребностями обращаются к диалогу с искусством широкие слои публики? Другими словами – художник переходной эпохи ищет ответа на основополагающий и вечный вопрос: в какой мере искусство способно заниматься проработкой смыслов человеческого существования в новых исторических условиях?

Подобные приметы переходного художнического сознания особенно дают о себе знать в рубежные эпохи истории, каковой являются первые десятилетия XXI века. Стремление понять изменения, происходящие в смысложизненных ориентирах человека, нащупать главные точки концентрации его переживаний и рефлексий объясняет сегодня выраженную антропоцентрическую ориентацию всех гуманитарных наук.

В этой связи искусствоведение вновь и вновь обсуждает вопрос о предназначении, возможностях и роли художественного творчества в духовном бытии человека. Дискуссии по этой проблеме приобрели особую остроту с началом нового XXI века. Революционные новации, противоречия, болезненные процессы в искусстве минувшего столетия только усилили желание понять смысл новейших тенденций художественного творчества, меру его участия в духовном самоопределении современного человека.

Самопознание и формотворчество, идентификация и инсценировка, таким образом – переплетающиеся процессы, идущие у художника рука об руку. Для художника идентификация – это способность обретения самотождественности, симбиоз внутренней устремленности и её пластического выражения в языке, наиболее органичный для него в данную

историческую секунду.

Способность, глядя на созданный им образ, воскликнуть: «Да, это действительно я!». В момент перевоплощения, очевидно, происходит некое «свертывание» Я-сознания, переход его в пассивное существование, с позиций которого творец воспринимает активность своей мысли как некоего Другого, наделенного над ним опасной властью. Все это позволяет заключить, что по-настоящему активным импульсом в любой момент творчества является отношение, а не собственное «Я» художника.

По мере развития постмодернистской ситуации становится ясно, что постмодернизм - это не искомый тип сознания для человечества, а способ нахождения новых форм отношений человека с миром, новых ценностей и критериев во всех сферах культуры. Постмодерн несет в себе не только проблему исчерпанности культуры, просуществовавшей тысячелетия, но и проблему поиска того, что будет дальше, проблему поиска новых смыслов и принципов грядущей культуры. Культурный полифонизм, осуществление подлинного диалога, поиск новых смыслов, стимулирующий интеграцию различных культур, способствующий выработке нового целостного взгляда на мир - именно этими свойствами постмодернистского дискурса обусловлена актуальность темы нашей работы.

В качестве объекта исследования выступает современная молодежная проза напрямую коррелирующая с онтологической природой человеческой неудовлетворенности и поиска смысла жизни.

Эмпирической базой проводимого исследования стали отобранные нами тексты. В ходе написания данной работы нами проанализированы произведения авторов представителей современной молодёжной прозы, опубликованные в сети Интернет.

Предмет исследования - непосредственно приемы самоидентификации автора в современной молодежной прозе.

Начало XXI века в русском литературном процессе ознаменовано доминированием прозы. Колоссальное увеличение объема «нерифмованных» текстов в последние годы связано с безусловным главенством эпического начала в веб-пространстве. Абсолютное большинство текстов в Интернете пишутся с целью повествования - сообщения вестей, информирования пользователей Сети о чем-либо.

Постмодернистский дискурс произведений молодежной прозы рубежных десятилетий соответствует современной постмодернистской ситуации с характерным поиском новых форм отношений человека с миром, новых ценностей и критериев во всех сферах культуры, новых смыслов и принципов грядущей культуры. Такие свойства постмодернистского дискурса как культурный полифонизм, осуществление подлинного диалога, стимулирующий интеграцию различных культур, способствующий выработке нового целостного взгляда на мир, представляют собой полноценный культурный пласт современной прозаической культуры. Молодые авторы реализуют себя в литературном творчестве, постепенно совершенствуя стиль

и подачу, овладевая игровыми методиками текста. Разносторонне налаживают коммуникацию с читателем, различными методами от репрезентативного привнесения своего «Я», мировосприятия, жизненной позиции в произведение, до приглашения читателя к сотворчеству, участию в непосредственном создании и коррекции прозаического произведения.

Интернет предлагает авторам возможности свободной публикации своего творчества, плотного, оперативного и интерактивного общения с потенциальным читателем. Анализ интернет-источников (www.proza.ru/ - Проза.ру- национальный сервер современной прозы; www.poetryclub.com.ua - клуб поэтов СНГ; www.fanfics.ru/ - фэндом по произведениям Дж. К. Роулинг; snarry.fanrus.com/fic.htm - один из крупнейших фанфикшн ресурсов в рунете; worldfanfiction.ru/ - один из крупнейших фанфикшн ресурсов в рунете; www.wikipedia.org - статьи из Википедии, свободной энциклопедии <http://fanfics.info/forum/5> - форум фикрайтеров (в том числе консультации по вопросам фикрайтерства); blogs.mail.ru - блог-платформа почтовой службы mail.ru; vk.com - авторские страницы, публикации на «стене»; twitter.com - самая популярная микроблоггинговая платформа ceteratura.ru/; www.netslova.ru/kiberatura/works.htm - интернет-портал «Сетевая словесность»; знакомство с критическими источниками обзорного характера: статья «Аспекты жанрологии литературы в Сети» Р. Божанкова; Chameleon Вся правда о фанфиках; «Между эскапизмом и эстетизмом» А.Баженова; Галиной М. «Жизнь по книге: заметки дилетанта»; Гончарова В. «Болезнь, симптом, лекарство?»; Ерохиной Н.Н. «Молодежные субкультуры»: семиотический аспект»; Конр А.Д. «Друг мой лайквенди воевать не умел...»; Кузнецовой А. «Фантастика и фэны» — весь этот материал позволил сформировать довольно целостное представление о современных тенденциях молодежной прозы начала нового тысячелетия.

Открытой является возможность жанротворчества, когда автору становится тесно в рамках установленных стилевых ограничений в устоявшейся жанровой классификации современной литературы. И как противоположность можно выделить самый доступный первый этап литературного творчества для молодёжи - фанфикшн, целое субкультурное формирование в интернет пространстве, посредством которого автор может творить в заданной реальности, избавляя себя от нужды на этапе становления творческой личности, создавать свою вселенную. Получая возможность быть оцененным, направленным более опытными в этой стезе коллегами.

Среди положительных тенденций, ярко выраженных в современной молодёжной прозе, можно выделить:

- постоянное стремление к участию в актуальных литературных процессах;
- регулярное совершенствование авторского стиля;
- амортизация внутренних и внешних конфликтов, за счёт творчества;
- высокая коммуникативность начинающих и уже опытных авторов молодёжной прозы;

- жанротворчество, поиск новых форм и методов для реализации себя в современном литературном пространстве;

- возрастающая мотивация к «читательству» и литературному творчеству.

К отрицательным аспектам можно отнести:

- грубые нарушения литературных норм в поиске своего собственного стиля;

- излишнее насыщение знаками, потеря литературной ценности и смыслового наполнения в стремлении придать более изящную, либо инновационную форму своему творению;

- активное использование нецензурной лексики и табуированных тематик, как следствие снятия ограничения, под предлогом свободы творческой личности.

- нелогичность и излишняя фрагментированность семантических структур в произведении, за счёт недостаточной эрудированности автора и т.д.

Так или иначе, современная молодёжная проза получает всё более и более широкое развитие. На данный момент наиболее актуальными и выразительными чертами молодёжной прозы являются наличие интертекстуальности, ироническое цитирование, пастиш.

Автор создаёт своё игровое измерение, с помощью которого налаживает связь с имплицитным читателем, создаёт поле для совместного творчества, создаёт предпосылки к диалогу и внутреннему монологу, привносит в произведение своё «Я».

Большинство молодых авторов в меру сил и таланта стремится объединить все эти смысловые пласты в целое и целостное представление, выработать свою собственную философию. И, конечно, в центре этой философии - сам автор как цель. призванный манифестировать современные ценности, отсюда заглавия: «Автобиографические заметки», «Заметки эксцентрика», «Вчера, сегодня, завтра», «Один сказочный день моей жизни» [1].

Такой желанный для любого автора во все времена диалог с читателем становится не только реальным форматом общения, но и создает ощущение непосредственного участия в формировании новейшей русской словесности. Так, к примеру, работа автора Чёрная Чушка «Спаси меня, Одуванчик» (описание фанфика: «Лиза никогда не могла перебороть свою слабость к послеобеденному чаю и легкому сладкому сну... До тех пор, пока библиотека не оказалась в огне, как бархатные лепестки пылающего цветка») помещена на портале «Тематические форумы ТенгриКон» с просьбой дать оценку произведению, и завязывается «переписка», не то, чтобы очень оживленная, но представляющая вполне конструктивную критику, с разбором грамматических «ляпов», сюжетных «нестыковок»: «Вообще в рассказе кажется собраны все штампы сказок, а драка в трактире - это штамп из фэнтези...», «Автору явно удались диалоги» и т.д. Художник, автор им самим смоделированной цепочки действий и соучастник их свершения, режиссер-

исполнитель, мгновенно получающий эмоциональный ответ публики - вот источник, подогревающий креативные потенции вступившего на путь литературного «священнодействия». Именно этой своей стороной литература предстает вполне конкурентоспособной по отношению к массовой культуре, позволяя молодому человеку выразить свое видение мира, отношение к окружающей его реальности.

Молодой автор Е.Т. в рассказе-эссе «Мой город» делает акцент на правомерность создания своего пространства - не в виртуальной сети, но здесь и сейчас. Непримечательное, на первый взгляд, название звучит по мере развития сюжета как лозунг-вызов: «Капли дождя плещут по асфальту, умывая город - такой любимый и ненавистный мне. В тебе, бездушная машина смешения людских судеб, я впервые полюбил. Впервые рискнул по-крупному. И впервые... потерял. Потерял всё, имущество, потерял ту, что любил до беспамятства, до остервенения, до ненависти, и главное - потерял себя». Но герой не ограничивается «проклятиями» городу, герой активно вмешивается в действительность, не желая оставаться равнодушным зрителем: и город - «мой город» - дает ему надежду: «Надеюсь, город, прожжённый пёс-калека, ты завтра и меня не оставишь, когда я паду к твоим ногам, прижимаясь к тёплой шерсти твоих газонов» [2].

Номинации заглавий рассказов молодых авторов - «Тихо», «Почему я ещё здесь? Свободное, но искреннее размышление на тему...», «Крыша» - лишены выраженной эпатажности, чаще они обозначают время и пространство текста-жизни, в координаты которой автор стремится «вписать» и себя. Порой, «уводя его все дальше, туда, где кончается жизнь и начинается мечта», оговариваясь - «А ведь можно даже подумать, что он с каждым витком пыльной дороги все быстрее уходит от реальности» и иронизируя - «Хм, как поэтично».

Широкий тематический охват правомерно назвать среди определившихся в молодежной литературной среде тенденций: вся панорама жизни входит в круг литературных интересов. При этом предпочтение отдано коротким повествовательным жанрам, что отчасти объяснимо с точки зрения известного «закона экономии речевых ресурсов». Фрагментарность прозаического синтаксиса с одновременной установкой на диалог с читателем-современником передают драматическую напряженность авторского слова. Жанровые границы молодежной прозы не столько размыты, сколько постоянно раздвигаются по мере развития сюжетного действия и вновь соединяются, сводятся воедино вокруг описания своего внутреннего переживания. Автобиографичность повествования проступает и через реалии окружающего мира, и посредством исторических аллюзий и литературных реминисценций.

Литература в первой трети XXI века для молодого человека становится, в известной мере, средством упорядочивания, гармонизации внутреннего мира. При этом выступления в прозе обнаруживают определенного рода авторскую манифестацию открытого прямого слова с целью рассказа о жизни,

которая и есть текст самого повествования.

Изучение литературной современности с позиции исследователя-инсайдера дает определенные преимущества в распознавании литературного кода эпохи с точки зрения адекватности понимания языка времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. - М. : Наука, 1987.

2 Темирбеков Е. Мой город [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://vk.com/note16143772_11240779

УДК 82-31

Домалатова Г.Т.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СОВРЕМЕННАЯ МОЛОДЕЖНАЯ ПРОЗА: К ПРОБЛЕМЕ ЖАНРОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация: в работе поднимается проблема жанровой организации современной молодежной прозы, средой распространения которой становится сеть Интернет. Анализируются такой актуальный жанр, как фанфикшн, и его производные: фэндом, новеллизация, даются классификации произведений, написанных в жанре фанфикшна, определяются виды произведений, охватываемых широкой категорией «фанфикшн».

Ключевые слова: фанфикшн, сетература, жанр, художественное творчество, искусство слова.

Становление профессионального писателя происходит как поэтапный процесс, на каждой подстадии которого имеет значение огромное количество социальных и внутриличностных факторов, как то - одобрение со стороны читателя, возможность систематизировать собственные переживания, посредством перенесения внутреннего диалога в вербальную литературную форму и т.д. Сфера распространения молодежного литературного творчества – Всемирная паутина.

Одним из популярных жанров современной сетературы является фанфикшн.

Фанфикшн, как более мягкая форма пастиша, широко распространен в среде подростков и представителей юношества, где эти проблемы представлены в наиболее остро актуальной форме.

Фанфикшн уже можно вынести как самостоятельную жанровую единицу, появление и широкое распространение которой обусловлено

созданием и широким охватом сети интернет. Помимо этого данный формат прозы имеет свою сложную систему «жанровых» категорий.

Фанфикшн - разновидность творчества поклонников популярных произведений искусства (так называемого фан-арта в широком смысле этого слова), производное литературное произведение, основанное на каком-либо оригинальном произведении (как правило, литературном или кинематографическом), использующее его идеи сюжета и (или) персонажей. Фанфик может представлять собой продолжение, предысторию, пародию, «альтернативную вселенную», кроссовер («переплетение» нескольких произведений), и так далее.

Несмотря на то, что сама творческая установка в фанфикшене вызывает ряд интереснейших, с точки зрения теории и истории поэтики вопросов, а число текстов для изучения растёт ежеминутно, фанфикшн до сих пор не получил комплексного освещения ни в отечественном, ни в зарубежном литературоведении.

В популярном сознании фанатское творчество маркируется как, в лучшем случае, «вторичное» и «неоригинальное», а исследователями словесности зачастую отмечается как принадлежащее к самым низким проявлениям литературного творчества и потому не заслуживающее серьезного внимания.

Хотя попытки рассмотреть фанфикшн в его отдельных проявлениях и импликациях предпринимались зарубежными социологами, культурологами и теоретиками медийных исследований уже начиная с 1985 года (см., напр. Russ 1985; Lamb and Veith 1986; Penley 1991; Jenkins 1992), а сравнительно недавно стали появляться работы, непосредственно посвященные некоторым литературным аспектам фанатского творчества (см., напр. Stasi 2006; Stein 2006; Gray, Sandvosset.al. 2007; Буссе 2007), фанфикшн все еще остается своеобразным белым пятном на карте литературоведения.

Можно рассмотреть сразу несколько аспектов, обуславливающих привлекательность литературной деятельности в глазах молодых людей. Фанфикшн не предъявляет к авторам-фикрайтерам никаких особенных требований в области наличия писательского опыта, возрастных категорий или жанровых ограничений. Любой может, в рамках интересного для него фэндом, начать повествование и сразу же получить обратную связь от читателей.

Фэндом, фандом (англ. fandom, букв. фанатство) - неформальное (как правило) субкультурное сообщество, участники которого объединены единым интересом, связанным с произведениями искусства - пристрастием к определённым жанру, фильму, книге, сериалу и т.д.

Реже этим же словом определяют всю совокупность фанатского вторичного творчества, относящегося к определённому произведению или описанному в одном или нескольких произведениях альтернативному миру.

При необходимости предлагается помощь бета-редактора (более опытного фикрайтера, который готов вычитать произведение и исправить

грамматические, орфографические и стилистические ошибки, привести сырой текст в читабельное состояние) либо гамма-соавтора (редактора, участвующего в правке сюжетной линии и характеров персонажей), что, несомненно, создает уникальные по своей комфортности условия для даже абсолютно неопытного прозаика.

Постоянная интерактивная обратная связь с читателем и другими авторами, которые становятся в какой-то момент критиками, либо советчиками для новых представителей фикрайтерского сообщества, позволяет с первых страниц начинать повышать свой уровень писательского мастерства, исправляя ошибки до того, как они войдут в навык и станут частью авторского почерка. Это облегчает процесс адаптации молодых авторов и повышает мотивацию на достижение.

Другая сторона привлекательности данного жанра сетературы - отсутствие необходимости формировать образ персонажа, он уже предоставлен рамками выбранного автором фэндома. Влияние источника на фантекст сводится к формуле заимствования «персонаж-хронотоп-антураж», при этом общий повествовательный модус фанфикшена, жанровые модификации, композиционные особенности, тематика и стилистика фанатских произведений не демонстрируют прямой связи с текстом источника. Данные признаки обуславливаются, в основном, современным литературным контекстом и сложившейся традицией фанатского творчества. Проработана общая внешность героев, их образ деятельности, некоторые особенно яркие черты характера, фикрайтер.

Проработана общая внешность героев, их образ деятельности, некоторые особенно яркие черты характера, фикрайтер же, просто составляет свой сюжет, оперируя этими «готовыми» персонажами. Процесс напоминает тренажер для начинающих литераторов, по факту, предоставляя максимально широкий спектр, облегчающих начало писательской деятельности, элементов.

Третий аспект - изначальная яркая мотивация фикрайтера к данному виду деятельности, за счет увлеченности именно персонажами фэндома, в рамках которого автор начинает творческую деятельность. Фанарт - любой вид фанатского творчества отличается огромной заинтересованностью, творческим порывом, эмоциональная составляющая процесса творения превалирует и задает динамичные темпы работы автора. За счет такой яркой мотивации первые успехи становятся гораздо более запоминающимися и, нередко, определяют положительное отношение автора к дальнейшему прогрессу в этой сфере литературной деятельности.

Четвёртым аспектом является развёрнутая система «жанровой» классификации внутри данного явления. Фанфикшн не является жанром литературы, как таковой, но внутри идёт активное членение на различные единицы, что обусловлено необходимостью для авторов классифицировать свои произведения, которые не укладываются в рамки классификации литературы в целом.

Жанр фанфикшн делится на несколько категорий (далее «жанры»), которые по-разному отображаются в современной литературе. Достаточно популярным сегодня является жанр фанфикшн, произведения которого не дополняют или продолжают уже существующие романы, фильмы, анимационные произведения и т.д., а заимствуют из них определенную атмосферу, мир, эпоху, некоторых персонажей оригинального произведения.

В таких произведениях события развиваются или параллельно описанным в оригинальном источнике или же совершенно независимо. То есть, читателю понравилась созданная автором атмосфера, его особый мир и он взял его для развития собственной истории. В современной литературе таких историй множество - как правило, чаще всего за основу берут произведения, написанные в жанре фэнтэзи, которые получили широкую популярность среди читателей. Это истории про Гарри Поттера, фантазийный мир Толкиена и т.д.

Вторичное произведение вполне может быть *пародией, римейком, приквелом, интермедией, сиквелом* и чем угодно еще по отношению к первоисточнику. Разница заключается, прежде всего, в том, что автор-*фанат* практически никогда не преследует коммерческих целей и в качестве читательской аудитории представляет себе главным образом других представителей той же субкультуры.

Еще одним подвидом фанфикшн является новеллизация - явление, которое предполагает написание книги по компьютерной игре или фильму. Новеллизация получила довольно широкое распространение, хотя и не столь популярна, как другие подвиды фанфикшн. Новеллизация предполагает написание цельного, самобытного литературного произведения по фильму или игре, в которое добавляются художественные отступления, детали, небольшие изменения в сюжете и т.д. В данном случае автор берет за основу уже существующее творение, но добавляет множество собственных деталей.

Жанр фанфикшн является неотъемлемой частью современной литературы, с каждым годом приобретая все большую популярность. Подлинную революцию в существовании жанра обеспечил Интернет. «Всемирная Сеть открыла перед *фанфикером* совершенно новые возможности. На смену любительским журналам, распространявшимся в нескольких десятках (в лучшем случае - сотнях) экземпляров, пришли сайты, наиболее популярные из которых посещают по несколько десятков тысяч человек в день. Круг читателей и писателей *фанфика* разросся в тысячи раз - в первую очередь за счет того, что в «доинтернетовскую эпоху» потенциальные *фанфикеры* просто не знали о существовании подобного занятия и уж тем более - о существовании потенциальных читателей их экзерсисов. Кроме того, Интернет создал *фанфикерам* среду взаимной поддержки, оценки, обсуждения, обмена мнениями и информацией - словом, все то, что воодушевляет и стимулирует 90 процентов авторов, работающих в *фанфике*. На сегодняшний день в Сети существуют тысячи сайтов,

посвященных исключительно *фанфику* в целом или определенным его ветвям (канонам, отдельным авторам и т.п.)» [1, с.6].

Литературные фанфики, как и любые другие литературные произведения могут быть представлены в виде рассказов, повестей, романов, стихов, пьес. Нельзя сказать, что есть какая-то общепринятая классификация фанфиков. Но фанфики делят на категории по разным признакам, например:

1 По наличию в сюжете любовной линии:

- «*Джен*» (от англ. *general audience*) - любовная линия отсутствует или малозначима, «просто приключения». Термин появился из сокращенного «*general audience*», любая аудитория, и восходит к системе рейтингов, принятых в кино.

- «*Гет*» (от «гетеросексуальный») - любовная линия определяющая, описываются отношения между разнополыми героями.

- «*Слэш*», или «*слеиш*» (от англ. *Slash* - значок косой черты) - фанфик, в котором присутствуют романтические и сексуальные отношения между представителями одного пола, фанфик, содержащий описания или упоминания о гомосексуальном поведении или чувствах. Согласно легенде, термин произошел от обычая объединять персонажей наклонной чертой (слэшем) в графе пейринг.

- *Фем-слэш* (англ. *Fem-slash*) - фанфик, в котором описаны романтические и/или сексуальные отношения между женскими персонажами.

2 По соответствию реалиям мира оригинала:

- «*AU*» (от англ. *Alternative Universal*) - есть значимые расхождения или даже противоречия с миром оригинала.

- «*не-AU*» (не имеют специального жаргонизма) - расхождений с миром оригинала нет, или они спорны либо малозначимы.

3 По соответствию характера героев фанфика их характеру в оригинале:

- «*OOC*» (от англ. *Out Of Character*) - есть значимые расхождения или даже противоречия с характерами в оригинальном произведении.

- «*В характере*» - расхождений с характерами героев в оригинале нет, или они спорны либо малозначимы.

С точки зрения литературных жанров, в *фанфикшене* существуют четыре жанра: рассказ, повесть, роман и поэма. Первые три соотносятся с общепринятым обозначением размера *фанфика*: мини, миди и макси, хотя и с определенной долей условности. Кроме того, можно с уверенностью утверждать, что в *фанфикшене* представлены все жанры массовой литературы. Любовный роман разных степеней откровенности наиболее популярен. Наличие фантастики и фэнтези напрямую обусловлено тем, что большая часть произведений, по мотивам которых написаны *фанфики*, принадлежат именно к этому жанру, то же относится и к историческому роману, в том случае, если действие исходного произведения происходит не в настоящее время.

Детективы встречаются реже, но тоже присутствуют в достаточном количестве, причем по мотивам произведений любых жанров. Также довольно распространены приключенческие романы. Триллеры встречаются редко, но,

тем не менее, есть и они. Часто одно произведение является гибридом нескольких жанров, что и в обычной массовой литературе встречается довольно часто. Еще один распространенный жанр - пародия, и он тоже часто смешивается со всеми остальными.

Однако надо заметить, что *фанфикшн* не использует классические названия литературных жанров, он изобрел свои собственные, которые сложно назвать жанрами с точки зрения теории литературы. Количество их на разных сайтах различно и нельзя сказать с уверенностью является ли то или иное понятие обозначением жанра или просто словом для описания фанфика. Кроме того, значения этих понятий тоже могут варьироваться. Кроме того, значения этих понятий тоже могут варьироваться.

Структуры взаимосвязей фанфиков между собой могут быть различны, но чаще всего встречаются следующие виды:

- *Сиквел/продолжение* (sequel): Продолжение или развитие идеи фанфика. Может быть написан другим автором.

- *Приквел* (prequel): Описание событий, произошедших раньше по времени.

- *Серийный фанфик* (series): Это фанфик, который состоит из нескольких историй / эпизодов, часто имеющих свой сюжет. Не является серийным *фанфиком*, который разбит на эпизоды или части в силу своей структуры. Серийный *фанфик* состоит из законченных фанфиков, которые появляются в разное время. Спорным является вопрос, можно ли считать серийным *фанфиком*, который состоит из двух частей - изначальный *фанфик* и *сиквел / приквел*. Согласно традиции, в серии должно быть не меньше трех частей.

- *Отдельный фанфик* (standalone): *Фанфик*, который не входит в серию. Это обозначение нужно, чтобы подчеркнуть, что данный *фанфик* не относится к сюжетной линии одной из серий.

Иногда встречаются и более сложные структуры. Например, три части, вторая из которых является *сиквелом* первой, а третья описывает те же события, что первая и вторая, но от лица другого персонажа. Но такие структуры единичны.

Фанфики с любовной линией обычно делятся по так называемым «жанрам», видов которых довольно много. В принципе, многие «жанры» могут быть присущи и джену. Слово «жанр» в таком случае используется несколько вольно, имеется в виду общее «настроение» фанфика и некоторые сюжетные характеристики. Деление весьма условно.

- *Экшн*, (Action) - фанфики с динамичным сюжетом, много действий, мало загадок и отношений героев.

- *Юмор* (Humour) - юмористический фанфик.

- *Пародия* (Parody) - пародия на оригинальное произведение.

- *Дарк* или *Даркфанфик* (Dark, Darkfic) - рассказ с огромным количеством смертей и жестокостей.

- *Deathfic* - фанфик, в котором один или несколько героев умирают.

- *POV* (Point of view) - точка зрения, повествование от первого лица одного из героев.

- *Смарт* (Smarm) - фанфик, в котором один персонаж дает понять, словом или делом, как важна для него дружба (без намека на романтические или сексуальные отношения) с другим персонажем.

Любовные жанры:

- *Романтика* (Romance) - фанфик о нежных и романтических отношениях. Как правило, имеет счастливый конец.

- *Драма* (Drama) - романтическая история с печальным финалом.

- *Ангст* (Angst) - это сильные переживания, физические, но чаще духовные страдания персонажа, в фанфике присутствуют депрессивные мотивы и какие-то драматические события.

- *Флафф* (Fluff) - это тёплые, ничем не омраченные отношения между персонажами.

- *Hurt/comfort* - фанфик, в котором один персонаж, так или иначе, страдает, а другой приходит ему или ей на помощь.

- *Established Relationship* (ER) - установившиеся отношения между героями.

- *PWP* (Porn without Plot - дословно: *порнография без сюжета*; или «Plot, what Plot?» - дословно: *Сюжет? Какой сюжет?*) - бессюжетное порно, незатейливый минимальный сюжет, где основной упор делается на постельные сцены.

Литература в первой трети XXI века для молодого человека становится, в известной мере, средством упорядочивания, гармонизации внутреннего мира. При этом выступления в *прозе* обнаруживают определенного рода авторскую манифестацию открытого прямого слова с целью рассказа о жизни, которая и есть текст самого повествования.

Изучение литературной современности с позиции исследователя-инсайдера дает определенные преимущества в распознавании литературного кода эпохи с точки зрения адекватности понимания языка времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Горалик Л. Как размножаются Малфои: Жанр «фанфик»: потребитель массовой культуры в диалоге с медиа-контентом / Л. Горалик // Новый Мир. - 2003. - №12. - С.131-146.

УДК 808.1(092)

Дронсейка Р.П.

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ПОНЯТИЕ «ДОМИНАНТЫ» В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Аннотация: В статье рассматривается понятие «доминанта» в современной науке с акцентом на лингвистику и литературоведение. Автором дается понимание доминанты, описывается ее роль в интерпретации художественных произведений. Анализ доминант помогает интерпретировать языковые и литературные феномены.

Ключевые слова: доминанта, лексическая доминанта, текст

Понятие «доминанта» было введено в науку еще в середине XX века для обозначения слов, которые являются наиболее частыми и значимыми в конкретном тексте, образуя его основу или «доминирующий» слой.

В теории искусства термин «доминанта» был введен представителем Баденской школы эстетики Б. Христиансенем для обозначения центрального понятия в теории композиции. Он играет решающую роль в структурном и композиционном анализе произведений искусства, подчеркивая глубину эстетического восприятия [8, с. 41].

Согласно концепции доминанты в трактовке Б. Христиансена, «эстетический объект» относится к единству и разнообразию, воплощаясь в произведении искусства, доставляющему эстетическое удовольствие посредством порядка и последовательности. «Единство стиля» подчеркивает гармоничную связь между последовательностью, созданной художником, и последовательностью, воспринимаемой зрителем, подчеркивая важность связности для эстетического наслаждения.

В контексте **искусства** доминанта выступает организующим началом, выполняющим как композиционную, так и смысловую функции. Она действует как фокус, объединяющий элементы произведения искусства, направляя внимание зрителя и усиливая общий смысл и воздействие произведения. Б. Христиансен подчеркивает ее роль в обеспечении целостности художественного выражения.

А.А. Ухтомский, выдающийся русский **физиолог**, занимавшийся изучением нервной системы, разработал психофизиологические основы данной теории, сформулировав принципы доминанты как основу внимания и предметного мышления. В теории А.А. Ухтомского доминанта является фактором, который определяет направленность восприятия человека и интегрирует различные ощущения в чувствах. Принцип доминантности позволяет настраивать внимание в конкретном направлении, что влияет на

восприятие и понимание окружающего мира: «Принцип доминанты – насторожить в определённую сторону» [7, с. 256].

Благодаря работам А.А. Ухтомского данное понятие стало широкоупотребительным в научном сообществе и активно применяется и сегодня не только психологами, но и учёными из различных областей, таких как физиология, биология и неврология, лингвистика. А.А. Ухтомский стремился разработать новую концепцию физиологических процессов, объясняющую развитие организма, его направленное активное поведение и возможности волевого управления этими процессами у человека. По его мнению, доминанта присутствует во всех живых организмах, но только человек способен контролировать её.

Сущность доминанты заключается в том, что она представляет собой всеобъемлющее явление, объединяющее не только физиологические процессы, но и мышление и восприятие. Концепция доминанты построена на идее, что вся деятельность организма подчинена единственной цели в данный момент, называемой доминантой - «психофункциональное объединение нервных центров», способствующих концентрации организма на наиболее важных в данный момент целях [7, с. 256].

Современные исследования нейронауки подтверждают важность концепции доминанты для понимания функционирования мозга. Она помогает объяснить, как различные участки мозга взаимодействуют между собой, какие процессы преобладают в определенные моменты времени. Важно отметить, что концепция доминанты имеет широкий спектр применений в нейрофизиологии, психологии и медицине.

Приведем примеры использования концепции доминанты в различных науках.

Так, в **генетике** термин «доминанта» используется для описания генетических признаков, которые проявляются в фенотипе организма в явном виде при наличии только одной копии соответствующего гена в генотипе [5, с. 117].

В **экологии** доминанты могут относиться к видам, которые преобладают в сообществе, обладая наибольшей биомассой, плотностью или пространственным распределением. Эти виды могут оказывать влияние на структуру и функционирование экосистемы [6, с. 110].

В **биохимии** доминанта может относиться к молекулам или элементам, которые играют ключевую роль в биологических процессах или реакциях [2, с. 741]. Например, в биохимических цепях реакций одни компоненты могут быть доминантами, подавляя или стимулируя активность других компонентов.

В целом, понятие доминанты в **биологии** связано с преобладанием, доминированием или определенным уровнем влияния, будь то в генетических механизмах наследования, структуре экосистемы или биохимических процессах в клетке [9, с. 367].

В **психологии** понятие «доминанта» означает доминирование одного аспекта поведения над другим [3, с. 178]. В гештальт-психологии доминанта

объясняет процесс формирования целостного образа из его частей. По мнению психологов, доминирующий принцип подчеркивает то, как индивиды активно закрепляют в других черты, которые они в себе воспринимают, отражая то, что они несут в себе. Понимание своих доминирующих черт может быть полезным, поскольку позволяет людям управлять и расширять сферу своих интересов. Это предполагает признание и контроль личных доминант.

В **музыке** доминанта представляет собой ключевой элемент в построении музыкальных композиций, обеспечивая характерное звучание и направление музыкального произведения. Этот звук играет важную роль в гармонии музыки, создавая напряжение и стремление к разрешению [9, с. 320].

В **социологии** понятие «доминанта» употребляется для обозначения явления или фактора, который оказывает наибольшее влияние на определенную социальную систему, группу или процесс [10, с. 410].

Доминанта в социологии может быть культурной природы: культурные нормы, ценности или идеологии, которые формируют поведение и мышление членов общества. Доминантой может быть экономический фактор, такой как рыночные силы, которые оказывают определяющее влияние на организацию и функционирование социальных систем. В политическом контексте доминанта может быть связана с властью или политическими институтами, которые определяют правила игры и принимают ключевые решения в обществе [10, с. 411].

В **архитектуре** понятие доминанта обозначает главный элемент в композиции ансамбля, который привлекает внимание и определяет облик окружающего пространства [1, с. 48]. Чаще всего это высокое здание, которое выделяется среди других и играет ключевую роль в создании архитектурного облика. Примером доминанты является в Москве главный корпус МГУ. Такая доминанта подчеркивает оригинальность и уникальность окружающей застройки, играя важную роль в визуальном восприятии общего архитектурного ландшафта.

В **лингвистике** лексическая доминанта представляет собой основное слово или термин, который выделяется в тексте или дискурсе своей значимостью, частотностью употребления или семантической насыщенностью. Этот термин может быть ключевым для понимания основной темы, идеи или концепции текста. Лексическая доминанта обычно привлекает внимание читателя и слушателя, оказывая значительное влияние на восприятие и интерпретацию сообщения.

Понятие «доминанта» часто определяется в лингвистических словарях как основное, ведущее слово или выражение, вокруг которого строится остальная часть текста. В различных источниках можно встретить схожие определения, подчеркивающие значимость этой лексической единицы в общей структуре текста. Доминанта, по сути, является ядром, которое определяет направленность и смысловую целостность текста.

Многие лингвисты в своих трудах уделяют внимание исследованию доминант. Например, Р.О. Якобсон и другие исследователи формалистского

направления подчеркивали значение доминанты для понимания структуры текста и его функциональных характеристик [11, с. 83]. Концепция доминанты рассматривается и в работах представителей функциональной лингвистики, где она связывается с понятием функции текста и его смысловых свойств.

Рассмотрим сущность и значение лексической доминанты, её роль в анализе дискурса, методы её выявления, а также примеры использования в различных произведениях.

Лексическая доминанта в лингвистике является ключевым понятием, которое помогает анализировать тексты, выявлять их основные темы, идеи и концепции. Этот термин отражает важность определенных слов или терминов в тексте, их частотность употребления и значимость для общего смысла произведения.

Лексическая доминанта является одним из ключевых инструментов лингвистического анализа текстов. Лексическая доминанта может быть выявлена путем анализа частотности слов или терминов в тексте с использованием методов статистической лингвистики или качественного лингвистического анализа.

Примером лексической доминанты может служить анализ текста на определенную тему, например, о природе. В таком тексте лексическую доминанту могут составлять слова, связанные с природными явлениями (например, "дерево", "лес", "небо"), а также термины, описывающие природные процессы (например, "растет", "протекает", "светит"). Эти слова и термины являются ключевыми для понимания основной темы текста о природе и поэтому могут считаться лексической доминантой.

Важно отметить, что лексическая доминанта может быть не только связана с содержанием текста, но также может отражать структуру и организацию текста. Например, в академических текстах лексическую доминанту могут составлять термины, используемые для определения ключевых понятий и идей, а также сигнальные слова, указывающие на последовательность аргументации или структуру текста.

Другим аспектом лексической доминанты является ее роль в создании стиля текста. Слова и термины, входящие в лексическую доминанту, могут определять стиль текста, его эмоциональную окраску и общую атмосферу. Например, в литературном произведении лексическая доминанта может состоять из слов, создающих особую атмосферу или передающих эмоциональное состояние персонажей.

Лексическая доминанта является ключевым понятием в лингвистическом анализе текстов, позволяющим выявлять основные темы и идеи текста, а также его структуру и стиль. Этот термин играет важную роль в понимании и интерпретации текстов, помогая читателям и исследователям выявлять скрытые мотивы и символы, смысловые и стилистические особенности текста.

Основная идея лексической доминанты заключается в том, что в любом тексте или дискурсе существует определенный набор слов, которые чаще

всего повторяются и определяют его содержание и направленность. Эти слова образуют основу текста и влияют на восприятие его читателем или слушателем. Частотность употребления слова в тексте может служить индикатором его важности и роли в структуре текста.

Определение лексической доминанты в тексте позволяет выявить его основные темы, установить связи между отдельными частями текста и оценить его смысловое содержание. Для анализа лексической доминанты часто используются методы статистического анализа, компьютерные программы для обработки текстов и лингвистические техники.

Помимо этого существует несколько методов для выявления лексической доминанты в тексте: анализ повторяющихся слов заключается в исследовании наиболее часто встречающихся слов в тексте; семантический анализ (изучение значения слов и терминов в контексте текста помогает найти ключевые понятия и идеи), контекстуальный анализ (рассмотрение слова или термина в связи с его окружающим контекстом); частотный анализ предполагает использование компьютерных программ для подсчета частоты употребления слов и выявления доминанты.

Понятие лексической доминанты имеет применение в различных областях лингвистики, таких как текстовая лингвистика, стилистика, компьютерная лингвистика и другие. Оно позволяет исследователям получать глубокий анализ текстов и понимать их смысловое содержание.

Приведем примеры использования лексической доминанты в художественном тексте.

В романе Ф. Достоевского «Преступление и наказание» лексическая доминанта, представленная словом «преступление», играет ключевую роль в создании смысловой и эмоциональной напряженности произведения. Это слово встречается многократно и является ключевым для понимания центральной темы романа. "Преступление" отражает внутренний конфликт главного героя, Раскольникова, и определяет ход событий в романе.

Фокус на понятии «преступление» позволяет автору исследовать различные аспекты моральных, этических и психологических дилемм главного героя Раскольникова. В центре внимания находится внутренний конфликт персонажа, связанный с его моральными убеждениями и внутренними противоречиями. Слово «преступление» становится мостом, соединяющим внешние действия и внутренние переживания, и помогает читателю понять его мотивацию и психологический портрет.

Лексическая доминанта «преступление» обуславливает весь ход сюжета и развитие событий в романе. Действия главного героя, его внутренний монолог, отношения с другими персонажами — все это направлено на развитие темы преступления и его последствий. Использование лексической доминанты в романе не только раскрывает основную тему произведения, но и придает ему глубину и многогранность.

В произведении А.С. Пушкина «Евгений Онегин» лексической доминантой может быть слово «любовь», которое отражает основную тему

романтических отношений и становится центральным мотивом произведения. Слово «любовь» выступает в качестве основной лексической доминанты, подчеркивая важность этого чувства в жизни героев и формировании сюжета. Оно обозначает эмоциональную привязанность между персонажами, их стремление к счастью.

Через призму лексической доминанты «любовь» А.С. Пушкин исследует различные аспекты чувства: от влюбленности и страсти до разочарования и горя. Это слово становится ключом к пониманию психологии персонажей и их внутреннего мира. Например, любовь Татьяны к Онегину и его отвержение её чувств становятся центральными сюжетными линиями, приводят к кульминации в романе.

Далее приведем несколько примеров лексической доминанты в языковых контекстах при проведении лингвистического анализа.

Приведем пример из научного текста о климатических изменениях. В таком тексте лексической доминантой может стать слово «потепление». Это слово часто используется для описания основной тенденции изменений в климате и определяет основную тему и направленность исследования. Анализируя частотность употребления слова "потепление", можно понять, какие аспекты климатических изменений рассматриваются.

Рассмотрим пример из политического дискурса: выступление политика о текущей ситуации в стране. Лексической доминантой может стать слово «реформа» как часто встречающееся в речи политиков. Оно является ключевым для обозначения стратегических целей и изменений в политической сфере. Анализ частотности употребления слова «реформа» позволит понять, какие изменения планируются.

В примере из рекламного текста рассмотрим рекламу косметического средства. Лексической доминантой может стать слово «красота». Оно будет часто встречаться в тексте и определять основное обещание продукта. Анализируя частотность употребления слова «красота», можно понять, какие аспекты внешности акцентируются в рекламе, и какие эмоциональные реакции она вызывает у потребителей.

Эти примеры демонстрируют, как лексическая доминанта помогает выявить ключевые темы и идеи в различных типах текстов и дискурсов, как она способствует анализу и пониманию их смыслового содержания.

Таким образом, можно отметить, что понятие «доминанта» имеет широкое применение в различных направлениях науки. В лингвистике доминанта используется для анализа различных языковых явлений, текстов и дискурсов. Исследование лексических доминант позволяет глубже понять внутреннюю структуру текста и механизмы его воздействия на читателя. Это направление лингвистики открывает широкие возможности для анализа различных видов текстов, выявления их ключевых элементов и понимания их функциональной значимости.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Архитектура: терминологический словарь / Сост. Ф.Р. Хаялина. – Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2018. – 265 с.
- 2 Большая медицинская энциклопедия / гл. ред. Б. В. Петровский. — М.: Советская энциклопедия, 1974—1989. — Т. 1—30.
- 3 Большой психологический словарь / [Авдеева Н.Н. и др.] ; под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко.– М. : АСТ, 2009. - 811 с.
- 4 Гарвардский музыкальный словарь. Под редакцией Д.М. Рэндела. - 4-е изд. - Кембридж (Массачусетс), 2003. – 785 с.
- 5 Кондратьева И.В. Словарь терминов по генетике : словарь / И.В. Кондратьева, М. Л. Кочнева. — Новосибирск: НГАУ, 2011. — 242 с.
- 6 Туйганов М.С. Словарь терминов по экологии и устойчивому развитию: учеб. пособие / М.С. Туйганов. – Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2016. – 166 с.
- 7 Ухтомский А.А. Доминанта. Статьи разных лет. 1887-1939 / А.А. Ухтомский. — СПб.: Питер, 2002. — 448 с.
- 8 Христиансен Б. Философия искусства / Б. Христиансен.- СПб.: Мысль, 2011. - 291 с.
- 9 Энциклопедический словарь / Гл. ред. В.П. Шишков. — М.: Энциклопедия, 2011. — 640 с.
- 10 Энциклопедический социологический словарь / Под общей ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 2015. – 939 с.
- 11 Якобсон Р.О. Доминанта // Хрестоматия по теоретическому литературоведению / Р.О. Якобсон. - Тарту: ТГУ, 2006. - С. 56 - 63.

УДК 82 - 1 / - 9

Евдокимова А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, республика Казахстан

АНТИВОЕННАЯ ТЕМАТИКА В РОК-ПОЭЗИИ ВИКТОРА ЦОЯ И ЕГОРА ЛЕТОВА

Аннотация: В данной статье исследуются тексты песен рок-музыкантов Виктора Цоя и Егора Летова. В этой статье анализируются способы, с помощью которых Цой и Летов выражали свой протест в отношении военных конфликтов в своих текстах. Особое внимание уделяется использованию литературных приёмов и образов для передачи своей позиции. В ходе исследования раскрывается глубокое понимание пацифистской тематики в рок-поэзии обоих музыкантов и их значимость как культурных символов советской эпохи.

Ключевые слова: война, позиция, антивоенная позиция, протест, рок-поэзия.

Актуальность данной статьи заключается в том, что тема войны и мира в поэзии Виктора Цоя и Егора Летова отражает их взгляды на общество и политическую обстановку. Музыканты через свои стихи выражали протест против войны, насилия, и несправедливости, что находит отклик у многих людей и до сих пор остаётся актуальным.

В источниках, на которых опирается эта статья, исследуется лирический герой в творчестве Виктора Цоя сквозь призму субъектно-объектных отношений в альбомных контекстах группы «Кино»: выявляются особенности лирических субъектов, объектов, адресатов в каждом из 78 текстов песен восьми альбомов и отношения между ними. Для выведения типологии образов лирического героя привлечена мотивная структура. Также исследуются 5 основных этапов в творчестве Егора Летова, исходя как из 25 студийных альбомов группы «Гражданская оборона», так и из раннего творчества Егора Летова до создания группы. А Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции «Рок-музыка в контексте современной культуры», является комплексным интермедиальным исследованием проблем рок-музыки. Темы статей охватывают широкий хронологический и географический срез рок-музыки (зарубежной и отечественной), затрагивают методологический, филологический, социокультурный, исторический, музыковедческий, исполнительский аспекты явления, рассматриваемого во взаимосвязи с современным культурным пространством. Сборник адресован как специалистам по массовым музыкальным жанрам, так и читателям, интересующимся рок-музыкой.

В творчестве Виктора Цоя особое место занимает антивоенная тематика. Наиболее ярко она представлена в таких альбомах как «Звезда по имени Солнце», «Группа крови», «Чёрный альбом». Объектами в этих альбомах выступают: война, путь, печаль, уход, ночь, апрель (весна), творчество. Сквозные мотивы альбомов: звезда, смерть, город, болезненность, предчувствие, будущее, рана.

В творчестве Егора Летова также есть место антивоенной тематике, например, в альбоме «Война». Конфликт большинства текстов этого периода человек и государство. Тексты с военной тематикой никак не могут пройти мимо него.

Антивоенная тематика всегда занимала важное место в творчестве многих музыкантов, среди которых особое место занимают Виктор Цой и Егор Летов - иконы советского и постсоветского рок-движения. Их песни не только звучат до сих пор на различных мероприятиях и в домашних плейлистах любителей рока, но и остаются актуальными, поднимая важные социальные вопросы, включая проблемы войны.

В рок-поэзии Виктора Цоя, лидера группы "Кино", часто прослеживается тема мира и войны, человеческой жестокости и утраты. Песни "Группа Крови", "Звезда по имени Солнце", "Кукушка" и другие песни стали гимнами для всех поколений.

Егор Летов, лидер группы "Гражданская оборона", также известен своим антивоенным становлением. Песни «Никто не хотел умирать», «Солдатами не рождаются», «Отряд не заметил потери бойца» отражают жестокость и абсурдность войны, ее разрушительную силу и бессмысленность. Летов выступал против насилия и пропаганды военных конфликтов, призывая к миру и пониманию.

Вместе Виктор Цой и Егор Летов стали символами протеста против войны, символами мира и надежды на лучшее будущее. Рок-поэзия Цоя и Летова не только призывала к миру и протестовала против войны, но и раскрывала проблемы современного общества, анализировала социальные конфликты и политические изменения. В их текстах отражалась душевная борьба каждого человека, сталкивающегося с агрессией и ненавистью в мире.

Песни об утрате и печали, о надежде на перемены и благополучие, стали знаковыми хитами для многих поколений. Их музыка стала средством самовыражения для тех, кто ищет истину в сложном мире. В своих текстах Цой и Летов говорили о важности человеческой жизни, о том, что война не приносит ничего кроме разрушения и страдания.

Слушая песни этих выдающихся музыкантов, мы воспринимаем не только звуки музыки, но и глубокий смысл, который они несли в себе. Важно это помнить и ценить. А помнить и ценить творчество Цоя и Летова — значит сохранять их наследие и передавать его последующим поколениям. Эти музыканты оставили нам важные послания о том, что важно быть человечным, сохранять мир в душе и вокруг себя, и не забывать о ценности каждой жизни.

Изобразительно-выразительные средства в рок-поэзии Виктора Цоя и Егора Летова.

Тексты песен Цоя и Летова полны изобразительно-выразительных средств. С их помощью авторы ярко, наглядно, метафорично выражают свой протест и позицию по отношению к военным конфликтам. Разберём примеры:

«Город в **дорожной петле**»... (*Метафора*)

«А над городом **плывут облака**

Закрывая небесный свет»... (*Олицетворение*)

«А над городом **желтый дым**

Городу две тысячи лет,

Прожитых под светом

Звезды по имени Солнце»... (*Гипербола, Олицетворение, Анафора*)

Виктор Цой с помощью метафоры, олицетворения, и других художественных средств показывает в своих текстах бессмысленность войны. Особенно ярко это выражено в строчках песни группы «Кино», «Звезда по имени Солнце»: «И две тысячи лет война, война без особых причин» и «Красная, красная кровь **через** час уже просто земля **через** два на ней цветы и трава **через три она снова жива**»... (*Олицетворение, Анафора*). Также В.Цой часто использует образ звезды в своих текстах. Смысл этого приёма заключается в том, что звезда, это словно маяк, цель человека, нечто, к чему стоит стремиться.

«А над городом **плывут облака**
Закрывая небесный свет»... (*Олицетворение*)

«А над городом желтый дым

Городу две тысячи лет,

Прожитых под светом

Звезды по имени Солнце»... (*Гипербола, Олицетворение, Анафора*)

Егор Летов в приведённых ниже строчках из текста песни группы «Гражданская оборона», «Никто не хотел умирать», с помощью литературных приёмов, показывает как ужасна обстановка войны: вокруг нищета, люди не знают что делать дальше, кругом тела мёртвых людей, отдавшие жизнь ради мира, холод и разруха.

«**Залеплен гневом** и штукатуркой»... (*Метафора*)

«**Белесый сумрак промолчал в рукаве**»... (*Олицетворение, Оксюморон*)

«**Порочный запах** засохшей рыбы,»... (*Олицетворение*)

«**Заиндевший комок нищеты**»... (*Эпитет*)

Егор Летов в своих текстах также как и Цой использовал различные художественные средства для подчеркивания значимости и ценности жизни, любви и счастья, которые часто утрачиваются во время войны и конфликтов. Он передает идею о том, что ничто не может заменить утраченные ценности и что потери в бою нередко оставляют неизгладимую боль и пустоту. В этих строчках звучит грусть и тоска за ушедшими временами и ушедшими людьми, а также ностальгия по утраченным моментам счастья и любви.

Из текста песни группы «Гражданская оборона», «Отряд не заметил потери бойца».

«**Не было** родней,

Не было красивей.

Не было больней,

Не было счастливей.

Не было начала, **не было** конца...» (*Анафора*)

Также в своей песне "Никто не хотел умирать" Летов использует строчки «А тем, кто ни разу не видел, закройте глаза **равнодушной рукой**»... (*Олицетворение*), чтобы показать, что люди, которые никогда не видели настоящей беды и страданий, не могут понять и оценить их полностью. Он призывает закрыть глаза равнодушной рукой, чтобы не видеть и не чувствовать боли и страдания других людей, не имея к ним сострадания и понимания. Это выражение также может означать отказ от реальности и отрицание проблем, которые окружают нас.

В поэзии Виктора Цоя и Егора Летова пацифистская тематика занимает особенное место, отражая их протест против насилия и разрушения. Тексты их песен заставляют задуматься над последствиями войны, показывая трагедию потерь и разрушений. Пример песни группы «Кино» - «Кукушка».

«Кто пойдет по следу одинокому

Сильные да смелые головы сложили в поле в бою

Мало кто остался в светлой памяти

В трезвом уме да с твердой рукой в строю в строю...»

Эти строки обращают внимание на бессмысленность войны, на то, как она оставляет людей лишенными счастья и радости жизни. Также важными песнями о мире и антивоенной тематике являются работы Егора Летова. В его стихах прослеживается яркое осуждение войны и призыв к миру. Примером могут послужить строки из песни «Солдатами не рождаются» группы «Гражданская оборона»:

«Свято место не бывает в пустоте
Лишним телом заложили котлован
Красной тряпкой обернули катафалк
Бравой песней заглушили злое горе
Ведь солдатами не рождаются
Солдатами умирают...»

Эта песня подчеркивает разрушительную природу войны. Припев "Солдатами не рождаются, солдатами умирают" повторяется на протяжении всей песни, подчеркивая убеждение, что никто не рождается солдатом, а становится им в процессе войны.

Таким образом, поэзия Цоя и Летова несет важное общественное послание о том, что нужно жить в мире и единстве.

В ходе исследования был проведён опрос, который показал следующие результаты (рисунок 1,2):

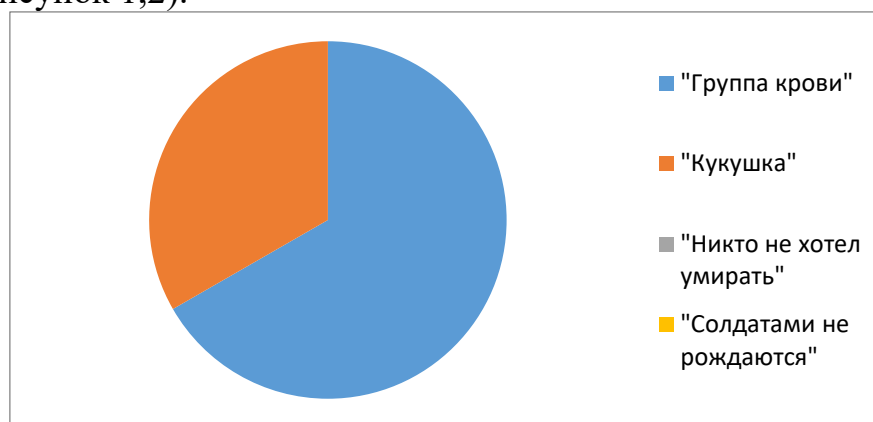

Рисунок 1. Наиболее запоминающиеся песни, отражающие антивоенную тематику.

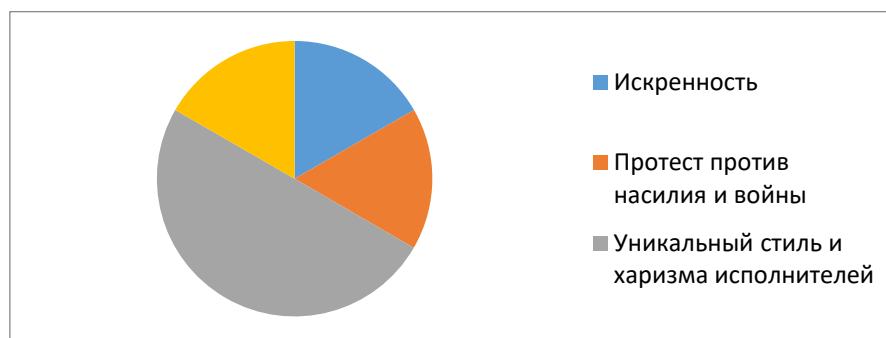

Рисунок 2. Наиболее ценные аспекты антивоенной позиции.

Наиболее запоминающаяся для многих песня с антивоенной тематикой это песня «Группа Крови», В.Цой. Идеологию антивоенных песен Виктора Цоя и Егора Летова оценивают положительно и очень положительно. Также, судя по результатам опроса можно выявить, что В. Цой и Е. Летов смогли донести свою позицию до широкой аудитории. Наиболее ценным аспектом люди проходящие опрос считают уникальный стиль и харизму исполнителей.

Творчество каждого рок-музыканта уникально и между ними могут быть как сходства, так и различия. Разберём их на примере творчества Виктора Цоя и Егора Летова.

Сходства между ними заключаются в том, что оба были выдающимися музыкантами и лидерами своих групп. Антивоенная тематика в рок-поэзии Цоя и Летова играла важную роль. Их тексты социально-значимые и остаются такими по сей день. Также в ходе изучения текстов песен выяснилось, что оба рок-музыканта используют образ звезды в своей поэзии. Пример:

«Но высокая в небе звезда

Зовёт меня в путь»... (Виктор Цой, «Группа Крови»)

«Звездочка упала в лужу у крыльца...» (Егор Летов, «Отряд не заметил потери бойца»)

Различия в рок-поэзии Цоя и Летова заключаются в стиле, подходе к темам и эмоциональной окраске их текстов. Виктор Цой был более сдержан и метафоричен в своих высказываниях, в то время как Егор Летов, выражал свою позицию в достаточно резкой форме. И всё же каждый из них оставил незабываемый след в истории русского рока и культуры в целом.

В заключении можно отметить, что пацифистская тематика в поэзии Виктора Цоя и Егора Летова играет важную роль в их творчестве, отражая их протест против насилия, разрушения и бессмысленной потери человеческих жизней. Их тексты несут глубокие обращения к миру, осуждая войну как неприемлемое и бесчеловечное явление. Таким образом, поэзия Виктора Цоя и Егора Летова является ярким примером искусства, способного передать важные общественные ценности, подчеркнуть важность мира, что делает их творчество актуальным и значимым и в наши дни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Галин А. В. Русский рок скорее мёртв, чем жив? // Рок-музыка в контексте современной культуры. - 2018. - С. 31-48.

2 Новицкая А. С. Основные этапы творчества Егора Летова // Русская рок-поэзия: текст и контекст. - 2013. - № 12. - С. 1-9.

3 Плеханова Н. Ю. Субъектно-объектные отношения в рок-поэзии Виктора Цоя: проблема лирического героя // Русская рок-поэзия: текст и контекст. - 2019. - № 12. - С. 194-202.

ӘОЖ 821.512.122.09

Жабел М., Сейпутанова А.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

«ҚҰТТЫ БІЛІГ» - ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Аңдатпа: Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты біліг» дастаны - түркі тілді халықтардың рухани мұрасы ретінде қарастырылады. «Құтты біліг» дастанының жазылу тарихы мен жариялануы, бізге жеткен қолжазбалары туралы сөз болады.

Түйін сөздер: дастан, түркі халқы, рухани мұра, тарих, нұсқа.

«Құтты білік» - халықтың құты, ырысы болған ілім. Ұрпақтарға, адамға бақыт берген, құт әкелетін білім. Ғасырлар бойы көзі ашық, көкірегі ояу ұрпаққа адамдық, азаматтық қасиеттерін әдеп, адалдық дәстүрін сіңірген кітап. Қария дала төсінде не өтпеді, не болмады. Талай шаһарлар, талай сарайлар із-тозсыз жоғалды. Талай ғалымдар, жиһанкез баһадүрлер атаусыз өтті. «Құтты білік» - «құтты бітік» («бітік» - көне түрікше, «жазу, жазба, кітап») қана он ғасырға жуық ұланасуды асып қолымызға қайыра тиіп отыр. Уақыт өтіп, дәуір озған сайын қадір-қасиеті артып кемелдене түскендей. Әр жолдарына үңілген сайын туған елдің өскен жердің рухани байлығының өшпес қайнар көздерін сезіне түсесіз. Халық атты ұлы атауға ұласқан ұлы қадір-қасиеттің тәлім, мектебін түйсінесіз! Түркі халықтары ғылымының, тілі мен өнерінің тынысын байқап, құнарлы топырағының ыстық табы бойға тарағандай күй кешесіз. Оқыған сайын еліміздің, туған әдебиетіміздің нәрі тіліміздің сырларына қанығып, ой-өнерінің өзгеше ирек, етене туыс кәусәрына тамсанамыз.

Кітап атын «Құтадғу білік» қойдым» -

Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың! – дейді Жетісудың Құзорда (Баласағұн) қаласынан шыққан ұлы ойшыл Жүсіп... [1, 9-10 б.].

«Құтты білік» дастанының тағдырына, тарихына келсек, Жүсіп бұл қоғамдық-әлеуметтік мәні терең, халықтың ақлиқаттық-этикалық бағдарламасы іспеттес еңбегін 54 жасында (Түркия ғалымы Рәшид Рахмати Араттың жобасы бойынша) жазған. Шу бойындағы Баласағұн қаласында бастаған бұл шығармасын Қашқарда аяқтап, Қарахандар империясының сол кездегі әмірі Бұғра ханға тарту етеді. Хан оның еңбегін жоғары бағалап, «Хас Хажыб» деген атақ, лауазым берген. Сөйтіп Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн деген аты дүниеге тараған. «Құтты білікті» тұңғыш қазақ тіліне аударған, оның шығармашылығын терең зерттеген атақты ғалым Асқар Егеубаевтың пікірінше: «Жүсіп Хас Хажыб 1010-15 жылдар шамасында дүниеге келген, атақты дастанын ақыл тоқтатып, ақсақалдыққа бет бұрғанда жазған секілді. Өмірден оқығанын зердеге тоқыған, естіп-көргені, білгені мол ғұлама ақын.

Бөле-жара айтатын ерекшелік поэманың әр жол, әр тарауынан жүректі шарпып тұрған шындық лебі...» [2, 17 б.].

Бізге «Құтты біліктің» үш қолжазбасы жеткен. Бірі – қазір Венада сақтаулы тұрған Вена нұсқасы. Кейде көшіріп алынған жеріне қарай Ғират (Герат) нұсқасы деп те атайды. Академик А.Н.Кононов көшірушінің есімі Хасан Қара Сейіл (?) Шамс болу керек, біздің эрамызда 1439 жылы 17 июньде көшіріп біткен деген пікір білдіріпті. Араб әрпімен жазылған жазбадан ұйғыр әрпімен көшірілген. Бұл қолжазба белгісіз себептермен Ғираттан Тоқат қаласына (Түркия) жетеді, одан 1474 жылы Стамбулдан шығады. («Хижра бойынша 879 жылы, жылан жылы Тоқаттан Стамбулға Фенаризада Қадиялі, Әбдіраззақ Шейх-заде Бақсы үшін жаздырып алады»). Бұдан кейін қолдан-қолға көшіп жүргенге ұқсайды. 190, 13-14 бетінде: «Біз Налбанда Хамзадан сатып алдық, Хайреддин молланың жұма мешітінің жанында, делдал Хожа Хажы куәгер» деген жазуы бар». 1796 жылы елшілік қызметте жүріп австрия ғалымы Иосиф Фон Хаммер – Пургшталь (1774-1856) букинистен сатып алып Венадағы Король кітапханасына тапсырады. Вена нұсқасын тұңғыш рет венгр ғалымы Г.Вамбери 1870 жылы Инсбург қаласында бастырып шығарды. Сәл кейін, 1890 жылы орыс ғалымы В.В.Радлов жариялатты.

Екіншісі – араб әрпімен жазылған Каир (Мысыр) нұсқасы, 1896 жылы Каирда Кедивен кітапханасының директоры, неміс ғалымы Б.Мориц тапқан. «Құтты біліктің» Каир нұсқасының көшірмесін 1898 жылы В.В.Радлов Петербург Ғылым академиясының Азия музейіне алдырған. Мұны да бастырып шығарған. Көшірме, қазір СССР Ғылым академиясы Шығыстану институтының Ленинград бөлімшесінің қолжазбалар қорында сақтаулы.

Үшіншісі – ең толығы, жақсы сақталғаны Наманған (Ферғана) нұсқасы Араб әрпімен жазылған, 1913 жылы Наманған қаласынан (Өзбек ССР-і) Мұхаммедхожа ишан Ләләріш дегеннің жеке кітапханасынан А.Валидов тапқан. Кейінірек, 1925 жылы өзбек ғалымы Фитрат қайта тауып алып, Ташкентте қысқа сипаттама жазады. Қазір Наманған нұсқасы Өзбек ССР Ғылым академиясының Шығыстану институтында сақтаулы.

Үш нұсқаны салыстыра келе С.Е.Малов Каир, Наманған нұсқаларының өзара жақындығын айтады, «ал ұйғыр редакциясы (Вена-Ғират) көп жағдайда бұлардан алшақтап кетеді» деп жазған. «За уйгурской остается только значение редького большого памятника уйгурского письма мусульманской культуры» дейді. В.В.Радловтың да: «Баласағұн қаласының (Жетісудағы) тұрғыны ретінде, автор дастанын әуелінде ұйғыр жазба тілінің әсерінсіз араб әрпімен жазған, бірақ поэма бұл ықпалға Қашқарда аяқтап, ханға апарған тұста, ел ішінде тарату үшін ұйғыр әрпімен қайта жаздырғанда ұшыраған»-деуінде де мән жатыр [1, 7-9 б.]. «Құтты білік» дастанының мәдениет тарихындағы орны, маңызы жөнінде құнды пікірлер, болжамдар айтылғанымен, даналық дастан әлі түбегейлі зерттеліп болмағаны анық. Әсіресе, көздеп отырған Баласағұнның тәрбие тұжырымдамасы. Оның негізі ойшылдың «Құтты білік» дастанында төрт дiңгек ретінде көрсетiлген:

Кітабында талай жайды айтады ол,

Бұл төрт ұлық сөздерінен байқалар:

Бірі оның – шындық жолы, Әділет,

Екіншісі – құт пен ырыс, Дәулет

Үшіншісі – ақыл мен парасат

Төртіншісі – ұстамдылық, қанағат [3, 64-66 б.].

Дастандағы төрт ұлық сөздерінен туындап отырған тәрбие жүйесі арнайы белгіленген аттармен нығая түседі. Өйткені әр атаудың мағынасы да, мазмұны да тереңде жатыр. Мұны ғұлама келесі бәйіттерде көрсетеді:

Әрбіріне басқа-басқа ат тағып,

Баяндайды қалатындай жатталып.

Әділдікті Күнтуды Елік атапты,

Өздеріне соны әмірші жасапты.

Ал, дәулетті Айтолды деп санаған,

Уәзірлік орынды оған балаған.

Өгдүлмүш деп ат қойыпты ақылға,

Жалғыз ұлы ол уәзірдің қасында...

Одғұрмыш деп аталыпты қанағат,

Уәзірдің жақыны ол жұрағат [3, 67-71 б.].

Соңында автор ойын түйіндей келе:

Бұл төртеудің хикматы шырын-балалар

Сол сөздерден осы кітап құрылған.

Кітаптар көп арабша да тәжікше,

Біздің тілде бұл жалғыз-ақ әзірше [3, 72-73 б.].

Осыған байланысты бұл салада еңбек жазған бірқатар ғалымдар (С.Ғаббасов, Ә.Көшербаева, Т.Ахметов, т.б.) дастандағы тәрбие жүйесіне көңіл аударып, соның негізінде өз көзқарастарын ғылыми тұрғыдан жүйелейді.

«Құтты білік» - ХІ ғасырға дейінгі түркі тілді халықтардың қоғамдық ой-санасында орын алған рухани құбылыстарды тұтас қамтыған энциклопедиялық қуатқа ие көркем туынды.

Баласағұнның адамның дамуы, жеке адам басының жетілуі, өсуі тікелей тәрбиенің жетістігі, ол адам табиғатына байланысты бола отырып, оның тарихи дамуының үстінде үнемі өзгеріске ұшырайтынын анықтады. Бұл пікір ХІХ ғасырдың 40 жылдарынан басталған және 60 жылдар үстінде дами түскен Еуропа педагогтары мен сол жылдардағы прогресшіл-орыс педагогтарының пікірімен үндес келеді.

«Құтты білік» дастанында әр кейіпкер бір бағытқа ие болып, өзіндік тәрбие жүйесін құрайды. Негізінде Жүсіп Балсағұн шығармасының өзегі етіп Әділдік, Ақыл, Дәулет, Қанағат секілді игі қасиеттерді алған. Әділдікті ол “Күнтуды” деп атайды да, оған мемлекет басшысы болуды меңзейді. Бақытқа “Айтолды” деген ныспы беріп, уәзірлік қызметті нұсқайды. Ақылға “Өгдүлміш” деген есім беріп, уәзірдің баласы (Өгдүлміш) болуды айтады, Қанағатқа уәзірдің інісі (Оғдұрмыш) болуға кеңес береді. Аталған Әділдік, Қанағат өзара сұхбат, өзара пікір алысуға кіріседі. *Төртеуі – Құттың төрт*

діңгегі. Төрт «діңгек» - өлшемдік қағида, «Құтты біліктің» құрылымдық арқауы. Күнтуды (Әділет), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Оғдұрмыш (Қанағат) дара болып дүниеге тұтқа бола алмайды, адамды бақытты ете алмайды. Төртеуі бірлікке жеткен жағдайда ғана бақытқа кенеледі.

Дастандағы бас кейіпкерлердің арасындағы өзара қарым-қатынас әңгіме-сұхбат төңірегінде жүреді. Осындай ұлы мақсатты мұрат еткен ақын поэмасы үлкенді-кішілі “Тілдің пайда, зиян келтірудегі қызметі”, “Пайдалы ақыл-кеңес жайлы сөз”, “Айтолдының әміршісі Күнтолдыға қызметке келуі”, “Бақытқа, жақсылыққа бастар харакеті мен жаман қылықтары”, “Айтолдының әміршіге қойған сауалдары”, “Әміршінің Айтолдыға жауабы”, “Айтолдының ұлы Өгдүлмішке берген кеңесі”, “Әміршіге ғылым, білімнің ерекшеліктері туралы айтуы”, “Сарай, Әмірші қызметкерлерінің құқығы мен міндеттері”, “Жоғары лауазымды адамдармен қатынас жасай білу керектігі туралы”, “Үйлену мен бала тәрбиесі”, “Тойға шақыру мен қонаққа бару, бармау мәселесі туралы”, “Оғдұрмыштың көрген түсін жору туралы” деп аталатын түрлі тақырыптарды сөз ететін жетпістен аса тараудан тұрады.

Сонымен «Құтты білік» дастанының өзекті тақырыбы, алға ұстаған мұрат-мақсаты - халыққа құтты өмір сыйлау, бақытты, әділетті қоғам құру. Негізінен Жүсіп Баласағұн өзі өмір сүрген дәуірдегі қоғамдық қатынастарға белсене қатысып, оның даму жолын пайымдап, сол кездегі әлеуметтік шындықты, тарихты айқындап, халық қайғысына мұң-мұқтажына үн қосып, ұлтық мәдениетке, халықтық педагогикаға қатысты арқа сүйер бірден-бір мол әрі құнарлы тәрбие қазынасын ұсынды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мамбетакунов Э. Концептуальные основы гуманизации образования // Материалы международной научно-практической конференции «Самопознание – программа гармоничного развития человека». Часть 1. Алматы, 21-22 октября 2003. – 210 с.

2 Жұматаева Ш.Ж. Дулат Бабатайұлы мұраларының педагогикалық негіздері /Абай атындағы АЛМУ. – Алматы, 2000. -86 б.

3 Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев; – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

УДК 821.161.1

Жакишева М.К.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК
Алматы, Казахстан

КРИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В. БАДИКОВА

Аннотация: В статье представлен анализ критического наследия В.В. Бадикова. Дан краткий обзор критических взглядов В.Бадикова, исследованы критические статьи В.Бадикова о женской прозе Казахстана, проанализировано понятие маргинальной литературы, показаны тенденции развития казахстанской литературы с позиции критика.

Ключевые слова: критическое наследие, В.Бадиков, русскоязычная литература Казахстана.

Виктор Бадиков обладал уникальным даром проникновения в ментальный мир писателей, выявления их индивидуальных особенностей и передачи их в точных и выразительных словах. Вопрос о том, может ли литературная критика быть столь же эмоциональной, как само художественное произведение, остается открытым. Работы таких авторов, как В. Белинский и Л. Выготский, свидетельствуют о том, что критика способна тронуть самые глубокие струны человеческой души. Стиль Владимира Бадикова в его статьях о писателях проникал отчетливо: иногда он был строгим, сухим и научным, а иногда внезапно прорывалась тонкая лирическая нота.

Под критическим взглядом В. Бадикова проходили практически все значимые литературные произведения, написанные в Казахстане на русском языке. В. Бадиков специализировался на русской литературе 1920-х годов, сосредотачивая внимание на творчестве Ю. Олеши, а также на современной казахстанской литературе (М. Ауэзов, О. Бокей, Д.Досжан, А. Нурпеисов и другие). Широко известны его теоретико-литературные работы, такие как статья «Маятник жанра, или Феномен рассказа», где проводились аналитические размышления о рассказе как «эмбрионе романа».

В. Бадиков изучал женскую литературу. Анализ В. Бадиковым творчества Надежды Черновой показал тесную связь ее поэзии с казахской культурой, что нашло отражение в образах, описанных с такой яркостью и выразительностью, как «белая юрта, кочующая по степи белой птицей», «тонкий профиль молодой газели в домбре, что чутко замерла», и «горы в чалмах, покоящиеся на груди своей облака».

Виктор Бадиков смог раскрыть всю прелесть прекрасной музыкальной поэзии Людмилы Шашковой, сочетающей в себе белорусские и русские образы, а также выделил романсовую основу в поэзии Розы Ахтямовой, чьи

стихи впоследствии зазвучали в прекрасном музыкальном сопровождении. Не случайно его критический отзыв о поэзии Р. Ахтямовой называется «Я вижу сердцем» [1, с. 204-208].

Его восхищение и восхищенные слова при описании Азии Турашкызы: «Трепетная лирико-философская рефлексия на всегда неожиданные человеческие характеры и типы, а также случаи жизни, на сферу прекрасного в искусстве и природе» и «Эта женщина, героиня писательницы из повести «Мелодия разлуки», вызывает у читателя не просто житейский интерес, а глубочайшее волнение, сочувствие и сопонимание».

Анализируя лирику С. Назаровой, В. Бадиков отмечает ее особую интеллектуально-публицистическую составляющую, женскую и сокровенную. Виктор Владимирович отмечает «ритмическую» изящность, владение поэтессой литературоведческой техникой. В. Бадиков отмечает, что лирика Светланы Назаровой «создает довольно редкий прецедент женской поэзии нынешнего порубежья (и хронологического, и маргинального) <...> это лирический диалог, лирика вызова» [1, с. 189-192].

В. Бадиков всегда остро и чутко чувствовал изменения в литературном мире Казахстана. С особым трепетом он пишет о стихотворном сборнике В. Савельевой «Четыре», поскольку Вера Савельева известна не столько своими лирическими произведениями, сколько трудами по теории литературы. Делая вывод о лирике В. Савельевой, В. Бадиков пишет: «...ее негромкая сокровенная и в то же время очень волевая лирика – это не столько дневник, с его пристальным самоанализом или эгоцентризмом, сколько исповедь большой и светлой израненной души» [1, с. 194].

Для В. Бадикова Умит Тажикенова была рефлектирующим лириком, цветком, проросшим на особой почве, свежим явлением казахстанской литературы. Лирику Розы Ахтямовой В. Бадиков сравнивает с романсами Б. Окуджавы и В. Высоцкого, лирика Р. Ахтямовой заставляет «сиять и светить то, что как бы угасло или горит отраженным светом» [1, с. 206].

Статьи о женщинах-писателях, поэтессах свидетельствуют о высочайшей тонкости и глубине духовного мира Виктора Бадикова. Его мировоззрение, близкое к женскому, которое замечает все нюансы и тонкости окружающего мира, ярко и полноценно отражает его в своих публикациях, было характерно для всех великих творцов искусства - художников, композиторов, поэтов.

Научные работы В. Бадикова вызвали большой интерес в научном сообществе. Особое внимание Виктор Владимирович уделял русскоязычным авторам, считая, что они способствуют пропаганде казахской культуры в мире через русский язык. Его статьи об М. Ауэзове, О. Сулейменове, Б. Канаяпове, Б. Каирбекове и других хорошо известны в литературной среде. В. Бадиков был одним из первых, кто обратил внимание на феномен маргинальной литературы – жизнь казахской культуры на другом языке, обогащенную взаимодействием двух культур.

В. Бадиков вводит понятие «маргинальной литературы», он одним из первых обратил внимание на то, что литература казахов, корейцев (и других народов, пишущих на русском языке) иная. В. Бадиков внимательно следил за творческим путем таких известных казахстанских поэтов и писателей как Б. Канаянова, Б. Каирбекова, А. Жаксылыкова, М. Пака, Д. Накипова, У. Тажикеновой и др. В своих работах В. Бадиков четко сформулировал мысль, что несмотря на атмосферу русскоязычия казахские поэты и писатели в своей душе остались верны казахскому мироощущению, национальным корням. «Казахская литература не должна их отторгать, – говорил он, – они нужны, и не только как образованные, двуязычные переводчики, но и как самобытные поэты и прозаики», - писал В. Бадиков. Русскоязычные казахские поэты и писатели привносят в мировую литературу иной взгляд на мироощущение и мировосприятие, но в то же время они являются объединяющим элементом двух культур – казахской и русской.

Маргинальность литературы Казахстана, по мысли В.В. Бадикова, проявляется и в отношении русских и русскоязычных писателей Казахстана в отношении к двум видам литератур: российской (русской) и национальной (казахской). В.В. Бадиков считал, что русские писатели Казахстана должны выполнить задачу выражения своей национальной сути в «пограничных» условиях и обстоятельствах.

Н. Джуанышбеков, полемизируя с В. Бадиковым по поводу маргинальности литературы, считает, что маргинальная литература включает в себя такие произведения писателей, которые выражают стилевую схожесть литературных направлений, возникших на пересечении различных цивилизаций, сфер мировоззрения и наук. Исходно эти произведения даже могли быть включены в состав художественной литературы, но со временем приобрели пограничный характер. Особенно это явно проявляется в древних синкретических литературных произведениях. В более узком смысле, согласно Н. Джуанышбекову, маргинальная литература включает произведения, написанные на стыке культур разных народов, авторами одного этноса, но на языке другого [2]. Примерами могут служить работы аль-Фараби, этнического тюрка, который писал на арабском, фарси, латинском, древнегреческом языках, также произведения Низами на фарси. Работы Конрада, Набокова, Бродского на английском, а также творения Айтматова, Валиханова, Кима, Рытхеу, Алимжанова, Пулатова, Зулфикарова, написанные на русском языке, могут быть отнесены к маргинальной литературе, поскольку они выходят за рамки привычных литературных традиций и олицетворяют пересечение культур и языковых границ.

В своем понимании евразийской (маргинальной по В. Бадикову) литературы Н. Джуанышбеков близок, по его признанию, к позиции Олжаса Сулейменова, который в своем произведении «Аз и Я» писал: «Я не боюсь ошибиться, заявив, что все мы в той или иной степени люди маргинальной формации. И понимание своей природы необходимо для осознания долга и призвания - проводников процесса взаимодействия культур» [3, с. 56].

В свою очередь Н. Ровенский считает, что русские писатели Казахстана облааают определенным преимуществом: ««Русский поэт, живущий среди другого народа, обладает тем дополнительным преимуществом, что может свободно пересекать этнографическую границу и становится обладателем ценнейших знаний, новых, ярких и поэтических образов» [65, с. 6]. Виктор Бадиков выразил иронию по поводу этого утверждения, отметив, что «дополнительное преимущество» маргинала не зависит от его места жительства, а от его таланта.

В работах В. Бадикова много внимания уделялось русскоязычной литературе Казахстана. Критик внимательно изучал каждое существенное явление в этой области и описал романы, такие как «Предсказание» О. Марк, «Круг пепла» Д. Накипова, «Сны окаянных» А. Жаксылыкова, «Зуб мамонта» Н. Веревокина, «Звук, с которым восходит солнце» И. Одегова. Он отмечал «умеренный постмодернизм» и «модернистское мироощущение», поддерживая творческое начало у этих авторов и, возможно, предварительно выражая свое признание. Считаем, что В. Бадиков следовал принципу зажигать свечу, а не гасить ее, предпочитая остаться далеким от высокопарного академического стиля в критических суждениях. Ему всегда было важно, чтобы свет свечи не погас.

В. Бадиков характеризует литературную ситуацию Казахстана как многонациональную, с ярко выраженной этнокультурной маргинальностью, которая «так тесно и часто пересекалась с катастрофическими судорогами XX века, что стала уже привычным способом бытия и быта – на скрещении и перепутье, на обочине, бок о бок, «узнаваясь в другом»» [1, с. 231].

Статьи В. Бадикова представляют собой тщательно продуманные и последовательные размышления о произведении в целом. Его стиль характеризуется прозрачностью, простотой и одновременно теоретической концептуальностью. Он обсуждает различные аспекты, поднимает вопросы идеалов, говорит о нравственности художника как гражданина и как человека. Например, он цитирует слова выдающегося казахского писателя А. Нурпеисова: «Казахский язык должен стать потребностью, а не наказанием», подчеркивая важность языка в культурном контексте. В. Бадиков также говорит о настоящем и глубоком патриотизме писателя, определяя, напрмер, роман «Последний долг» А. Нурпеисова, «библейский хоральный роман».

В. Бадиков достаточно мудро подходит к вопросам, связанным с казахским языком, не боясь высказывать свое мнение даже в противоречии с воинствующими националистами. В критической статье «Не переступить роковую черту. А. Нурпеисов» В. Бадиков пишет о вышедшем сборнике А. Нурпеисова: «налицо великий труд мыслителя и художника, который и на другом, неродном языке все равно остается самим собой» [1, с. 139]. При этом В. Бадиков подчеркивает, что внедрение языковых указов может вызвать отторжение, и предлагает двигаться в будущее, учитывая общественно-культурную ценность обоих языков, а не вопреки какому-либо из них. Про А. Нурпеисова он пишет, что писатель является решительным сторонником

государственного языка, но на данном этапе Нурпеисов «не считает сегодня зазорным говорить о жгучих наших проблемах по-русски – как умеет и как хочет» [там же].

В.В. Бадиков думал в глобальных масштабах, обращая внимание на то, что Казахстан остается частью евразийского пространства и чувствует себя в этом качестве очень органично. Можно сказать, что В. Бадиков представлял собой своего рода культурную стратегию страны, заменяя целые министерства и культурные учреждения. Он высказывал свои мысли о кризисе начала XXI века и показывал свою человеческую заинтересованность как ученого и критика в том, чтобы литература оставалась актуальной в нашем современном обществе.

Выделяя характерные особенности литературы Казахстана XXI века, В. Бадиков обращал внимание на то, что это литература интернациональная. Это, по мнению критика, основной и важный признак не только казахстанской литературы, но и литературы России и частично США. При этом казахская литература (казахоязычная) не только обладает авторитетом, но и имеет мощное русскоязычное течение. Среди казахски авторов намечается и творческий билингвизм, родоначальником которого, по мнению В. Бадикова, был Р. Сейсембаев, который еще в 70-х годах XX века переводил свои произведения с казахского на русский.

В то же время, по замечанию В. Бадикова, литература Казахстана является частью общемирового литературного процесса. Например, казахская литература обогащает общий творческий опыт литератур Востока, в частности тюрко-арабо-персидского региона.

В то же время литература, как считает В. Бадиков, является главным источником и хранителем духовности. В Казахстане литература – это оплот духовности и человечности; словесное искусство всегда будет залогом и показателем культурной зрелости и способности к самосовершенствованию [1, с. 99].

Анализируя литературу современного Казахстана, В. Бадиков приходит к выводу, что основным направлением, в русле которого движется литература, остается классическое, жизнеподобное, реалистическое. В то же время еще в 80-ых годах наметилась тенденция к трансформации в сторону новой художественной условности. При этом реализм и модернизм, по меткому замечанию В. Бадикова, «достаточно своеобразно и мирно уживаются в поэтике» [1, с. 101].

В. Бадиков указывает и на «проблемные» моменты казахстанской литературы. Во-первых, считает ученый, необходимо восстановить художественный перевод, поскольку это не только развитие литературных связей национальных литератур, но и сотворчество двух людей. Во-вторых, В. Бадиков обращает внимание на разделение казахских писателей по языку творчества. Неродной язык творчества, по мнению критика, постепенно становится «привычным» и «удобным», так как происходит его адаптация к определенному национальному менталитету. В-третьих, Союз писателей и

ПЕН-клуб должны творчески курировать молодых и перспективных авторов. В. Бадиков обращает внимание и на материальную поддержку писателей, и на наличие профессионального жюри поэтических и прозаических конкурсов.

Тревожным видится В. Бадикову всплеск эмиграции русскоязычной творческой интеллигенции, отсутствие творческих контактов в области перевода, слабые международные связи казахстанской литературы.

Виктор Бадиков взаимодействовал с молодыми поколениями как через свои опубликованные работы, так и в процессе занятий в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая и общественном фонде «Мусагет». Его лекции всегда были популярны, а его профессионализм и глубокие знания литературного мира помогли молодым писателям и критикам лучше понять искусство слова.

Последнее произведение В. Бадикова – «Эхо жизни» (2007), содержащая три рассказа. Она была подарена ему на 68-летие его супругой Валентиной Бадиковой и другом Адольфом Арцишевским. Эта книга, как и многие другие его работы, отличается вниманием к деталям, искренностью и глубоким смыслом.

Посмертно была опубликована книга «По гамбургскому счету. Рассказы, повесть, эссе, воспоминания» (2009), а к 70-летию Валентина Бадикова издала книгу стихов ее мужа с помощью Павла Банникова и Владимира Воронцова.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бадиков В.В. По гамбургскому счету. Рассказы, повесть, эссе, воспоминания / В.В. Бадиков / Сост. В. Бадикова, А. Арцишевский. – Алматы, 2007. – 408 с.

2 Джуанышбеков Н. Социальное значение интегрированной литературы. / Н.Джуанышбеков // Russian Journal of Education and Psychology. – 2010: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-znachenie-integrirrovannoy-literatury>. – Яз. рус.

3. Сулейменов О.О. Аз и Я / О. Сулейменов. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – 302 с.

УДК 821.161.1

Жакишева М.К.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК
Алматы, Казахстан

ЛИТЕРАТУРНЫЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В ПОВЕСТИ В. БАДИКОВА «Я ИЩУ ТЕБЯ»

Аннотация: В статье представлены реминисценции в повести В. Бадикова «Я ищу тебя». Автором статьи проводятся параллели между лирическим героем А. Блока и героем В. Бадикова, указываются точки соприкосновения.

Ключевые слова: проза В.Бадикова, русскоязычная литература Казахстана, реминисценция.

Прозаическое творчество В. Бадикова представляет собой органичную часть русскоязычной литературы современного Казахстана. Тесная связь творчества Виктора Владимировича с традициями русской литературы ярко проявляется в повести «Я ищу тебя».

Проза В. Бадикова фокусируется на анализе тонких оттенков человеческой психологии, освещая переживания персонажей в граничных ситуациях и сложности душевной жизни. Однако, созданная в начале 2000-х годов, она отражает постмодернистские черты, присущие литературе последних десятилетий XX века. Автор играет с литературной реальностью, что делает узнавание цитат и реминисценций неотъемлемой частью процесса ее восприятия.

Одним из глубоких и обширных подтекстов повести «Я ищу тебя» является творчество А. Блока, особенно его работы периода цикла «Прекрасной Дамы». Хотя конкретные цитаты из А. Блока отсутствуют, его творчество присутствует в тексте через ассоциации, создавая нечто особенное, одновременно напоминающее и отличающее от произведений А. Блока.

Одним из ключевых аспектов символизма является обращение к символам и образам, обладающим глубоким метафорическим значением. Повесть В. Бадикова построена на мотиве поиска «Прекрасной Дамы» А. Блока.

Мотив поиска первой любви героя и воспоминания юности пронизывают всю повесть. Автору удается передать огромное психическое и нервное напряжение Николая Курова, которое испытывает герой, разыскивая в далеком городе свою первую любовь. Однако в произведении не раскрывается, почему он полюбил Н. Троицкую и в чем заключалась привлекательность ее личности. Также остается неясным, почему они

расстались и почему он связал свою жизнь с другой женщиной, которую называет «мадам».

А. Турашкызы считает, что рассказ «Эхо любви» можно считать основой повести «Ищу тебя». Частично мы можем согласиться с этим мнением, поскольку тематика произведений (первая любовь), проблематика (процесс возникновения и развития первой любви, потеря первой любви и ее последствия) сходны. Однако главного героя в рассказе зовут Сергей («Мы с тобой поженимся, Сережка, назло всем» [1, с. 7]), главный герой в повести – Николай Куров («А вы знаете, Николай Васильевич, вы очень похожи на Клима Самгина» [1, с. 91]). Но в то же время стихотворение, которое завершает рассказ «Эхо любви» действительно становится своеобразным переходом от рассказа к повести.

Последние строки («Но вопреки всей черствости людской, / Угрюмой, косной и несметной / Открылся мне могильный / Памятник простой, / И просиял на нем твой лик бессмертный!» [1, с. 8]) отсылают читателя к стихотворению А. Блока «О доблестях, о подвигах, о славе...», которое было написано после ухода от поэта его жены Л. Менделеевой. И если А. Блок тяжело переживает уход любимой женщины, ищет выход в «вине и страсти», уже нет той горечи и обиды и символическим прощанием становится то, что лирический герой своей рукой убирает «лицо в простой оправе».

У В. Бадикова наблюдаем обратную ситуацию. Герой практически не вспоминает о своей первой любви («Перед объездом Куров собрал фотографии тех лет, сохранившиеся письма. Они уже ни о чем не говорили ему. Было и прошло» [1, с. 48]) до того момента, пока волею судьбы не приезжает в командировку в родной Город («А вдруг она там, в их школьном Городе, где их свела сама судьба и откуда он уехал в столицу поступать в университет? [1, с. 49]). Однако, когда Куров узнает о гибели Н., к нему приходит осознание, что он жил только потому, что была жива она: «Но вдруг в обычной рутинной командировке понял, что этой «вечной» жизни вовсе не было, а если и была, то ей пришел конец. И дожил он до этих дней лишь потому, что был уверен, что жива и Н...» [1, с. 93].

При анализе общего направления стихотворений А. Блока можно заметить, что его необъяснимое влечение к мистической героине часто выходило за рамки обыденной реальности. Таинственная Дева, как магнит невероятной силы, притягивала поэта, и он стремился к ней, подобно беспечному мотыльку, который, несмотря на опасность, неизменно летит к свету свечи. Даже в самом пылающем огне художник не терял своей неудержимой жажды приблизиться к загадочному объекту своих поэтических фантазий. Прекрасная Дама увлекала избранника за собой, сохраняя свою тайну. Она сопровождала Блока до самого конца, до его физической смерти, проводя его через темные закоулки ночных грез, истощая его жизненные и творческие силы, лишая его душевного покоя.

Таким магнитом для Курова и становится Н. Автор дает описание Н.: «среднего роста, плотного телосложения», «в ее движениях, тихом голосе и

упругой сдержанности была особая слаженная гармоничная легкость» [1, с. 50]. Но самое главное для Курова было осознание того, что все его жены (официальные и гражданские) и лицом, и характером напоминали Н.

Для читателя таинственность Н. сохраняется в первую очередь в том, что на протяжении всей повести не называется ее полное имя. Читатель только по посвящению может догадаться, что женщину звали Нина.

Аллюзии относительно творчества А. Блока прослеживаются на протяжении всего произведения. Так, когда Куров вспоминает юность, то ему приходят слова А.С. Пушкина из Е. Онегина («Блажен, кто смолоду был молод...») и Ф. Тютчева («Блажен, кто посетил сей мир в его минуты роковые») [1, с. 50]. Интересно, что от собственных мыслей Куров приходит к мысли о том, что все в жизни должно быть своевременно (А.С. Пушкин), а затем к Цицерону Ф.И. Тютчева. При этом А. Блок в январе 1918 г. в статье «Интеллигенция и революция» говорил, что сейчас русские переживают эпоху, которая практически не имеет равных по величию, и далее поэт полностью цитирует вторую строфу Ф. Тютчева [2].

К В. Брюсову отсылает парафраз Курова, придуманный им в студенчестве: «О, закрой свой невинный пупок!» [1, с. 55] (сравните у В. Брюсова: «О закрой свои бледные ноги!»). Согласно В.В. Розанову именно с этого стихотворения В. Брюсова начиналась философия нового искусства. То, что является неоспоримым и понятным в символизме, – это общее влечение к эротизму. В этой поэзии Эрос представлен без обиняков, без завесы и без масок. Женщина, часто лишенная какого-либо конкретного облика и даже имени, часто встречается в этой поэзии, где ее роль подобна роли объекта, а не субъекта; это можно увидеть, например, в следующем классическом стихотворении, которое славится своей краткостью [3].

Обратим внимание, что и женщина В. Брюсова, и Прекрасная Дама А. Блока лишены конкретного образа, они неуловимы и в этой неуловимости прекрасны. Женщина, которую через 30 лет ищет Куров, тоже уже не обладает четко определенными чертами: «Куров попытался мысленно представить, вызвать из памяти лицо Н., но безуспешно» [1, с. 55].

Пытаясь разгадать темную загадку своей загадочной героини, Куров, как и А. Блок, настойчиво, но безрезультатно, стремился отыскать следы метафизической сущности Н.. Сначала поиски Н. «осуществлялись» Куровым на уровне ментальности. Он ехал в Город и думал, думал о том, какой стала Н., кто ее муж или в разводе, есть ли дети?..

С уровня ментальности автор переводит Курова в область онейрика, но и там он не видит образа желанной женщины: «И снилось ему, что она где-то рядом – то ли за дверью стоит, то ли раздевается в прихожей, но он не видит ее, только чувствует, что она пришла. О! Это уже добрый знак» [1, с. 56].

Даже во сне Куров не может встретиться с Н.: он не подготовился к встрече (не купил вкусного, вина), он должен собрать одноклассников (и лихорадочно начинает вспоминать фамилии школьных друзей), при объяснении с президентом академии он думает лишь об Н. («Маке! Вас

неправильно информировали. Я все объясню... Мне только нужно переговорить с одним человеком. Меня ждут. Я слышал, как хлопнула дверь, я сто лет не видел этого человека» [1, с. 57]).

Душевную смуту и одновременно попытку к бегству Курова олицетворяют строки Б. Пастернака «Вокзал, несгораемый ящик // Разлук моих, встреч и разлук». Образ вокзала связываются с несбыточными ожиданиями героя: он помнил, что Н. жила на вокзале, ее отец имел какое-то отношение к железной дороге. Да и самого Курова в Городе встречали на вокзале, и после того, как он приехал в гостиницу, герой отправился на вокзал.

Однако вокзал Курова оказался не несгораемым ящиком Б. Пастернака. Сначала Куров понял, что никто фамилии Н. не знал, потом он с ужасом осознал, что он не помнит, как выглядел дом Н.: «Осталось смутное впечатление чего-то уютного и томительно влекущего, слева была какая-то зелень вроде сирени, в торце дома – крытое с перилами крыльцо, три приступки, широкая дверь...» [1, с. 59].

Поиски своей прекрасной дамы Куров не прекращал в течение всего времени пребывания в Городе. Он дал объявление в «бегущую строку» на ТВ, ждал телефонного звонка в гостинице.

Первым ударом для Курова стало известие о смерти Петровских: «Какая-то щенячья жалость пронзила его: Петровский не дожил до 60, такой крепкий и сильный. Как же так?» [1, с. 61]. Вторым ударом становится смерть Н.: «И вот на пороге номера «накрыл» его звонок. Куров кинулся ему навстречу, готовый ко всему, но только не к этому – УМЕРЛА» [1, с. 73].

После того, как герой узнает о смерти той единственной, ради которой (как оказывается) он жил, в авторском тексте появляется прямое указание на Прекрасную даму: «Где Она сама, та Прекрасная Дама, не отдавшая предпочтения ни одному из претендентов, рыцарей шинели и «москвички»?

Прекрасная дама... прекрасная дама... Предама?... Предама. [1, с. 86].

Куров уезжает из Города, думая о своей Прекрасной даме, которая постепенно растворяется в забытом и пережитом. Мотив дороги начинает и завершает недостижимый образ Н., дорога становится символом его поисков и утрат, движением вперед и одновременно возвращением к воспоминаниям. В этом непрерывном пути, наполненном размышлениями и надеждами, Куров пытается найти ответы на вопросы, которые оставила после себя Прекрасная дама, однако дорога лишь усиливает ощущение недостижимости и эфемерности его стремлений.

Итак, литературная реминисценция в повести В. Бадикова «Я ищу тебя» проявляется через использование мотивов, стилевых приемов и образных символов, характерных для творчества А. Блока и символизма в целом.

Стилевые приемы символизма, такие как многозначность, аллегоричность, игра слов и образов создали атмосферу таинственности и загадочности, характерную для символистической литературы.

Таким образом, В. Бадиков использовал реминисценцию Прекрасной дамы А. Блока для создания интертекстуальности, характерной для литературы постмодернизма. В повести «Я ищу тебя» мотивы и образы, заимствованные из творчества Блока, переплетаются с оригинальным сюжетом, создавая многослойное и многозначное повествование. Эта техника позволяет В.В. Бадикову не только отдавать дань уважения великому поэту, но и обогащать свои тексты дополнительными смыслами и ассоциациями, тем самым углубляя читательское восприятие и стимулируя интеллектуальное участие аудитории. Интертекстуальность становится ключевым элементом его прозы, связывая прошлое и настоящее, литературные традиции и новаторство, что соответствует принципам постмодернистского искусства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бадиков В.В. По гамбургскому счету. Рассказы, повесть, эссе, воспоминания / В.В. Бадиков / Сост. В. Бадикова, А. Арцишевский. – Алматы, 2007. – 408 с.

2. Блок А.А. Интеллигенция и Революция / А.А. Блок : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // https://rusneb.ru/catalog/010000_000060_ART-98876a51-e79e-4dbe-8d5e-913f4d392f32/. – Яз. рус.

3 Розанов В. О символистах и декадентах / В. Розанов : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <https://topreading.net/bookread/251207-vasilii-rozanov-o-simvolistah-i-dekadentah>. – Яз. рус.

ОӘЖ 811.512.122

Қадырханова Қ.М., Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ЖОО-ДА ДРАМА ЖАНРЫН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК СИПАТЫ

Аңдатпа: Мақалада жоғары оқу орнындағы қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқылатын «Қазақ әдебиетінің тарихы» пәнінде әдебиеттің күрделі жанры – драманы меңгертудің ғылыми-әдістемелік жүйесі қысқаша баян етіледі. Аталмыш мәселеге байланысты әдебиеттанушы ғалымдардың пікір, тұжырымдары сараланып, педагог-әдіскерлер негіздеген әдіс-тәсілдер мен инновациялық технологиялардың тиімділігі сөз етіледі.

Кілтті сөздер: әдістеме, драма, трагедия, комедия, әдебиет, драматург, поэтика, оқыту технологиясы, пьеса.

Ахмет Байтұрсынов драманы қазақша «Айтыс-тартыс» деп алып, оған мынадай жанрлық анықтама береді: «Айтыс-тартыста ақынның айтқан әңгімесін естиміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін

көреміз. Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді» [1]. Байтұрсынов саралауы бойынша драма былай бөлінеді: 1) мерт, яки әлектегі тартыс (трагедия); 2) сергелдең, яки азапты тартыс (драма); 3) арамтер, яки әурешілік (комедия). Екінші жерде ықшамдап: 1) әлектеніс; 2) азаптаныс; 3) әуреленіс деп те бөледі. Осы түрлердің әрқайсысындағы тартыс табиғаты, кейіпкерлердің сипаты жеке-жеке, дәлді де нақты әліптеледі. Осы тұрғыдан алғанда «Әдебиет танытқышта» Ахмет Байтұрсынов әдебиеттанудың әлемдік термино-логиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас ұлттық қазақы жүйесін жасап бергенін баршамыз білеміз. Академик Р.Нұрғали «Дарама өнері» атты зерттеуінде әдебиетіміздің көп жылдар бойы жиналған фактілеріне, көркемдік процеске сүйене отырып, қазақ драмасын мынандай салаларға жіктеуге болады: «а) қаһармандық драма; ә) саясиәлеуметтік драма; б) тарихи-ғұмырнамалық драма. Бұған қазіргі әдебиетімізде көріне бастаған психологиялық, лирикалық, дискуссиялық драмаларды, түрлі инсценировка-пьесаларды қосу керек» [2,6], - дейді. Драма (гр. *dramo* - әрекет) 1) әдебиеттің эпос, лирика сынды үш тегінің бірі (Әдебиеттің тегі мен түрі). Драмада оқиға тартыс, не тартыстар желісіне жинақталып, кейіпкерлер әрекеті арқылы дамиды.

Драмалық шығарма театрға арналып жазылады да, сахнада нағыз көркемдік қуатына ие болады. Әлем халықтарында драма бастапқы кезде хор, диалог, би, айтыс, пантомимомен аралас болып, синтетикалық өнер саласы ретінде дамыған. Кейін драма сөз өнерінің жеке тегі ретінде дараланды, оның трагедия, драма, комедия, мистерия, миракль, моралите, мелодрама, фарс, водевиль, трагикомедия, т.б. жанрлары қалыптасты.

Драма - көркем шындықты ерекше тәсілдерімен шиеленіскен тартыстар желісіне жинақтап, оқиғаға қатысатын кейіпкерлер сөзі мен іс-қимылы арқылы көрсететін сөз өнерінің күрделі тегі. Драмалық шығармаларда баяндау болмайды. Оқиға, яғни тартыс желісі репликалар (кейіпкер сөзі) арқылы дамиды. Автор кейіпкерлердің қимыл-қозғалысын білдіретін түсініктемелерді жақша ішіне бөлек жазып отырады.

Жоғары оқу орындарындағы филолог студенттерге қазақ әдебиеті тарихының әр кезеңінде қалам тербеген қаламгерлердің драмалық шығармаларын оқу бағдарламасына сәйкес меңгерту барысында ең алдымен мектеп қабырғасындағы сол жанрға қатысты алған білімдерін пысықтап, одан әрі күрделендіре түскен жөн. Мәселен, теориялық ұғым-түсініктерін кеңейтіп, терминдік атауларға байланысты анықтамаларды айқындап, драма жанрының түрлеріне, жанрлық ерекшеліктеріне және қазақ драматургиясының қалыптасып, даму тарихына тоқталып, әдебиеттану саласында драма жанрын зерттеуге ат салысқан ұлттық және шетелдік ғалымдар еңбегін ғылыми

тұрғыдан саралап, берілген пікір, тұжырымдарды жүйелеп, танымдық деңгейлерін арттырған дұрыс.

Халық ауыз әдебиетінің ерекше түрі болып табылатын айтыс жанрының диалогтық үлгіде келіп, айтыс-тартысқа құрылуын әрі көрермен алдында айтылуынан драма үлгісінің негізін көруге болады. Осыған орай М.Әуезов айтыс өнерінің драмаға тән ерекшелігін: «Ақындар айтысын тыңдаушы көпшілік үшін әр кезде театрлық, драмалық аса қызу әсері бар өнер түріне айналдырады. Анығында ақындар айтысының негізінде, өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәстүрінде қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар. Халық театрының анық, дәл ұрығы бар деуге болады» деп тұжырымдайды [3, 280].

Қазақ әдебиеттану ғылымында ғалым С.Мақпырұлы: «Драма өмір шындығы мен адам тағдырын бейнелеудің ең күрделі тәсілі, эпос пен лирика ерекшеліктерін қоса қамтыған синтез жанр деп те атайды» деп тұжырым жасайды. Драмадағы синтездік белгі көркем туындының авторға тәуелсіз сыртқы дүние болуы эпоста, кейіпкердің ішкі дүние әлемі, болмысы лирикада деп түсіндіреді [4, 37]. Осындай ерекшелігі бар драманың табиғатын ғалым Р.Нұрғалиев: «Әдебиеттің ерекше бір түрі – драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады. Танымдық, тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер – драматургия тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, асақатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал – диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады» деп айқындайды [5, 5].

Драманың осындай теориялық мәселелерінің күрделілігі, жанрлық ерекшелігінің молдығы қазіргі қазақ драмасын оқытуда басшылыққа алынуы тиіс. Қазіргі қазақ драматургиясында жанр түрлерінің қайсысы басымдау, қай жанрда жазылған шығармалар оқырманын, көрерменін қызықтырады деген сауал да оны оқыту әдістемесімен байланыста қарастырылады.

Драма поэтикасының ерекшелігі, екі өнердің синтезделіп келуі оны оқытуда қиындық туғызады. Ол қиындық драманың көру және оқу арқылы танылатын интеграциялық тұтастығында десек болады.

Осы орайда әлі де болса қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде драма жанрының мектепте, ЖОО - да оқытылу жайы ауқымды зерттелмегендігін баса айтқан жөн. Әдебиетті оқытудың мәселелерін көтерген ғылыми зерттеулерге назар салсақ, әдебиетті пән ретінде оқытудың алғашқы кезеңдерінен бастап тәуелсіздікке дейінгі уақытта әдістеме мәселелерін көтерген әдіскер - ғалымдардың еңбектерінде жалпы айтылып, жеке зерттеу нысанына айналмағанын байқауымызға болады. Өткен ғасырдың 1960-90 жылдары қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің тарихында танымдық мәні зор ғылыми зерттеу еңбектеріне толы жылдар болды.

Кеңестік дәуірдің әдебиетті оқыту әдістемесі тарихында қазақ драматургиясын оқыту мәселесіне аса кңіл бөлінбесе де, 1930 жылдардағы педагогикалық басылымдарда ой-пікірлер айтылғанын аңғарамыз. Мысалы,

С.Қожахметовтың «Ауыл мұғалімі» журналының 1936 жылғы №3-4 санында басылған «Кітапты қалай пайдалану керек?» [6] атты мақаласында әдебиет сабағында сахна өнерін пайдаланудың жолдары айтылған. Алайда, жалпы драмалық шығармаларды оқыту әдістері, талдау үлгілері туралы әдістемелік ой-пікірлер, ұсыныстар жеткіліксіз болып келгені анық. 1940 - 2000 жылдар көлемінде әдебиетті оқыту әдістемесінің педагогика ғылымының негізгі саласы болып қалыптасқан кезеңдерінде зерттеу еңбектер, оқулықтар, бағдарламалар жазған ғалымдар Ш.Кәрібаев, Ә.Дербісәлин, Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Т.Ақшолақов, С.Ә.Дайырова, С.Тілешова, Ә.Қасымбеков, С.Қирабаев, Р.Сүлейменова, Р.Құтқожина, Т.Жұмажанова, Б.Сманов, С.Мақыпұлы, Қ.Жаманбаева, Г.Құрманбаева, Қ.Бітібаева т.б. еңбектерінің орны ерекше десек болады. Әдебиетті оқыту әдістемесінен жазылған ғылыми еңбектерде, оқулықтарда қазақ драмасын оқыту мәселесі арнайы жеке нысан ретінде ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қарастырылмаса да, өзге жанрларды меңгертуге арналған еңбектерде аздап болса да көңіл бөлінген.

Драматургиядан берілетін білім мазмұнын анықтауда болашақ кәсіби маманның оқырмандық, эстетикалық мәдениетін дамыту басты бағыт болып қаланатыны белгілі. Әдіскер - ғалым Т.Қ.Жұмажанова: «Жастардың эстетикалық тәрбиесі жоғары оқу орындарында өз жалғасын табады. Бүгінгі студенттер ертеңгі маман, олардың эстетикалық тәрбиесінің сапасын көтеріп, әсемдік жайлы ұғым, сезімдерін дамыту, осыған байланысты эстетикалық білім беру мәселесі – өзекті проблемалардың бірі» деп маман даярлауда эстетикалық тәрбие мәселесіне ерекше мән береді [7, 23]. ЖОО - ның қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтарында оқытылатын «Қазіргі кезең қазақ әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламасында, силлабустарында драмалық шығармалар барынша жоспарланып, енгізілген.

Көркем мәтінді меңгертуде мынандай кешенді әдеби талдау түрін жасатса болады:

1. Тақырыбы мен идеясына қарай талдау.
2. Композициялық – сюжеттік талдау.
3. Образдар жүйесіне талдау.
4. Көркем тіліне, стиліне қарай талдау.

Жалпы драмалық шығарма күрделі әрі көлемді жанр болғандықтан алдын ала үйде оқуға тапсырылып, мазмұнын игеру жүктелетіні белгілі. Жүйелі жоспар құрып, сюжеттік желістеріне қарай бөлімдерге бөлу шығарманы толыққанды меңгеруде тиімді. Белгілі педагог – әдіскерлер: А.Көшімбаевтың, Т.Ақшолақовтың, Н.Оразақынованың, Қ.Бітібаеваның еңбектеріндегі көркем шығарманы талдаудың түрлерін тиімді пайдалана отырып, жүзеге асыру мектепте де, жоғары оқу орнында өзінің жемісті нәтижесін беріп келеді. Топтап оқыту арқылы бөлімдер бойынша рөлдерді бөліп беріп, шағын үзінді қойдыру да әдебиетке деген қызығушылықтарын арттырып, сөздік қорларын байытып, театр өнеріне деген эстетикалық талғамдарын қалыптастырып, әдебиеттің баға жетпес мұраларын бағалауға, мәдени таным-түсініктерін тереңдете түсуге, рухани құндылықтарды санаға

сіңіріп, жақсыны үйреніп, жаманнан жиренуге, адами болмыс пен мінез-құлықтарының кемшін тұстарын түзетіп, функционалдық сауаттылықтарын дамытуда таптырмас әдіс-тәсілдің бірі болып саналады. Проблемалық талдау жұмыстары әр жеке тұлғаның ой өрісін дамытып, тығырықтан шыға білуге, өз бетінше шешім қабылдауға үйретіп, «Мен» менталитетін қалыптастырады. Жаңартылған білім мазмұнына сай Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясын, М.В.Б. Беспалько, В.В. Данилов, В.К. Дьяченко сынды педагогтердің проблемалық оқыту технологиясын, Чарльз Темпл мен Джон Дьюидің «Сын тұрғысынан ойлау» технологияларын сабақта ұтымды қолдана отырып, студенттерді ғылыми – шығармашылық ізденістерге жетелеп, сындарлы ойлау көзқарастарын, логикаларын дамытып, өмірмен байланыстыра отырып, түйінді тұжырымдар жасауға, қоғамда өз орындарын тауып, кәсіби біліктіліктері мен шығармашылық шеберліктерін шындауға болатыны тәжірибе барысында нәтижесін айқын танытуда.

Қорыта келе, жоғарыда айтқанымыздай қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі мәселелерін қарастырған ғылыми педагогикалық, әдістемелік еңбектер мен зерттеулерде драмалық шығармаларды оқыту әдіс-тәсілдері, жолдары кеңінен айтылмай келе жатқанын ескерсек, жоғары оқу орынында қазіргі қазақ драмасын оқытудың ғылыми - әдістемелік жүйесін зерттеп, зерделеу аса маңызды болып табылады. Сондай-ақ әдеби білім беруде туындыларды ЖОО -да, мектепте оқыту мақсатты болып келетіндіктен оны талдау, игерту жолдары мен әдістері де тиімділік жағынан зерттелуі – қажеттілік. Ғалым Т.С.Тебегенов қазіргі қазақ драматургиясының даму бағыты жайында: «Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетіндегі драматургия саласы әлем өркениетіндегі классикалық үрдістерді жаңғырта жалғастырған сипатымен байқалады. Көркем әдебиеттің байырғы салаларының бірі болып саналатын қазіргі қазақ драматургиясындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру – өзекті мәселе» [8], - деп көрсетеді. Демек уақыт еншісіндегі аталмыш бағыттағы жаңа ізденістеріміз өз жалғасын тауып, драматургиялық туындыларды оқыту әдістемесі де заман талабына сай жаңашыл әдіс-тәсілдермен толығып, игерілуі жүйелі әрі нәтижелі жүзеге асырылады деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. - 208 бет.
- 2 Нұрғали Р. Шығармалары. Т.2. Драма өнері: монография. II кітап. – Астана: Фолиант, 2013. - 304 бет.
- 3 Әуезов М. Шығармалар.8-том. – Алматы: Жазушы, 1969. - 451 бет.
- 4 Мақпырұлы С. Әдебиеттің тектері мен түрлері. – Алматы: РБК, 1994. – 74 бет.
- 5 Нұрғалиев Р. Драма өнері. - Алматы: «Санат» баспасы, 2001. - 480 бет.

6 Қожахметов С. Кітапты қалай пайдалану керек? // «Ауыл мұғалімі» журналы, 1936 жыл, №3-4 саны.

7 Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Мектеп ұстаздары мен болашақ әдебиетші студенттерге арналған. Алматы: Білім, 2009. – 288 бет.

8 Т.Тебегенов. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия // «Ақиқат» журналы, 13.2011 – <http://akikatkaz.kz/?p=110>.

ОӘЖ 811.512.122

Қадырханова Қ.М., Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

Р. НҰРҒАЛИДЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа: Мақалада ҰҒА – ның академигі, әдебиеттанушы ғалым Р.Нұрғалидың драма табиғатына қатысты зерттеу еңбектері сөз етіліп, аталмыш мәселеге байланысты ғылыми көзқарастары, тұжырымдары теориялық тұрғыдан ғылыми негізде талданады.

Кілтті сөздер: дарама жанры, трагедия, комедия, классикалық әдебиет, драматург, поэтика, суреткер, пьеса.

Драма – көркем әдебиеттің өте күрделі жанрларының бірі болып табылады. Қазақ әдебиетінде бұл жанр ретінде біршама кештетіп қолға алынғанына қарамастан, әдебиет тарихынан оның қаншама жарқын үлгілері ойып тұрып өз орынын алып келеді. XX ғасырдан бастау алған қазақ драматургиясындағы туындылар классикалық әдебиет үлгілері болып саналатын құнды шығармалар. Атап айтсақ, «қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейінгі толқын драматург-қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты» [1,181].

Кеңес дәуірі тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет тарихының ғылыми мектебін қалыптастырған Б.Кенжебаев десек, қазақ әдебиет сынының ғылыми мектебінің сара жолын Т.Кәкішев салды, ал қазақ драматургиясының ғылыми мектебін Ә.Тәжібаев негіздеді десек, еш артық айтпаған болар едік. Алдыңғы толқын ағалардың ізін жалғастырып, үлкен мектептен тәлім алған ғалым Р.Нұрғали да әлемдік драматургияның ғылыми мектебінің негізінде ұлттық драматургияны жан-жақ қырынан зерттеп, зерделеп, өзі де соңына сүбелі, мол мұра қалдырды.

«Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың XX ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Драматургия – көркем әдеби тек (драма,

трагедия, комедия) жанрларының өнернамалық жүйесі. Қазақ сөз өнеріндегі дәтүрлі негізі шығармалары мен фольклор мұраларында негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің бұл саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын танытты. Қаламгерлердің драматургия шығармалары тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады» [2, 22].

Р.Нұрғалидің өзіндік беталысын танытқан алғашқы монографиялық зерттеуі (1968) ұлы жазушы, драматург М.Әуезовтің трагедияларын зерделеуге арналғаны бәрімізге мәлім. Қазіргі Тәуелсіздік кезең тұрғысынан қарағанда, бұл еңбек өткен ХХ ғасырдың 1960 жылдарында алаш әдебиеттану ғылымына қосылған сүбелі зерттеу болып табылады. Ұлы суреткердің 1920 жылдары жазылған трагедиялары бір кездегі сыңаржақ сынның әсерінен әділ бағаланбай келді. Әсіресе, «Еңлік - Кебек», «Қарагөз» пьесалары туралы кереғар, әділетсіз көзқарастар басым болды. Р.Нұрғали «Драма өнері» атты еңбегінде М.Әуезовтің трагедиясын жаңа, ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырды. Зерттеушінің «Трагедия табиғаты» монографиясының да ұлттық әдебиеттануға қосқан ғылыми жаңалықтары мол. Онда аңыздың көркем шығармаға айналу процесі (Мағауияның «Еңлік - Кебек», Шәкәрімнің «Жолсыз жаза» поэмалары), «Еңлік - Кебек» трагедиясының үш нұсқасы алғаш рет салыстырыла зерттелді. «Еңлік - Кебек» трагедиясының жазылу тарихы 20-жылдарда жазылған әділетсіз сындардай ескілікті аңсау емес, тақырыпты жас автордың өзінің өскен ортадан алуы ғылыми дәлелденді. «Қарагөз» трагедиясының 1926, 1959 жылғы нұсқалары салыстырыла зерттеліп, суреткердің дүниетаным эволюциясының идеялық-көркемдік өсу жолы, әлемдік классикалық тағылымы анықталады.

Академик Р. Нұрғалидің қазіргі заман шындығын бейнелеу үдерісі ұнамды қаһарман мәселесімен байланыстырыла қарастырылады. Типтендіру әдістері, авторлық ұстаным, көркемдік құралдардың бауы, дәстүр ықпалы зерделеніп, драма теориясына қатысты ғылыми тұжырымдар жасалады.

Қазақ драматургиясының жанрлық жүйесі мен поэтикасын көп жылдар бойы зерттеген академик Р.Нұрғали зерттеулерінің мынадай ерекшеліктерін даралап айтуға болады: зерттеуші қазақ драматургиясын зерттеудің әдіснамалық негізін салды, әлемдік зерттеудің озық тәжірибелеріне сүйене отырып маңызды теориялық пайымдаулар жасады, жанрлық түрлерін жіктеп көрсетті; зерттеушінің бұл теориялық тұжырымдары әлемдік драматургия заңдылықтарымен, шарттарымен, белгілі ғалымдардың теориялық қағидаларымен сабақтастықта қарастырды; теориялық пайымдаулары практикалық талдауларымен шебер ұштасты; қандай да бір шығарманы талдауда жалаң алмай, тарихи кезеңмен, шығармашылық зертханамен, мұрағат материалдарымен, әдеби дамумен бірлікте алып, салыстыра-салғастыра зерттеді.

Күрделі, кең ауқымды, теориялық тиянақтаулар мен талдауларға бай зерттеу бір-екі жылда жазыла салмайтыны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда академик Р.Нұрғалидің «Қазақ драматургиясының жанр жүйесі» атты еңбегінің кейінгі уақытта «Драма өнері» деген атпен өңделіп, қайта жарық көрген іргелі зерттеуі – осының айғағы. Ғалым еңбектерінде қазақ драматургиясының жанрлық қалыптасу кезеңдері салаланып, жүйеленді; жеке драматургтер шығармашылығы ғылыми тұрғыдан қарастырылды; алғаш жанрлық ерекшелігі мен сипаты жағынан классификация жасалды. Әдебиеттанушы ғалым қазақ драматургиясының жанр жүйесін зерттеуде мынадай өзекті мәселелерге өзге зерттеушілердің назарын аударды: зерттеушінің пайымдауынша қазақ әдебиеттануының қазіргі деңгейі драма жанрының өзіндік ерекшеліктерін, поэтикасын айқындауды; әдеби дамудағы орны мен маңызын ашуды, өрістеу үрдісін тиянақтауды; жанрлық құрылымдардың өзгерістерін, олардың өзара байланысы мен бауын анықтауды талап етеді. Зерттеуші осы міндеттерді ғылыми тұрғыдан шешуді мақсат тұтады. Қазақ драматургиясының жанрлық ерекшеліктері трагедиялық, драмалық, комедиялық категориялармен сабақтас түрде типологиялық салыстырулар арқылы айқындалып, ұлттық драматургияда тақырыптық арналардың қалыптасу кезеңдерін қаһарман мәселесімен, типтендіру әдістерімен, авторлық ұстаным принциптерімен, көркемдік құралдардың бауымен, халықтық дәстүрлердің ықпалымен диалектикалық байланыста қарастыру қажеттілігін білдіреді [4, 19].

Зерттеуші драматургияның жанр жүйесін саралауда ұлттық әдебиеттің тәжірибесін ескереді. Қазақ трагедиясын жіктеуде жанрдың тақырыптық-өмір шындығын қамту ерекшеліктерін, тартыс арнасын, кейіпкерлер сипатын анықтап, «эпикалық трагедия», «тарихи трагедия», «адамгершілік-тұрмыстық трагедия» деп бөледі. Адамгершілік-тұрмыстық трагедияда қат-қабат қайшылықтар аз ғана адамдардың тағдыры, бір отбасы мүшелерінің қым-қиғаш тірлігі арқылы бейнеленеді. Ұлттық драматургиядағы тарихи трагедияның қатарында зерттеуші М.Әуезовтің «Хан Кене», «Абай» трагедияларына, І.Жансүгіровтің «Исатай – Махамбет», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» пьесаларына кең ауқымда талдау жүргізеді.

Р.Нұрғали әлем және қазақ әдебиеті тәжірибесіне сүйене отырып комедияның жанрлық белгілерін былайша тұжырымдайды: комедия – трагедияға қарсы мәндегі жанр; оның кейіпкерлері қатты қиналысқа түсіп, азап-қайғы шекпейді; комедияның жанрлық ерекшелігі тартыста, сюжетте, қызықты ситуацияда ғана жатқан жоқ, тіл өрнегінде де жатыр; комедияның ұлттық сипаты сол халықтың тұрмыс-салтымен, өмір-тіршілік жайымен байланысты. Р.Нұрғали комедия жанрындағы материалдарды саралап, әлемдік тәжірибені ескеріп, қазақ комедиясын: 1) сатиралық комедия; 2) лирикалық комедия деп бөледі. Академик лирикалық комедияның үлгісі ретінде Қ.Мұхамеджановтың «Белгірік бөрік астында», «Құдағи келіпті», «Қуырдақ дайын», «Өзіме де сол керек» пьесаларын кеңінен талдайды.

Зерттеуші драма жанрының төмендегідей негізгі белгілерін анықтайды: драмада күнделікті тұрмыстың әртүрлі құбылыстары жан-жақты бейнеленеді; сан алуан тартыстар драма қаһарманын ауыр шайқастарға салады, оның рухани-адамгершілік қуатын сынайды; алға қойған мақсат, белгілі нысана үшін күрес үстінде адамдар мінезінің түрлі қырлары ашылады; уақыт, заман талаптары, әлеуметтік шарттар қалыптастырған нормаларды бұзу, шеңберден шығып, шекарадан өту секілді қаһармандар әрекеті тартысты психологиялық ситуациялар, драмалық жағдайлар тудырады; нақты детальдер, табиғи бояулар драма жанрының өмірді реалистікпен бейнелеуіне жол ашады; драма кейіпкері көптің бірі болады, бірақ үлкен сыннан өтеді, соның бәрін көтереді, рухани жағынан толығады; драма ерекше оқиғалардың түйісуінен, ерекше характерлердің қақтығысынан туады; онда кім дос, дұшпан кім екені анықталады; мұның бәрі пьесада әрекет, қимыл, күрес арқылы ашылады; драма кейіпкері басын тауға, тасқа соққанмен, трагедиялық қаһарман деңгейіне шыға алмайды, күтпеген күйге түсіп, күлкі тудыратын комедия кейіпкері де емес, ұмтылып құлап, қайта тұрып мақсатына жеткенмен, бәрібір қалыбынан аспайды; драма кейіпкері мінезі, іс-қылығы, дүниетанымы, сөзі, жүріс-тұрысы жағынан көрерменнің өзіне жақын, етене туыс кейіпкер болып көрінеді. Р.Нұрғали қазақ драматургиясын мынадай салаларға жіктейді: 1) қаһармандық драма; 2) саяси-әлеуметтік драма; 3) тарихи-ғқмырнамалық драма. Мұның нақтылы көріністерін ғалым зерттеу жұмысында жан-жақты талдап, ғылыми-теориялық тұжырым жасайды. Академик Р.Нұрғалидің қазақ драматургиясының жанрлық жүйесі туралы сүбелі зерттеулері ұлттық әдебиеттану ғылымына қосылған бағалы үлес деп білеміз.

Ғалым өзіне дейінгі М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаев, Т.Нұртазин, С.Ордалиев, тағы басқа ғалымдардың қазақ драма теориясы мен өнері туралы зерттеулерін тереңдетіп, оны теориялық-әдіснамалық тұрғыдан байытты.

Р.Нұрғалидің негізгі зерттеулері қазақ драматургиясының тарихи, теориялық мәселелерін саралауға арналған. Бұған қоса, қазақ поэзиясы мен прозасының жай-күйіне арналған «Өнер алды – қызыл тіл», «Телағыс», «Әуезов және алаш» т.б. еңбектері де қазақ әдебиеттану ғылымының көкжиегін кеңейтіп, тың пікірлерімен байытты [4,2]. Р.Нұрғалидың шешендігі әрі тапқыр, аңғарғыш ойлары әдеби қауым арасында өз алдына аңыз десек болады. «Еңлік-Кебек», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Түнгі сарын», «Абай» пьесаларын тартыс арналарын, мінездеу сипатын, дәуір шындығын зерттеу барысында да ғалымның ділмарлығы, көкжиегі кең, талантты, өткір таным иесі екендігін аңғару қиын емес [3, 112].

Қорыта айтсақ, академик Р.Нұрғали өз заманының тұғырлы тұлғасы, білім - ғылым көкжиегінде рухы биік, руханият тамыршысы.

«Жанр әрқашан өзі, әрі өзі емес, әрқашан көне, әрі жаңа, жанр әдебиет дамуының әрбір жаңа кезеңінде, әрбір жаңа шығарма тұсында қайта туындап жасарады... Жанр бүгінгі күннің тынысымен өмір сүреді, бірақ әрқашан өз өткенін ерекше қасиет ретінде өз бойында сақтайды. Жанр – әдеби даму үдерісіндегі шығармашылық тұжырым түрінде қалады», – деп жазды М.

Бахтин [6,178]. Ғалым қазақ драматургиясындағы трагедия, комедия, драма жанрларының ұлттық ерекшеліктерін, дүниежүзілік әдеби дамуға қосылатын белгілерін көп жылдар бойы аса бір ждәһаттылықпен зерделеді. Оның айғағы жоғарыда сөз еткен зерттеулердің нәтижесінде «Трагедия табиғаты» [7], «Талант тағдыры» [8], «Күретамыр» [9], «Өнер алды – қызыл тіл» [10], «Өнердің эстетикалық нысанасы» [11], «Драма поэтикасы» [12], «Айдын» [13]. Қазақ драматургиясының жанрлық жүйесі» атты монографияларын алтын қорға қосып, болашақ ізденістерге негіз болды. Ғалымның аталмыш сүбелі еңбектері баға жетпес құнды мұралар.

Сондай-ақ Р. Нұрғалидың: «қазақ драматургиясының бүгінгі жаңалықтарын, даму тенденциясын бағдарлағанда мазмұн мен форма арасындағы диалектикалық байланыс күрделілігін ерекше еске тұта отырып, бірнеше салаға жеке-жеке назар аударып, түйінді мәселелерді арнайы бажайлау шарт. Көркемдік құралдар, әдеби дәстүрлер оп-оңай, тез өзгере салуға ырық бермейді, алайда, суреткердің дүние танымы, тақырыпқа келуі, бейне жасауы – бұл орайдағы құбылыстар, түптеп келгенде, болмыстың, өмірдің ағымынан жырылып, томаға тұйық қала алмайды» [14, 272] деген пікіріне сүйенсек, дәстүр мен жаңашылдық қатар көрініс тапқан қазіргі қазақ драматургиясының даму қарқынындағы көркемдік әлемді зерттеуде қаламгердің шығармашылық шеберханасына, дара стиліне жан-жақты барлау жасаған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж.). Ұжымдық монография. – Алматы: Арда, 2011. - 640 бет.
- 2 Тебегенов Т. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі драматургия. Ақиқат, №10, 2011 ж.
- 3 Қазыналы биікте Р.Нұрғалидің азаматтық, ұстаздық, ғалымдық келбеті. – Алматы: «InnoPRESS», 2017. -312 бет.
- 4 [http:// www.turkystan.kz](http://www.turkystan.kz).
- 5 Беркенова Р.А. Қазақ драматургиясы Рымғали Нұрғали зерттеулерінде: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты / Беркенова Р. – Алматы, 2010. -24 бет.
- 6 Бахтин М. Достоевский поэтикасының проблемалары. – Москва: Советский писатель, 1992. - 266 бет.
- 7 Нұрғали Р. Трагедия табиғаты. – Алматы: Жазушы, 1968. - 251 бет.
- 8 Нұрғали Р. Талант тағдыры. – Алматы: Жазушы, 1969. – 125 бет.
- 9 Нұрғали Р. Күретамыр. Қазақ драматургиясының поэтикасы. – Алматы: Жазушы, 1999. - 235 бет.
- 10 Нұрғали Р. Өнер алды – қызыл тіл. – Алматы: Мектеп, 1974. - 152бет.
- 11 Нұрғали Р. Өнердің эстетикалық нысанасы. – Алматы. Мектеп, 1979, 192 бет.

12 Нұрғали Р. Драма поэтикасы. Алматы: 1982. - 241 бет.

13 Нұрғали Р. Айдын. Қазақ драматургиясының жанрлық жүйесі. – Алматы, 1985. - 435 бет.

14 Нұрғалиев Р. Телағыс: Әдеби дәстүр және әдеби даму. – Алматы: Жазушы, 1986. - 440 бет.

УДК 366.636:004.912

Казакова В.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ТЕМАТИЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ТЕКСТОВ ИСПОЛНИТЕЛЯ MIYAGI (Азамата Кудзаева)

Аннотация: Данная статья посвящена изучению тематического своеобразия текстов исполнителя Miyagi (Мияги). В контексте современной культурной среды, где музыка играет значительную роль, тексты исполнителей становятся объектом повышенного внимания. Автор исследует творчество Miyagi, его стиль, тематику и стилевые особенности с помощью лингвистического, стилистического исследований. В статье проведен обзор литературы, сравнение различных точек зрения на творчество и анализ текстов Азамата Кудзаева, классификация текстов исполнителя по основным тематикам, анализ стилевых особенностей и метафор. В заключении подведены итоги собственного исследования, выделены основные темы и стилевые особенности творчества Miyagi.

Ключевые слова: музыка, рэп-культура, творчество.

Актуальность: изучение тематического своеобразия текстов исполнителя Мияги важна по нескольким причинам. Во-первых, Азамат Кудзаев - один из ярких представителей современной российской рэп-сцены, чьи тексты вызывают повышенный интерес у слушателей и исследователей. Анализ его лирических произведений поможет оценить его влияние на современную музыкальную культуру. Кроме того, изучение тематических и стилистических особенностей текстов Мияги может помочь понять основные мотивы, идеи и ценности, которые заложены в его творчестве. Наконец, обращение к текстам Мияги актуально с точки зрения исследования современной молодежной культуры, ее ценностей и проблем. Рэп — это важная часть современной музыкальной сцены, и изучение текстов таких артистов, как Мияги, поможет лучше понять социокультурный контекст современного молодежного движения.

Цель: проанализировать и описать тематическое своеобразие текстов Miyagi.

Обзор литературы: О творчестве исполнителей можно узнать в первую очередь из их интервью, которые находятся в свободном доступе в сети Интернет. Например, веб-сайт «ЗВУК» собирает основную информацию о современных артистах, раскрывая путь их становления в рамках современной сцены России и стран СНГ [3]. Также на творчество певцов влияет и их окружение, музыка, которую они слушают, жанр, в котором сочиняют. На эти вопросы отвечает Т.М. Кожелупенко в своей статье «Рэп как язык конфликта в субкультуре хип-хопа» [4]. Не менее важным при изучении подобной темы является обращение непосредственно к текстам артиста, которые размещены на различных сайтах, например, сайт «Проза.ру» размещает полные тексты песен исполнителя Мияги [9].

В работе рассмотрены следующие композиции: «Минор», «Я по уши в тебя влюблен» и альбом «Рассказы».

Творчество Азамата Кудзаева оказывает большое влияние на современную молодежь. Его песни становятся культовыми, в них ищут скрытый смысл, проводят аналогии с жизнью исполнителя, разбирают на цитаты. Поэтому очень важно изучать современные работы артистов, особенно те, которые вызывают общественный резонанс.

Первые работы Азамат Кудзаев начал создавать в свободное от работы время, этому способствовали и его друзья, которые советовали будущему артисту записывать свои идеи. Начинаящий рэпер не выходил изначально из круга своих родных и знакомых, но однажды решил попробовать себя непосредственно на музыкальной площадке. Мияги – один из редких артистов, чей путь (на данный момент) идет исключительно в гору. В 2009 году он вступил в объединение Dope Records, где уже состояли известные сегодня артисты, в первую очередь Shuga и Эндшпиль. С последним Miyagi широко прославились благодаря композициям «Тамада» в 2016 году и «I Got Love» в 2017 году.

Вообще у начала карьеры Азамата Кудзаева интересная история. В детстве его чуть не задавил насмерть трамвай и в песне «Bismarck» альбома «Buster Keaton» он высмеивает это строчками: «Меня боли не догонит трамвай удалого» [1]. Самоирония характерна творчеству артиста.

Отец Азамата Кудзаева – известный в Осетии хирург, и сын пошел сначала по стопам отца. В конце учебы в ВУЗе будущий артист подошел к отцу и сказал, что не может быть хирургом, ведь ему не стать таким же великим, как его отец, а сравнения с родственником он не желает. Он хотел петь. Тогда отец сказал ему, чтобы сын стал тогда таким же великим в той сфере, в которой он хочет.

Через год вышла песня «Тамада» в 2016 году, которая стала очень популярна в молодежной культуре. Азамат Кудзаев выполнил обещания и в определенном смысле стал великим. В первую очередь об этом свидетельствует, что стиль Мияги стали копировать начинающие артисты.

Рэп-музыка зародилась в 1970-х в США, Бронксе, штат Нью-Йорк. Изначально она считалась «черной» музыкой, так как ее исполняли

афроамериканцы. Особой чертой рэпа стал нестандартный стиль исполнения – «читка» и смысл, наполненный глубокими переживаниями исполнителя.

Мир полюбил рэп в 1990-х, когда Маршалл Брюс Мэтерс III, более известный как Эминем вынес его на большую сцену. В первую очередь у общества резонанс вызвал «белый» парень, который сочиняет «черную» музыку. Смыслы песен Эминема наполнены трагизмом, философией о жизни и постоянным обращением к семье, в первую очередь к его дочери, имя которой упоминается более, чем в двух десятках композиций.

Мияги родился как раз в 1990 году, когда рэп в, тогда еще, советской действительности был чем-то новым, неопознанным, а потому интересным. Под воздействием такой обстановки, не удивительно, что Азамат Кудзаев пристрастился именно к этому направлению музыки. Является одним из современных артистов, который предпочитает в своей музыке отображать философию и душевные переживания, а не пагубные привычки и пренебрежительное отношение к девушкам.

В творчестве Мияги можно выделить две основные темы – любовь и размышления о жизни, если первая понятна большинству, то вторая, без должной подготовки и понимания артиста может остаться загадкой.

Альбом «Рассказы» не просто так называется, песни идут в особом порядке, словно дополняя друг друга, рассказывая историю, но с разных позиций на разных ее участках.

Композиция «Пронзай» стала наставлением, если сузить ее смысл, то получится напоминание, что в любой ситуации, при любых обстоятельствах важно не сдаваться, а проходить (пронзать) испытания, работать над собой, об этом свидетельствуют следующие строки:

«И как бы ни впивались иглами слова завистливых и незамысловатых,
Как бы ни пытались снова сбить тебя с пути,
Пронзай эти тучи, расти,
Пронзай эти тучи, расти.
И как бы ни впивались иглами слова завистливых и незамысловатых,
Как бы ни пытались снова сбить тебя с пути» [2].

Следующая композиция – «Круговорот». Она раскрывает тему изменчивости и одновременно постоянности жизни, как в круговороте – движение существует, но всегда приходит в одну и ту же точку. Здесь, этой самой точкой, становится наличие рядом человека:

«Круговоротами дивных событий
Обрывками вредными времени жил
Нервы кидались словами небрежными
Ты меня прежнего больше не жди
Бегство — не выход, но крах — это прихоть
И вихрями лихо замыливал свет
Я растворялся с тобой в этом облике полностью
Снова, как дым сигарет»

Партия Мяги рассказывает именно об именованности человека, он не говорит, чтоб не ждали его, он делает упор на «Ты меня прежнего больше не жди». Не важно, к кому направлены эти строки – романтическому партнеру, другу, родственнику. Дополняет его Эндшпиль:

«Но уповали друг на друга мы, чувств не тая
Верю в то, что звёзды нам благоволят
Окутали туманы, но мы грели сердца
Эта любовь — бесконечность, чувства как вечность
Я с тобой до конца».

Еще одна композиция альбома «Рассказы» – «Нарратив». Вообще, нарратив – это самостоятельно созданное повествование о некотором множестве взаимосвязанных событий, представленное читателю или слушателю в виде последовательности слов или образов [6].

«Нарратив» Miyagi – это раскрытие темы «сбился с пути», автор признает себя частью определённого общества, которое далеко не все принимают «мое маленькое гетто», однако общество переживает не лучшее время. Ощущение, что кто-то, причём массово, сбился с пути. Слова «убивали ради Бога» затем «микстура дьявола» это подтверждает.

«Тут убивают ради Бога,
Преступными молитвами оправдывая все мотивы,
Демонстративно извивались бандерлоги.
И как же так?».

Также зима – это всегда конец и начало одновременно, в этом чувствуется определённая надежда на будущее. Скорее всего, вся композиция была задумана как предисловие к следующей «Голгофа», судя по оборотам речи.

Голгофа – раскрывает тему в представлении автора «живи здесь и сейчас». Это продолжение предыдущей композиции «Нарратив». Активно говорится про основные учения Христа «дарить любовь», «быть добрым», «иметь цель в жизни», ведь без цели нет жизни, а существование. Однако, зная историю Голгофы, автор имел ввиду необходимость любить, быть открытым людям, но не ждать этого взамен, человека могут не понять, из-за чего он пострадает, но близкие люди так или иначе будут рядом.

Еще одно произведение, которое отражает философию Мяги – «Минор».

«Караван гремел, и негодяй потешал себя баснями о воде,
Но то были миражи, ты — покаяние моё, найди-ка меня скорей.
Пустынями верными я кочевал, да песок глотал следы
И не надо быть тут пророком, чтобы понимать суету беды».

Сначала стоит отметить, что минор – это музыкальный лад, аккорд которого строится на малой терции; имеет грустную, скорбную звуковую окраску. Артист сравнивает свою жизнь с пустыней и бродящим в ней караваном, которому не хватает воды, то есть потерянным. Караваны всегда строят свои маршруты так, чтоб возможно было сделать и привал и напоить

участников похода, если вода кончилась – значит группа потерялась в бескрайней пустыне.

Сравнение тела с минором – подтверждает потерянность человека, его обреченность скитаться в пустыне жизни без надежды на воду (просветление).

В общем и целом, тексты Азамата Кудзаева наполнены глубокой философией, которая у каждого слушателя воспринимается по-своему.

Еще одна важная тема творчества артиста – тема любви. Ярким представителем стала песня «Я по уши в тебя влюблен».

«От дождя укрою, спрячу за спиною,
Разгоню те тучи, что собою закрывали солнца свет,
Я мосты построю, для тебя буду супергероем,
Мне с тобою по колено море, будем жить, не зная бед».

Композиция предстает признанием любви мужчины к женщине не только с точки зрения чувств, но и деятельности, которую мужчина готов провести ради любимой. Она напоминает оду любимой девушке. Важным пунктом является создание чего-либо (в данном моменте мостов), так как человек намерен не просто что-то убирать, изменять в себе или вокруг, но и создавать, что гораздо сложнее. Для Мияги девушка – самостоятельный человек, который нуждается в помощи и защите, которые может проявить любящий мужчина.

Творчество Азамата Кудзаева многогранно. Автор начинал свой творческий путь с мыслей, которые посещают каждого подростка, постепенно переключаясь на более глобальную тему любви. Сегодня Мияги преимущественно пишет о глубоких чувствах и переживаниях, используя иносказательные обороты.

Творчество данного рэп-исполнителя не для каждого, но тем не менее, каждый может найти близкую ему тему, которые охватил в своей дискографии Азамат Кудзаев.

Классификация тематического своеобразия текстов Мияги и анализ стилевых особенностей его песен представляют собой интересное исследовательское задание. Начнем с классификации тематического своеобразия текстов Мияги.

Среди основных тем, которые можно выделить в песнях Мияги, можно назвать следующие:

1. Личностное развитие и самосовершенствование. Мияги часто пишет о личных переживаниях, борьбе с собой, стремлении к саморазвитию и достижению поставленных целей.

2. Социальные проблемы и неравенство. Исполнитель затрагивает актуальные социальные вопросы, такие как неравенство, коррупция, насилие, проблемы молодежи.

3. Любовь и отношения. В его песнях часто присутствуют темы любви, разочарования, отношений между людьми.

В творчестве Мияги прослеживаются стилевые особенности, такие как использование быстрых и динамичных ритмов, нестандартная манера исполнения, многозначность текстов, активное использование метафор и аллегорий. Его музыка отличается оригинальным звучанием, что делает его творчество узнаваемым.

Что касается мотивов, некоторые из них, которые Мияги раскрывает в своих песнях, включают:

- Борьба за свои идеалы и принципы.
- Стремление к свободе и независимости.
- Сопrotивление отрицательным явлениям в обществе.
- Поддержка и взаимопонимание с близкими.

Таким образом, творчество Мияги отличается яркой индивидуальностью, оригинальным звучанием и глубокими текстами, которые заслуживают внимательного анализа и изучения.

Изучение тематического своеобразия текстов исполнителя Мияги позволяет увидеть, каким образом он передает свои мысли, эмоции и отношение к различным аспектам жизни через музыку. В текстах песен артиста можно наблюдать разнообразие тем, начиная от личных переживаний и отношений до социокультурных проблем и философских размышлений. Стилистические особенности текстов Мияги отличаются глубоким смыслом, острыми наблюдениями за окружающим миром и оригинальным литературным стилем.

В результате анализа текстов песен Мияги можно сделать вывод, что его творчество отличается тематическим разнообразием, глубоким содержанием и оригинальным стилем. Артист успешно передает свои мысли и чувства через музыку, привлекая внимание слушателей и заставляя задуматься над смыслом его текстов. Тематическое своеобразие текстов Мияги делает его творчество уникальным и запоминающимся, привлекая поклонников не только своим музыкальным талантом, но и глубоким философским подходом к созданию песен.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Bismarck // GENIUS URL: <https://genius.com/Miyagi-bismarck-lyrics> (дата обращения: 01.05.2024).
- 2 Minor // GENIUS URL: <https://genius.com/Miyagi-and-andy-panda-minor-lyrics> (дата обращения: 01.05.2024).
- 3 Miyagi // ЗВУК URL: <https://go.zvuk.com/stars/miyagi.html> (дата обращения: 01.05.2024).
- 4 Кожелупенко Т.М. Рэп как язык конфликта в субкультуре хип-хопа // Вестник РУДН. – 2008. - №4.- С.83-89.
- 5 Круговорот (Gyre) // GENIUS URL: <https://genius.com/Miyagi-and-endspiel-gyre-lyrics> (дата обращения: 01.05.2024).

6 Нарратив // Википедия URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2> (дата обращения: 01.05.2024).

7 По уши я в тебя влюблён (I'm Head Over Heels In Love With You) // GENIUS URL: <https://genius.com/Miyagi-im-head-over-heels-in-love-with-you-lyrics> (дата обращения: 01.05.2024).

8 Пронзай (Pierce) // GENIUS URL: <https://genius.com/Miyagi-and-endspiel-pierce-lyrics> (дата обращения: 01.05.2024).

9 Текст и смысл песни Минор - Мияги // Проза.ру URL: <https://proza.ru.turbopages.org/proza.ru/s/2022/01/31/1997> (дата обращения: 01.05.2024).

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

Картаева У.М., Рахметова Р.С.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

МАРАТ ҚАБАНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ӨЛКЕ ӘДЕБИЕТІНДЕ ОҚЫТУ

Аңдатпа: Мақалада Марат Қабанбаев шығармашылығын өлке әдебиетінде оқыту мәселесі қарастырылады. Марат Қабанбаевтың өмірі мен шығармашылығы, автор туындыларының тақырыбы сөз етіледі.

Түйін сөздер: жазушы, өлке әдебиеті, оқыту технологиясы, сабақ, сыныптан тыс жұмыс.

Еліңді тану – өлкеңді танудан басталады. Әр адам өзі тұрып жатқан кіші Отанының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, әдебиетін білуге міндетті. Ұлттық әдебиетімізді танып, бағалай білу –өзің туған өлкені, осы өңірдегі ақын мен жазушыны танудан басталады.

Әрбір саналы азамат төл тарихын жете біліп, ақындарын қастерлеп, қадір-қасиетін ұққанда ғана Отанға, халқына деген мақтаныш сезімі оянады. Мұғалім шеберлігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі - әдістеме саласындағы ғылыми жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгеру. Оларды өзінің қызметінде пайдалана білу, осы орайдағы мұғалімнің шығармашылық еңбегі, ең алдымен, сабақпен байланысты. Демек, сапалы, тиімді әрі нәтижелі жүргізген әрбір сабақ-ұстаздың тынымсыз еңбегінің арқасы.

Жаңа оқыту технологиясының негізгі мақсаты - оқушыларды өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Мақсатты жүйелі ұйымдастыра білсе әдеби өлкетану жұмысының білімдік, танымдық, дамытушылық, тәрбиелік маңызы зор. Әлемдік өркениетке бет бұрған еліміз үшін ұлттық құндылықтарымызды сақтауда жас

жеткіншектерге тәлім-тәрбие беру басты парызымыз деп ойлаймын. Жұмыс барысында алдыма бірнеше сұрақтар қойылды, олар:

- «Туған жер» жобасы нені білдіреді?
- Өлкетану оқу курсының маңызы қандай?

Әдеби өлкетануды қолданудағы мақсатым:

1. Оқушылардың өз жерінің қасиетін сезініп, тарихын танып, Отан алдындағы жауапкершілігін ұғынып және өзі өсіп-өнген аймаққа деген сүйіспеншілігін арттыру, мақтаныш сезімін тудыру арқылы өз елінің патриотын тәрбиелеу;

- Өлке ақындарының шығармашылығын танып, ақын өлеңдердің насихаттау;

2. Мәдени-әдеби мұраларды сақтау және оны насихаттау;

- Сирек кездесетін және құнды әдебиеттерді насихаттау;

- Тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштері туралы әдебиеттерді насихаттау;

Осы мақсаттарды орындау қазіргі өзекті мәселелердің бірі. Ал осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін не қажет?

Біріншіден, Шығыс Қазақстан өңірінен көрнекті жазушылар көп шыққандықтан, белгілі жазушы М.Қабанбаевтың шығармашылығымен таныстыру қажет. Оны мен сыныпта әдебиет пәнінде, сыныптан тыс жұмыста, мектептен тыс жұмыста жүргізіп отырамын. Зерттеу, іздену жұмысы, кітапханамен тығыз байланысты жұмыс түрлері арқылы жүзеге асырамын.

Қазіргі қолданып жүрген технология - мұғалімнің сабақты жобалауда оқушының сөздік қорын дамытуға мүмкіншілік туғызады. Мұғалім аз уақытта жаңа технология жәрдемімен үлкен жетістікке жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне жаңа инновациялық технологияны енгізу-мұғалімге дәстүрлі формалар мен әдістерді оқушыға жеткізуге мүмкіншілік береді. Ал осы технологияны әдеби өлкетануда дамыту кезінде қолдану – оқушының ақыл-ой мәдениетін, білімін, сана сезімін көтеруіне көп әсер етеді.

«Туған жер» бағдарламасы бойынша әдеби өлкетану материалдарын сабақта, сыныптан тыс шараларда, мектептен тыс шараларда қалай пайдаланып жүрмін, соған тоқталмақпын.

Мектептерде әдеби өлкетануды үш бағытта қарастырамын:

1-бағыт: Оқушылардың сабақ барысында;

2-бағыт: Сыныптан тыс жұмыстарда;

3-бағыт: Мектептен тыс жұмыстарда;

Әдеби өлкетануды сабақтарда, сыныптан тыс, мектептен тыс шараларда қолданудағы негізгі мақсатым:

Туған өлкенің би-шешендері, ақындары қалдырып кеткен тарихқа, мәдениетке және әдеби мұраға, әдеби білімге, оқуға деген қызығушылықтарын аттыра отырып, отансүйгіштікке және кіші Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу.

Марат Қабанбаев - талантты публицист, жазушы, Қазақстан Журналистер одағының Т.Жанұзақов атындағы, Қазақстан жазушылар

одағының М.Әуезов атындағы сыйлықтарының, ЮНЕСКО-ның Х.К.Андерсен атындағы Халықаралық Құрмет Грамотасының иегері.

М.Қабанбай үлкенді-кішілі туындыларын еуропалық деңгейге көтерген. Жекелеген туындылары украин, молдаван, латыш, неміс, өзбек тілдеріне аударылған. «Бақбақ басы толған күн» повесі бойынша толық метражды кинофильм түсірілген.

«Марат Қабанбаевтың көркем ойлау жүйесі, көркем әлемі, көркемдік мәнері, сөйлем құрылымы, көркемдік шешімі - қазақ прозасындағы авангардтық құбылыс болатын. Оның жазу мәнеріндегі көркем бейнелеу де, астарлы қыжыл да, қасақана қыжырыну да, психологиялық қайшылық та, сөздік құрылымы мен теңеулеріндегі кедір-бұдырлық пен қасарыса тістесу де, Мараттың дүниені көркем қабылдау түйсігі қалыптаса бастаған тұста жүйкесін билеген табиғи жазушылық мінез еді», - деп баға береді белгілі ғалым-жазушы Тұрсын Жұртбай.

Балалық бал дәурен мен жалынды жастық шақ жыршысы Марат Қабанбай Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданында 1948-ші жылдың 22-ші наурызында дүниеге келген.

1975 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірген. Еңбек жолын 1966-68 жылдары Зайсан аудандық «Достық» газетінде түзетуші, әдеби қызметкер, бөлім меңгерушісі болып бастайды. Еңбек ете жүріп «қаламының желі бар бала» атанған болашақ жазушы арман қуып Алматы аттанады.

Алғашқы әңгімесі («Сөну») 1966 жылы «Жұлдыз» журналында, мектеп бітірген жылы-ақ жарияланған болатын. Шығармаларының басым көпшілігі балалар мен жасөспірімдерге арналған. Негізгі тақырыбы: - заман келбеті, жастардың өмір тіршілігі, идеясы: адамды сүю. «Бақбақ басы толған күн», «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» (1977), «Туған жердің төрт мезгілі» повестерімен бала болып сөйлеп, бала болып өмір кешіп, әр оқырманды балалық, жастық шақ өмірінің қызықты, арманшыл, қиялшыл сәтіне жетелейді [1].

Еліміз Тәуелсіздік туын көтерген кезде елі үшін, халқы үшін отты көсемсөздермен оқырмандарын сергітіп отырды, 1991 - 92 жылы «Парасат» журналында редактор, 1994-97 жылы «Ана тілі» газетінің бас редакторының орынбасары, 1999 жылдан өмірінің соңына дейін «СолДат» газетінің бас редакторы қызметтерін атқарған сәттерде аталған басылымдар халықтың әр санын тағатсыздана күтетін басылымдарға айналды. Себебі М.Қабанбай жалынды, жанды сөздерді жанып отырып жаза білді.

Сәтті шыққан туындыларының бірі - «Айшылық алыс жол» атты романы [2]. Роман тақырыбы жетпісінші-сексенінші жылдар аралығын қамтиды. Суреттелген оқиғалардың бәрі дерлік күнделікті өзіміз көріп, басымыздан кешіріп жүрген жайлар. Туған ортасынан ертеректе қол үзіп кеткен жетім бала - Ертай ауылға келіп, еңбек адамдарымен араласып, нағыз өмірдің тер сіңген күпәйкесін кигенде ғана қала мен ауыл арасындағы қайшылықты мықтап сезінеді, ауылдағы халықтың рухани дамуындағы кенжелікті аңғарады.

Мараттың өзінің талантты, қалыптасқан қаламгер екенін дәлелдеген шығармасы «Пысық болдым, мінеки» повесі. Бұл бүгінгі балалар өмірін бейнелеген повесть. Басты кейіпкері - Досан деген ойлы оқушы, зерделі жеткіншек. Әсіресе оның туған жердің әр түйір топырағынан қасиет іздеп, әр тал шөбіне үңіле жүруін, Аққұм суының шипалық қасиетін ашуын азаматтық десек де жарасады.

Жалпы Марат, дүниеге бала көзімен қарай білетін, сезіне білетін жазушы. Оның балаларға арналған шығармалары «Бақбақ басы толған күн» [3], «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» [4] повестері. «Бақбақ басы толған күн» повесінің бас кейіпкері - оқушы Заманбек. Өзі ақын, өзі өлең жазады. Мінезі де қызық, ойлағаны да күлкілі. Мұны повестегі он үш жасар баланың қызық қылығы мен қиял қуа жасаған іс-әрекетінен, көреміз.

М.Қабанбай үлкенді-кішілі туындыларын еуропалық деңгейге көтеріп, Х.К.Андерсен атындағы Халықаралық сыйлықтың лауреаты, бірнеше республикалық сыйлықтардың иегері. Жекелеген туындылары украин, молдаван, латыш, неміс, өзбек тілдеріне аударылған. «Бақбақ басы толған күн» повесі бойынша толық метражды кинофильм түсірілген.

Биік рухты жазушы, оқырмандарын тарлан талантымен тәнті ете білген, арманы мен мақсатын ұштастырып, өмірге «Кентавр» атты романын әкелмекші болып жүргенде 2000-шы жылы сәуір айының 26 жұлдызында өз романы Кентаврдың кейіпкері кісі киікке айналып сүйікті оқырмандарынан бөлініп, о дүниеге мәңгілікке аттанды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Жұмағұлова Г.Д. Қара сөздің Қабанбайы (Шығыстағы балалар жазушысы М.Қабанбай). – Өскемен: Өлкетану ақпараттарының орталығы, 2013.
- 2 Қабанбаев М. Айшылық алыс жол. - Алматы: Жалын, 1987. - 328 б.
- 3 Қабанбаев, М. Бақбақ басы толған күн: повестер. - Алматы: Жазушы, 1975. – 93 б.
- 4 Қабанбаев, М. Арыстан, мен виолончель және қасапхана. – Алматы: Жалын, 1977. - 200 б.

УДК 81`373.612.2

Ладзина Н.А., Рахимова А.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

КРОССКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРЫ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА И ОСОБЕННОСТИ ЕЁ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ И ПСИХОТЕРАПИИ

Аннотация: В статье рассматривается метафора как психологический феномен и инструмент в практической психологии и психотерапии, описаны ее функции и признаки. Отмечается важность учета кросскультурных различий в коммуникации “клиент-психолог”, приведены примеры и рассмотрены условия для использования метафоры в психотерапевтической практике. Приводятся некоторые рекомендации к построению терапевтических метафор, актуализируется проблема дискурса клиента и дискурса психолога в полиментальном обществе.

Ключевые слова: метафора, кросскультурные различия, полиментальность, дискурс, психотерапия и практическая психология.

Метафора на протяжении всей истории являлась для человека не только средством передачи яркого образа или понятия в словесности, украшением речи, но и способом познания окружающего мира и, в первую очередь, самого себя. Поэтому метафора представляет интерес не только как культурный, лингвофилософский феномен, но и как психологический.

Анализ современных научных психологических трудов, посвященных метафоре, позволяет утверждать, что метафора применяется в качестве многофункционального инструмента практической психологии вне зависимости от направленности психологических школ (Ж. Беккио, И.В. Вачков, Д. Гордон, С. Грофф, М. Джонсон, Д. Лакофф, Н.Пезешкиан, Д. Трунов, и другие). По утверждению И. В. Вачкова, метафоры применимы в любом современном направлении психотерапии и практической психологии [6].

Метафора – одна из базовых форм концептуализации действительности. Авторы теории концептуальной метафоры – Дж. Лакофф и М. Джонсон объясняют ее как способ совершения переноса между разными концептуальными структурами (фреймами, схемами, сценариями). Это свойство метафоры используется в самых разных направлениях психотерапии: в схема-терапии, в подходе Милтона Эриксона, в психодинамической психотерапии и т.д. [5].

В данной статье мы придерживаемся общеупотребительного определения метафоры и рассматриваем ее как “скрытое образное сравнение, уподобление одного предмета, явления другому (напр. чаша бытия), а также

вообще образное сравнение (спец.)” [4]. В задачи данной статьи входит рассмотрение метафоры как психологического феномена и изучение специфики ее использования в психотерапии и практической психологии в полиментальном казахстанском обществе. Возможности применения метафоры будут рассмотрены в коммуникации “клиент-психолог”, где под психологом подразумеваются и психолог-консультант, и психотерапевт, поскольку метафора является достаточно эффективным инструментом как в краткосрочном консультировании, так и в длительной психотерапии.

Как психологический феномен метафора – это нечто большее, чем яркий образ, переносящий традиционное наименование в иную предметную плоскость. Метафоры обеспечивают построение связей между уникальными семантическими пространствами клиента и психолога, а психотерапевтическая метафора представляет собой новеллистический способ презентации психологических затруднений и способов их разрешений. Представители эриксоновской гипнотерапии Ж. Беккио и Э. Росси говорят о двух возможностях применения метафоры в работе психолога – либо метафоры сами по себе приходят в голову, либо психолог их целенаправленно строит. Авторы выделяют метафоры пяти уровней: уровень аналогии, уровень сокращенного сопоставления, уровень присутствующей метафоры (идентичность), уровень при котором исчезает сопоставляемое, и кинестетический уровень мышления [6].

В результате такой деятельности человек становится способен познать ранее неизвестное, а также взглянуть с новой, подчас неожиданной стороны на привычные, ставшие обыденными, явления. Метафоры очень выразительны, возможности создания их неисчерпаемы, как неограниченны возможности выявления сходства различных признаков сопоставляемых предметов, действий, состояний. Метафора применима и как средство эмоционального воздействия, поскольку специфические свойства феномена вызывают у человека эмоциональные переживания. Можно заключить, что метафора, являясь одновременно культурным и психологическим феноменом, может применяться в качестве естественного инструмента познания, посредством которого человек создает свой индивидуальный образ мира и себя в этом мире, приходя через неё к пониманию собственных смыслов и ценностей.

При рассмотрении метафоры как психологического феномена важно обратиться к её функциям. Лизунова А.А. выделяет следующие функции метафоры [3]:

1) Когнитивная функция. В современной лингвистике метафорическое мышление рассматривается как не менее значимое, чем мышление рациональное. Соответственно метафора понимается как основная ментальная операция, способ познания и категоризации мира. Метафорические образы заложены уже в самой интеллектуальной системе человека, это особого рода схемы, по которым человек думает и действует. Во многих случаях метафора позволяет представить и облечь в вербальную форму нечто не до конца

осознанное, создать некоторое предположение о сущности характеризуемого объекта.

2) Коммуникативная функция. Язык – это не только орудие мышления, но и средство передачи информации. Если человек способен мыслить метафорами, то вполне закономерно, что и передача информации осуществляется с использованием метафор. Разновидностью коммуникативной функции можно считать эвфемистическое использование метафор. Во многих случаях метафора помогает передать информацию, которую автор не считает целесообразной или не способен на данный момент обозначить прямо при помощи непосредственных номинаций.

3) Прагматическая функция. Метафора является мощным средством преобразования существующей в сознании адресата картины мира, стимулируя в нём побуждение к определенным действиям и формируя определенное эмоциональное состояние.

4) Эстетическая функция. Игра метафорической формы часто воспринимается как признак глубины и смысловой точности высказывания. В качестве разновидности рассматриваемой функции можно выделить изобразительную и экспрессивную функции.

Важной частью национальной языковой картины мира, национальной ментальности является система метафорических моделей, которая тесно связана с историей соответствующего народа и современной социально-политической ситуацией.

Для описания этой системы А.П. Чудинов предлагает следующие ее признаки:

- а) исходная понятийная область, т.е. понятийная область, к которой относятся неметафорические смыслы охватываемых моделью единиц;
- в) новая понятийная область, т.е. понятийная область, к которой относятся метафорические смыслы соответствующих моделей единиц;
- с) относящиеся к данной модели фреймы, каждый из которых понимается как фрагмент наивной языковой картины мира [7].

В данном случае фрейм – это единица знания, организованная вокруг некоторого понятия и содержащая данные о существенном, типичном и возможном для данного понятия. Фреймы организуют наше понимание мира в целом, это своего рода структура данных для представления стереотипной ситуации. Нередко система фреймов предстает как своего рода когнитивный динамический сценарий, отражающий представления о типичной последовательности развертывания модели.

Несмотря на универсальность (всеобщность) существующих психологических знаний и теорий метафоры, теоретический и практический интерес представляет изучение применимости и границ использования различных метафор для разных этнических групп, а также экономических, исторических и психологических факторов, которые объясняют, почему те или иные метафоры как фрагменты определенной картины мира появились и прижились в данной культуре, причем нас в первую очередь интересуют

казахская и русская культуры Казахстана. С этой точки зрения важно исследование культур для выявления психологических феноменов общества, а именно анализ с позиций кросс-культурного аспекта [1].

В рамках данной статьи была проделана попытка сравнительного анализа некоторых распространённых стереотипных метафор в казахском и русском языках, собранных методом случайной выборки, для описания двух разных этнических реальностей на конкретном примере - темы семьи и микротем внутри данного дискурса (родители и дети, родственники и т.д.).

Таблица 1. Некоторые метафоры о семье в казахском и русском языках

Тематика метафоры	Примеры в казахском языке	Примеры в русском языке
Семья	Жан ұя От басы	Семь Я Дерево, корни, ветви Крепость, тыл
Муж и жена	Ер адам - от ағасы Әйел адам – от анасы	Муж – голова, жена – шея Муж - добытчик Жена – хранительница очага
Отцовство и материнство, родители и дети	Әке - асқар тау Ана - ағып жатқан бұлақ Бала - жағасында құрақ Бала - ізбасар Ұл - қамшы ұстар Қыз - кесте тігер	Отец - солнце Мать – луна Ребенок – сердце матери Родительское гнездо
Нуклеарная и расширенная семья, родственники	Текті жердің баласы Өрімді шежіре Жеті ата	Родословное древо Родительское благословение Семейная лодка, семейный очаг Семейные узы – кровные узы

Как видно, в казахской культуре семья обычно сравнивается с очагом, гнездом, началом. В русской культуре так же распространены данные метафоры, но часто употребляется и выражение “дом и семья – это моя крепость”, где роли семьи отводятся защита и оберег. Кроме того, в русской культуре семья часто сравнивается и с деревом, где корни – это предки, а ствол и ветви – соответственно родители и дети. В казахской культуре метафора дерева встречается чаще при упоминании родословной (шежіре) и даже употребляется слово “бәйтерек” — это мифическое древо жизни, которое растет в центре мироздания, как и семья – центр мироздания каждого человека. В обеих культурах женщина-мать является хранительницей очага, а мужчина – добытчиком, ответственным за материальное благополучие и внешние связи (муж – голова, ер адам - от ағасы).

Когда речь заходит о детях, в казахской культуре на первый план выходит разделение детей по половому признаку (қамшы ұстар - ұл, кесте тігер - қыз), что берет начало из традиций, согласно которым дочь считалась гостьей в семье, а сын – истинным членом семьи, продолжателем рода (в некоторых регионах Казахстана по сей день господствует такое положение).

Насколько известно, в русской культуре подобного явного разделения не наблюдалось ранее и нет в настоящее время.

Если говорить о родословной, в казахской культуре наибольшую ценность имеет история именно семи поколений (жеті ата), хотя структура русского слова “семья” (“семь” “Я”) подтверждает сакральное значение цифры 7 и в русской культуре. Вместе с тем, в обеих этнических культурах благополучие человека традиционно считается зависимым от “родительского благословения” и “өрімді шежіре” – гармоничных кровных уз.

В данном примере перечислены лишь некоторые общие культурно-стереотипные ценности, убеждения, присущие представителям нашего общества, однако существуют и наиболее частные, характерные для конкретной семьи, определенного региона, определенной субкультуры и т.д., более глубокое изучение и описание которых, несомненно, представляет интерес. Актуальность проблемы встречи разных представлений о мире выделяется в контексте важности этого аспекта для психологов, в первую очередь, в процессе коммуникации “клиент-психолог”. Если брать во внимание идею, что человек не только выражает свои мысли с помощью метафор, но и мыслит метафорами, познает мир, а также стремится назвать его посредством метафоры, можно наблюдать, как маленькая частица становится органичной частью большой картины, как в процессе коммуникативной деятельности нечто поначалу бесформенное постепенно преобразуется в вербальную образно-чувственную картину мира говорящего. При этом в паре “клиент-психолог” важно не психологу или терапевту вносить свои метафоры, а предоставить пространство для разворачивания концептов клиента: «лучшая метафора – это метафора, которую дает терапевту пациент» [6].

Вследствие сказанного необходимо помнить о специфике коммуникативного дискурса в работе психолога с клиентом с учетом кросскультурных различий и работу в любом направлении или, как в данном случае, по семейному запросу с клиентом - представителем казахской культуры и представителем русской культуры рекомендуется строить с учетом данных различий.

Психолог София Резник выделяет пять основных показаний к применению метафоры в психотерапевтической практике:

- 1) когда нужно донести смысл чего-то, с чем человек ранее никогда не сталкивался, или о чем имеет ограниченное представление;
- 2) когда необходимо сделать видимыми для клиента некоторые феномены или какие-либо иллюзии, “искажения” восприятия;
- 3) если возникла задача продемонстрировать масштаб влияния какого-то события (особенно, травматического) на эмоциональное состояние;
- 4) когда появилась необходимость показать наглядно эффект от длительного подавления негативных эмоций;
- 5) при психосоматических нарушениях (здесь метафора может подбираться отдельно для каждого конкретного нарушения, в зависимости от его специфики) [5].

Если говорить о циклах контакта, метафору можно применять на различных этапах психотерапевтического процесса: на начальном – создать нужный психологический настрой; в процессе работы – расширить границы осознания клиентом способов выхода из сложной жизненной ситуации или оказать поддержку; на завершающем – подвести итоги или усилить мотивацию клиента на пути интеграции и претворения в жизнь новых моделей поведения. Как отмечает Юрченко И.В., построение терапевтических метафор требует необходимости соблюдения ряда правил:

1) Психологу, чтобы найти или создать наиболее эффективную метафору, необходимо понять картину мира клиента, определить, как клиент видит, слышит и ощущает окружающий мир, то есть понять специфику работы его модальностей, какие способы реагирования он использует и т.п. Этой цели как раз служит кросскультурное сравнение и изучение картины мира клиента.

2) Психолог при подборе материала для построения метафоры должен быть уверен в ресурсности этого материала для данного клиента, так как для представителей разных культур одно и то же явление может нести противоположные смыслы и эмоции [8]. Например, в казахской культуре выражение “ақ жаулық” – в переводе “белый платок” – означает женщина, жена, мать и символизирует замужнюю женщину, иногда пожилую; тогда как в русской культуре белый платок имеет особое значение больше в религиозном контексте: платок белого цвета надевают в церковь в дни праздников, на обряды венчания, крещения, а также во время обрядов погребения.

Рассмотренные особенности метафоры как психологического феномена позволяют построить следующую возможную схему применения её в практике:

1) этап анализа запроса клиента, где метафора отражает проблему, с которой он обратился (например, проблемы с разного рода зависимостями, во взаимоотношениях между поколениями внутри семьи и другие);

2) перенос на вымышленных персонажей, имеющих ситуацию, схожую с проблематикой клиента, схожие или идентичные черты характера и историю; вступающих в аналогичные реальным взаимодействия; либо поиск похожего явления или предмета действительности (на данном этапе наиболее четко видны различия кросскультур, где клиентом могут быть приведены в пример герои или образы национальных произведений, фольклора, а также фильмов на родном языке и т.д.), и концепты в картине мира клиентов обусловлены в первую очередь языком, на котором они говорят, и культурой, к которой они принадлежат;

3) проигрывание конфликтной ситуации и взгляд на неё извне; на данном этапе могут начать проявляться типичные (и стереотипные) формы поведения, присущие большей части представителей данной культуры, например, эмоциональность или сдержанность, разрешение на проявление агрессии или подавление её и т.д.;

4) поиск выхода из проблемной ситуации, который имеет целью направить клиента на решение своей реальной проблемы. Юрченко И. В. отмечает, что заключительный этап должен учитывать следующие требования [8]:

а) выход из сложившейся проблемной ситуации в метафоре похож или напоминает то поведение, которое демонстрирует клиент в других ситуациях, которое не противоречит его жизненным ценностям и убеждениям, т.е. должен соблюдаться принцип невнесения советов и вера в то, что клиент сам знает решение;

б) рекомендации выражены в метафорической форме и имеют очень обобщенный характер, чтобы клиент мог воспользоваться своим уникальным опытом и средствами в решении проблемной ситуации, не перекладывая ответственность или какие-то субъективные ожидания на психолога;

в) выход из проблемной ситуации, описанный в метафоре, в большей степени служит тому, чтобы побуждать клиента к решению проблемы через формирование оптимистического взгляда на сложившуюся ситуацию и видение ее возможного позитивного исхода, при этом психолог не предлагает какой-то конкретный способ решения.

Таким образом, метафора при обдуманном ее построении и использовании может служить результативным способом психотерапевтического воздействия, так как она затрагивает психологические, исторические, экономические особенности не только индивида, но и целой культуры, этноса и является одной из базовых форм концептуализации действительности. Способ говорения, используемый клиентом, часто довольно метафоричен и определяется доступным для него семантическим полем, полем смыслов (и интерпретаций), которые разворачиваются в диалоге «клиент-психолог» и довольно интересны для исследования. Мы считаем, что изучение дискурса в полиментальном обществе может способствовать развитию глубины и повышению качества взаимодействия «клиент-психолог» и его необходимо продолжить. В данной статье мы прикоснулись к дискурсу клиента, вместе с тем важно учитывать и дискурс психолога как представителя определенного языкового и культурного сообщества, что также немаловажно, поскольку различия в убеждениях и ценностях могут не только препятствовать пониманию клиента, но и противоречить его культуре и приводить к конфликтным ситуациям, замедляя и усложняя процесс психотерапии. В данном вопросе есть много неизученных аспектов, и хотелось бы оставить его открытым для дальнейшего обсуждения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Аймаганбетова О.Х. Социально-этнические проблемы современной психологии. – Алматы: КазНУ, 2008. – 176 с.

2 Воронина Ю.В. Играем в метафоры «Мои родители: папа и мама». - В17, 2022 г. - Режим доступа: www.b17.ru

3 Лизунова А. А. Метафора как средство создания образа России в политическом дискурсе Казахстана //Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2011. - № 4 (134). – С. 151-155

4 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М., 2023

5 Резник С. Суть и роль метафоры в психотерапии. – В17, 2001 г. - Режим доступа: www.b17.ru

6 Сорокоумова Е.А., Фадеев Д.С. Метафора как культурный и психологический феномен //“Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований”. – 2014. – № 8 (часть 1). – С. 113-115

7 Чудинов А.П. Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора): Учебное пособие. – Екатеринбург, 2003. – 256 с.

8 Юрченко И. В. "Специфика построения метафор в психологическом консультировании" //Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2012. - №4 (24). Т.1

ӘОЖ 821.512.122.09

Маратқызы А., Сейпутанова А.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ-СТИЛЬДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа: Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы жанрлық-стильдік ізденістер қарастырылады. 60-80 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясының өкілдері М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов, Т.Айбергенов, Қ.Мырза Әли, М.Шахановтың стильдік ерекшеліктеріне талдау жасайды.

Түйін сөздер: поэзия, лирика, ақын, жанр, стиль, дәстүр, мазмұн.

60-80 жылдар аралығында лирика шын мәнінде тасты жарып шығып гүл атқан қызғалдақтай көзге ыстық тартқаны рас. Өнердің үзілмес үні алты қырдың астынан естірткен алтыбақан әніндей құлаққа талып жетті, өйткені. Сөйтіп бұл кезеңнің тандаулы өкілдері өнерге даралық қандай қажет болса, дәстүрлі желі одан да керегірек екенін дәлелдеді. Тайға таңба басқандай стиль қалыптастырған М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов, Т.Айбергенов, Қ.Мырза Әли, М.Шахановтарды тілдік-образдық жүйеде тексеру - қажеттілік ендеше. Себебі бұлар өздерінің тарихи-көркемдік орнын монографиялық сипатта әлі ала алған жоқ. Әсіресе, стильдік ерекшеліктері әңгіме арқауына айналған емес.

Даралық қасиетте де көп мән жатқанын айтқымыз келеді. Тарих төрінен кім түбегейлі орын алады – болашақ айтар. Ал, біз - бүгінгі ұрпақ, бақытсыздау болсақ та, көркемөнер аманаты үшін бұларға ризалық ілтипатын білдіруге тиістіміз. Таланттарына тағзым етуге тура келеді. Ұзақ уақыт қасиетті музаны бұлар арқылы түсініп-түйсіндік өйткені. Кеме келіп, қайық судан шығатын да,

келешек туып, заман өзгертін де кез келер, бәлкім, бірақ осы бір қиын-қыстау кезеңдегі бұл лириктердің қызметін әлі естен шығара қоймас деп ойлаймыз. Иә, қашанда әдебиеттің бетін айқындап, дәуір талабына үн қатып, оның қоғамдық қажетін өтейтін де жеке озған дарын, өнер саңлақтары екені мәлім. Олай болса, біздің де жанр сипаты мен ерекшеліктерін ғылыми екшелегенде солардың жеке творчествосына сүйенуіміз заңды.

Жоғарыда аттары аталған бүгінгі талантты ақындарымыздың өзіндік эстетикалық бағыты бар екенін айта отырып, бұдан олар жеке-жеке тұйық қол деген ұғым жасамауымыз керек. Керісінше, олар бір-бірімен тығыз ұштасқан, бір-бірінен қуат ала, тізе отырып өрледі, поэзиямызды дамытты. Олардың бір-біріне ықпалы болды, әсіресе 60-жылдардан бермен қарайғы қазақ лирикасына М.Мақатаев пен Т.Айбергенов ерекше дер едік.

Табиғат маған асқар тауды кез қыл,
Алтын ғып мейлі көкте айды кез қыл.
Даламның жайлы қоңыр іңіріндей,
Жаныма жоқ па дедім жайлы мезгіл.

Мұқағалимен тең түспесе кем түспейтін осындай жолдар дегендер де Мұқағали, Төлегендерге қарыздар сияқты. Әсіресе, қара өлеңнің каймағын Мұқағали армансыз шайқады. Осы салада ол өзгелерден оза шапты, дараланды. Біз жалғыз осы шумаққа түсіндірме беріп отырғамыз жоқ. Мұқағалидың осы типтес негізгі ізденісінің профессионалды қазіргі қазақ лирикасындағы ата дәстүрге айналғанын айтқымыз келеді. Ал, Төлеген ше? Өзінің поэзияға тән құштарлығымен, еріп кететін сезім жомарттығымен ақын біткенді маңайына магнитше үйірді. Ақын біткенді ғана емес, өлеңнің қара дауылын тұрғызып, бүгінгі поэзия теңізінің ақ шағаласы боп шаңқылдады. Оның асқақ та өршіл рухы лирика айдынында армансыз жүзді, қазақтың өнер аспанында жұлдыз боп жанды. Соның нәтижесінде ол да сабақ тартар қазақ өлеңі өнерінің тұғырына айналды. Иә, қазақ топырағы табиғи дарынға кенде емес еді. Дегенде де, әсіресе кеңес дәуірінде оның күш алып, қаулауына түрткі, оң бастама аз болды. Біздің көбіне жеке дарындарға мән беруіміздің бір ұшы осында. Кеңес кезеңінде ұжымдық еңбек жырланды. Сондықтан өнер тудыратын даралар тұрпайы теңгермешілдік уысында отыруға тиісті болды. Олар тіпті қоғам үшін қажетсіз болды. Алайда, кейбір жеке дарындар арқылы халықтық, өнер де қаулай бастаған құнсыздану процесіне қарсы бой көрсетуі - өнердің өлмес қасиетін паш етуі еді. Төлегенді дара талант деуімізге себеп Төлеген дәстүрі бірнеше арнада жетілді десек те, сезімдік салада тереңдеді деу қиын. Ақын туғызатын қойнау жұтаң тартты ма, әлде уақыт сұранысы ма Сағидың, Қадырдың, Мұхтардың, Өтежандардың Төлеген сияқты көп жағдайда сезімді бірінші орынға шығармауы да мүмкін. Жанрды басқа жағынан түлетті. Соның салдарынан лирикада: баллада, сюжеттік өлең көбейтіп, лирика композициясы жаңаланды. Яғни, бұл таланттарда тіпті сезім тең түскенімен, тәсіл бөлек. Ал, Төлеген болса, қашан да лирикалық, «менің» занғарына қол созумен болды.

Көрсең ғой шіркін, бәрін де көзбен көрсең,

Жатыр менің жазира далам өлшенбей.
 Осынша сазбен, ынтызар, қылған аймаққа,
 Бір әсем дария керек-ақ екен дәл сендей.
 Қуаты керек мендегі асқақ арыңның,
 Қүдіреті керек Әбділдадағы дарынның,
 Қара орман керек, қап-қара орман, түп орман
 Көзіндей менің жарымның.

Ой да, ойлылық та алдымен оның сезімінде сақталады. Сондықтан, көбіне ойдан да гөрі сезімге елтиміз. Жаныңызды алмастай суырады. Жоғарыдағы жолдардағы динамика, жанды сезімнің тасқын легі бөтен ой, бөгде қылыққа жібермейді. Шырын сезімге шыр айналған дүниені алқымға әкеп бір-ақ тірейді. Міне, осы тұста лирика шын сезім кезіне айналады - Мағжанды еске салады. Ақын үнемі осы тәсілмен жазады деген сөз емес. Мәселен, табиғатқа байланысты толғаныстарында уақыт кеңестік негізгі объект болады. Алайда, құрғақ емес. Дүние жұмбағының өзі өзгеше бір тылсым дүниеге айналып поэзия мысы баса береді. Сондықтан, туған жерге деген іңкәр махаббатын ол қашанда сөзбен емес, сазбен толғап отырғандай әсерде отырасыз. Осыдан заңды сұрақ туады. Сезімдік өлеңдерде көркемдеу құралдарының рөлі қандай? Мәселен, Төлеген әлгі өлеңді қандай көркемдеу құралдарымен тұзақтайды? Мұнда бәлендей айшықты тіл өрнегі жоқ. Жалпы Төлеген образды тілді пайдаланса, тыңнан ойып жаңа үлгі жасауға ұмтылады. Ол ақын творчествосының өзгеше жемісті саласы. Бірақ, ақынның жүрек лүпілі қайткенде оқырман жүрегіне жетуі негізгі нәтиже ғой Айшықты образды көл-көсір пайдалана берудің өзі сауатты поэзияға жанаса бермейтіні белгілі. Әңгіме поэзиялық мінез дарытуда. Қазақ тілін нәзік талғаммен пайдалана білуде. Сол арқылы сезімдік қабат жасау. Содан барып табиғи ұйқас, ырғақ туындату. Мұның бәрін біз шеберлік кепілі деп білеміз.

Қарап отырсақ, «Қара орман керек, қап-қара орман түп орман көзіндей менің жарымның» деген екі жолдағы интонация мен «орман» сөзін қайталау арқылы туатын екпіннің байланысынан-ақ жанды, серпінді өріс жасалып тұрған жоқ па? Экспрессивті сөздерді Төлеген өте шебер пайдаланады. Табиғи пайдаланады. Тексте ешқашан көзге ұрмайды. Мәселен, көрсең ғой, шіркін бәрін де көзбен көрсең ғой» дегенде әрине «шіркін» сөзінің атқарып тұрған рөлі ерен. Ол сөзді алып тастасақ, сезімдік дүние емес, жай хабарлама болып шығар еді.

Мысалы, экспрессивтік сөзді пайдаланбайтын Төлегеннің мынадай жолдары да бар:

Сенбісің сияқты орман күй ақтарған,
 Ұзатқан қыздың кеші сияқтанған,
 Жанында саз қалды ма, наз қалды ма,
 Сан тұлпар дүбірлеткен тұяқтардан.
 Қиналсам талай-талай асырдың бел,
 Жауымнан жасырдың жол жасыл гүлдер:
 Сөйлесем жаңғырып бір, сән кіріп бір,

Жырлады тау тілімен тас үңгірлер.

Экспрессивтік сөз жоқ. Бірақ, одан поэзия жұтап та тұрған жоқ. Алайда лирика доминаты бұл тұста сезімнен ойға ойысты. Бұл жерде поэзия жүгін ұйқас атқарып тұрғандай. Қалай дегенде де лириканың, көркемдік компоненті жекелеген элементтен тұрады. «Ұзатқан қыз көшіне» теңеу немесе «жырлады тау тілімен тас үңгірлер» сияқты метафоралары я болмаса, «жауымнан жасырдың жол жасыл гүлдер» дегендегі дыбыстық қайталаулар беретін әсер өлеңнің түріне ғана емес, мазмұнына да қатысты: айшықты тіл образбен ойлауға, болмысты бейнелі қабылдауға үйретеді. Экспрессивтік мәнді ұтымды тәсіл пайдалану арқылы сезімді жеткізе бейнелеу Қадыр Мырза Әлиге де етене тән тәсіл.

Мүмкін емес тыңдауың, елжіремей, балқымай,
Сөзбен жазбай тарихын, күймен жазған, халқым-ай.
Мынау шешен шектерден сыр таптым-ау мен бөлек,
Бүкіл далам келді ғой көз алдыма дөңгелеп

немесе:

Боз дала құшағыңды аш қозың келді,
Боз тарта бастадым-ау өзім де енді

Міне мұнда жоғарыдағы Төлегеннің сезімді дәл жеткізудегі тәсілі ап-айқын байқалады. Төлеген осы тәсілдің биігінде калды. Ал, Қадыр творчестволық ізденіс жолдарына түсіп кетті. Қадыр өлеңдері драмалық ситуацияларға, тартыс, оқушымен диалог, монолог т.б. түрлерін жетілдіре, желпіндіре түсті. Сөйте-сөйте Қадырда сезімдік лирика философиялық, психологиялық «трактатқа» айналып кететін кездері де болады. Мұның бәрін жатырқай алмаймыз, жатсынбаймыз, не десеңіз ақын бір орында калған жоқ, дамыды, жанрды дамытты.

60-80-жылдар қазақ лирикасының түрлік, мазмұндық, көркемдік тұрғыдан ілгерілеткен лириктеріміз: Т.Айбергенов, М.Мақатаев, С.Жиенбаев, М.Шаханов, Ж.Нәжімеденовтердің стильдік ерекшеліктері ойлау арсеналдары дара-дара болғанымен, кейде уақыт ортақтығы кезеңнің суреткерлік тұтастығын құрайды. Сондықтан өнерлік дәстүр, өлеңнің жанрлық ішкі ерекшелігіндегі ізденістері кейде тіпті де бір-бірімен жақындай түседі. Мәселен, Мұқағали, Төлеген, Мұхтардың он бір буынды қара өлең ұйқасына жазған сезімдік өлеңдері ішкі иірім, ырғақ, интонация жағынан бір-бірімен тым үндес жатады. Төлегеннің:

Есен-сау бармысыңдар, армысыңдар,
Армысыңдар, қария қарлы шыңдар
Төсінен керуен-керуен көш өткен тау,
Сен менің керуен-керуен алғысымды ал,

шумағын Мұқағалидың:

Кең дүние, төсінді аш мен келемін,
Кең дүние керемет қалпыңменен.
Жүрек болып кеудеме кірші менің,

немесе «көктем келді ауылға, мамырлап бұлт, таң-тамаша дүние, дабырлап жұрт» сияқты жолдар бір-бірімен тым ертеден туыс, бір-бірінен көп айырмасы жоқ жолдар сияқты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Сын-зерттеу. – Астана: Елорда, 2001. – 312 б.

2 Ержанова С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы. – Алматы: ЖШС «Шұғыла», 2008. – 352 б.

3 Үсенова А.Ә. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері. – Алматы: Білім, 2010. -320 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

Минан Б., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ПОСТМОДЕРНИЗМНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Аңдатпа: Мақалада постмодернизм бағытының пайда болуы және тарихи кезеңі баяндалады.

Тірек сөздер: жаңа уақыт, жаңа дәуір, ағым, бағыт.

Постмодернизм ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында пайда болған жаңа бағыт. Бұл бағытты кейде ХХ ғасырдың ІІ жартысында модернизмнен кейін, сәулет, кескін, әдебиетте пайда болған ағым деп те жатады. Модернизм өз кезеңін аяқтаған кезде тарих сахнасына постмодернизм дәуірі енді. Белгілі ғалымдардың пікіріне сүйенсек, постмодернизм жайлы түрлі пікір айтылды. Мәселен: М. Эпштейннің ойынша постмодерн модернизмнен кейін пайда болған. «Это два нравно значных понятия «пост», одно из которых «постмодерность (соотносимая с модерностью) есть длительная эпоха в начале которой мы живем - второе же «посмодернизм» (соотносимый с модернизмом) есть первый период, вход в эту большую эпоху. Если две большие эпохи, модерная и постмодерная зеркально отражаются друг в друге, то естетсвенно что последний период эпохи модерности, а постмодернизм это первый период эпохи постмодерности» дей келе, «модерн» деген екі үлкен айырмашылығы бар ұғымды ажыратып береді.

1) Модернділік («modernity») немесе орыс терминалогиясымен сәйкес «жаңа уақыт») Ренессанс дәуірінен басталып, ХХ ғасырдың ортасына дейін жалғасқан орта ғасырдан бастау алып, жарты мыңжылдықты қамтыған бүкіл әлем тарихындағы үлкен дәуір;

2) Модернизм (modernism) – модерн дәуірін аяқтайтын, жарты ғасыр өмір сүрген ХІХ ғасырдың аяғына дейін жалғасқан немесе бірінші дүниежүзілік соғыстан 1950 – 1960 жылдарға дейін созылған белгілі бір мәдени кезең. [1;177] яғни постмодернизмдегі «пост» деген сөздің түп төркіні «после» деген сөзді берсе, «постмодернизм» термині «после псодернизма» яғни «модернизмнен кейінгі» деген ұғымды береді.

Постмодернизмнің теориясы қазіргі күнгі ең беделді философтардың бірі (мәдениеттанушы, әдебиеттанушы, семиотик, лингвист) – Жак Дерриданың концепциялары негізінде туған. Ж. Дерриданың пікірінше «әлем - мәтін, мәтін шынайылықтың жалғыз ғана мүмкін моделі». Постструктурализмнің екінші бір негізін қалаушы деп философ, мәдениеттанушы - Мишель Фуко танылады. Оның ұстанымдарын көбіне ницшелік ойлау желісінің жалғасы деп қарастырады. Осылайша, Фуко үшін тарих - адамзат ақылсыздығының ең көлемді құбылыстарының бірі, санасыздықтың тотальды бейберекетсіздігі.

Тағы бір ғалымдардың пікіріне сүйенсек, ХХ ғасыр мәдениетінде «постмодернизм» термині алғаш рет неміс философы Паннивиц Рудольфтың «Кризис европейской культуры» (1917) кітабында нигилистік ой бейнесінде сипатталған. Ол еуропалық мәдениетті құлдырау және дағдарыс жағдайынан шығаруға қабілетті зияткерлердің жаңа буынының көрінуімен байланысты енгізген деп санайды. Одан кейін ағылшын телогы Бернард Беллдың 1939 жылы шыққан «Религия живых» книга для постмодернистов» кітабында постмодернизм модернистік секуляризмнің (атеистік бағытқа) қарсы әрекетін және жаңа діни дамудың бастамасын білдіреді. Арнольд Тойнбидің 1939 жылы шыққан көптомдық «Изучение истории» шағырасының бесінші томында «постмодернизм» терминінің пайда болуын бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі бұқаралық қоғаммен байланыстырады. Постмодернизм белгілі бір ғылыми теориялық, философиялық, эстетикалық ойлардың жиынтығы. Постмодернизмнің басты ұғымдары екіштылық, көпмағыналылық, күдік тудыру, әлемді хаос деп қабылдау, жанрларды біріктіру, адам рухының белгілі бір кезеңін бейнелеу, оқиғалардың мерзімі, уақыты, кеңістігінің анық болмауы, кейіпкерлерінің жас мөлшерінің тіпті есімдерінің аталмауы т.б.

Постмодернизмнің пайда болуымен теоретиктер мен сыншылардың арасында постмодернизмге байланысты ол модернизмнің орнын басқан тарихи мәдени дәуір ме? деген тақырыптар төңірегінде даулы мәселе туды. М. Шапер постмодернизм Ресейде авангардтан кейін пайда болды деген тұжырым айтады. Ал негізінен постмодернизм бастауы өткен ғасырдың 60 – жылдарына АҚШ тағы мәдени дағдарыс дәуіріне сәйкес келеді. [4]. «Постмодернизм бұл мәдениет тарихы туралы түсініктеме ақымақ шексіздікке қарсы тұру, ол кезеңді бірінен соң бірін тізіп, дамудың бірізді желісін жасайды» - дейді Л.Г. Федорова [14.34] Постмодернизм бұрынғы мәдениетті жоққа шығармайды, алайда оған үстемдік етеді, ал мәдениет туралы ерекше дүниетаным және түсінік ретіндегі постмодернизмді қалыптастыру үшін ХХ

ғасырдағы әлеуметтік, тарихи және эстетикалық тәжірибе қажет болды [12.2]. Сөйтіп алғашындағы архитектура мен кескіндемедегі ағым болып танылған құбылыс бірте бірте мәдениеттің барлық саласын, ғылымды да қамтиды. «Постмодерн в философии и науке, культуре» деп аталатын хрестоматияда постмодернизмнің шығуы жайында былай делінген: «Постмодернизм термині бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Р. Панвицтің «Кризис европейской культуры» (Европа мәдениетінің тоқырауы) 1917 жылғы еңбегінде берілсе, Ф.де Онис 1984 жылы өзінің «Испан және латын - америка поэзиясының антологиясы» деп аталатын еңбегінде модернизмге қарсы түрдегі мағына ретінде пайдаланады. Алайда эстетикада бұл термин тұрақталмайды.

1947 жылы А. Тойнби «Тарихты зерттеу» деген кітабында постмодернизмге мәдени мағына береді: «Постмодернизм - мәдениет пен діндегі батыстың билігінің ақыры» дейді. 1970 жылдардың басындағы Латын Америкасының діни проблемаларына арналған жұмыстарында Кокс «постмодернистік теология» деген терминді кеңінен қолданады. Алайда бұл термин Чарльз Дженкстің көмегімен танымал болады. Бұл сөз 60-70 жылдардағы америка әдеби сынында ультрамодернистік әдеби эксперименттерді білдіру үшін қолданылса да, ол «Постмодернизм архитектурасының тілі» еңбегінде принципті түрде басқаша мағына берген. Архитектураға келудегі антирационализм, антифункционализм, антиконструктивизмді негіздей отырып, ол ондағы эстетикаланған артефакт құрудың біріншілігіне көп көңіл бөледі. Нәтижесінде бұл түсінік мағынасының алғашқы америка архитектурасындағы жаңа тенденциялар мен француз философиясындағы жаңа ағымды суреттейтін тар анықтамадан 60 - 70 жылдары мәдениеттің феминистік және антирасистік қозғалыстарын қосқандағы барлық салаларын қамтыған үрдістерді сипаттайтын анықтамаға ауысты [4.1].

Ал мәдени терминдер сөздігінде «постмодернизм» сөзіне келесідей анықтама берілген: «Постмодернизм стоит в ряду течений, описывающих уникальность нашего переживания ситуации конца XX век, всю сумму культурных настроений, философскую оценку последних тенденций в развитии культуры. Постмодернизм означает «после модернизма» [4.1].

Постмодернизмнің термин ретінде қалыптасуы туралы М. Эпштейн былай жазған: «Постмодернизм термині 1971 жылдан бастап алғаш рет Ихаб Хассан әдеби ағымдарға байланысты қолданғаннан кейін кең түрде қанат жая бастады. 80 жылдардан кейін қоғамдық ғылымдар мен герменевтикада пайдаланылды» десе, Ф. Джеймсон: «Терминнің (постмодернизмнің) танымалдылығы Ч. Дженкстің «Постмодернистік сәулет өнерінің тілі» деп аталатын 1977 жылғы еңбегінің арқасында болды дегенге саяды. Постмодернизм жайлы айтқанда ғалымдар екі топқа бөлінеді. Бірі постмодернизмнің гүлденуі адам санасы мен өмір төңкерістерінің мықты дамуы, қазіргі кездегі ақпарат жүйелері, масс – медиа, аудио, видео, жаңа мәдени және көркем сапаларды өзімен бірге алып келді десе, енді бірі

постмодернизм қазіргі заманғы мәдениеттің эстетикалық құндылықтарын жоғалтады дейді.

Жалпы постмодернизмнің пайда болуы мен дамуы шетел мәдениеті мен әдебиетінен бастау алады десек, постмодернизмді зерттеп, оған түрлі анықтама берген шетел ғалымдарының пікіріне тоқталмау мүмкін емес. В. Ивбулис постмодернизм терминінің мәнін айта келіп: «Бұл термин 30 жылдары басқа мағынада қолданылған. Философия мен әдебиетте ол 1979 жылы Жан Француа Лиотардың «Постмодернистік жағдай» деген кітабы постмодернизмді түсіндіру мақсатында шықты» - десе, Ихаб Хасанның жұмысын талдай келе: «Постмодернизм қазіргі өмірде болып жатқан құбылыстарды сипаттайды» деп қорытады. Фредерик Джеймсон болса: «Мәдениетке деген постмодернизмнің ұмтылысы күшті, онда тарихи факторлардан гөрі қазіргі заманның белгілері мен пародия мен сатиралық сарын басым» - деген.

Модернизмнің орнын басып бүкіл өнер салаларын жаулап алған постмодернизмді ғалымдар болсын, философтар болсын жан - жақты зерттеуге тырысты. И. Ильин постмодернизмді Батыс Еуропа мен АҚШ та кеңінен тараған жалпы өнер және әдебиетпен тығыз байланысты әдеби ағым деп те атай отырып, зерттеуші Д. Фоккеманың постмодернизмді еш күмәнсіз әдеби ағым екенін мойындайтынын 50 – жылдардан бастап, қазіргі уақытқа дейін жаулап алғандығын оның алғашқы көріністері Джойстың «Поминки по Финнегану» (1939) деп аталатын шығармасында көрініс тапқандығын мәлімдей келіп, постмодернизм америка әдебиетіне қарыздар» - деп санайды. [3] Д. Фоккема үшін «Постмодернизм - өмірге деген ерекше көзқарас, көп уақыт бойы қалыптасу мен қорытылудың нәтижесі» - дейді Н.Б. Манковская. «Мәдениеттану XX ғасыр» деп аталатын энциклопедияда модернизмнің күшті жақтарын ашып көрсетеді: постмодернизм модернизм дәуіріндегі «тоталитаризация», «объективті білімді жатсыну», «адамдарды әртүрлі елестермен еліту» деген сияқты қоғамның жағымсыз құбылыстарымен күресуге шақырады».

Кеңестік ғылыми әдебиетте постмодернизмнің кең дефинициясын алғашқылардың бірі болып берген В.А. Крючкова болды. Ол - «Постмодернизм бастыстық сында ең жаңа модернистік бағыттардың бүкіл жиынтығын көрсету үшін жиі пайдаланылатын термин» десе, О.Э. Туганова «Постмодернизм өзінің тамырын XX ғасырдың басындағы футуризм, кубизм, дадаизм, сюрреализм, конструктивизм секілді ағымдардан бастайды» дей келе, біз постмодернизмге «ызалы әзіл» структуралистік кино, музыкадағы алеаторика, бейнелеу өнеріндегі «пост - көркем абстракция», «пост студиялық мүсіншілік» және поп арт секілді көркем құбылыстарды жатқызуға болады деп есептейміз» - деп жазады.

Анықтамалардың көп болуы постмодерндік эстетиканың белгілі бір айқындылығын өз іштерінде араластырып жібереді немесе әдістемелік тұрғыдан алаңдататыны осы терминге постмодернизммен бір уақытта пайда болған, алайда одан модернистік тұжырымдамаларының дәйекті түрде

дамуымен ерекшеленетін «неоавангардизм» немесе «кейінгі модернизм» деген көркем құбылыстарды біріктіріп жіберетіндігінде болып тұр.

Постмодернизмнің ХХ ғасырдың ІІ жартысындағы жетекші әдеби бағыт ретіндегі даулары мен бізге жұмбақ қырлары тек қана әдебиеттанудың мәселелері ғана емес. Осы бағытты зерттеушілердің бірі А.А. Пелипенко: «Біз мұны қаласақ та, қаламасақ та постмодернизм ауасыменен дем алып, оны тарихи құбылыс ретінде қарастырып жүрміз» дейді. Зерттеуші, италия жазушысы Умберто Эконың ойынша: «Постмодернизм қандай да бір бекітілген хронологиялық құбылыс емес, ол - рухани күй. Әрбір дәуірдің өз постмодернизімі бар» дейді.

Постмодернизмнің синонимі ретінде бейклассикалық деген сөз көп қолданылатыны белгілі. Бұл туралы В.Кондратович былай дейді: «Постнеклассическая наука исследует не только сложные организованные системы, но и сверхсложные системы, открытые и способные к самоорганизации. Его объектом становятся и «человекоразмерные» комплексы, неотъемлемым компонентом которых является человек. Он характеризуется повышением субъективности, гуманистичности, самокритичности и истичностью». В. Курицин постмодернизмнің жалпы табиғаты жайлы былай дейді: «Постмодернизм тек мәтінге құралады. Оның бойынан дәйексөз, ирония, интертекст мәдени дәстүрлерді рухани аяда қарастырады. Постмодернизм қазіргі заманғы мәдениетте классикалық дәстүрдің жаңа идеялары мен әр түрлі мәтін құрылымдарын жарыққа шығарды. Мәтін әлемді суреттейді, сол сияқты мәтін әлеммен суреттеледі, мәтін мен әлем матрешкалар сияқты бір - бірінің ішінде» деген қорытындыға келеді. В. Руднев Курицинмен ойының бір жерден шығатындығын айтып, «Постмодернизмнің негізгі объектісі - үлкен әріп пен мәтін. Постмодернизмнің басты көшбасшының бірі – Ж. Деррид: «Мәтін мырза» деп постмодернизмді атаған» деп көрсетеді. [5] Н.Я. Малахов постмодернизм мен модернизмді салыстыра келіп былай дейді: «Егер модернистік өнер - әлемдегі жалпы адамзатты бейнелеуде өз күшін сарп етсе, постмодернизм - азғындалған қазіргі заманғы қарсы шығады» дейді.

Постмодернизмнің шет мәдениетінен бастау алып, өнер, сәулет, жаратылыстану салаларына өз ықпалын тигізгенін анықтадық. Әлемдегі мәдени рухани құбылыстардың қазақ әдебиетіне де өзіндік ықпалы болды. Бұл туралы қазақ ғалымдары да түрлі пікір білдірді. Мәселен, филология ғылымдарының докторы, академик: С. Қасқабасов «Постмодернизм - өндірісі қатты дамыған постиндустриялы елдерде кең таралған. Өйткен, олар бұрынғы классикалық әдебиеттен қол үзіп кеткен. Біз болсақ, классикалық реализмнен, классикалық әдебиеттен қол үзгіміз жоқ. Одан қол үзе алмайтын себебіміз, бізде әлі постиндустриялық қоғам құрылған жоқ. Сондықтан, постиндустриялы қоғам құрылмай тұрып, постиндустриялық қоғамның өмірін суреттей алмаймыз. Алайда, постмодернистік тәсілді меңгеріп алған біздің кейбір қаламгерлердің ісі сыртқы көрініс ғана» деген [10,4].

«Бір қарағанда постмодернизм түрлі «измдердің» бір нұсқасы сияқты көрінеді. Көкейімізде біздің әдебиет реалистік бағытта дамуы тиіс деген сауалдың жатқаны жасырын емес. Бірақ өмірдің өзін суреттейтін әдебиет реалистік болумен қатар, адамның қиялын да суреттеуі керек. Өмірде жоқ нәрсені көрсетумен де әдебиет - өнер. Қазіргі қазақ поэзиясына бұлқыныс, сілкініс керек. Поэзиямызды тезірек модернизациялауымыз керек. Қазақ поэзиясы, әсіресе жас ақындарымыз әлемдік поэзияға жіті көзімен қарап, ескіні есте сақтауға қалдырып, модернизм жолына түсуі керек, жастар жаңаша жазуға ұмтылуы жөн. Бұл қолдан келмейтін нәрсе емес. Өзімізде бәрі бар. Сол бар нәрсені іске қосу керек. Поэзиямызды модернизациялағанда есте болатын ең маңызды проблема, жаппай науқаншылыққа жол бермей, өзіміздің ұлттық дәстүрімізді әсіресе, өлеңдегі ұлттық ерекшелігімізді, ұлттық ұғымымызды, ұлттық философиямызды берік ұстануымыз парыз. Жаңа өлеңдегі жаңа формаға, жаңа өлшемге, жаңа логикаға, әр ақын өзінше бірте бірте көшкені дұрыс болмақ. Әлем елдері поэзияның жаңа бағытына көшіп алса да, біздің қазақ поэзиясы ескі әләулеумен әлі келе жатыр. Біз әлі төрт жолы, бір шумақтан тұратын ескі өлең құрылысынан шыға алған жоқпыз» - дейді ғалым Әубәкір Нілібаев [6,10].

Ал филология ғылымдарының докторы Дандай Ысқақұлы постмодернизмді ұлттық әдебиет пен дүниетанымның жауы көреді. Оны мына сөзімен дәлелдейді. «Бүгінгі қазақ әдебиетін батыстан келген посмодернизм деген жаңа ағым елеңдетіп, назарын өзіне аударып тұр. Ол адамға, көркемдік, эстетикалық ләззат бағыштап, адамгершілік тәрбие бере алмайды. Меніңше, постмодернизм - ұлттық құндылықтарды жоққа шығарудың бірден - бір құралы. Қашанда көркем әдебиетте басшылыққа алынып келген ұлтқа қызмет ету, әдеби дәстүр, ұлттық рухани құндылықтарды сақтау, адамдарды адамгершілікке тәрбиелеу, ұлт болашағына қызмет ету деген сияқты ұлы идеялардың барлығына бүгінгі адамдар күмәнмен қарауға дағдыланып барады. Мұның өзі әдебиетіміздің даму қарқынының әлсіреуіне ықпал етуде. Батыстық жаһанданудың ұлттық рухани байлығымызға қауіп төндіріп тұрғаны тағы шындық» - дейді.

Бұл ғалымдардан бөлек Б. Майтанов, А. Исмақова, Ш. Әбдібаева, Л. Сафронова секілді ғалымдардың да осы екі ағымның қазақ әдебиетіндегі орны туралы айтқан пікірлері бар. А. Исмақова «Казахская художественная проза, поэтика, жанр, стиль» деп аталатын еңбегінде: «Модернизм» (modern - жаңа, қазіргі заманғы) – өмірді көркем суреттеуде дәстүрлік әдістерден бас тартқан ХХ ғасырдағы өнердегі бағыттарды білдіретін жалпы шартты ұғым» - деген анықтама бере отырып, М. Әуезовтың «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» т.б. көптеген шығармаларын жатқызады. Қазақ әдебиетін постмодерндік тұрғыда зерттеп жүрген Л. Сафронова: «Американдық және орыс дәстүрлі мәдениетінің постмодернизациялау үрдісі біздің қазақстандық әдебиетке ықпал етсе де, оның жарқын өзіндік ерекшелігі бар» - дейді. Ал Б. Майтановтың пікірінше: бұрынғы бір реализм бағытында жазылған деген туындыларымызда модернизмнің белгілері бар. «Әдебиет тарихына жаңа

көзбен назар аударған уақытта біздің көптеген реалистік туындыларымыздың модернизммен тамырласып жатқандығын байқаймыз. Ол М. Әуезов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев тіпті С. Сейфуллин мен С. Ерубаев шығармаларында кең орын алады» дей отырып, кеңес дәуірі тұсындағы 1960 жылдардан бертін қарайғы Р. Тоқтаров, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, Т. Әбдіков, Ә. Тарази т.б. жазушылардың көркемдік тәжірибесінен әдеби танымдық дискурс анық байқалады» - дейді. Сонымен қатар модернизм мен постмодернизмнің аражігін ажыратып көрсетеді. «Модернистер дәрекі, алабажақ, сұрықсыз, шындықтың жан - жағынан жоғарғы шындық, жоғарғы өмір, сабақтас әлем, іргелі тұтастық, өзгеше ой, тым ауқымды идея іздестіреді. Өмір олар үшін көріксіз де, тазалық пен әсемділік өнерде ғана сақталмақ. Постмодернизм мұндай кемшіліктерден ада, олар біріншіден, осы сәттегі, тысқары дүниедегі, күнделікті тіршіліктегі бар нәрсеге назар аударады. Олар үшін мұражайдағы сурет пен жыртпалы күнтізбегі соның көшірмесі бірдей» деген П. Гречконы мысалға келтіреді.

Бақытжан Майтановтың «Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар», А. Исмақованың «Бүгінгі постмодернизм», «Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының мәселелері», Ж.Жарылғаповтың «Постмодернизм қандай құбылыс», Ә. Қодардың «Постмодернизм жөнінде бірер сөз», С. Қасымның «Қазақ поэзиясындағы постмодернистік көріністер» т.б. мақалалардан постмодернизмнің мәселелерін сан қырынан көруге болады. Профессор Б. Майтановтың модернизм мен постмодернизм бір - бірімен сабақтастыра зерделей отырып, аталған ағымдардың алғашқы белгілерін ХХ ғасырдың ширегінен басталатынын айтты. С. Ерубаев пен С. Сейфуллин туындыларындағы интертекст, реминисценция, авторлық тұлғаның еркіндігі көзге ұрса, 1960 – 1970 жылдардағы қазақ прозасындағы Т. Әлімқұлов, А. Нұрманов, Ә. Тарази, С. Мұратбеков, Ж. Молдағалиев, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т.Әбдіков, Р. Сейсенбаев т.б. туындыларында қалыптағы жағымды, жағымсыз тұлғалардың орнына жан дүниесі мен сыртқы ортаның алшақтығына байланысты түрлі этномәдени талаптар үшін оғаш қылықты «өзгеше» кейіпкерлердің пайда болуы, сайқымазақ (пародия) элементтерінің кездесуі, шартты түрдегі түсініксіздік, «қара» юмор нышандары модернизммен бірге постмодернистік дүниесезіну модустары дүниеге келгенін аңғартты» - дейді ол. Ғалым қазақ прозасындағы постмодернизмнің тұрақты орын теуіп ағымдық мән иелене бастауын ХХ ғасыр соңы мен ХХІ ғасыр басында туған шығармалармен тығыз байланыстырады.

Постмодернизм теориясының бір ерекшелігі интермәтіннің тән болуы. Әдеби постмодернизмді көбінесе «цитаталық әдебиет» деп атайды. Мысалы, Жак Ривэ «А - дан келген Барышня роман цитатсы» 408 автордан алынған, 750 үзіндіден тұрады. Цитаталармен ойнау интермәтінділікті туғызады. Тағы бір ерекшелік, оқырманға ой тастау арқылы шешімді оқырманға қалдыру тәсілі. Бұл постмодернизм теориясында А. Барт енгізген «автор өлуі» терминімен сипаттала бастады. Ол әр оқырман автор деңгейіне дейін көтеріле

алатындығын, ойластыруға, құрастыруға заңды құқығы бар екендігін білдіреді. Мысалы, Милорад Павич «Хазар сөздігі» (Хазарский словарь) атты кітаптың алғы сөзінде: оқырман өзіне қалай ыңғайлы болса, солай пайдалана алады. Біреулер одан қазіргі сәтте өздерін қызықтыратын сөздер іздейді, басқалары бұл сөздікті кітап санап, оны бастан аяқ оқуы мүмкін» деген. Бұл көпнұсқалылық постмодернистердің тағы бір ережесімен байланысты: Барт бойынша хат, оның ішінде әдеби туынды жеке тұлғаның жасағаны емес, ол - жалпы хаттың ерекше көрінісі. Өмірді қалай көрсе сол күйінде беру - эстетикалық әдісі және «пастиш». Пастиш - италян тілінен аударғанда попури, яғни өткен оқиғалар мен жағдайларды, сюжеттерді, стильді көшіру, дәлірек айтқанда соның бейнесіне кіру әдісі. Пастиштің плагиаттан немесе пародиядан айырмашылығы сол түпнұсқадағы ойды қайта құрылымдай отырып, оны ирониялау. [4,123]

Постмодерндік интермәтіндік концепцияның негізін құрайтын ұғымның бірі - деконструкция. Ж.Дерриданың деконструктивизмі постмодернизмнің жетекші философиялық және эстетикалық ұстанымына айналды. Деконструкцияның негізгі объектілері - таңба, жазу, сөйлеу, мәтін, контекст, оқу, мимесис, метафора, бейсаналық, өнер түрлері мен жанрлары. Осыларға сүйене отырып Деррида көркем тілдің кез келген элементін басқа тарихи, әлеуметтік, саяси, мәдени, эстетикалық контекстке еркін ауыстыруға немесе мүлде кез келген контекстен үзінді келтіруге болады деп есептеген.

Постмодернизмнің тағы бір белгісі гипермекен, гиперкеңістік. Туындыда осыған дейінгі классикалық композициялық жүйенің сақталуы, хронотоптың сол жүйеге сай жүруі шарт емес. Тіпті, сөйлем құрылысында да әдеттегі синтаксистік құрылым сақталмай, автор әдейі ауытқып отырады. Себебі, постмодерн теориясына салсақ ол ғұмыр кешіп отырған кезең де осыған дейінгі барлық жүйенің астаң кестені шыққан, ессіздік пен есуастық жайлаған уақыт. Постмодернистік терминдер ішінде жиі қолданылатын терминнің бірі симулякр. Бұл көшірменің көшірмесі немесе жоқты бар, жалғанды ақиқат деп таныту. Туындыдағы оқырманмен ойын симуляр арқылы жасалады. Шығармадағы оқиқаға оқырман жан тәнімен сеніп отырғанда, кейіпкерлердің барлық әрекеті жалған болып шығуы ғажап емес. Бодрийар «шынайы симулякр» дәрежесіне жету үшін образға мынадай талап қояды: ақиқатты сомдауға тырысу, ақиқаттың жоқтығын бүркемелеу, кез келген бір ақиқатқа қатысты болмау. Бұл ойын автордың ойлап тапқан жаңалығы емес, осыған дейінгі жүйе құлап, хаос жайлаған уақыттағы постмодерн адамның күнделікті өмірі де ойынға толы. Виртуалды кеңістіктегі өз өтірігіне өзі сеніп, өзгені де сендіргісі келетіндер соның айғағы. Сонымен қатар постмодернистік туынды әрқашан иронияға толы болады. Қазақ әдебиетінде постмодернизм теориясы талқыланбағанымен оның белгілері кейбір авторлардың шығармаларында кездесіп жүр.

Ал әдебиетшілердің қолданатын негізгі теориялық түсініктері: «әлем - хаос», «постмодернистік сезім», «әлем мәтін ретінде» яғни әлем әртүрлі мәтіндерден ғана тұрады, «сана мәтін ретінде «интертекстуалдылық»,

«авторитеттер кризисі», «авторлық маска» болып табылады. Осылайша постмодернизмге пікірлер және әдебиеттанушылардың тұтымды ойлары мен көзқарастарын қарастыру оқырман мен қоғам сұранысындағы мәселе.

Сонымен қорытындылай келсек, постмодернизм әлемдегі мәдени, рухани құбылыстардың үздіксіз дамуына жаңаша әсер еткен бағыт. Постмодернизм терминінің шығуының өзі рухани және мәдени түрде жүдеген қоғамға жаңа серпін беру мақсатын көздеді. Мәдениет пен әдебиетте, өнер мен ғылымда жаңа бағытты бастаған бұл терминге түрлі көзқарас пен пікірлер айтылды. Қайта өрлеу мен ағартушылық идеалдар, құндылықтар мен прогреске, адамның ақыл ой мүмкіндіктерінің шексіздігін көрсеткен ағым тарихта өз орнын айқындады. Бір сөзбен айтсақ, сананы сілкіндіріп, ескі мәннен жаңа ұғым, өткен әлемнен жаңа әлем құраған бағыт нарықты, постиндустриялы елдерге жойқын ақпараттар дәуірін енгізді.

«Қазіргі қазақ поэзиясына бұлқыныс, сілкініс керек. Поэзиямызды тезірек модернизациялауымыз керек. Қазақ поэзиясы, әсіресе жас ақындарымыз әлемдік поэзияға жіті көзімен қарап, ескіні есте сақтауға қалдырып, модернизм жолына түсуі керек, жастар жаңаша жазуға ұмтылуы жөн» - деген Әубәкір Нілібаевтың сөзімен түйіндесек, бүгінгі мен кешегі қоғамға расымен де постмодернизм бағының жаңа әкелер өзгерістері орасан.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Постмодернизм және әдебиет. Он томдық. – Алматы, 2006.
- 2 Қазақ әдебиеті. – 2009 ж. – №13 (10 сәуір).
- 3 Исмақова А.. Қазақ әдебиеті. – 2010 ж. – 11 ақпан.
- 4 Фёдорова Л.Ф. Некоторые проблемы теории и критики постмодернизма // Русский постмодернизм: предварительные итоги. — Ставрополь. 1998. — С. 134-140.
- 5 Эпштейн М.Н. Постмодерн в русской литературе: учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа. 2005. – С.10 -15

УДК 82-31

Момбаева К.Ж.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ВОПРОС О КАТЕГОРИИ «НАРРАТОР»

Аннотация: в работе поднимается теоретическая проблема организации повествования (наррации), связанная с экспликацией образа нарратора. Исследуются тенденции развития прозаических форм дискурса в их обусловленности категорией повествователя.

Ключевые слова: нарратив, нарратор, художественная проза, жанр, повествование, сказ.

Нарратор может обладать ярко выраженными чертами индивидуальной личности. Но он может быть также безличным носителем какой-либо оценки, например, иронии по отношению к герою, и не быть наделенным какими-нибудь индивидуальными чертами.

Систематическое осложнение образа нарратора имеет место в русской прозе 1920-х годов, отличающейся, как показывает в своих исследованиях Н. А. Кожевникова, «гипертрофией» двух противоположных стилевых тенденций – «литературности», проявляющейся больше всего в «орнаментальной» прозе, и «характерности», воплощающейся с наибольшей полнотой в сказе [4; с. 24]. Поэтическая, «орнаментальная» стилизация дискурса, характерная для нее игра со всякого рода эквивалентностями, тенденция к ритмизации, метафоризации и т.п. затрудняет создание представления о едином, личностном нарраторе. В результате установки на орнаментальность происходит ослабление характерности и тем самым понижается естественная мотивированность повествовательного текста, то есть обусловленность его чертами личности нарратора. В качестве примера можно привести начало рассказа Е. И. Замятина «Ловец человеков»:

«Самое прекрасное в жизни – бред, и самый прекрасный бред – влюбленность. В утреннем, смутном, как влюбленность, тумане – Лондон бредил. Розово-молочный, зажмурясь, Лондон плыл – все равно куда.

Легкие колонны друидских храмов – вчера еще заводские трубы. Воздушно-чугунные дуги виадуков: мосты с неведомого острова на неведомый остров. Выгнутые шеи допотопно-огромных черных лебедей-кранов: сейчас нырнут за добычей на дно. Вспугнутые, выплеснулись к солнцу звонкие золотые буквы: «Роллс-Ройс, авто» – и потухли. Опять – тихим, смутным кругом: кружево затонувших башен, колыхающаяся паутина проволоки, медленный хоровод на ходу дремлющих черепах-домов. И неподвижной осью: гигантский каменный фаллос Трафальгарской колонны» [2; с. 156].

Текст этот, лишен каких бы то ни было стилистических признаков, указывающих на стоящего за ним человека с социально-бытовой, психологической и языковой характеристикой.

Экспрессивность дискурса становится еще сложнее, когда орнаментально-поэтические структуры сочетаются со средствами сказа, который нацелен на создание индивидуального образа нарратора. Подобное сочетание литературного синтаксиса, поэтической ритмизации и звуковой фактуры со средствами фольклорной сказовой стилизации создается в «Гибели Егорушки» раннего Л. Леонова:

«Каб и впрямь был остров такой в дальнем море ледяном, за полуночной чертой, Ньюньюг остров, и каб был он в широту поболее семи четвертей, – быть бы уж беспрерывно поселку на острове, поселку Нель, верному кораблюному пристанищу под угревой случайной скалой. Место голо и унынно, отдано ветру в милость, суждено ему стать местом широкого земного отчаянья. Со

скалы лишь сползают робкие к морю три ползучие, крадучись, березки, три беленькие. Приползли морю жаловаться, что-де ночи коротки, а ветры жгучи... Море не слушает, взвонем играет, вспять бежит» [5; с. 23].

Нарратор может стоять «ниже» человека, быть животным. Классический пример повествующего животного – это «Золотой Осел» Апулея, роман, восходящий, как и греческий параллельный текст Лукиана («Лукий, или Осел»), к греческим «Метаморфозам» Лукия из Патр. Во всех этих текстах нарратор повествует в образе осла, в которого он был превращен в наказание за излишнее любопытство. Такая традиция развивается под влиянием жанровых особенностей басни и сказки. Один из образцов из художественной литературы – это «Разговор двух собак» (из цикла «Назидательные новеллы» Сервантеса), где собака Берганса рассказывает своему другу псу Сипиону историю своей жизни. Этот разговор был, как бы продолжен в повести-диалоге «Известие о новейшей судьбе собаки Берганса» Э. Т. А. Гофмана, создавшего в «Житейских воззрениях кота Мурра» другой классический образец повествующего животного. Линию эту можно продолжить вплоть до «Исследований собаки» и «Доклада перед академией» Ф. Кафки. В последнем произведении очеловеченная обезьяна докладывает о своем «обезьяньем прошлом».

Все эти «звериные» нарраторы являются «ненадежными», неадекватно воспринимающими человеческую действительность, только на первый взгляд.

Не совсем ясное понятие «ненадежного» нарратора было создано У. Бутом (1961). Согласно его определению, следует говорить о «ненадежном» нарраторе в том случае, когда нормы нарратора и «имплицитного» автора не совпадают. По новейшим определениям, в свете «когнитивной» теории, мерилom ненадежности должен служить не «имплицитный» автор, а конкретный читатель [7; с. 54].

На самом деле повествующие животные – зоркие наблюдатели человеческих нравов, служащие авторам орудием остранения. Очевидно это становится в «Холстомере» Л. Толстого, где старый мерин, делящийся своим опытом в мире людей с более молодыми лошадьми, является рупором философии автора: «Слова «моя лошадь» относились ко мне, живой лошади, и казались мне так же странны, как слова «моя земля», «мой воздух», «моя вода». Но слова эти имели на меня огромное влияние. Я, не переставая, думал об этом, и только долго после самых разнообразных отношений с людьми понял, наконец, значение, которое приписывается людьми этим странным словам. Значение их такое: люди руководятся в жизни не делами, а словами. Они любят не столько возможность делать или не делать что-нибудь, сколько возможность говорить о разных предметах условленные между ними слова. Таковы слова: мой, моя, мое, которые они говорят про различные вещи, существа и предметы; даже про землю, про людей и про лошадей. Про одну и ту же вещь они условливаются, чтобы только один говорил: мое. И тот, кто про наибольшее число вещей, по этой условленной между ними игре, говорит: мое, тот считается у них счастливейшим» [6; с. 19-20].

В качестве нарратора фигурируют иногда даже вещи. Примером может служить роман американского писателя Томаса Пинчона «Радуга гравитации», где имеется длинный отрывок, рассказываемый электрической лампочкой по имени «Лампочка Билли».

Любопытный случай повествующего нечеловека – это «Плоская страна. Роман многих измерений» английского автора викторианских времен Эдвина А. Абботта. В роли нарратора выступает здесь геометрическая фигура – квадрат: господин Квадрат, житель Плоской страны, повествует не только о нормальной жизни в условиях двухмерного мира, но и о трех его экскурсиях в чужие миры. Всвоего рода в видении он посетил сначала «Линейную страну», где король – самая длинная линия и где каждая линия обречена вечно смотреть на соседнюю линию, а потом он путешествовал даже в «Точечную страну», мир без измерений, житель которого мнит себя единственным существующим, всемогущим – богом. Еще интереснее поездка в мир трех измерений, куда господина Квадрата увозит нездешнее существо. Вернувшись в «Плоскую страну», Квадрат старается убедить соотечественников в существовании пространственного мира. Но напрасно – круги, хозяева в Плоской стране, объявляют его сумасшедшим и сажают в тюрьму.

В каждом ли повествовательном произведении присутствует нарратор? Целесообразно ли говорить о нарраторе даже тогда, когда повествовательный текст не обнаруживает никаких индивидуальных черт фиктивного адресанта, кроме разве что способности рассказывать ту или иную историю? На эти вопросы даются разные ответы, которые, можно свести к трем основным подходам.

Сторонники первого из них не признают никакой принципиальной разницы между сильно выявленным нарратором и нарратором с нулевой степенью индивидуальности. Такая позиция характерна для франкоязычных нарратологов, исходящих из того, что абсолютно безличного повествования, то есть безнарраторской наррации, вообще не существует [3; с. 80].

Второй подход, который широко распространен в англоязычной нарратологии, напротив, акцентирует различие между «личным» и «безличным» повествованием. Последнее представлено «всеведущим повествованием» классического романа XIX в. и «анонимным повествовательным голосом» некоторых романов XX в., например у Г. Джеймса и Э. Хемингуэя. Один из представителей этого подхода, Сеймор Чэтман, рассматривает безличное повествование в рассказах Хемингуэя, где повествовательный текст сведен к некомментирующему изложению фактов, как «не-наррацию», в которой фигурирует, как это ни парадоксально, «не-нарратор». Промежуточную позицию между «не-нарратором» и «явным нарратором» занимает, по Чэтману, «скрытый нарратор». Сторонники тезиса о возможности не присутствия нарратора ориентируются, как правило, на тексты с последовательной перспективизацией с точки зрения персонажа. По их мнению, в формах несобственно-прямой речи отсутствует нарраторская стихия, и задача повествования в таких «нарративах без нарратора»

выполняется персонажами или некоей «повествовательной функцией» [7; с. 64].

Третий подход, выдвинутый самой Рьян в духе теории «речевых актов», заключается в компромиссе между первым и вторым подходами: «понятие нарратора является логической необходимостью всех фикциональных текстов, но в случае безличного повествования оно не имеет психологической основы». Если сторонники первого подхода рассматривают безличного нарратора как «индивидуальное, хотя бы и неизвестное человеческое существо», а сторонники второго отрицают логическую необходимость его, то, с точки зрения Рьян, безличный нарратор предстает как «абстрактный конструкт, лишенный человеческого измерения» [7; с. 67].

Нам ближе всего первый подход. Компромисс, предложенный Рьян, мы не можем принять по трем причинам.

1 Рьян, как и представители других подходов, смешивает проблему личности нарратора с проблемой его выявленности. Как мы видели, нарратор, как повествующая инстанция, может быть сильно выявлен, как в рассказе Леонова, не обладая между тем личностным единством, не имея личных человеческих черт.

Выявленность нарратора основывается на присутствии в тексте индициальных знаков, в то время как личностное единство его образа – на схождении всех симптоматических линий в одном гомогенном облике.

2 Неприемлем дихотомический подход к трактовке выявленности. Степень выявленности не сводится лишь к двум полярным возможностям, таким как «личностность» или «безличностность», «объективность» или «субъективность».

Выявленность образует континуум, распространяющийся между максимальным и минимальным присутствием индициальных знаков. Минимальное присутствие, однако, никогда нулевым не становится. В конечном счете, даже хемингуэвский тип наррации (или «не-наррации», по Чэтману) не лишен определенных признаков оценки, если даже не эксплицитной, то, по крайней мере, имплицитной, основывающейся на подборе, конкретизации и композиции повествуемых элементов (прежде всего реплик персонажей). Что же касается языка, не является ли подчеркнутая сухость, скупость, редуцированность хемингуэвской наррации также специфической чертой, выражающей определенный тип нарратора?

3 Утверждение, что в «безличном» повествовании «субститут говорящего», то есть нарратор, и «действительный говорящий», то есть автор, так близки, «что читателю не приходится реконструировать нарратора как автономное сознание, стоящее между сознанием автора и сознанием персонажей», нам кажется упрощающим.

Минимально выявленные, казалось бы, «объективные» нарраторы, повествующие целиком персонально, то есть излагающие события с точки зрения персонажей, нередко оставляют при передаче внутренней речи персонажа следы переакцентировки, иронической интонации, знаки своей

добавочной, чаще всего противоположной оценки. Это происходит в тексте, прежде всего, при помощи подбора, конкретизации, комбинации и языкового оформления отдельных слов и фраз из текста персонажа.

В качестве примера переакцентировки слов персонажа нарратором можно привести начало повести Ф. Достоевского «Вечный муж», составленное почти исключительно из отрезков текста героя, которые излагаются то в завуалированном виде, посредством несобственно-прямой или несобственно-авторской передачи, то в открытом виде, при помощи прямой цитаты:

«Пришло лето – и Вельчанинов, сверх ожидания, остался в Петербурге. Поездка его на юг России расстроилась, а делу и конца не предвиделось. Это дело – тяжба по имению – принимало предурной оборот. Еще три месяца назад оно имело вид весьма несложный, чуть не бесспорный; но как-то вдруг все изменилось. «Да и вообще все стало изменяться к худшему!» – эту фразу Вельчанинов с злорадством и часто стал повторять про себя. <...> Квартира его была где-то у Большого театра, недавно нанятая им, и тоже не удалась; «все не удавалось!» Ипохондрия его росла с каждым днем; но к ипохондрии он уже был склонен давно» [1; с. 456].

Многие объяснения, предлагаемые «объективным», казалось бы, нарратором («Поездка его на юг России расстроилась»; «Это дело – тяжба по имению – принимало предурной оборот»; «как-то вдруг все изменилось»; «Квартира его... тоже не удалась»; «Ипохондрия его росла с каждым днем; но к ипохондрии он уже был склонен давно»), оказываются в контексте не только заимствованными из сознания героя, но и мало оправданными. Каждой из приводимых мотивировок противоречит действительная причинно-следственная связь мотивов, обнажающаяся постепенно в течение наррации. Происходящие из сознания героя «псевдообъективные» объяснения.

Таким образом, идентифицировать самого автора – конкретного или абстрактного – с носителем этой позиции нет основания. Ирония не обязательно является указателем самой высокой позиции в оценочной иерархии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: В 30 т. Т. 9 / Ф.М. Достоевский. – М., 1987. – 600 с.
- 2 Замятин Е. И. Избранные произведения / Е.И. Замятин. – М., 1989. – 304 с.
- 3 Ильин И.П. Нарратор / И.П. Ильин // Современное зарубежное литературоведение: концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М., 1996. – С.79 – 81.
- 4 Кожевникова Н.А. Типы повествования в русской литературе XIX—XX вв. / Н.А. Кожевникова. – М., 1994. – 342 с.
- 5 Леонов Л. Собрание сочинений: В 10 т. Т. 1 / Л. Леонов. – М., 1969. – 564 с.

6 Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений: В 90 т. Т. 26 / Л.Н. Толстой. – М., 1987 – 453 с.

7 Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М., 2003. – 296 с.

УДК 82-31

Момбаева К.Ж.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ РАЗГРАНИЧЕНИЯ КАТЕГОРИЙ «ОБРАЗ АВТОРА» И «ОБРАЗ НАРРАТОРА»

Аннотация: работа посвящена анализу эффекта присутствия в тексте художественного произведения автора и нарратора и его лингвистической характеристики. Материалом исследования послужили произведения современных писательниц Т. Толстой, Л. Петрушевской.

Ключевые слова: автор, нарратив, нарратор, художественная проза, жанр, повествование.

В настоящее время в гуманитарных науках наблюдается активизация интереса к феномену авторства (имеется в виду не психология творчества, а наличие в тексте особой текстообразующей инстанции – повествователя). Преодолев последствия увлечения постмодернистской концепцией «смерти автора» и текстоцентризмом (как приматом иррационального «письма»), литература вновь делает акцент на личности, ее мировоззрении, ее внутренней жизни, что и отражается в языкознании. Предлагаемая работа посвящена исследованию присутствия в тексте художественного произведения автора и нарратора и его лингвистической характеристики.

Актуализирующая проза пришла на смену синтагматической, в которой преобладают подчинительные связи, а границы предложения и высказывания, как правило, совпадают. Иерархическая организация прозы находится в прямой зависимости от личности автора. Н. Д. Арутюнова заметила, что «та или другая соотнесенность элементов сообщения зависит от точки зрения на события, от воззрений говорящего» [1]. Развитие актуализирующей прозы связано с ослаблением авторского начала в литературе модернизма. В настоящее время встает вопрос о прозе постмодернизма, которую нельзя считать в полной мере ни синтагматической, ни актуализирующей.

В синтаксисе постмодернистской прозы могут ярко проявляться черты аналитизма: например, достаточно частотны конструкции экспрессивного синтаксиса. Но последние находятся в основном на третьей ступени вхождения в письменную речь, так как утрачивают экспрессивность. Кроме того, постмодернистская проза характеризуется и яркими чертами синтетизма, к которым относятся осложнения однородными членами и большой размер

предложения. Сочетание черт аналитизма и синтетизма наблюдается как на уровне текста, так и на уровне предложения [2].

Отмечается также аграмматизм, разрушение структуры предложения: основным видом связи между простыми предложениями становится сочинение, что нехарактерно для синтагматической прозы. В этом смысле можно говорить о деиерархизации прозы.

Разумеется, тезис о том, что актуализирующая проза пришла на смену синтагматической, условен. Черты аналитизма отмечают исследователями уже в прозе А. С. Пушкина. Два противоположных явления – синтетизм и аналитизм – взаимодействуют диалектически. Именно это взаимодействие привело к возникновению нового типа прозы, совмещающей как черты синтагматической прозы, так и черты прозы актуализирующей.

Итак, если в литературе модернизма результатом влияния синтаксиса разговорной речи были конструкции экспрессивного синтаксиса, то в постмодернистской прозе оно принимает уже иные формы. Одно из частных проявлений разговорного начала – нестандартные способы включения речи персонажа в нарратив.

Согласно В. Шмиду, повествовательный текст складывается из двух текстов: текста нарратора и текста персонажа, при этом текст персонажа подчинен тексту нарратора и фигурирует как цитата внутри него. Нередко происходит интерференция двух текстов, когда признаки, имеющиеся в том или другом высказывании, можно отнести то к нарратору, то к персонажу.

Самые распространенные формы интерференции – косвенная речь и несобственно-прямая речь. В косвенной речи на нарратора указывает употребление третьего лица и особой синтаксической конструкции. В несобственно-прямой речи к нарратору отсылает только лицо. Способом передачи чистого текста персонажа является прямая речь.

Указанным структурам соответствуют три повествовательные формы: прямой речи соответствует перволичный нарратив, косвенной речи – третьеличное повествование, а несобственно-прямой речи – свободный косвенный дискурс. Это соответствие является свободным: у каждой формы есть наиболее характерные для нее конструкции, но в каждой форме могут встречаться все типы включения в текст чужой речи.

Прямая, несобственно-прямая и косвенная речь являются уже сложившимися шаблонами, которые подчиняются определенным правилам. Однако усиление текстовой интерференции может привести к нарушениям этих правил.

Обширный материал такого рода содержится в рассказах Татьяны Толстой из сборника «Не Кысь» и Людмилы Петрушевской из сборника «По дороге бога Эроса». Эти тексты можно отнести к двум повествовательным формам: перволичный нарратив и свободный косвенный дискурс. В первом случае возникает интерференция между текстом персонифицированного диегетического нарратора и репликами персонажей, которые он вводит. В

случае свободного косвенного дискурса интерференция происходит на двух уровнях.

Во-первых, сама эта повествовательная форма является результатом взаимопроникновения текстов нарратора и одного из персонажей. Во-вторых, речь всех остальных действующих лиц передается уже через сознание этого персонажа (феномен усложненного свободного косвенного дискурса).

Подобные явления неоднократно отмечались в научной литературе, однако последовательная их классификация отсутствует.

Традиционным является структурно-синтаксический подход к изучению чужой речи, при котором в основу классификации кладется признак дословности/недословности передаваемой речи. Н. В. Максимова в монографии ««Чужая речь» как коммуникативная стратегия» ставит вопрос о семантической основе явления и предлагает использовать оппозицию «свое – чужое». С этой точки зрения систему способов передачи чужой речи организует различная маркированность границ и различная степень взаимопроницаемости своего и чужого.

Ядром поля чужой речи является прямая речь, для которой характерна максимальная обособленность, эксплицированность «своего» и «чужого», а также максимальная специализированность языковых средств. Чем менее маркированы границы между «своим» и «чужим», тем более та или иная форма передачи чужой речи удалена от ядра. К ближней периферии Н. В. Максимова относит косвенную речь, к дальней – несобственно-прямую [3].

Типы нарушений способов ввода чужой речи также можно расположить в порядке ослабления границ между «своим» (текст нарратора) и «чужим» (текст персонажа).

Безабзацное включение прямой речи.

При безабзацном включении реплика персонажа приводится внутри абзаца, содержащего речь повествователя. Роль формальных показателей прямой речи выполняют кавычки и ремарки:

«Владимир читал беспокойно, и возбуждался, чесал в голове, дрыгал ногой, хохотал и вскрикивал: «Нет, ты послушай!» и, перебивая себя смехом, тыкая в Зою пальцем, прочитывал то, что ему так понравилось». (Т. Толстая. Охота на мамонта).

Такое оформление прямой речи еще не является нарушением нормы, поскольку допустимо по правилам пунктуации. Однако в художественной литературе каждая реплика обычно отделяется абзацем, поэтому частое использование безабзацного включения прямой речи следует считать некоторым отклонением от нормы, особенно в тех случаях, когда прямая речь не просто сопровождается вводной ремаркой, а вкрапляется в длинное предложение:

«Тетя Зина, Ленечкина тетка, не подозревая еще, какую свинью ей и ее благополучию собираются подложить племянник, говорила Джуди: «Доча, держись. Всем трудно», но дядя Женя, ее муж, находившийся, между прочим, на взлете своей дипломатической карьеры и ждавши – так уж получилось –

назначения в противоположный Джудиному угол африканского континента, не одобрял контактов с иностранной подданной, хотя бы и бездомной, и по мере приближения часа окончательного оформления своих документов все острее и бдительнее следил за собой, чтобы не сделать ложного шага в том или ином направлении». (Т. Толстая. Лимпопо).

Легкость, с которой реплики персонажа включаются в предложение, – следствие деиерархизации прозы. При таком оформлении прямая речь занимает второстепенное, подчиненное положение, включаясь в общий ход рассуждений повествователя, то есть границы между речью повествователя и персонажа ослаблены по сравнению с правильным оформлением прямой речи. И в еще большей степени эти границы ослабляются, когда безабзацное включение затрагивает целые диалоги:

««Что это ты такой веселый?» – допрашивала Нина. Он открыл и показал ей паспорт, где голубое поле было припечатано толстым лиловым штампом: «Захоронению не подлежит». «Что это такое?» – испугалась Нина». (Т. Толстая. Поэт и Муза).

«И мой Петров заходит и заходит за мной на работу, хотя знает, допустим, что я во вторую смену и идти домой не могу. И все-таки спрашивает: «Идешь домой?» Отвечаю, что нет. «Тогда не буду тебя ждать», – и идет напрямик к той в лабораторию». (Л. Петрушевская. Такая девочка).

Вторая разновидность нестандартного включения чужой речи также предполагает безабзацное включение, но при этом опущены кавычки, например:

«Юра потянулся к бритве, а Галя, змеей влезая в колготки, инструктировала дочь: каша в кастрюле, дверь никому не открывать, уроки – и спать! И не висни на мне, не висни, мы и так опаздываем!» (Т. Толстая. Факир).

Рассмотрим отрывок из рассказа Людмилы Петрушевской, который наглядно демонстрирует разницу между отсутствием кавычек и их наличием:

«Она с легкостью ответит, что все пока плохо. Что маму положили в больницу, отец взял отпуск, чтобы за ней ухаживать. «Что, такое тяжелое у мамы положение?» Она ответит, что положение средней тяжести, но если отец взял отпуск, значит, скоро всему конец. «Как так конец?» – Ну как, обыкновенно. – «А у мамы что?» – Ну рак, ответит она как ни в чем не бывало». (Л. Петрушевская. Рассказчица).

В приведенном диалоге все реплики одного персонажа приводятся в кавычках, а второго – без них. Речь первого отмечена как нечто внешнее, обособленное, в то время как речь второго ближе к тексту нарратора – характерно, что время от времени он использует косвенную речь (характеризующуюся более высокой степенью интерференции).

В ряде случаев диалоги оформляются не только без кавычек, но и без ремарок, что несколько затрудняет атрибуцию реплик:

«<...> Осень. Дожди. Александра Эрнестовна, вы меня узнаете? Это же я! Помните... ну, неважно, я к вам в гости. Гости – ах, какое счастье! Сюда,

сюда, сейчас я уберу... Так и живу одна. Всех пережила».(Т. Толстая.Милая Шура).

Следующий пример примечателен тем, что высказывание персонажа здесь отделяется от речи нарратора лишь запятой:

«<...> тетя Зина постилала на кухонный пол газету, чтобы с повара не натекло, пока он выпьет рюмку-другую «ерофеича», денег за костюм с вас не прошу, – говорил повар, – вдове ваше дело понимаю, – но прошу только уважения к заслугам, потому что нефтяной бум – это я...». (Т. Толстая. Лимпопо).

Если косвенная речь содержит две предикативные единицы: главное предложение (авторская речь) и зависимое (речь персонажа), то прямая речь – два самостоятельных высказывания. Н. В. Максимова настаивает на том, что вводящая ремарка и передаваемая речь являются не предложениями, связанными бессоюзно, а именно высказываниями, соединенными особым типом связи – метасвязью [3].

Максимальная синтаксическая независимость предполагает особое оформление (абзац, кавычки), причем речь персонажа должна отделяться не только от ремарок автора, но и от авторской речи в левом и в правом контексте. Вводящие слова, если они предшествуют чужой речи, выполняют роль границы, однако в иных случаях единственным формальным показателем перехода к прямой речи оказываются кавычки, поэтому их опущение является значительным нарушением пунктуационной нормы и стилистически маркировано (как в последнем примере).

Все приведенные выше цитаты довольно разнородны, однако их объединяет один признак: несмотря на размывание формальных границ, речь персонажа сохраняет грамматическую независимость и однозначно квалифицируется как прямая.

Анализируя художественный текст в рамках антропоцентрического подхода с точки зрения, представленной в нем категории субъектности и субъекта как её носителя, мы обращаемся к образу автора как основному антропоцентру художественного текста в его различных проявлениях. Обращение к образу автора приводит к рассмотрению образа персонажа как его составляющей части. Автор создает эффект присутствия другого субъекта в художественном произведении, задействуя целый комплекс средств, относящихся к плану персонажа. План персонажа или в несобственно-авторском повествовании план нарратора имеет самостоятельное языковое выражение, в которое включается сфера его сознания и речи.

Автор как говорящий ищет и находит адекватные убедительные синтаксические способы субъективации персонажей через надделение их собственными голосами, что находит отражение и в лингвистическом оформлении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Арутюнова Н.Д. О синтаксических типах прозы / Н.Д. Арутюнова // Общее и романское языкознание. – М., 1972. – С.189 – 199
- 2 Давлетьярова А.Т. К вопросу о «сложности» синтаксиса постмодернистской прозы / А.Т. Давлетьярова // 33-я Международная филологическая конференция. Грамматика (русско-славянский цикл). Часть 1. – СПб, 2004. – С.32 – 38
- 3 Максимова Н.В. «Чужая речь» как коммуникативная стратегия / В.Н. Максимова. – М., 2005

УДК 82-31

Мусабаева Г.К.

КГУ «Общеобразовательная средняя школа №16 им. Заки Ахметова»,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

АРХЕТИПЫ БЫТИЯ: СИМВОЛИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СОДЕРЖАНИЯ ПОВЕСТИ С. САНБАЕВА «КОГДА ЖАЖДУТ МИФА»

Аннотация: в статье анализируется символично-концептуальная структура повести известного казахстанского писателя Сатимжана Санбаева: рассматриваются ключевые символы, их роль в формировании многоплановости художественного содержания и выражении культурологической составляющей авторской поэтики.

Ключевые слова: архетипика, жанр, литературный процесс, многозначность, художественная символика.

Современному литературному процессу Казахстана присущи такие черты, как многожанровость, многоструктурность, полифонизм, интертекстуальность, следование мифолого-символической традиции, восходящей к устному народному творчеству [1; с. 13-136]. Произведения Сатимжана Санбаева (1939-2013) занимают важное место в казахстанском эпическом наследии и отражают все актуальные тенденции развития авторской прозы.

Сатимжан Камзиевич Санбаев – драматург, сценарист, публицист, переводчик, писатель, в произведениях которого «тонко и душевно» переплелись две культуры – кочевая и современная: «прошлое и настоящее, народное начало и природа, мифологичность и реальность слились в его героях» [3]. Актуальность нашего исследования обусловлена неизученностью художественного творчества выдающегося писателя: объектом внимания ученых становилась повесть С. Санбаева «Белая аруана», остальная же часть авторского наследия системному анализу не подвергалась. Задача данной статьи – анализ повести С. Санбаева «Когда жаждут мифа» как образца

символической формы, запечатлевающей концептуальные смыслы казахской и мировой культуры.

Повесть была написана в 1970 году, основу её содержания составили легенды о Мангистау IX-X вв.: об истории края, о вражеских набегах на его территорию, о судьбе зодчего Шакпака, посвятившего жизнь служению искусству «резца и камня» (здесь и далее текст повести цитируется по изданию: [2]) и именем которого был назван спроектированный и выстроенный им храм. Произведение строится на символах, транслирующих духовный опыт постижения действительности казахской и мировой культурами.

В произведении символизация выражается элементами разных уровней: именами действующих лиц, сюжетными линиями, образами-архетипами, деталями композиции.

Имя (народное прозвище) зодчего символично: в переводе с казахского языка «шакпак» - «огниво, кремь». Имя «Шакпак» красноречиво характеризует своего носителя и является многозначным:

1) Шакпак – человек искусства, дарящий людям свет истины, красоты, знания;

2) Шакпак достойно противостоит врагам, будучи заключенным в зиндан, построенный им же самим, художник почти уничтожен физически, но не сломлен духовно, он размышляет о сути искусства, о назначении творчества, о собственной судьбе;

3) теряя физическую способность видеть окружающий мир, Шакпак приобретает «внутреннее зрение»: он воспринимает мир как духовную субстанцию, руководствуется интуицией, которая оказывается его дальнейшим проводником. «Шакпак-ата» называли в народе зодчего, спроектировавшего дворец, который впоследствии получил статус святой постройки – храма (мечети).

В повести показана достоверная судьба простого казахского народа. С первых строк повествования перед читателем возникает образ старого табунщика Елена, его учеников – 18-летнего Копжасара и Орынбасара, которому на момент повествования было «немногим больше тридцати» [2]. На глазах табунщика и его учеников происходит столкновение двух жеребцов – молодого по кличке Крылатый и зрелого по кличке Голубой. Обрисовка поединка в районе горного хребта Каратау позволяет автору воссоздать исторически достоверный портрет человека, генетическими узами связанного с казахстанской землёй. История коня переплетается с судьбой Елена, между человеком и конём установилось понимание на уровне взгляда: «Мудрый жеребец, всегда понимавший табунщика с одного взгляда. Жеребец, который однажды завел свой косяк в море, чтобы спасти от волков и лошадей, и его, человека» [2]. Елен, ведущий замкнутый образ жизни, легко понимает язык лошадей, словно являясь частью степной фауны.

Образ Елена можно трактовать как собирательный: это выразительный символ казахского кочевого народа, преданного Родине, степному краю.

Главное требование к табунщику – чувствовать гармонию с внешним миром, по этому критерию Елен выбирает своего преемника, передавая место главного табунщика Орынбасару, «ибо тот тоже доказал, что не только обладает силой и умом, но и способен ощущать себя частицей этого великого мира [2]. Именно Елену автор доверяет поведать несколько легенд, в том числе историю храма читателю и молодому ученому Булату, возвратившемуся в Мангистау, откуда он сам был родом, с целью изучения подземной архитектуры, наскальных изображений, гравюр на стенах мавзолеев и мечетей.

Предметом интересов Булата стали храм Шакпак и наскальные рисунки. Именно старый табунщик Елен становится проводником Булата по древнему храму: «Прохладный сухой воздух коснулся лиц, когда они перешагнули через порог. Храм был вырублен в скале, и он предстал взору весь: крестовидной планировки с анфиладным решением помещений, которые были явно не симметричны и не одинаковы, но как-то органично связаны друг с другом. Посредством четырех подпружных арок и стольких же разнокапительных колонн комнаты выходили в центральный круглый неф» [3]. Авторское перо очень точно передает детали архитектурного стиля: «крестовидная планировка с анфиладным расширением помещений», «подпружные арки», «разнокапительные колонны», «центральный круглый неф».

Символично сравнение храма с юртой: через солнечное окно, подобное шаныраку – круговому навершию юрты - в куполе нефа было видно голубое небо. Свет, сочащийся из «солнечного окна», прояснял росписи на стенах и колоннах.

Кульминационным моментом повести становится описание рисунков, нанесенных древними художниками на стены храма: это были «изображения лошадей, верблюдов и гепардов, человеческих рук, орнаментальных узоров, надписей на древних языках. Немыслимо сложные по замыслу и исполнению гравюры неизвестных художников жили вечной жизнью и покоряли совершенством» [2]. Зооморфные изображения верблюдов и лошадей – символы кочевой жизни азиатов. Гепард – символ движения, свободы. Древние египтяне в виде самки гепарда изображали культовую богиню Солнца Мафдет.

Ладони - суфийский символ-оберег, защищающий священное место и его посетителей от нечистых сил. Художникам древности удалось передать движение времени как символ сменяющихся исторических событий: «Многоплановые композиции, изображающие сцены охоты и сражений, чередовались со знаковой символикой, магическими эмблемами и изречениями, и все это было так увязано и одно с другим, и со светом, падающим сверху, и с самим небом, и с формой стен; составляло нечто настолько общее, слившееся в едином движении, что мысли путались» [2].

Важным эпизодом произведения становится описание запряженных коней в движении, скакунов, несущих всадников, - традиционных компонентов казахской культуры: «Самый первый на рисунке скакун

вытянулся в струнку так неестественно, словно бы в одной шкуре находились сразу три коня. Наездник же, наоборот, был мал, а длинные руки его тоже вытянулись вперед. Зато самый последний из группы скакунов – кургузый жеребец – был явно из тех коней, которых и вовсе не допускают на байгу. Седок с нелепо длинным туловищем сидел на нем неестественно прямо, так что создавалось впечатление, будто жеребец прыгает на месте. И все это было испещрено прямыми и ломаными линиями разной толщины.» [2]. Древний художник изобразил один из видов национальных состязаний всадников на специально подготовленных лошадях – байгу.

Рисунки на стенах дворца становятся предметом обсуждения воина и двадцатилетнего ученика художника. Через суждения об искусстве автор передает мировоззрение человека, его взгляд на действительность, отношение к людям:

«Воин послушал беседу Шакпака и его ученика и не удержался, спросил:

– Что значат эти линии? Они так густы, что камень напоминает мне спину старого раба.

– Это мысли людей и скакунов, – ответил молодой художник, водя резцом над рисунком. – Желание одних победить, усталость других, злоба и бессилие третьих.

– Ты говоришь, как дервиш.» [2].

«Дервиш» – монах, придерживающийся идеологии суфизма, мыслитель – высшая похвала в адрес молодого человека. В восприятии воина линии, нанесенные поверх изображений, – отпечатки плетей на спине раба. Для молодого художника же эти линии – мысли людей и их коней, выражение их эмоционального и физического состояний: злобы, бессилия, усталости, стремления к победе.

Философия искусства раскрывается в словах воина, передаваемых в структуре внутренней речи, через выражение его непонимания сути художественного мышления: «Разве можно изображать радость прямой и широкой линией, а злобу тонкой, ломаной? Разве выразит плавная, словно степная дорога, линия жалость человека к коню? Кто поймет это без объяснений?» [2].

Автор использует прием антитезы – противопоставления двух мировоззрений, двух психологий, двух видов деятельности – художника и воина, контраст силы созидания и силы разрушения. Не случайно воин думает о том, что Шакпак «делал гораздо более полезное, когда обучал парней вырубать надмогильные стелы – кулыптасы, тесать их и класть на поверхность древние мудрые изречения» [2]. Нанесенные художником на стены дворца изображения воин считает плодом бессмысленного, нецелесообразного и ненужного труда.

Подземное помещение было наполнено таинственностью, справа от центра был высечен михраб – ниша в форме цветка лотоса как символа «вечного возрождения».

Лотос – центральный образ, запечатленный на стенах дворца: семиотическая насыщенность послужила фактором популярности этого цветка в качестве объекта изображения в искусстве: «Художники вырубали на скалах и стенах мечетей изображение цветка лотоса и называли его символом жизни» [2]. Лотос – водяная лилия исконно связан с водой: цветок лотоса вырастает из придонного ила, несёт в себе идею воскрешения и возрождения, образ лотоса со времен Древней Греции используется как декоративное траурное украшение, эти смыслы транслировались искусством Италии, Ближней Азии. Из Египта идет традиция украшения капителей архитектурных сооружений декоративным узором из лотосов [4]. В произведении С. Санбаева «Когда жаждут мифа» ниша дворца в форме цветка лотоса (михраб) возвращает внимание читателя к эпохе древности, подчеркивая её семиотическую значимость и глубину, эти смыслы становятся наиболее наблюдаемыми с позиции современного сознания.

Одним из символов произведения является город, задуманный тридцатилетним Шакпаком – город его мечты, располагающийся на всем побережье залива и включающий старый город как часть общего ансамбля. Шакпак проявляет очень бережное, трогательное отношение к тому, что уже создано руками человека: «Ничего он не тронет на земле, не передвинет и камня. Подровняет только участки, выбранные под дома.» [2]. В мечтах Шакпака город имел форму юрты и вбирал в себя краски морской воды. В сознании мастера море оказывалось вписанным в одно пространство с городом, линии города и моря словно переплетались в его воображении, образуя некое гармоничное единство: «Согласно рельефу местности встанут здания, и не везде четырехугольные, а пяти-, шести- и семиугольные, и круглые, напоминающие юрту. И цвета их обязательно будут увязаны с состоянием моря. Море оденется в безмятежное серебро – заметна всем одна группа домов, море замечается – на синем фоне выступают другие дома, хмурое море – серость природы скрасят дворцы» [2].

Шакпак – реликтовый зодчий – наделен такими духовными качествами, как верность искусству, преданность делу. Ремесло стало смыслом его жизни. Шакпак обладает ярким даром воображения, который ставит его в ряд с выдающимися архитекторами прошлых эпох. Мышление Шакпака преломляет внешний мир через упорядоченные образы геометрических форм, придает всему смысл завершенности и гармонии. Зодчий работает с пространством, опредмечивая его силой своего воображения, наполняя пространство глубокими смыслами, не доступными взгляду и воображению простого человека. При этом художественный талант зодчего проявляется в том, что он не разрушает существующий мир, а встраивает в него новые создаваемые объекты (здания, группы домов), устанавливая между ними и окружающим миром природы отношения художественной гармонии и диалектического взаимодействия.

Важным символом пространства степи, изображаемого в повести, является дорога (путь). Путь – олицетворение истории Казахстана и всей Азии,

он связывает пространственно отдаленные географические точки на карте местности.

География текста строится вокруг южного пути на Каспий, которым веками шли караваны верблюдов. В повести упоминаются названия гор и горных хребтов (Каратау, Унгаз, Каратаучик), вдоль которых проходил древний караванный путь, порт Суль, город Хорезм, область Мангыстау и др. Караванный путь в повести – главный символ истории Азии, её экономического благополучия. Караванный путь является незыблемой ценностью земли Казахстана: он сохранился после нашествия монголов, уничтоживших «древние шумные селения, укрывшиеся в теснинах, зеленые оазисы вдоль речек, абрикосовые, яблоневые и тутовые сады карлуков» [2]. Караванный путь показан через воспоминания о прошлом старого табунщика Елена, его глазами читатель смотрит на казахстанскую землю, где сейчас пасется косяк жеребцов: «Ясно различимы сейчас лишь караванные пути по обеим сторонам хребта, они торились веками, на века и остались. Он подумал, что не каждый юноша поверит сегодня, что по северной дороге шли к морю купеческие караваны из Хазарин и Руси, а по верхней южной, с крутыми подъемами и поворотами, трудно добирались торговцы из Хорезма, вечно враждовавшего с Мангыстау» [2]. Через воспоминания табунщика становится возможной реконструкция маршрута пути караванов: Хазарин и Русь, Хорезм, длинные горные цепи с «частыми провалами ущельев» на нижней части хребта, порт Суль, Каспий.

Одним из воплощений знака дороги в произведении является линия, начерченная на стене древнего храма. В простейшем древнем рисунке герою повести видится символический путь: путь человека, путь страны (история), путь народа. Мудрый табунщик Елен делится мыслями с Булатом: «Как ты определишь себя в ровной, необъятной степи? По дорогам. Их много на лике земли. На этой земле, исполосованной дорогами, шумела жизнь, шли войны, наступал мир. Попробуй изобразить все это. Перенеси на скалу. Мудри, как можешь, только перенеси на камень, и чтоб была правда.» [2].

В жанровом отношении «Когда жаждут мифа» - произведение, выходящее за рамки традиционной повести. Композиционно произведение представляет собой 7 частей, основное повествование разворачивается в реальном времени, приближенном к настоящему (упоминается Алма-Ата как столица Казахстана), в контекст повести органично вплетаются легенды и притчи, события которых относятся к IX-X векам. Такая структура позволяет рассмотреть произведение как «текст в тексте».

В завершение исследования попытаемся раскрыть символику названия произведения Сатимжана Санбаева. В название повести «Когда жаждут мифа» вынесена номинация жанра. Миф - жанр фольклора, содержанием которого является представление о мироздании, об устройстве бытия. Мифом также называют древнее народное сказание о легендарных героях. Мифологические мотивы пронизывают человеческое мышление и являются древним способом объяснения действительности. В анализируемом произведении мифы о

древнем зодчем и его творении, о вражеских набегах на степь – источник сюжета. Поведать тайну мифов автор доверяет старику-табунщику. С точки зрения синтаксической организации предложение, вынесенное в название, является односоставным, неопределенно-личным. Можно полагать, что данный тип конструкции сообщает названию повести и всему произведению интенцию диалогичности: за названием стоит образ адресата мифологического повествования (в тексте повести это – молодой специалист по имени Булат, изучающий памятники архитектуры родного края).

Обобщая сказанное, отметим, что семиотическое пространство повести «Когда жаждут мифа» обогащается за счет привлечения казахского национального и мирового духовного опыта. В тексте произведения органично переплетены два временных плана – прошлого и настоящего, мифы и легенды давних эпох позволяют с позиции философского обобщения объяснить отдельные явления современной социальной действительности.

Анализ этого произведения Сатимжана Санбаева с позиции культурологической символики аргументирует мысль, что содержанием мифа выступают архетипические смыслы бытия. Повесть Сатимжана Санбаева является насыщенной культурологической символикой, в разрабатываемых автором сюжетах воскрешаются глубинные пласты мифологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Алтыбаева С.М. Казахская проза периода Независимости: традиция, новаторство, перспективы: монография / С.М. Алтыбаева. – Алматы: Ғылым, 2018. – 440 с.
- 2 Санбаев С. Когда жаждут мифа / С. Санбаев. – Алма-Ата: «Жазушы», 1989. – 352 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.alib.ru/au-sanbaev/nm-kogda_zhazhdut_mifa/
- 3 Сатимжан Санбаев – писатель, соединивший степную и городскую культуры // Global art. 24.kz [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://24.kz/ru/art-global/item/429977-literatura-kazakhstanax-veka-global-art>
- 4 Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.booksite.ru/localtxt/tre/sid/der/tresidder_d/slovar_sim

УДК 82.32

Нагыманова Н.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК
Алматы, Казахстан

СВОЕОБРАЗИЕ ЖАНРА ПОВЕСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛИЛИ КАЛАУС.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности жанра повести и его эволюция. Теоретический материал подтверждается примерами из текстов нескольких повестей Л. Калаус. Особое внимание в работе уделяется новаторству автора и прослеживанию «модных» литературных тенденций, отразившихся в ее творчестве.

Ключевые слова: проза, повесть, сюжет, форма, эволюция жанров, художественное время, художественное пространство, герой, образ.

Повесть – это прозаический эпический жанр, занимающий промежуточное положение между романом и рассказом как по объёму, так и по типу повествования. Выделение повести в отдельный жанр принадлежит отечественному литературоведению и отсутствует в западноевропейской традиции.

«Повесть, как правило, тяготеет к хроникальному сюжету, не осложнённого параллельными линиями и сосредоточенному вокруг главного персонажа; охватывает сравнительно небольшой период времени; нередко характеризуется преобладанием описательности (пейзажи, душевные состояния и др.)» [2, с. 24]. В повести обычно отчётливее, чем в романе, выражено присутствие автора – его стремление «поведать», в котором некоторые исследователи усматривают отголосок связи повести с устной традицией рассказывания, сближающей повесть с рассказом (в противоположность роману, ориентированному на письменную культуру). Вместе с тем «о неопределённости жанровых границ повести свидетельствует, в частности, тот факт, что произведение, первоначально обозначенное автором как «повесть», в дальнейшем может быть названо им «романом» (например, «Рудин» И. С. Тургенева)» [1, с. 31]. Объём также не всегда является основанием для отнесения произведения к жанру повести, так, например, рассказ Ф. М. Достоевского «Вечный муж» по объёму больше его же повести «Хозяйка» и романа «Бедные люди».

Исследователи часто делали попытки выделить основные отличительные черты повести как литературного жанра. Многие сходились во мнении, что большинство произведений этого жанра имеет около ста страниц текста, что отличает её по объёму от рассказа. Ещё одним ярким отличием повести считается число действующих лиц произведения. «Количество

центральных персонажей – не более трёх, все остальные играют роль второстепенных» [5, с. 71]. В классической повести временное пространство определяется чётко, соблюдается хронология событий, а сюжет «централизован, от него нет широких ответвлений, что является ярким отличием повести от романа» [5, с. 76]. В повести автором, чаще всего, выбирается одно место действий, иногда их больше, но редко их количество превышает трех локаций. События в повести, обычно, длятся не более 10 лет, но и не менее двух дней, с отличием от рассказа. Еще одной отличительной чертой повести считают особое отношение к деталям. Им, как правило, уделяется не такое значительное внимание как в рассказе или новелле. Кроме того, этот жанр отличается отношением к событийности «спектр событий в повести небольшой, однако разбираются они не поверхностно, а очень подробно» [4, с. 19].

Стоит обратить внимание, что все перечисленные черты относятся к классической повести. Говоря о современной литературе, где жанры претерпели влияние постмодернизма, структурализма и других концепций уместно проследить эволюцию этого жанра.

Изменения, происходящие в современной культуре, развитие технологий, изменение взглядов общества на мир, происходящее под влиянием средств массовой информации – все это отразилось не на творчестве и, в том числе, на эволюции жанров.

Исследователи выделяют несколько «трендов», которые влияют на развитие жанра повести:

- Стремление экспериментировать с формами. Современные писатели часто экспериментируют с формой повести, нарушая традиционные структуры и ожидания читателей. Это может включать в себя нелинейное повествование, использование множества перспективных голосов, альтернативные концовки и т. д.

- Создание эффекта интерактивности и мультимедийности. С развитием технологий писатели начали экспериментировать с интерактивными и мультимедийными форматами повестей. Это может выражаться в виде цифровых приложений, веб-сериалов, игровых повестей или повестей, в которых читатель может влиять на развитие сюжета.

- Смешение жанров. Многие современные писатели смешивают элементы различных жанров, таких как фантастика, мистика, реализм и т. д. Это создает более сложные и многослойные тексты, способные привлечь широкую аудиторию.

- Актуализация тем. Современные писатели часто обращаются к актуальным темам и проблемам, таким как технологический прогресс, социальная несправедливость, экологические проблемы и т. д. Повести становятся привлекательной площадкой для размышления над сложными вопросами и поиска ответов на них.

- Демонстрация культурного разнообразия. С увеличением миграции и многоязычия современные повести часто отражают культурное разнообразие

и включают в себя различные языки, перспективы и культурные контексты. Герои повести часто используют выражения на разных языках, вполне знакомые современному читателю.

В целом, по мнению С. Чуприна «...эволюция жанра повести в современной литературе открывает новые возможности для писателей и читателей, стимулируя разнообразие и креативность в литературном мире» [6, с. 314].

В творчестве Л. Калаус присутствует не мало повестей, в том числе и в соавторстве с другими писателями. В них мы можем наблюдать как черты классической повести, так и влияние современных тенденций эволюционировавшего жанра.

В данной работе мы рассмотрим более подробно несколько произведений автора в указанном жанре: «Цокольный этаж», «Женихи», «Буря в стакане воды» и «Темные паруса. Повесть в 9 картинах». Сразу отметим, что две из этих повестей - «Женихи» и «Буря в стакане воды» написаны в соавторстве с Д. Гороховой и имеют авторскую приписку «феминистическая повесть», а «Темные паруса. Повесть в 9 картинах» имеет отличительную композицию и разделена на 9 отдельных частей, объединенных одними героями.

Почти во всех повестях мы видим нестандартный подход к художественному времени и пространству, а так же мистические или фантастические элементы.

Повесть «Цокольный этаж» отличается от остальных, в первую очередь тем, что ее главным героем является мужчина, но в то же время, автор достаточно подробно прорисовывает образ его жены, который, безусловно созвучен с феминистическими повестями тем, что женщина находится в угнетенном положении и терпит несправедливые упреки мужа.

В этом произведении мы видим характерный для постмодернистских творений отрывочно-фрагментарный стиль повествования, отсутствия последовательного изложения. Нет в нем конкретного описания героя, позволяющего сразу составить о нем какое-либо мнение – портрет персонажа собирается по кусочкам «...давно не видел ее вот такой, с растрепанным конским хвостом, в клетчатой рубашке, джинсах, деловитой». Лишь раз Л. Калаус отступает от этой традиции, описывая в повести второстепенного персонажа – соседа главного героя: «Мужика звали Генной. Ну, не то чтобы Генной, скорее, Геннадием Палычем. Он жил вдовцом в соседнем с максовым подъезде, лет ему было шестьдесят шесть, и был он ходячим недоразумением».

Линейность времени условно соблюдается, хотя имеются и ретроспективные вставки с воспоминаниями, а так же имеют место приемы ускорения и замедления. Важные для автора моменты описываются подробно, развернуто, другие – пролетают в одно мгновения в форме перечисления фактов.

Игра с пространством в этой повести заслуживает особого внимания. Его можно назвать нестандартным во всех смыслах.

Во-первых, встает вопрос о существовании подвала в доме, где снимает квартиру семья главного героя. Максим попадает в подвал 3 раза, и каждый раз это описывается в самых мистических тонах, что сложно определить – реально это или происходит только в воображении героя, в его бреде. В реалистичной части произведения герои утверждают, что никаких подвалов под домом нет, хотя, в то же время, существуют записи краеведа, сообщающие о существовавших когда-то подземных тюрьмах и пыточных камерах. Когда Максим погибает, прыгнув в колодец подвала, в реальном мире существует версия о сильном землетрясении и неучтенных пустотах под домом.

Во-вторых, вся семья героя имеет какую-то связь с другим фантастическим миром, какой-то изнанкой реальности. Жанна в горячке после тяжелых родов видит каких-то духов, старуху с провалившимися пылающими глазами, Максим встречается в подвале с какой-то странной женщиной, скорее всего, колдуньей или духом, у которой кровоточат глаза. С ней Максим видит мальчика, ее сына, которого так же иногда встречают дети двора и сын Максима, Тимур, даже называет его Сережкой, утверждая, что он очень бедный, живет с мамой в подвале, поэтому дети носят ему еду. Еще один мистический символ повести – голубая ленточка так же всплывает в бредовых состояниях отца и сына, хотя в реальности они ее никогда не обсуждали.

Повесть пронизана мрачными тонами, сумбуром, бредом, который и тяготит читателя, и, в то же время, держит в напряжении, затягивает желанием понять: что все это значит? В художественный мир повести погружаешься как в дымное и душное помещение, в котором будто бы потерялись близкие тебе люди и мелькают огоньки надежды, что вот-вот тебе удастся их спасти, что вот где-то мелькает дверь или окно, сулящее свободу. Но избавиться от гнетущего состояния и вырваться в светлое настоящее получается только в конце произведения, когда погибает Максим – герой, который и стал причиной мистических испытаний семьи. Только тут его сын пошел на поправку после долгой болезни, а измученная жена Жанна смогла вздохнуть полной грудью и вновь захотела жить.

Повесть «Женихи», отмеченная авторами как «феминистическая» сразу знакомит нас с главной героиней: «Продавщица-приемщик Лиза Гольцева». Сюжет повести заставляет задуматься, является ли указание на феминистический уклон серьезным, или это ирония, намек, сарказм. Авторы и в самом деле показывают, с одной стороны – угнетение женщин, с другой – уже уравнивали их с мужчинами в самоощущении и поведении: они так же курят, пьют, матерятся, и даже дерутся... Лизу сложно назвать забитой и беззащитной домохозяйкой, терпящей издевательства гражданского мужа и заваленной бытом. Более того, извращается даже самое сакральное назначение женщины – материнство. Находясь в положении, Лиза планирует аборт после праздников, чтобы не отвлекаться сейчас, в предновогодней суете. Она курит

и употребляет алкоголь, даже не задумываясь о растущей в ней новой жизни. При этом она не против детей и даже, где-то в глубине души, хочет нормальную семью с детьми.

Начало повести напоминает обычную житейскую историю, автор показывает жизнь героини, вполне реалистичную работу, обычных коллег, время движется линейно, от 30 декабря к новогоднему вечеру.

Мистический образ так же появляется вполне обыденно, некая старушка-покупательница «... сунула ей прямо в руки мятый комок - мягкую игрушку типа «летучая мышь» с бархатными подкрыльями и пластиковой мордой». Проявляясь «особенности» предмета начинают незаметно для главного героини. Лиза «взяв красные нитки мулине с иглой, принялась вышивать у мышки на животе имя мужа», а в это время на работе «Миша ощутил лёгкое покалывание в животе, страшно зачесалось под рубашкой». Читатель уже понимает, что Лиза, присвоив игрушке имя возлюбленного как бы соединила их, и теперь манипуляции проведенные на летучей мыши будут отражаться на Михаиле. Фантастический сюжет набирает обороты и заканчивается смертью героя и оживлением игрушки, которая вступает в диалог с Лизой. Все, происходящее далее похоже на полусон-полубред, наша героиня пытается скрыться с места гибели Михаила, опасаясь, что ее объявят убийцей, отправляется на старую родительскую квартиру, куда по непонятным и никак не объясняющимся причинам начинают стекаться все ее бывшие женихи. Странный и страшный вечер в компании бывших ухажеров, которые вдруг воспылали чувствами к Лизе заканчивается откровенным фарсом – мужчины решили тянуть жребий, чтобы выяснить, кому достанется наша героиня, а ее терпение подходит к концу: «- Да пропадите вы пропадом, ур-р-роды!!!...В ту же секунду картинка бытия разлетелась мелкими брызгами, и глаза Лизаветы Макаровны заволкло густым мраком». Этот крик выбрасывает героиню из квартиры родителей, а читателей – в последнюю главу повести, под названием «Реверс», что можно перевести как «противоположность» или «обратная сторона медали». В этой главе мы застаем героиню в уже описанном ранее прошлом, в момент драки с любовником, только теперь все идет иначе. В этом варианте действительности нет никакой мыши, а Михаила настигает приступ острого аппендицита. После операции, поняв, что в самую тяжелую минуту рядом с ним была только та, которая раздражала и не ценилась, Миша меняет свое отношение: «Прости меня, что ли... Я тут подумал, это... Распишемся давай, а? Как люди. Чтоб семья, детишки, а? А то помрёшь - никто и не вспомнит...». Казалось бы, мистическая ставка – растворилась, как сон, может быть, она привиделась героине от удара по голове во время драки. Но вот, в последних строках повести Лиза смотрит в окно, и видит чернокожего Санту – того, кто присутствовал в квартире с женихами. Здесь авторы оставляют читателя в полном недоумении, позволяя самим делать выводы и строить догадки. На наш взгляд, повесть заставляет задуматься о глупости и абсурдности феминистических взглядов, показывая, что женщинам не нужно

зацикливаться на борьбе за равные права с мужчинами, а важно задуматься о своих женских обязанностях, о своем женском предназначении.

Для того, чтобы проверить эти выводы, что феминизм Л. Калаус – это ирония, а сама она не является сторонницей таких взглядов, рассмотрим еще одну повесть, названную автором «феминистической» - «Буря в стакане воды».

Особенность этой повести заключается в том, что вместо деления на главы в ней события делятся по времени и укладываются примерно в сутки. Стандартные названия типа глава 1, глава 2 и т.д. заменяются указанием на время действия: 8:45, 9:30 и подобные. Поэтому, первое, что узнает читатель, это, что в 8:45 героиня по имени Лолита Марлинская «взошла на второй этаж и по привычке вдавила кнопку мёртвого звонка». Мы узнаем, что это действие - утренний визит к подруге Инге Бестужевой. Причиной визита стало желание поплакаться в дружеское плечо, пожаловаться на тяжелую жизнь непризнанного таланта.

Как и в предыдущей «феминистической» повести мы видим совершенно непривлекательные женские образы – пьющих, курящих, грубых женщин, неразборчивых в связях, бестолковых. Главная героиня – художница, бегаёт по галереям, стараясь хоть куда-нибудь пристроить свои работы, пока безуспешно, но, судя по шуткам подруги, куда удачнее у нее получается цеплять там случайных половых партнеров.

Описание жизни героини, только утверждает нас в мысли, что соавторы намеренно и утрированно изображают своих «феминисток» с самых неприглядных сторон: «Лолита Марлинская возомнила себя великим художником года три назад. Это был сложный период в её жизни. По окончании филфака она преподавала латынь и ораторское искусство в Гуманитарном лицее, пока опрометчиво не вступила в короткую связь с курчавым лицеистом 16 лет, потомственным женоненавистником и альфонсом. Связь эта, не принесла Лолке ни эмоционального, ни физического удовлетворения, лишь пожрала все ее скромные сбережения». Снова мы видим поругание персонажем сакрального женского материнского начала, мало того, что она сама не стремится посвятить жизнь ребенку, так еще и рассматривает чужого, вполне еще ребенка-школьника, как сексуальный объект.

Поступки Лолиты показывают только одно – это совершенно поверхностный, глупый, не задумывающийся о своей репутации и будущем персонаж. Даже идея стать художником возникла по глупости – пьяный психолог назвал ее рисунок профессиональным. Стоит отметить, что по профессии Лола была филологом и преподавала в гуманитарном лицее, то есть имела и высшее образование, и место работы, а следовательно, уже не нуждалась «в поиске себя». Подкреплением ее самомнения о себе, как художнике, Лолита стали отзывы о ее работах от тусовки «самородков-неудачников», которые то ли не хотели обижать свою новую знакомую, то ли зло подшутили на д женщиной, но «Так Лолка сделалась завсегдатаем этого

клуба самородков-неудачников. И, окончательно возомнив себя профессионалом, принялась обивать пороги издательств, редакций, галерей, музеев и домов творчества».

Как не странно, но из уст подруги главной героини, несмотря на грубость ее слов, звучат вполне здоровые мысли: «Ты посмотри, на кого похожа стала. Совсем опустилась с этой своей богемой гребаной. Ты зачем туда таскаешься, в этот «Пояс», ответь мне? Лучше бы репетиторством занялась, все больше пользы. Кстати, о пользе: когда ты этот говенный пиджак на помойку выкинешь? Да у меня соседи из Общества слепых лучше одеты. Что наденешь? А хоть бы пуховик китайский с барахолки. Что? Денег нет? Что блеешь, как баран?! Иди, работай, корова!». Но, к сожалению, они не приносят положительного эффекта, скорее всего потому, что сама подруга так же не вполне авторитетный персонаж. Как мы видим из описания, живет она с собакой, дымит как паровоз, а лицо носит следы свежих побоев. Проводив подругу, Инга задумывается о своей нелегкой жизни, вспоминает брак по расчету с некрасивым и даже неприятным сокурсником, только ради того, чтобы переехать от феминисток мамы и бабушки, которые были убежденными матерями-одиночками и ютились в однокомнатной квартирке. Супружеская жизнь, сопровождающаяся пьянками, драками, изменами, и завершившаяся разводом «Инга очутилась в незавидном положении бывшей жены, которую из милости не выгоняют из дома». Отношение бывшего мужа к сожительнице остается совершенно скотским, она терпит унижение и побои просто потому, что ей некуда уйти. Согласно авторской разметке, в 10:48 перед читателями появляется еще одна героиня повести – «Светка Плясова, розово-упругая, вся в золотистом пушке».

Новый персонаж не становится исключением из ряда непривлекательных женщин, хотя внешне она вполне симпатична «Эта претенциозная эротоманка, как всегда, выглядела великолепно. Бестужева завистливо вздохнула и полезла за коньяком», ее образ жизни портит впечатление от внешнего вида. Мы узнаем, что Светка «обладала воздушной психологией радостной «давалки». Ещё в школе все мальчики списывали у нее, одадживали резинки, готовальни и деньги. В девятом классе, на фоне полового созревания, требования мальчиков так видоизменились, что Светке пришлось доучиваться в другой школе, но дурная слава настигла ее и там». Не смотря на плохую репутацию, Светке удалось выйти замуж за молоденького парня, прикинувшись пайнкой прожить с ним до призыва в армию, но проводив мужа «окончательно обжилась у новой родни, отъелась, обнаглела, выбросила косу на помойку и взялась за старое».

Вскоре три подруги собираются вместе на кухне Инги, пьют и курят, слушают рассказ Инги о побоях мужа и делают странный вывод: «Выпьем, тетки, мужики – они все сволочи, нас им, уродам, никогда не понять. Мы же умницы, красавицы, ты, Бестужева – шьешь великолепно, Лолка – рисует, я – актриса. Так что везучие мы. Выпьем!». Интересно, что все неприглядные женские образы Л. Калаус обязательно бездетны. Так, например, только

Жанна из повести «Цокольный этаж», которую можно охарактеризовать как хорошую хозяйку и верную жену имеет сына. Возможно, авторы умышленно не дают таким недостойным героиням счастья материнства.

Дневная попойка заканчивается походом на кастинг – Светка решила попробовать себя в нетипичном стриптиз-баре, как оголяющаяся певица. Подруги пошли в качестве группы поддержки и сели в зал в ожидании зрелища. Описание зала и жюри показывает не только любительский уровень, но и отсутствие какого-либо престижа данного мероприятия. По итогам просмотра Светка проходит во второй тур, который пройдет в пафосном ночном клубе, а подруги отправляются поддерживать ее и там. Знакомятся с неким Василием Топорковым и продолжают пьянствовать в его компании и за его счет. Вечер богемной публики в дорогом клубе закончился грандиозной пьянкой, перешедшей в общую драку. Очнулись подруги в «кутузке». Таким образом авторы показывают нам только одни сутки из жизни подруг, а в эпилоге сообщают о небольших изменениях в их жизни. Инга носит ребенка, отец которого не назван, Света встретила мужа из армии и снова ведет себя «паинькой», а Лолита перестала мнить себя художницей и стала писать на заказ рефераты, курсовые и дипломные работы, получая за это хорошие деньги.

От других повестей, которые мы рассматривали выше, это произведение отличается отсутствием мистики и фантастики. Перед нами обыденная жизнь людей среднего класса. Так же эта повесть отличается информативностью. Если в других произведениях не давалось ни описаний героев, ни конкретных указаний о месте событий, то здесь мы видим хоть и не совсем полные, но портреты, а так же узнаем место действия – города Алматы, и даже названия улиц, на которых живут или работают герои.

Еще одна повесть Л. Калаус «Темные паруса. Повесть в 9 картинах» уже не относится к феминистическим, но вполне узнаваема по стилю, то есть соответствует привычной манере автора. Она разделена на девять отрывков, каждый из которых носит номер картины (картина 1, картина 2 и т.д.) Мы снова видим прием нестандартного разделения текста, как и в повести «Буря в стакане воды». В той название глав заменяют обозначения времени событий, а здесь – номер картины.

Часть под названием «Картина 1» начинается с описания городского пейзажа, который наблюдает героиня по имени Лида из окна маршрутки. Девушка настроена критически, вид вечернего Алматы ее не воодушевляет. Город кажется неуютным, раздражает смешанность стилей архитектуры, гибрид азиатского и европейского творчества. Улучшает настроение Лида воспоминание о Жорике. Куда и зачем едет девушка не рассказывается, как всегда, автор использует излюбленный прием умолчания, отрывочной информации, нанизывая мысли и заставляя читателя вдумываться и втягиваться в сюжет. Потратив немало времени на поиски, Лида звонит в дверь нужной квартиры, сообщая, что ей нужна Аделаида Павловна, к которой ее послала Асия Нуркатовна. Кто эти загадочные дамы и зачем одна отправила

Лиду к другой читателю так же пока остается только предполагать, ожидая развязки. Цель визита Лиды – интервью в пожилой поэтессой, которую по внешнему облику журналистка мысленно окрестила «Снежной королевой». Аделаида Павловна изображена как типичный представитель богемы или творческой интеллигенции, крайне себялюбива и невнимательна к другим. В процессе разговора, она даже не утруждается запоминанием имени корреспондентки, и называет ее то Лирой, то Липой, то вообще, почему-то Линусиком. Лида же с ужасом понимает, что интервью будет сложным и долгим. Что нарушает все ее планы на вечер.

«Картина 2» изображает продолжение тягостного для Лиды интервью «Лида в прострации пила пятую чашку пустого чаю. Дико хотелось спать. Королева вещала» [3, с. 21]. Этот фрагмент меняет первое впечатление, роняя в душу читателя подозрение, что все не так просто, как казалось. Асия оказывается дочерью Аделаиды и знакомой Лиды. Видимо, интервью было спланировано подругами. Хотя цель его становится совсем непонятной. Так же в этой «картине» появляется новый персонаж - Клара Дюйсембаевна, врывающаяся в квартиру с оскорблениями и странными претензиями к жильцам. В процессе разговора выясняется, что новая гостья – участковый врач, которая выписывает лекарство строгой отчетности Аделаиде Павловне, а сын сдал на одну ампулу меньше положенного. Ситуация вливается в грандиозный скандал, в котором виновный в утере ампулы брат раскрывает матери жестокую правду: журналистка ненастоящая, и вообще – все поклонники, публикации, творческий вечер – организованы Асей для матери при помощи ее знакомых и друзей. Мать Аси – онкобольная и дочь пытается порадовать ее.

Перед нами уже привычные приемы развертывания художественного пространства, характерный для прозы Л. Калаус. Автор постепенно, штрих за штрихом раскрывает читателю свой замысел, через отдельные детали заставляя собирать полную картину.

Таким образом, мы видим, что повести жанр повести в творчестве Л. Калаус тяготеет не к классическому, а новому, эволюционировавшему жанру, впитавшему в себя «модные» черты своего времени: интертекстуальность, смешение жанров, мистические и фантастические образы, экспериментальные приемы и другое.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Головки В. М. Историческая поэтика русской классической повести. М.; Ставрополь, 2001. – 188 с.
- 2 Горчаков Д.П. Пламир и Раида. Российская повесть, сочинения кн. Д. Горчакова. М, Унив. тип. у Ридигера и Клаудия, 1796. – 68 с.
- 3 Калаус Лиля Темные паруса. Повесть в 9 картинах. / Лиля Калаус // Дружба Народов, – 2010. – № 4. – С. 23- 36.
- 4 Утехин Н. П. Жанры эпической прозы. Л., 1982. – 204 с.

5 Чичерин А. В. Очерки по истории русского литературного стиля: повествовательная проза и лирика. М., 1985. – 320 с.

6. Чупринин С. Жизнь по понятиям: Русская литература сегодня. М. : Время, 2007. – 920 с

УДК 82-145

Садыкова Н.А.

КГУ «Лицей №44 имени Оралхана Бокея»

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ПАРАЛЛЕЛИ ТВОРЧЕСТВА С. ЕСЕНИНА И П. ВАСИЛЬЕВА (НА ПРИМЕРЕ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ)

Аннотация: В работе проведена параллель творчества двух великих поэтов С.Есенина и П. Васильева. Тема данной работы раскрыта полностью, она актуальна. В работе исследованы любимые женщины двух великих русских поэтов, оставивших значительный след в их жизни и повлиявших на их творчество. Практическая значимость работы заключается в возможности использования её результатов на уроках литературы.

Ключевые слова: параллели творчества, основной мотив, образы женщин.

Актуальность работы: Тема женщин в жизни и творчестве этих двух великих поэтов исследована, но нам кажется, что еще рано ставить точку, так эта тема поистине неисчерпаема. Исследованием жизни и творчества Есенина занимались Волков, Алла Марченко, Юрий Прокушев. Исследованием жизни и творчества П. Васильева занимались Павел Косенко, Станислав Черных, Геннадий Тюрин, Наталья Зубцова. Тема одна, но поэты по – разному изображают и видят своих любимых женщин. Поэтому анализ литературных источников позволяет заключить, что эта тема недостаточно изучена. В связи с этим считаем, что необходимо специальное исследование этого аспекта.

Практическая значимость: заключили, что результаты исследования можно применять в практике работы школ, работе кружка и факультативов, например, при изучении темы «С.Есенин», «П.Васильев».

1. Любимые женщины в жизни и творчестве С.Есенина и П.Васильева.

Оба поэта, обладая высоким поэтическим талантом и приятной наружностью, любили и были любимы. Женщины, которых они встретили на своем пути, вдохновляли их на создание новых поэтических шедевров.

Образ матери в произведении Есенина и Васильева

По всеобщей молве, необыкновенной женщиной была мать Есенина – Татьяна Фёдоровна. Она надолго пережила своего знаменитого сына, и её отлично помнит всё село. Крупные художники слова восхищались её колоритным разговором, её язык напоминал «золотую словесную грудку»,

встречающуюся в речи персонажа Лескова, в пьесах Островского, в книгах Леонова и Шолохова. [6].

Поэт Александр Филатов посвятил ей свою поэму «В Приокском селе, под Рязанью...». В произведении есть следующий эпизод. Заезжий иностранец говорит матери поэта, что ей надо бы жить в богатой вилле, а не в крестьянской избушке, что:

Россия о вас позабыла,
Есенинский стих – не в цене...
На эти слова героиня поэмы гневно отвечает:
Иди свой тропкой убогой
И там у себя куросель,
А русскую землю не трогай
И в русскую душу не лезь.. [7].

С.Есенин посвятил своей матери очень проникновенные стихи, обращения, такие как «Письмо матери», «Разбуди меня завтра рано, о моя терпеливая мать».

Павел Васильев, унаследовав от отца упорство в труде, необыкновенную целеустремленность, любовь к литературе перенял от своей матери. Глафира Матвеевна окончила гимназию. Больше всего на свете любила читать. В стихотворении ей посвященном «Глафира», герой идет к ней «по выжженным следам» [1].

Как ветер, прям наш непокорный путь.
Узнай же мать поднявшегося сына,-
Ему дано восстать и победить.

Образ женщины в творчестве С.Есенина

Зинаида Райх

Летом 1917 года Есенин в редакции газеты «Дело народа» познакомился с секретаршей Зиной Райх. Райх была редкая красавица. Таких он еще не видел.

Умная, образованная она мечтала о сцене. Уж как он уговорил ее поехать с ним на Север?! Впоследствии Зинаида стала актрисой в театре знаменитого режиссера Всеволода Мейерхольда. В октябре 1921 года Есенин и Зинаида официально развелись, она вышла замуж за Мейерхольда.

Знаменитый режиссер воспитывал Костика и Танечку, а Есенин в доказательство любви к детям носил их фотографию в нагрудном кармане [7].

Шаганэ Тальян

В зимние месяцы 1924/25 гг., когда Есенин жил в Батуми, он познакомился там с молодой женщиной, тогда учительницей русского языка - Шаганэ (Шагандухт) Нерсесовной Тальян (в замужестве Тертерян) (1900-1976), они несколько раз встречались, Есенин подарил ей свой сборник с дарственной надписью. Имя Шаганэ вновь возникло в стихах, написанных в марте, а потом в августе 1925 г.

Шаганэ ты моя, Шаганэ!
Потому, что я с севера, что ли,
Я готов рассказать тебе поле,

Про волнистую рожь при луне.

Шаганэ ты моя, Шаганэ

Айседора Дункан

Айседора Дункан не говорила по-русски, Есенин не понимал по-английски. Но это не мешало их любви. В мае 1922 года Есенин и Дункан зарегистрировали брак и уехали сначала в Европу, затем в Америку.

Отправившись на гастроли в Крым, Айседора ждала там Сергея, который обещал вскоре приехать. Но вместо него пришла телеграмма: «Я люблю другую, женат, счастлив. Есенин».

Галина Бениславская

Так беззаветно, как любила Галина, редко любят. Есенин считал ее самым близким другом, но не видел в ней женщину. Ну чего ему не хватало?! Стройная, зеленоглазая, косы чуть не до полу, а он не замечал этого, о своих чувствах к другим рассказывал.

Галина все ждала, когда же он увидит в ней не только друга. Но так и не дождалась. В 1925 году он женился... на Сонечке Толстой.

Софья Толстая

Есенин гордился тем, что породнился с Толстым, женившись на его внучке Софье. Софья Толстая - еще одна не сбывшаяся надежда Есенина создать семью. Вышедшая из аристократической семьи, по воспоминаниям друзей Есенина, очень высокомерная, гордая, она требовала соблюдения этикета и беспрекословного повиновения. Эти ее качества никак не сочетались с простотой, великодушием, веселостью, озорным характером Сергея. Вскоре они разошлись. Все кончилось 28 декабря 1925 года в ленинградской гостинице «Англетер». Все его жены, кроме Айседоры, которая была в Париже, присутствовали на похоронах. Галина Бениславская застрелилась на могиле Есенина.

Есенин рассматривал любовь как основной носитель русской культуры, поэтому основная тема стихотворений поэта – это мир женщины, воспринимаемый как жизненная философия поэта, которая определила многие особенности его стихов о любви. Чувство его безграничной любви звучит почти в каждом стихотворении поэта. Поэт пишет: « Но более всего любовь меня томила, мучила и жгла...».

В лирике поэта, посвященной теме любви, отразились его раздумья о судьбе женщины. В поэзии этой темы часто звучит мотив грусти, сожаления о растраченных годах, от его поэзии веет какой-то безысходностью. Причем это не минутная слабость поэта, это ясное понимание, что жизнь его подходит к концу.

Образ женщины в творчестве П. Васильева

Многие литературоведы говорят об адресности любовной лирики поэта. Свидетельством тому - рукописный цикл стихов, посвященных Галине

Анучиной, Елене Вяловой, Нине Голицыной, Наталье Кончаловской, Анастасии [1].

Он был молод и красив, этот сибирский парень. Его любили женщины, а он любил их. Он был задирист, самоуверен и зачастую несносен [2].

Очень выразительны стихотворения П. Васильева, которые адресованы женщинам: «Я боюсь, чтобы ты мне чужою не стала», «Анастасия», «Стихи в честь Натальи» и, наконец, «Лирические стихи», - они написаны в 1936 году, и завершают один из самых полных сборников произведений поэта. Эта книга выпущена издательством «Жазушы» в 1984 году.

Нина, жена поэта М. Герасимова, известного в 30-е годы, слыла красивейшей женщиной. Павел Васильев, приударявший за Ниной и посвятил ей стихи, которые начинаются такими строчками:

Опять вдвоем,
Но неужели,
Чужих речей вином пьяна,
Ты любишь взрытые постели,
Моя монгольская княжна!...

Вероятно, ни одному поэту не пришло бы в голову сравнить томную Московскую красавицу с Монгольской княжной. Только воображение Васильева, перенасыщенном восточными, «киргизским» мотивами, могла где-то всплыть таинственная прелесть восточных женщин и воплотиться в «монгольской княжне». И это конечно было пленительно и несколько не противоречило обстановке в которой, родились эти стихи [2].

Стихи, посвященные Н. Кончаловской

Павел Васильев имел постоянный успех у женщин. Вот эта «победа» и была причиной создания одного из лучших его произведений «Стихи в честь Натальи». Так родился образ «той Натальи», в которой он вложил свое вдохновение, свою мечту о русской женщине, о красоте. На этот период как раз приходится его сумасшедшая влюбленность в Наталью Кончаловскую, которая станет женой Сергея Михалкова, которая родит двух будущих знаменитых режиссёров. Тогда о влюбленности Васильева и Кончаловской говорила вся Москва. Кончаловской он посвятил 5 стихотворений: «Шутка», «Стихи в честь Натальи», «Горожанка», «Клятва на чаще» и «Послание к Наталии». И пожалуй, ближе всего к ней стих «Шутка», в котором поэт непосредственно изображает»:

Негритянский танец твой хорош,
И идет тебе берет пунцовый,
И едва ль на улице Садовой
Равную тебе найдешь.

«Клятва на чаще» была написана в доме у Кончаловской во время грозы. Эти стихи рождены чистым вымыслом поэта, поскольку никогда брат его, о котором он пишет в стихах, у нее в Москве не было, и она даже не была с ним знакома [3].

Но это интересно: черты и предметы новой жизни, сквозящий в облике Натальи, не отменяет, а, напротив, предполагает яркой и звучно подчеркнутой национальной начало. Русская статья отмечена в ней природным здоровьем, свежестью красок, «телесным избытком»:

Так идет, что ветви зеленеют,
Так идет, что соловьи чумеют,
Так идет, что облака стоят.
Так идет пшеничная от света,
В солнце вся от макушки до пят.

Упоение длинной эмпирикой, полнота жизни чувствования, душевное здоровье и размах – все эти черты еще в большей мере оживают в лирике Павла Васильева [2].

Образ любимой

Павла Васильева подвёрстывали то к Пушкину, то к Лермонтову, то к Есенину, то к Кольцову. Впервые женился, когда был ещё очень молод. Вот этой самой первой женщине он и посвятил 11 стихотворений. Это Галина Анучина. Стихотворение «Любовь на кунцевской даче» была посвящена ей. Когда она ждала ребёнка, он увёз её к родителям в Омск. Он оставил её у родителей и не вернулся к ней. И молодая семья распалась. Но именно это и спасло – всего-то через несколько лет – и саму Галину Анучину, и единственную дочь Павла Васильева Наталью, родившуюся в 1933 году... П. Васильев посвятил Анучиной проникновенные строки: «Так мы идем с тобой и балагурим...», «Лето», «И имя твое, словно старая песня...», «Вся ситцевая, летняя, приснись...» (1932).

Вся ситцевая, летняя приснись,
Твое позабываемое имя
Отыщется одно между другими,
Таится в нем немеркнущая жизнь.

12 августа 1934 года в газете «Известия» было напечатано стихотворение «Иртыш». В нём он обращался к Анучиной:

Я с тобою милая тоже повстречаться рад-
Вновь распознать забытое в разлуке

Образ жены

А в конце 1932 года в его жизнь ворвалась другая женщина, которая на следующий год станет его женой и всего лишь через пять лет – его вдовой. Единственным неизменным и преданным другом его была жена Елена Александровна Вялова. С ней он никогда не появлялся в литературных кругах. Она любила его бескорыстно, поклоняясь таланту, сохраняя его рукописи и собирая архив. Создавалось впечатление, что Поэт бережет Елену для себя. Во всяком случае из всех его посвящений женщинам самые искренние, подлинные стихи посвящены жене:

Легче...выкрасть
Волчат у волчицы,
Чем тебя у меня,

Мой свет, мой свет!

Вот это и есть настоящий, негасимый свет его чувств.

Я оберегаю нашу любовь.

Вялова – Васильева была арестована через год после мужа. Вернулась спустя 19 лет и вернула жизнь творчеству П. Васильева. Добилась посмертной его реабилитации. После этого смогла тщательно подобрать стихи в сохранившихся семейных архивах, издать первый сборник «Избранное» в Гослитиздате. На это нужно было великое мужество и великая любовь к человеку и поэту [3].

2 Сходство и различия С.Есенина и П. Васильева в создании женских образов

В самом начале 30-х годов имя одного поэта невольно связывают с Есениным, которое наследует есенинскую драму. Она была уже иной, но её содержание в

Этим поэтом был Павел Васильев. У него было своё в поэзии, своя «словесная походка». И вместе с тем есть нечто, сближающие два эти явления в поэзии. Наталкивает на это не только сходство судьбы – и поэтической и личной. Если посмотреть внимательно, то можно увидеть, что в поэтическом мире обоих есть нечто, определившее эту общность.

Оба поэта воспринимали образ женщины – поэтическим символом русской земли. Для Есенина женщина - образ берёзы. Чисто женским жестом берёза зимняя «принакрылась снегом», а вот весенняя берёза предстаёт в образе девушки – берёзки, женщины – берёзки. У есенинской берёзки «девичья грудь», девичьи вещи: серёжки, гребешок, сарафан, юбочка, она вся пронизана ощущениями молодости, ожидания радости и тревоги.

Здесь угадывается тот женский, а одновременно и поэтический идеал, который встает в словесном лубке Прокофьева, песни Исаковского, в лирическом эпосе Твардовского. Но и с Есениным есть нечто общее: чувство не анализируется, а подается крупным планом, не смотря на полярность эстетики, оно так же как и у Есенина, всегда больше чем любовь к женщине. Это знак более общих величин, знак отношения жизни вообще.

Удивительно, но у Васильева повторяются лирический ход Есенина: женщина связывается с Россией, она олицетворяет в себе отношение героев книги. Любовь у Васильева возвращает к родине, примиряет с ней, прозревая вечный и чистый ее лик в любимых чертах. Отсюда и страстно-финальные восклицания:

Но молчишь ты, девка расписная,
Дура в лентах, серьгах и шелках!

В стихах Васильева – есть элемент народной поэзии или сказочный образ женщины. Они несут в себе краски и аромат разнотравья, и показывают, каким мастером словесного выражения, знатоком поэзии был сам поэт. В поэмах есть прекрасное описание Севера, вплетён образ любимой, которая сливается с образом родины, России.

Различия:

Женский облик в поэзии Есенина при всех его модификациях удивительно постоянен. Несмотря на смену адресов, лирический портрет у Есенина полярно стабилен: «Молодая, красивая дрянь» всегда оттеняет другой женский лик, чистый и одухотворенный. «Я же вся как воздух и вода», - говорит есенинская женщина в одном из ранних стихотворений. Но и зрелым мастером Есенин рисует женский лик той же акварелью: «В твоих волосах стеклянный дым и глаз осенняя усталость», - вот тональность, в которой звучит у Есенина женский мотив.

У Васильева несколько стихотворений посвящены «роковым» женщинам, чаровницам, погубительницам. Чувство к ним сопровождается бесшабашной тратой молодых сил и часто сопряжено с различными опасностями.

Про многих русских поэтов можно сказать, что судьбы их трагические. Блок умер в возрасте сорока лет. Есенин погиб тридцатилетним. И, наконец, Павел Васильев. Сегодня имя нашего земляка уроженца Прииртышья привычно называется среди выдающихся писателей, его поэтический дар получил всеобщее признание, но творческий и жизненный путь замечательного поэта до сих пор мало исследован. За свою короткую двадцатисемилетнюю жизнь П.Васильев объездил просторы Казахстана, Сибири и Дальнего Востока, создал многие тысячи ярких строк, лучшие из которых останутся среди самых значительных достижений русской поэзии.

Образ женщины был основным мотивом в творчестве С.Есенина и П. Васильева. Они оба писали о матери, женщинах, любимых, родине. Но каждый по-своему воспевал ее в своих стихах. В стихах П.Васильева отсутствует ревность, присутствует образ роковой женщины. Все у него обильно, богато, песенно. Все это – в лентах, бусах и шелках. У С.Есенина изображение любви как огня, сжигающего сердце, или неутолимой жажды.

Эти уста, как в струях,
Жизнь утоляет в поцелуях.

Есенин любил, но часто разочаровывался в женщинах, так было с Айседорой Дункан, с Толстой, не мог в полную меру оценить любовь Г.Бениславской.

А П. Васильев часто увлекаясь женщинами, был предан только одной, своей жене Е.А.Вяловой. Оба поэта восхищаются женщиной и прославляют ее. Поэт необыкновенно яркого и самобытного дарования, Павел Васильев дорог и казахстанцам, и россиянам, ибо своей судьбой и поэзией объединил две культуры, две духовности - евразийскую и азиатскую, два народа - русский и казахский.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Павел Васильев// Сибирские огни. Литературный журнал. – www.sibogni.ru

2 Павел Васильев// Земляки. Дорога домой. – http://www.ya-zemlyak.ru/rus_poesia.asp?id=13&mode=podr#pod

- 3 Воспоминания о Павле Васильеве \ Сост.С.Е.Черных,Г.А.Тюрин. – Алма-Ата; Жазушы, 1989,-304с.
- 4 Волков А.А. Художественные искания Есенина. Москва. – 1976
- 5 П.Васильев. Весны возвращаются. Алматы. – 1991. -448с.
- 6 С.Есенин. Стихотворения и поэмы. Собр.Соч. в шести томах, т.1. – М.,1997г.
- 7 Косенко П.Повесть о жизни поэта (Павел Васильев) . Алматы, - 1967, -152с.
- 8 Марченко А.Поэтический мир Есенина. М. – 1972 год, 319с
- 9 Кошечкин С. Сергей Есенин Стихотворения и поэмы [текст] / С. Кошечкин. - М.: Молодая гвардия, 1989 – 192с.

УДК 82-31

Салимова З.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК
Алматы, Казахстан

НАУЧНОЕ И ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ш. ЕЛЕУКЕНОВА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ

Аннотация: работа посвящена изучению литературно-критических и научных трудов Ш.Р. Елеукунова, внесшего значительный вклад в развитие теории казахстанской литературы, его взглядов на писательское творчество, идейную проблематику, роль отдельных авторов в предопределении актуальных тенденций литературного процесса Казахстана и место в нём конкретных произведений художественной словесности.

Ключевые слова: литературная критика, теория литературы, литературное мастерство, литературная традиция.

Литературный процесс Казахстана – динамичное, подвижное явление, с присущими ему постоянно обновляющимися тенденциями, требующими своевременного исследования. Изучение литературного наследия прошлых эпох может быть показательным при рассмотрении современного литпроцесса как предопределившего отдельные его черты. Писательское художественное творчество, а также теория художественной словесности становятся объектом изучения многих выдающихся ученых, в частности, им посвящена научная и литературно-критическая деятельность известного литературоведа Шерияздана Елеукунова.

Шерияздан Рустемович Елеуменов (1929-2020) – литературовед, литературный критик, писатель, доктор филологических наук. Биография Ш.Р. Елеуменова связана с Восточно-Казахстанской областью, где он родился (аул Аршалы Уланского района), Усть-Каменогорском, где он получил среднее образование, с Алматы, где он учился по специальности «Журналистика» в КазГУ им. С.М. Кирова, а затем работал в печатных СМИ, преподавал филологические дисциплины в вузах, в 1986-1988 гг. возглавлял Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова.

Шерияздан Елеуменов является автором монографий, посвященных теории жанра романа в казахской литературе, жизни и творчеству поэта Магжана Жумабаева, ему принадлежат вузовские учебники по истории литературы Казахстана. Исследователь наследия Ш. Елеуменова С.В. Ананьева отмечает, что ученый был уверен в злободневности проблематики, поднимаемой на страницах современных книг, литература отличается «острой злободневностью тематики и проблематики, историзмом мышления, усилением связи, внутренней взаимозависимости психологизма и социальности, пристальным вниманием к характеру человека, национальным, нравственно-психологическим аспектам таких глобальных проблем, как экология, последствия урбанизации, достижения научно-технической революции и т.д.» (цитируется по: [1; с. 180]).

В данной статье мы остановимся на анализе работ Ш.Р. Елеуменова, включенных в сборник «Жаңа жолдан» / «С новой строки»: на проблематике, идеях, принципах подхода ученого к анализу произведений казахской литературы.

Название сборника «Жаңа жолдан» / «С новой строки» многозначно. Во-первых, его можно трактовать как предпринятую попытку автора зафиксировать новый («свежий») этап собственной мысли и её развития; во-вторых, смысл названия можно объяснить словами самого автора. За названием стоит опыт авторского переосмысления литературного наследия Казахстана применительно к социальным, культурным, художественным реалиям сегодняшнего дня, о чем он пишет в очерке «Культура национальных взаимоотношений и художник»: «Преломление в литературе и искусстве опыта перестройки, творческое осмысление жизненных явлений с позиции новых подходов требуют напряженных поисков, свежих художественных решений, дабы разговор на эту важную тему начать с новой строки» [2; с. 241]. Ученый говорит об актуальности литературной проблематике, о существенности высокой роли литературы и искусства в жизни народа, о востребованности художественного творчества в любой период социальной жизни.

Главная задача ученого видится в стремлении охватить тенденции эволюции литературы и искусства Казахстана, показать пути их развития на современном этапе и дать оценку общей культурной традиции, которая служит базой для актуальных произведений, даёт «толчок» культурному и литературному процессам.

В статье-очерке «Культура национальных взаимоотношений и художник» Ш. Елеукенов воссоздает сатирический образ казахской литературы советского периода, осуждает её «глянцевый» облик, преувеличивающий статус власти: «Фанфарная трескотня о мнимых урожаях «второй целины» помешала вовремя расслышать тревожные голоса, напоминающие беспокойство шекспировского героя (Неладно что-то в Датском королевстве), голоса о крайне неблагоприятном положении в животноводстве» [2; с. 234]. Ученый характеризует литературный процесс советского периода как отклик писателей на потребность приукрасить действительность, отмечает некоторую односторонность позиции авторов в показе реальности: «С маркировкой под современность создавались произведения, где авторская лесть к объекту изображения не знала меры. Перед таким монументом ноги сгибались дугою и вспоминать про «джуты», запущенность и провалы просто было неприлично» [2; с. 234]. «Идеализация прошлого – это, прежде всего, воскурение фимиама старине» [2; с. 234].

В работе «О периферии, “дающей”» Ш. Елеукенов рассуждает о современных (новых) произведениях казахских авторов. По мысли ученого, эти произведения «хоть и не являются “открытиями века”, все же в них есть какие-то находки, мысли, идеи» [3; с. 242]. Значительная часть этой статьи посвящена разбору научно-фантастического романа Советхана Габбасова «Чудодеи» (1985). Шерияздан Елеукенов предлагает читателю перевод на русский язык этого интереснейшего произведения, являющегося по своему содержанию инновационным (речь идет о советском экипаже, обнаружившем планету, на которой человеку не требовалось питание, поскольку растения распространяли питательные элементы, смешивавшиеся с атмосферой). Авторская сюжетная «находка» высоко оценена ученым: «Это действительно до сих пор никем не высказанная научно-фантастическая идея: питание полностью усваивается человеческим организмом без остатка, что сулит поистине чудесные превращения» [3; с. 242]. Глубоко проникнуть в содержание романа, «освоить» его внутреннюю суть Ш. Елеукенову позволяет эрудиция, владение знанием экологии, ученый пишет: «Обетованная Вселенная – это новая стартовая площадка, откуда человеческое сознание вознесется в новые дали, обретет возможность использовать поистине фантастические потенции своего разума» [3; с. 244]. Ученый замечает, что роман С. Габбасова выходит за рамки «периферийного», поскольку он насыщен новаторскими идеями, созвучными с «устремлениями нашего обновляющегося времени» [3; с. 244]. Елеукенова привлекает мысль автора о том, что человек является «разорителем собственного гнезда», экологический кризис оборачивается оскудением земли и оскудением человеческой души. Таким образом, фокус в оценке идейной направленности романа «Чудодеи» смещается с экологической проблематики на проблему нравственности, актуальную для литературы всех времен и народов. В произведении «Чудодеи» исследователю видится не просто научно-фантастический роман, а

синтетическое эпической полотно, объединяющее проблемы научного, интеллектуального, нравственного характера.

В очерке «О периферии, “дающей”» Ш. Елеукенов упоминает отдельные недавно написанные казахстанцами произведения, в частности, объектом его внимания становится повесть Мориса Симашко «Гу-га»: в основе сюжета лежит исторический материал, произведение Симашко посвящено достаточно новой для советской истории теме штрафных батальонов. Этот момент отмечает Ш. Елеукенов, добавляя, что произведение М. Симашко, сдержанное по стилю, отличается силой воздействия на читателя благодаря сюжетным линиям и эмоциональному напряжению: «открытие повести не только в свежести темы. Повесть, написанная сдержанно, нарочито сухо, захватывает внутренней глубиной чувства» [3; с. 249].

В аспекте жанровой природы рассматривается произведение Калихана Искакова «Беловодье». Рассуждая о способах обрисовки авторами художественной литературы внутреннего мира персонажей, Ш. Елеукенов сравнивает героев «Беловодья» с героями фольклорных произведений, отмечая такую черту творческой манеры К. Искакова в изображении человека, как многогранность: в романе «Беловодье» лишь Есимхан «изображен сплошь черными красками. Во всём остальном писатель предпочитает всесторонний анализ характеров своих персонажей» [3; с. 246]. Учитывая подход автора к изображению человека, Ш. Елеукенов предлагает трактовать жанр «Беловодья» К. Искакова как «роман характеров».

Выводом, вытекающим из проведенного исследования, можно считать тезис Ш. Елеукенова о том, что «каждый жанр имеет свою философию» [3; с. 242]. Это одно из ключевых положений всего научного наследия ученого.

Важное место в творчестве Шерияздана Елеукенова занимают портретные очерки. Так, очерк «Ученый художник» посвящен одному из основоположников казахского музыковедения и музыкального искусства советского периода композитору Ахмету Жубанову. Ахмет Жубанов – доктор музыковедения, академик Академии наук Казахской ССР, имевший звание народного артиста Казахстана.

Для Ш. Елеукенова личность Ахмета Жубанова привлекательна неравнодушным отношением к человеку, превалированием «человеческого фактора»: «Фсномен Жубанова – блестящее свидетельство тому, что значит для ученого знание жизни народа.» [4; с. 267]. Ахмет Жубанов был искренне заинтересован судьбой казахской музыкальной культуры и видел путь её развития в профессиональной подготовке талантливой части молодого поколения. Именно Ахмет Жубанов направил на творческий путь Бибигуль Тулегенову, был наставником дирижеров Шамгона Кажгалиева, Фуата Мансурова, «вывел на сцену» певцов Ермека Серкебаева, Розу Джаманову, домбристов Рустема Омарова, Азидоллу Ескалиева и многих других: «В бесконечном потоке людей он находил немало таких звезд, составивших славу нашей культуры. [4; с. 268].

Оценивая вклад Ахмета Жубанова в развитие культуры Казахстана, Ш. Елеукунов назвал выдающегося музыковеда «организатором науки»: «Организатор науки – это человек, который проявляет беспокойство о завтрашнем дне культуры.» [4; с. 268].

Работая с научным и литературно-критическим наследием Шерияздана Елеукунова, обращаем внимание на своеобразие языка ученого, на способы выражения его авторской позиции. Произведения Ш. Елеукунова по своей речевой организации диалогичны, этот диалог направлен на читателя, в его статьях содержится прямое обращение к читателю, вовлекаемого в научную беседу: «– Еще что интересного? – спросит читатель. Я бы сказал так. Идет пересмотр многих установившихся канонов. Взять категорию положительного героя.» [3; с. 244]. Такая форма подачи материала делает его доступным для понимания и интересным не только литературоведам, но и широкому кругу читателей.

В исследованиях Ш. Елеукунова находим множество случаев использования оригинальных лексических образных средств, которые разнообразят научный язык. Вот несколько примеров: «глянцеvidный оптимизм» (приукрашенный текст выступления, написанный в подчеркнуто пафосных тонах, что было характерно для научных докладов советского периода), «головоломные проблемы» (актуальные вопросы, волнующие ученый социум), «любование фасадом современной национальной жизни» (показ крупным планом внешней, как правило, приукрашенной, стороны жизни нации, не позволяющий обнаружить скрытых проблем), «фанфарная трескотня» (излишне громкие, пафосные речи), «мелкотравчатая грызня» (противостояние), «рухлядь патриархальщины» (устаревшие, мало интересные современникам идеологические пережитки, потерявшие актуальность художественные реалии прошлых эпох).

Рассмотренные особенности научных произведений Ш. Елеукунова позволяют сформировать мнение о нем как об ученом, оценка литературного наследия современников которого отличается эстетической и научной точностью, видением художественной перспективы. Авторский подход характеризуется оперативностью реагирования на индивидуальное литературное творчество писателей Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ананьева С.В. Евразийский талисман Шерияздана Елеукунова / С.В. Ананьева // Простор. – 2020. – № 2. – С. 180-187
- 2 Елеукунов Ш. Культура национальных взаимоотношений и художник / Ш. Елеукунов // Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – С. 231-242
- 3 Елеукунов Ш. О периферии, “дающей” / Ш. Елеукунов // Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – С. 242-250
- 4 Елеукунов Ш. Учёный художник / Ш. Елеукунов // Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – С. 263-269

ӘОЖ 808.5:37

Салимова Ж.М., Касенов С.Т.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ОРНЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ халқының тарихында ерекше орны бар шешендік сөздер туралы баяндалады. Барлық халықтың тарихында шешендік өнер ерекше орынға ие. Ал қазақ халқының шешендік өнерін ерекшелейтін бірнеше себеп бар. Біріншіден, шешендік сөз иелері – билер халықты басқару ісіне араласып, ел мен ел, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынасты үйлестіріп, айыптаушы, қорғаушы және жазалаушы қызметтерін атқарып отырған. Сол әрекетімен елдегі саяси-әлеуметтік жағдайды реттеуге араласқан. Екіншіден, халыққа өмірдің мәні, жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, батырлық пен қорқақтық, ерлік пен ездік, мәңгілік пен мезеттік туралы философиялық терең насихат сөздер айтып, қоғамның рухани дүниесін айқындап, дұрыс өмір сүрудің бағыттарын айқындаған. Қазақ шешендік сөздері халық арасында ауызша тарап отырған.

Кілт сөздер: шешендік өнер, халық даналығы, билер

Шешендік өнері – Жер бетінде адам қоғамы, сөз, тілдесу пайда болғаннан бері өмір сүріп келе жатқан қоғамдық құбылыстардың бірі. Оның негізі – адамның өз ойын өзгелерге көркемдеп жеткізуі, өз позициясының дұрыс екенін дәлелдей білуі, басқаларды сендіре білуі десек, бұндай қасиеттердің бәрі ықылым заманнан адам қоғамында өмір сүріп жатқан әрбір жанға қажет болғанын сөзсіз.

Халқымыздың көне ауыз әдебиетінің арада талай ғасырлар өтсе де ұрпақтан-ұрпаққа тарап, ел зердесінде мықтап орныққан, танымдық мәнін, тәрбиелік мазмұнын әсте жоймаған заман ағымына қарай қайта жасарып, айрықша көпшілік ілтипатына ие болып отырған түрі - шешендік сөздер.

Қазақта «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мәдени қағида бар және ата-бабамыз оны рухани-мәдени ту етіп ұстай білген. Осы тұрғыдан алғанда заманауи мәденеттанулық ізденістер үстінде ең алдымен, қазақтың дала мәдени философиясын ұлттық фольклордан, оның ішінде шешендік сөздерден іздеп, қазақ ұлтының өмірлік мәдениетін, елдің өзіндік мәдени таным жүйесін, ой толғау үрдісін аршып алуға болады және оны қазақ шешендік сөз өнерін этномәдениеттанудың көздерінің бірі ретінде қарау қажет. Осы тұста қазақ шешендік сөз өнеріндегі рухани-мәдени ойлар мен идеялар ұлттық мәдениеттанудың негізгі әрі метатеориялық, әрі әдіснамалық арқауы болады.

Шешендік сөздерде қазақ даласы көшпелілерінің бүкіл коммуникация жүйесі мен дүниетанымның дәстүрлі ұлттық логикасы, қозғалу ритмі жатыр.

Еліміздің рухани мәдениетінде шешендік өнері өзінің қоғамдық-тарихи өмірді шыншылдықпен бейнелеу тұрғысынан да, мәдениеттанулық ой қозғау тұрғысынан да, сондай-ақ мәдени құндылықтар жүйесінің молдығы тұрғысынан да ерекше мән-мағынаға ие. Төл тарихымыз, мәдениетіміз, заңымыз, саяси, құқықтық мәдениетіміз туралы сөз қозғағанда алдымен фольклорлық мұрамызға жүгінбей тұрып толымды тұжырымдар жасауға болмайды. Әр халықтың мәдениеті тек сол мәдениеттің өзіндік құндылықтары аясында және өзіндік контекстінде ғана толық түсінікке ие болады.

Қазақ мәдениетінің басты ерекшелігінің бірі – қазаққа сөз қонған халық болуы, демек қазақтағы ақылдылық тіл мәдениетімен байланысты болған деуге ғылыми негіз бар. Билердің қара қылды қақ жарған әділдігі туралы естеліктер, билердің айтқан нақыл сөздері ұрпақтан ұрпаққа беріле отырып, осы күндерге дейін жетті, бұл дала халқының сөз құдыретіне деген құрметін, оны ұмытпай ұрпақтан ұрпаққа жалғастыруға деген ұмтылысын білдірсе керек. Өйткені қазақтың рухани мәдениетінде ерекше орын алатын билер шығармашылығы туралы естеліктердің осы заманға дейін жетуінің бір себебі де осы қазақ халқының сөз қадірін биік бағалаушылығының арқасы екені даусыз. Сөздің парқы мен нарқын біліп, қадірін түсінген, сөздің астарынан сыр ұғып, тауып айтылған бір ауыз сөзге тоқтай білген. Бұл – қазақтың табиғи қалпы, рухани – мәдени деңгейі.

Қазақ халқында шешендік өнердің дамуы елдің саяси өмірімен байланысты. Ел басқарған ханның емес, халық сөз ұстаған бидің жыраудың айтқанына құлақ қойған. Дала демократиясының осындай би, шешенді тыңдайтын әдеті халық пен билікті жалғастырушысы, би-шешенді мойындаған, құрмет тұтқан.

Ел ішіндегі дау, жанжал, ұрыс, қақтығысының барлығы би, шешендердің бір ауыз сөзімен шешіліп, жол тауып отырған.

Қазақ халқындағы шешендік сөздерді:

- Ел ішіндегі дау-дамай, жанжал, т.б. реттейтін;
- Билік, төрелік айтатын, заң шығаратын;
- Ұлттық сана-сезім, рухани байлық негіздерін қалыптастыратын

сөздер деп топтауға болады.

Ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына қазақтың шешендік сөзінің тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV- XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалкиіз, Бұқар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билермен жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолын- дағы күрес жылдары еді. Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз.

Өз кезегінде шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы, дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде ғана емес, оңаша ой

толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кендігі менде ерекшеленеді. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады.

Шешендік сөз – адамзат тарихындағы рухани материалдық мәдениеттің дамуының негізгі құралдарының бірі. Шешендік сөз – сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнердің саласы. Шешендік өнер – адамзат өркениеті тудырған рухани-мәдени құндылықтардың бірегейі. Сондықтан шешендік өнермен оның тарихы-адамзат мәдениеті тарихының сабақтас бір бөлігі, тілдік орта, тілдік дағды қалыптастыруда негізгі доминант.

Сондықтан бұл үрдіс, біріншіден, шешендік сөз иегерлерінің рух бостандығында бүгінгі егемендігіміздің тамыры жатқандығын еріксіз мойындатады. Ата-бабаларымыздың ой азаттығы мен сөз азаттығы – кезінде бүгінгі күн үшін қаланған рухани-мәдени негіз. Халқымыздың көне рухани мұраларын біз қалай түсінеміз, қалай игереміз, соған қарап біздің рухани-мәдени мүмкіндіктеріміздің шегі анықталады. Екіншіден, біз олардың мәдени астарын қаншама айқынырақ анықтаған сайын, соншалық олар мәдени сананың субстанциялық негізі бола береді. Егер халық үшін қызмет ету – шешендік сөздің өмір сүру шарты болса, ал оның мәдени дүниетанымдық маңызын ашу – мәдениеттанудың міндеті. Үшіншіден, шешендік өнердің мәдениеттанулық өзегі және мәдени астарына үңілудің өзі қазіргі ұлтымыздың жаңа рухани сапасын тіктеп келе жатқан Тәуелсіз мемлекетіміздің жарқын келешегін қалыптастыруымыздағы алтын дінгегі болатын мәдени-филолософиялық базасын, ізгі мінезді тұлғалық жүйесін орнықтыру тарапынан да маңызы зор болмақ. Олай болса, би-шешендердің сөз саптау өнері отандық мәдениеттану ғылымының танымдық өрісі, рухани нәрі болатыны анық.

Шешендік сөз өнері – ұлттық мәдениеттің қыр-сырын терең түсіну үшін үлкен негіз және әдіснамалық құрал. Шешендік сөз өнерінің шеңберінде қазақтың этномәдени ойлау дәстүрі қалыптасқан деуге болады. Онда экзистенциялық таным процесі мен халықтың идеялық ізденістері, ұлттық ойлау үлгілері көрініс тапқан. Сол себепті қазақтың шешендік сөз дәстүрі ірі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде өзінің ғылыми құндылығымен қатар, жоғары рухани күш ретінде де маңыздылығымен ерекшеленеді.

Егер шешен сөйлеу ата-бабамыздың тұжырымды да, түйінді ой айту дәстүрі десек, онда олар қалдырған рухани-мәдени мұраларды түсініп, тани білу бүгінгі ұрпақ парызы. Ондай болмаған жағдайда қазақ елінің ұлттық мәдени танымы мен сана-сезімі күңгірт тартады да тұрады. Сырттан келетін күштердің ықпалы мен әсеріне талғаммен қарап, тойтарыс беру қуаты әлсірейді де, оп-оңай ноқтасыз-жүгенсіз солардың жетегінде кетуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Адамбаев Б. Қазақтың шешендік өнері. – Алматы, 1984.–136 б.

2 Қарсыбекова. Қазақ шешендік өнердің қалыптасу тарихынан/ Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы, 2007-маусым, 53-55 б.

3 Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. – Алматы: Баянжүрек, 2007.- 296 б.

4 Молдабеков Ж. Шешендік: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2009. – 432 б.

5 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997.– 208 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

Серікболқызы Ә., Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫН ОҚИТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС – ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада жоғары оқу орындарында «Қазақ әдеби сынының тарихы» және өзге де пәндерді оқыту барысында қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдердің тиімділігі қарастырылған. Ұжымдық оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологиялары мен дебат ойынының заман талабына сай шығармашыл тұлға, кәсіби білікті және шебер маман ретінде қалыптасуларына тигізетін игі әсерімен қоса сыни ойлау дағдыларын жетілудегі маңызы сараланған.

Кілтті сөздер: Әдеби сын, жанр, технология, әдіс - тәсіл, рецензия, мақала, эстетика, әдістеме, интерактивті оқыту.

Әдеби сын – білім алушыға тура жол көрсететін ақылшы. Көркем шығарманың көркемдігіне баға беріп, бейнеленген өмір шындығының қалай көрініс бергенін талдап, оның мән-маңызын түсіндіретін ғылыми-публицистикалық стильдегі жанр. Әдеби сынның сыни мақала, сын пікір, шолу мақала, эссе, әдеби портрет секілді жанрлық түрлері бар. Профессор Д. Ысқақұлы әдеби сын жанрларын: «әдеби хабар, аннотация, рецензия, мақала, шығармашылық портрет, әдеби шолу, эссе, сыни пікір, әдеби сын» [1], - деп жіктеген. Сыни хабарлама - шағын зерттеу, шығарма жетістіктері мен кемшіліктері туралы хабарлау, баяндау. Сыни мақала – әдеби сынның негізгі жанрларының бірі. Сыни мақалада көркем шығарманың тақырыбына, идеялық мазмұнына, тілі мен стиліне талдау жасалып, баға беріледі. Сыни мақала көркем бейнеленген әлеуметтік, адамгершілік, эстетикалық проблемаларды, шығарманың идеялық-көркемдік жағын қарастырады. Сыни мақалада көтеріліп отырған мәселеге қатысты дәлел, бір немесе бірнеше кітаптан дәйектер келтірілуі тиіс. Білім алушыларды әдеби сын жазуға баулу тек шығарманың мазмұнын түсінуге ғана емес, сол шығарманың тууына себеп

болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды да терең түсінулеріне мүмкіндік береді. Өйткені көркем шығармадағы айтылған ойлардың әлеуметтік астарына мән беру керек. Сонда ғана сын өзінің жанр ретінде неге дүниеге келгенін, не үшін қажеттігін дәлелдей алады.

Жоғары оқу орындарында әдебиеттің сынын оқыту әдістемесі әлі де болса нақты бір жүйеге түспей келе жатқаны анық. Кеңес кезеңінде де, тәуелсіздік жылдары да әдебиетті оқыту әдістемесінің ізденіс аймағы орта мектепке бағытталды да, жоғары мектепте оқытудың әдіснамалық негіздері мен әдістемелік жүйесі кешеуілдеп келеді. Әдебиеттану ғылымының негізгі саласы ретінде қазақ әдеби сынын жанрлық тұрғыдан толыққанды меңгерту үшін жан-жақты терең білім, ідіскерлік шеберлік, тың ізденістер қажет екені анық.

Әдеби сынды оқытудың педагогикалық жолдары мен әдеби шығармаларды оқытудың психологиялық, философиялық негіздерін зерделеу басты міндет. Сондай-ақ, «Қазақ әдеби сыны тарихы» пәнін оқытудың ғылыми әдістемелік негіздерін құру бағытында ізденіс жасай отырып, әр кезең әдебиетінің көркемдік сапасын айқындап, ұлттық әдебиеттің тарихи қалыптасып, даму тенденциясын бүгінгі күн тұрғысынан бағамдап, тың көзқарас, ой-пікір білдіріп, байламды тұжырымдар жасауға әбден болады.

Сын жанрын оқыту барысында интерактивті әдістерді қолдану тиімді болып табылады. Бұл ең алдымен білім алушы мен оқытушының қарым-қатынасының белсенділігін арттыраттыруда маңызды рөл атқарады. Содай-ақ интерактивтік оқыту – танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы болып табылады. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын-ала болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі білім алушының жетістіктерін, интеллектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы шарттарын жасау. Интерактивтік оқытудың мәнісі топтағы барлық білім алушының таным үрдісімен қамтылады. Олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге мүмкіндік алады. Жоғары мектепте білім алушы білімгерлерге «Қазақ әдеби сынының тарихы» пәнін оқыту барысында талдауға объект болатын шығарманың немесе мақаланың ішкі-сыртқы ерекшеліктері: «тақырыбы мен идеясы; басты образдары, характер композициясы, олардың типтілігі; шығармадағы жанама образдар табиғаты, олардың бас кейіпкерлермен қарым-қатынасы; жағымысыз образдар, солар арқылы көрінетін қайшылықтары; композициялық құрылыс, олардың формалары, қызметі (пролог, эпилог, баяндау, пейзаж, диалог, портрет, монолог т.б.); шығарманың сюжеті; шығарма тілі (баяндау, пролог, эпилог, афоризм, мақал-мәтелдер) ондағы кейіпкер тілі (монолог, диалог); шығарманың жанрлары, олардың табиғаты мен анықтамалары, эпос, поэзия, драма бөлімдері, бұл жанрлардың тарихи процесте көрінетін орны; жазушының өзіндік стилі, әдісі, көзқарасы; дәстүр мен новаторлық тұрғысынан автордың ашқан жаңалығы, оригиналдығы және т.б.» [2, 82]

талдай отырып, сыни тұрғыдан баға беріп, өз ой-көзқарастарын ортаға салып, талқылау барысында жүзеге асырылады.

Қазақ әдеби сынының тарихы» пәні бойынша семинар сабағында ұжымдық оқыту технологиясын қолдану арқылы жекелей, вариациялық, жұптық, топтық жұмыстардың тиімділігі зор. Мысалы «Қазақ әдебиетіндегі сыншылдық ойдың арналары» деп аталатын тақырыпты өту барысында топтық жұмыс арқылы тапсырмаларды бөліп беріп, әр кезеңдегі қазақ зиялыларының сын жанрының қалыптасып, дамуына қосқан үлестерін бүгінгі күн талабы тұрғысынан саралату арқылы сабақтағы белсенділіктерін арттырып, бастамашылдығын, ынтасын, сыни ойларын ұштай түсуге болады. Бұрынғыдай студент тек оқытушының бағасына ғана тәуелді болмай критерийлер, өзін-өзі, өзара бағалау жүргізу арқылы шындыққа ұмтылып, сыншылдыққа тәрбиеленеді. Топтық жұмыста оқытушы мен студент арасында ынтымақтастық жағдайы орнап, студенттер бірін-бірі тыңдауға, оқытушыға құрметпен қарауға, өзіндік жұмыс жасап, өзінің пікірін ашық айтуға дағдыланады.

«Қазақ әдебиеті сының тарихы» сабағы ғана емес, мамандануға арналған басқа пәндерді өту барысында сыни көзқарастары бар, бәсекеге қабілетті, «Мен» менталитеті қалыптасқан, кез келген тығырықтан шапшаң шешім шығара алатын тапқыр, өзіне сенімді, шығармашыл тұлға қалыптастыруда дебат ойының алар орны ерекше. Дебат – сөз бен ойдың тартысы. Ойында сөз жарыстыра отырып, қарсыласқа ұтымды жауап қайтару, өз идеянды қорғап шығу – үлкен шеберлік. Тарихқа көз жүгіртсек, дебат арқылы талай мәселелер талқыланып, шешімін тапқан. Бүгінде де бұл өнер өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Жалпы дебат дегеніміз – пікірсайыс, жарыссөз, айтыс десек те болады. Шешендік өнер мен ой ұшқырлығы сынға түсетін ойын. Дәлелдер мен фактілерге сүйенеді. Белгілі бір тәртіпке бағына отырып, ойыншылар бір-біріне құрмет танытады. Сондықтан оны дұрыс жоспарлай білу керек. Қатысушы білімді, батыл және әдепті болуы тиіс. Ең бастысы, дебат – ұрыс алаңы емес, нақты тақырып аясында арнайы ережелер негізінде ой жарыстыру. Ол білім алушылар үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Ортасы өзгереді, достары көбейеді. Сөйлеу мәдениеті қалыптасып, ойды тиянақты жеткізуге дағдыланады. Үнемі ізденісте болады.

Пікірсайыста жетістікке жету үшін көзқарас, мықты мінез, өз ұстанымын дәлелді түрде қорғай білуге жетелейтін ұмтылыс маңызды. Ол үшін көп кітап оқып, танымдық бағдарламаларды қарап, қарым-қатынас орната білу, аргументация дағдыларын дамыту бойынша үнемі жұмыс істеу керек.

Жоғарыда аталған технологиялар мен әдіс-тәсілдер құрамында «Оқу, жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау да» ең тиімді болып келеді. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - ой қозғай отырып, білім алушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сын

тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Білім алушы - ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім - әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мередит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының сандаған стратегиялық түрлері бар. Олар өтілетін тақырыпқа, мақсатына, соған байланысты сабақ барысында орындалатын тапсырма түрлеріне ткілей байланысты. Барлық түрін қамтып, мысалдармен дәлелдеуге келсек, мақала аясы көтермейтіні анық. Тек сабақ құрылымы жайында айтар болсақ, қызығушылықты ояту, мағынаны тану, рефлексия деп үш кезеңге бөлінеді. Ал, стратегияларының кейбір түрлерін атай кетсек, кластер (топтастыру), инсерт (түртіп алу), Венн диаграммасы, кубизм стратегиясы, «Синквейн» тәсілі (мұны бес жолдан тұратын өлең деп те атайды) т.б. Яни, барынша сын тұрғысынан ойлауға ниеттенген ойшыл болу үшін, әркім сапалы логикалық пайымдау деген түсінікке не жататынын түсінуі керек және сапалы пайымдауды қолдану мен қарастыруға қатысты міндеттемелері болуы керек. Мұндай түсінік үшін қажетті білім қарастырылатын мәнмәтінге қатысты салалық білімді, жалпылама және мамандандырылған салалар бойынша дәлелдемелер мен зерттеулердің қағидаттары мен стандарттарын білуді, сын тұрғысындағы түсініктерді білуді және тиісті стратегиялар мен эвристиканы білуді қамтиды [3].

Қазақ әдебиетіндегі сыншылдық ойлардың негізін қалыптастыруда сабақтан соң, үй тапсырмасы ретінде рецензия жазу жұмысын кеңінен пайдалану да тиімді болып табылады. Студенттердің бұл тапсырманы да ерекше ізденіспен және қызығушылықпен орындап келетіндіктерін тәжірибе барысында өз дәлелін көрсеткендігін зор сеніммен айтқымыз келеді.

Заманауи технологияларды тиімді пайдалана білу мәселелерін шешуге дайындаудың әдістемесі – студенттердің кәсіби құзырлылығы деңгейінің жоғарылауына да әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ысқақұлы Д. «Сын шын болсын». — Алматы: Санат, 1991. - 288 бет.
- 2 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау әдістемесі. – Алматы: «Ұлағат», 2011. – 344 бет.
- 3 Ананьев Б.Г. Психология. – Москва: Просвещение, 1976. – 340 с.
- 4 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. Оқу құралы. – Алматы, 2013. – 448 бет.

ӘОЖ 821.512.122.09

Серікболқызы Ә., Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

XX ҒАСЫРДЫҢ 1950-70 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ әдеби сын жанрының XX ғасырдың 1950-70 жылдардағы даму сипатына шолу жасалып, сыншы, ідебиеттанушы ғалымдар еңбегіне бүгінгі күн тұрғысынан баға беріліп, ғылыми тұрғыдан тың ой-пікір, көзқарастар сараланады.

Кілтті сөздер: Әдебиет, әдебиеттану, сын жанры, халық ауыз әдебиеті, эстетика, жазба әдебиеті, сыншы.

Әдеби сын жанры әдебиеттану ғылымының негізгі саласы ретінде көркем әдебиеттің өткеніне, бүгінгісі мен келешегіне барлау жасап, ұтымды және кемшін тұстарын айқындап, шығармашылықты шыңдап, алға ілгерту мақсатында бағыт-бағдар да сілтеп отыратын маңызды қызметі айрықша екені баршамызға аян. «Сын түзелмей, мін түзелмейді» деп халқымыз тегін айтпаса керек. Сын жанрының арғы бастауы халықтық эстетикамен тікелей байланысты екенін әдебиеттанушы ғалымдар барынша айтып, дәлелдеп келеді. Ауыз әдебиеті үлгілерінен халқымыздың көркемдік түсінік-танымы мен талап-талғамының өресін анық байқаймыз. Өзге халықтар сияқты қазақ елі де сонау бағзы замандардан бері сұлулық пен әсемдік әлемін ерекше бағалап, түйсігімен сезініп, саналарында салмақтап, қасиетін қадірлеп, ерекше ардақтаған. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері ширек ғасыр бойы халықпен бірге жасап келе жатқан төл мәдениетімізді, салт-дәстүр, мәдени мұраларымызды жинақтап, қайта қарау мүмкіндіктерін жасау үстінде. Кез келген халық өзінің ұлттық құндылықтары арқылы елдігі, халықтығын танытар болса, қазақ халқының да өзіне тән қастерлі сипаттары – тілі, әдебиеті, тарихы, сал-дәстүрі тереңге тамыр жайған мәңгілік қазынасы болып табылады. Жазба әдебиетіміздегі сын жанры осы халықтық шығармашылықты өзекті арна етіп, өзінің ғылыми тұрғыдан қалыптасып, даму кезеңдерінен өтіп, қоғам тарихымен, әлеуметтік саяси жағдайымен біте қайнасып келеді.

Әдебиет – қоғамдық өмірдің көркем айнасы, сондай-ақ халықтың рухани деңгейінің даму көрсеткіші ретінде мемлекет үшін айрықша маңызды мәселе десек те болады. Осы орайда академик З. Қабдоловтың: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, көркем тарихы» [1,25], – деген пікірі сөзімізді растай түседі.

Осы орайда, XX ғасырдың екінші жартысындағы кезең қазақ әдебиетін салыстырмалы-тарихи теориялық және сын тұрғысынан зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектері бүгінгі таңда заман талабына сай арнайы қарастыруды қажет етеді. Өйткені, оларды танып, білу арқылы сол кездегі

әдебиеттанудағы ғылыми ізденістерді саралауға мүмкіндік туады. Әдебиетті зерттеу – ауқымы зор еңбекті талап ететін іс. Ол жалпы әдеби процесті зерттеу бағытында және жекелеген көркем шығарма мен суреткер еңбегін бағалау арқылы жүзеге асырылады.

Ұлттық әдебиеттану ғылымы мен әдебиет сыны өкілдерінің өсіп, әртүрлі бағытта, көптеген арналармен жедел дамып, қауырт көтерілген ең жемісті дәуірі – ХХ ғасырдың ІІ жартысы болып табылады. Аталмыш кезеңде Кеңес өкіметінің қырағы бақылауы, әрдайым коммунистер саясаты мадақталып, әдебиетте, өнерде таптық көзқарастар қылаң беріп отыратынын айтпасақ та білеміз. Алаш қозғалысы, ұлттық мұраларымыз, фольклорлық шығармалардың біразы, ежелгі әдебиеттер туралы бір жақты көзқарастар орын алып келгені белгілі. Дегенмен, тұтастай алып қарағанда, бұл кезеңдегі қазақ әдеби сыны жанр ретінде қалыптасып, әлем әдебиетіндегі, әсіресе, орыс Еуропа топырағындағы методологиялық тәсілдерді, түрлі мектептердің сабақтарын, ұлы ойшылдар, әдебиетшілер, сыншылар мұрасын біраз меңгеріп, оларды ұластыра дамытып, ұлттық өнерді талдап-бағалап, саралауда көп іс тындырды.

Қай елдің болсын кез келген кезең әдебиеті дамуына ықпал ететін тарихи-әлеуметтік жағдайлар болады. Қазақ елінің әдебиетінің де, әдебиет туралы ғылым мен сынның да дамуына өз кезінде Сталиннің жеке басына табыну салтын сынау, демократиялық нормаларды қалыпқа келтіруге тырысу жайлы партияның нұсқаулары әсер еткенін білеміз. Бұрын қатып-семіп қалған коммунистік қағидалардың босаңсуы «жылымық» деп аталатын кезеңді туғызған болатын. Одақтық әдебиет те, ұлт әдебиеттері де осы мүмкіндікті пайдаланып, өздерінің қордаланып қалған мәселелерін көтерді. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті 1957 жылы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулы қабылдады. Онда 1950 жылдары жаппай сынға ұшыраған мәдени мұраны қайта қарау, сын тұрғысынан қарап, пайдалану жайы жан-жақты қозғалды. Бұл бұрынғы нигилистік көзқарасты қайта қарауға бетбұрыс болды. Осы мақсатпен 1959 жылы Ғылым Академиясында мәдени мұраға байланысты үлкен ғылыми конференция ұйымдастырылған болатын. Конференция ұсыныстарына сәйкес қазақ халқының фольклорлық мұралары мен әдебиеті тарихының мәселелері жан-жақты зерттеле бастады. «Сын көзімен қарай» отырып, бұрын шығармашылығы қайшылықты делінген ақын-жазушылар еңбектері жайлы тың пікірлер туды. Әдебиеттанушы ғалымдар осы тың, жаңа байламдарға сүйеніп, алпысыншы жылдардың басынан бастап, қазақ әдебиеті өзінің туу, қалыптасу, зерттелу жайын сын тұрғысынан жинақтауды қолға алды. Газет-журналдар, ғылыми басылымдар, баспалар, жоғары оқу орындары, Ғылым Академиясының Әдебиет институты әдебиет сыны мен ғылымының өсуіне барынша өз үлестерін қосты десек болады. Яғни, кеңес заманының қыспағына қарамай көркем әдебиет, сын саласы, әдебиеттің өзге де жанрлары ұлттық рухтың негізгі ұраншысы бола білді. Әдебиет сыны басқа жанрлар

сияқты өз арнасын тауып, қарқынды өсіп, дами бастады. Жанрлық мәселелер, жеке қаламгерлер шығармашылығы, белгілі дәуір мен кезең әдебиеті, текстология, библиография, фольклортану, әдеби байланыстар, анықтамалық энциклопедиялық еңбектер, оқулықтар, ұжымдық зерттеулер өрістеп, соған сәйкес әдебиетші-сыншы, әдебиетші-ғалымдардың маманданған легі күн санап сапалық тұрғындан өсе бастады.

Сынның мақсаты – өнер туындыларының тууы, оның оқырманның жанына, ішкі әлеміне әсер етуін анықтау және әдеби пікірталас, әдеби ағымдардың эстетикалық жарысын көрсетіп, жаңашылдықты айтып отыру, оқырман мен қаламгердің арасына алтын көпір болу. Әдебиеттанушы ғалым А.Байтұрсынов: «Әдебиет алқасына кіретін шығармалар қара сөз, дарынды сөз болып екі айырылады. Сынға түскенде, мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніп, сынға түседі. Қара сөздер, мейлі әуезе, мейлі әліптеме, мейлі байымдама болсын – ғылым таразысына түсіп, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, теріс қарайды, шынында сондай нәрсе ме, топшылауы дұрыс па, дәлелдері толық па, сипаттары күшті ме деп, со жағынан тексереді» [2, 266-267], – деген болатын.

Қазақ әдебиеттануы мен әдебиет сыны әлемдік орыс, Еуропа мәдениетіне тән методологиялық тәсілдерді меңгеруді, ұлы ойшылдар мен түрлі әдеби мектептерден үлгі ала отырып, дамыды. Әдебиеттанушы ғалымдардың, сыншылардың өзге өркениет мұраларын меңгере отырып, өз өткенімізді тануда ұлттық өнер мен әдебиетті дұрыс бағалап, саралауда көп іс тындырғанын сүбелі еңбектері арқылы білеміз.

Қазақ сөз өнерінде 1960-70 жылдары әдеби сынның туып, қалыптасып, даму тарихында ұлы А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, С.Сәдуақасов, С.Сейфуллин, Қ.Кемеңгеров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов сияқты алыптарымыздың еңбектерінен бастау алып, Ғ.Тоғжанов, Ы.Мұстамбаев, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Ғ.Мұстафин, Қ.Нұрмаханов, А.Нұрқатов, Ә.Тәжібаев, М.Қаратаев, С.Қирабаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Ш.Елеуқенов, Ө.Тұрманжанов, Қ.Әбдіқадыров, А.Тоқмағамбетов, Ж.Жұмаханов, Т.Нұртазин, С.Сейітов, Р.Бердібаев, т.б. көптеген зерттеуші - ғалымдарымыздың әдеби-сын мен әдебиеттануда қалдырған еңбектерімен ұласады. Қазақ қаламгерлерінің қарымды еңбек еткен жемісті жылдар осы кезең болды.

1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында әдеби сынға көңіл бөлудің үлкен бір көрінісі – сын кітаптарының көптеп жарыққа шығуы болды. Атап айтар болсақ, М.Әуезовтың «Әр жылдар ойлары» (1959), С.Мұқановтың «Өсу жолдарымыз» (1960) кітаптары. Осыған жалғас аға буын әдебиет зерттеушілері Қ. Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев еңбектері де біртіндеп жариялана бастады. Кезінде әдеби-сыншылдық қызметі партиялық тұрғыдан сыннан көз ашпаған ғалымдар еңбегі ғылыми-шығармашылық ізденудің жаңа белесін танытты. Қ. Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» (1958), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (1960) атты екі томдық зерттеулері жарыққа шықса,

Е.Ысмайловтың «Ақындар» монографиясы, «Сын және шығарма» (1960), «Әдебиет жайлы ойлар» атты зерттеулері мен сын кітаптары басылып шықты. Осы кезеңдегі әдеби сынның дамуына сүбелі үлес қосқан қаламгерлер Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Ә.Тәжібаев, М.Қаратаевтардың жазған зерттеулері тың көзқарастарымен, құнды ойларымен бағаланды.

XX ғасырдың алпысыншы жылдары сын жанрында, әдебиеттің теориялық бағытында терең де ойлы зерттеулер жазған ғалымдардың бірі – академик З.Қабдолов. Ғалымның: «Көркем сөз – құдіретті нәрсе» [3,58], деген ой-пікірі өте құнды. Сөз өнерінің қыр-сырын ашатын әрі өмірмен, қоғаммен байланыстыра зерттеуге арналған «Сөз өнері», «Әдебиет теориясы», «Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері» сынды еңбектері әсіресе, жоғары оқу орындарында филолог студенттер қолдан түсірмейтін оқулықтар ретінде пайдаланылып келеді.

Бүгінде әдеби дамудың ерекшеліктерін көрсетуге дерек боларлық әдеби материалдарға қазақ сөз өнері өте бай екені анық. Әдебиетіміз жүріп өткен жолдарды, бел-белестерді айқындау, саралау – қазақ әдебиеттану ғылымының басты нысаны болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 бет.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: Атамұра, 2003.–216 б.
- 3 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 532 б.

УДК 8.82 (82-1.29)

Симбаева С.

Maqsut Narikbaev Universiteti, Астана қ., Қазақстан Республикасы

Байбатанова Ф.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ӘДЕБИ МҰРАНЫ САҚТАП, ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ИНТЕРМӘТІННІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа: мақалада интермәтін ұғымы, оның әдеби мұраны сақтап, заманауи контексте жаңғыртудағы ролі мен қызметі туралы айтылады.

Түйін сөздер: интермәтін, мәтінаралық диалог, әдеби мұра, заманауи контекст.

XXI ғасыр жаһандану процесінің қарқын алуымен ерекшеленеді. Соған орай, біз қазір бірыңғай ақпараттық қолжетімді кеңістікте өмір сүріп жатырмыз. Адам балалық шағынан бастап түрлі ақпаратты естіп, оны өз өмірінде қолданады. Бір ақпараттың өзін бірнеше дереккөзден, түрлі медиакеңістіктен естіп, оқуы да ықтимал. Мысалы, Әлихан Бөкейхановтың:

«Ұлтқа қызмет ету білімнен емес мінезден. Мінезді болыңдар! Жер — Отан! Сол жер үшін әр қазақтың қаны мен тері төгілген! Жердің үстіндегі барлық игілік қазақ ұлтына қызмет етуі керек! Оның әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалуы керек! Отанды сату ұлтты сатумен бірдей!» - деген пікірін көркем әдебиеттен де, заң туралы жазбалардан да, публицистикадан да кездестіруге болады. Сонда бұл қалай деген заңды сұрақ туындайды. Бүгінгі таңда жағымсыз эмоция тудыратын плагиат ойымызға келуі де заңды. Алайда қазіргі таңда оны әдебиетте қалыптасқан «интермәтін» ұғымы ретінде қабылдаған жөн.

«Интертекстуалдылық» немесе жоғарыда аталған «интермәтін» терминінің мағынасы: *inter* – аралық, *text* – мәтін. Олай болса, интертекстуалдылық - бұл автордың шығармашылық көзқарасынан туындап, кез келген тарихта, өмірде орын алған оқиға, факті, құбылыс, сезім, көңіл-күйді және т. б оқырманға жаңа қырынан жеткізу. Жазушы, ақын немесе публицист тіпті тарихшының да бұл амалды қолдануына тура келеді. Себебі еңбек жазу барысында ақпарат жинайды, ғылыми дереккөздерге сүйенеді. Жадында сақталған ақпаратты өз көзқарасы, пайымы тұрғысынан өңдеп қолданады. Өйткені болған, тарихта қалған оқиғаны ешкім өзгерте алмайды.

Сол себепті де кез келген мәтін басқа көптеген шығармалардан идеялар, формулалар, сюжеттер және тіпті бүкіл сөз тіркестерін бойына сіңірген интермәтін түрінде көрініс табады. Әрбір еңбек көптеген мәтіндердің өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады және ол өзі жаңа кітаптардың, әңгімелердің, мақалалардың, т.б. қайнар көзіне айналады.

Мәтіндердің өзара әрекеттестігі немесе диалогі туралы алғашқы болып. М. Бахтин пікір айтқан, ал «интермәтін» ұғымын француз зерттеушісі Юлия Кристева 1967 жылы енгізген. Француз философы және әдебиеттанушы Р. Барт пікірінше, кез келген мәтін бастапқы автордікі болудан қалады екен. Өйткені автор толық өз ойын жеткізгісі келсе де, алдыңғы өзіне дейінгі мәтіндерден идея алады. Еңбектің авторына өзіне дейінгі жазушы, зерттеуші неғұрлым көп ұнаса, оған соғұрлым көбірек жүгінетін сияқты. Осылайша, кейбір тұтас ой, сөз тіркесі, сөйлемдер алынады. Сөйтіп интермәтіннің қолданылу алғышарты жасалады. Әрине, бұны плагиатпен шатастыруға болмайды, себебі автор өз көзқарасын, қорытындысын немесе сол оқиғаға үкімін өзі береді.

Интермәтін мәселесі ежелден зерттеушілердің қызығушылығын тудыруда. Ол туралы Марсель «По поводу «стиля» Флобера // Хроники, 1928; Томас де Квинси «Палимпсест человеческого мозга» *Suspiria de p̄mfundis* // Исповедь англичанина, любителя опиума, 1845; Хосе Луис Борхес «Пьер Менар, автор «Дон Кихота». Нем, 1939»; Ролан Барт «Литература и прерывность // Критические опыты, 1962; Мишель Фуко «Фантастическая библиотека», 1967; «Критика и творчество // Репертуар III»,. 1968; Натали Пьеге-Гро «Введение в теорию интертекстуальности», 2008; Жерар Женетт «Палимпсесты» сияқты зерттеулерде көрініс тапқан [1, 47].

Ал бұл мәселеге қатысты отандық зерттеушілер А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Н. Келімбетов кейіннен Г. Пірәлі, А. Қыраубаева, А. Ісімақова, А. Темірболат, т.б. өз пікірлерін білдірген.

Қазіргі әдебиет өзіндік ерекшелікке ие. Бірінші кезекте жанрының алуан түрлілігі мен алуан бағытта жазылатынын айтуға болады. Классикалық романдан бастап постмодерн эксперименті авторларға өз идеяларын қалай жеткіземін десе де еркіндік береді. Соның ішінде көпмәдениетті және ғаламдық тәсілдердің қолданылуы оқырманға жағымды әсер қалдыру үшін эмоционалдық-мәдени контекст ұсына алады. Осы постмодерндік эксперимент арқылы қазіргі жазушылар интермәтінді көбірек қолдануда.

Жалпы интертекстуалдық мәтіннің қолданыс аясы мен тынысын кеңейтіп, басқаша пайымдауға, уақыт кеңістігінде өзгеше саралауға мүмкіндік береді. Мәтіннің бастау алған қайнаркөздерінің өзінен кейін де өмір сүре беруіне ықпал етеді. Нақтырағында, кез келген мәтін өзгелердің кеңістігінде қайта жанданып, қосымша мағына жүктейді. Бұл процесс әдебиет шекарасынан асып, ол бүкіл әлемдік мәдениетті қамтиды.

Жалпы интертекстуалдылық туралы былай деуге болады:

- оның әрекет ету кеңістігі мен географиясы кең, әлем әдебиетінің барлығында және барлық кезеңінде болған, бола да бермек;

- бұрынғыны жаңаша саралауға, ұмыт болып бара жатқан дүниені жаңғыртуға мүмкіндік береді;

- заман ағымын бағамдауға, зерделеуге септігін тигізеді.

Ал қазақ әдебиетіндегі жаңа амалдар мен тәсілдер және көркемдік жүйенің қалыптасуы тың эксперименттер жасауға итермелеуде. Осы тұста интермәтін де заманауи ойлау жүйесіне бейімделіп көрініс таба бастады. Оған бірқатар халық жадында сақталып қалған, алайда уақыт өте келе көмескілене бастаған ұғымдар мен сенімдердің заманауи контексте берілуінен мысалдар келтіре отырып, көз жеткізуге болады.

Алмас Нүсіптің «Тай» хикаятында берілетін қанатты жылқы туралы оқиғаны қарайық. Онда жылқының қанаты туралы халық арасындағы пайымды: «Құдайдың тегін жаратпаған жануарын жайратып тастағаным аздай, енді етін сатып пайдаға кенелмей-ақ қойдым. Жарықтық, тұлпардың киесі болады деуші еді, күнәм сәл де болса жеңілдер...

- Осы оқиғадан кейін көкең байғұс әрең оңалды, – дейді апам. – Бір жола шөгіп кетер ме екен деп едім, әйтеуір иінін тіктеді. – Түнімен күрсініп шығады.

Көз жасы мен тай жерлеудің мәнісін сұрағанымда, апам:

– Ит біле ме, атаң екеуінің шығарып жүргендері ғой. Қанаты бар екен дей ма-ау, екі қабырғасы деді ма, бір қабырғасы ма артық екен дейді. Жоқ кем деді ме? Қабырғаға байланып қалған қандай қанат екенін, «сұмдық жүйрік болғандай екен», – деп күрсінгенде, демдері бет шарпиды.

«Бала-шағамнан аулақ, өзіме.., өзіме көрінсін!» – деп жиі күрсінетін болыпты көкем» - деп келтірген [2].

Ал қазақ ұғымындағы «қанатты жылқы» туралы түсінік С. Жүнісовтің «Ақан сері» романында былай беріледі.

— Па, па, біліп едім-ау, ерен туған ерекше мал екенін. Бәс-се, бәсе! — деп таңдайын қақты.

— Қанаты бар екен жануардың. Мынау жай мал емес, пырақ екен! Тіфә-тіфә, тіл-көзден сақтасын!

— Не дейіт, қанаты?.. Пырақ!..

— Қанаты бар дейді-ай.

— Ол қай жерінде?

— Қолтығында ма-ай?.. — десіп таңырқағандар үнсіз қалған Күреңбайға шыдамсыз телмірді.

Күреңбай көпке дейін ынтықтырып айтпай тұрды да:

— Неғылған қанат. Біраздан соң, сен шал, жаман керді Көкшенің басында ұшқан бүркітке теңестіретсің, — деп Батыраш ерніндегі былжыраған насыбаймен қоса шашырата түкіргенде барып:

— Кез келген жылқыда, өздерің білесіңдер, он екі қабырға болады. Ал Құлагерде бір қабырға артық, міне, қанат деген сол қабырға, көріктей өкпені қыспай, кең тыныстауына бірден-бір себеп сол, — дегенде, жұрт:

— Ой, аллай! Не дейді?!

— Естімеген елде көп!

— Мынауың шынында да жаратылысы бөлек жануар болды ғой! Нанайын ба, нанбайын ба.

— Кәне, кәне, санайықшы, — десіп, Құлагердің қабырғасына ұмтылғандарды Күреңбай тыйып тастады.

— Әрі тұрыңдар, өнесі-ай! Сенбей тұрсыңдар. Бәйгеге шабар атқа қол тигізбес болар. Еті қанталап кетеді: бұл қазір бабына келіп, сылап-сипаумен тұрған, сулы бұлаудан бусанып шыққан сұлудай нәзік жануар емес пе. Қолдың уыты тиеді, — деп шаңқылдаған ащы даусымен көпті кейін шегіндіріп, аттың терісін жалады. Содан соң сыртта жетекте көп жүріп келіп, бір-ақ құмалақ тастаған аттың қиын алақанына салып сығып көрді де, қолын етегіне сүртті [3, 303].

Жалпы алғанда, қазақ түсінігінде «қанатты жылқы» деген ұғым бар екенін фольклорлық шығармалар арқылы да біле аламыз. Мысалы, Қамбар батыр» жырында:

Қамбар айтты тұлпарға:
«Қанатты туған пырағым,
Аға-іні сен едің.
Тар жерде жолдас шырағым,
Мойның алтын таяқтай,
Қамыстай екі құлағың,

Төрт аяғың қазықтай,
Төңкерген кесе тұяғың.
Сұлулығың сүмбідей,
Жылқыға бітпес, жануар,
Сымбатың менен сыяғың [4, 123].

Ал «Қобыланды батыр» жырында:
Құртқажан «тұлпар» деп еді,
Айтқан сөзін сынайын.

Жайың қалай, Бурыл ат?
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат.

*Үкілі құйрық, майда жал,
Сөзіме менің құлақ сал.
Алтын, күміс қият жал,
Лебізің сенің сары алтын,
Үстіңдегі түгіңнің*

*Жары – күміс, жары – алтын,
Жан серігім, Бурыл ат,
Терлемесің күн салқын,- деп
жырланады [5, 54].*

Қалиолла Ахметжановтың «Қанатты тұлпарлар» туралы мақаласында мынадай мәліметтер кездеседі: «Қанатты аттар бейнесі – қазақтың ауыз әдебиетінде де жиі кездесіп отырады. Мысалы, «Кері құла атта Кендебай», «Делдаш батыр», «Абдрахман патша» т.б. Қазақтың ескі нанымы бойынша мұндай тұлпарлардың қолтығында көрінбейтін қанаты болады-мыс. Сондықтан қазақтар тұлпар құлын туарда оның қолтығындағы нәзік қанаты сөгіліп, жыртылып кетеді деп, құлынды енесінің, ішін жарып алу керек деп ойлаған. Эпостық жырларда, батырлық ертегілерде болашақ тұлпардың осылай туатыны айтылады. Кейін қанаты катаяып, бабына келген тұлпар биік аспанға ұшатын, құстан жүйрік, ұшқыр болып шығады. Мысалы, «Кобыланды батыр» эпосында қанатты тұлпар Тайбурылды осылайша енесінің ішін жарып алады.

Қазақ халқының эпос, ертегілеріндегі қанатты аттардың сыртқы пішінінің суреттелуін сак-скиф өнеріндегі қанатты аттардың сырт пішінімен салыстырсақ, тікелей ұқсастықты көруге болады. Олардың да қанаттары да кеудеге жақын, аттың, алдыңғы аяғының қолтығында болады» [6].

Бұдан әрі автор мифтік қанатты аттар бейнесінің Уляб хуторының маңындағы скифтер обасынан табылған б.з. дейінгі б.з. дейінгі V-III ғасырларға жататын алтын ритонның (мүйіз формалы ыдыстың) ұшында, Күл обада табылған б.з. дейінгі IV ғасырға тиесілі төрт бұрышты алтын әшекейден, т.б археологиялық қазбалардан табылған бұйымдарда бейнеленгенін айтады және бірнеше суреттерін береді.

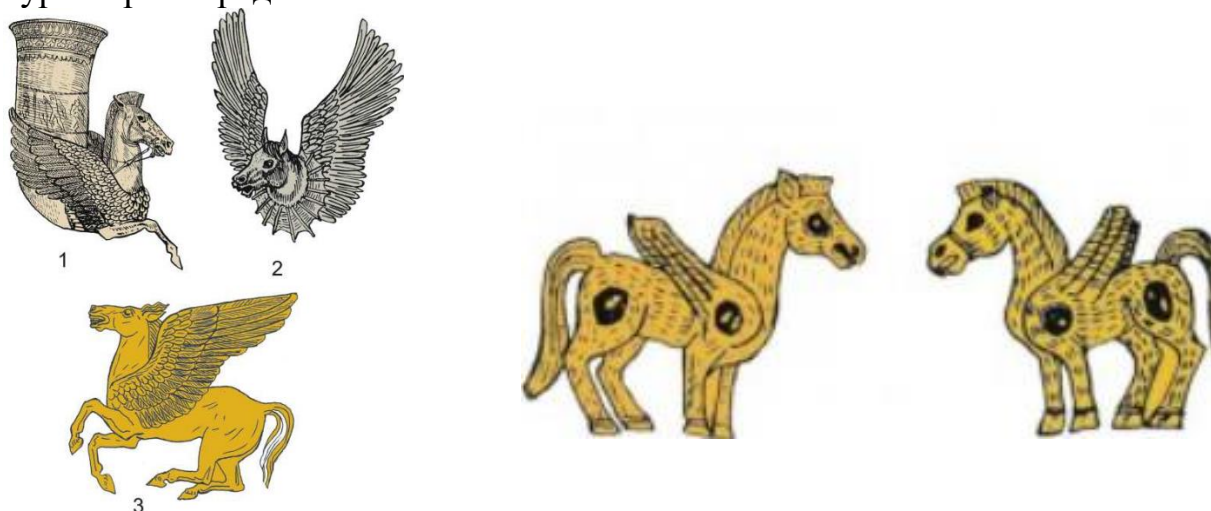

Рисунок 1 <https://argymaq.kz/archives/1054?sait=lat>

Мифтерде, одан кейін көркем туындыларда көрініс тауып отырған қанатты тұлпарлар - қазақ дүниетанымынан мықтап орын алған ұғымдар. Оның себептері жоқ та емес, «Ат -ер қанаты» дей отырып, халқымыз

жылқының жақсы қабілеттерін өз тіршілігінде, өмір сүру салтында ұтымды пайдалана да білген. Соның ішінде басқа көлік түрі болмаған кездегі жылқының жүйріктігі. Осы қанатты ат туралы түсінік қазіргі әдебиетте Алмас Нүсіптің «Тай» атты хикаятында қайта жаңғырып, оған үлкен эмоциялық-нанымдық жүктеме береді. Хикаят соңында адам қолынан қаза тапқан Тайбурыл есімді жігіттің трагедиясын осы қанатты тайдың киесімен байланыстырады. Сөйтіп қазақы көмескі тартып бара жатқан «кие» түсінігін де қайта жаңғыртады. Бұның барлығы әдебиеттегі интермәтін тәсілінің ұтымды кірігуі арқылы заманауи тыныс алуы деуге болады.

Сонымен, интертекстуалдылықтың әдеби процестегі орнын жоққа шығару мүмкін емес. Соның нәтижесінде ғасырлар бойы қалыптасқан бай әдеби мұралар сақталып, осы күнге жетіп отыр. Интермәтіннің негізінің өзі мәтінаралық диалогтің жүзеге асуы, олай болса, ол болған кезде халық қазынасының өміршеңдігі арта түспек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Безруков А. Поэтика интертекстуальности: Учебное пособие. – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. академия, 2005. – 70 с.
- 2 Нүсіп А. Тай. Хикая <https://topuch.com/telefonim-tndegi/index.htm>
- 3 Жүнісов С.Ж88 Ақан сері. Роман. 1-кітап. - Алматы: Жазушы 2003. - 376 бет. 303-бет
- 4 Бабалар сөзі: Жүз томдық.—Астана: «Фолиант», 2007.Т. 43: Батырлар жыры.—2007.—416 б., 123-б.
- 5 Бабалар сөзі: Жүз томдық.—Астана: «Фолиант», 2006. Т. 38: Батырлар жыры.—2006.—332 бет., 54-б
- 6 Ахметжанов Қ. Қанатты тұлпарлар/<https://argymaq.kz/archives/1054?sait=lat>

УДК 82.14

Султанова Ж.Т.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК
Алматы, Казахстан

ОБРАЗЫ ПРИРОДЫ В ЛИРИКЕ РИММЫ АРТЕМЬЕВОЙ.

Аннотация: В статье рассматриваются стихотворения Р. Артемьевой о природе, их образность. Прослеживаются авторские особенности в изображении объектов природы и создании пейзажных зарисовок, анализируются тексты некоторых стихотворений.

Ключевые слова: образ, природа, пейзаж, лирика, символ, образительно-выразительные средства, поэзия, лирический герой.

Образ природы – один из важнейших в лирике всех времен. Поэты, как личности с тонким чувством, высокой эмоциональностью, всегда чутко реагируют на окружающую природу и отражают в своем творчестве разные ее состояния, находящие отклики в душе. Стихотворения о природе – это не только восхищение красотой пейзажей, очаровательностью животных, таинственностью неба и т.д. Часто поэты обращались и к унылым пейзажам, и к пугающим явлениям непогоды: грозы, урагана, ливня.

Русская поэзия стремится слить гуманные принципы, выработанные лучшими умами человечества, с природными законами, представлявшимися ей справедливыми и разумными. «Одни поэты черпают в природе силы для борьбы и веры в лучшее будущее народа, другие, обращаясь к ней, задумываются о философских противоречиях бытия, третьи находят в ней источник разрешения противоречий собственного сознания, четвертых она побуждает проникнуться светлым оптимизмом» [1, с. 14]. Таким образом, русская природа - самостоятельная и очень важная тема, благодаря которой в поэзии были совершены художественные открытия в познании человека, его характера.

Передача чувства природы в русской поэзии чрезвычайно разнообразна. Поэзия, осмысляя сущность природных явлений, становится философской. В философской лирике природы в той или иной мере затрагиваются основные вопросы, которые извечно ставила перед собой всякая философия. Они касаются родственности или враждебности природных начал в человеке и для человека духовности природы, соотношения первозданных стихии мыслящему и чувствующему «я» [3, С 78].

Не только поэты различаются в своем восприятии и воспроизведении природы, но и разные литературные эпохи. М. Н. Эпштейн выделяет четыре основных этапа, которые прошла русская философская лирика в постановке и разрешении этих проблем. Первый - это XVIII век (М. Ломоносов, Г. Державин, Н. Карамзин), когда природа представлялась проявлением высших законов божественного разума, свидетельством благой воли Творца. Соответственно философская проблематика была развита слабо. Второй этап - XIX век - яркими представителями которого были Е. Баратынский и Ф. Тютчев. В этом периоде отразился глубокий разлад между человеком и природой, что и привело к постановке вопросов о причинах возникновения и путях его преодоления. Третий этап - первая половина XX века; вопрос о разладе был решен в пользу человека: природу необходимо воспитывать, воссоздавать в ее глубине человеческий, разумный облик; наиболее значительное воплощение в лирике этот пафос получил у Н. Заболоцкого.

Наконец, четвертый этап - со второй половины XX до настоящего времени. В творчестве таких разных поэтов как А. Тарковский, А. Вознесенский, Е. Евтушенко, Б. Ахмадулина, А. Кушнер, И. Жданов и других, звучит мысль о том, что человек до конца не раскрыл еще природу в себе и себя как продолжение природы. В основе современной лирической

натурфилософии лежит осознание нерасторжимости союза между цивилизацией и природой [3, с. 32].

По мнению ученого, новую философию пейзажа определило несколько обстоятельств. «Это, во-первых, выход человечества в космос, расширение масштабов образного видения природы, вплоть до галактических туманностей и частиц микромира. Во-вторых, обостренное экологическое сознание: потребительски-насильственное отношение к природе, господствовавшее в науке и производстве последних десятилетий уступает место заботе о сохранении ее красоты и первозданности. В-третьих, возвышение природы на фоне кризисных, застойных явлений общественной жизни, в системе духовных ценностей как вековой правды, законов мироздания, не зависящих от «социального заказа» и исторических коллизий. Наконец, осознание тех гибельных тупиков, в которые завело человечество развитие технической цивилизации и оружия массового уничтожения, тоже не могло не выдвинуть задачу: вернуться блудному сыну природы в объятия щедро и любящей матери, почувствовать себя не царем и господином, а ее дитятею, нуждающемся в руководстве и попечении» [3, с. 31].

Современных поэтов продолжают волновать вопросы природы и человека, природы и общества, цивилизации. Природа изображается в лирике не просто фоном, на котором происходит жизнь и деятельность человека, но неотъемлемой частью его души, одним из самых глубоких и значимых переживаний, связывающих его с землей, с родным краем и Отчиной. Чувство родимой земли неотделимо от восприятия природы, от бережливого отношения к ней.

«Образ природы в современной русской лирике может быть очень разнообразным и многогранным. Он может отражать как внешний мир природы, так и внутренний мир человека, его чувства, эмоции и мысли. В современной лирике природа часто используется как метафора или символ, помогающий выразить сложные чувства и настроения поэта» [2, с. 13].

Некоторые поэты обращаются к образам природы, чтобы выразить свои мысли о быстротечности времени, о течении жизни, о смене сезонов и перемене настроений. Для них природа становится своеобразным зеркалом человеческой души и жизни.

Другие поэты могут использовать образы природы для создания атмосферы и настроения в своих стихах. Они описывают природные явления, пейзажи или отдельные элементы природы, чтобы вызвать у читателя определенные эмоции и ассоциации.

Иногда природа в современной лирике может быть представлена как символ природного порядка, гармонии или даже как объект поклонения или вдохновения.

В целом, образ природы в современной русской лирике может быть как реалистичным, так и символическим, и часто он служит для выражения глубоких мыслей, чувств и настроений поэтов.

Стихотворения Р. Артемьевой о природе разнообразны по стилю, жанру, тематике. Но, что точно можно утверждать – им посвящена немалая часть творчества поэтессы.

Природа в стихотворениях Р. Артемьевой, чаще всего неотделима от человека – его чувств, судьбы, настроения, жизненных обстоятельств:

Дождь разделит штрихами пунктирными
белизну дня.

Свет. Тень.

Утолит жажду слуха мотивами.
Аллилуйя!

Ночь. День.

Луч, размытый слезой акварельною,
превратясь в блик.

Грусть. Боль.

Оживет. Красотой неподдельною,
напитав миг.

Хлеб. Соль.

В этом стихотворении мы видим реакцию лирического героя на дождь. Казалось бы, такая затертая тема о сочетании дождя и грусти, о сравнении капель дождя со слезами, но как по-новому звучат строки Р. Артемьевой! Эта фрагментарность и краткость, как бы показывают на крайнюю усталость человека, у которого уже нет сил даже на пространные мысли и рассуждения, только констатация фактов: дождь, ненастье, мне больно, но я молюсь и есть надежда.

Каждый читатель может расшифровать эти строки по-своему, поэтому так глубоки эти штрихи, набросанные с большим мастерством.

Очень интересно, можно даже сказать, новаторски используются образы природы в белых стихах Р. Артемьевой:

Ветер
хлопает
в ладоши
листьями,
раздавая
аплодисменты.
Вечности.

Вот такая вот краткая мысль в виде белого стиха, на первый взгляд – ни о чем, может просто проба. Эксперимент автора со словом. Но, вчитавшись, мы открываем все новые и новые смыслы. Во-первых, удивляет прием с использованием олицетворения. Поэтесса дарит ему телесность, что очень непривычно для это природного явления. Но вот мы уже рисуем мысленно его ладошки и слышим шуршащие аплодисменты. Во-вторых, вызывает вопросы то, как автор использует художественное время. Вроде бы ветер есть здесь и сейчас, но он должен прекратиться, но появляется вечность. Читателю нужно понять, что же имеется ввиду: ветер дарит аплодисменты вечности, а она их

запомнит, сохранит. Или такие аплодисменты повторяются вечно, потому что ветер – явление частое, а ладошки-листья ждут его.

Так же всплывает и философский подтекст. Не хочет ли намекнуть нам автор, что ветер, который кажется нам недолгим и временным, на самом деле переживет всех нас и все так же будет хлопать и сто, и двести лет спустя. То есть в таком небольшом по объему произведении автору удалось уместить сразу несколько смыслов. О которых можно размышлять часами.

Еще одно похожее произведение автора так связано с образом природы – ромашкой, но построено стихотворение уже на сравнении двух предметов:

Ромашка и глазуня
желтоглазы,
взгляд у них –
разный.

Всего четыре строчки, но как много в них можно прочитать! Основание для сравнения глазуней с ромашкой более чем очевидно – внешнее сходство. Но почему именно такую пару выбирает автор? Почему именно о их взгляде идет речь? Снова мы видим очень своеобразное олицетворение, и, если по отношению к ромашке это средство выразительности использовалось в русской поэзии довольно часто, то одухотворять глазуню додумывались немногие.

Наверное, главное, о чем заставляет задуматься стихотворение, это – почему у них разный взгляд. С одной стороны – ромашка – объект природы, цветок, а глазуня – блюдо, продукт питания. С другой стороны – глазуня, тоже была когда-то предметом природы – яйцом, даже более перспективным, чем цветок, так как могло превратиться в цыпленка. Опять же, жизнь ромашки тоже можно прервать – сорвав и засушив цветок. Возможно, их взгляды отличает только одно – надежда. У ромашки она все еще есть, а у глазуни будущее предопределено. То есть, размышляя над этими строчками мы можем сказать, что это отсылка к философским рассуждениям о влиянии человека на природу, о его разрушительном воздействии на разные объекты природы.

В творчестве Р. Артемьевой много и других стихотворений о природе, которые ближе и по форме, и по содержанию к классическим. Например, стихотворение о белорусском лесе:

Этот лес меня обнял впервые ребенком,
Он мне сказки слагал о Земле и о Небе.
И шептались со мною берёзки и ёлки.
Как сестренке, все тайны земные поведав.

Этот лес мне явил небывалое чудо –
Дивный хор соловьиный в преддверии рассвета
И звенящий родник. Никогда не забуду
Ни палитру, ни вкус белорусского лета,

Ни ромашковый луг, ни люпинное поле,
Земляничной поляны манящую сладость...
Этот лес мне поведал про вольную-волю,
В откровениях неба звучащую радость!

И в мой радостный час, и в лихую годину
Этот лес своим светом меня сберегает.
Он все время со мной, и душою единой
Мы одни величальные песни слагаем!

Здесь мы видим не просто пейзажную зарисовку, а лирический герой выступает не обычным наблюдателем, восхищающимся красотой леса или задумавшимся о его таинственности. Для лирической героини лес – друг, он родной, живой, вечный. Он стал частью ее души, ее личности, своеобразным талисманом: «Этот лес своим светом меня сберегает». В то же время, мы замечаем биографические черты в этом стихотворении – воспоминания о детстве и родной природе.

Лес играет важную роль в жизни лирической героини. Он подарил первые открытия: «Этот лес мне явил небывалое чудо», он научил наблюдать, любоваться природой и любить ее. Возможно, лес стал символом детства, того спокойного и радостного душевного состояния, чувства защищенности. Именно это теплое чувство, ассоциирующееся с лесом, проносится героиней через всю жизнь. Так же лес можно считать символом родной земли, семьи, памяти рода. Он дарит ощущение надежного тыла, позволяет чувствовать, что и у тебя, как у деревьев леса есть корни, дом, близкие, родные и дорогие душе места.

Стоит отметить, что в творчестве поэтессы мы можем увидеть самые разные пейзажи, разнообразные картины природы. Жизнь в Казахстане сильно отразилась на творчестве Р. Артемьевой и подарила ей много сюжетов национального характера, колоритных пейзажей. Один из таких мы можем увидеть в стихотворении «Возвращение в степь»:

Может быть, на далекой звезде,
что когда-то
зажглась над аулом,
нам опять суждено повстречаться
в гармонии слов.
И вернуться на землю
дождем,
иль на крепких ветвях саксаула
нежной зеленью стать,
чтобы тенью укрыть
дастархан
и дымящийся плов.
Чтобы вспомнить

напевы степные,
рожденные далью безбрежной,
и колючкой верблюжьей
кружить
по горячим пескам.

Мы видим, что автор проникается большой любовью к степным пейзажам, не меньшей, чем к родным просторам. Здесь используются традиционные образы степи: аул, саксаул, верблюжья колючка, песок. Но, так же, как и в других стихотворениях автора, наблюдается их своеобразная интерпретация. Лирический герой соединяется с природой, более того, перерождается в природные явления, готов «вернуться на землю дождем, / или на крепких ветвях саксаула / нежной зеленью стать». Стихотворение посвящено подруге поэтессы и ее возвращению на родину и показывает, что человек и его родная земля – единое целое, а возвращение к истокам – лучшее, что может случиться с человеком.

Таким образом, стихотворения Риммы Артемьевой создают очень привлекательный образ природы. У нее природа всегда неразрывна с человеком: ее любят, о ней тоскуют, ей восхищаются. С ней всегда связаны сильные эмоции лирического героя.

Для создания образов природы поэтесса использует разнообразные стихотворные формы, способы рифмовки, жанры (с том числе и белый стих). Излюбленными изобразительно-выразительными средствами поэтессы можно назвать сравнение, олицетворение, эпитеты и метафоры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Природа в произведениях русских поэтов от Г. Р. Державина до И. А. Бунина: в 2 ч. Ч. 1: От Г. Р. Державина до Н. Ф. Щербины / сост. В. Я Коровина, В. И. Коровин. - Москва: ВЛАДОС, 2009. – 432 с.

2 Титова Е. В. Тема, идея, сюжет лирического стихотворного произведения: к проблеме определения / Е. В. Титова // Анализ литературного произведения. - Вологда, 2001. – С. 12 – 19

3 Эсалнек А. Я. Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: практикум / А. Я. Эсалнек. – Москва: Флинта, Наука, 2011. – 216 с.

УДК 82-31

Тайкенова Г.С.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК

Алматы, Казахстан

АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЙ АВТОР В КНИГЕ Б. ГАБДУЛЛИНА «СИЗО»

Аннотация: в статье анализируется произведение «СИЗО» современного казахстанского писателя Бигельды Габдуллина. Поднимается проблема автора, выявляются особенности авторской самопрезентации в повествовании, обращается внимание на художественные приемы как средство формирования авторского стиля.

Ключевые слова: автобиографический автор, диалог, рецепция, троп, интертекстуальность.

Книга Бигельды Габдуллина «СИЗО» по своей тематике относится к «тюремной прозе». Этот жанр занимает заметное место во многих литературах мира. Появление текстов с тюремной тематикой объясняется тем, что у части заключенных или пострадавших за свои политические убеждения наличествуют навыки выражения своих переживаний и мыслей в письменной форме, что дает им возможность поделиться своим жизненным опытом с читателем. По-настоящему талантливых авторов мало, тюремный опыт имеют единицы. Но мы можем назвать ряд шедевров, которые вошли в золотой фонд, как мировой литературы, так и национальных литератур. К таким произведениям относятся «Тюремная исповедь» Оскара Уальда, «Записки из мертвого дома» Федора Достоевского, произведения Александра Солженицына, Варлаама Шаламова и многие другие. Именно в этот тематический ряд можно определить книгу Бигельды Габдуллина «Сизо».

Игорь Гревцев справедливо замечает: «Сущность всех тюрем, в какой бы стране они ни находились, одинакова: ограничение свободы. Они одинаково предназначены для одной цели – ограничить свободу человека, а все остальное (унижения, издевательства, избиения и проч.) – это уже довесок к тому главному. Но ведь и на воле, особенно в наше время, любой из нас, я уверен, не однажды подвергался и унижениям, и издевательствам, и даже избиению. А несправедливости в «цивильном» мире ничуть не меньше, чем в заключении. Но как-то все это переносится сравнительно легко, если есть свобода. Вот только к неволе человек привыкнуть не может никогда» [2]. Именно о трагическом опыте неволи повествует Б. Габдуллин. В предисловии к своей книге он пишет: «О невысказанных несправедливостях в судебной системе, об ужасах тюремных застенков написано немало книг. Я хочу рассказать не столько о тюрьмах, тем более мой опыт в этом плане не столь

богат и долог, сколько об абсурдных судебных тяжбах в моей жизни, о СИЗО, как порождении бесчеловечной беззаконности и системы подавления людей» [1].

Книга стала не только заметным явлением лагерной литературы в Казахстане, но и писательским кредо, олицетворением эстетики, основанной на синтезе документа и художественного отражения действительности. Она открывает возможность постичь человека в нечеловеческих обстоятельствах.

Анализ книги мы начнем с характеристики автобиографического героя в произведении. События в жизни автобиографического персонажа, как правило, предельно схожи с событиями в жизни писателя. Сам автор книги в предисловии предупреждает читателя, что все описания в тексте достоверны, только из этических соображений не называется ряд конкретных имен.

Габдуллин четко определяет свою жизненную позицию, занятую им еще в детстве: «С детских лет я ставил перед собой большие цели. Добивался их и ставил другие задачи. Более сложные и актуальные. Я постоянно получал доказательство того, что – я один из лучших в своей сфере деятельности, что я необходим многим как воздух» [1]. В этом заявлении нет самолюбования и намек на собственное превосходство, а есть желание быть полезным и нужным людям за счет предельного напряжения сил и полной самоотдачи в работе. Он как большинство его соотечественников ищет счастье на тех дорогах, по которым ходят все. Он описывает свое представление о счастье в тот период, когда еще не был заключен под стражу. «Есть любимая работа, любимая жена, дети, здоровье, обеспеченность. Что ещё надо для счастья?» [1]. Простые и понятные реалии будничной жизни ему близки и дороги. Снежные вершины и голубые сопки весной на южной окраине Алматы вызывают в нем желание петь. И только пройдя пороговую ситуацию, испытав в душе «неведомое доселе предчувствие чего-то необратимо ужасного», он включает в понятие «личное счастье» уверенность в справедливости государственного порядка, чувство свободы. А чувство любви, покоя и гордости за семью сменится тяжелым чувством тревоги за своих родственников. Более того, круг родственников расширится: грубые парни заключенные вскоре для него «станут близкими и в какой-то мере родными» [1].

Находясь в страшных условиях тюремного быта, в откровенно абсурдных ситуациях на допросах, автобиографический персонаж сохраняет свои лучшие человеческие качества. В первую очередь, это чувство собственного достоинства. Оказавшись под камерами в угрожающе тихих коридорах власти, он не теряет самоуважения. Автор цитирует свой внутренний монолог, который состоялся во время неоправданно долгого ожидания следователя: «Ну, тем более, выше голову, раз такое кино снимается», – сказал я себе, приняв удобную, точнее, достойную позу на диване» [1].

Всякий раз, когда надзиратели спрашивают его о том, есть ли жалобы, измученный голодом, холодом и несправедливостью пожилой человек

отвечает, что жалоб нет. А в это же время ему казалось, что он сойдет с ума от «нестерпимой боли абсурдных обвинений» [1].

Не растратил автобиографический герой и способность быть благодарным. Он благодарит за заботу и хлопоты адвокатов, знакомого бизнесмена, сокамерников, освободивших его от мытья полов в камере, и даже конвоиров, угостивших его хлебом и кефиром за время долгого переезда в сизо, замечает сочувствие конвоя, надевшего на него в тридцатиградусный мороз ледяные наручники.

Одно из главных качеств автобиографического героя – мудрость и сопровождающая мудрость – выдержка. При всех обстоятельствах он трезво взвешивает свои возможности, а также возможности противников и союзников. Автор чутко прислушивается к интонациям собеседников, впервые попав в камеру, никому не подает руки из-за врожденной осторожности.

Мудрость аксакала проявляется и в портретных характеристиках окружающих героя персонажей. Он почти не дает описания внешности, а определяют внутреннюю суть действующих лиц, их состояния души.

Автор замечает щетину и усталость нетипичную для всегда благоухающего чиновника, молодцеватый и строгий вид помощников и советников Генпрокуратуры, опереточную важность следователя, высокомерность и чванливость Кожамжарова и др.

Как художник автор безошибочно находит типы в новом окружении. «Литературный тип – художественный образ определенного индивидуума, в котором воплощены черты, характерные для той или иной общественной группы, класса, народа, человечества» [3, с. 413].

Наиболее выпукло Габдуллинским обрисованы типажи, которые писатель заметил в новой для себя реальности. Встретив в прокуратуре порядочного человека, он замечает, что не одинок «среди этих шакалов, у которых одна цель – упрятать меня за решетку», сыщики сравниваются со стервятниками, секретарши с крысами, производившие дознание с доморощенными Шерлоками Холмсами. Интересна характеристика командированных провинциалов, из которых состояла следственная бригада. Не имеющие влиятельных родственников и «особых связей» в столице, командированные в центр будут безропотно выполнять указания свыше в надежде на продвижение по карьерной лестнице.

Подмечены типы из сокамерников, но в этом случае скорее объясняется «незримая тюремная иерархия», своеобразная «табель о рангах». Названы арестанты-старожилы, «шныри» и т.д.

Автор-творец (определение М.М.Бахтина) находится в постоянном диалоге с читателем. Для этого он использует различные приемы, применяемые в рецептивной эстетике.

В тексте размышления автобиографического героя часто заканчиваются риторическими вопросами. «Риторический вопрос – одна из стилистических фигур; такое построение речи, при котором утверждение высказывается в

форме вопроса. Риторический вопрос не предполагает ответа, он лишь усиливает эмоциональность высказывания, его выразительность» [3, с. 324].

Перечислив составляющие счастья, писатель спрашивает: «Что еще нужно для счастья?». Вспоминая свою редакторскую деятельность, восклицает: «А сколько было подобных случаев у газеты за четырнадцать лет своего существования?» Книга начинается с сюжета, озаглавленного «Как это началось?» [1].

Ряд вопросов в пограничных ситуациях автор задает самому себе: «Что делать, что предпринять?», «Неужели ты думаешь, что все эти разоблачения и уличения не аукнутся в твоей судьбе?», «Может это мне приснилось?», «Где я? Что со мной происходит?». Такие вопросы показывают напряженную работу души главного героя, означают, что человек не пал духом, живет и стремится пережить ситуацию.

В большинстве случаев, когда автор объявляет о достоверности описания реальных событий в его трудах, мы встретимся с использованием приемов натуралистического метода. Натурализм – результат бума в области научных открытий во второй половине девятнадцатого века. Позитивизм становится популярным не только в научной, но и в художественной среде. Положения теорий О. Конта и И.Тэна являются руководством в творческой деятельности писателей и критиков в Западной Европе (Г. Флобер, Ги де Мопассан, Э. Золя и др.) и в России (А. Чехов, В.Гаршин, В. Короленко). Провозглашенный Золя отказ от типизации оказался невыполнимым в искусстве, но остальные открытия метода серьезно обогатили историко-литературный процесс. Главные открытия натурализма – отказ от запретных тем, рассмотрение человека с учетом происходящих в нем физиологических процессов, точность и достоверность детали. В прозе писателей – фронтовиков, авторов литературы «потерянного поколения», после Первой мировой войны были запечатлены ужасы кровавых побоищ (Ремарк, Хэмингуэй). В советской литературе при описании «окопной правды» после ВОВ также появились сцены, не скрывающие физиологических деталей. В полную меру воспользовались открытиями натурализма авторы тюремной прозы и постмодернисты.

Натурализм необходим и органичен в книге Габдуллина «СИЗО».

Автобиографический герой не скрывает своего физиологического состояния: рвотный рефлекс, простуда простаты, спазмы сердца, при подъеме по лестнице.

Находясь, можно сказать, «в безвоздушном пространстве», герой одновременно находится в диалоге со всем миром. Об этом свидетельствует широкий интертекст, который имеет место быть в книге. Диалогическое соотношение текста произведения с другими текстами обеспечивает ощущение глобальности поднятой проблемы.

Безусловно, в произведении присутствуют фразеологизмы. Народная мудрость всегда подскажет выход человеку, оказавшемуся в тяжелых

обстоятельствах: овчинка выделки не стоит, танталовы муки, в одну телегу впрячь не можно коня и трепетную лань и др.

Не раз упоминается «Божественная комедия» Данте: «Тут на помощь ко мне приходит сам великий Данте. Бродя кругами ада, он то и дело сталкивался с подобными ничтожествами. И припечатал их, бросив походя: «Они не стоят слов, взглянул и – мимо» [1]. Книга написана уже освобожденным автором, когда он уже может выбирать, кто стоит слов, кто не стоит. Цель поэмы великого итальянца и автора книги «СИЗО» одна, она заключается в желании удержать современников от зла и направить к добру. Архетип ада является одним из основных мотивов книги.

С темой ада связано упоминание картины Пикассо: «Открывшаяся предо мной картина просто один в один была похожа на полотно Пабло Пикассо под названием «Склеп». Эта картина художника – отклик на события Второй мировой войны. Невозможно разглядеть отдельных людей на полотне, пред нами груда перемешанных тел. Принято считать, что так художник откликнулся на ужасы концентрационных лагерей. Судя по высказыванию, Габдуллин не видит принципиальной разницы между отечественными тюрьмами и лагерями нацистов. Как говорят критики: «На каком-то сверхреальном уровне можно уловить смрад замкнутого помещения, затхлость, холод и жуткую атмосферу в картине Пикассо». Для Габдулина это чувство близко к восприятию им ада.

Он пишет в книге: «Вот так, наверное, чувствуют себя грешники, не признавшие священных слов «Бог», «Аллах», «Ад» [1].

Стены своей тюрьмы писатель сравнивает со стеной Плача, которая в Израиле не произвела на него большого впечатления. Покрашенная зеленой краской, бугристая, она не вызвала приятных чувств.

Не раз с иронией к современным сыщикам в тексте упоминается Конан Дойль: «Сейчас вы погрузитесь в чтение страниц, которые едва ли можно соотнести с образчиками прозы Конан Дойля и Жоржа Семенова». Появляются на страницах книги и герои сказок. «Без этих протоколов ваша книга может утратить часть того убедительного очарования, которым пропитана вся процедура следствия, вся атмосфера страны, что создают персонажи, подобные коту Базилио и лисе Алисе. Помните, как она называется?..» Габдуллин пишет о протоколах реальных судебных заседаний, которые он целиком помещает в книгу, как доказательство достоверности своего повествования.

Габдуллин в тексте широко пользуется средствами художественной выразительности. Разнообразны и точны его эпитеты: «иззелена-синяя плесень», «Авто, затертое среди разноцветного стада своих «собратьев», «холодное дыхание неволи», «холодная цепкость железных наручников». Эпитет холодный наиболее часто повторяется и это понятно. Журналиста арестовали в теплой солнечной Алматы, а все основные печальные события происходят на холодном севере Казахстана, где в тюрьме градусник на стене показывает 14 градусов.

Мы рассматривали книгу Габдуллина, в первую очередь, как объект филологического анализа.

Автор в предисловии сам определяет своеобразие своего стиля: «Мне предстоит непростая задача: совместить несовместимое – текст более или менее художественный с текстом откровенно антихудожественным, имеющим неопровержимую силу документа». Мы выявили те приемы, которые способствовали решению писателем трудной задачи – «совместить несовместимое» [1].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Габдуллин Б. СИЗО / Б. Габдуллин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://mybook.ru/author/bigeldy-gabdullin/sizo/read/>
- 2 Гревцев И. Не про тюрьму, а про русского человека / И. Гревцев // Русский Вестник. - 31.05.2018
- 3 Словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л. И. Тимофеева и С. В. Тураева. - М.: «Просвещение», 1974. - С. 509
- 4 Тохтаунов Б. Бигельды Габдуллин. Пройти через ад / Б. Тохтаунов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://postfactum.kz/ru/pravo/143-bigeldy-gabdullin-projti-cherez-ad>

ӘОЖ 811.512.122

Турысбаева М.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ әдебиетіндегі ұлттық бірегейлік тұжырымдамалары мәселелері қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: бірегейлік, ұлттық, тұжырымдама, қазақ әдебиеті

Қазақ әдебиетінің ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпалының теориялық негіздері әдебиеттану, мәдениеттану, әлеуметтану және психологияны, әртүрлі академиялық пәндер арқылы қарауға болатын бірқатар негізгі аспектілерді қамтиды. Кейбір негізгі теориялық тәсілдер мен тұжырымдамаларды зерттейік.

Мысалы, Ян Ассман енгізген мәдени жады тұжырымдамасы әдеби мәтіндердің өткен туралы ұжымдық білім мен идеялардың қоймасы ретінде қызмет ететіндігін көрсетеді. Әдеби шығармалар арқылы халықтың мәдени жадының бөлігі болып табылатын және тұрақты ұлттық сананың қалыптасуына ықпал ететін әңгімелер, мифтер, рәміздер беріледі.

Әрі қарай, символдық конструктивизм қоғамның мәдени және символдық аспектілерін әлеуметтік интеграция мен сәйкестендірудің негізгі тетіктері ретінде қарастырады. Әдебиет Мәдени мұраның бір бөлігі ретінде ұлттық бірегейлікті құруда және сақтауда маңызды рөл атқарады, бұл жалпы халық үшін маңызды болып табылатын бейнелер мен белгілерді ұсынады.

Пол Рикаер және басқа теоретиктер жеке тұлға Жеке және ұжымдық әңгімелер арқылы қалыптасады деп тұжырымдады. Әдебиет адамдар ұлттық және тарихи тағдыр туралы түсініктерін қалыптастыру үшін қолданатын әңгімелерді ұсынады.

Мәтіндердің әртүрлі мәдени және тарихи контексттерде қалай түсіндірілетінін зерттеу әдеби шығармалардың жеке тұлғаның қалыптасуына қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Герменевтикалық тәсіл мәтін мен оның оқырманы арасындағы диалогқа баса назар аударады, ол өз идеялары мен тәжірибелеріне негізделген мәтіндерге мән беруге белсенді қатысады.

Әлеуметтік лингвистика тілдің әлеуметтік сәйкестікті қалай көрсететінін және қалыптастыратынын зерттеуді, ұлттық мәдениетті білдіру және сақтау құралы ретінде ұлттық тілді нығайтудағы әдебиеттің рөлін түсінуді қамтиды.

Кеңестік дәуірде тәжірибесі бар Қазақстан контекстінде постколониялық зерттеулер қазақ әдебиетінің империялық әңгімелерді деконструкциялау және ұлттық тарих пен қадір-қасиетті қалпына келтіру бойынша қалай жұмыс істейтінін талдауды ұсына алады.

Бұл теориялық негіздер қазақ әдебиетінің қазіргі қоғамдағы әдеби білімнің маңыздылығын баса көрсете отырып, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін көп деңгейлі тәсілдерді тереңірек түсінуге көмектеседі.

Қазақстан үшін жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде ұлттық бірегейлікті қалыптастыру аса маңызды іс, оның ұлттық және мемлекеттік құрылысының аса маңызды құралы болып табылады. Посткеңестік мемлекеттер өздерінің көпұлтты және көпконфессиялы халықтарынан, олардың кеңестік өткен мұраларынан ұлт қалыптастыру проблемасына тап болды. Бірақ бұл халықтың этникалық емес, ұлттық ерекшелігін қалыптастырусыз мүмкін емес.

Ұлт пен ұлттық бірегейлік ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты, олар бір-бірін болжайды. Ұлт адамзат қауымдастығы ретінде жалпы ұлттық бірегейлікті бөлісетін адамдардан тұрады. Сонымен қатар, ұлттық бірегейлік - бұл ұлтты құрайтын жеке тұлғалардың өзіндік санасы. Идентификация, ең ірі американдық саясаттанушылардың бірі Самуэль Хантингтон атап өткендей, Өзін-өзі сәйкестендірудің, сіз немесе Мен мені сізден және бізден ерекшелендіретін ерекше қасиеттерге ие екенімді түсінудің өнімі бар [1].

Ұлт пен мемлекеттің өзара байланысы қазіргі адамның барлық әлеуметтік сәйкестіктері арасында ұлттық бірегейлікке ерекше мән береді. Адамзат тарихының әртүрлі кезеңдерінде әр түрлі әлеуметтік сәйкестіктер алдыңғы қатарға шығады, олар белгілі бір дәуірдегі адам үшін бастапқы

сәйкестікті анықтайды. Мысалы, ежелгі адам үшін оның мәдени бірегейлігі өте маңызды. Орта ғасырларда адамның діні оның діні болды-Биху Парех келесі сәттерде саяси қоғамдастықтың мүшесі және тиісті мемлекеттің азаматы ретінде қазіргі адам үшін ұлттық бірегейліктің маңыздылығын көреді [2]. Біріншіден, саяси қоғамдастық мүшелері мемлекетте, әдетте, ұзақ уақыт өмір сүреді, көбінесе өмір бойы бір емес, бірнеше ұрпақ өмір сүреді. Сондықтан олар өз өмірлерін саяси қоғамдастықпен, өмірлік естеліктерін мемлекет тарихымен байланыстырады. Ұлттық мемлекет үшін саяси қауымдастық ретінде оның ұлттық бірегейлікпен байланысты адамдардан тұратындығына негізделген, олар өздерінің саяси қоғамдастыққа қатыстылығы туралы біржақты жауап береді. Ұлтта, беделді американдық саясаттанушы Роджерс Брубакер атап өткендей, азаматтар бір-бірін мемлекетке ресми, сыртқы мағынада емес, субъективті, «ішкі» түрде «бірге тиесілі» деп таниды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері ұлттық бірегейлік мәселесі кеңінен талқыланып, қазақстандық қоғамда терең зерттелді. Сонымен қатар, мемлекеттік және Ұлттық құрылыс, азаматтық және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тақырыптарында диссертациялар қорғалды, көптеген ғылыми жұмыстар жарияланды. Жанадан пайда болған ұлттық мемлекеттердің саяси мәдениетін зерттеу міндетті түрде олардың қалыптасып келе жатқан ұлттық және мемлекеттік құрылымын, сондай-ақ ұлт тарихы мен ұлттық ерекшелігін қамтиды.

Қазақстан Республикасының ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың негізгі проблемасы кеңестік өткеннің мұрасын түсіну болып табылады. Біріншіден, Қазақстанда-көпұлтты және көпконфессиялы халық. Екіншіден, мемлекет үстем этнос негізінде қалыптасады. Алайда, әр түрлі этникалық топтар мемлекет тек титулдық этностың атынан емес, барлық этникалық топтардың атынан сөйлеуді талап етеді, тіпті басым этнос демографиялық тұрғыдан басым болса да. Қазақстан этникалық және азаматтық бірегейлік арасындағы тепе-теңдікті сақтау саясатымен жүргізіліп жатқан бұл қайшылықты шешті. Қазақстанның ұлттық саясаты қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға да, этносына қарамастан барлық азаматтардың теңдігін сақтауға да бағытталған.

Қазіргі Қазақстан көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет болып табылады, онда 130 ұлт тұрады. Бірлікті сақтауда Қазақстан халқы Ассамблеясы маңызды рөл атқарды. Мемлекеттің ұлттық саясаты қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған және ұлтаралық және дінаралық аспектілерге ерекше назар аударылды.

Рухани «ұлттық бірегейліктің негізін» қалыптастыратын тағы бір маңызды тұжырымдама, рухани дәстүрдің негізі - терең тамыры бар ортақ тарих пен тарихи жады. Тарихи әңгімелер ұлт құру үшін өте маңызды, өйткені өткенді түсіну қазіргі кездегі сәйкестік сезіміне әсер етеді. Олар сабақтастық сезімін талап етеді және осылайша өткен оқиғаларға негізделген, бірақ

олардың нақты қажеттіліктері мен болашақ мақсаттарын қанағаттандыру үшін құрылған сәйкестіктерді жасайды.

Ұлттық бірегейлікті құруда мәдени, діни, идеологиялық және басқа мағыналар таратылатын рәміздер маңызды рөл атқарады. Ұлттық рәміздер әлеуметтік өзгерістерде коммуникативті, біріктіруші рөл атқарады, ұжымдық сананы қалыптастырады. Адам міндетті түрде белгілі бір әлеуметтік топқа кіреді, осы топтың мағыналарын қабылдайды және бөліседі. Өз кезегінде, мағыналар мифтер, аңыздар, стереотиптер, өкілдіктер және басқа әңгімелер түрінде болады және көрінеді. Жеке тұлғаны топтың рәміздерімен сәйкестендіру оның осы әлеуметтік топпен сәйкестігін нығайтуды көрсетеді. Егер елдің азаматтары ұлттық, мемлекеттік рәміздермен сәйкестендірілсе, кез-келген мемлекеттің ұлттық бірегейлігі орнықты болады.

Қазіргі адам өзінің ұлттық ерекшелігін іздеуде өз қоғамының этномәдени символына жүгінеді. Қазақстан-Батыс пен Шығысты байланыстыратын еуразиялық кеңістік, түрлі діндер, мәдениеттер мен өркениеттердің кездесу орны. Сондықтан мемлекеттік сәйкестік саясаты азаматтық бейбітшілікті, ұлтаралық келісімді және әртүрлі ұлттар мен діндердің төзімділігін сақтауға бағытталған. Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы негізгі құрамдас бөліктер Қазақстандықтардың зайырлы азаматтығына деген көңіл-күй болып табылады, ал негізгі құндылық бағдарлары басқа этностардың мәдениетін, тарихын, тілдерін, дәстүрлерін, отбасылық құндылықтары мен патриотизмін құрметтеу болып табылады. Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыру этникалық және азаматтық бірегейліктің паритеті негізінде жүргізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – Litres, 2022.

2 Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – 2001.

3 Брубейкер Р., Лоскутовой М. Именем нации: размышления о национализме и патриотизме // *Ab Imperio*. – 2006. – Т. 2006. – №. 2.

4 Садыков Т.С. Культура межнациональных отношений. – Алматы: Онер, 2003. – 188 с.

5 Культура: теории и проблемы. – М.: Знание, 1995. – 350 с.

ӘОЖ 811.512.122

Турысбаева М.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа: Мақалада ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы қазақ әдебиетінің рөлі қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: бірегейлік, ұлттық, қазақ әдебиеті

Көркем әдебиет пен көркем аударма өздерінің ұлы гуманистік миссиясын жалғастыруда. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы жылында еліміздің қазіргі әдеби процесі әлемдік даму контекстіне белсенді түрде енгізілуде. Егемендік процестерін күшейту призмасы арқылы ұлттық бірегейлікті түсіну жалғасуда.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының «Жаһандық әлемдегі мәдениет» ғылыми жинағын ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде Қазақстанның әдебиеті мен өнеріндегі «Мәңгілік ел» тұжырымдамасын басып шығаруы әлемдік гуманитарлық ғылымда мәдениеттер диалогы проблемаларына деген қызығушылықтың артуына бастамашылық етті. Гуманитарлық және мәдени ынтымақтастықтың маңызды векторы тарихи-мәдени сабақтастық болып табылады.

Қазақстанның қазіргі әдеби процесін зерттеу белгілі бір дәрежеде этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделін ілгерілетуге бағытталған. Туған жердің поэзиясы және этностардың тағдырын түсіну ұлттық әдебиеттерде басым. Бұл жерде ұлттық сананы, ұлттық ойлау, этникалық, этностереотип және этномәдени бірегейлікті қалыптастыратын тіл мен әдебиеттің рөлі зор. Қазақстанда тұратын түрлі ұлттардың ақындары мен жазушылары Ұлы даламен тығыз байланысты, сондықтан қазақ мәдениеті мен әдебиетінің олардың шығармашылығына әсері табиғи.

Отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектері Беларусь, Ұлыбритания, Венгрия, Қырғызстан, Ресей, Румыния, Түркияда жарық көрді, бұл сыншыларды, әдебиеттанушыларды, баспагерлер мен оқырмандарды проза мен поэзия, драматургия дамуының негізгі тенденцияларымен таныстыруға, жаңа есімдер ашуға мүмкіндік берді. Әлемнің ұлттық бейнесі көркем мәтінде көрініс табады, бірақ оны «этнопсихология мен түрлі-түсті этномәдени шындықтардың қыр-сырын сақтау идеясына дейін қысқарту жеткіліксіз-жалпылама дүниетаным деңгейі, өзін-өзі құрметтеудің әмбебап қағидаты және өзін-өзі бағалау тәжірибесі маңызды», - дейді филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы мен ТМД халықтарының әдебиет бөлімінің меңгерушісі Қазбек Сұлтанов Ресей Ғылым академиясының

А.М.Горький атындағы әлемдік әдебиет институты, «Глобализм дәуіріндегі әлемнің ұлттық бейнесі» бөлімінің авторы.

Қазіргі авторлар жанрлардың шекарасынан өтіп, шығармашылықтың әртүрлі салаларында өздерін сынап көреді, өлеңдер мен прозалар, ересектер мен жасөспірімдерге арналған көркем әдебиеттер, балаларға арналған әдебиеттер жазады, символизмді қолданудың Шығыс дәстүрлерімен айналысады. Жердегі барлық тіршілікті қорғау-көптеген шығармалардың лейтмотиві. Батыр-замандас табиғатқа деген немқұрайлы, жансыз көзқарасқа алаңдайды. Әдеби процесте тағдырдың, тең құқықтың, таңдаудың, жалғыздықтың негізгі тұжырымдамалары бар әлемнің гендерлік бейнесі айқын көрінеді.

Жаһандану парадоксы ұлттық-мәдени айырмашылықтарды теңестіру аясында этномәдени өзін-өзі қорғау механизмін күшейту болып табылады. Адамзаттың рухани байытуындағы мәдениеттер диалогы, мәдениетаралық коммуникация мәселелері және мәдениеттің әмбебап шоғырландырушы кеңістік ретіндегі маңыздылығы «Жаһандық әлемдегі мәдениет» ғылыми жинағында басым болып табылады. Көркем сөз шеберлері бөтен ұлттық әлеммен, басқа тілдегі көркем сөзбен танысу байытатынын, жаңа көкжиектер ашатынын және олардың дамуына жаңа мазмұн әкелетінін анық біледі. Ең бастысы - бұл бір-бірін түсінуге көмектеседі, жақын болуға, әртүрлі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды білуге көмектеседі.

Қазақ әдебиеті қазақтардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады. Бұл әдеби дамудың әр кезеңі ұлттық өзін-өзі тану сезімін нығайтуға ықпал ететін белгілі бір тарихи, мәдени және әлеуметтік контексттерді көрсететін көп қабатты және көп қырлы құбылыс. Қазақ әдебиеті ұлттық бірегейлікке әсер ететін бірнеше аспектілерді зерттеп көрейік:

Тілді сақтау. Қазақ әдебиеті ұлттық бірегейліктің іргелі аспектісі болып табылатын қазақ тілін сақтау мен дамытудың маңызды құралы болып табылады. Әдеби шығармалар бірегей тілдік ерекшеліктерді сақтауға, сөздік қорын байытуға және білім берудің барлық деңгейлерінде тілдік құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді.

Мәдени мұраның көрінісі. Қазақ әдебиеті көбінесе батырлар, атақты батырлар туралы эпикалық поэмалар (мысалы, «Қобыланды батыр», «Алпамыс») сияқты халық шығармашылығының элементтерін, сондай-ақ қазақ халқының тұрмысын, дәстүрлері мен философиясын бейнелейтін лирикалық-эпикалық жанрларды қамтиды.

Қоғамдық құндылықтарды қалыптастыру. Әдеби шығармалар арқылы қазақ мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылатын адалдық, әділдік, үлкендерге құрмет, қонақжайлылық сияқты қоғамдық және моральдық құндылықтар таратылады және нығайтылады.

Тарихи жады. Әдебиет болашақ ұрпаққа маңызды тарихи оқиғалар, тұлғалар мен кезеңдер туралы білімді сақтауға және жеткізуге көмектеседі, бұл Жалпыұлттық өзін-өзі тануды және оның өткенін түсінуді қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазіргі даму. Қазіргі қазақ жазушылары мен ақындары жаһандану, жаңғыру, көші-қон сияқты өзекті әлеуметтік мәселелерді талқылауға белсенді қатысады, бұл қазіргі заманғы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және әлемдік мәдени кеңістікке тартылуға ықпал етеді.

Демек, қазақ әдебиеті өткен мен қазіргі, дәстүрлі және қазіргі, жергілікті және жаһандық арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқара отырып, мәдени және ұлттық бірегейлікті көрсетіп қана қоймай, белсенді түрде қалыптастырады.

Қазақ әдебиеті Қазақстанда студенттердің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Ол ұлттық өзін-өзі тануды түсіну және нығайту үшін қажет Мәдени мұра мен тарихи жадыны қамтамасыз ететін өткен мен қазіргі уақыт арасындағы көпір қызметін атқарады. Қазақ авторларының әдеби шығармалары мәдени дәстүрлердің, тарихи оқиғалардың және әлеуметтік-этикалық нормалардың байлығы мен алуан түрлілігін көрсете отырып, жастардың өз елі мен халқы үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Ежелгі эпостардан бастап қазіргі заманға дейінгі қазақ әдебиеті тарихи ақпарат пен мәдени жадының маңызды көзі болып табылады. «Қобыланды-батыр», «Алпамыс-батыр» және «Ер Тарғын» сияқты эпикалық шығармалар ұлттық рухтың, героіктің және моральдық құндылықтардың маңызды аспектілерін жеткізеді. Олар студенттерге өз халқының тарихы мен дәстүрлерін құрметтеуге тәрбиелейді, сонымен қатар мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығы туралы түсінік қалыптастырады.

Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов және Сәбит Мұқанов сияқты қазақ классиктерінің әдебиеті адамгершілік және этикалық құндылықтарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Бұл авторлардың шығармалары махаббат, достық, әділеттілік және патриотизмнің мәңгілік тақырыптарын қозғайды. Бұл шығармаларды оқу және талдау студенттерге сыни ойлауды, эмпатияны және моральдық жауапкершілікті дамытуға көмектеседі. Мәселен, Абай Құнанбаевтың шығармалары Әлеуметтік және философиялық мәселелерді ашып қана қоймай, жастардың бойында өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдірудің маңыздылығын түсінуді қалыптастырады.

Қазақ әдебиетін зерттеу студенттердің тілдік дағдылары мен мәдени сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Қазақ жазушыларының шығармалары сөздік қорын байытады, ана тілінің құрылымы мен стилін жақсы түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, әдеби шығармалармен танысу эстетикалық қабылдауды дамытады, әдеби жанрлар мен бағыттарды көркемдік талғам мен түсінуді қалыптастыруға көмектеседі.

Әдебиет ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл студенттердің өз халқына және өз еліне деген сезімін дамытуға ықпал етеді. Тарихи оқиғаларды, ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сипаттайтын шығармалар жастарға өздерінің жеке басын білуге, патриоттық сезімдерін нығайтуға және әлеуметтік бірлікке ықпал етуге көмектеседі.

Қазақ әдебиеті мәдениетаралық диалог пен түсіністікте де маңызды рөл атқарады. Көпұлтты Қазақстан жағдайында ол этникалық топтар арасындағы өзара құрмет пен толеранттылыққа ықпал етеді. Әр түрлі этностардың өмірін бейнелейтін әдеби шығармалар студенттерге өз елінің мәдени әртүрлілігін жақсы түсінуге көмектеседі және басқа мәдениеттер мен дәстүрлерді құрметтеуге үйретеді.

Қазақ әдебиеті студенттердің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру процесінде басты орын алады. Бұл мәдени мұраны сақтауға және беруге, адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеуге, тілдік дағдылар мен мәдени сауаттылықты дамытуға ықпал етеді. Қазақ авторларының әдеби шығармалары жастарға өздерінің ұлты туралы білуге, патриотизмді дамытуға және әлеуметтік бірлікке ықпал етуге көмектеседі. Осылайша, қазақ әдебиеті Қазақстандағы студенттердің ұлттық өзіндік санасы мен мәдени бірегейлігін қалыптастыратын білім беру процесінің маңызды элементі болып табылады.

Қазақ әдебиеті студенттерге өз ойын білдіруге және шығармашылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Жазу шеберлігі, поэтикалық эксперименттер және әдеби байқаулар студенттерді өздерінің жеке және ұлттық ерекшеліктерін қалыптастыруға ықпал ететін өз шығармаларын жасауға ынталандырады. Университеттер мен колледждердегі әдеби үйірмелер мен студиялар мәдени ортаны байытатын және студенттердің жеке өсуіне ықпал ететін шығармашылық идеяларды талқылау және бөлісу алаңына айналуға.

Қазақ әдебиеті студенттердің эмоционалды дамуында маңызды рөл атқарады. Адамның эмоцияларын, тәжірибелері мен қарым-қатынастарын сипаттайтын шығармалар жастарға өздерін және басқаларды жақсы түсінуге, эмоционалды интеллектті дамытуға көмектеседі. Әдеби мәтіндерді оқу және талқылау эмпатияның дамуына және кейіпкерлерге жанашырлық танытуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде әлеуметтік байланыстарды нығайтады және оң тұлғааралық қатынастардың қалыптасуына ықпал етеді.

Қазақ әдебиетін бастауыш мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейінгі барлық білім беру деңгейлерінің білім беру бағдарламаларына интеграциялау-ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі элементі болып табылады. Классикалық және қазіргі қазақ әдебиетін зерделеуді қамтитын бағдарламалар студенттердің жан-жақты дамуына ықпал етеді. Әдеби шығармаларды, эсселерді және ғылыми жобаларды талдауды қамтитын оқу жоспарлары студенттердің аналитикалық ойлауы мен сыни талдау дағдыларын дамытады.

Қазақ әдебиеті қоғамдық өзгерістерді көрсетіп қана қоймай, оларға белсенді әсер етеді. Әдеби шығармалар өзекті әлеуметтік мәселелерді көтереді, қоғамдық пікірталастар мен азаматтық ұстанымды қалыптастыруға ықпал етеді. Студенттер қазақ әдебиетін зерттей отырып, қоғамда болып жатқан әлеуметтік процестерді және осы процестердегі өз рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Бұл олардың жауапкершілік сезімін және қоғамдық өмірге белсенді қатысуға деген ұмтылысын қалыптастырады.

Қазақтың ұлы жазушылары мен ақындарының шығармаларын оқу студенттердің бойында ұлттық мақтаныш сезімін оятады. Қазақ халқының істерін, ұлы жетістіктері мен мәдени жетістіктерін сипаттайтын шығармалар жастардың бойында өздерінің өткеніне деген құрмет пен мәдени мұраны сақтауға деген ұмтылысты қалыптастырады. Бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлік пен әлеуметтік бірлікті нығайтуға ықпал етеді.

Қазақ әдебиетін зерттеу ғылыми зерттеулер мен мәдени сынның дамуына ықпал етеді. Әдеби шығармаларды зерттеумен айналысатын студенттер академиялық ортаға үлес қосады, әдебиеттану мен сынды дамытады. Бұл қазақ мәдениеті мен әдебиеті туралы білімді тереңдетуге ықпал етеді, сондай-ақ Қазақстанның әдеби мұрасын сақтауға және насихаттауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Нуржанов Б.Г. Культурология. – Алматы: Фолиант, 1994. – 450 с.
- 2 Косвен М.О. Этнография и история Казахстана. - М.: Наука, 1971. – 500 с.
- 3 Путешествия русских людей в Казахскую степь. - Алма-Ата: Геодезия, 1971. – 316 с.
- 4 Арнольдов А.И. Введение в культурологию. – М.: Интер-пресс, 1993. – 396 с.

УДК 82-1

Хисамиддинова Ж.Т.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Ананьева С.В.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК

Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО САМОСОЗНАНИЯ В «ЖЕНСКОМ ПИСЬМЕ» Н. ЧЕРНОВОЙ И Т. ФРОЛОВСКОЙ

Аннотация: в статье анализируются формы выражения гендерного самосознания в лирике современных казахстанских поэтесс Надежды Черновой и Татьяны Фроловской. Авторские произведения рассматриваются со стороны проявления в поэтическом тексте «женского начала».

Ключевые слова: современная поэзия, «женское письмо», лирическая героиня, художественный образ.

Женская поэзия – самобытная страница литературы Казахстана: как факт художественного творчества она зафиксирована достаточно давно и составила важную часть исследовательского пространства многих

литературоведов современности: С.Д. Абишевой, В.В. Бадикова, В.А. Савельевой, С.В. Ананьевой, Б.А. Жетписбаевой, Т.П. Чаплышкиной, Т.В. Кривошаповой.

Объектом изучения в нашем исследовании является женская лирика как часть современного литературного процесса Республики Казахстан, предметом – образ лирической героини, складывающийся в творчестве поэтесс Надежды Черновой и Татьяны Фроловской.

Цель настоящей статьи – анализ образа лирической героини в творчестве поэтесс – наших современниц Надежды Михайловны Черновой и Татьяны Леонидовны Фроловской с использованием гендерного подхода.

Гендерная самоидентификация лирической героини осуществляется за счет комплекса содержательных и формальных характеристик «женского письма»: она отражена в способах художественного представления действительности, в особой репрезентации женского начала, в осмыслении мира в виде гендерных оппозиций, в стремлении «вчувствоваться» в мир и в подчеркнутой эстетизации детали, в запечатлеваемой системе ценностного отношения к миру.

Для анализируемой поэзии характерен приоритет дома и быта: точкой отсчета для героини является её дом, внутренне организованное пространство, в котором протекает её жизнь: «Пустыня-комната – вот мой уют» [3; с. 97]. Дом – символ семьи, он дает женщине чувство защищенности и оберегает её от неблагоприятных внешних воздействий среды. Через идею дома осмысливается внешнее природное пространство: статус дома для лирической героини приобретает казахстанская степь: «Это дом наш, казахская степь» [2; с. 304], «отеческая глубинка» [3; с. 265].

Для «женского дискурса» подчеркнута актуальна тема человеческих отношений: отношений влюбленных, родственных связей (мужа и жены, матери и детей). Семья – традиционно самая высокая ценность жизни женщины, именно в семье лирическая героиня реализует себя в качестве жены и матери, в семье получает духовную опору. Семья в женском творчестве приобретает характер мифа: семейные узы осознаются всеобъемлющими, охватывающими женское бытие и внешний мир. Так, в стихотворении «Мартовский снег» лирическая героиня Т. Фроловской рассказывает о своей семье, представляя её порождением весенней природы: «Когда ручей взбурлит винтом, от спячки пятеро проснутся. Наш сын, как солнце, конопат, головка дочери чернеет. Весна, весна! Кипучий март чернит, белит, а сам синееет. Дворняга – чёрно-белый пес – всему причастна, зверь, а помнит, её когда-то март занёс в покой и бедность наших комнат» (Т. Фроловская) [3; с. 69-70]. Поэтическая речь ведется от лица лирической героини, которая рассказывает о своей семье: читатель получает представление о семейном «гнезде» героини, которое состоит из пяти жителей, связанных узами кровного родства: жена, муж, сын, дочь и собака. Отношения в семье гармоничны и выстроены в соответствии с природными циклами.

Одной из выразительных особенностей «женского письма» является его эмоциональная насыщенность; содержательной доминантой текста становится авторефлексия лирической героини по поводу собственных чувств, которые окрашивают мир и передаются природе, творческой деятельности: «Скатилась я с вершины высокого холма. Никто меня не любит – и не люблю сама. Я злая, я пустая. Никто не подходи! И очень даже кстати льют майские дожди» (Н. Чернова) [5; с. 56], «Меня замучил пятистопный ямб – он был замешан в таинство рожденья» (Т. Фроловская) [3; с. 41].

Высокая эмоциональность, фиксация на внутренних переживаниях, особая сверхчувствительность отражают естественное развитие чувства, определенные этапы отношений с возлюбленным. На переживаниях о прошлых отношениях строится стихотворение Т. Фроловской «Зачем рвалась приехать в Ленинград?». Лирическая героиня мучается вопросами, адресованными себе же, – цепочка вопросов в тексте выражает рефлексию по поводу целесообразности своих действий, героиня сожалеет об ушедшей любви и её невозвратимости, о разрыве отношений: «Зачем рвалась приехать в Ленинград? Чтоб на задворках старого вокзала жить в поезде и выше всех наград ценить ту нить, что нас не повязала? Ценить разбег невысказанных слов, провидеть всем словам сопротивление торчащих, неприемлющих углов чужой души, знакомой с сотворенья, И плакать безутешней старых крыш, зачем любовь пропала безвозвратно» [3; с. 58].

Можно говорить о том, что лирические героини в рамках «женского дискурса» наделяются собственными биографиями, фрагменты которых реконструируются в поэтических текстах. Причем женские биографии, разрабатываемые современными поэтессами, очень различны: этапы строящихся отношений с возлюбленным и разрыв любовной связи, разнообразные этапы семейной жизни – от момента зарождения семьи до её «зрелого периода», когда подрастают дети.

Лирическая героиня также может вести жизнь одинокой женщины, единственным собеседником которой становится её отражение: «Пустыня-комната – вот мой уют», «А в зеркало вселилось отраженье, и если уезжаю, ухожу, то обязательно по возвращенью следы его работы нахожу» (Т. Фроловская) [3; с. 67]; лирическая героиня Н. Черновой отказывается от переживаний любви во имя спокойствия души и сознательно выбирает одиночество: «Я который день одна Здесь, в предзимней тишине, Чтоб никто не тронул дна Заповедного во мне» (Н. Чернова. Ожидание) [5; с. 66].

По мировоззрению лирическая героиня Надежды Черновой близка героине поэтического мира Анны Андреевны Ахматовой: показателен эпиграф одного из произведений: «Чужих мужей вернейшая подруга И многих неутешная вдова...» (А. Ахматова). В произведении автор развивает мотивы ахматовской лирики, продолжая их, в ахматовском ключе уподобляя образ возлюбленного лику святого: «И я была вернейшая подруга Чужих мужей, а после – их вдовой», «Я вижу этот лик иконописный На фоне стен острожных и снегов» [5; с. 66].

В творчестве Надежды Черновой находим классические образцы любовной лирики, которые перекликаются с примерами женской поэзии серебряного века: «Тебе», «Он и Она», «Вот живёшь и любишь человека <...>», «Бедствие стихийное – любовь <...>» – в этой лирике узнаваемы отголоски творчества А.А. Ахматовой и М.И. Цветаевой, прежде всего – диалогическая организация текста, обращенность голоса лирической героини к адресату. Особая эмоциональная чувствительность лирической героини заставляет её воспринимать мир, пропуская его через своё чуткое, отзывчивое сердце, наделяя природные явления эмоциональными импульсами. Например, наступление осени описывается через метафоры ревшего «с особой досадой» ветра, надсадно рыдающее уходящее лето, дожди, обложившие тоской, побуждающая страдать земля: «За ветром, ревшим с особой досадой, за полем и рощей, за домом и садом ушедшее лето рыдало надсадно, похоже на осень. Тоской обложив, хлестали дожди, и земля размокала, как сахар в стакане, страдать подстрекала» (Т. Фроловская) [3; с. 74].

Одной из смысловых доминант анализируемой поэзии является состояние женской души, внимание лирической героини к собственной внутренней жизни. Фиксация на внутренней жизни проявляется в монологах лирической героини о любви, о различных эмоциональных состояниях; внимание её часто останавливается на психических познавательных процессах (ощущениях, воображении, памяти, мышлении). Действительность получает выразительную психологическую окрашенность. Психические процессы же осмысливаются через детали внешнего мира: «Вдруг сердце неровно толкнется – И жизнь твоя перевернется, И взор твой слеза замутит. Так властвует память над нами – Тяжелый и темный гранит, Содвинутый ледниками» (Н. Чернова. Память) [5; с. 145-146].

Семантической основой женского художественного дискурса становится гендерная оппозиция «я и ты», «я и он», отражающая отношения противоположных полов. При этом субъект «ты» («он») в поэтической действительности является неантропоморфной субстанцией, которой приписываются признаки половой принадлежности. В качестве гендерного оппозита может мыслиться географический объект (город, страна), ландшафт (степь), пространство, язык и др. Оппозиция женского и мужского взаимодействующих начал, переживающих драматические перипетия, воссоздается в произведении Т. Фроловской «Меня замучил пятистопный ямб»: «он всё при мне, подобно наважденью, средь рытвин смысла, средь ухабов, ям, эмоций, снов и вдохновенных бдений. Его к позорному столбу – цепями, и все сбежались к этому столбу, он жёг нутро, а расцветал во лбу, и столб зацвёл, и были мы сетями опутаны и славили судьбу» [3; с. 41] – лирическая героиня и поэзия (в тексте – «пятистопный ямб», «он») представляются нерасторжимым единством, срастаются в одно целое, она чувствует присутствие «его» в себе («жёг нутро»), в своих мыслях («расцветал во лбу»). Через развернутую метафору антропоморфизации одного из поэтических размеров – пятистопного ямба – автор изображает творческие

«страдания» и муки лирической героини, готовящейся к репродуктивной писательской функции – рождению поэтического текста.

Женское поэтическое сознание склонно останавливаться на жизненных циклах, в соответствии с которыми организуется поведение и деятельность лирической героини (детство – юность – расцвет – старость). Регулярно внимание обращается к теме собственного детства, с которым тесно связана тематика родного края: «А рядышком – тень моя мчится косая: Вернулась из детства, примяв ковыли, В холщовой панамке, худая, босая, Вся в солнечных пятнах, в цветочной пыли» [4; с. 5], «Только детство одно беспорочно, Потому нас и тянет туда» [5; с. 48]. В то же время в лирической героине живет подсознательное гнетущее ожидание надвигающейся старости: «что-то бесподобное мерцает и в старость-гадость проливает свет» (Т. Фроловская) [3; с. 246].

Лирическая героиня регулярно обращается к теме главного предназначения женщины – выполнению функции деторождения: «В разгаре август! Как земля кругла. Несу живот, ступая осторожно» (Н. Чернова), «И в моём чреве замерло дитя» (Н. Чернова) [4; с. 10]; «Я здесь, в бедламе, резвая, как вор, как мельтешило, чуждое гармоний, живу себе, чем дале, тем лимонней, плюжусь на поношенье и позор» (Т. Фроловская) [3; с. 246].

Через метафору деторождения осмысливается тема творчества: так, лирическая героиня Т. Фроловской говорит о том, что стихи рождаются через «певческое горло» поэта в творческих муках: «Зачисленная в мать и перемать, в крови, в поту рожаю выдох горний Спасайся, волк, – рви певческое горло – оно не даст тебе существовать» (Т. Фроловская) [3; с. 185].

При этом в условиях художественного дискурса естественные функции женского организма могут трансформироваться: например, лирическая героиня Н. Черновой размышляет о способности женщины зачать от разнообразных объектов окружающего мира – растений, космических тел, погодных явлений: «Как будто внове женщине родить От солнца в небе, или от тумана, От полевого летнего дурмана, От винограда, что свивает нить – Кудрявую, хмельную, озорную, Ей солнца луч совсем легко обвить: Сто пуповин ползут к нему, чтоб жить... Под лозами однажды прикорну я – И стану кровь небес в себе носить!» (Н. Чернова. «В разгаре август!»).

Способностью к выполнению репродуктивной функции наделяется вся окружающая действительность, в частности, природа, географическое пространство: «Но вот, устав от схваток очумелых, Темнеет ночь» (Н. Чернова), «Здесь грозы копяты веками, Чтоб мир однажды поразить. Земля беременна холмами – ей горы хочется родить» (Н. Чернова. Ладонь степи).

Интересным для анализа «женского дискурса» представляется произведение Надежды Черновой «Жизнь моя», в котором автор от имени лирической героини рассуждает о своей судьбе, о течении жизненных событий, о сути жизни и её наполнении, предназначении. По мысли героини, человек – отголосок Бога на земле, течение жизни детерминировано божественной волей и жизненные обстоятельства предопределены свыше.

Представления лирической героини о жизненном благополучии связаны с образом дома: «Прогулялась, прожила до нитки И не помнит родственных корней, Потому завидует улитке, Ведь родимый дом всегда при ней» [5; с. 73-74]. Жизнь лирической героини протекает под знаком божественного благословения, женская судьба корнями связана с казахстанской степью: «То ей – путь, то - снова бездорожье, Пыль степная, волны-ковыли. Катится она слезою божьей По щеке измученной земли <...> Смотрит в небо, где растут кораллы, Льется свет нездешний с высоты. Снятся ей небесные хоралы И покой, и тихие скиты» [5; с. 73-74]. В основе лирической композиции лежит антитеза реальной жизни, протекающей в условиях бездорожья, и спокойной изобильной («где растут кораллы») воображаемой жизни («покой, тихие скиты»), образ которой приходит героине в снах. Жизнь женщины связана со словом, в котором видится основа человеческого мироздания: «Мироточит Слово каплей росной В древних книгах – им не мерян век. Над строкой живой и медоносной Вьются пчелы, плачет человек» [5; с. 74] – слово – проявление человеческих чувств, сложное сплетение счастливых событий жизни («мёда») и её страданий.

В целом исследование гендерного аспекта лирики современных казахстанских поэтесс Надежды Черновой и Татьяны Фроловской позволяет обнаружить в их творчестве отдельные принципы классической женской поэзии выдающихся лириков «серебряного века» – А.А. Ахматовой и М.И. Цветаевой, лирическая героиня которых «зачастую является alter ego поэтессы» [1; с. 5]. Также по характеру «я-концепции» лирическая героиня рассматриваемой поэзии приближается к образу героини, складывающемуся в творчестве Беллы Ахмадулиной.

Лирическая героиня Т. Фроловской и Н. Черновой говорит от имени поэтессы, её биография фрагментарно воспроизводит жизненный и творческий путь автора, поэтому анализ речевого поведения лирической героини, её собственного жизнеописания может быть показателем для выявления отдельных жизненных установок и творческих принципов поэтесс.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кудрякова А.С. Речевое поведение лирических героинь А. Ахматовой и М. Цветаевой: дисс...канд. филол.н. / А.С. Кудрякова. – Уфа, 2005. – 220 с.
- 2 Фроловская Т. Зимняя степь. Лирика / Т. Фроловская // Антология поэзии «Мәңгілік Елім менің – Вечная Страна моя» / Сост.: Л. Шашкова, К. Бакбергенов, К. Құныпияұлы. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. – С. 304-307
- 3 Фроловская Т. Серафический восторг. Избранное / Т. Фроловская. – Алматы: Мектеп, 2022. – 336 с.
- 4 Чернова Н. Гнездо жар-птицы / Н. Чернова // Литературно-художественный журнал «Простор». – 2019. – № 1. – С. 3-10.
- 5 Чернова Н. Огнецвет. Стихи / Н. Чернова. – Астана: Аурдама, 2004. – 224 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИКИ

ӘОЖ 808.5:37

Алдаберген А.С., Касенов С.Т.,

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ РИТОРИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көркем шығарманың риторикалық аспектілері қарастырылып, олардың автор тарапынан оқырманның эмоциясына, ойына және сезіміне әсері мәселелері айтылады.

Тірек сөздер: көркем шығарма, көркем мәтін, риторикалық аспект, риторикалық айшықтаулар, құбылтулар.

Көркем шығарманың риторикалық аспектілері мәтіннің эмоционалдық әсерін, оқырманды сендіруін және шығарманың негізгі идеяларын жеткізуін қамтамасыз етеді. Риторикалық аспектілер шығарманың мазмұнын, стилін және құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Көркем шығармада риторикалық әдістер мен тәсілдерді қолдану арқылы автор оқырманның эмоциясына, ойына және сезіміне әсер ете алады. Себебі, Аристотельдің пікірінше, риторикалық тәсілдерді қолдану арқылы автор немесе сөйлеуші аудиторияның эмоциясына әсер етіп, олардың сеніміне ие болады.

Яғни, риторикалық аспект – бұл мәтінде немесе сөз сөйлеуде қолданылатын тілдік және стильдік тәсілдердің жиынтығы. Риторикалық аспект көркем шығармада маңызды рөл атқарады, себебі ол шығарманың әсерлілігі мен тереңдігін арттырады. Риторикалық тәсілдерге метафоралар, гипербодалар, ирония, антитеза, параллелизм, риторикалық сұрақтар және т.б. жатады. Төменде солардың бірқатарына тоқталайық:

1. Риторикалық сұрақтар – бұл жауап күтпейтін сұрақтар, олар оқырманның назарын аудару және белгілі бір мәселе туралы ойландыру үшін қолданылады. Көркем шығармада риторикалық сұрақтар кейіпкердің ішкі монологында, авторлық баяндауда немесе диалогтарда қолданылады. Мысалы, "Неге бұл әлем осындай әділетсіз?" Бұл сұрақ арқылы автор әділетсіздікті көрсетуге және оқырманды осы мәселе туралы ойландыруға тырысады.

2. Эмоционалдық әсер. Көркем шығарманың риторикалық аспектілері оқырманның эмоциясына әсер ету үшін қолданылады. Бұл автордың тілдік құралдар арқылы оқырманның жүрегіне жетіп, оның сезімін қозғау мүмкіндігін береді. Эмоционалдық әсерге жету үшін автор метафоралар, эпитеттер, гипербодалар және басқа да бейнелі тілдік құралдарды қолданады. Мысалы, метафора: "Оның жүрегі мұз болып қатты." Бұл метафора

кейіпкердің суық және сезімсіз екенін көрсетеді. Эпитет: "Қараңғы түн". Бұл эпитет түннің қорқынышты және белгісіз екенін көрсетеді.

3. Параллелизм

Параллелизм – бұл сөйлемдер немесе сөз тіркестерінің құрылымдық ұқсастығы. Параллелизм шығарманың ритмін жақсартады және белгілі бір идеяны немесе эмоцияны күшейтеді. Параллелизмді қолдану арқылы автор оқырманның назарын белгілі бір мәселеге аудартады. Мысалы, "Ол қайғыға батты, ол мұңға толды, ол жалғыздықты сезінді." Бұл параллелизм кейіпкердің ауыр сезімдерін күшейтеді.

4. Антитеза

Антитеза – бұл қарама-қарсы идеяларды немесе ұғымдарды салыстыру. Антитеза авторға екі қарама-қарсы ойды қатар қою арқылы оқырманға әсер етуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл шығарманың идеялық мазмұнын тереңірек түсінуге көмектеседі. Мысалы: "Ол жарыққа ұмтылды, бірақ түнек оны жұтып алды." Бұл антитеза кейіпкердің үміті мен оның сәтсіздігін көрсету үшін қолданылады.

5. Аллегория

Аллегория – бұл жасырын мағынаны немесе символды білдіретін бейнелеу тәсілі. Аллегория арқылы автор күрделі идеяларды немесе абстрактілі ұғымдарды бейнелі түрде жеткізеді. Бұл тәсіл оқырманға шығарманың терең мағынасын түсінуге көмектеседі. Мысалы: Жануарлардың фермадағы өмірі туралы аллегориялық роман адам қоғамының құрылымын және оның мәселелерін бейнелейді.

6. Гипербола

Гипербола – бұл нәрсені немесе құбылысты ұлғайту. Гипербола арқылы автор белгілі бір сезімді немесе әсерді күшейтеді. Бұл тәсіл оқырманның назарын ерекше маңызды нәрсеге аударуға мүмкіндік береді. Мысалы: "Оның күші тауды көтеруге жетер еді." Бұл гипербола кейіпкердің физикалық күшін ерекше көрсету үшін қолданылады.

7. Ирония

Ирония – бұл бір нәрсені айту арқылы оның қарама-қарсы мағынасын білдіру тәсілі. Ирония арқылы автор белгілі бір жағдайды немесе кейіпкерді мазақ етеді немесе сынға алады. Бұл тәсіл оқырманды ойландыруға және шығарманың мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы: "Ол нағыз батыр!" Бұл ирония арқылы автор кейіпкердің батылдығына күмән келтіреді.

8. Перифраз

Перифраз – бұл нәрсені немесе құбылысты тікелей атамай, оны сипаттау арқылы айту тәсілі. Перифраз арқылы автор шығарманың стилін байытады және оның бейнелігін арттырады. Мысалы: "Алтын тәж иесі" – Бұл перифраз патша немесе патшайымды білдіреді.

9. Символизм

Символизм – бұл белгілі бір идеяны немесе ұғымды бейнелейтін символдар мен белгілерді қолдану. Символизм арқылы автор шығарманың

терең мағынасын жеткізеді және оқырманға оның мәнін түсінуге көмектеседі. Мысалы: "Қызыл түс – махаббатты немесе қанды білдіреді", "Көгершін – бейбітшілік символы".

10. Анафора және эпифора

Анафора – сөйлемнің басында бір сөзді немесе сөз тіркесін қайталау арқылы белгілі бір әсерге қол жеткізу тәсілі. Эпифора – сөйлемнің соңында бір сөзді немесе сөз тіркесін қайтау. Мысалы:

- Анафора: "Біз жеңеміз, біз табысқа жетеміз, біз алға басамыз."

- Эпифора: "Жеңеміз біз, табысқа жетеміз біз, алға басамыз біз."

Көркем шығарманың риторикалық аспектілері авторға өз ойын, сезімін және идеяларын терең және әсерлі түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Риторикалық әдістер мен тәсілдерді тиімді қолдану арқылы автор оқырманның эмоциясына, ойына және сезіміне әсер ете алады. Бұл тәсілдер шығарманың бейнелілігін арттырып, оның идеялық мазмұнын тереңірек түсінуге көмектеседі. Осылайша, риторикалық аспектілер көркем шығарманың ажырамас бөлігі болып табылады және оның көркемдік құндылығын арттырады. Академик З. Ахметов те риторикалық тәсілдерді қолдану арқылы автордың оқырманға әсер ету мүмкіндігінің артып, шығарманың мазмұнын тереңдететінін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кузнецова Т.И., Стрельникова И.П. Ораторское искусство в Древнем Риме. – Москва, 1976.
- 2 Толмачев А.В. Об ораторском искусстве. – Москва, 1973.
- 3 Апресян. Г.З. Ораторское искусство. – Москва, 1978.
- 4 Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі.- Алматы, 1998.
- 5 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, 1973.

ӘОЖ:80.808.5

Алдангорова А.Ә., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

РИТОРИКАЛЫҚ КЕҢІСТІКТІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада риторикалық кеңістік ұғымына түсінік беріліп, риторикалық кеңістіктің түрлері талданады.

Тірек сөздер: Риторикалық кеңістік, биресми кеңістік, сөйлеушінің беделі, сөйлеушінің сенімділігі.

Риторикалық кеңістік – бұл сөйлеуші мен аудитория арасындағы байланыс орнатылатын және коммуникация жүзеге асырылатын орта.

Риторикалық кеңістіктің типологиясы оның әртүрлі түрлерін, олардың құрылымдық ерекшеліктерін және қолдану салаларын зерттейді. Бұл мақалада риторикалық кеңістіктің негізгі типологиясы және ғалымдардың пікірлері қарастырылады.

Ресми риторикалық кеңістік - мемлекеттік органдар, сот жүйесі, академиялық орта және бизнес саласында кездеседі. Бұл кеңістікте сөйлеуші мен тыңдаушы арасында қатаң ережелер мен нормалар сақталады. Сөйлеу мен жазу формалары нақты, құрылымдалған және ресми стильде болады.

Мысалдары:

- Саяси сөйлеулер;
- Соттағы сөздер;
- Академиялық дәрістер;
- Бизнес презентациялар.

Кеннет Берк ресми риторикалық кеңістікте сөйлеушінің беделі мен сенімділігі маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Бұл кеңістікте этос (сөйлеушінің сенімділігі) және логос (логикалық дәлелдер) негізгі рөл атқарады. Бейресми риторикалық кеңістік: - күнделікті өмірде, достар мен отбасы арасында, әлеуметтік желілерде және бейресми кездесулерде кездеседі. Бұл кеңістікте сөйлеу стилі еркін, бейресми және эмоционалды болуы мүмкін. Қатаң ережелер мен нормалар жоқ, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында теңдік сақталады:

- Достар арасындағы әңгімелер;
- Отбасылық жиналыстар;
- Әлеуметтік желілердегі пікір алмасу.

Джерард Хаарман бейресми риторикалық кеңістікте патос (тыңдаушылардың эмоцияларын қоздыру) маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. Бұл кеңістікте эмоционалды байланыс пен өзара түсіністікке ерекше мән беріледі.

Медиалық риторикалық кеңістік теледидар, радио, баспасөз, интернет және әлеуметтік медиа сияқты бұқаралық ақпарат құралдарында кездеседі. Бұл кеңістікте сөйлеу мен жазу аудиторияның назарын аудару және ақпаратты тиімді жеткізу үшін арнайы әдістерді қолдануды талап етеді. Медиалық риторикалық кеңістікте визуалды және аудиовизуалды элементтер маңызды рөл атқарады.

Теледидардағы жаңалықтар бағдарламалары:

- Радио хабарлары;
- Жарнамалық роликтер;
- Әлеуметтік медиа посттары.

Мишель Фуко медиалық риторикалық кеңістікте билік пен білім арасындағы қатынастың маңыздылығын атап өтеді. Оның пікірінше, медиалық кеңістік арқылы билік құрылымдары қалыптасып, қоғамдағы пікірлер мен көзқарастар бағытталады.

Академиялық риторикалық кеңістік - ғылыми-зерттеу мекемелері мен оқу орындарында кездеседі. Бұл кеңістікте дәлелдер мен логикалық

құрылымдар маңызды рөл атқарады. Сөйлеу мен жазу стилі ғылыми, нақты және дәлелді болуы керек.

Мысалдары:

- Ғылыми конференциялардағы баяндамалар;
- Ғылыми мақалалар мен зерттеулер;
- Университеттегі дәрістер.

Стивен Лукас академиялық риторикалық кеңістікте логос (логикалық дәлелдер) пен этос (сөйлеушінің сенімділігі) маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Бұл кеңістікте дәлелдер мен деректердің нақтылығы басты назарда болады.

Көркем риторикалық кеңістік - әдебиет, өнер, театр және кино салаларында кездеседі. Бұл кеңістікте эстетикалық әсер мен шығармашылық маңызды рөл атқарады. Сөйлеу мен жазу стилі бейнелі, метафоралы және символикалық болуы мүмкін:

- Әдеби шығармалар;
- Театр қойылымдары;
- Кинофильмдер.

Кеннет Берк көркем риторикалық кеңістікте метафоралар мен символиканың маңыздылығын атап өтеді. Оның пікірінше, бұл кеңістікте шығармашылық пен эстетикалық әсер басты рөл атқарады.

Риторикалық кеңістіктің типологиясы әртүрлі кеңістіктердің өзара әрекеттесуін түсінуге көмектеседі. Бұл кеңістіктер бір-бірімен байланысып, бір-бірін толықтырып отырады. Мысалы, ресми риторикалық кеңістікте қолданылатын әдістер бейресми кеңістікте де қолданылуы мүмкін, ал медиалық кеңістікте академиялық және көркем риторика элементтері үйлесуі мүмкін.

Риторикалық кеңістіктің типологиясы оның әртүрлі түрлерін, олардың құрылымдық ерекшеліктерін және қолдану салаларын зерттейді. Ресми, бейресми, медиалық, академиялық және көркем риторикалық кеңістіктер әрқайсысы өз ерекшеліктері мен талаптарына ие. Ғалымдардың пікірлері риторикалық кеңістіктің әртүрлі аспектілерін түсінуге және олардың өзара әрекеттесуін зерттеуге көмектеседі. Риторикалық кеңістіктің типологиясын зерттеу коммуникацияның тиімділігін арттыруға және оның әртүрлі контексттерде қолданылуын түсінуге мүмкіндік береді.

Риторикалық кеңістіктің типологиясы мен оның өзара әрекеттесуін түсіну үшін әртүрлі ғалымдардың пікірлері мен көзқарастары маңызды рөл атқарады. Бұл бөлімде риторикалық кеңістік туралы белгілі ғалымдардың пікірлері келтіріледі.

Кеннет Берк – американдық риторик және әдебиеттанушы, оның риторикалық теориялары кеңінен танымал. Берк риторикалық кеңістікті әлеуметтік әрекеттердің негізі ретінде қарастырады және оны "адамдардың символдар арқылы ынтымақтастығы" деп сипаттайды. Оның пікірінше, риторикалық кеңістік адамдар арасындағы байланыс пен түсіністікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Берк риторикалық кеңістіктің әртүрлі

типтерінде метафоралар мен символдардың маңыздылығын атап өтеді. Оның зерттеулерінде көркем риторикалық кеңістікке ерекше назар аударылып, шығармашылық пен эстетикалық әсердің рөлі айқындалады.

Мишель Фуко – француз философы және әлеуметтанушы, оның еңбектері риторика мен билік қатынастарын зерттеуге арналды. Фуко риторикалық кеңістікті билік пен білім арасындағы қатынасты анықтайтын құрал ретінде қарастырады. Оның пікірінше, риторикалық кеңістік билік құрылымдарының қалыптасуына және қоғамдағы пікірлер мен көзқарастардың бағытталуына ықпал етеді. Фуконың теориялары медиалық риторикалық кеңістікке ерекше назар аударып, бұқаралық ақпарат құралдарының риторикалық стратегияларын талдауға бағытталған.

Джерард Хаарман – риторика және коммуникация саласындағы зерттеуші, ол риторикалық кеңістіктің контекстік аспектілерін зерттейді. Хаарманның пікірінше, риторикалық кеңістіктің құрылымы тек сөйлеуші мен аудиторияның өзара әрекеттесуіне ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік және мәдени контекстке де тәуелді. Ол бейресми риторикалық кеңістікте патос (тыңдаушылардың эмоцияларын қоздыру) маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. Бұл кеңістікте эмоционалды байланыс пен өзара түсіністікке ерекше мән беріледі.

Стивен Лукас – американдық ғалым, оның «Жұрт алдында сөз сөйлеу: өнер және ғылым» атты еңбегі риторикалық теорияның классикалық туындыларының бірі болып саналады. Лукас риторикалық кеңістікте логос (логикалық дәлелдер) пен этос (сөйлеушінің сенімділігі) маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, академиялық риторикалық кеңістікте дәлелдер мен деректердің нақтылығы басты назарда болады. Лукас риторикалық кеңістіктің құрылымын және оның элементтерін жүйелі түрде зерттеуді ұсынады.

Риторикалық кеңістіктің типологиясы оның әртүрлі түрлерін, олардың құрылымдық ерекшеліктерін және қолдану салаларын зерттейді. Ресми, бейресми, медиалық, академиялық және көркем риторикалық кеңістіктер әрқайсысы өз ерекшеліктері мен талаптарына ие. Ғалымдардың пікірлері риторикалық кеңістіктің әртүрлі аспектілерін түсінуге және олардың өзара әрекеттесуін зерттеуге көмектеседі. Риторикалық кеңістіктің типологиясын зерттеу коммуникацияның тиімділігін арттыруға және оның әртүрлі контексттерде қолданылуын түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Античные риторика. – Москва, 1978.
- 2 Об ораторском искусстве. – Москва, 1967.
- 3 Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – Москва, 1992.
- 4 С.Э.Лукас. Искусство публичных выступлений. - Москва, 2014.

ӘӨЖ 811.512.122

Бақытжанова А., Айтмукашова А.А.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілінен енген кірме сөздердің қазақ тілінде қолданылуы баяндалады. Кірме сөздер, англицизмдер терминдеріне анықтама беріліп, жан-жақты талданады. Ағылшын тілінен енген сөздердің жастар арасында кең қолданылуы бүгінгі күннің өзекті мәселесі болғандықтан, олар жиі пайдаланатын сөздерге сараптамалар жасалынады.

Түйін сөздер: кірме сөздер, англицизмдер, қазақ тілі, слэнг, ағылшын тілі.

Кірме сөздер – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер. Яғни сөздің дыбыстық тұлғасы да, мағынасы да өзге тілге қатысты сөздер кірме сөздер делінеді [1, 135б.].

Англицизмдер – ағылшын тілінен әртүрлі себептер нәтижесінде қабылдаушы тілге енгізілген сөздер. Басқа тілдерден келген кірме сөздер – табиғи және тұрақты үдеріс. Халықтар, елдер, мемлекеттер әрқашан бір-бірімен байланыста болғандықтан басқа тілдерден кірме сөздердің келуі – заман талабы. Ақпараттық тасқынның күшеюі, ғаламдық интернет желісінің пайда болуы, дүниежүзілік экономикалық нарықтың дамуы, халықаралық туризм, мәдениет байланыстары, ақпараттық технологиялар, халықаралық олимпиадалар, фестивальдер – осының барлығы ағылшын тілінен енген кірме сөздерінің келуіне себеп болды. Зерттеуші К.Ахановтың айтуынша, «Сөздік құрамында басқа тілден сөз енген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-біріне сөз ауыстырады» [2, 152б.].

Ағылшын тілінен енген сөздердің пайда болу амалдары бірнеше түрге бөлінеді:

Тікелей кірген сөздер. Яғни түпнұсқадағы сөздер тілімізде тура мағынасында қолданылады. Мысалы: «weekend» (уик-энд) – «демалыс күндер», «black» (блэк) – «қара», «party» (парти) – «сауық кеші» т.б.

Гибридтер. Бұл шет тіліндегі сөзге қазақ тілінің жұрнағын, қосымша, жалғауын жалғау арқылы пайда болған сөздер. Бұл жағдайда шет тіліндегі сөздің мәні өзгереді. Мысалы: «сору» – «копия» – «көшірме жасау» т.б.

Калька (көшірме). Фонетикалық дыбысталуы жалпы формасы сақтай отырып қолданылатын шетел сөздері. Мысалы: «menu» – «меню», «virus» – «вирус», «club» – «клуб», «password» – «пароль» т.б.

Колориттер. Бұл сөздердің лексикалық баламалары болады, бірақ олардан стилистикалық ерекшелігі бар және қандай да бір қарым-қатынас саласында сөзге ерекше мәнер беретін құрал ретінде бекітіледі.

Экзотизмдер (Ерекше сөздер). Басқа халықтың ерекше ұлттық дәстүрін сипаттайтын, біздің табиғатымызға жат өз мағынасында сақталатын сөздер. Бұл сөздердің ерекшелігі – қазақ тіліндегі синонимдерінің болмауы. Мысалы: «chips» – чипсы», «hot dog» – хот-дог», «cheeseburger» – «чизбургер» т.б.

Композиттер. Екі ағылшын тілінен тұратын сөздер. Мысалы, «second hand» (секонд-хенд) – қолданылған заттарды сататын дүкен, «Video Salon» (видео-салон) – фильм көретін зал, «time-out» (тайм-аут) – уақыт бітті, «fastfood» (фаст фуд) – тез әрі жеңіл тағам [3, 26.].

Еліміздің ежелгі даму жолындағы тарихына көз қырымызды салсақ, әртүрлі дамыған мемлекеттермен жете таныс, тығыз қарым-қатынаста болған. Кез келген халықтың ана тілі жеке қаз-қалпында өмір сүрмейді. Қандай да бір тілге басқа тілден кірме сөздердің енуі – табиғи және тұрақты үдеріс. Осыдан қазақ тілінің сөздік құрамының кемелденуі ішкі мүмкіншіліктерімен ғана емес, өзге тілдермен ауысу арқылы жетілгендігін байқаймыз.

«Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте!» демекші, жаңа заманның талабы – ағылшын тілін жетік меңгеру. «Әрбір жас ағылшын тілін оқуы тиіс пе?» деген сұраққа жастардың басым бөлігі, яғни 87%-ы «тиіс» деп жауап берген, олар ағылшын тілі қажет деп санайды екен. Осылайша, жүргізілген жұмыс оны оқу үдерісіндегі шет тіліне деген қарым-қатынас пен оны түсіну деңгейінің арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік берді [3, 26.]. Алайда жүргізілген зерттеудің маңыздылығы кірме сөздердің теориясы мен практикасымен байланысты мәселені қарастыру, әсіресе қазіргі заманда маңызды, өйткені қазақ тілінің құнсыздануына әкеп соқтыру қаупі бар кірме сөздердің өте көп пайда болуы туралы пікірлер айтылып жүр.

Қазіргі таңда көп пайдаланатын сөздер шала аударылымдар және шет тілі туындысының жұрнақтары. Мысалы ағылшынның «ок» сөзі қазақ тілінде «окей», «жарайды, жақсы» мағынасында кең қолданыста. Жастар арасында осындай тренд сленгтер көбейіп кетті: «Изи» – ағылшынша «easy» деген сөзді оқылуы бойынша қолдану, аудармасы "онай" дегенді білдіреді; «краш» – ағылшынның «crush» деген сөзінен шыққан. Біреуді сыртынан ұнату, жауапсыз жақсы көру; «гоу» – ағылшынның «go» деген сөзі, «кеттік» деген мағынада қолданылады. Бұл сленгіні қолданатындар «гоу» дегеннің өзін ұзақ көріп, оны «го» деп жазады; «сорян» – «sorry» сөзінің қысқартылған нұсқасы т.б. Тіпті көбі бұл сөздерді кірме сөздер деп ойламайды да. Бұл жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығы өскелең ұрпақтың әлемдік жаңалықтардан қалыс қалмай, жер шарындағы барлық «жаңашылдықтарды» қабылдай алатындығын дәлелдейді. Мысалы интернетті қолдануға шектеу қойылған Өзбекстан мемлекетінің тұрғындарына «снэпчат», «инстаграм», «сэлфи» сөздері өте таңсық, жаңа сөздер сияқты болып көрінеді. Ал біздің елде бұл сөздер күнделікті өмірдегі тіршілігімізге тән сөздерге айналған. Яғни біздің тұрмыстық деңгейіміз азиаттық көрші елдермен салыстырғанда әлдеқайда

жеңіл екендігін көрсетеді. Дәл осындай қарқынмен «кірме сөздерге» айналған ағылшын сөздері көбейген сайын біздің өмір сүру салтымыз бен тұрмыстық мәдениетіміздің дамитындығын айтқым келеді.

Ағылшын тілі үштұғырлы тілдердің бірі болғандықтан, кірме сөздерді пайдаланудың өзіндік артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де бар. Жаһандану заманында ағылшын тілінен енген кірме сөздердің тасқыны өз тіліміздің қасиеті жойылуына әкеп соғуы мүмкін. Бұл ағынды тоқтату мүмкін емес. Алайда мынадай бір-біріне қарама-қайшылықты айта кету керек. Біріншіден, ағылшын тілінен енген кірме сөздер сөздік қорын кеңейтеді, екінші жағынан, өз тіліміздің әдеби көркемдік мағынасын жояды. Қазіргі жағдай туралы көптеген филологтер мен лингвистердің ойынша, ағылшын тілінен енген кірме сөздердің көптігі сонша, өз тіліміздің қасиеті жойылып барады. Еліміздің көптеген қалаларында халықтың көп баратын орындары, мәселен шаштараз, дәмхана, дүкендер атаулары ағылшын тілінде. Мысалы теледидар бағдарламасында, жарнамада ағылшын тілінің сөздерінен көз сүрінеді: «Beauty» шаштаразы, «Candy» кафесі, «VIP-зал», «On Clinic» медициналық орталығы, «Second-hand» дүкені, «Denta» тіс емханасы, «BabyLand» балаларға арналған орталығы, «Микс-трэвел» чартерлық рейстері, «Синема» кинотеатры, «Триколор» спутник теледидар.

Дегенмен дүниежүзілік телеканалдар ағылшын тілінде атала береді: «Cartoons Network», «Discovery channel», «Fashion»; бағдарламалар атаулары ток-шоу, анимэ: «Комеди Клуб», «Скетч-шоу». Көпшілікке түсініксіз бұл атаулардан гөрі өз тіліміздегі атаулар болса, тілге деген құрметін болар еді. Ең маңыздысы, айтылған сөздердің мағынасын біліп, оларды орынды қолдану керек.

Қорытындылай келе, қазіргі лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі тілдердің өзара байланысы мен өзара ықпалы болып табылады. ХХІ ғасырдың басында ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тіліне айналып, халықаралық қатынастар саласының кеңеюімен сипатталады. Әлемдегі ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің маңызды саяси-экономикалық рөлі, олардың қызметтің кейбір салаларындағы мәртебесі англицизмдердің қазақ тілінде пайда болуы және қолданылуын арттырды. Сонымен, гуманитарлық ғылымдар саласына еніп, қалыптасқан англицизмдердің қолданылу аясын зерттеп, ұлттық ерекшеліктерін ажырата отырып, оның лингвомәдени сипатын ашудың маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. / Ә.Болғанбаев. - Алматы: Сөздік - Словарь, 2006. - 255 бет.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. / К.Аханов – Алматы: Санат, 1993. - 496 бет.
- 3 Түребай А. Англицизмдердің (ағылшындық кірме сөздер) пайда болу амалдары./ А.Түребай - Қызылорда, 2013.

4 Брейтер М. Ағылшын тілінен келген кірме сөздерінің тарихы./
Москва: Брейтер–Владивосток, 2004.

ӘОЖ 811.512.122

Боранхан Б.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

МӘДЕНИ-ТІЛДІК ИНТЕГРАЦИЯ ТЕОРИЯЛАРЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілін оқыту үдерісіндегі мәдени-тілдік интеграция теорияларына талдау жасалады.

Түйін сөздер: интеграция, мәдени-тілдік, аккультурация, мәдени орта, тілдік интерфейс, этнос

Мәдени-тілдік интеграция теориялары адамдардың жаңа мәдени және тілдік ортаға бейімделу және ассимиляциялау үдерістерін зерттейді. Бұл теорияларды көші-қон аясында да, жаһандану, білім беру және мәдениетаралық қарым-қатынас үдерістерінде де қолдануға болады.

Аккультурация теориясы - адамдардың жаңа мәдени ортаға, соның ішінде жаңа тілді меңгеруге қалай бейімделетінін зерттейді. Аккультурация ассимиляция, интеграция, бөлу және маргинализация сияқты әртүрлі стратегияларды қамтиды.

Әлеуметтік-мәдени бейімделу теориясы - жеке тұлғалардың жаңа ортаның әлеуметтік-мәдени аспектілерін қалай игеретініне, олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға және бейімделуін жақсарту үшін әлеуметтік қолдауды арттыруға бағытталған.

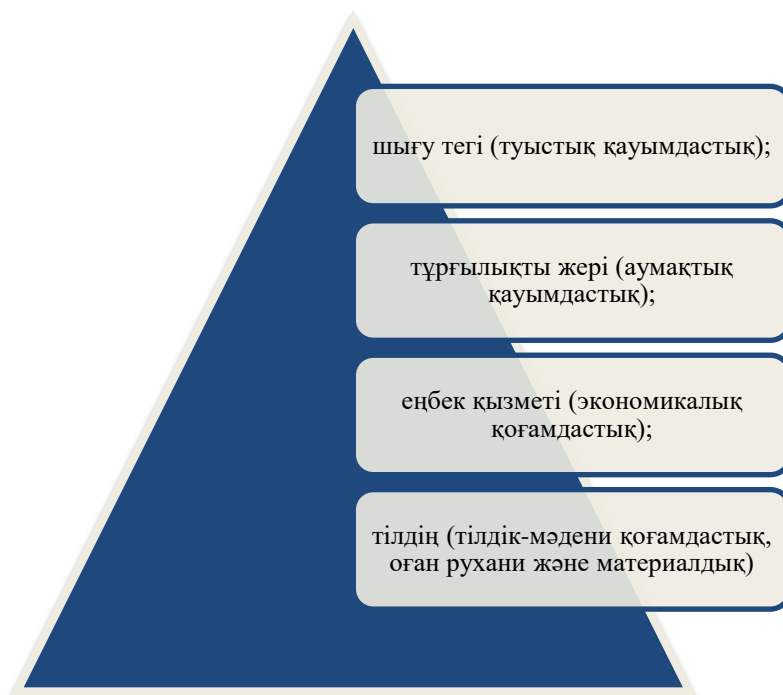
Тілдік интерфейс теориясы – тілдік өзара әрекеттесу жаңа мәдениеттегі интеграцияға қалай әсер ететінін қарастырады, тілді меңгеру әлеуметтік интеграцияға қалай ықпал ететінін немесе кедергі келтіретінін талқылайды.

Мәдени сәйкестіктің үдерісі - бұл тәсіл жеке тұлғалардың бірегей мәдени сәйкестігін қалыптастыру үшін екі мәдениеттің (туған және жаңа) элементтерін қалай біріктіретінін талдайды.

Мәдени бейімделу кезеңдерінің моделі - толық интеграцияға немесе бейімделуге дейінгі жаңа мәдениетке бейімделу кезінде адам өтетін дәйекті кезеңдерді сипаттайды.

Бұл теориялар мәдени-тілдік интеграция көптеген жағдайларға, соның ішінде жеке тұлғаның ерекшеліктеріне, иммиграция жағдайларына және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты көп факторлы үдеріс екенін көрсетеді.

Этнос - бұл қоғамдастықпен біріктірілген адамдар бірлестігінің тұрақты түрі (Сурет 1):

Сурет 1 – Этнос ұғымы

Мемлекет аумағында тұратын этникалық қауымдастықтар осы мемлекеттің саясатының субъектілері болып табылады және осы қауымдастықтардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеру маңызды.

«Қазақстан халықтарының тілдері» анықтамалығының авторлары «санақтарды өткізу үдерісі мен нәтижелеріне саяси және өзге де әсерлерге, сондай-ақ тілдерді әлеуметтік лингвистикалық сәйкестендіру мен түгендеу кезіндегі объективті қиындықтарға қарамастан, Қазақстанда және негізгі елде референтті халықтардың мәртебесіне, таралуына сәйкес 126 тілден тұратын Қазақстан тілдерінің тізімі жасалғанын» атап өтті келесі топтарға бөлінді: (1) мемлекеттік қазақ тілі, (2) орыс тілі, (3) экзогендік және эндогендік диаспора тілдері, (4) иммигрант тілдері [1].

Бұл сөздікте 1999 жылға дейінгі барлық халық санағын ескере отырып, әртүрлі этникалық топтардың тілдері бойынша барынша толық ақпарат берілген. Бұл Қазақстанның этно-тілдік ландшафтын ғана емес, сонымен қатар ана және өзге тілдерді үйренудегі серпінді де көруге мүмкіндік берді.

Қазақстан аумағында тұратын этникалық топтардың көптігі кезінде олардың арасындағы интеграция мен өзара іс-қимыл мәселелеріне ерекше назар аудару қажет екені анық. Осыған байланысты Қазақстанда консультативтік орган ретінде өзінің құрылымы бойынша бірегей орган - Қазақстан халқы Ассамблеясы, сондай-ақ Ассамблея жанындағы Ғылыми-сараптамалық кеңес құрылды, ол Қазақстанның қазіргі саяси жағдайының этно-тілдік, тарихи және мәдени құрамдас бөліктерімен байланысты барлық процестерді зерделеу бойынша үлкен жұмыс жүргізеді.

Қазақстанның Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих ағымында» кітабында ұлттық диаспоралар қалыптасқан жалпықазақстандық мәдени

шындықта өздерінің этноматериалдық мәдениеттерінің сынықтары ретінде емес, Қазақстанның өкілетті өкілдері, еліміздің басқа мемлекеттердің ұлттық-мәдени жүйелерімен өзара байланысының арналарының бірі бола алады» деп санайды [2]. Жаңа тәуелсіз мемлекетте - Қазақстан Республикасында тұратын ұлттық диаспораларға Қазақстан мен басқа мемлекеттер арасындағы мәдени диалогтың жолсеріктері ретінде әрекет ету маңызды миссия беріледі. Бұл ретте Қазақстандағы этно-тілдік диаспоралар өздерінің мәдени дамуы мен мәдени қызметі арқылы, оның ішінде халықаралық қатынастар деңгейіне шыға отырып, өздерінің саяси, тілдік, этникалық субъективтілігін көрсетеді.

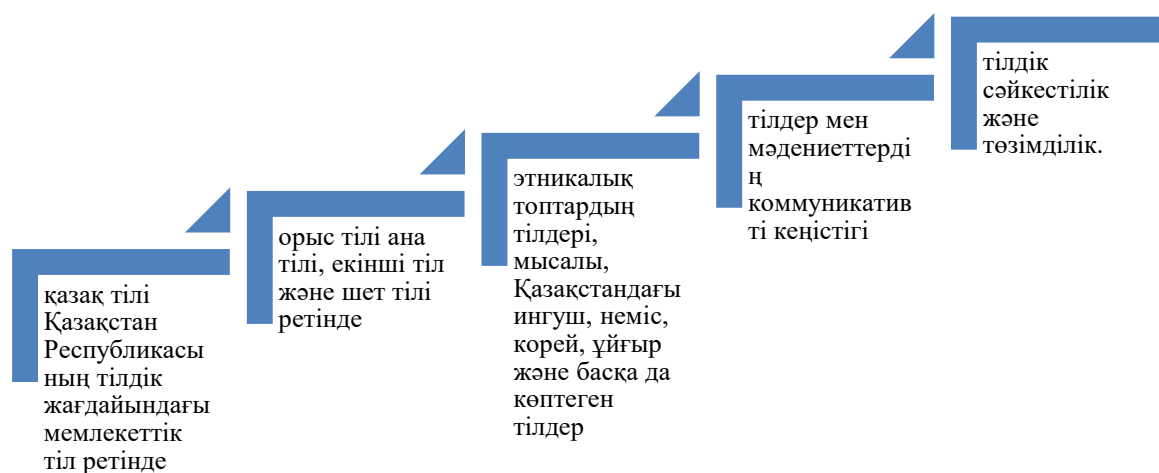
Ең алдымен, ғалымдар Қазақстан аумағында титулдық этнос - қазақ тілі түрінде қалыптасқан тұрақты түркі тілдерін атап өтеді, ол Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес өз функцияларын кеңейтетін және Қазақстандағы тілдік жағдай мен тіл құрылысының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын мемлекеттік тіл болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда 126 тілдің ішінен қазақ тілі автохтонды болып табылады, қалған тілдер жергілікті емес этностардың дисперсті диаспораларына жатады: орыс, өзбек, қырғыз, тәжік, башқұрт, татар, әзірбайжан, украин, поляк, чех, неміс, болгар, грек, корей және т.б.

«Қазақстан халықтарының тілдері» социолінгвистикалық анықтамалығында (Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х., Алматы, 2007) «Барлық диаспоралар бірге ел халқының 16,6% - % құрайды және диаспоралардың ешқайсысын демографиялық және коммуникативтік қуаты бойынша қазақ тілімен салыстыруға болмайды (1999 ж. 53,4 %; 2004 жылы - 57,2%; 2006 жылы - 58,9 %) [3]. Қазақстандағы этностар мен тілдердің арақатынасы, ең алдымен, әртүрлі этностардың жас өзгерістері аясында өзгеруде: ел халқының құрамындағы жастар 53,8% құрайды. Бұл жағдай демографтарға қысқа уақыт ішінде ел халқының түркі тілдес бөлігінің өсуін болжауға мүмкіндік береді. Қазақстан барған сайын моноэтникалық болып келеді [4].

Санақ және ғылыми зерттеулер деректері бойынша көріп отырғанымыздай, «бірліктегі алуан түрліліктің» бірегей көрінісі болып табылатын диаспоралардың демографиялық және коммуникативтік жағынан тең емес тілдері, сонымен бірге әртүрлі себептермен және, ең алдымен, қуғын-сүргінге байланысты бұрынғы Қазақ КСР аумағында болған, ал қазір - екі коммуникативтік қуатты тілдің-серіктестердің қазақ және орыс тілдерінің бірыңғай коммуникативтік кеңістігінде «бірлесіп жұмыс істеуі» байқалатын тәуелсіз мемлекет.

Жыл сайын қыркүйекте Қазақстанның барлық аумағында Қазақстан мен басқа мемлекеттердің аумағында тұратын барлық халықтар үшін маңызды оқиға болып табылатын тілдер фестивалі өтеді, өйткені ол халықтың достығы мен бірлігін нығайтуға ықпал етеді; тілдер күні атап өтіледі, қазақ және басқа да тілдерді оқыту орталықтары құрылды. Қазақстандық ғалымдар қазіргі уақытта қазақ, орыс, өзбек, ұйғыр және басқа да көптеген тілдерді үйрену бойынша үлкен жұмыс жүргізуде [5].

Филологтардың қызығушылығын тудыратын ең маңызды мәселелер (Сурет 2):

Сурет 2 – Филологтардың қызығушылығын тудыратын ең маңызды мәселелер

Қазақстандық лингвистердің зерттеулері ғылыми-зерттеу жобалары түрінде ұсынылды, сонымен қатар ЖОО аралық және мемлекетаралық ғылыми-зерттеу ұжымдары құрылды:

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «мемлекеттік тілдің функционалдық даму динамикасы және жаңа тіл саясатының тиімділігі (1991-2001)» іргелі зерттеулер бойынша ҚР 0103 00070 ГР жобасы (жет. Э.Д.Сүлейменова).

2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым Министрлігінің №6 «Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтағы ұстанымын нығайту, сындарлы халықаралық өзара іс-қимыл және өңірлік қауіпсіздіктің тиімді жүйесін құру жағдайында қазақстандық даму моделін және мемлекеттік құрылымды одан әрі жетілдірудің саяси, әлеуметтік-экономикалық және тарихи-мәдени негіздерін әзірлеу» жобасы.

Кіші бағдарлама 6.6. – «Қазақ ұлттық әдеби тілі және оның уақыт пен кеңістіктегі даму жолдары: кумуляция, трансляция, ұлттық жалпыадамзаттық мәдени құндылықтардың трансформациясы» - «Этносаралық қатынастардың орнықты дамуының негізі ретінде Қазақстан диаспораларының тілдері» тақырыбын да қамтиды (қол. Н.Ж.Шаймерденова).

1. «Ресейдегі және әлемдегі социолингвистикалық зерттеу» халықаралық жобасы (қол. И.М.Сампиев).

Тақырып бойынша кандидаттық және докторлық диссертациялар жазу кезінде лингвистер сауалнама жүргізеді және диаспора тілдерінің дамуын егжей-тегжейлі зерттейді (М.Пак, С.Соң, Б.Газдиева және т.б.), бұл мемлекеттің мәдени кеңістігіндегі өзара іс-қимылын ескере отырып,

Қазақстан диаспорасы тілдерінің неғұрлым толық бейнесін ұсынуға мүмкіндік береді [5].

Қазақстанда көпұлтты және көпмәдениетті қоғам жағдайында жүргізіліп жатқан тілдік реттеу ұлтаралық қатынастарды оңтайландыруға және этно-тілдік толеранттылықты қалыптастыруға, этносаралық интеграцияны дамытуға, сондай-ақ қоғамның бірлігі мен тұтастығын нығайтуға бағытталған. Осыған байланысты «ұлттық бірлік доктринасы» әзірленді, онда: «тіл саясаты елде үйлесімді әлеуметтік-лингвистикалық кеңістік құруға, халық бірлігінің факторына айналуға арналған. Ол мемлекеттік тілдің әлеуметтік және коммуникативтік функцияларын кеңейтуге және нығайтуға; орыс тілінің диалогтық функциясын сақтауға; басқа этникалық топтардың тілдерін дамытуға бағытталуы тиіс» [6].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. - Алматы, 2007.

2 Назарбаев Н.А. В потоке истории. - Алматы, 2005.

3 Национальный состав населения Республики Казахстан, т.1-2. Население Республики Казахстан по национальностям и владению языками / Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Статистический сборник / под ред. А.Смаилова. - Алматы, 2000.

4 Пак Н.С. Проблема исчезновения миноритарных языков: автореф. дис. докт. филол. наук. - Алматы, 2004.

5 Сон С.Ю. Социолингвистический анализ функционирования коре мар и русского языка в корейской диаспоре Казахстана: автореф. дис. канд. филол. наук. - Алматы, 1999.

6 Доктрина национального единства Казахстана. - Астана, 2009 (Проект).

ӘОЖ 811.512.122

Боранхан Б.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ТІЛДІ ОҚЫТУҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілін оқыту үдерісіндегі мәдени-тілдік интеграциядағы мәдени бірегейліктің тілді оқытуға әсеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: интеграция, мәдени-тілдік, бірегейлік, мәдени орта

Қазақстандық қоғамның қазіргі заманғы дамуы, еліміздегі түбегейлі әлеуметтік-саяси және экономикалық өзгерістер тілді дамыту мәселелерін

мемлекеттік реттеу, қоғамды шоғырландыруға, Қазақстан халқының этнолингвистикалық және мәдени қажеттіліктерін толыққанды іске асыруға, мемлекеттік биліктің барлық тармақтары мен тұтастай алғанда қоғамның мақсатты және дәйекті қызметін жүзеге асыру тактикасын әзірлеуге бағытталған салмақты тіл саясатын әзірлеу қажеттілігін туғызды.

Мемлекеттік тіл саясатының қағидаттары Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Білім туралы» [1] және «ҚР тілдері туралы» [2], «2011-2020 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» [3] заңдарында айқындалған. 1997 жылы «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заң қабылданған сәттен бастап, 1998 жылдан 2010 жылға дейінгі кезеңде тілді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын және 2011 жылдан 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламаны іске асыру барысында қоғамдық өмірдің барлық салаларында тіл құрылысын одан әрі кеңейту және тереңдету үшін жағдайлар жасалды. Ал мемлекет өміріндегі ең әлеуметтік маңызды аспектілердің бірі тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында жазылғандай, «Қазақстанда оңтайлы функционалдық-лингвистикалық кеңістік» құру деп танылады [3].

Ел Президентінің Жарлығымен 2007 жылы Қазақстанда «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын енгізу жұмыстары басталды [4]. Айта кету керек, бұл жоба бірден қабылданбады. Бір жағынан, тілдерді (негізінен қазақ, орыс және ағылшын) білу қажеттілігі түсінікті. Екінші жағынан, жұртшылықтың кейбір өкілдері жобадан басынан бастап мемлекеттік (қазақ) тілдің дамуына қауіп төндірді. Басқалары Қазақстандағы ағылшын тілінің ұстанымын күшейту идеясында орыс тілін ығыстыру әрекетін қарастыруда [5].

Қазақстанның тілдік ахуалының жай-күйі мен даму перспективаларын айқындайтын сыртқы (әлеуметтік-лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-психологиялық) факторларды қарау, тілдерді таңдаудың ішкі (психолінгвистикалық, субъективті, прагматикалық және этно-сәйкестендіру) факторларын талдау, қазақстандықтар үшін ағылшын тілінің маңызы мен рөлін анықтау Қазақстанда көптілді тұлғаны қалыптастыру үшін барлық алғышарттар жасалғанын көрсетті. Сонымен қатар, қазіргі қазақстандық социолінгвистикалық кеңістік жағдайында кемінде үш тілдің (қазақ, орыс және ағылшын тілдері) жұмыс істеуі Қазақстан Республикасы азаматтарының көптілділік («үштілділік») идеясын елдің әлеуметтік және экономикалық жаңғыруының маңызды шарттарының бірі ретінде ілгерілететін мақсатты мемлекеттік тіл саясатымен байланысты қалыптасқан жағдайдың бірегейлігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Сондықтан көптілді білім берудің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу мәселесі ерекше өткір тұр. Қазақстан Республикасындағы лингвистикалық білім беру саласындағы мемлекеттік саясат оны оқу жағдайында таратуға және қолдауға бағытталған және азаматтардың тілдік даярлығына қатысты әлеуметтік тапсырысты қалыптастыратын әлеуметтік-экономикалық және саяси контексттің ерекшелігімен айқындалады. Көптілді білім беруді кешенді

дамытудың стратегиялық міндеттерін шешу қазақстандық түлектердің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторларының бірі болып табылады [6].

Бұл міндеттерді бірыңғай білім беру кеңістігінен және жоғары оқу орындарының түлектерін даярлау сапасын бағалаудың жалпы стандарттарынан тыс және ЖОО-да шет тіліндегі білім беру сапасын арттырусыз шешу мүмкін емес. «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасы аясында қазақ және орыс тілдерімен бірге оқуға қажетті тізімде тұрған ағылшын тіліне ғана емес, басқа да шет тілдеріне де басымдық беріледі. Бұл әсіресе 2020 жылға дейінгі тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында ерекше атап өтілген [7].

Бүгін біз қазақстандық қоғам үшін шет тілін меңгерген жоғары білікті кадрларды және әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау бойынша білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы идеясын іске асыру шеңберінде нақты қадамдарды көріп отырмыз:

Сурет 1 – Даярлау бойынша білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы идеясын іске асыру шеңберінде нақты қадамдар

Бүгінгі таңда жетекші қазақстандық жоғары оқу орындары білім беру нарығының қазіргі заманғы сұраныстарына сәйкес келетін дамудың жаңа кезеңі ретінде қолданыстағы тілдік және тілдік емес мамандықтар шеңберінде ағылшын тілінде (және басқа да шет тілдерінде) оқытумен жаңа мамандықтарды енгізу; Phd докторантураның жаңа тілдік және тілдік емес мамандықтарын ашу бойынша үлкен жұмыс жүргізуде білім беру сапасының әлемдік стандарттарына сәйкес келу мақсатында ағылшын және басқа да шет тілдерінде толық оқытылатын қолда бар бейіндер бойынша; "DoubleDegree" (қос диплом) шеңберінде магистратура және докторантура бағдарламаларын дамыту; студенттер, магистранттар мен докторанттар үшін Қазақстан мен

шетелдің жетекші жоғары оқу орындарында оқыту бойынша ішкі және сыртқы академиялық ұтқырлық пен ғылыми тағылымдамаларды одан әрі дамыту; жоғары оқу орнының білім беру процесіне шет (атап айтқанда, ағылшын) тілдерінің білікті сөйлеушілерін тарту; ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін пайдалана отырып оқыту әдістемесін жетілдіру. Басқа университеттермен белсенді ынтымақтастық бізге осы салада бай тәжірибе алуға мүмкіндік береді [7].

Қазақстандық жоғары оқу орындары үшін әлемнің және республиканың жетекші білім беру орталықтарымен ғылыми ынтымақтастықтың маңызы зор. Бәсекелестік жағдайында тілдерді оқытуға мамандандырылған Білім беру орталықтары көбінесе оқытудың ең озық технологияларын енгізуге ұмтылады. Шет тілдерін оқыту маңызды ғылыми негізге қойылған бірегей орталықтар бар. Сондықтан мамандардың ғылыми-практикалық қарым-қатынасының, ғылыми ізденістердің нәтижелерімен шығармашылық алмасудың маңыздылығы өте жоғары, өйткені бұл біздің елімізде шет тілдерін, атап айтқанда ағылшын тілін үйренудің де, оқытудың да тиімді жолдарын әзірлеуге қызмет ететіні сөзсіз [8].

Барлық осы мәселелерді шешу үшін ең алдымен:

Мекеменің барлық бөлімшелерінде лингвистикалық білім беруді басқару жүйесін жетілдіруді жалғастыру қажет. Ол үшін әрбір оқу орнында білім беру жүйесінің ерекшелігін ескеретін, тілдерді оқытудың мұқият ойластырылған тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Тілдерді үйрену үшін түбегейлі жаңа типтегі білім беру ортасын қалыптастыратын өзіндік инновациялық және білім беру бағдарламаларын құруды көздейтін тұжырымдама. Осы инновациялық білім беру бағдарламасының негізгі мазмұндық бағыттары бірыңғай ақпараттық кеңістікте лингвистикалық және олармен ұштасқан ғылымдардың ғылыми-білім беру әлеуетінің өсуін ынталандыру, сапаны басқарудың заманауи жүйелерін, жаңа білім беру бағдарламалары мен оқыту технологияларын құру және жаңғырту, білім беруді, ғылымды және инновациялық қызметті интеграциялау болып табылады [9].

Оқыту нәтижелерін сапалық және сандық бағалау негізінде мемлекеттік білім беру стандарттарын орындау кезінде лингвистикалық білім беруді саралау мен дараландыруды жүргізу. Лингвистикалық білім беру сапасын арттырудың пәрменді және сенімді құралына айналатын білім беру сапасын бақылаудың осындай жүйесін құру қажет. Ол үшін мемлекеттік және шет тілдерінен халықаралық тест жүйесін белсенді пайдалану; студенттердің өзіндік жұмысын ынталандыратын тапсырмалар жүйесін әзірлеу қажет [10].

Оқу жылы ішінде тілдік және тілдік емес мамандықтар студенттерінің, магистранттардың, оқытушылардың ағылшын, неміс және француз тілдерінен халықаралық сертификаттау емтихандарын тапсыруына үздіксіз дайындықты ұйымдастыру. Лингвистикалық білім беру сапасын бақылаудың тиімділігін арттыруға ынталандыратын оқытушылар мен студенттер үшін ынталандыру жүйесін құру.

Білім беру процесінде жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану саласында тіл кафедраларының профессорлық-оқытушылық құрамының теориялық және практикалық дайындығын, шетелдік оқу-әдістемелік кешендер бойынша жұмыс тәжірибесін жетілдіру.

Жоғарыда айтылғандар қазақстандық қоғам үшін жоғары дамыған және құзыретті кадрларды және әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау туралы білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы идеясының нақты іске асырылуы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 «Модернизация системы образования – главный вектор качественного роста человеческого капитала», от 24 августа 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/press_sluzhba/vystuplenija_ministra/vystuplenie/?tx_tnews%5Btt_news%5D=3865&cHash=c128538d597a813dad3d391bbe410528

2 Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. Указ Президента РК от 29 июня 2011 года № 110 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.government.kz/docs/u110000011020110629.htm>

3 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Указ Президента РК от 7 декабря 2010 года № 1118 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/gosudarstvennaja_programma_razvitija_obrazovanija/gosudarstvennaja_programma_razvitija_obrazovanija_respubliki_kazakhstan_na_2011_2020_gody/

4 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html.

5 Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан»: принят 11 июля 1997 г., № 151-1 [Текст] // Основные законодательные акты о языках. – Алматы: Юрист, 2005. – С. 5-12.

6 Программная статья Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» от 10.07.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/c/1341882404>

7 Раимов А. Триединство языков в Казахстане: мечты и реальность, 2008-08-04 [Электронный ресурс] / А. Раимов. – Режим доступа: <http://centralasiaonline.com/ru/articles/caii/features/2008/08/04/feature-03>

8 Указ Президента РК от 13 января 2004 года № 1277 «О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004-2006 [Текст].

9 Мильруд Р.П. Обучение культуре и культура обучения языку // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2012. – №. 4. – С. 136-143.

10 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура, 1976.

УДК 81-13

Вернер Д.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ВЛИЯНИЕ НЕКОРРЕКТНОЙ ЛОКАЛИЗАЦИИ ВИДЕОИГР НА ЯЗЫК ОБЩЕНИЯ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ОНЛАЙН-СООБЩЕСТВ

Аннотация: В данной статье проанализированы случаи некорректной локализации видеоигр: ошибки в переводе диалогов, кат-сцен, фрагментов текста, игрового интерфейса и названий компьютерных игр. Был проведён сравнительный анализ оригинального языка видеоигры и её перевода. Предложена классификация ошибок в видеоиграх и исследовано влияние этих ошибок на развитие языка общения в Сети, на форумах русскоязычных игровых сообществ. Приведены примеры неточностей перевода, в разных формах закрепившихся в Интернете.

Ключевые слова: локализация, видеоигры, язык общения, мемы, интернет-культура.

Объектом исследования стал текст некорректно локализованных видеоигр. В качестве **предмета исследования** выступает влияние некорректной локализации видеоигр на язык общения в русскоязычных онлайн-сообществах.

Процесс локализации видеоигр на русский язык уже изучался, но только со стороны проблематики и сложности этого процесса. Данное исследование хоть и связано с русской филологией, но всё же находится в рамках теории перевода и, соответственно, вся литература, использованная в данной работе, ограничена рамками переводческого дела. В исследованиях других авторов анализировались трудности при переводе компьютерных игр, особенности данного стиля перевода, были сопоставлены оригинальные версии текста и перевод, предложены переводческие решения для различных спорных ситуаций (К.Р. Зеленько); продемонстрирован инструментарий (файлы, форматы, программы), использующийся при локализации видеоигр, представлен сам процесс локализации (М.Д. Морозов) [3,5].

Некоторыми авторами было уделено внимание и терминологии (А.В. Ачкасов), лингвистическим аспектам локализации компьютерных игр, типологии уровней локализации, дано описание её основных моделей, были предложены факторы, затрудняющие процесс локализации: лингвистические, экстралингвистические, технические (С. А. Коптелова, Е. А. Руцкая); проанализированы лексические трудности и ошибки, возникающие при переводе, приведены примеры этих ошибок из конкретных видеоигр (некорректный перевод идиом, отсылки («пасхалок»), шуток, сюжета, интерфейса, приведены авторские исправления этих ошибок), сделан вывод о том, что ошибки локализации часто искажают сюжет видеоигры (М. С. Мугу,

М. М. Бричева, С. А. Сасина); показаны этапы локализации видеоигр (М. А. Уланов); рассмотрены проблемы, с которыми сталкиваются переводчики в процессе локализации компьютерных игр, а также представлены примеры неудачных переводческих решений, влияющих на игровой процесс и восприятие персонажей (на базе видеоигры «Far Cry 3») (Л. А. Саркисян, М. В. Сентищев) [1,4,6,7,9].

В теории перевода ряд авторов классифицирует ошибки по признаку мотивированности/немотивированности. Например, М. Дебрэнн выделяет: 1) запланированные отклонения от нормы (авторские неологизмы, языковая игра, каламбуры, стилистические тропы), и 2) незапланированные (оговорки, описки, речевые ошибки). Впоследствии, основываясь именно на классификации М. Дебрэнн, мы предложим свою классификацию, относящуюся именно к ошибкам локализации видеоигр, а не к общим ошибкам перевода [8].

Несмотря на изученность ошибок локализации, их сути и процесса появления, ещё не уделялось внимание тому, что за собой привнесли в культуру и язык интернет-общения ошибки перевода с положительной стороны; как искажённые значения и контекст исходного материала привели за собой появление в Сети мемов, закрепившихся в русскоязычном сообществе, ставших уже неотъемлемой частью оригинальной игры; какие культурные и языковые явления ошибки локализации вызвали в русскоязычном игровом сообществе. Этим обусловлена **актуальность** данной статьи.

Цель нашего исследования – выявить, какое влияние оказала некорректная локализация видеоигр на язык общения в русскоязычных онлайн-сообществах.

Теоретическая значимость работы заключается в систематизации ошибок перевода в текстах видеоигр, в изучении языковых процессов, возникающих в результате некорректного перевода компьютерных игр, в выявлении влияния этих ошибок на язык общения в Сети, в анализе ситуаций неправильного перевода, приводящих к синтезу смешных или запоминающихся выражений, которые становятся основой для создания мемов в интернет-культуре.

Практическая ценность обусловлена тем, что результаты нашей работы могут представлять интерес для других исследований в сфере лингвистики, общего языкознания и теории перевода, так как в нашем исследовании приведены и систематизированы конкретные примеры ошибок, которые могут быть использованы без долгого изучения и погружения в материалы самой видеоигры.

Основными **методами**, использованными в процессе исследования, были теоретические, а именно: анализ существующей литературы по теме локализации видеоигр; изучение самих видеоигр на предмет неверного перевода; изучение форумов, чатов, сайтов в Сети на предмет обсуждения неправильного перевода игр, на предмет закрепившихся мемов.

В основном явления некорректной локализации, о которых будет идти речь в данной работе, появились благодаря «пиратским» переводам видеоигр. «Пиратские» переводы стали распространяться с конца 1990-х – начала 2000-х годов, в период, когда иностранные фильмы, книги, музыка и видеоигры начали наполнять постсоветское пространство. Произведения искусства требовали перевода, на них был спрос, а профессионалов, знающих иностранный язык, было очень мало. Вследствие этого, основным видом «локализации» тех времён стал машинный перевод, зачастую необработанный человеком. Видеоигры с огромным количеством текста часто переводились обывателями на дому за 1-2 дня. Нехватка специалистов, студий, техники и необходимых навыков у переводчиков неизбежно привели к появлению перевода низкого качества и к ошибкам, которые со временем популяризировались и закрепились в Сети.

Одним из ярких примеров, известных не только игровому сообществу, но и широкой массе людей, является «пиратский» перевод компьютерной игры Grand Theft Auto (GTA): San Andreas. Видеоигра разработана студией Rockstar North и издана компанией Rockstar Games. Одним из первых переводов занималась «пиратская» студия NoRG – именно этот перевод и стал популярным в Сети. Видеоигра была переведена машинным способом, в результате чего с огромным количеством ошибок были локализованы все текстовые материалы. Эта локализация привнесла за собой в культуру интернет-сообщества огромный пласт мемов. Рассмотрим один из самых популярных.

Когда персонаж игры погибал, на экране появлялось оповещение об этом – слово «WASTED», что в американском сленге означает «урыли, уделали». Локализаторы, используя машинный перевод, предпочли написать слово «ПОТРАЧЕНО», то есть, дословно перевели оригинал, не передав сути выражения. Это слово со временем вошло в обиход в виде мема и обросло дополнительными вариантами значений: неудачи, прекращения какого-либо действия, и так далее. «ПОТРАЧЕНО» употреблялось с огромным количеством картинок, изображающих лежащих на полу людей, сломанные машины и другие комичные ситуации, а затем начало изменяться под конкретный мем: «СЛОМАНО», «ОТМЕЧЕНО» и так далее. Некорректно переведённое слово стало культовым и уже не рассматривается отдельно от видеоигры, а воспринимается как её часть, пусть и не самая лучшая, но подарившая русскоязычному интернет-сообществу огромное количество мемов и приколов. Впоследствии у слова «ПОТРАЧЕНО» появился и коннотативный компонент значения: его начали использовать в комичных, иронических и нелепых жизненных ситуациях. Данный перевод GTA: San Andreas в русскоязычном интернет-сообществе тоже называют «потраченным», приводя в пример нелепо переведённые фразы из кат-сцен:

1. «Сь, Вы – мой брат, моя бегущая собака» («СJ, you're my brother, my running dog»);

2. «Чиновник Пенделбери вниз? Мы будем правильные законченный» («Officer Pendelbury's down? We'll be right over»).

Для обозначения переводчиков, выпускавших подобные локализации, стали использовать жаргонизм «надмозг». Использование слова в данном значении определяет его этимология: слово стало результатом ошибочного перевода, словообразовательной кальки с английского языка слова «overmind» (сверхразум) в русской версии компьютерной игры StarCraft компании Blizzard Entertainment. Впоследствии, слово распространилось в Сети и стало обозначать не только самих переводчиков, но и результат их деятельности.

Именно «надмозги» подарили миру искажённый смысл и сюжет многих видеоигр периода конца 1990-х годов, а за ними – огромное количество мемов, рапространившихся в интернете. Ко второй половине 1990-х годов маленькие команды «надмозгов» превратились в большие локализационные компании и «пиратских» издателей, например, «Седьмой волк» и компания «ФАРГУС», о которой пойдёт речь далее.

«Фаргусовцы» в своей работе использовали комбинированную локализацию: машинный перевод, обработанный человеком. Благодаря ним видеоигры переводились довольно качественно, но и тут в интернет-культуру они внесли свою лепту: компания «ФАРГУС» запомнилась не столько переводом самих видеоигр, сколько переводом их обложек сидибоксов. Именно эти обложки и распространились в интернет-сообществе, обсуждались на многих форумах и привнесли за собой не только пласт мемов, но и комичный стиль наименования видеоигр.

Суть перевода фаргусовских обложек в том, что они переводятся дословно, буквально. Один из наглядных примеров – компьютерная игра «Manhunt». В правильной локализации «Manhunt» переводится как «Охота на человека» (одно из значений английского слова «man» – человек). Но «фаргусовцы» решили перевести название дословно: «Охота на мужиков» (man – мужчина, hunt – охота), что создало комичный эффект и зафиксировалось в интернет-сообществе как один из примеров «фаргусовской отсебятины». Подобных примеров большое количество. Впоследствии, с современными видеоиграми начали создавать такие же обложки, копируя стиль перевода «ФАРГУС». Яркий пример того, как некорректный перевод названий компьютерных игр привёл за собой целый стиль в написании русскоязычных наименований видеоигр. Для большей наглядности в таблице 1 приведены примеры других переводов обложек сидибоксов от компании «ФАРГУС»:

Таблица 1 Примеры переводов обложек видеоигр от компании «ФАРГУС»

№	Оригинальная наименования	версия	Локализованная наименования	версия
1	«Cold Fear»		«Холодно бояться»	
2	«Chicken Run»		«Восставшие окорочка»	
3	«Tomb Raider»		«Тамбовский Райдер»	

Исходя из вышеописанного, на примере работы компании «ФАРГУС», ошибки перевода можно классифицировать на две группы:

первая группа - ненамеренные, получившиеся: 1) в результате буквальной, некорректной локализации при использовании автоматических систем перевода: программа перевода не обнаружила слово, и оно осталось непереверждённым («На уровне грунта местоположение, homie – на уровне грунта местоположение!» (из локализованной версии GTA:San Andreas); программа некорректно перевела имя собственное: «CJ (Carl Johnson)» переведён как «Съ» (из GTA: San Andreas); некорректно переведён сленг языка-источника, например: выражение «gunning dog» в американском сленге означает «прихвостень, лакей», но машинный перевод локализовал это выражение буквально: «бегущая собака» (из GTA: San Andreas); 2) при неправильно выбранном значении многозначного слова, например, обложка видеоигры «Manhunt»;

вторая группа – намеренные, то есть созданные: 1) с целью произвести на геймера впечатление (в эту группу следует отнести, например, видеоигру «Tomb Raider», получившую в локализованной версии наименование «Тамбовский Райдер», с явной отсылкой к русскому языку и культуре, а именно к фразеологизму «Тамбовский волк тебе товарищ»); 2) с целью уместить текст языка-перевода в данный видеоигрой объём символов (часто на английском языке слово по объёму короче, чем на русском – подобное «опущение» слов может исказить смысл оригинала видеоигры, вызывать ощущение нелепости, например: в компьютерной игре «Silent Hill» от компании Konami большое количество фраз было сокращено в локализации, чтобы уместить текст русского шрифта в допустимое количество символов. Даже фраза после титров «Конец игры» была оформлена как «Кон игры», так как в оригинальной версии ей был выделен небольшой объём символов). Данная классификация, как было указано выше, основана на классификации М. Дебрени и относится именно к ошибкам локализации видеоигр, а не к ошибкам перевода вообще (рис. 1) [8; с.68-69].

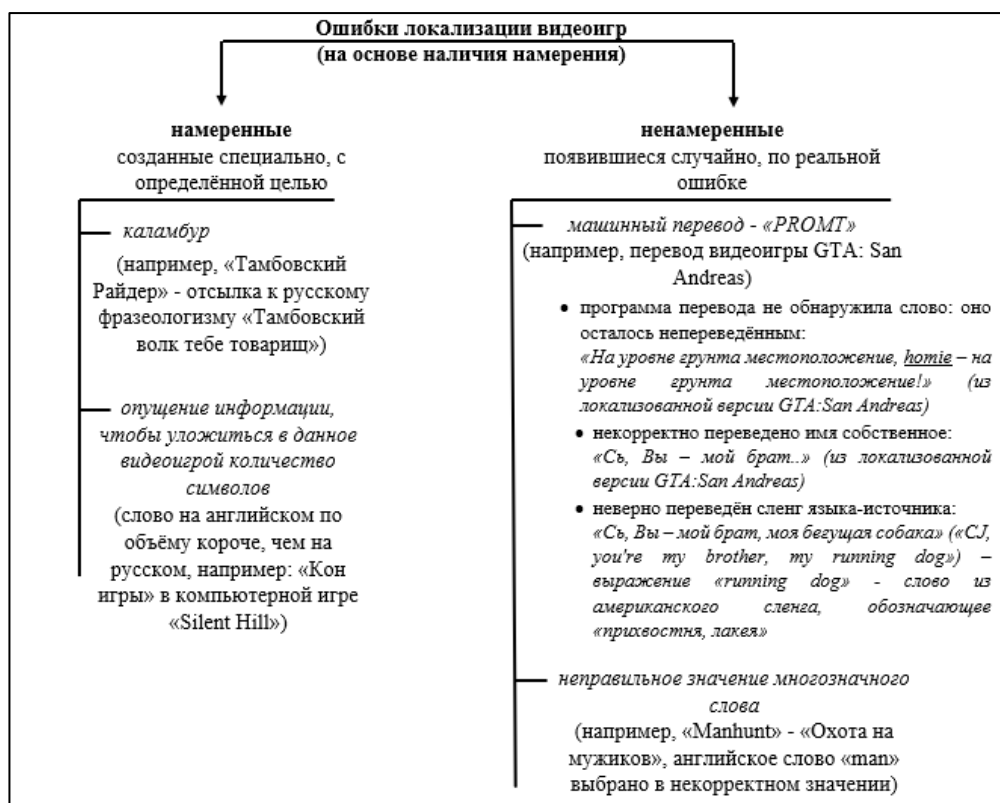

Рисунок 1 Классификация ошибок локализации видеоигр

Ещё одним ярким примером машинного перевода и, по совместительству, пример того, как переводить компьютерные игры не стоит, стала локализация видеоигры «Harry Potter and the Philosopher's Stone» от компании Argonaut Games (версия для PlayStation), изданной компанией Electronic Arts. Локализацией занималась «пиратская» студия Kudos, прославленная своими переводами низкого качества и «безэмоциональной» озвучкой. Вся видеоигра была выпущена с огромным количеством алогизмов и ошибок текста, для наглядности они представлены в таблице 2:

Таблица 2 Примеры некорректной локализации видеоигры «Harry Potter and the Philosopher's Stone» студией Kudos

№	Оригинальный текст	Текст локализации	Суть ошибки
1	«The giant, named Hagrid, left a blanket-wrapped bundle on the doorstep of number four Privet Drive. Nestled in the bundle was a baby... Harry Potter... The Boy Who Lived.»	«Гигант, по имени Хагрид, оставил на пороге дома номер четыре на улице Привет Драйв завязанное в узел одеяло. В одеяло был закутан младенец...	1. Название улицы «Privet Drive» («Тисовая улица») переведено как «Привет Драйв» (буквально), что не передаёт оригинального значения и может ввести геймера в заблуждение. 2. Фраза «The Boy Who Lived» локализована как «Мальчик, который

		Гарри Поттер... Мальчик, Который Живёт.»	живёт» - эта ошибка создаёт эффект недопонимания и нелепости происходящего (корректный перевод: «Мальчик, который выжил»).
2	«As soon as my missing Sloth brain is recovered, we'll start the first Potions lesson»	«Как только мой пропавший Ленивый мозг восстановится, мы начнём первый Лекарственный урок»	Дословный перевод, искажающий смысл и создающий эффект нелепости при прочтении: не «Лекарственный урок», а «урок Зельеварения»; не «Ленивый мозг», а «Слизь мозга ленивца».

Алогизмы и неточности перевода, нелепые фразы часто «вырываются» из видеоигры в форме скриншота и встречаются повсеместно на разных интернет-форумах, чатах, в социальных сетях. Пример этого – некорректный перевод компьютерной игры «Silent Hill» от японских разработчиков студии Team Silent, изданной компанией Konami. Локализацией, о которой идёт речь, занималась «пиратская» студия Golden Leon. Эта версия локализации содержит в себе фразы, разлетевшиеся по всему интернету, например: «Как будто меня переехал грузовик, но я вроде в норме» («Like I've been run over by a truck, but I'm alright, I guess»). Фраза вносит неясность в описание событий и может повлиять на неправильное понимание сюжета видеоигры, но, тем не менее, она стала довольно популярной в интернете и использовалась для обозначения ситуаций, когда человек сильно устал, но всё равно продолжает работать. Ещё один пример из этой же локализации, - фраза, которая не привнесла за собой дополнительные семантические или стилистические изменения, но стала наглядным примером «надмозгового» перевода, упомянутого выше: «Извини, я иду пешком. Я заткнусь» («I'm rambling. I'll shut up»; корректнее будет перевести фразу как «Я заболталась. Замолчу»).

Некорректная локализация коснулась и интерфейса видеоигр. «Промтовский» перевод от неизвестных локализаторов видеоигры «The Elder Scrolls IV: Oblivion», разработанной студией Bethesda Game Studios и выпущенной компаниями Bethesda Softworks и 2K Games распространился в сети как пример полностью машинного перевода, нетронутого человеком. Огромное количество скриншотов и коротких вырезок из видеоигры стали мемами, а также наглядным примером машинного перевода. В этой компьютерной игре пострадал весь текстовый материал, в том числе и интерфейс: у геймера в снаряжении вместо «Оковы» («Wrist Irons») были «Утюги Запястья» (буквальный перевод), вместо «Штаны из мешковины»

(«Sack Cloth Pants»), «Рубашка из мешковины» («Sack Cloth Shirt»), «Сандалии из мешковины» («Sack Cloth Sandals») были, соответственно, «Увольте Штаны Ткани», «Увольте Рубашку Ткани», «Увольте Сандалии Ткани» - ненамеренная ошибка, вызванная машинным переводом: у английского слова «Sack» есть несколько значений – существительное «мешок, куль» и глагол «увольнять». В данной локализации выбрано неверное значение многозначного слова, вследствие чего теряется смысл происходящего.

Результаты нашего исследования подтверждают, что ошибки в локализации игровых текстов на русский язык сохраняются в памяти игрового сообщества преимущественно в виде мемов. Эти фрагменты кат-сцен, диалогов, интерфейса, наименований видеоигр становятся неотъемлемой частью игровой и интернет-культуры, а некорректная локализация зачастую ассоциируется с оригинальной видеоигрой и не обособляется от неё. Вместо того, чтобы рассматриваться как негативное явление, эти ошибки приобретают новые, дополнительные значения и часто становятся объектом интереса. Они вносят свой вклад в интернет-язык, обогащая его новыми выражениями, такими как «ПОТРАЧЕНО», но при этом и служат примером того, как не следует делать локализации видеоигр. Подобные переводы были вызваны из-за большого потока зарубежного контента в постсоветское пространство, из-за нехватки специалистов и оборудования для создания корректных локализаций, и хоть подобные примеры ошибок перевода действительно привнесли в интернет-культуру некоторые позитивные изменения, их нельзя рассматривать исключительно как положительное явление. В конечном итоге, эти лингвистические артефакты становятся частью наследия игровой индустрии, обсуждаемого как среди игрового сообщества, так и за его пределами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ачкасов А. В. Англоязычная терминология локализации // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2019. – № 194. – С. 80–88.
- 2 База переводов приставочных игр на русский язык. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://rgdb.info/>
- 3 Зеленко К. Р. Особенности перевода компьютерных игр с учетом специфики данного вида перевода // Научный журнал. – 2017. – № 6–2(19). – С. 98-100.
- 4 Коптелова С. А., Руцкая Е. А. Лингвистические аспекты локализации видеоигр // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – 2022. – Т. 14. – № 3. – С. 16–25.
- 5 Морозов М. Д. Особенности процесса локализации компьютерных игр // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2019. – № 2(68). – С. 59–63.

6 Мугу М. С., Бричева М. М., Сасина С. А. Проблемы языковой локализации компьютерных игр // The Scientific Heritage. – 2021. – № 61. – С. 40–42.

7 Саркисян Л. А., Сентищев М. В. Переводческие ошибки при локализации компьютерных игр // Профессиональная коммуникация: язык, культура, перевод: сборник статей Внутривузовской молодежной научной конференции, 9 ноября 2021 г. – 2021. – С. 296-300.

8 Тетерлева Е. В., Попова Ю. К. Типы переводческих ошибок // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. – 2009. – № 7. – С. 64-71.

9 Уланов, М. А. Особенности и типичные ошибки при переводе текстов в компьютерных играх // Мировая наука. – 2024. – № 1(82). – С. 106-109.

ӘОЖ 81`1

Еркебұланова Б., Айтмукашова А.А.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ӘЙЕЛ АДАМДАРДЫҢ СӨЙЛЕУІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ГЕНДЕРЛІК МАРКЕРЛЕР

Аңдатпа: Мақалада тіл білімінде жаңадан қалыптасып келе жатқан сала – гендерлік лингвистика туралы, соның ішінде әйел адамдардың сөйлеуіндегі лексикалық ерекшеліктер жайлы баяндалады. Әйел адамдардың сөйлеуі ер адамдарға қарағанда өзгеше, ым-ишара мен эмоцияларға толы болып келеді. Қазақ әйелдерінің бейнесіне қатысты тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, салт-дәстүрлер – гендерлік факторлардың бұрыннан назарға іліккенінің айқын дәлелі.

Түйін сөздер: гендерлік лингвистика, гендер, эвфемизмдер, табу, фразеологизмдер.

Гендерлік лингвистика – гендер мен тілдің өзара байланысын зерттейтін, ерлер мен әйелдердің сөйлеуіндегі қолданыс ерекшеліктерін анықтайтын жаңа ғылым саласы. Әрбір адамда екі түрлі жыныс болады: бірі – биологиялық, бірі гендерлік. Биологиялық жыныс – ер мен әйелдің анатомиялық және физиологиялық белгілерінің жиынтығы, ал гендерлік жыныс – ер мен әйелдің жекелеген болмысын танытатын әлеуметтік құбылыс. Гендер – әйел мен ердің қоғам қалыптастырған үлгісі. Ол әйел мен ер адамның өзіндік болмысын, мінез-құлқын, қоғамдағы ролін, тілдік ерекшеліктерін, кез келген халықтың ұлттық мәдениетін анықтайды. Ер адам күш-қуаттылығымен, батырлығымен танылса, әйел адам сұлулығымен, ақылдылығымен, рухымен құдіретті.

Гендерлік лингвистикада ерлер мен әйелдер тіліндегі ерекшеліктерді анықтау үшін ғалымдар сараптама жүргізгенді дұрыс деп санайды. Алғашқы зерттеулер әйел адамдардың ерлерге қарағанда сезімтал болатынын көрсеткен. Келесі бір сараптамалар 20-30 жас аралығындағы, 35-45 жас аралығындағы әйелдер мен ерлер арасында жүргізілді. Олардан жазбаша шығарма алынған. Жазбаша сөйлеу 97 өлшем бойынша зерттелген екен, оның ішінде баяндау ұзақтығы, синтаксистік құрылымдардың сипаты, сөз таптарының қолданыс ерекшеліктері, грамматикалық қателер, шығарманың тақырыбын таңдау кезіне ерекше көңіл бөлінді. Зерттеу нәтижелері адамдардың жас ерекшелігі мен білім деңгейіне, мінез қалыбына қарай әлеуметтік мәселелерге әртүрлі қарайтындығын көрсетті. Жоғары білімді әйелдердің мәтін құрылымдары ерлердікіне қарағанда ұзақтау болып келеді екен де, ал сөздіктері барынша әр алуан болады екен. Әйелдер ерлерге қарағанда грамматикалық қателерді аз жібереді екен. Ерлерге қарағанда әйел баласы сөйлеу үдерісі кезінде тез құбылып, дауыс тонын тез өзгертіп отырады. Ерлер өзіне қатысы жоқ нәрселерге көп мән бере бермейді, ал әйелдердің көбі қалт жібермейді. Әйелдер тілінде эмоционалды-бағалауыштық сөздер кездессе, ерлер сөз сөйлегенде олардың стилистикалық бояуына аса мән бере қоймайды [1, 137б.].

Ағылшын ғалымы Отто Есперсен, ерлер мен әйелдер тіліндегі кейбір айырмашылықтардың тамырын ескі салт-дәстүрлерді сақтап келген көне тайпалардан іздеу керек, себебі тілде қолданылып келе жатқан табу сөздер мен олардың орнына қолданылатын перифраздар ер мен әйел тілін ерекшелейтін белгілер ретінде танылуы мүмкін [2] деген пікір айтады. Автор әйел тілінде жиі байқалатын гендерлік белгілерді атап көрсетеді. Біріншіден, әйел тілінде эвфемизмдер көп. Қай халықта болса да, әйел жынысы адамның кейбір дене мүшелерінің аттарын атауға ұялады, оларды басқа сөзбен алмастырып жеткізеді. Екіншіден, әйелдердің сөйлеу тілінде бұрынғы қалыпты сақтау басым. Олар тілде болып жатқан өзгерістерге көп ден қоя бермейді. Үшіншіден, ерлермен салыстырғанда, әйелдердің сөздік қоры аз. Әсіресе авторлардың шығармаларында әйел авторларға қарағанда, сирек кездесетін сөздер мен диалектілер, техникалық терминдер көп беріледі. Төртіншіден, әйелдердің сөйлеу тілі шапшаңдығымен, эмоциялылығымен ерекшеленеді. Олар күшейту, ұлғайту мәніндегі сөздерді көп қолданады және айтайын деген ойын үзіп-жарып, толық жеткізе бермейтіндіктен, олардың тілінде грамматикалық жағынан аяқталмаған сөйлемдер орын алған [2, 33б.].

Тілімізде қызға байланысты гендерлект фразеологизмдер ерекше орын алады. Тұрақты сөз тіркестерінің басым бөлігі қыз баланың әсемдігін, сұлулығын, мінез-құлқын сипаттайды: қолаң шаш, атқан таңдай, қиғаш қас, оймақ ауыз, ауызға үріп салғандай, кірпік астынан көз тастады, он екі де бір гүлі ашылмаған т.б. Қыз бойжеткен, қалыңдық дәрежесіне жеткенде жұмсалатын фразеологизмдер: жатжұртыққа жаралған, ақ шымылдық, тесік моншақ жерде қалмас, обалы 41 жылқыға, шаш сипар т.б. Қыз мінезіне ерсі қылықтарды атап, кекесін мәнінде қолданылатын фразеологизмдер: шүйке бас, еркек шора, шөп желке.

А.Байтұрсынұлы еңбектерінде гендерлік атаулар емес, ер мен әйел тіліне тән гендерлік ерекшеліктер, атап айтқанда, «ғұрып сөзі», «қалып сөзіне» байланысты ашып көрсетілген. Соның ішінде жар-жар, беташар, бата, жоқтау (ғұрып сөзі), бесік жыры (қалып сөзі) т.б. турасындағы пікірлері гендерлік тұрғыдан пайымдалады. Ол салт-дәстүр жырларының бір тобы әйелдер ғана жырлайтын бесік жыры мен жоқтау өлең болса, енді бір тобы (беташар, бата) ерлердің үлесінде. Мәселен, «жоқтау – өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Өлген адамның қатыны не болмаса қызы, не келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз...» [2] дейді. Мәселен, Қ.Жұбанов әйел тілінің ерекше белгісі ретінде түріктер, грузиндар, армяндар арасында сақталған ым тілін айтып өткен. Жаңа түскен келін кей жерде бір ай, кей жерде бір жылға дейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі әйелдерде ғана болатын «бетін шымшу» (ұялғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде), «аузын шылып еткізу» (таңданғанда), «ернін шығару» (кемсіткенде) [2, б.36.] деп сипаттаған. Ы.Алтынсариннің «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрлерінің очеркі» мен «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очерктері» атты еңбектерінде гендерлік фактор ескеріле отырып жазылған. Ы.Алтынсарин түркі әйелдерінің қайтыс болған адамды жерлеу кезінде, өлген кісінің әйелінің, анасының, қызының, әпке-қарындастарының дауыс айтып жоқтайтынын т.б. рәсімдерін [2] баяндаған. Ш.Уалиханов жас келін сәлем еткенде «аруақ риза болсын» деп тізе бүгіп, еңкейіп «От ана, Май ана, шапағатыңды тигізе көр» дейді. Отқа тамызған май жанып жатқанда, жас келіннің жанындағы әйелдердің бірі алақанын отқа қыздырып, келіннің бетін сипайды.

Қазақ тілін зерттеушілердің бірі Н.И.Ильминский, кезінде қазақ әйелдерінің, анығырақ айтқанда, қазақ келіндерінің халықта берік қалыптасып келе жатқан аттергеу салтын қандай дәрежеде бұлжытпай сақтайтынын сипаттайтын мынандай пікір қалдырған: «Келінге күйеуінің, туыстарының есімдерін ашық атауға болмайды. Күйеуінің іні-қарындастарына ол өз тарапынан «төрем», «шырақ», «жарқын», «бикеш», «шырайлым» сияқты ат қояды. Егер күйеуінің туыстарының қайсыбірінің есімі кейбір заттың атауына сәйкес келсе, келін ол затты да өз атымен атай алмаған, бірақ оған лайықтап әрі басқаларға да түсінікті болатындай етіп, жанама атау ойлап табатын болған» [3, 49б.].

Қазақ әйелдерінің арасында берік қалыптасқан аттергеу салтына белгілі этнограф А.Н.Самойлович те [3] назар аударыпты. Ғалымның пікірінше, қазақ әйелдері өздеріне атауға тыйым салынған кісі есімдерін қалай болса, солай емес, қалыптасқан жүйе бойынша, туысқандық қарым-қатынасты білдіретін ортақ эвфемистік терминдерді пайдаланып отырған. Әйел қайын атасын «ата», күйеуінің ағаларын «қайнаға, жәке», күйеуінен жастары үлкен, бірақ қайын атасынан кіші қайнағаларын «би ағалар», үйдің ортаншы немесе кенже

қыздарын «ортаншы қыз, кенже қыз, бикеш» т.б. деп атаған. Кейбір келіндер өздеріне ғана тән «аппағым, төрем, айдарлым, ақ жарқын, шырақ» (қайнағасының ұлдарын атаған), қыз балаларға қатысты «шырайлым, көзжақсым, қарагөз» сияқты эвфемистік терминдерді жиі қолданған. Қазақ келіні, сонымен қатар, күйеуінің әке-шешесінің көзі тірі кезінде өзі туған бірінші баланы да өз атымен атамай, оның жынысына қарамастан, «кенже бала, бөпежан» сияқты эвфемистік есімдердің бірін қолданған. Изетті келін өзі көрмеген ата-енесінің көзі тірісінде өзінен бұрынырақ келін болып түскен қайнысының әйелін де, яғни өзінен жасы кіші абысынының да атын тергеп, «келіншек» деп атаған.

Гендерлік лингвистика тіл мен қоғам үдерісінде болып жатқан осындай қызықты мәселелерді шешуге атсалысады. Ал гендерлік лингвистикадағы әйел адамдардың сөйлеуіндегі ерекшеліктерді зерттеу, әйел адамның әлеуметтік ортадағы орнынан көп хабар беріп, халықтың дүниетанымы мен рухани мәдениетінен ақпарат беретінін көре аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қоңыратбаева Ж. Тіл білімі ғылымының теориясы мен тарихы. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. –308 бет.

2 Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. –Алматы: Экономика, 2012. – 189 бет.

3 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. –Астана: Ғалым, 2015. – 208 бет.

ӘОЖ 811.512.122

Жаксыбаева Ж.С., Бияров Б.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҒАЛЫМ ӨМІРЗАҚ АЙТБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖАСАЛУ КӨЗДЕРІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тіл білімінің зерттеуші ғалымы, академик Өмірзақ Айтбайұлының қазақ терминологиясының жасалу көздері туралы зерттеулерінің әдістемелік аспектілеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: терминология, термин, тіл білімі, лексика

Академик Ө.Айтбайұлы «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты еңбегінде қазақ терминологиясының жасалу көздері аясында зерттеу жұмысын жүргізіп, төмендегідей мәселелерге талдау жүргізеді:

- 1) Термин жасауға негіз болған лексикалық қабаттар:
 - а) араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер;

- ә) моңғол тілдерінен енген кірме сөздер;
 - б) орыс тілінен енген кірме сөздер.
- 2) Алғашқы газет-журналдардың термин жасаудағы рөлі:
- а) баспасөз тілінің лексикалық құрамы мен терминдік жүйесі туралы.

Енді ғалымның осы айтылғандар бойынша негізгі зерттеулері мен соны пікірлеріне тоқталып өтейік.

Ғалым өзге түркі тілдерімен қазақ тілінің негізгі лексикалық қорын салыстыра қарағанда түбір ортақтықты байқалатынын бірден байқаған. Тіпті алтай тілдерінің де көптеген элементтері зерттеушілердің біразын осындай ойға жетектеп жүргенін және бұл жайында белгілі түркітанушы Ә.Т.Қайдардың «Структура односложных корней и казахском языке» (1986), [1] атты еңбегінен толық мағлұмат алуға болатынын айтады. Осы еңбек мазмұнын және басқа да зерттеушілердің еңбектерін қарастырсақ, түркі тілдерінің негізі бір екеніне, оны дәлелдейтін фактілер қай тілде де жетерлік екеніне көзіміздің жететінін жеткізеді. Сөйтіп түркі тілдерінің бәрінің түбірі ортақ тіл [2], дегенге құлақ асуға әбден болады. Айырмасы дыбысталуы жағында, яғни олар әрбір тіл ерекшелігіне байланысты фонетикалық пішінге ие болған. Бұл ортақ сөздер (түбірлер) кейін терминологиялық лексиканың дамуына да негіз болды деп айта аламыз. Мұндай қорытындыға қазірдің өзінде ортақ түбір негізінде жасалған термин сөздер итермелеп отыр. Мұндай түбір ортақтығы болмаса, бірегей терминологиялық лексика жөнінде әңгіме қозғамас та едік дей келе, осының негізінде түбі терминологиялық ортақ қор жөнін де мәселе ретінде көтеруге болатындығын байқайды. Ал қайсыбір сөздер бұл тілдерде сол ортақ қалпында терминдік қызмет атқарып келеді. Мысалы: қада (qada) - вбывать, моңғолша осылай (xada); аң (an) - зверь, бұқа (buqa) моңғ. виха - бык; жүрек (jйчек зичек) тәрізді сөздер түркі-моңғол тілдерінің көбіне ортақ. Ендеше мұндай ортақ түбірлер ортақ терминологиялық қор жасауға септігін тигізеді деген түйін жасайды. Көптеген тілдердің терминологиялық лексикасын қарастырғанда мүмкіндіктің бар екенін және олардың күнделікті өмірде осылайша пайдаланылып келе жатқанын да байқауға болады.

Түркі тілдерінің сөздік құрамында көне дәуірде енген кірме сөздер бар екенін ғалымдар (Н.Баскаков) жазып келеді. Мұны қазақ тілінің фактілері де растайды (Н.Сауранбаев, С.Аманжолов), Санскрит, көне иран және қытай тілдерінің байырғы замандарда тілімізге еніп, сіңіп кеткен сөздерін қазір айырып алу, әрине, оңай емес. Өйткені олар барлық жағынан өзгеріп, өзгеше өріс тапқан сөздер.

Ғалым санскрит элементтерін қазақ тілінен табу өте қиын екендігін, өйткені бұлар түркі тілдеріне, негізінен көне ұйғыр тілі арқылы ерте заманда енгенін байқап, оған *воин, войско* тәрізді сөздерді ғана мысалға келтіреді.

Ал көне иран кірме сөздерінің қатарына арна (arna) жер суландыру үшін жасалған үлкен канал, кент (kent) - қала, бөз (boz) мақтадан жасалған материал тәрізді т.б. бірнеше сөз жатқызылып жүр. Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінің құрамындағы заң, шай, шанақ сөздерінің бір кезде қытай тілінен ауысқанын

бұл күнде ескере де бермейміз. Бұлар, яғни санскрит, ескі иран және қытай тілінің элементтері өте көне дәуірлер жемісі болып есептеледі, бір сөзбен айтқанда, бұлар көне дәуірде пайда болған кірме сөздер.

Ғалым сөз алмасу процесінің мұнымен шектелмегендігін айтады келе, XI-XV ғасырлар арасында түркі тілдері төртінші бір арна - араб, парсы тілдерінің ықпалына душар болғанын, араб, парсы сөздері ислам дінінің таралуымен бірге алдымен өзбек, татар тілдеріне тарап, содан кейін сол тілдер арқылы сатылап қазақ тіліне жететіндігін және олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси және түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қол өнеріне қатысты термин сөздер болып келетіндігін, сонымен қатар олардың арасында дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздердің де көп екендігін пайымдайды.

Академик Ө.Айтбайұлы қазақ тіліндегі араб-парсы элементтері дегенде алдымен мынадай жағдайды ескеру қажеттігін айтады: «Кейбір зерттеушілер [3] пікіріне қарап және қазақ тілінің сөздік құрамындағы қайсыбір сөздер төркіні араб-парсы элементтері деген ұғымды айырып түсінуді қалайды. Осының жөні бар деп ойлаймыз. Өйткені араб тілінен гөрі парсы тілі элементтерінің тілімізге бұрынырақ енгенін дәлелдейтін тарихи, экономикалық, мәдени деректер айқын аңғартады. Осындай деректерді, ғылыми топшылауларды сарапқа сала отырып, араб тілі зерттеушісі Л.Рүстемов мынадай қорытынды жасаған: «түп төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтарының тіліне ауысуы, парсы және түркі тілдерінің өзара инфильтрация жасау процесі ертеректе, арабтар мұнда келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған» [3].

Ғалым дәл осы пікірді С.Исаев еңбегінен [4] де кездестіргенін айтады. Ол осы туралы өз ойын түйіндей келіп «. . . араб, иран тілдерінің әсері дегенде иран тілдерінің әсері араб тілдерінен гөрі ертерек басталатынын да жоққа шығармаймыз», - деп жазады.

Ғалым Араб, Иран тілінен енген кірме сөздердің қазақ тіліне ену мерзімін Л.Рүстемов аталған еңбегінде екі кезенге бөліп қарайтындығын айтады. Олар:

- а) бірінші кезең - XV ғасырға дейінгі шақ,
- ә) екінші кезең - XV ғасырдан Ұлы Октябрьге дейінгі уақытты қамтиды.

Жалпы бұрынғы-соңғы ғылыми әдебиеттер мен қазақ тілі сөздік құрамындағы араб, парсы сөздері 17 пайыз (Л.Рүстемов) шамасы болады екен. Өзге түркі тілдерімен, оның ішінде өзбек, татар тілдеріне қарағанда, қазақ тілі құрамында араб, парсы сөздері аз дегеннің өзінде осы шама. Мұның өзін де жүйелеп қараған дұрыс. Қайсыбір зерттеушілер айтқандай бұлардың біразы ертеректе қазақ халқын құраған тайпалар тіліне еніп, түбірлі өзгеріске душар болған *адам, ажал, әдет, дәулет, құдірет, мезгіл, сабын, уақыт, халық* тәрізді сөздер. Аталған сөздердің дыбыстық тұлғасы қазақ тілінің заңдылығына бағынып, тілімізге төл сөздер қатарына баяғыда қосылып, әбден кірігіп кеткен. Ал енді, *гибрат, гайбат, мехнат, махрұм, еждиһат* тәрізді сөздер бір кезде діни ұғымдар арқылы немесе кітаби лексикада қолданылған. Бір қарағанда,

бұлар да фонетикалық өзгеріске ұшыраған сияқты. Содан да болар, кейде осы тектес сөздердің негізінен алыс кете алмай, қазақ тілі лексикасының заңды түрде қатарына жете алмай екі арада жүрген әрі-сәрі сөздерді қайсыбіреулер қолдануға әуес. Бірақ ескілікті көкsegіш адамдардың аузында әлі күнге жүргенмен, бұлар тілімізге сіңе алмай, сөздік құрамға ене алмай келеді.

Зерттеушілердің қай-қайсысы да араб, парсы элементтерінің қазақ тіліне тікелей қоян-қолтық араласу нәтижесінде емес, көршілес туыс халықтар арқылы сатылап жеткенін баса айтады. Сонда байқалатын бір жәйт, араб халифатының діни шабуылы қазақ еліне екі жақтан, яғни бірі оңтүстіктен, екіншісі батыс жақтан болғанға ұқсайды. Оңтүстікте өзбектер арқылы, батыста татарлар арқылы сөздер ауысып отырған. Кірме сөздер құрамы жағынан әр алуан. Біразы үй тұрмысына, басқа да шаруашылыққа байланысты болса (*айна, атырап, бадам, базар, байрақ, батпан, орамал, перне, таба, таға, торап*), енді бір алуаны мәдени және ғылыми ұғымдарды білдіреді (*дәуіт, дәптер, дәреже, дүние, қалам, қағаз, мектеп, медресе, мағлұмат, мереке, емтихан, ғалым, ғылым, пән, кітап, тарих* т.т.). Діни ұғымды білдіретін *аруақ, аят, бейіт, дәрет, намаз, ораза, құдай, құдірет, күнә, мәйіт* тәрізді сөздер де бар.

Академик Ө.Айтбайұлы қазақ тілі лексикасының құрамына моңғол тілінен енген элементтер туралы да біраз зерттеу жүргізеді. Бұлардың араб, парсы тілдерінен енген сөздерден едәуір өзгешелігі бар екендігін, ол ерекшелік сөздердің келу, ену жолына байланыстылығын айтады. Қазақ рулары ежелден моңғол тайпаларымен қоян-қолтық аралас-құралас өмір кешкен, іргелес отырған. Осыған қарағанда, моңғол сөздері қазақ тіліне тек Шыңғысхан шапқыншылығымен ғана байланысты емес, одан әлдеқайда бұрынырақ енгенге ұқсайды. Мына сөздерді салыстырып қарасақ, біраз мәселенің беті ашылатын сияқты. Әшекейі бар сандықты қазақтар да, моңғолдар да *абдыра* дейді. Сол сияқты мына төмендегі бірнеше сөзді салғастырып отырсақ, кейбір дыбыстық өзгешелігі болмаса білдіретін мағынасы бірдей болып шығып отыр: *алтын - алтан, байсал - байқал, баян - баян, аймақ - аймағ, адақ - адағ, аңсағай - аңқиғай, дулыға - дуулға (шлап), баран - бараан* (Ақансерінің «Құлагеріндегі» «қылаң болмай баран болды» дейтін жолдарды еске алыңыз), *жол - зол, дөнежін - дөнжин, жасақ - жасағ* тәрізді мысалдар баршылық. Бұлардың көбі архаизм қатарына көшкен сөздер. Келтірілген мысалдардан байқалатындай, ежелгі заманда қолданысқа актив қатысқан бұл сөздер күнделікті тұрмысқа, үй тіршілігіне қатысты болып келеді. Мәселен, көшпелі ел тіршілігінде өте маңызды рөл атқарып келген күш көлігінің бірде болса бірегейі түйе малы болса, соның ішінде атан түйеге айрықша қызмет жүктеледі. Ал осы түйеге қомсыз жүк артылмайды. Ендеше ғалымдардың бүгінгі таңда архаизмдер қатарына ығысып бара жатқан *атан, қом, дулыға, жасақ* сөздерінің пайда болуын көне замандарға апаруы тегін емес. Сонда моңғол тілінен сөз енуді XI-XIV ғасырлар [5] деп шамалау (Ғ.Мұсабаев) ретті сияқты.

Жалпы терминологиялық лексиканың реттелуін көздеп отырған қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында сөздердің шығу төркінін біліп отырудың айрықша маңызы бар. Сөздердің шығу тегін, жасалу жолын білу арқылы оның мағыналық өрісін, потенциалдық мүмкіндігін шамалауға болады. Осыған қарағанда, тілдер сол рулық, тайпалық қауымдастықтың өзінде-ақ бір-біріне әсер етіп, бірінен-бірі нәр алып отырғанға ұқсайды.

Ғалым қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамын ең бір бай әрі күрделі қабатты орыс тілінен енген кірме сөздер және сол арқылы келген халықаралық терминдер алып жатқандығын айтып, бұлардың тілімізге ену, келу жолдарына ерекше тоқталған.

Ғасырлар бойы іргелес отырып, ауыс-күйіс жасап келген орыс халқы мен қазақ халқы мәдени қарым-қатынастың осы түрін, яғни тіларалық қатынасты тіпті ертеден-ақ бастаған тәрізді. С.Исаевтың дәлелдеуінше, тіпті XIV ғасыр ескерткіші болып саналатын «Кодекс Куманикусте» де «изба», «печь» тәрізді орыс сөздері [6] қолданылған екен. Осыған қарағанда, қазақтар орыс сөздерін ежелден-ақ пайдаланып, қажетіне жарата бастаған деп түйін жасауға әбден болатын тәрізді. Ғалым бұл арнайы ізденісті керек ететін құбылыс деп біледі.

Ал революциядан бұрынғы бұл процесс XIX ғасырдың екінші жартысында тіпті үдей түскен. Қазіргі лексикадағы ең өнімді де өрісті сала орыс тілінен енген кірме сөздерді негізінен екі кезеңге яғни революциядан бұрынғы және революциядан кейінгі кезеңге бөліп қарауға көпшілік келісетін сияқты. Ал бұл екі кезең өз алдына тармақталып қарастырылуға тиіс. Әрине, орыс тілінен енген сөздерді нақты мына уақытта мұншасы, ана уақытта аншасы келді деп ашып айту қиын. Сондықтан зерттеушілердің көбі мұны жоба, жорамалмен шамалайды.

Әдеттегі түсінік бойынша, термин сөздердің пайда болуын ғылым мен техникаға байланыстырамыз. Қазақ топырағында ғылыми ой-пікірдің өрбуін зерттеушілер XIX ғасырдың екінші жартысынан бастайды. Біздіңше мұның жөні бар сияқты. Ғылым туралы тұңғыш деректер мен ғылыми мақалалар алғашқы қазақ газеттері - «Түркістан уәлаятының газеті» (1870-1882) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888-1902) беттерінде [7] жарияланған. Осындай пікірді басқа да ғалымдар қолдайды.

Шынында, зерттеуші Б.Әбілқасымов атап көрсеткендей, бұл газеттердегі ғылыми мақалалардың көбі сол кездегі ғылыми экспедиция материалдары, солардың жұмысы туралы есеп, не солар жайында хабар болып келеді. Сонымен бірге тіл, әдебиет, тарих, этнографияға қатысты мақалалар да жарияланып отырған. Бұларда кездесетін ғылыми ұғымдарды газет «... қазақ ұғымында бұрыннан бар сөздер арқылы түсіндірме жолымен аударып беруге тырысқан, кей кездерде сол терминдік мағынадағы орыс сөздерінің өзін қалдырып та отырған». Сонда кездесетін ғылымға, оқу-ағарту ісіне байланысты терминдердің қайсыбірі мына тектес: ғылым (наука), ағач су ғылымы (ботаника), тау-тас ғылымы (горное дело), жан-жануарлар ғылымы

(зоология), көктен түскен тас (метеорит), ұлама (профессор), Мадрас (преподаватель), ұстаз (учитель), шәкірт (ученик), медіресе.

Осы соңғы медіресе сөзін жоғары оқу орындарының бәріне қатысты ұғымды білдіруге пайдаланған тәрізді. Мысалы «университет деген медіресе», «ұстаз даярлайтын медіресе», «институт деген медіресе» сияқты тіркестер осы айтқанымызға дәлел бола алады. Тіл біліміне қатысты терминдердің берілуі де назар аудартады: лұғат (тіл), әуез (дыбыс), хәріф (әріп), әліфби (алфавит), қатты әуез (дауыссыз дыбыс), қағда (ереже, заңдылық), мұрыннан оқылатын (сонор). Тіліміздің терминологиялық жүйесін жасауда өзіндік рөл атқарған бұл лексикалық қабаттар әдеби тілдің даму барысын байқатады. Бұлардың көбі қоғам дамуының ерекшеліктеріне орай өзгеше өріс алып, кейін басқаша аталатын болды. Біразы мүлде өзгеріске душар болса, енді біразы дыбысталуы тұрғысынан қазіргі әдеби тіл нормасына сәйкестендірілді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қайдар Ә.Т. Структура односложных корней и казахском языке, 1986.
- 2 Языки народов СССР. Т.2; Тюркские языки. М., Наука, 1966, С.34
- 3 Рустемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, 1982. 44-45 б.
- 4 Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. – Алматы, 1983. 112 б.
- 5 Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык: Лексика. – Алма-Ата, 1959.
6. Исаев С. О роли русского языка в формировании казахской терминологии. Прогрессивные влияние русского языка на казахский. – Алма-Ата, 1965. С.96
- 7 Сарыбаев Ш. Развитие лексики казахского языка в советскую эпоху // М.О.Ауэзову (к его 60-летию). – Алма-Ата, 1960.
- 8 Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.

ӘОЖ 811.512.122

Жаксыбаева Ж.С., Бияров Б.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

ӨМІРЗАҚ АЙТБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тіл білімінің зерттеуші ғалымы, академик Өмірзақ Айтбайұлының қазақ терминологиясы саласындағы зерттеулерінің әдістемелік аспектілеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: терминология, термин, тіл білімі, монография

Терминдерді зерттеу және оның қоғам үшін мәнін, маңызын анықтауда Д.С.Лоттениң, Г.О.Винокурдың, А.А.Реформатскийдің, В.В.Виноградовтың, Н.А.Баскаковтың, О.С.Ахманованың, Р.А.Будаговтың, Л.И.Скворцовтың, В.П.Даниленконың, Т.Л.Канделакидің, А.В.Суперанскаяның, М.Ш.Гасымовтың, Б.О.Орузбаеваның т.б. ғылымдардың рөлі зор болды.

Қазақ ғалымдарынан көш басында тұрған А.Байтұрсыновтан бастап Қ.Жұбановтардың ізін қуған Н.Сауранбаев, С.Бәйішев, М.Жанғалин, М.Балақаев, Қ.Сағындықов, Қ.Шәріпов, І.Жарылғапов, Ә.Сатыбалдиев, А.Абдрахманов, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықова, Ә.Айтбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы т.б. ғалымдарды айтуға болады. Осы аты аталғандардың қай-қайсысы болмасын терминологияның негізін салуға өз үлесін қосқан ғалымдар.

Өмірзақ Айтұлының 1997 жылы жарық көрген «Қазақ сөзі (Қазақ терминологиясының негіздері)» атты монографиясының тарихи дерек ретіндегі орнын ерекше атауға болады.

Бұл көлемді әрі мазмұны жағынан ғылыми деректерге толы монографиялық еңбекте қазақ терминологиясының жүз жылға таяу даму тарихы жүйелі де деректі зерттелінген. Әдеби тілдің, оның ішінде ғылыми тілдің өркендеуіне септігін тигізген терминдік жүйе, бұрын-соңды айтылған келелі пікірлер, болжамдар сарапқа салына отырып, салиқалы ой-пікірлері зерттеушіні елітіп, тартып отырады. Автор өзінің термин жасау жөніндегі көзқарасын анық байқатумен қатар, еңбектің соңында 1927 жылдан бастап, 1997 жылдар арасында термин туралы еңбектер мен сөздіктердің тізімін көрсеткен.

Сондай-ақ, еңбекте терминді зерттеудің қазіргі жайы қазақ тілінде термин қалыптастырудың негізгі кезеңдері, терминжасам мәселесі, аударманың орны сияқты келелі, ауқымды проблемалар теориялық жағынан кең әрі ғылыми дәлелді зерттелінген.

Қоғам өміріндегі өзара қарым-қатынастың ең басты құралы болып саналатын тілді әлеумет әрдайым өте жоғары бағалап, оның өзгеріс, өрістерін жіті қадағалап отырады. Тіл қоғамдық құбылыстың бірі ретінде сол қоғам құрылысын айнаға түсіргендей өрнектейді. Яғни қоғам өмірінде болған, болып жататын құбылыстардың бәрі тілден орын тебеді де, тіл көмегі арқылы халық қазынасына айналады. Сонда, тіпті кейде тілдегі кейбір сөздер арқылы ел басынан өткен кезеңдерді көзге елестете аламыз да, қоғам дамуының белестері арқылы тіл дамуын сүзіп шығуға мүмкіндік алып отырамыз деген сөз бұл. Сөйтіп қоғам мен тіл бірінсіз бірі күн кеше алмаса керек. Ендеше халық тарихы оның тілінде, яғни тіл фактілері арқылы біз халық тарихын тануға мүмкіндік аламыз.

«Қоғам дамуы арқылы тіл де дамиды дейміз. Бірақ тілдің даму деңгейі оның барлық ярусына бірдей тән емес. Оның белгілі бір қабаты өзгеріс, өріске онша көне бермейді (мәселен тілдің грамматикалық категориялары, дыбысталу жүйесі т.т.). Ал оның қайсы бір қатпарлары жаңалыққа иін беріп,

жаңа мағыналық ұғым, түсініктер әкелуге бейім тұрады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткішінің бірі - оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады» - дейді ғалым [1].

Ғалым тілдің қоғамдық қызметі арта түсті, дамыды деп ауыз толтырып айтарлықтай дәрежеге жеттік деп айтамыз, оның барлығы терминологиялық лексиканың нәтижесінде, неге десеңіз қоғам дамуы әлеумет өміріне алуан-алуан жаңалық әкеледі. Ондай өзгерістер, әсіресе революциялық дүмпулер ең алдымен елдің сауатын ашып, білімін жетілдіреді, қоғам мүшелерінің өресін биіктетіп, қоғамдық ой-сана мен дүниетанымды кеңейте түседі. Сауаты ашылып, көзқарасы көрегендене бастаған жұртшылық біртіндеп ғылымды игеруге бет түзеп, техниканың құлағын ұстай бастайды. Мәдениет пен өнерге құштарлық күшейіп, жаппай біліммен жарақтану кезеңі басталатынын айтады.

Ұлы Октябрь революциясынан кейін өзгеше қаулап қанат жайған мәдени өміріміздің әрбір күні, әрбір сәті жаңа іс, жаңа қимыл, жаңа әрекетке толы болатын. Сауатсыздыққа қарсы шабуыл, неше алуан үйірме, бастауыш мектептердің ашылып, газет-журналдардың шығуы, Қызыл бұрыш, қызыл отаулар т.б. саналы жорығы қазақ сөзі мен қазақ жазуына жаңаша өріс берді. Ғалымның зерттеуі бойынша осы ұлы оқиғалар тұсынан бергі жердегі қазақ тілінің болмысына көз салсақ, оның ұлттық сипаты ғана күшейіп қоймай, сонымен бірге халықаралық ауқымы кеңейіп, қуаттана түскенін байқауға болады. Қазақтың ұлттық тілі сөздік құрамының қатарына *революция, коммунизм, социализм, интернационал, совет, министр, комитет, парламент, партбилет, радио, комсомол, коммунист* т.б. тәрізді толып жатқан кірме сөздермен бірге, терминдену нәтижесінде сапалық өзгеріске душар болған, қызмет аясы кеңейген, тұрақтанған, нақтылана түскен *еңбек, екпінді, күрес, жарыс, іс, тап, жиналыс, жоспар, құн, белсенді* сияқты сан алуан сөздер жаңаша қолданысқа еніп, өрісі кеңейген. Бұл есепсіз мол қазына қатары күні бүгінге дейін толысып, молайып келеді. Яғни тіліміздің терминдену сапасы әлі бүгінгі күнге дейін жүріп жатыр деген сөз.

Академик Ө.Айтбайұлы тілдің осылайша толығы, оның қоғамдық қызметін күшейтіп, бұрынғыдан әлдеқайда әлеуетті құралға айналдырған, тілдің байлығын күшейтіп, қызметін арттырған, оның икемділігі мен дәлдігін дамытқан бұл лексикалық қабатты ғылым тілінде *термин сөздер* деп атау лингвистер түсінігінде дағдыға айнала бастағанын тілге тиек етеді.

Ғалымның көзқарасы бойынша терминнің күнделікті өмірде араласпайтын жері жоқ. Тіпті қазіргі кезеңде термин сөздердің ауызекі сөйлеу тілімізге де еніп, күнделікті өзара қарым-қатынас құралына да айнала бастағанын байқау қиын емес. Мұның өзі тілдің, атап айтқанда, әдеби тілдің қарқынды дамуын байқататын бір белгі. Керек десеңіз сан салалы ғылыми қажетімізді өтеуге қызмет етіп отырған әдеби тіл, ең алдымен осы терминологиялық лексиканың өрістеуіне тәуелді. Терминологиялық жүйесі жасалмаған, терминдік ұғымдары қалыптаспаған тіл, ол әлі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмаған тіл.

Ғалым термин ретінде мұны біліп қолданатындар да, термин екенін сезбей де қолданатындардың бар екенін айта келіп, соған сай тілдің мәдениетіне ойысатын мәселенің бұл жағын да зерттей түсу керек екендігін бағамдайды. Соған қарамай, кім қалай қолданса да, термин сөздердің әлеумет өмірінің қатынас құралындық қажетін қамтамасыз етіп отырғаны даусыз. Яғни терминсіз сөз қолданыс болмайды, терминсіз ғылыми ой-пікірді өрбітуге болмайды. Оның қанат жайғаны соншалық, қоғам өмірінің қандай саласында да қазір терминсіз күн кешу мүмкін емес. Ол партиямыз бен үкіметіміздің қаулы, қарар, директиваларын, саясат пен идеологиямызды жұртшылыққа жеткізіп, насихаттап отырған баспасөз құралы, радио мен телевизия арқылы эфирден берілетін көпшілік-бұқара тілі, мыңдаған аудиториялар мен кластарда студенттер мен оқушылар санасына сіңіп жатқан неше алуан оқулықтар мен оқу құралдарының тілі, ең бастысы маркстік-лениндік идеология мен партиялық саясатты іске асырушы айбынды құрал болып отырғандығына баса назар аударады.

Академик Ө.Айтбайұлы бұл арнайы лексиканың аумағын саралап, оның ғылыми анықтамасын беру де оңай іс болмай тұрғанын, сонда да қазіргі таңда бұл саладан едәуір жетістігіміз бар екендігін зерделейді.

«Біздің елімізде терминология мәселесі о бастан-ақ социалистік интернационализм принципі негізінде қарастырылып, шешім тауып келеді. Мұны басқаша айтар болсақ, терминология проблемасы халықаралық терминдер мен ұлттық терминдерді дәйекті үйлестіру арқылы дамытылып отыр» [2].

Ғалым ғылыми-техникалық революция белең алып отырған қазіргі жағдайда мәселенің бұлайша қарастырылмауы мүмкін еместігін, өйткені терминологиялық лексика, әсіресе қоғамдық, табиғат және техника ғылымдары тілі бұл кезеңде өзгеше даму жолына түсіп, соған байланысты неше алуан күрделі проблемаларды алға тартқандығын, сондықтан ұғымдар жүйесін тіл материалы арқылы жабдықтайтын терминология кез келген ғылым саласының логикалық мазмұнын жасайтын негіз деп аталуға хақысы бар екендігін айта келе, терминология дегенімізді *ғылым тілі* деп атайды.

Ал енді термин қатарына қандай сөздер жатқызылатынынан жұртшылықтың жалпы мағлұматы болғанымен, бұл салада да түсінісер жайт көп. Оның анықтамасына келгенде, мәнін, құрамын анықтауда, жасалу принципі туралы әр алуан түсінік бар. Енді әңгіменің осы жағына ойысалық. Ең алдымен, совет тіл білімпаздарының біразы бұл мәселе жөнінде сонау 20-30 жылдардың өзінде-ақ ой толғап [3], оның мәні, мазмұны, ғылым, білім игеруде жасайтын септігі жайында жазылған еңбектерді алдымен еске аламыз. Солар қандай ойға жетектейді, проблеманы қалай түсінеді, нендей түйінге келеді дегенге назар аудару керек сияқты.

Ғалым «термин және терминология дегеніміз не?», «оны сөздік құрамның өзге қабатынан қалай ажыратуға болады?», «оның негізгі белгілері қайсы?» деген сұрақтарға жауап іздейді.

Ғалым 1988 жылы Алматы қаласының Қаз ССР-нің «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты еңбегінің 7 бетінде: «Біз бұл жұмысымызда осы ұғымға байланысты туатын сұрақтардың бәріне бірдей түбегейлі жауап береміз деп айта алмаймыз. Тек күні бүгінге дейін ғылыми әдебиетте орныға бастаған кейбір пікірлерді ғана саралап, салғастырып өтпекпіз. Терминологиялық лексиканы зерттеуде және оның қоғам үшін мәнін, маңызын анықтауда жоғарыда аты аталған ғалымдармен бірге А.А.Реформатскийдің, В.В.Виноградовтың, Н.А.Басхаковтың, Г.В.Степановтың, С.Г.Бархударовтың, О.С.Ахманованың, И.Ф.Протченконың, В.И.Сифоровтың, Ю.Д.Дешериевтің, К.М.Мусаевтың, Р.А.Будаговтың, Л.И.Скворцовтың, В.П.Даниленконың, Т.С.Коготкованың, Т.Л.Канделакидің, А.В.Суперанскаяның, Б.ЗБукчианың, В.Ф.Журавлевтің, И.Н.Волковтың, Б.О.Орузбаеваның, М.Ш.Гасымовтың, Т.Бертагаевтың т.б. зерттеуші ғалымдардың рөлі ерекше болды» - деп жазады [1].

Ғалым бұл жайында орыс тіл білімі зерттеушілері мен түркологтары да [4] біраз пікір өрбіткендігін, термин жайында бүкіл түркология, оның ішінде қазақ тіл білімінде, сондай-ақ орыс лингвистикасының өзінде де осыған тоқтайық дейтін бәтуәлі пікір, ақиқат тұжырым тізгінін ұстаудың қиындығын, терминнің не екенін, лексиканың қай тобына жататынын елдің бәрі білгенімен, терминнің негізгі басты белгілерін ажыратып тануда әрқилы түсінік барлығын, беріліп жүрген анықтамалардың өзінің де ала-құла екендігін айта келіп, ғылыми әдебиетте қалыптаса бастаған пікірлердің біразына тоқталып өтеді.

Ғалымның аталмыш сала бойынша зерттеу жүргізу кезеңінде «термин» деген ұғымның өзіне сол кезеңдерде бірегей пікір қалыптаса алмады. Ғалымның өз сөзімен айтар болсақ: «Бұл еңбекте қабылданған көзқарас бойынша термин - бұл арнаулы қолданыс сферасындағы ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғымның атауы болып табылатын және дефинициясы (тиісті ұғымның анықтамасы) бар сөз немесе сөздер тіркесі» [5]. Ұсынылып жүрген анықтамалар бірыңғай емес. Негізінде (принципінде) кез келген сөз термин бола алады, бірақ ол оның ерекше қызметіне (функциясына) байланысты. Өндіріс жағдайында терминдер белгілі бір адамдар (мамандар) тобының өзара қарым-қатынас құралы есебінде пайдаланылады. Яғни олар маман ортада, арнаулы әдебиетте қолданылады» [1].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.
- 2 Дешериев Ю.Д. Языковые проблемы многонационального советского общества // Вопросы языкознания. Москва, 1982. №6. С.19
- 3 Чаплыгин С.А., Лотте Д.С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии // Изв. АН СССР ОТП. М., 1937.

4 Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии: (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). М., 1961.

5 Прохоров В.Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. - М., Издательство МГУ. 1973. С.40.

УДК 81'1:391.7(574)

Жантемирова Г.С

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАР АТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК-ӘДІСТЕМЕЛІК СИПАТЫ

Аңдатпа: Қазақ әйелдерінің шашына, бойына, қолына, сырт киімдеріне тағылған зергерлік бұйымдар өздерінің әсем ою-өрнектері мен таңғажайып үлгілерімен талайды тамсандырып қана қоймай, әйел сұлулығымен қоса оның таным-талғамынан, халықтың салт-дәстүрінен, дүниеге көзқарасынан хабар бере отырып, рухани мәдениетіміздің қалыптасып, дамуына зор үлесін қосқаны туралы айтылған.

Кілт сөздер: Зергелік өнер, бұйымдар, қолөнер, әшекей, айшық, бергек, шолпы, шашбау, алқа, білезік, сақина, бетмоншақ.

Қазақтың зергелік өнері – ерте заманнан бастау алып, халқымыздың өмірімен, тарихымен, шаруашылығымен тығыз байланыста дамып келе жатқан өнердің бірі. Әшекейлік заттар қашан да қыздар мен әйелдердің сұлулығын ерекшелендіріп, ажарландырып тұрады.

Кез келген нәрсенің асылы мен жасығын асқан талғампаздықпен айыра білген халқымыздың қыздары мен әйелдерін асыл тассыз, алтын-әшекейсіз елестету мүмкін емес тәрізді. Күн көрісін негізінен төрт түлік малдан айырған ата-бабаларымыз үшін зергерлік кәсіп те бөтен болмаған. Қазақ шеберлерінің қасиетті өнердің бұл түрімен өте ерте кезден айналысқанын осы күнге дейінгі түрлі археологиялық экспедициялардың деректері де дәлелдейді. Түп аталарымыз мекендеген көне қалашықтар мен тарихи орындардан табылған қолөнер бұйымдарымен қоса кәсіби шеберліктің шынайы үлгісі ретінде бағаланатын алтын, күмісті, неше алуан асыл тасты әшекей заттардың көптеп табылуы осыларды айғақтайды. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысының Түлкібас ауданындағы Қараүңгір тұрағын зерттеген археологтар оны б.д.д. 5 мың жыл бұрын мекендеген неолит адамдарының тас пен сүйектен жасалған қаруларын, еңбек және іс құралдарымен бірге олар тұтынған әшекей заттарды тапқан. Сүйектен жасалған инелер, ілгектер, басқа да іс құралдарына қарап әйелдердің тері өңдеп, жүннен мата тоқып, киім тігуді меңгергенін, тұрмысқа қажетті басқа заттарды да жасай білгенін көреміз. Зергерлер асыл тастан

әсемдік және әшекей бұйымдар жасаған. Тастан, сүйектен жасаған әшекей заттар әйелдердің әдемілікке ұмтылғанын, қоғамда өздерін сәнді ұстап, аңшылық пен ауыр жұмыстардан шаршап келген еркектердің көңілін аулай білгенін көрсетеді. Кейбір әшекей заттарды Тәңірге көңілдерінің таза екендігін білдіріп, аңшылықта қолдасын деген сеніммен еркектер де мойындарына тағып жүрген болуы мүмкін. Зергерлікті жете меңгерген шеберлер түрлі әшекей бұйымды жасауға қабілеті жеткенімен, оған шикізат ретінде қажетті алтын-күмісті өздері өндірімеген. Ертедегі қазақ зергерлері алтын, күміс ақшаларды балқытып, кейде сол күйінде пайдаланған.

Ж.Манкееваның зергерлік бұйымдарды саралау бағытымен келісе отырып, әйелдерге қатысты зергерлік бұйымдарды шартты түрде бөліп қарастыруға болады:

Кесте 1

Түрлері	Зергерлік бұйымдар
1) бас киімге тағылатын зергерлік әшекей;	айшық , бергек , бетмоншақ, жырға, жақ, көзотаға, тана
2) шашқа тағатын зергерлік әшекей;	шолпы, шашбау
3) сырт киімге тағатын зергерлік әшекей;	бастырма, жарма, қапсырма, түйме, ілгек
4) бойға;	сырға, алқа, моншақ, тұмар
5) қолға тағатын зергерлік әшекей	білезік, жүзік, сақина, балдақ

айшық – жаулықтың шекесіне, ердің қасына, жүгенге орнатқан жарты ай бейнелі күміс.

бергек –желекті ұстап тұратын әшекейлі қатырғы, әйелдердің бас киімі. *Жас келіншек сәукелені той өткенше киіп отырып, тойдан соң сәукелені іліп қойып, оның орнына бергек киетін* (С. Қасиманов)

Бетмоншақ – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ.

Жырға – көптеген моншақ тұратын сәукеленің салпыншақтары.

Жақ – кимешектің екі бет тұсы мен астын ала тігілген оқалы, алтын, күміс шытыралы әшекей, сәнді кесте.

Көзотаға – бас киімге қадайтын асыл тас

Тана – қыздардың тақиясына, бөркіне т.б. тағылатын түйме тәрізді асыл тас немесе күміс.

2) Қазақ қыздарының, әйелдерінің бұрымын ерекше сәнді етіп көрсететін зергерлік өнер туындысы – **шолпы**. **Шолпы, шашбау** ең алдымен өрілген бұрымды тарқатылып кетпеу үшін қажетті зат болса, екіншіден, әйел сұлулығының, сән-салтанатының символы.

Шолпы – бойжеткен қыздар мен жас келіншектердің бұрымының ұшын бекітуге арналған күміс немесе алтын теңгелерден жасалатын сәндік бұйым. **Шашбау** – өрілген шаштың ұшын бекітетін алтын, күміс тиындар қадалған лента тәріздес ызған мата.

Аталған әшекей бұйымдарына қатысты қолданыстарды көркем мәтінде жиі ұшырастыруға болады:

Сүйретіп алтын шашбауын,

Ордаға барып кіреді (Қамбар батыр)

Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі – жас түлегі – айы-күні – жалғыз қызы алтын сырға, күміс шолпы сылдыратып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл-жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген еді (Ж.Аймауытов. Ақбілек).

Қазақ қыздары мен әйелдері бұрынғы кезде шолпы мен шашбауды бұрымы тарқатылып кетпеу үшін таққаны белгілі. Халқымызда қалыптасқан сенім бойынша, неше түрлі асыл тастан жасалған сылдырмақ, салпыншақтан тұратын салмағы ауырлау шолпының әсерінен шаш ұзын болып өседі. Сондай-ақ ауыр шолпы таққан адамның басы ауырмайды деп есептелген. Халық ұғымында «адам жанының бір ұшы шашында» деген де түсінік бар. Соған байланысты «тарағанда түсетін шашты кез келген жерге тастауға болмайды, оны адам баспайтын жерге көміп тастау керек» деген ырым-тыйымның бар екені белгілі. Ал енді осы халық санасындағы кодталған ақпараттың кілтін ашу үшін белгілі бір білім аясы керек. *Әне, сондықтан шашты көміп таста. Далаға тастасаң, жел ұшырып немесе құс ұя салып, әйтеуір, бір себептен отқа күйсе, о дүниелік нәрестенің обалына қаласың...» (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша).*

Осы түсінікке байланысты аналарымыз шаштарын әр жерге тастамай, түскенінің әрбір талын жинап, мұқият орап, адам баспайтын жерге көміп отырған және аталған ырым-тыйымның мән-мағынасын қыздары мен келіндерінің құлағына жалаң, құрғақ сөзбен емес, ұлттық ұғымға жақын осындай аңыз-әңгімелермен құйып отырған. Қазақтың қыз-келіншектерінің шаштарына сылдырмақты шолпы тағуына «адам жанына зиян келтіретін бәле-жалалар жоламасын» деген сенім-түсінік те өз әсерін тигізбей қоймаған.

Сурет 1 Шолпы

Бүгінде заманның ағымына ілескен қазақ әйелдерінің талғам-танымы да өзгерді, бұрынғыдай шашын өсіріп, оны қос бұрым етіп өретіндер қазір кемде-кем. Әйелдердің көпшілігі шашын қысқа етіп қидырумен бірге оны өздеріне ұнайтын түрлі түске бояйтын болған. Ал шашы ұзын кейбір қыз-келіншектер шаштарына *шолпы, шашбау, жемелек* тәрізді талайды тамсандырған зергерлік тамаша туындыларды емес, темірден жасалып, қайсыбіріне алуан түрлі өрнек салынған қыстырғыштарды пайдаланады.

Қазақ әйелдерінің шашқа тағатын әсемдік бұйымдарының бірі *шашқаптың* практикалық та маңызы бар.

Сурет 2 Шашбау

Аталған сөздің көркем мәтіндегі көрінісін төмендегі шығармадан кездестірдік: ...Қос бұрымының ұшындағы **шашқабын** бұралаң еткізіп, қынама бел барқыт қамзолының өңіріне қолын сұғып, үлбіреген торғын орамалын суырып алды (Сматаев С.Елімай). Алайда оның бұл қолданысы «шашқап» сөзінің мағынасымен сәйкес келмейтін тәрізді. Себебі, ол сәндік бұйым «мақпал, шұға, барқыт, мауыты сияқты қызыл, қара, көк түсті матадан тігіледі. Желкеден белге жететіндей етіп жасалған шашқап ою өрнек, зермен, моншақтармен әшекейленеді де, шашты күнге күйден, шаңтозаңнан сақтайды. Егер тігілу технологиясына сәйкес оның формасын ескерсек, онда шашқап бұрым ұшында күміс тамшыдай жалтырай қоймасы анық. Бұл жерде жазушы «шашқап» сөзін «шашбаудың» синонимі ретінде орынсыз пайдаланған деп ойлаймыз.

3) Ал сырт киімге тағылатын әшекейлерге **бастырма, жарма, қапсырма, түйме, ілгек** сияқты күмістен не өзге асыл тастардан жасалған зергерлік бұйымдар кіреді. Мұндағы «**бастырма**» атауы «әйелдердің көйлегіне, қамзолына түйме орнына қадайтын әшекей зат, қапсырма» дегенді білдірсе, «**жарма**» сөзі «әйелдер көйлегінің екі алдыңғы жақ өңіріне тағылатын жапырақ бейнелі екі жылтырауық» деген мағынада жұмсалған.

Халық санасында орныққан сенім бойынша, асыл, бағалы тастардан, кейде жасанды тастардан көз орнатқан зергерлік бұйымдар оны таққан адамды көз тиюден, түрлі аурулардан, қауіп-қатер, бәле-жаладан сақтайды. Сол себепті бұрын да, қазіргі кезде де зергерлік әшекейлер жалаң сәндік бұйым ретінде емес, оларды таққан адамдарды жаманшылықтан сақтайтын, табысқа жетелейтін қорғаныс құралы саналған. Қазақ әйелдері «көз өтпесін» деген ниетпен перзенттерінің бас киімдері мен сырт киімдеріне тана-моншақ тағып, әсем түйреуіш қадап беретін болған. Сондай-ақ сыртқы киімнің түймелерін бағалы металдан жасап, оған асыл тас орнату да байлық пен барлықтың көрсеткіші болуымен бірге жоғарыда айтылған ниеттен туындағаны анық.

Бойға тағатын зергерлік әшекейлерден сырға, алқа, моншақ, тұмар тәрізді бұйымдарды атауға болады. Бұлардың арасында ең жиі қолданылатыны – **сырға**. Алтын, күміс сияқты бағалы металдан жасалып, көздің жауын алар

асыл тастардан көз қондырылып дайындалған *сырғаны* тақпайтын қыз-келіншекті кездестіре алмаймыз.

Сурет 3 Сырға

Барлық халықтарда сырға әшекейлік зат болуымен бірге махаббат символы, оның иесінің қоғамдағы орнының көрсеткіші, магиялық қорғаушы зат ретінде қолданылады. Сондай -ақ сырғаға қатысты түрлі көзқарас пен бір біріне кереғар наым сенімдер де кездесетінін жоққа шығаруға болмайды. Ежелгі Римде бір құлақтағы сырға құлдық белгісі саналған. Ал қазіргі кезде сырға өзінің мифтік маңызынан айрылып, тек әшекей зат, әсемдіктің құрамдас бөлігі болып қалғаны белгілі. Танымал этнограф Х.Арғынбаев ертеректегі қазақтарда сырғаны, негізінен, бойжеткен қыздар мен жас келіншектер көп тағатынын, ал жасы келген әйелдер үшін сырға тағу қажеттілігінің аз болатынын айтады. Себебі, бұрынырақ олар әлеуметтік жағдайына байланысты бастарына жаулық тартып, кимешек киген. Ал кимешектің құлақты жауып тұратынын ескерсек, таққан әшекейдің көзге шалынбайтыны әрі ол кездегі салмағы ауыр сырғалардың қолайсыздық тудыратыны анық.

Алқа – алтын, күміс, маржанмен әшекейленген омырауша, өңір, өңірше. *Алқа* – қыз-келіншектер мойнына, омырауына сәнге тағатын әшекейлі зат, маржан, меруерт.

Сурет 4 Алқа

Қолға тағатын зергерлік әшекей қатарына *білезік, жүзік, сақина, балдақ* сияқты бұйым атаулары кіреді.

Білезіктің (білек жүзік) білекке салатын сәнді зат екені белгілі. Білезік түрлерінің, оларға салатын өрнек-әшекейдің алуандығы қазақ қыздары мен әйелдерінің осы әшекей түрін көп таққанын байқатады. Олардың білектің сәні саналатын білезіктің алтыннан, күмістен, тіпті мыстан соғылғандарын да салтанатты жиындарда ғана емес, күнделікті тастамай қызыға тағатынын аңғаруға болады. Білезіктің құдағи-құдашаларға ілтипат, ал ұзатылатын қызға етжақындарының сый-сияпаты ретінде ұсынылатыны мәлім. Ертедегіні айтпаған күннің өзінде қазір де қыздың жасауын, сәбидің бесігін әкелердегі жөн-жоралғының, түрлі тоғыздың басында сақинамен бірге білезік жүретіні, «сондай қуаныш, той бізге де жұғысты болсын» деген ниетпен жиналғандардың оларды таласа-тармаса алатыны шындық.

Сурет 5 Білезік

Қазақ әйелінің әшекейінің бірі – *жүзік, сақина*. Алтын, күмістен жасалып, сырт жағына зергерлер түрлі асыл тас орнатқан сақиналар бұрын да, қазір де тек әйелдің ажарын ашатын сәндік бұйым ғана емес, адамның денсаулығына оң әсер ететін, сыртқы-ішкі кері әсерлерден қорғайтын, бақ-дәулет шақыратын құрал саналады. Қазақ танымында тамақ әзірлейтін әйел қолына міндетті түрде жүзік не балдақ тағуы тиіс болған. Осыған байланысты «*Тамақ адал болу үшін қолда жүзік болу керек*» деген мақалдың айтылуы аталған әшекейлердің киелі, тазартқыш күші бар деген жалпышығыстық сенімге байланысты болса керек. Ежелден дененің ашық жерлерін – аяқ-қол, саусақ, мойын, құлақ, мұрын сияқты дене мүшелерін қатты заттардың көмегімен қорғау қалыптасқан. Бұл *жүзік, балдақ, сырға, білезік, моншақ, алқаның* пайда болуына апарып соққан. Бұл сыртқы зұлым күштермен күресте жәрдемдесетін магиялық қорған болып есептелген.

Сурет 6 Сақина

Ұлттық әшекей бұйымдар – өз алдына бір өнер. Халқымыздың дәстүрлі қолөнері – қайнар бұлақ, сарқылмас қазына, бай мұра. Зергерлік, әсемдік бұйымдар, тұрмысқа қажет түрлі дүниелер адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі өрнектерімен, сан қырлы, терең таң қалдырып, тәрбиелік танымдық қызметінде өтейді. Зергерлік өнер – өте ерте заманнан келе жатқан өнер. Оны барлық халықтар жоғары бағалап, ең қалаулы өнер етті. Сан салалы нақыштарының қалай аталатыны, қандай мағына беретіні, қай салада қолданылатыны, өрбіу, даму тегі түбегейлі зерттеуді қажет етеді. Қазақ әшекейлерінің түрлері мен өрнегінің осыншалық байлығына қарамастан жасалу тәсілінің, өрнектелуі мен нұсқасының ортақ белгілерін ескере отырып, оларды бірнеше стильдік топтарға жіктеуге болады. Себебі, кез келген әшекейдің негізгі өркен жайған өңіріне тікелей қатысты қалыптасқан дәстүрлі көркемдік жүйесі бар. Ұлттық әшекей бұйымдарымыз қазақ халқының ұлттық қолөнеріне жатады. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің рухани да, материалдық қазынаның бөлігі – ұлттық қолөнер болып табылады.

ӘДЕБЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Баталова Э.Н. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті 2012- 386
- 2.Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 286.
- 3 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі.–Алматы: Ғылым, 1991
- 4 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 304б.

ӘОЖ 808.5(=512.+22)

Задахан М.Б., Касенов С.Т.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІК ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада академиялық шешендік мәселелеріне және оның түрлеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: шешендік, академиялық шешендік, дәстүрлі шешендік, қазіргі шешендік

Сөз өнерінің жоғарғы шыңы – шешендік өнер. Ол сөйлеу мәдениетін игеру практикасымен келеді. Біз сөйлеу мәдениеті дегенде - сөздерді сөйлеудің дұрыстығын, қатынастық лайықтылығын, дәлдігін, ойға қонымдылығын анықтаған, түсініктілігін, тазалығын, мәнерлілігін, әртүрлілігін, естуге жағымдылығы мен орындылығын айтатынымыз анық. Қазақ халқының сөйлеу ерекшелігіне тоқталатын болсақ, әсілі, ділмарлық өнер – халқымыздың туа бітті қасиеті. «Өткірдің жүзі, кестенің бізі; Өрнегін сендей сала алмас» деп ұлы Абай айтқандай, сөз құдыретін ерте пайымдаған халқымыз, шешендік шиырларын ерте заманнан иегерген. Қазақтың шешендік өнері өзінің пайда болған күнінен бастап үздіксіз толысу, даму үдерістерін бастан кешті.

Қазақтың шешендік өнерінің тарихын шартты түрде екіге бөліп қарастыратын болсақ, онда *дәстүрлі шешендік өнер* және *қазіргі шешендік өнер* деп жіктер едік. Дәстүрлі шешендік өнер тарихының өзін бес кезеңге бөлеміз.

Қазіргі шешендіктің тектері мен түрлерін төмендегідей саралаймыз:

1. Діни шешендік
2. Әлеуметтік-саяси тақырыптағы шешендік:
 - а) Конференция мен құрылтайда жасалатын есепті баяндама
 - ә) Парламенттік сөз
 - б) Әскери-патриоттық сөз
 - в) Дипломатиялық немесе мәмлегерлік сөз
 - г) Үгіт-насихат сөз
3. Әлеуметтік-тұрмыстық тақырыптағы майталмандық:
 - а) Мерейтойларла айтылатын мадақ сөз
 - ә) Дастархан басындағы сөйленетін сөз
 - б) Көңіл-лебіз қоштасу сөз
 - в) Жарнама
4. Академиялық шешендік:
 - а) Лекция
 - ә) Ғылыми баяндама
 - б) Ғылыми хабарлама

- в) Ғылыми шолу
- г) Ғылыми-көпшілік лекция
- 5. Ым-ишарат шешендігі
- 6. Сот шешендігі
- 7. Келіссөз жүргізу шешендігі

Академиялық шешендік сөз үлгілеріне бүкіл әлемдік көзқарасқа ғылыми әсерін тигізуші, ғылыми мазмұндық сипаты басым, терең талдаушылық, логикалық мәдени қисындағы барлық сөздер жатады. Оған лекциялар, ғылыми баяндамалар, ғылыми шолу, ғылыми хабарлама, ғылыми өзекті лекциялар т.б. атасақ болады. Демек, академиялық шешендік ғылыми сөйлеу стиліне жатады, бірақ та кей кездері тауып айтушылық, әсерлеп жеткізушілік те сипат алып жататыны бар. Мұндай мазмұнды лекциялар тыңдаушысын қызықтырады, терең талғамға жетелейді. Мұндай дәрежеге жеткен қазақ ғалымдары да аз емес. Басы сонау ХІХ ғасырдағы Шоқан, Абайдан бастап ХХ ғасырдың басындағы А.Байтұрсынов, Қ.Сәтпаев, М.Әуезовтердің ізін суытпай С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдоловтардың т.б. тамаша шешендердің бүкіл аудиторияны тамсандырған сөздері келер ұрпаққа үлгі өнеге болып қала бермек.

Академиялық шешендік тегінің пайда болу, қалыптасу, дамуы еліміздегі білім-ғылымының өркендеуімен тығыз байланысты болып келеді. Яғни, оның тарихы шамамен ХХ ғасырдың басынан басталады деп топшылаймыз. Шешендіктің бұл түрлеріне тән басты белгі – тыңдаушыларға бұдан бұрын да белгілі болған немесе соны, тың жайттардың ғылыми негіздемесі, тексеру-зерттеудің нәтижелері, соларды пайымдап, бағалау, ол жайындағы таным-түсінік, пікір-көзқарастардан құралады.

Академиялық шешендік сөз жанрлары өзіндік ой қисыны мен мәтін құрылымына бағынады. Академиялық сөз үлгілерінің құрылымы қақылдағы қағидалар риториканың көне дәуірлерінен бастап қалыптасқан. Мәселен, «Поэтика древнеримской литературы» деген еңбекте: «Согласно традиционной схеме, выработанной теоретиками, материал речи распадался на четыре основные части: выступление (*exordium, principium*), повествование (*narratio*), разработка (*tractatio*), заключение (*peroratio, conclusio*)», - деп атап көрсетіледі. Ал А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде шешендік сөздердің құрылымдық болмысын төмендегідей айқындайды. Автор «шешен сөздердің зор мүшелері бесеу» дей келіп: а) Бастамасы; ә) Ұсынбасы; б) Мазмұндамасы. в) Қоздырмасы. г) Қорытындысы,- деп атап көрсетеді. Бұл бұл риторика ілімінде, жоғарыда атағанымыздай, оның антикалық дәуірлерінен бермен бар саралау.

Академиялық шешендік заманауи жоғары білімді адамның кәсіптік шешендікті игеру барысындағы академиялық сауаттылық дағдыларымен қатар меңгерілетін қасиет болып қалыптасуы шарт. Жаһандасу мен нарық жағдайындағы заманауи тұлғаның құзыреттілігі мәселесін, оның бәсекелестікке қабілеттілігін бұларсыз елестету мүмкін емес. Яғни, басқа сөзбен айтқанда метапәндік білім қалыптасу керек. Басқаша айтсақ, сөз

бостандығы мен нарықтық қарым-қатынастар артқан сайын, әрбір тұлғаның шешендік өнерге деген, соның ішінде жоғары білімді адамның академиялық шешендік өнерге деген зәрулігі туындай бермек.

Сөз соңында біз ұлттық шешендік өнеріміздің тарих көшінен қалмай, өзге халықтардың осы тақылеттес өнері секілді түрлі үдерістері басынан кешіріп, тың, жаңа дүниелерді бойына сіңіріп, толысу үстінде екенін аңғарамыз. Пайғамбар би-шешендермен айқындалатын дәстүрлі шешендік өнеріміз ХХ ғасырдан кейін жаңа сипатқа ие болғандай. Қазақ халқының соңғы төрт ғасыр мезетінде басынан кешкен саяси-тарихи, әлеуметтік жағдайлары осыған әкелді. Ал қазір, тіптен заманауи адамға шешендік шиырларын игеру қажеттілігі күн тәртібіне қойылып отыр. Яғни, кәсіптік шешендік шиырларын меңгермесеңіз, бәсекелестікке тұру қабілетіңізден айырыласыз.

Ал қалай дегенмен де осы қалыптың астарында сөз құдыреті тұратыны айдан анық. Қазақ халқы жазу, сызу болмаған күннің өзінде де сөйлеу мәдениетін, көркем сөйлеуді жақсы меңгерген. Сондықтан да халқымыз «Өнер алды – қызыл тіл» әспеттеп, сөз өнерін, шешендік шиырларын өзге өнер түрлерінен алға қойған. Оны өзгелер де жете таныған. Қазақтың тілінің байлығы мен шұрайы жайлы ерте замандардан бері айтылып, жазылып қалған пікірлер соның айғағы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Поэтика древнеримской литературы. – Москва, 1989.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Ақжол. – Алматы, 1991.
- 3 Серімов Е. Шешендік өнерді алғаш ғылыми тездеген ғалым // Қасым. – 2022 .– №5.

ӘОЖ 811.512.122

Калыкова С.З.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ТІЛ САЯСАТЫН, ОНЫҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІН, РЕСМИ ҚҰЖАТТАР МЕН ЗАҢНАМАНЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі тіл саясатын, оның негізгі мақсаттары мен міндеттерін, ресми құжаттар мен заңнаманы талдау негізінде қарастырылылады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, қазақ тілі, мемлекеттік тіл, заңнама

1991 жылы ел тәуелсіздік алғаннан кейін ел лингвистері латын әліпбиіне көшу қажеттілігі туралы айтты. «Интерфакс» Ресей ақпарат агенттігінің мұрағатына сәйкес, 2006 жылы бұл мәселе ресми түрде үкіметтің

басымдықтарының қатарына қосылды (Interfax, 2006). 2012 жылы әліпби реформасы 2050 жылға дейін есептелген ұлттық стратегиялық бағдарламаға енгізілді («Әділет» ЖЗШ, 2012).

Осылайша, 1940 жылдан бастап кириллицаны қолданатын Қазақстан 2017 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен латын әріптеріне көшуді бастады (Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2017). Айта кетейік, 2022 жылғы қаңтардағы Қысқы Олимпиада ойындарында қазақстандық спортшылар алғаш рет өз елінің атауын өздерінің спорттық формаларына латын әріптерімен енгізген болатын. Осылайша, ел комитеті өзгерісті мақұлдады және жариялады, ал олимпиадалық спортшылар Бейжіңде елдің атымен шеруге шықты: Qazaqstan (жаңалықтар порталы Vesti.kz, 2022).

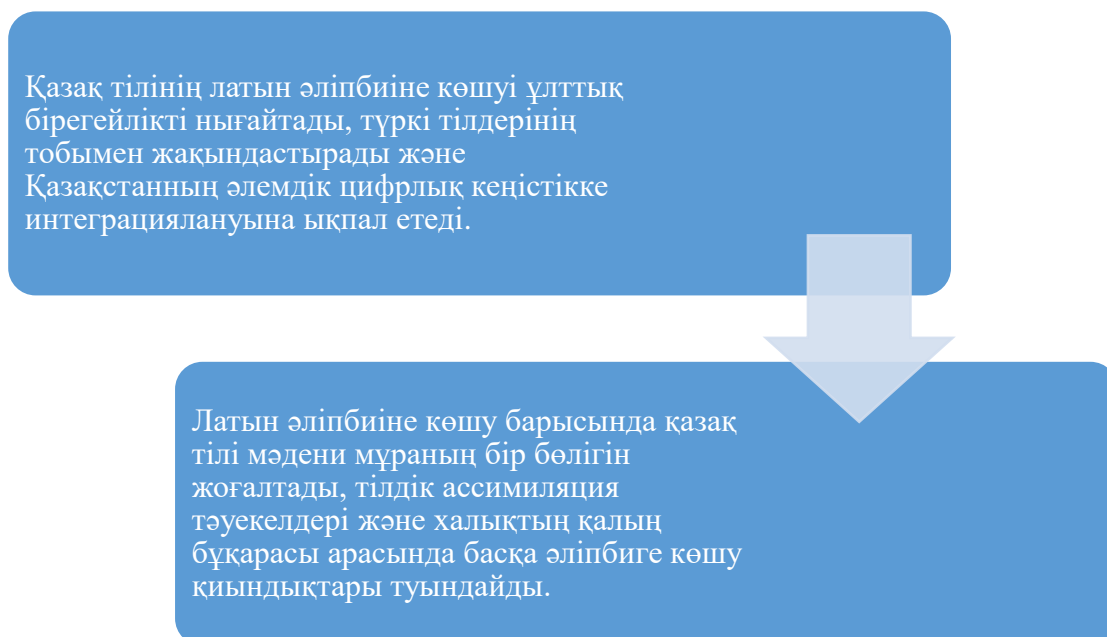
Алайда, бұл процесс халық пен халықаралық қауымдастық тарапынан іске асыру және қабылдау үшін уақытты қажет етеді. Бұл 19 миллион халқы бар бүкіл елдің жазуын өзгерту және тұрғындар қазақ және орыс тілдерінде сөйлейтін ресми билингвизм туралы. 2031 жылға қарай елдегі мектеп оқулықтары, Ресми құжаттар, коммерциялық белгілер мен көше белгілері латын әріптерімен қайта жазылуы керек, яғни 2025 жылы жоспарланған күннен алты жыл өткен соң.

2017 жылдан бастап қазақ әліпбиін латын әліпбиіне өзгерту туралы Жарлыққа қол қойылғаннан кейін, одан әрі жаңа әліпбидің бірнеше нұсқасы әзірленді, барлығы түзетулер енгізуге төрт әрекет жасалды. Олардың екеуі бір жылдан аз уақыт ішінде, 2017 жылдың қазаны мен 2018 жылдың ақпаны аралығында, алфавиттің 32 әріптік нұсқасын және екпінмен ауыстырылған бірнеше апострофтарды қолдана отырып пайда болды.

Соңғы және өзекті нұсқасын Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының сарапшылары әзірлеп, 2021 жылдың басында ұсынды. Бұл алфавит 31 әріптен тұрады, оның ішінде 28 қазақ дыбысы бар және ә (ö), ө (ö), ү (ü), ұ (ū) және ғ (ğ) сияқты ерекшеліктері бар дауысты дыбыстарды белгілеуге арналған кейбір тілдік белгілер бар.), ш (ш). Ол «бір дыбыс - бір әріп» қағидаты бойынша дайындалды және цифрлық жазуға арналған qwerty стандартына сәйкес келеді (Қазақстан Республикасының Электрондық үкіметі, 2023).

Дегенмен, мұндай лингвистикалық әрекет тек тиісті әріптерді орнатудан гөрі тереңірек талдауды қажет етеді. Осыған байланысты Қазақстанның тіл саясатын реттеу тетіктерін жетілдіруді талдаудың өзектілігі қазақ әліпбиін латын әліпбиіне тиімді және сапалы түрлендіру қажеттілігіне байланысты.

Жұмыс аясында екі гипотеза тұжырымдалған (Сурет 1):

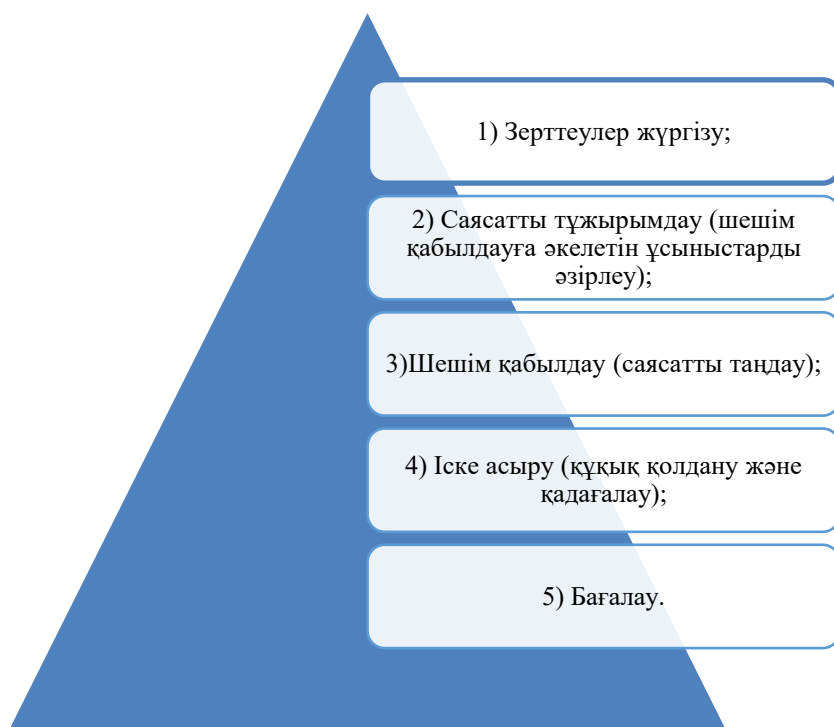

Сурет 1 – Ұсынылған гипотезалар

Einar Haugen (1953), бірінші болып 1953 жылы Тілді жоспарлау тұжырымдамасын жасады, бұл термин ғылыми қоғамдастықтың белгілі бір қабылдауына ие. Ол оны ғасырлар бойы Дания билігінен кейін ұлттық бірегейлікті қайта анықтауға бағытталған норвег тіліне Үкіметтің араласуын сипаттау үшін пайдаланды. Дж.А. Фишманның (2005) кейінгі еңбектерінде тіл саясаты қосымша ұғым пайда болады. Fishman үшін жоспарлау - бұл тіл саясатын жүзеге асыру. Calvet Louis-Jean (1996) жалпыланған түрде берген анықтама, тіл саясаты - бұл тілдер мен қоғам арасындағы қатынастардағы кең таңдаудың анықтамасы және оның практикалық қолданылуы, тілдік жоспарлау. Осылайша, Тілді жоспарлау - заңнамалық құралдарға ие мемлекеттің шешім қабылдауының нәтижесі (N. Labrie, 1997), оның саясатын жүзеге асыру тіл білімі.

Jean-Claude Corbeil (1980) ұсынған бұл терминология бүгінде Канадада кеңінен қолданылады. Ол үшін Тілді жоспарлау pejorativті мағынаға ие болуы мүмкін, ал «тілдік бейімделу» тіркесі тілдің (тілдердің) ұжымдық ресурсын ұлттың қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес, қоғам тілінің эволюциясын бұзбай анықтайтын икемді жоспармен тиімді пайдалану үшін орташа және ұзақ мерзімді күш - жігерді білдіреді, оның мүшелігі мен қатысуын талап ету.

Сонымен қатар, Norman Labrie (1993) анықтамасы қызықты болып көрінеді: тілдік бейімделу басқа адамдардың тілдік кодын игеруге, құрылымына және функционалды таралуына қатысты мінез-құлқына әсер етудің қасақана күш-жігерін білдіреді. Араласудың айқын және жоспарланған сипатын көрсететін «қасақана күш-жігер» өрнегіне назар аударайық. Norman Labrie (1993) басқа авторлар өз уақытында жасағандай ұсынады (Сурет 2):

Сурет 2 – Norman Labrie ұсынған тіл саясаты

Зерттеу жүргізу өзекті және шешуші кезең болып табылады, өйткені ол қарастырылып отырған әлеуметтік-лингвистикалық жағдайды ескеруі керек. Саясаттың тұжырымдамасы, осы көзқарас, негізгі мәтінді өзгерту үшін қабылданған шешімдерге де, тілдің мәртебесіне де қатысты.

1969 жылы Халықаралық қос тілді зерттеу орталығының басылымында Хайнц Клосс (2002) көптеген жұмыстарда кездесетін анықтамалар (L.–J. Calvet, 1996) және талдауларды жүйелеуге мүмкіндік береді. Бір жағынан, тілдің мәртебесін көтеру, атап айтқанда оның лингвистикалық капиталын арттыру бойынша барлық жұмыстар жасалатын еді. Бірақ шын мәнінде, тілдік шешімдер қабылданған жағдайларда, мәртебеге араласу қатар жүреді және одан әрі қарай жүру бөлек зерттелмейді.

J.A.Fishman (1965) қызмет салалары (кәсіби орта, отбасылық орта) әңгімелесушілердің уақытына, орнына, тақырыбына және рөліне байланысты талдауға болатын ерекше әлеуметтік жағдайларды білдіреді деп жазады; дәл осы факторлар белгілі бір тілді таңдауды анықтайды. Әр түрлі қолдану тілдер мәртебе ұғымынан туындайды, мұнда тілдердің бірі екіншісіне қарағанда беделді болып саналады. Тілдер арасындағы бұл қатынас диглоссияны құрайды. 1959 жылы Фергусон (1959) ғасырдың басында пайда болған бұл ұғымды бір тілдің екі түріне қолдана отырып қайта қарады.

Сонымен қатар, қазақстандық ғылымда қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне қатысты ғылыми жұмыстар мен зерттеулер жеткіліксіз. «Тіл саясаты» ұғымы өте кең және жан-жақты, ол қоғамдағы қызметтің немесе коммуникативті жағдайлардың барлық категорияларын қамтуы мүмкін. Тіл саясаты әлеуметтік күштер әртүрлі әсерлерге ұшыраған кезде еркін әрекет

етуді білдіруі мүмкін. Алайда, тіл саясаты көбінесе ресми мәтіндерде тұжырымдалады. Содан кейін біз элеуметтік күштердің бағытын өзгертуге бағытталған, көбінесе белгілі бір тілдің немесе қолданылатын тілдерден таңдалған белгілі бір тілдердің пайдасына тұрақты араласу туралы айтып отырмыз. Екінші жағынан, «тіл саясаты» мен «тіл заңнамасы» ұғымдарын ажырату маңызды, өйткені тіл саясаты заңнамалық араласусыз өмір сүре алады. Шынында да, көптеген жағдайларда тіл саясаты қолданыстағы тілдік тәжірибеден туындайды.

Тіл саясаты мақсатты тілдердің мәртебесіне қатысты элементтерді, яғни оларды ресми тілдер, ұлттық тілдер және т.б. ретінде тануды және оларды әртүрлі салаларда (мемлекеттік басқару, сауда, бизнес, жұмыс, білім беру) - немесе кеңірек айтқанда, тілдік құқықтарға қатысты элементтерді қамтуы мүмкін. Тіл саясаты сонымен қатар тіл кодексіне әсер ететін элементтерді, яғни оның ішкі дамуын қамтуы мүмкін (мысалы, стандарттау, сөздік қорын жаңарту немесе емле реформасы). Көптеген жағдайларда тілдің күйі мен коды арасында өзара тәуелділік болуы мүмкін. Белгілі бір мәртебеге жету үшін тіл оған тағайындалғысы келетін функцияларды орындай алатын құралдармен жабдықталуы керек. Сондықтан екі аспектіні де қамтитын тіл саясатының көптеген мысалдары бар.

Теорияға жүгінетін болсақ, тілді жоспарлау тұжырымдамасы дамудың мәдени және тілдік сипатын ескеру қажеттілігіне баса назар аудара отырып, жаһандық дамудың кең контекстінде жасалды. Дамудың мәдени сипаты тілдің халықтар мен тілдік қауымдастықтардың элеуметтік-экономикалық дамуының негізінде жатқан білімді дамытуда, беруде және қолдануда атқара алатын рөлімен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Абдығалиев Б. Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы // Казахская миссия: Сб. ст. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - С. 237-244.

2 Хасанулы Б. Развитие государственного и других языков — фактор демократизации Республики Казахстан // Вестн. ПГУ. Сер. Социологические науки. - 2001. - № 1. - С. 166-176.

3 Fishman J.A. Who speaks what language to whom and when? / J.A.Fishman. - Paris: Presses Universitaires de France, 1965. - P. 67–88.

4 Fishman J.A. The new linguistic order / J.A.Fishman // Language and Linguistics in Context. - New York: Imprint, 2005. - P. 255.

5 Haugen E. The Norwegian Language in America, a Study in Bilingual Behavior, Volume 2: The American Dialects of Norwegian / E. Haugen. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1953. - 384 p.

ӘОЖ 811.512.122

Калыкова С.З.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫНА ШОЛУ

Аңдатпа: Мақалада қазақстандағы тіл саясатының тарихына шолу жасалады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, қазақ тілі, мемлекеттік тіл, ана тілі

Тіл саясаты - бұл мемлекеттіліктің сақталуын анықтайтын ұлттық мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі.

Отандық тарихнамада қазіргі кезеңде Қазақстанда тілдік қатынастарды дамытудың саяси аспектісі жеткілікті зерттелмеген, бұл осы тақырыпты зерттеу қажеттілігін туғызады. Бірақ тілдік жағдайды, тілдік идеология мен саясатты талдауға тырысқан ғылыми жұмыстар бар. Көптеген жұмыстар тіл саясатының саяси факторларын қарастырады [1].

Атап айтқанда, Б. Хасанұлы өз мақаласында ҚР тіл саясатының негізгі қағидаттарын ұсынды және Қазақстанда мемлекеттік тілді және ана тілдерін үйрену мен дамыту, оларды өмірдің түрлі салаларында қолдану елді демократияландырудың маңызды факторлары, ұлттық, кәсіби және іргелі қажеттілік болып табылатынын көрсетті [2].

Қазақстанда басым тілдер арасындағы коммуникативтік функцияларды орындау көлемі бойынша мынадай жағдай қалыптасты: қазақ тілі-20-25%, орыс тілі-75-80 %, қалған тілдер-5% - дан аспайды [3].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында республикада Қазақстан халықтарының, әсіресе мемлекеттік тілдердің барлық тілдерін дамытуға бағытталған тіл саясаты жүргізіле бастады. Мемлекеттік тілді дамыту және енгізу жөніндегі уәкілетті орган - Мәдениет және ақпарат министрлігінің тілдер жөніндегі комитеті құрылды. Республикада тіл саясатын жүзеге асыруға бағытталған іс-шаралар өткізілді: бюджеттен орасан зор қаражат бөлінді [4].

Мамандардың пікірінше, 1989 жылдан 1997 жылға дейінгі кезеңді қамтыған тіл саясатының келесі кезеңі жаңа саяси жүйенің шындығына жауап беретін жаңа заңнамалық базаның құрылуымен сипатталады. 1989 жылы «Қазақ КСР тілдері туралы» Заң қабылданды, ол қазақ қоғамындағы қазақ тілінің екінші кезектегі жалпы үрдісін бұза алмады. Орыс тілі әлі де басым болды, ал мемлекеттік органдар сияқты қоғамдық өмір салаларында, сондай-ақ көлікте, армияда, медицинада ол талап етілмеген болып шықты [5].

Республиканың егемендікке ие болуымен жағдай өзгеруде. Ұлттық тарихқа, мәдениетке, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға және, әрине, ана тіліне деген қызығушылық артып келеді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы белгілі бір реваншистік көңіл-күй қайтымсыз салдарға әкелуі мүмкін,

сондықтан республика халқының көп этникалық құрамын ескеретін тіл саясатын әзірлеу және жүзеге асыру қажет болды. Қысқа мерзімде қазақ тілінің мәртебесін мемлекеттік деңгейге көтеруге ықпал ететін нормативтік құжаттар әзірленді, бұл ретте елдің мемлекеттік және басқа тілдерін білмеу себептері бойынша кемсітушілікке жол бермеді. Ең алдымен, біз 1995 жылғы ҚР Конституциясы, сондай - ақ 1997 жылғы «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» ҚР Заңы және тәуелсіз Қазақстанның ұлттық тіл саясатының негізін құрайтын бірқатар басқа да заңнамалық құжаттар туралы айтып отырмыз [6]. Бұл заңнамалық база жалпы қазақ тілінің мемлекеттік және орыс тілі ретіндегі ресми мәртебесін арттырады, яғни қазақстандықтардың қоғамдық өмірінің барлық салаларына қазақ тілін енгізуге күрт көшу мүмкіндігі берілмейді. Мұндай саясат тәуелсіздік алғаннан кейінгі республикадағы нақты жағдайға байланысты - қоғамдық өмірдің барлық салаларында орыс тілі басым болды, сондықтан тілдік жағдайды өзгерту үшін уақыт қажет болды.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйренуге баса назар аударылады, ол Қазақстанның барлық азаматтары үшін ортақ тіл, қазақтар үшін туған және басқалар үшін екінші ана тіліне айналуы тиіс. Халықаралық стандарттарға сәйкес мемлекеттіліктің белгілерінің бірі мемлекеттік тілдің қолданылуы болып табылады.

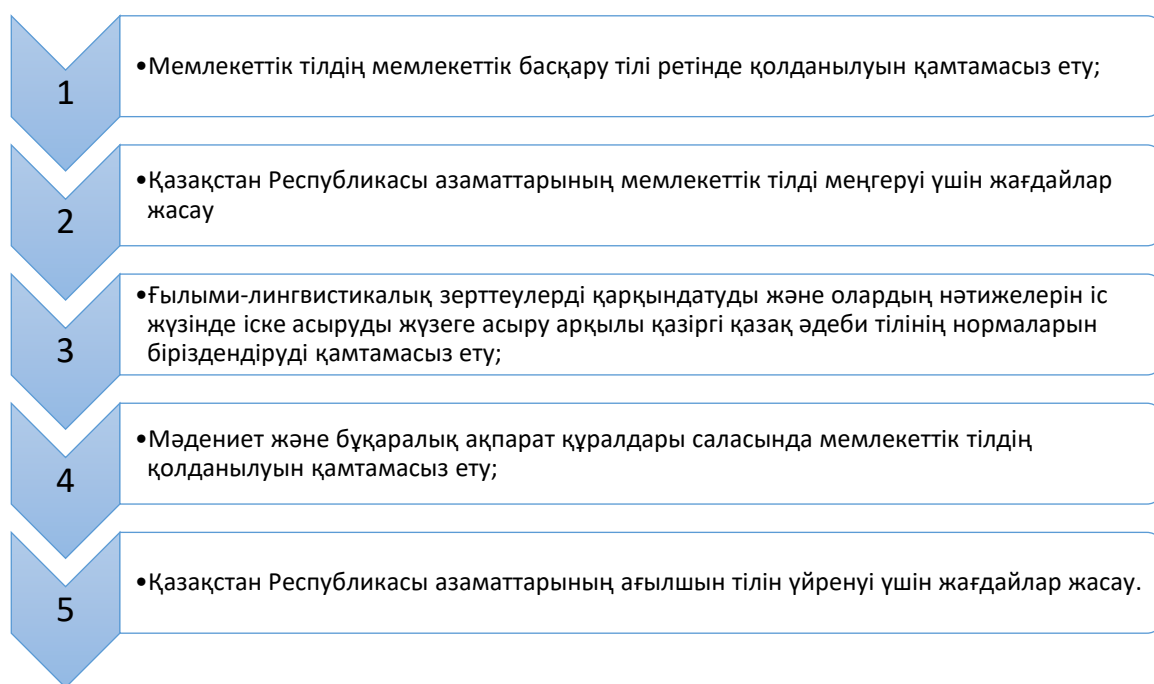
Осыған байланысты республикамыздағы мемлекеттік тіл саясатының дамуына ретроспективті талдау жүргіземіз (Кесте 1).

Кесте 1 – Тіл саясатының дамуының ретроспективті талдауы

Бірінші кезең	1991-1995 ж.ж.	Осы жылдары негізгі мақсат этникалық бірегейлікті дамыту және Қазақстанның ұлттық-мәдени әртүрлілігін сақтау болды. Бұл саясат халық бірлігі мен ұлтаралық келісімді нығайтуда маңызды рөл атқарды. Оның негізгі қағидаттары конституциялық деңгейде (1993, 1995) және ҚР мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасында (1996) жарияланды. Содан кейін осы ұстанымдарды бекітетін бірнеше заңдар мен нормативтік құқықтық актілер қабылданды.
Екінші кезең	1997-2000 ж.ж.	Осы кезеңде «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заң қабылданды, ол 1989 жылы қабылданған заңның орнына қолданысқа енгізілді. Осы Заң Қазақстан Республикасында тілдердің қолданылуының құқықтық негіздерін, мемлекеттің оларды зерделеу және дамыту үшін жағдай жасаудағы міндеттерін белгілейді, Қазақстан Республикасында қолданылатын барлық тілдерге бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, заңда жекелеген лауазымды тұлғалар, мемлекеттік қызметшілер үшін мемлекеттік тілді білу критерийлері белгіленген.

Үшінші кезең	2001 жылдан бастап	Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы № 550 Жарлығымен Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданған кезде басталады. Онда Қазақстанда ұзақ мерзімді перспективада тіл құрылысының стратегиялық мақсаттары мен міндеттері айқындалды, сондай-ақ оларды іске асырудың негізгі бағыттары мен тетіктері белгіленді.
--------------	--------------------	--

Лингвистикалық өрісті қалыптастырудың функционалдық қағидатына сәйкес республикада негізгі мақсат сараланған тәсіл негізінде үш бағыт бойынша тіл құрылысын жүзеге асыру болды: мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік функцияларын кеңейту және нығайту; орыс тілінің жалпы мәдени функцияларын сақтау; Қазақстан халықтарының басқа да тілдерін дамыту. Осы жерден мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік функцияларын кеңейтуге және нығайтуға бағытталған міндеттердің тұтас кешені ұсынылды (Сурет 1):

Сурет 1 – Тілдің әлеуметтік-коммуникативтік функцияларын кеңейтуге және нығайтуға бағытталған міндеттер

Орыс тілінің функцияларын сақтау мақсатында саясат келесі міндеттерді шешуге бағытталды (Сурет 2):

Сурет 2 – Орыс тілінің функцияларын сақтау мақсатындағы міндеттер

Этникалық топтардың тілдерін дамыту мақсатына қол жеткізу этникалық қауымдастықтар (диаспоралар) өкілдерін ана тілдеріне оқытуда мемлекеттік қолдау көрсету міндеттерін іске асыруға; мәдениет саласында этникалық қауымдастықтар тілдерінің жұмыс істеуі үшін жағдайлар жасауға; бұқаралық ақпарат құралдарында этникалық қауымдастықтар тілдерінің жұмыс істеуіне жәрдемдесуге бағытталған.

Аталған міндеттерді іске асыру үшін иерархиялық тәртіппен құрылған басымдықтар айқындалды:

- 1) Нормативтік құқықтық қамтамасыз ету;
- 2) мемлекеттік басқару, заңнама, сот ісін жүргізу, іс жүргізу, Қарулы күштер мен құқық қорғау органдарында, халықаралық қызмет саласында мемлекеттік тілді дамыту;
- 3) білім беру саласындағы тілдерді дамыту және тілдерді оқыту;
- 4) тілдік дамуды ғылыми қамтамасыз ету;
- 5) мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары, денсаулық сақтау және халыққа қызмет көрсету саласындағы тілді дамыту.

Қазақстан халқы Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған стратегиясы Елбасының 2002 жылғы 26 сәуірдегі №856 стратегиясында қазақ халқының мемлекеттік тілі мен мәдениетінің өзекті рөлі кезінде Қазақстан ұлтын шоғырландыру идеясы қызыл жіппен өтуде.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйренудің өмірлік қажеттілігін халықтың барлығы дерлік түсінеді. Социологиялық сауалнамалар азаматтардың тілді меңгеруге деген қызығушылығының тұрақты өсу тенденциясын көрсетеді. Өткен жылы Мәдениет және ақпарат министрлігі сауалнамаға қатысқан респонденттердің 49,3%-ы қазақ тілі біртіндеп ұлтаралық қатынас тіліне айнала алады деп есептейтінін көрсетті.

Сонымен қатар, қазақ және орыс тілдерінің қазақстандық азаматтардың өміріндегі орны мен рөлі туралы мәселе тенденциялардың сәйкессіздігін анықтайды.

Бір жағынан, қоғамда тілдік проблема жоқ, оны келесілер растайды:

- Біріншіден, соңғы санақ деректері бойынша қазақстандықтардың 65% - дан астамы мемлекеттік тілді меңгерген. 18 этностың өкілдері қазақ тілін 60% - дан 80% - ға дейін біледі, мемлекеттік тілді білу деңгейі 45 этностың өз тілін білуінен едәуір жоғары. Оның үстіне, олардың ішінде түркі тілдес халықтардың өкілдері ғана емес. Мысалы, Болгар диаспорасы арасында қазақ тілін меңгергендер - 29%, корей тілі - 28,8%, еврей тілі - 17,6%, поляк тілі - 9,9%. Славян этностарының кейбір өкілдері мемлекеттік тілді тек тұрмыстық тілде ғана емес, сонымен қатар кәсіби деңгейде де біледі. Бұған славяндардың қазақ бағдарламаларының дикторлары ретінде бірқатар телеарналарды тартуы дәлел бола алады. Бұл қадам дұрыс болып көрінеді және оны телеарна редакторлары көтермелеуі керек;

- Екіншіден, 2006 жылы 22 маусымда Ресей президенті В.Путин қабылдаған «шетелде тұратын отандастардың Ресей Федерациясына ерікті түрде қоныс аударуына жәрдемдесу шаралары туралы» жарлық Ресей эмиграциясының «кезекті толқынын» тудырмады.

Қоғамда мемлекеттік тілді үйрену және дамыту қажеттілігі туралы түсінік нығая түседі, халықтың әртүрлі топтарына мемлекеттік тілді қарқынды оқыту үшін қажетті жағдайлар жасалады. Тілек ретінде мемлекеттік тілді үйренгісі келетіндер тек қазақ тілін оқыту сапасын жақсартуды білдіреді.

Ел Президенті «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «... «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезең-кезеңімен іске асыруды бастауды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді қолданатын жоғары білімді ел ретінде қабылдануы тиіс...». Осыған байланысты қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілін ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде және ағылшын тілін - жаһандық экономикаға табысты ықпалдасу тілін дамыту бойынша жұмысты дәйекті түрде жүзеге асыру және оны мемлекеттік тіл саясатының негізгі басымдықтарының бірі ретінде қарастыру қажет.

Республиканың тіл саясаты Қазақстанда адами капиталды дамыту үшін барлық мүмкіндіктерді ұсынады, бұл қазіргі кезде әлемнің ең дамыған елу мемлекетінің қатарына кіру бойынша елдің жаңғырту серпілісі қарсаңында аса маңызды.

Осылайша, жүргізіліп жатқан тіл саясатына баса назар аудара отырып, қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасындағы тілдік ахуалдың негізгі ерекшеліктері айқындалды. Қазіргі қазақстандық тіл саясаты орталықтандырылған болып табылады, өйткені оны мемлекет жүргізеді және жалпыға міндетті іс-шаралар жүйесін көздейді; ол сондай-ақ перспективалы ретінде сипатталады, өйткені ол қазіргі тілдік жағдайды өзгертуге бағытталған. Саясат көпшіліктің мүдделерін ескереді, сондықтан оны демократиялық деп атауға болады. Тіл саясатының интернационалдық

сипатын атап өту қажет, өйткені бірінші кезекте қазақ тілін дамытуға басымдық берілгеніне қарамастан, бұл ретте орыс тілі мен елдің барлық басқа этникалық топтарының тілдерін дамытуға барынша көңіл бөлінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Абдығалиев Б. Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы // Казахская миссия: Сб. ст. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - С. 237-244.

2 Хасанулы Б. Развитие государственного и других языков — фактор демократизации Республики Казахстан // Вестн. ПГУ. Сер. Социологические науки. - 2001. - № 1. - С. 166-176.

3 Жангазы Р. Системный подход в реализации государственной языковой политики Республики Казахстан до 2020 го- да: анализ, стратегия, политика, прогнозы. - [ЭР]. Режим доступа: <http://zhangazy.yvision.kz/>

4 Амирхамзин А. О казахах, о казахском языке. - [ЭР]. Режим доступа: <http://www.neotech.kz/print/article1>.

5 Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. - Алматы: Арыс, 2003. - 352 с.

6 Распоряжение Премьер-министра Республики Казахстан «О поощрении административных государственных служащих, осуществляющих подготовку документов на государственном языке» (№117 от 21 сентября 2001 г.).

ӘОЖ 811.512.122

Каратаева А.Ж.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ Т.ЖАНҰЗАҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН МЕКТЕБІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тіл білімінің зерттеуші ғалымы Т.Жанұзақтың ономастика ғылымы бойынша қалыптастырған мектебіне сипаттама жасалады.

Түйін сөздер: ономастика, түркітану, топоним, антропоним, түркі ономастикасы

Қазақ ономастикасының көшбасында тұрған абыз ақсақал Телғожа Сейдінұлы Жанұзақтың айтқан әрбір әңгімесі тұнған тарих, өнеге мен тәлім-тәрбие. Ол - жас ғалымдарды ғылымға баулыған азамат. Т.Жанұзақтың студент кезіндегі, кейіннен ғылымдағы ұстаздары, атақты ғалымдар - Қ.Сәтпаев, С.Аманжолов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдулин, А.Ысқақов, І.Кеңесбаевтар туралы айтқан естеліктері өте құнды әрі қызық. Сондай-ақ, Телғожа Жанұзақ

С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев сынды түркітанушылармен тығыз ғылыми байланыста болған. Академик Қаныш Имантайұлы Сәтпаевты көрген жас ғалымдар именшектеніп, әдеп сақтап тұрып қалады деседі, сонда Қаныш Имантайұлы өзі келіп, қолын беріп, қалжағдайларын сұрайды екен. Телғожа Сейдінулы оның бұл қасиетін ірі тұлғаның жастарға деген үміті, қолдауы деп бағалайды. Ал ұстазы, профессор С.Аманжоловпен бірге «Қазақ халық жұмбақтары» (1959) атты көлемді кітапты жазып шығарғаны ғылым жолындағы алғашқы қадамдары десек болады. Т.Жанұзақ қазақ жұмбақтарын, мақал-мәтелдерін жинап, оларды бастыру, жарыққа шығарумен шұғылданып жүреді. Осы тақырыпта С.Аманжоловтың 1940 жылы шыққан еңбегі бар екенін Т.Жанұзақ кейіннен біледі. Оны С.Аманжолов бір кездескенде айтады. Сөйтіп ұстаз бен шәкірт жинаған материалдарын салыстыра екшеп, бірге жарыққа шығарады.

Телғожа Жанұзақтың ономастика ғылымына бет бұруына түркітанушы Сергей Ефимович Маловтың тікелей ықпалы болды. 25 жастағы жасындай жарқылдаған жігіт 1953 Ленинградқа (қазіргі Петербор) 1 жарым айға іссапарға барады. Осы сапарда жас ғалымға С.Е.Малов «Қазақ тіліндегі кісі есімдері» атты тақырыпты ұсынып, осы бойынша ақыл-кеңестерін береді. Елге оралған соң, 1954 жылы, академик І.Кеңесбаевтың жетекшілігімен «Қазақ тіліндегі кісі есімдері» атты кандидаттық диссертациясын жазуға кіріседі. Диссертация қорғалған соң (1961) қазақ ономастикасы бойынша бірнеше еңбектерін жариялайды. Олар: «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» (1965) атты ЖОО арналған оқу құралы, 1971-1974 жылдары «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегі, кісі есімдерінің мағынасы мен уәждемесі, этимологиясы көрсетілген «Есімдер сыры» атты еңбегі жарық көреді.

Телғожа Жанұзақ Ә.Марғұланмен етене тығыз қарым-қатынаста болған. Ғалым-ұстаз Әлкей Марғұлан Телғожа Жанұзақтың Орталық Қазақстан топонимдерін зерттеу жайлы жоспарын қолдап, өңірді зерттеу қажеттігін айтады. Оның себебі, Орталық Қазақстанда «Тың және тыңайған жерлерді игеру» жүріп жатқандығы, соның салдарынан көптеген тарихи жер-су атауларының жоғалып бара жатқанына назарын аударады. Сол себептен Т.Жанұзақ еш кідірместен Орталық Қазақстанға экспедицияға шығып, аймақтың топонимдерін жинақтауға кіріседі. Бұл мәні аса жоғары жұмысты орындау барысында Ғылым академиясы, оның басшылары қаражат бөліп, тікелей қолдайды. Т.Жанұзақ ұстаздары С.Малов, І.Кеңесбаев, А.Ысқақовтардың басшылығымен зерттеулер жүргізіп, оларға ізетті, талапты шәкірт бола білді. «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Ұстазы мықтының ұстамы мықты» дегендей, Т.Жанұзақ кейіннен Қазақ ономастикасы бойынша көптеген шәкірт тәрбиеледі. Телғожа ағамыз айналасына ғылым отын маздататын, жас таланттарды топтастырып, соңына ерте білетін пассионарлық қасиеттің бар екендігін байқау қиын емес. Бұл ғалымның, азаматтың, тұлғаның қырларының шоғы. Ол кісіні ғылым саласындағы айтулы, бірегей тұлға десек те қателеспейміз. Әрбір тәрбиелеп шығарған шәкірттерінің бойындағы ғылымға деген талабы мен адалдығын, қарым-

кабілетін жоғары бағалап, дәл таныды. Сондай-ақ, барынша қолдау білдіріп, ақыл-кеңесін айтып отырды. Қ.Рысберген, Е. Керімбаев, Б.Бектасова, Ж.Жапаров, Г.Алиев, А.Жартыбаев, Б.Абдуали, Э.Бегматов, Т.Линко, М.Қожанов, Ф.Мазитова, З.Садыхов, Г.Гарипова, К.Хуррамов, Б.Көшімова, А.Әлімхан, Б.Досжанов, А.Омарбекова және ең кенже шәкірті З.Құламанова, т.б. шәкірттерін баулып, отандық ономастика мектебінің қалыптасуына аянбай еңбек етті. Ғалымның жетекшілігімен 6 докторлық және 16 кандидаттық диссертация қорғалды. Қорғаған шәкірттері Т.Жанұзақтың үмітін ақтап, ғылымға өз үлестерін қосуда.

Т.Жанұзақтың қай жағынан болса да ғұмыры ұзақ болмақ. Оның ғылымдағы, жас ғалымдар тәрбиелеудегі еңбегі орасан зор. Өзін қоршаған ғылым ізденушілеріне бойындағы бар білімін иіп беріп, қолынан келген ақылын аянбай жұмсайтын, жақсылығы бір басына жарасқан ғалым-ұстаз. Әдетте, шәкірт, жас ғалымдар қашанда ұстазының пайым-парасатына, ішкі және сыртқы дүниесіне, сөйлеген сөзіне, қамқорлығының табиғатына, жүріп-тұрысына қарап бой түзейді, керек болса еліктейді. Олай болса, Т.Жанұзақ еліктеуге тұрарлық қайталанбас аға буын, ұстаз, ғұлама ғалым, азамат.

Профессор Т.Жанұзақ қазақ қана емес, түркі ономастикасының да қалыптасуына елеулі еңбек сіңірді. Ғалым-ұстаз түркі халықтары ішінен ғылым докторлары мен ғылым кандидаттарын дайындауға қатысты. Ғалымның 1971 жылы шыққан «Қазақ есімдерінің тарихы» атты еңбегінде ежелгі сақ, ғұн, көк түрік заманынан келе жатқан антропонимдерді жинақтап, жүйелеп, бүгінгі есімдермен сабақтастығын қарастырады. Есімдердің жасалуы, морфологиялық құрамы мен семантикасы осы еңбекте талданады. Сондай-ақ, 1976 жылы қорғалған «Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары» атты докторлық диссертациясы түркітану ғылымының дамуына қосылған сүбелі үлес болды. Т.Жанұзақ ономастика ғылымының топонимика, этнонимика, астронимика салалары бойынша да көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ғалым макротопонимдерден бастап, микропонимдерге дейін, олардың тарихын, этимологиясын, құрамын жан-жақты талдады. Антропонимдерден, этнонимдерден қойылған жер-су атауларының түп-төркініне үңіліп, пайда болу тарихынан мол мағлұмат алуға мүмкіндік туғызды.

Қазақ ономастикасының атасы атанған Т.Жанұзақ Қазақстан аумағындағы жер-су атауларын жинақтап, лингвистикалық, географиялық түсіндірмесін берген еңбектерінің қатарына «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» (авторлас, 1989), «Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы» (2005), «Қазақ ономастикасы. Топонимика» (2008), «Қазақстан Республикасының топонимдері. Топонимия Республики Казахстан» (2001), «Түркістан облысының жер-су атаулары» (авторлас, 2022) және т.б. жатады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Жанұзақ 70 жыл ғұмырын Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында, кейіннен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында табан аудармай еңбек етуге арнады. Қазақ ономастикасын жүйелеп, теориялық негізін жасады,

Отандық ономастикалық мектептің негізін қалады. Ұзақ жылдар бойы жалқы есімдер бойынша мағлұматтар жинап, оларды жүйелеп, зерттеу еңбектеріне арқау етті. Телғожа Жанұзақ әріптестерін өте жоғары бағалайды, олардың әрбір жетістігіне қуанып, жылы лебізін білдіруді еш ұмытпайды. Шәкірттеріне келгенде, оларды әрқашан демеп, ғылым жолына түсулеріне үлгі бола білді.

Тәуелсіздік заман тудырған осындай ұшан-теңіз шаруаларды абыроймен атқарып жүрген білімпаздарымыздың бірегейі, қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, Қазақстанның мемлекеттік сыйлығының лауреаты, белгілі түрколог, филология ғылымдарының докторы, профессор Телғожа Жанұзақ – өзінің саналы ғұмырын ғылым жолына арнап, рухани еңбегімен отанымыздың көркеюі мен нығаюына өлшеусіз үлес қосып келе жатқан ғұлама ғалым.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жанұзақ Т., Рысбергенова Қ. Қазақ ұлттық ономастикасының өзекті мәселелері // Қазақстанның ғылыми әлемі. Научный мир казахстана. 2005, №1. Б. 44-48.

2 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. Т. 1. - Алматы-Астана. «Іс Сервис» ЖШС, 2006, 400 бет.

3 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикалық жүйесін стратиграфиялық және типологиялық тұрғыдан зерттеудің кейбір мәселелері // Тілтаным. Языкознание. 2011, №3, Б. 20-39.

4 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикалық жүйесінің этномәдени сипаттары // Қазақ тілінің тарихы мен түркітану мәселелері. Алматы, 2011. Б. 217-224.

5 Жанұзақ Т. Қазақ топонимдерінің типологиялық сипаттары // Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ. Алматы, 2011, Б. 209-215.

ӘӨЖ 821.512.122.09

Келенова А.

С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан республикасы

Е.ЖАНПЕЙІСОВТІҢ ТІЛІ БІЛІМІ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Мақалада ғалымның тіл біліміндегі басты еңбектеріне түсініктеме беріліп, функционалды мағыналар жасауға қатыстындығы тілдік материалдармен дәйектеледі.

Тірек сөздер: этнолингвистика, функционалды грамматика, тұлғадан мағынаға қарайғы, мағынадан тұлғаға қарайғы бағыттар.

Е.Жанпейісов ең алдымен түркітанушы ғалым. Себебі «әр еңбегін, тіпті сол еңбектің ішіндегі зерттеу нысаны ғып алған идеоэтникалық атауларды міндетті түрде түркі тілдес халықтардың мәдениетімен, тарихымен,

этнографиясымен, ауыз әдебиетімен таныстыра отырып, байланыстыра отырып, ортақ мағынасына терең үңіле отырып, салыстыра зерттейді. Сондай зерттеулердің қатарына ғалымның ең алғашқы еңбегі «Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер» атты кандидаттық (1958) диссертациясын жатқызуға болады. «Ғалымның бұл еңбегі қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітануда модаль сөздер жайлы жазылған тұңғыш еңбек болды. Модаль сөздерді түркітануда қазақ тіл білімінде алғаш зерттеу нысаны етіп алып, сөз таптарының қатарына қосқан профессор Е.Жанпейісов оларды есімді (сияқты, сықылды, секілді, тәрізді, шамасы, тәрізі, зайыры, мүмкін, бәлки (бәлкім), рас, керек, қажет, әрине, әлбетте, әлбетте) және етістікті (білем, көрінеді, дейді, екен) деп бөледі [1]. Профессор Е.Жанпейісов – қазақ тіл біліміне модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде енгізген ғалым. Оларды есімді және етістікті модаль сөздер деп екіге бөліп қарастырады, түркі тілдерінде модаль сөздер мен модалді тіркестердің жасалуының синтаксистік құрылысын анықтай отырып, жасалу жолдарының 6 түрін көрсетіп береді.

«Өткен ғасырдың аяғында Е.Жанпейісовтің «Абай жолы» эпопеясының тілін, ондағы ұлттық кодтар мен символдарды этнолингвистикалық тұрғыда терең зерделеген құнды еңбегі алдымен қазақ тілінде «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» деген атпен, кейіннен орыс тілінде «Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова)» атты еңбегі қазақ этнолингвистикасы мен этимологиясы салаларында жаңалығы мол, іргелі зерттеу ретінде танылған болатын [2]. Ғалымның «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы (М.Әуезов шығармалары негізінде)» (1991) деген тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясы лингвомәдениеттану мен этнолингвистика салаларында таптырмас, жоғары ғылыми негіздегі, тіпті қазіргі зерттеумен айналысып жүрген магистранттар мен докторанттарға жалпы тіл мен әдебиетті қатар зерттеп жүргендерге өте қажетті материал. Қазақтың сөздік қорын материалдық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы, халықтық өлшемдер лексикасы, туыстық және отбасылық қарым-қатынас лексикасы, астрономиялық терминдерге, алғыс, қарғыс, бал ашуға қатысты сөздерге, қиял-ғажайып жануарлардың, жындардың атауларына, халықтық медицинада қолданылатын сөздерге, халықтық өлшемдерге, тағам атауларына, туыстық қатынастарға байланысты атауларға, антропонимдерге, топонимдерге, этнонимдерге бөліп қарастырады.

Профессор Е.Жанпейісов ҚР ҰҒА Хабаршысы журналының 4 санында (2005, №3, 2006, №1 2006, №4, 2007, №2) жариялаған «Төрт түлік төңірегінде» атты мақалаларды нағыз этимологиялық бағытта жазылған циклді мақалалар топтамасына жатқызамыз. Бір түлікке арналған бір мақаланың өзі көлемі үлкен, жан-жақты кешенді талдау жасаған, әр түлікке қатысты атаулардың идиоэтникалық семантикасын ашып беретін, этимологиялық талдау жасаған ғылыми еңбек.

Жылқыға арнаған бір мақаласының өзі он-он бес бетті құрайды. Мысалы, жылқы асылын сипаттауда «тұлпар» идиоэтникалық бірлігін түркі тілдес халықтардың көне еңбектерімен, сөздіктерімен салыстыра отырып,

кешенді талдау жүргізеді. «Тұлпар» этнонимі – жылқыға қатысты атау. Жылқы түлігін асыл текті тұлпар деп атайды. Профессор Н.Уәлиев «қазанат» деп аталатын «бәйге аттары», «жаугершілікке мінетін аттар» қатарында қарастырады. Түркі тілдерінде «конь боевой», «крылатый конь» келесі бір ауыспалы мағынасында ерінен айырылған әйел «тұлпардан қалған тұяғым» деген фразеологиялық тіркестің білдіретін мағынасы осы. Тіпті бұрындары «боевой конь» мағынасын түркі тілдерінде біртұтас тұлпар сөзі емес, тұл бөлігі де білдірген екен. Тұл, тул, тек жесір қалған әйел мағынасынан әлде қайда кең ұғымда жасалатындығын айтады. Сондай-ақ «вверх одежды», «внешность» мағынасын да білдірген екен (шуваш тілінде). Осы мағынасы тыс, сырты, үсті деген лексемалар «тұл» сөзінің басты мағынасы екендігін аңғаруға болады, қайғы мен қуаныш, жаулық сияқты жағдайларға сәйкес -да -де жұрнағы арқылы деравацияланып, адам мен аттың, кейбір заттардың үстін, сыртын білдіреді екенін аңғаруға болатындығын айтады. «Тұлда» етістігі адамның, малдың, тағы басқаның сырт тұрпатын, тысқы қалпын («внешность») әлде бір азалы, қаралы күйді, біз сөз етіп отырған жағдайда «жесір (яғни иесіз) қалғандықты» нышандайтын (символдайтын) түске енгізуді білдіреді. Профессор Е.Жанпейісов тұл тақия, тұла бойы, тұл ат, ат тұлдау сияқты сөздердің құрамындағы тұл лексемасының мағынасын түркі тілдес халықтардың зерттеулерімен салғастыра отырып, шығу төркінін анықтап береді. Сонда тұл лексемасы «жесір», «иесіз» (тұл қатын) деген мағынамен қоса, киімнің сырты ғана (тұл тақия) емес, жанды- жансыз, өзге де түрлі затқа қатысты «үст», «бет», «тыс», яғни жалпы заттың, нәрсенің «сырт» мағынасын да білдіреді [2]. Тұл сөзінің семантикасы тек «траур» мағынасымен ғана өлшенбейді, сонымен қатар жақсылықтың, ізгіліктің, салтанаттың да нышанын білдіретіндіген ғалым тілдік деректер келтіре отырып анықтап береді. Тұл қара ат, тұл қазан ат фразеологизмдері «отличный, выдающийся скакун» екендігін аңғартады.

Ал түйе малына қатысты этнонимдер қатарын көптеген тіркестермен фразеологиялық орамдармен, тілдік деректермен зерттейді. Мысалы, жампоз сөзінің шығу тарихына шолу жасап көрейік. Жампоз нар мен айыр түйенің будандасуынан туған асыл тұқымды түйе. Ауыспалы мағынада жігіттің төресі, алғыр, өткір, пысық дегенді білдіреді. Жампоз, жанпоз, жамбоз сияқты дыбыстық өзгеріске ұшыраған варианттары бар. «Жампоз» композитасының морфологиялық құрылымына талдау жасау арқылы иран тіліндегі жам мен түріктік поз, боз деп екі бөлек сөзге мүшелеуге болатындығын айтады. Жам бөлігі иран тілінде феодалдарға берілген титул, атақ, даңқ мағынасын береді, тағы бір мағынасы тек, тұқым дегенді білдірген екен. Сонымен «жампоз» композитасы асыл, тек, асылзада, бекзада сияқты мазмұнда сипаттауға болады [3]. Бозбала, бозжігіт атауларында боз лексемасы текті, тұқымды білдірсе керек.

Ғалымның бұл талдаулары концептуалды тұрғыдан бір тілдік код аясында ғана емес, барлық семалар қатарын байланыстыра зерттейтіндігін

көреміз. Бұл этимологиялық талдаулар әдеби, мәдени, фольклористика, тарихи семаларды кеңінен аша түседі.

Ғалымның көркем прозаға ден қойып, қазақ тілінің стилистикасына басымдық берген екі шығармасын атап өтпесек болмас. Ол кісінің қаламынан туған «Қазақ прозасының тілі» (1968), «Абай жолы» эпопеясының тілі» (1976) атты жеке монографиялар, авторларының бірі болған «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1968), «Қазақ тілінің стилистикасы» (1974) еңбектері қазақ тіл біліміндегі стилистика ғылымының енді қалыптасып келе жатқан шағында таптырмас еңбек болып саналды. Үш рет басылып, қайта өңделіп жарық көрген еңбектің лексикалық стилистикасын жазып шықты.

Е.Жанпейісовтің «Қазақ грамматикасы» (2002) атты үлкен академиялық деңгейде жазылған еңбектің бастауында тұрды. Қазақ тілінің төрт саласын және сөзжасам қосымшаларын түгел қамтитын еңбектің жарыққа шығуына қажырлы еңбек етті. Көз майын тауысып, әр сөзінен қате кетпесін деп мұқият қарап, үлкен ыждаһаттылықпен, жауапкершілікпен бірнеше мәрте оқып шықты. Сөзжасам саласының дербес сала ретінде танылуы «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» (1989) атты еңбекпен тығыз байланысты. Профессор Е.Жанпейісов осы еңбекте қандай да бір тілдік құбылысты стильдік өңіне қарай талғап қолдану қажеттігін, қай тілде де қандай бір сөз болмасын, ол өзінің табиғаты, жалпы қолданылу ерекшелігі жөнінен көбінесе белгілі, бір ғана стильге бейімдірек тұратындығын тұжырымдап берді, сөз болатын сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбек сияқты терминдерді ғылыми айналымға енгізген авторлардың бірі болды.

2005 жылдардың басында Тіл білімі институтының Грамматика бөлімінде «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» атты іргелі зерттеудің басы-қасында болып, енді ғана ғылыми айналымға еніп жатқан «үшөқтың (триада)» теориясының (семантикалық категория, қызметтік (функционалды-семантикалық өріс, категориялық жағдаят) хронологиялық ретін сипаттап береді. Профессордың осы саланың бастау ұғымдарына арналған «Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары» атты мақаласының өзін бір диссертациялық жұмысқа арқау болар бірегей еңбек деп айтып кетуге болады. Тың саланың теориялық ұстанымдары мен ғылыми негізін қалап жатқан тұста, жаңа бағыттағы тың саланың теориялық ұғымдарын түсіну қиын болып жатқанда Ербол ағайдың осы еңбегі үлкен көмек болды. Ғалым әрдайым шәкіртеріне: «Мысалыңды көбейт, әсіресе, М.Әуезовтің шығармаларынан мысал жина, жинаған материалың көп болған сайын жұмысыңның теориялық базасы жақсылап қаланады», – деп кеңес беріп отыратын. Қазіргі таңда тіл білімінің осы саласы бойынша қалың екі томдық ұжымдық монография жарық көрді. Бұл еңбектердің жарық көруінде, бастауында Ербол Жанпейісов тұрды.

Ғалымның 2018 жылы жарық көрген «Қазақ ескіліктері» атты еңбегінде түркі тілдерінің материалдары арқылы этномәдени құндылықтарды, оның ішінде заттық мәдениет сипатындағы идиоэтникалық бірліктердің құрылымдық-семантикалық табиғаты мен этимологиясын ашады.

Этнолингвистика саласының табиғатын тереңінен зерттей білген, түркі әлеміне еркін бойлай білген ғалым осы кітабында ұлт, этнос, тіл мен мәдениеттің бір-бірінен ажырамас нәзік дүние екендігін баса айтты. Тек қазақ тілінің ғана емес қазіргі түркологияның үлкен жетістігі болып табылады. Ғалым бұл кітабында белгілі бір сөздің астарын, шығу тарихын, этимологиясын жан-жақты сөздіктерден іздеді. Ғалым ең алдымен баскиім үлгілерінің, оның ішінде сәукеле атауының идиоэтникалық және құрылымдық көп аспектісін қарастырудан бастайды. Көшпенділер өркениетінде ғажайып өнер туындысы саналатын бұл баскиім – бір бүтін символдар жүйесі, әлемнің кіші моделі. Қазақтың киім киіс әдебінде сәукеленің алатын орны ерекше. Адам денесінің бас жағын жауып тұрған жамылғы қатарына, ұзатылып бара жатқан қыздың баскиімі қатарына жатқызған, сонымен қатар қазақ халқының байлығы мен сән-салтанатының, мәдениеті мен өнерінің озық үлгісі, өнер туындысы ретінде бағаланатын өте қымбат этнографиялық мүлік. Ғалым «Қазақ ескіліктері» атты еңбегінде сәукелені бір бүтін символдар жүйесі, әлемнің кіші моделі ретінде көрсетіп, тарқатып түсіндіріп береді [3]. Яғни символдық бейнесін үш бөлікке бөліп, әр бөліктің атқарар қызметін, этимологиясын, өзіндік мәдени болмысын ашып береді. «Сәукеленің төбесіне қадалатын үкі шоғы үкі киелі құсының қауырсындары саналады. Ал бұл құс аспан символы яғни аспан әлемінің символы болып саналады. Ал сыртқы әсемдігін білдіретін алтын, күміс әшекейлер, екі жағындағы жалпақ лентасы сияқты бөліктері ортаңғы жер үсті әлемінің символдық көрінісі болып табылады», – дейді. Осы жерде тағы бір назар аударатын нәрсе, сәукелені безендіруге пайдаланылатын әшекей бұйымдардың, оның ішінде бетмоншақ композитасының өзі белгілі бір символға түзілгендігін атап көрсеткен жөн. Бетмоншақ – сәукеленің екі жағына салбырата бірнеше қатар ілініп тұратын моншақ. Ғалым бетмоншақтың бір қарағанда жамылғының рөлін атқарып тұрғанын, ал екінші бір қызметі, оның символдығында екендігін айтады. «Символдығы өз кезегінде моншақтың түсінде, яғни ақтығында жатыр. Ақ түс қыз баланың пәктігіне тұспал». [3, 29]. Яғни толық сәукеленің өзі белгілі бір символдық жүйе қатарын құрайтындығын бірі білсе, бірі білмес. Ғалымның бұл кітабы, өкінішке қарай, аяқталмай қалды деп айтуға болмас. Ғалымның ғұмыры ұзағырақ болғанда, бұл еңбек ары қарай толықтырыла түсер еді. Дегенмен бұл кітаптың өзі монографияға тән құрылымнан асып кетеді. Бір сөздің астарын, шығу тарихын, этимологиясын жан-жақты сөздіктерден іздейді. Ағай – тек қана этнолингвист қана емес, сонымен қатар түрколог, онимдер мен топонимдерді, оронимдерді жеке сала ретінде қарастырмаса да, терең түсінік беріп отырған ономаст ғалым. Оның дәлелі бір ғана мысал Ұлытау оронимі мен Алатау сөздеріндегі ұлы мен ала бөліктері сөздерін бір-біріне тіреле, ұласты көп тау тізбесі мағыналарын береді дейді. Ұлытау «великая гора» емес, Алатау «пестрая гора» ғана емес, яғни бұл сөздердің алдыңғы ұлы, ала бөліктері тек алалықты, ұлылықты ғана білдірмейді, ғалым сонымен қатар қазақтың ұлан ғайыр байтақ дала төсінде «қаздай тізіліп ұзын салқар керуенді елестететіндей» ұғым қалдыратындығын айтады. Бір-бірімен

тізбектеліп, тіреле, үзілместен өзара ұштасты, ұласты көп тау тізбесі мағынасын білдіретін формалар деп сипаттауға болатындығын алға тартады.

Еңбекте талданған тілдік бірліктердің бәрінің де таңбалық қасиеті қарастырылған, нәтижесінде аталған еңбек түрлі ғылымдар тоғысынан, синтезінен туындаған ерекше еңбек болып шыққан. Мысалы, сәукеле туралы мәліметтермен танысу барысында 100 жылқының, тіпті 500 жылқының құнына бағаланған сәукелелер болғанын, олардың музейлерде сақталғанын келтірген ғалым сәукеленің бөліктерін танытатын құндыз, шұға, ақ киіз, сусар, бұлғын, алтын, күміс, маржан, ақық, мәрмәр, гауһар тізбектері, шоқ үкі, оқаланған лента, таналарт.б. тілдік бірліктерді тек атап қоюмен шектелмеген. Келтірілген әрбір сөздің семантикалық, ділдік, танымдық дамуын өзге киімдерде кездесу себептерімен байланыстыра отырып, кешенді талдау жүргізеді, материалды жүйелей келе белгілі бір тұжырымға келеді: сәукеле көшпелілер үшін ғажайып өнер туындысы болған, өнер туындысы екені тілдегі қолданыстардан көрінеді.

Алдында айтылған экстериоризациясының мәнін былайша аша түседі: «Еңбектерде ескілікті заттық мәдениет бұйымдарының әдетте әрі жай бір нәрсе, әрі таңба, символ ретінде тұтынылатыны жиі айтылады. Қай халықта да тек бір ғана тұрақты жоғары семиотикалы статусқа ие нәрселер де болады, ... оларға маскалар, амулеттер, әшекейлер жатады және бұлардың заттан гөрі таңбалық қасиеті жоғары», солай болу себебіне қарай таңбалық, семиотикалық қасиеттеріне тоқталып, осы бағытта ізденуді мақсат еткен. Еңбекте бірнеше атаулар талданады. Соның бірі – жүзік. Жүзік сөзінің түрік тілдеріндегі жазба ескерткіштерінде, өзге де түрлі дереккөздерінде кездесетін фонетикалық варианттарының ең толық тізбесін Л.С.Левитскаяның этимологиялық зерттеулерінен табуға болатыны айтылған. Е.Жанпейісов жүзік сөзі жоғарыда келтірілген түрлі лексикографиялық еңбектерде көбіне-көп сәндік бұйым, әшекей заттар атауы ретінде сипатталғанын, бірақ сәндік сипаты уақыт өте келе кейін пайда болғанын, рухани мәдениеттегі әуелгі бастау ұғымы бұдан басқарақ деп ойлайтынын дәлелдеген. Жүзік палеолитте сүйектен, неолитте тастан, қола дәуірінде металдан жасалған. Асыл тастардан көз қондырылғанын – жүзік, тасы жоқ тек алтын, күмістің өзінен ғана көз шығарылғанын – сақина, көзі жоқ шығыр түріндегісін – балдақ деп атайтынын, ал сырғаның да шығыршық сырға дөңгелек сырға болатынын келтіруі – таныс мәліметтерді сөйлетуі. Бірақ шумерлік деректерден тапқан: «Женитьба у шумеров считалась делом весьма обременительным. Они определили свое отношение к браку следующим образом: Кто не содержал жену или ребенка, тот не носил кольца в ноздрях, мужьям в шумере, как видно, приходилось порой несладко» (Семюэл Н.Крамер) сынды пікірлерді тауып алуы ойландырады. Ғалымның бұл деректі жай келтірмегені мына сөзінен байқалады: «Біздің жобалауымызша: шығыршық түріндегі жүзік сияқты шығыршық түріндегі сырға да солай шу бастан таңба (символ) ретінде қолданылған. Өйткені «кольцо»- ның заттылығынан гөрі таңбалылығы басым сияқты көрінеді». Қазақ өмірінен алынған мынадай дерек ғалымның пікірін тереңдете түседі:

«Тоқбаланың өз әкесі Теңізбай, ұлы атасы Бектемір екеуі де айран ішерлігі мол дөңгелек дәулетті адамдар болыпты. Сүйікті немересін жат елге ұзатарда жасауын толық қылып, мінген атының алдыңғы екі аяғына күміс білезік салғызыпты. Немересінің мұрын кеңсірігіне қысатын салпыншақ алтын сырғасымен қоса ұзатылыпты. Ертеде қазақтың кейбір руларында осындай салт ұстанған. Өзбекстанның Сұрхан Дария (Термез) облысында мұндай салт әлі күнге бар. Түрікмендер мен өзбектер ондай сырғаны «арабек» деп атайды. Ал қазақтар алтыннан соғылғанына байланысты зер сөзінен туындатып зер деп атаған тәрізді. Тоқбала ұзатылып барған тобықты елінде мұрынғасырға тағу салты бұрыннан болмаған ба, немесе ұмытыла бастаған кезі ме, әйтеуір бөтен жасау-жабдықпен түскен жас келінді мұрын сырғасына қарап Зере атандырыпты. Шежіреші Рахымбековтің түсіндіруі осылай» деген Қ.Алтынбаев дерегін келтіреді. Зере – шығыршық түріндегі мұрын сырғасы. Қазақтар – оны зер, зейір, әребек, арабек, қарақалпақтар – арабек, өзбектер – аравак, латива, ал түрікмендер – ысырға деп түрліше атайды. Қазақтарда ертеде малдың мұрнына салынатын шығыршықта осылай зер деп аталған көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 352 б.
- 2 Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР ҰҒА Хабарлары. 2003, № 1. – 41-50-бб.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 384 бет

ӘОЖ 808.51

Қойшыбекова Н.Қ., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ЖҰРТШЫЛЫҚ АЛДЫНДАҒЫ СӨЗ ШЕБЕРЛІГІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада көпшілік алдындағы сөйлеудің негіздері қарастырылып, сөйлеушінің сөз саптау мәселелері айтылады.

Тірек сөздер: Шешендік өнер, сендіру өнері, риториканың элементтері.

Жұртшылық алдында сөз сөйлеу – бұл аудиториямен тиімді байланыс орнату үшін қажетті дағдыларды меңгеру. Сөз шеберлігінің негіздері тарихтан бері түрлі ғалымдар мен философтардың назарын аударып, олардың еңбектерінде кеңінен талқыланған. Бұл мақалада жұртшылық алдындағы сөз шеберлігінің негізгі аспектілері және ғалымдардың пікірлері қарастырылады.

Жұртшылық алдында сөз сөйлеу өнері ежелгі Грекия мен Римде бастау алды. Аристотель риториканы «сендіру өнері» деп сипаттады. Оның

«Риторика» атты еңбегі риторикалық ғылымның классикалық туындыларының бірі болып саналады. Аристотель риториканың үш негізгі элементін анықтады: этос, патос және логос.

- Этос – сөйлеушінің сенімділігі мен беделі. Аристотельдің пікірінше, сөйлеушінің мінез-құлқы мен оның аудитория алдындағы сенімділігі маңызды рөл атқарады.

- Патос – тыңдаушылардың эмоцияларын қоздыру. Сөйлеуші тыңдаушылардың эмоцияларын әсерлі сөздер арқылы қозғап, олардың пікірін өз жағына тартуы керек.

- Логос – логикалық дәлелдер мен аргументтер. Аристотель логикалық дәлелдердің маңыздылығын ерекше атап өтіп, сөздің сенімді болуын қамтамасыз ету үшін оны жүйелі түрде құру қажет екенін айтты.

Цицерон және Квинтилиан сияқты римдік риторлар риторикалық өнердің негізін қалады. Цицерон риториканы ораторлық өнердің шыңы деп атады және оның маңызды элементтерін анықтады: инвенция, диспозиция, элоция, мемория және акция.

Орта ғасырларда риторика діни және теологиялық контексте қарастырылды. Августин Аврелий риториканы христиандықты түсіндіру және насихаттау құралы ретінде қолданды. Қайта өрлеу дәуірінде риторика қайта жандандырылып, антикалық дәстүрлер қайта жаңғыртылды. Эразм Роттердамский және Петрарка сияқты гуманистер риториканың маңыздылығын қайта бағалады.

Американдық риторик және әдебиеттанушы Кеннет Берк риториканы адамның әлеуметтік әрекеттерінің негізі деп есептейді. Оның пікірінше, риторика адамдар арасындағы қарым-қатынасты, ынтымақтастықты және түсіністікті қалыптастырады. Берк сөз сөйлеу кезінде метафоралар мен символиканы қолдануды ерекше атап өтеді, себебі олар тыңдаушыларға ойды түсінуге және қабылдауға көмектеседі.

Француз философы Мишель Фуко риториканы билік пен білім арасындағы қатынасты анықтайтын құрал ретінде қарастырды. Фуконың айтуынша, риторика арқылы билік құрылымдары қалыптасып, қоғамдағы билік пен беделдің таралуы реттеледі. Фуконың көзқарасы бойынша, жұртшылық алдында сөз сөйлеу – бұл билік пен ықпалды жүзеге асырудың маңызды құралы.

Американдық ғалым Стивен Лукас өзінің «Жұрт алдында сөз сөйлеу: өнер және ғылым» атты еңбегінде риториканың негізгі принциптерін жан-жақты қарастырады. Лукас жұртшылық алдында сөз сөйлеудің тиімді болуын қамтамасыз ету үшін келесі элементтерді атап көрсетеді:

- Дайындық – сөйлеуші өзінің сөзін алдын ала мұқият дайындауы қажет.
- Ұйымдастыру – сөздің құрылымы логикалық және жүйелі болуы керек.
- Айқындық – сөйлеуші өз ойын анық және түсінікті жеткізуі қажет.
- Сенімділік – сөйлеуші өзіне сенімді болуы және тыңдаушыларға сенім ұялатуы керек.

Қайрат Сатершинов риториканың ұлттық тіл мен мәдениетке әсерін зерттейді. Оның пікірінше, риторика ұлттық тілді жетілдіру және дамыту үшін маңызды құрал болып табылады. Сатершинов жұртшылық алдында сөз сөйлеу кезінде қазақ тілінің байлығын және ұлттық мәдениетті насихаттауды ұсынады.

Зәмзәгүл Әубәкірова риториканы коммуникативтік мәдениеттің маңызды элементі ретінде қарастырады. Ол риториканың білім беру жүйесінде маңызды рөл атқаратынын және оны оқушылардың сөйлеу мәдениетін дамытуда қолдану қажеттілігін атап өтеді. Әубәкірова қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда риторикалық дағдыларды дамытудың маңыздылығын ерекше атап көрсетеді.

Гүлнәр Жанғабылова қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениетін және оның қазіргі заманғы риторикамен байланысын зерттейді. Г.Жанғабылованың пікірінше, қазақтың дәстүрлі шешендік өнері қазіргі риториканың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол қазақтың шешендік өнерінің әдістерін қазіргі заманғы жұртшылық алдында сөз сөйлеу кезінде қолдануды ұсынады.

Әлия Бейсенова риториканың практикалық қолданбалары мен оның қазіргі қоғамдағы рөлін зерттейді. Бейсенованың айтуынша, риторика қазіргі заманғы медиакоммуникацияда, саясатта және білім беру саласында маңызды орын алады. Оның пікірінше, риторикалық дағдыларды меңгеру адамдардың кәсіби және жеке өмірінде табысты болуына көмектеседі.

Мұрат Әбенев риториканы қоғамдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістердің маңызды құралы ретінде қарастырады. Әбеневтың пікірінше, риторика қоғамдағы әртүрлі топтар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға, келісімге келуге және ынтымақтастықты арттыруға ықпал етеді.

Жұртшылық алдында сөз сөйлеу өнері тарихтан бері қоғамның маңызды аспектісі болып табылады. Антикалық Грекия мен Римнен бастап қазіргі заманға дейін риторика түрлі мәдениет пен қоғамда маңызды рөл атқарды. Отандық ғалымдар да риториканың ұлттық тіл мен мәдениеттегі рөлін зерттей отырып, оның қазіргі заманғы қоғамдағы маңыздылығын айқындайды. Жұртшылық алдында сөз сөйлеу өнерін меңгеру адамдардың кәсіби және жеке өмірінде табысты болуына ықпал етеді, сондай-ақ, қоғамдағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Античные риторика. – Москва, 1978.
- 2 Об ораторском искусстве. – Москва, 1967.
- 3 Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – Москва, 1992.
- 4 С.Э.Лукас. Искусство публичных выступлений. - Москва, 2014.

ӘОЖ :808.51

Қойшыбекова Н.Қ., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

РИТОРИКА ПӘНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа: Мақалада әлемдік риторика мен ұлттық шешендіктану ғылымының пайда болу, қалыптасу және даму тарихы баяндалады.

Тірек сөздер: Шешендік өнер, сендіру өнері, ежелгі Греция, ежелгі Рим.

Риторика – бұл ежелгі өнер және ғылым саласы, ол адамдардың пікірін білдіру, тыңдаушыларды сендіру және эстетикалық әсер ету мақсатында сөйлеу өнерін зерттейді. Риториканың қалыптасуы және дамуы адамзат өркениетінің тарихымен тығыз байланысты, ал оның алғашқы негіздері антикалық Грекия мен Римде қаланған.

Риториканың алғашқы негіздері ежелгі Грекиядағы демократиялық қоғамда қалыптасты. Сол кезеңде риторика саяси, соттық және қоғамдық өмірде маңызды рөл атқарды. Грек философы Аристотель риториканы «қажет жерде сендірудің өнері» деп сипаттады. Оның «Риторика» атты еңбегі осы ғылымның классикалық шығармаларының бірі болып саналады. Аристотель риториканы үш негізгі элементке бөліп қарастырды: этос (сөйлеушінің сенімділігі), патос (тыңдаушылардың эмоцияларын қоздыру) және логос (логикалық дәлелдер).

Сократ пен Платон да риторикаға үлкен мән берген. Платонның «Горгий» диалогында риторика моральдық және философиялық мәселелер тұрғысынан талқыланады. Платон риториканы білім мен ақиқатқа жету құралы ретінде қарастырған.

Риториканың дамуы Римде де жалғасын тапты. Цицерон және Квинтилиан сияқты римдік риторлар риторика ғылымының негізін қалаушылар ретінде танылды. Цицерон риториканы ораторлық өнердің шыңы деп атады және оның маңызды элементтерін анықтады: инвенция (мазмұнды табу), диспозиция (материалды ұйымдастыру), элоцие (сөздерді таңдау), мемориа (есте сақтау) және акция (айту мәнері).

Квинтилиан «Ораторлық өнер туралы» атты еңбегінде риторика оқыту әдістемесін жан-жақты сипаттады. Ол риториканы тек қана сөйлеу өнері емес, сонымен қатар, моральдық және этикалық тәрбие құралы ретінде қарастырды. Квинтилианның пікірінше, риторика – бұл тек сөзбен ғана емес, сонымен қатар, дұрыс іс-әрекеттермен де әсер ету өнері.

Орта ғасырларда риторика білім беру жүйесінің маңызды бөлігі болып қала берді. Бұл кезеңде риторика діни және теологиялық контексте қарастырылды. Августин Аврелий риториканы христиандықты түсіндіру және

насихаттау құралы ретінде қолданды. Оның «De Doctrina Christiana» еңбегі риториканың христиандық білім берудегі ролін анықтайды.

Қайта өрлеу дәуірінде риторика қайта жандандырылды. Бұл кезеңде риториканың классикалық негіздеріне оралу және антикалық дәстүрлерді қайта жаңғырту үрдісі байқалды. Эразм Роттердамский және Петрарка сияқты гуманистер риториканың маңыздылығын қайта бағалап, оны білім беру және қоғамдық өмірдің маңызды бөлігі ретінде таныды.

Жаңа заманда риторика ғылым ретінде жаңа бағытта дами бастады. Фрэнсис Бэкон және Рене Декарт сияқты ғалымдар риториканы ғылыми әдістермен байыта отырып, оны логика және философиямен байланыстыруға тырысты. Бұл кезеңде риториканың теориялық және практикалық аспектілері арасындағы байланыс күшейе түсті.

Қазіргі кезеңде риторика әртүрлі ғылым салаларымен тығыз байланысты. Журналистика, құқық, саясаттану және коммуникация ғылымдары риторикаға ерекше мән береді. Қазіргі риторика тек сөйлеу өнерін ғана емес, жазу және визуалды коммуникация сияқты басқа да құралдарды қамтиды.

Риторика тарихы туралы ғалымдардың пікірлері әртүрлі. Мысалы, американдық риторик және әдебиеттанушы Кеннет Берк риториканы адамның әлеуметтік әрекеттерінің негізі деп есептейді. Оның пікірінше, риторика адамдар арасындағы қарым-қатынасты, ынтымақтастықты және түсіністікті қалыптастырады.

Француз философы Мишель Фуко риториканы билік пен білім арасындағы қатынасты анықтайтын құрал ретінде қарастырды. Фуконың айтуынша, риторика арқылы билік құрылымдары қалыптасып, қоғамдағы билік пен беделдің таралуы реттеледі.

Қазіргі уақытта ұлттық шешендіктануда шешендік өнер тарихы мен оның қазіргі заманғы қоғамдағы ролі туралы көптеген зерттеулер бар. Олар риториканы ұлттық мәдениет пен білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады.

Қазақ шешендік өнерінің зерттелу тарихы өткен ғасырдың бірінші ширегінен бастау алады. Мәселен, 1883 жылғы "Дала уәлаяты" газетінің 24 санында Әлихан Бөкейханов ескі билердің шешендік сөздеріне аса ілтипат көрсетіп, оларды жинау, саралау, насихаттау идеясын көтерген.

Ал шешендік сөздерге ғылыми түрлендірулер жасау ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан басталған. Шешендік сөздерді ауыз әдебитінің жеке саласы ретінде қарастырған бұл тұстағы зерттеулер А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин есімдерімен тығыз байланысты. Алдыңғы тарауларда аталмыш ғалымдардың еңбектеріне көп орайда жүгініп отыратындықтан, бұл ретте зерттеулерге арнайы тоқталмаймыз.

Бұдан кейінгі кезеңдегі шешендік өнер тарихының зерттелуі Ә.Маметова, Б.Адамбаев еңбектерімен толықты. Сондай-ақ, фольклортанушы ғалым С.Садырбаев шешендік сөздерді ішкі үлгілерге жіктеуде өзіндік ой-өрнегін көрсете білді.

Шешендік сөздердің әр жылдарындағы жиналып басылуына ат салысып, алғы сөздер жазып, өзіндік ой-өрнектер, ғылыми тұжырымдар қалдырып жүрген ғалымдар қатарына Т.Кәкішев, Ж.Дәдебаев, С.Қорабай, Н.Төрешұлов, М.Қазбеков сынды бұл істің үлкен жанашырларын атаған лазым.

Қазақстандық ғалымдардың пікірлеріне сәйкес, риторика ұлттық тіл мен мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар риториканың білім беру жүйесінде, мәдениетте және қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Риторикалық дағдыларды дамыту ұлттық мәдениетті сақтау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу үшін маңызды құрал болып табылады.

Жалпы, риторика ғылымы мен өнері адамзат тарихында маңызды рөл атқарып, қоғамның мәдени, әлеуметтік және саяси дамуына әсер етті. Оның тарихы әртүрлі кезеңдерде әртүрлі мақсаттар мен әдістер арқылы байытылып, қазіргі заманға дейін жетті. Риториканың маңыздылығы қазіргі кезеңде де сақталып, ол адамдар арасындағы қарым-қатынас пен коммуникацияның тиімді құралдарының бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Античные риторика. – Москва, 1978.
- 2 Об ораторском искусстве. – Москва, 1967.
- 3 Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. – Москва, 1992.
- 4 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
- 5 Касенов С. Шешендік сөздердің поэтикасы. –Өскемен, 2021.

ӘӨЖ 821.512.122.09

Мошанова Ә.Қ.

С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан республикасы

АХМЕДИ ЫСҚАҚОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа: Мақалада Ахмеди Ысқақовтың А.Байтұрсынов салған тілдік дәстүрді тереңдете отырып, ұлттық тіліміздің құрылым-құрылысын, шығу тарихын жазуда көл-көсір еңбек еткені жайлы айтылады.

Кілт сөздер: тіл білімі, морфология, ғалым, сөздік.

Қазақ тіл білімінде айрықша із қалдырған Ахмеди Ысқақов, қазақ тіл білімінің морфология, лексика, тіл тарихы, әдеби тіл, тіл мәдениеті, қазақ тілінің әдістемесі және сөздік жасау сияқты өте күрделі де ауыр мәселелерді қатар алып жүруі ғалымның жан-жақтылығын, оның білімдарлығын, нағыз ғұлама екендігін танытса керек.

Ол 1910 жылы 21 қарашада ұлылар мекені болған Семей облысы Абай ауданына қарасты қазіргі Абыралы аудан, Қайнар ауылында дүниеге келген.

Ол тіл ғылымының тізгінін мықтап ұстап, қазақ тілін шыңға шығарған тума талант иесі. Өзінің саналы ғұмырын, білімін, қабілет-күшін қазақ тілінің жетілуіне, ана тілімізді терең, жан-жақты зерттеп, оның байлығын, өміршеңдігін кеңінен көрсетуге күш-жігерін, қадір-қасиетін аямаған ұстаз ғалым.

Морфология - білімі салалары ішіндегі ең көлемді, өте күрделі сала екенін айта отырып грамматика әсіресе оның морфологиясына сіңірген еңбегі мол. Ғылым жолында алған негізгі бағыты - қазақ тіл білімінің морфология саласы, бұл салада ғалымның істеген еңбегін түгелдей атап, әрқайсына жеке - жеке лингвистикалық сипаттама беруге де болады. Ғалым 300-ден аса ғылыми еңбектің авторы. Оның қаламынан туған «Қазіргі қазақ тіліндегі үстеулер» (1950 ж.), «Тыныс белгілері» (1951 ж.), «Қазіргі қазақ тілі» (1964 д.) атты көлемді-көлемді монографиялық еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Сонымен қатар Ысқақов - ұзақ жылдардан бері орта мектепке арналған «Қазақ тілі» оқулықтары авторларының бірі. Ол түрлі сөздіктер жасау ісін 1940 жылдары Қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктерден бастаған. Сол тәжірибе 1968 жылы жарық көрген «Абай тілі» сөздігімен ұласты

Қазақ тіл білімінде, ең көлемді, құнды, қазақ тілінің лексикасындағы сөздердің біршама толық қамтылған ірі еңбегі 1974-1986 жылдары жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» он том болып шығуы. Филология ғылымдарының докторы Сейдін Байзақов Ахмеди Ысқақұлына арналған «Әйгілі ғалым, ұлағатты ұстаз» атты кітабында «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» ұлттық мәдениетіміздегі, рухани өміріміздегі үлкен айтулы оқиға, қазақ тіл біліміндегі фундаментальді іргелі еңбек, лексикография саласында жаңа бетбұрыс жасаған баға жетпес мәдени мүлік, қазақ тілінің қазыналы сарайы, біртұтас ғылыми-лексикографиялық шығарма, тіліміздің де, діліміздің де энциклопедиясы, бүкіл түркітану ғылымына қосылған сүбелі үлес деген жоғары баға берген.

Ғалымның үздік еңбегі жоғары бағалана отырып, 1944 жылы «Құрмет белгісі», 1960 жылы «Еңбек Қызыл ту», 1980 жылы «Халықтар достығы» ордендерімен, әлденеше медальдармен, мақтау грамоталарымен марапатталды. 1970 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланды. 1974-1986 жылдары он томдық "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін" құрастыру жұмысын ұйымдастырып, сөздікті редакциялап, баспадан шығарған еңбегі бағаланып, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының иегері болды. А. Ысқақовтың қазақ тілі мәселесі егжей-тегжейлі қарастырылған ғылыми зерттеулері мол әрі жан-жақты. Қазақ тілі білімі ғылымын дамытып, оны жаңа бел-белестерге көтеруде қисапсыз мол еңбек сіңіріп, сан жылдар бойы қажымай-талмай қалам тартқан ғалымның салиқалы еңбегі ғалым есімін кезінде бүкіл түркітану әлеміне кеңінен мәлім етті.

Мемлекет ана тіліміздің қастерлі табиғатын қапысыз таныта алған Ақанның қазақ филологиясына қосқан үздік еңбегі мен зор үлесін лайықты бағалай отырып, 1944 жылы «Құрмет белгісі», 1960 жылы «Еңбек Қызыл Ту», 1980 жылы «Халықтар достығы» ордендерімен, әлденеше медальмен, Мақтау

грамоталарымен марапаттады. 1970 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар бөлімшесінде, сондай-ақ академияның жалпы жиналысында республика ғылымына еңбегі сіңген қайраткер А.Ысқақов ҚазКСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланды. 1974-1986 жылдары он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» құрастыру жұмысын ұйымдастырып, сөздікті редакциялап, баспадан шығарған еңбегі бағаланып, «ҚазКСР мемлекеттік сыйлығының иегері» құрметті атағы берілді (1988). Мінге тоқпақ, мірдің оғындай өткір сөзін естіп, көңілің толатын, орнықты мінезімен, кінәратсыз кісілігімен танылған ұстаз ағаның үлгі-өнеге тұтар рухани-адамгершілік қасиеті де мол еді. Ақаңның адами болмыс-бітімін танытатын табандылығы мен турашылдығына, сұңғыла ақыл-парасаты мен ғалымдығына, қарапайымдылығы мен жанының тазалығына қызметтес болған әріптестері тәнті болды. Қазақы бұрма мінезі жоқ, алалауды білмейтін, не айтса да әділіне көшіп ақ сөйлейтін, өз ойын бүкпелемей істің ақиқатына жүгініп, қырын келер болса ешкімнен қаймықпайтын батыл мінезді адамның әдетімен тура сөйлеп, бетіне айтуы кей адамға ұнамай қалатын сияқты көрінетін. Реніші де, қуанышы да реңінен, бет-әлпетінен көрініп тұратын Ақаң ортасына аса сыйлы еді. «Еңбегі бардың – өнбегі бар» дегендей, Ахмеди ағаның баулыған шәкірттерінің қазақ тілін зерттеуге белсене араласып жүргендері аз емес. Олар өздерінің қазақ тіл білімі ғылымы саласындағы нәтижелі еңбектерін бір кездері қамқор ұстазы болған Ахмеди ағаның алақан жылуынан, оның өн бойындағы ғалымдық, адамдық өнегенің шарапатынан деп білетіні ақиқат. Қазақ тілі білімінің тарланы, тіл білімінің жеке салаларын тереңдете зерттеуде қалтқысыз еңбек етіп, зор туынды, өте құнды ғылыми еңбегін қалдырған, өз халқының рухани түлеуіне үлес қосқан сөз зергері, жас ғалымдардың қажымас ұстазы болған, оқымыстылық пен жеке адамгершілік қасиетімен танымал ұлағатты ғалымның есімі шәкірттерінің есінен шықпақ емес. А.Ысқақовтың қазақ тілі мәселесі егжей-тегжейлі қарастырылған ғылыми зерттеулері мол әрі жан-жақты. Қазақ тіл білімі ғылымын дамытып, оны жаңа бел-белестерге көтеруде қисапсыз мол еңбек сіңіріп, сан жылдар бойы қажымай-талмай қалам тартқан ғалымның салиқалы еңбегі ғалым есімін кезінде бүкіл түркітану әлеміне кеңінен мәлім етті. Өйткені ол өзінің монографиялары мен ғылыми мақалаларында қазақ тілі материалына қоса жалпы түркітану ғылымына қатысты проблемалық мәселелерді де сөз етеді. Жарты ғасырдан астам шығармашылық ғұмырында Ақаңның қаламынан жарық көрген қазақ тілі мәселелері егжей-тегжейлі қарастырылған 200-ден аса ғылыми мақала мен монографиялық еңбектер, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар қазақ тілі грамматикасының теориялық және практикалық маңызды мәселелерін шешуге, қазақ тілін жоғары және орта оқу орындарында оқытуға арналған. Ғалымның берген тағылымы, жас ғалымдар мен ізденушілердің қаламының ұштала түсуіне баулуы сөз болғанда оның қаламгерлік қарымы, сөз қолданудағы шеберлігі мен мол да терең білімі, тіл өнеріне зер салып, қатты қадірлеуі, сөз сарасын танып, тіл құнарын сезінуі ойға оралады. Атап айтқанда, ғалымның тіл білімінің өзекті мәселелеріне

қатысты ізденістері қазақ тілі емлесі мен жазуын жетілдіре беру, қазақ әдеби тілін дамыту, тіл тарихы мен мәдениеті мәселелерін шешуде де таптырмайтын құрал болып келеді.

Ол, әсіресе, қазақ тілі морфологиясын зерттеуге айрықша атсалысқан. Бұл – ғалымның аса бір беріліп, ыждағаттап қарастырған саласы. Ана тілінің білгір маманының қазақ тілі морфологиясының қыр-сырын жан-жақты сөз еткен іргелі еңбектері теориялық зерттеулері саналатын «Қазіргі қазақ тіліндегі үстеулер» (1950), «Тыныс белгілері», «Қазіргі қазақ тілі» («есім сөздер» (1964), «Қазіргі қазақ тілі» («морфология»), т.б. түркітану ғылымына қосылған қомақты үлес ретінде кезінде жоғары бағаланды. Профессор Ахмеди Ысқақовтың басшылығымен 1974-1986 жылдары жарық көрген тарихи-түсіндірмелік және нормалық болып табылатын он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» шығуы мәдени мәні үлкен тарихи құбылыс ретінде бағаланып жүр. Өйткені ана тіліміздің кемел қуатын жан-жақты айқындап берген Тіл білімі институтының ең бір сүбелі жұмысы 700 баспа табақ көлеміндегі аса мол сөз қазынасы қоймасына ие еткен бұл сөздік – ұлттық мәдениетіміздегі, рухани өміріміздегі үлкен айтулы оқиға, қазақ тіл біліміндегі фундаменталды іргелі еңбек, лексикография саласында жаңа бетбұрыс жасаған баға жетпес мәдени мүлік, қазақ тілінің қазыналы сарайы, біртұтас ғылыми-лексикографиялық шығарма, тіліміздің де, діліміздің де энциклопедиясы, бүкіл түркітану ғылымына қосылған сүбелі үлес. Оған дейін түсіндірме сөздіктің алдын ала жан-жақты ойластырып жасаған бірыңғай үлгі-жүйесінің болмай, сөздікке қамтудың ғылыми принципі жүйеленіп зерттеле қоймаған еді. Мұндай іргелі еңбекті шығарудағы Ақаң бастаған сөздікшілердің атқарған қыруар қызметі, терең ізденісі, ересен ауыр жұмысы өзінің игі нәтижесін беріп, қазақ тіл білімінің түрлі саласындағы зерттеу еңбектеріне аталған сөздік арқау болып отыр. Ғалымның шұрайлы тілімен, әдемі де жатық стилімен жазылған көп томды түсіндірме сөздіктің жалпы сипаты, сөздіктің маңызы мен мақсаты, ішкі жүйесі мен ұстанған межесі, оның ғылыми-теориялық негізі, методикалық тәсілі жан-жақты жеткізе сипатталған сөздіктің I томындағы 18 баптан тұратын көлемді алғы сөзін түркітанушы ғалымдар терең мазмұнды ғылыми-теориялық еңбек деп бағалауда. Сүйген ісіне барлық күш-жігері мен мүмкіндігін жұмсайтын құлашы кең майталман ғалым ретінде Ақаңның бір ерекшелігі, қазақ тілі сөздіктеріне қатысты проблемалық мәселелерге ерекше мән беріп, егжей-тегжейлі талдап, жаңаша шеше білуінде еді. 67 мың сөз жинақталған бай сөз қазынасы боларлық мұндай қомақты сөздік құрастырудың өзіне тән әдісі мен шарты ретінде Ақаңның халық тілі қойнауындағы қазынаны жете пайдаланып, жүйелі түрде сөз теру барысында танылатын ынта-ықылас пен ұқыптылықты, білім мен қабілетті, қажетті тәжірибе мен сөздік жасау мәдениетін атауы тегін емес еді. Көп томдық түсіндірме сөздіктен бұрынғы еңбектерде сөздікке ілінбей қағаберіс қалып кеткендері соншама көп болғанын, ана тіліміздің сөз байлығы әлі күнге жиналып-теріліп, хатталып болмағанын, жұрнақтардың сөз жасаудағы өнімді қызметі мен әр алуан қолданыстарын анықтап, жан-жақты ашып көрсетуге

оншалықты тереңдеп бара алмай жүргенімізді айтып, өз шәкірттерінің құлағына құйып отыратын. Қазақ тілінің сөздік құрамының ұшан-теңіз шалқар байлығы мен тереңдігі, грамматикалық амал-тәсілінің молдығы жағынан да неғұрлым кемеліне жете дамығандығы, жаңарып жетіле түсуге икемділігі, көркемдігі мен бейнелілігі, әуендігі мен нәзік ырғақтылығы, алымды да кең тыныстылығы, қырлы-сырлы тіл екендігі жөнінде де Ақаң айтып жүрді. Тіліміздің күллі атауыш сөзбен қоса ондағы фразеологиялық тіркестерді түгел жинастырып, грамматикалық амал-тәсілінің молдығын бар қырынан жарқыратып көрсету арқылы тілдің табиғаты мен заңдылығын айқындай аламыз. Сөз бен сөзді салыстырып, сөзден сөзді тудырып, көл-көсір тіл байлығын бар қырынан жарқырата көрсетіп, сол рухани қазынамызды сан ғасырлар бойы көздің қарашығындай сақтап, ұрпақтан ұрпаққа қалдырып, хатқа түсіру сөздік жасау мәдениетін танытпақ. Қазақ тілінің әлемдегі ең бай, ең бедерлі де бейнелі тілдің бірі екені сөздік құрамдағы сөз атаулыны ықтиқаттап теріп, өз мәнінде жүйеге келтіріп көрсете алсақ қана дәлелденбек. Мұндай сөздікті құрастырып, оқырманға жеткізу – сөздікшелердің абыройлы парызы мен міндеті. Қабырғалы сөздік – әдеби тіл байлығын, ондағы сөздер жиынтығын мүмкін-қадерінше толық қамтитын сөздік. Тіл білімінің басқа саласының ешқайсысы да тілдің бай сөздік құрам мен оралымдығы жайында қабырғалы сөздіктей мол мәлімет бере алмайды. Ахмеди Ысқақов өзінің ғылыми мақалалары мен оқулықтарында қазақ әдеби тілі мен тіл мәдениеті мәселесі, оның ішінде ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің ара байланысы, сөздің жарыспа тұлғаларына қатысты тіл мәдениеті проблемасы төңірегінде келелі пікір айтып, ойлы тұжырым жасады. Әдеби тіл – үлгілі, өрнекті, қалыптасқан нормасы бар тіл. Әдеби тілдің ауызша түрі мен жазбаша түрі бір-біріне ықпал етіп, қарым-қатынас жасап отыратыны ескерілуі керек-ті. Үнемі дамып, жетіліп отыратын құбылыс болғандықтан, қай тілде болса да тілдік норма бірер жылда қалыптаса салмайды. Әдеби тілдің негізі де, өресі де, арқауы да – бәрі де халық тілінің бірыңғай, жалпыға ортақ сипаттарына сүйенеді (ҚТТС, I т., 1974, 11-13-б.). Ол сөз қолданудың қалыпты жүйесін, оның әлеуметтік мәнге ие болып орныққан нормасын, қалыптасқан өрнегін оқырманға синхронды тұрғыда түсіндіріп, нұсқа етіп тартуда, үлгі етіп көрсетуде, сондай-ақ жарыспа сөз тұлғаларының да іріктелу, сұрыпталу бағытын бағдарлауда сөздіктердің айрықша маңызға ие екеніне мән береді. Ғалым сүйген жарына, ұлы мен немерелеріне қамқорлығын аямаған адал жар, қамқор әке болып өнегелі отбасын құрды. «Бірлігі бірдің – тірлігі нұр» деп халқымыз осындай ынтымақты, ықыласты, жарастықты отбасын айрықша қастерлеген. «Әкеге қарап ұл өсер», – дейді халық даналығы. Ол жалғыз ұлым деп Алтайды жөнсіз еркелеткен емес, оқытты, диссертация қорғатты, дұрыс талап қойып, өнегелі тәлім-тәрбие берді, үлгілі отбасын құруына жеткізді. Соның нәтижесін қазір көріп жүрміз. «Орнында бар оңалар» дегендей, Ахмеди аға құрған әулеттің немере, шөберелермен ортасы тола түсіп, өмірден өздеріне лайықты орын табуы, әріптестері мен дос-жаранның құрметіне бөленуі көңілге қуаныш ұялатады. Туған халқының иба, инабат, иман, ізет, обал,

қайырымдылық, үлкенге ізет, кішіге салауат сияқты ізгі қасиеттерін бойында сақтай білген Алтай: «Азамат атану – мақтан, тек соны кірлетуден сақтан», – деген еді бір сөзінде. Ісіне де, сөзіне де нық, абзал азамат Алтай күні бүгінге дейін жар құлағы жастыққа тимей, шаршап-шалдықтым демей, әкесі мен анасының үміт артып қалдырған аманатын зор жауапкершілікпен орындап келді. Қазақ тіл білімінің биігіне өз жолымен дара шығып, ана тілінің қамын жеп, жоғын жоқтап, туған елінің игілігі үшін қыруар іс тындыруы, оған үлкен азаматтық, ұйымдастырушылық қырлары қосылуы оны ғылымдағы, өмірдегі ізі ұмытылмайтын қайталанбас емен тұлғалы ғұламаға айналдырды. Өткенді байыптап, бағаламай, келешекке де өріс ашылмайтынын ескерсек, қадірменді оқымыстының тағылымды өмірі бүгінгі жас ұрпаққа жақсы өнеге екені айдан анық. Тіл дүниесінің тылсым сырына терең үңіле білген, қазақ тіл білімі секілді бел-белесі мен қатпары көп ғылым негізін қалап, дамытуға атсалысқан ардагер ағамыздың Алатаудай асқақ та айдынды бейнесі шәкірттерінің санасында. Жақсылыққа аялы алақаны бар, уәжге жүйрік, ғылыми қарымы мол, көкейінен көп ой өрбітіп келген, халқымыздың рухани әлеміне сіңірген ұлан-ғайыр өлшеусіз еңбегі бар терең біліммен танылған, артына өшпейтін із қалдырған ерекше тағдырлы адам.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

- 1 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967. – 264 б.
- 2 Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің құрылымына статистико-лингвистикалық талдау. КД, 1973. – 242 б.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.

ӘӨЖ 821.512.122.09

Мошанова Ә.Қ.

С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан республикасы

АХМЕДИ ЫСҚАҚОВТЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ

Аңдатпа: Мақалада Ахмеди Ысқақовтың түсіндірме сөздік құрастырудағы ерекшеліктерін және одан туындайтын қиыншылықтарды қалай жеңгені туралы сөз болады.

Кілт сөздер: тіл білімі, сөздік, лексикография, морфология, ғалым, сөздік.

Профессор А.Ысқақов - қазіргі қазақ морфологиясының ірі зерттеушісі. Мектеп оқулығынан бастап жоғары оқу орны оқулығына қоса, академиялық грамматикадағы салихалы еңбектері мұны толық дәлелдейді және ғылыми орта да

мұны теріске шығара алмайды. Дегенмен, 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» еске алсақ, үлкен ғалымның екінші қыры ашыла туседі. Демек, А.Ысқақовты лексикограф ретіндегі көп жылы ізденісі мен жинақтаған тәжірибесінің бергені де, келешекте берері де мол.

Қазақ мәдениетінің тарихында тұңғыш рет құрастырылып, халқына ұсынылған «Түсіндірме сөздікті» құрастырушылардың жетекшісі болу бақытын да, ондағы қиыншылықты да ғалымның бәрімізден жақсы түсінгені сөзсіз.

Рас, алғашқы тәжірибе тәрізді екі томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» (1959, 1961) жарық көргені белгілі. Академик І.Кеңесбаевтың редакциялық басшылығымен шыққан бұл екі томдыққа 18 мың 135 сөз және 3 мың 371 фразеологиялық тіркес енген еді. Бұған дейінгі ешбір сөздік мұншалықты сөзді қамтымаған. Оның бер жағында, сол 21 мың 500-ге таяу сөздерге сипаттама берілуі де оңай жұмыс емес. Қалай болғанда да, бастама ретінде үлгісі болғанмен, он томдық сөздіктің көтерер жүгі бұдан, әрине, әлденеше есе ауыр болатын.

Тағы да санға сөз берейік. Он томдыққа 66 мың 931 атау сөз және 24 мың 498 фразеологиялық тіркес, жалпы алғанда, 103 мың 429 лексикалық-фразеологиялық единица қамтылып, 103 627 түрлі сараптама берілген. 1089 автордың 2597 кітабынан, 108 жеке кітап пен жинақтан, 12 аударма әдебиеттен, 17 оқулықтан, 14 журнал мен 7 газеттен - барлығы 2827 жазба нұсқадан алынған материалдар мұндай сөздіктің жасалуына көп септігін тигізді.

«Сөздікті жасаудың негіздерін бағдарлап, барлық практикалық істердің егжей-тегжейіне дейін қарастырып, оларды жүзеге асыруда сөздікшелердің мақсаты - халық тілінің лексикалық байлығын мүмкіндігінше түгел қамтып, олардың мағыналары мен реңктерін саралап ашу, әр сөздің қолданылу аясы мен өрісін айқындау, ол сөздердің тіркесу қабілетін анықтау, оларға әрі дұрыс, әрі қысқа әрі түсініктеме беру, әр сөздің және тіркестің мағынасына, тіркесу қабілетіне т.т, сол сияқты сырларына айғақ болатын нақтылы иллюстрациялық материал келтіру тәрізді жан-жақты сипаттамалар жасап толық сөздік түзу болатын-ды» .Бұл мақсаттың талап деңгейінде орындалғанына ғылыми және мәдени жұртшылықтың көзі сөздіктердің жеке томдары шығып жатқанда жеткен.

Осы қорытынды мақаласында профессор А.Ысқақов түсіндірме сөздік құрастырудың ерекшеліктерін және одан туындайтын қиыншылықтарды орынды санап өтеді.

Ғалымның айтуынша, ең басты қиыншылық сөздікке енетін сөздердің тізімін жасауда кездескен, Ал сөздік дегеніміздің сөздер тізбесінен тұратын еңбек екенін ескерсек, мұның өзі үлкен қиыншылық қана емес, кедергі екені түсінікті. Түсіндірме сөздікті құрастыруға кірісер алдында (1967 ж.) небары 2 миллион шамасында картотека-мысал анықталған. Мұның 10 томдық сөздікке аздық ететіні де түсінікті. Сондықтан сөздікті құрастыру ісі мен сөздерді жинау ісі қатар жүргізілген. Мұндай әрекет жұмыстың шапшаңдылығы мен тындырымдылығын көрсетеді, өйткені 1982 жылы карточка қорындағы сөздердің саны 5 миллионға жеткен. Демек, көзге ұрып тұрған кемшіліктерді жою мақсатында сөздікшелер ерекше еңбек еткен, соның нәтижесінде жұмыстары да жемісті болды.

Тағы бір кемшілік - ел аузындағы атаулар, этнологиялық терминдер қарбаластықтың салдарынан түгел болмаса да, солардың түгел болмаса да, солардың біразы сөздікке енбей қалған.

Тағы бір мін ретінде сөздіктің жалпы редакциясын басқарушы былай деп жазды: «Бір алуан сөздер қазақ лексикологиясы мен орфографиясы електерінен не әрі, не бері өте алмай, сыбағалы орындарын ала алмай қалды» (506 бет).

Кейбір сөздікшелер мен редакторлардың тәжірибесіздігі мен құнсыздығынан қалып қойған сөздерді де сөздіктің кемшілігі қатарында қараған жөн.

Сөйтіп, профессор Ахмеди Ысқақұлы дер кезінде көзге түскер кемшіліктерді түзеуге бар мүмкіндіктерін жұмсағанын, ал әлдебір себептермен қазіргі күйінде орын алып отырған олқылықтар болса, келешекте ескерілетін әріптестерінің алдында және солардың атынан халқына бар шындығымен жеткізіп отыр.

Әлбетте, міндет сөздіктің өн бойындағы кемшіліктерді тізе беру емес, ең бастысы - қазақ лингвистикасы тарихында көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да өте салмақты, ғылыми және практикалық зор маңызы бар ұжымдық еңбектің дүниеге келгендігінде болып отыр. Әлемдік лингвистикалық түркологияда мұндай сөздік тұңғыш рет қазақ топырағында жарық көруінің өзі халқы мен ана тілін сүйген әрбір азаматты қуанышқа бөлегені даусыз. Сондықтан да Үкіметіміз мұндай еңбекті тиісінше жоғары бағалап, құрастырушылардың үлкен бір тобына Мемлекеттік сыйлық берді. Демек, мақсат пен міндет ойдағыдай деген сөз.

«...жоғарыда айтылған қиыншылықтарға қарамастан, осы еңбектен әр сөз қонысын тауып, алды-артына қара көрсеткені сияқты, оның (сөздің әрқайсысына замандар бойы ел аузында ұзақ қолданылу нәтижесінде мазмұны (мәні) қалыптасқан мағыналары анықталған, оларға тиісті сипаттамалар берілген. Ендеше, бұл үлкен жұмыстың осы соңғы сәті. Сырттай елеусіз, шынында, сөздікті дүниеге келтіру жолында көп еңбек сіңірген, көптен-көп, сарыла-сарғая отырғызып, мол мехнат шектірген сондай-ақ сөздердің жай ғана тізімнің нәрлі, қазыналы сөздікке айналып жарыққа шығуына (құралуына) өзек те, арқау да болған ең қарымды түрі де, саласы еді»- деп түйеді лексикограф (507-бет).

«Сөздіктің негізгі мақсаты», - деп атап көрсетеді Ахмеди Ысқақұлы, ана тілінің сөз қазынасын мүмкіндігінше толық игеріп, оның нәтижесін сол сөздің иесі - халықтың өзіне осындай кітаптар түрінде тарту етіп, көзіне көрсету, қолына ұстату еді...” (509-бет).

Әйгілі Мұқағали Мақатаевтың әйгілі «Қара өлеңі» еске түседі.

Ақынмын деп қалай мен айта аламын,

Халқымның өз айтқанын қайталадым.

...Күпі киген қазақтың қара өлеңін

Шекпен жауып, өзіне қайтарамын.

Айтқандай, ақынның ескертіп отырған кішіпейілдігіндей сезім тілші-ғалымда да бар: біз дәйексөзді қысқартып алдық, ал оның мәтінінде бұл сөздіктің бағасын оқырмандарға қалдыратынын ескертеді. Ал оқырмандар болса (олар әрине, әрине, сар алуан - әр саладағы ғалымдар, әр мамандықтың

иелері, әр жастағы қазақ тілді азаматтар) өте жоғары бағаларын беріп келе жатқанына еш күмән болмаса керек.

Бұл зерттеу жұмысы 1994 ж. «Қазақ тілінің ұлттық дәуірге дейінгі фонеморфологиялық құрылысын зерттеу» деген атпен Қазақстан Республикасы Ғылым министрлігі тарапынан қабылданып, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің жалпы тіл білімі және қазақ тілі тарихы кафедрасына бекітіліп берілген болатын.

Зерттеу жұмысының негізгі орындаушы авторы ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ахмеди Ысқақов, ал оның көмекшісі болып, Абай атындағы АМУ-дың жалпы тіл білімі және қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы М.И.Құлманова бекітілген еді. Кейін М.И.Құлманова денсаулық жайына байланысты бұл жұмыстан босаған соң, тақырыппен жұмыс істеу кезінде кафедраның аға оқытушылары болып қызметке қабылданған филология ғылымдарының кандидаты Б.Катенбаева мен Д.Садық көмекшілер болып бекітілді.

Зерттеу жұмысы бірнеше бөлімнен тұрады. Оның баспаға ұсынылып отырған бөлімі «Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау» деп аталады. Болуға тиісті 40 шақты парадигмалық кестенің 20-ы жасалды, әрбір кесте 126 беттен тұрады. Баспаға ұсынылып отырған жұмысқа үлгі ретінде кесте беріліп отыр. Мұндай ауқымды жұмысты жүйелі түрде білгірлікпен атқарып шыққаны үшін, оларды жасаған адамдарға алғысымызды білдіреміз.

Жоғарыда аталғандай, бұл жұмыс марқұм профессор Ахмеди Ысқақовтың 1993-1996 жылдар арасында жүргізген ең соңғы зерттеулерінің нәтижесі. Зерттеу жұмысының мақсаты қазақ тілінің фонетикалық морфологиялық жүйелерін бір-бірімен байланыстыра отырып, сол екі жүйенің бірегей байланысы негізінде алғашқы дыбыс ар қалай пайда болған және сол дыбыстар тіркесінен морфтар, одан әрі морфемалар, жеке түбірлер қалай дамыған деген проблемалық мәселелерді жаңаша көзқараспен сараптау болып табылады. Осыған орай зерттеу тәжірибеде осы кезге дейін қолданылып келе жатқан морфонологиялық тұрғыдан емес, керісінше фонеморфологиялық тұрғыдан жүргізілген. Зерттеуге тірек болып отырған негізгі объекті - қазақ тіліндегі еліктеу сөздер.

Еңбек шағын-шағын бес тараудан тұрады. Алғашқы тарауда еліктеу сөздердің қазіргі тіліміздегі қолданылуы мен өрісі, алатын орны жайында айтылады. Фонеморфологиялық зерттеу нәтижесіне сүйене отырып автордың бұл тарауда жасаған қорытындысы бойынша қазақ тіліндегі алғашқы дыбыс тіркестері мен фонемалар, одан кейін морфтар, морфемалар мен байырғы түбірлер еліктеу сөздердің негізінде пайда болған. Ол былай дейді: «Осы күнгі байырғы түбір сөздердің күллісі бастапқы еліктеме сөздердің тийдекткрінен шыққан»: «Еліктеуіш сөздердің өмірі шолақ емес, тіліміздің ежелден бері қарай даму жолдарымен бірге келе жатқан, жолы ұзақ, орны берік, тарихи көне категория». «Қазіргі тіліміздегі еліктемелердің күрделі түрлері де, жалаң

түрлері де, сондай-ақ әлденеше қилы өзгерістерге түскен тұлалары де ешбір іркіліссіз жаппай қолданыла береді».

Түркі тілдерінің біздің заманымыздың V ғасырына дейінгі тарихына қатысты жазба деректердің жоқтығын ескеріп, проф. А.Ысқақов қазақ тілінің тарихын зерттеу үшін жаңа әдістеме жасаған. Ол әдістеменің мәні-тіліміздің ең көне тұлғалары болып табылатын еліктеме (мимема) түбірлерге көне түркі ескерткіштерінде кездесетін қосымшаларды жалғау арқылы парадигмалық (сөз өзгерістерін сараптайтын) кестелер жасаумен байланысты. Бұл кестелер қазақ тілінің қазіргі құрылысын бұрынғы заманға қарай кері реконструкция жолымен зерттеуге мүмкіншілік беретін аса құнды деректі арна болып табылады. Кестелердің деректері бойынша қазақ тіліндегі сөздердің түбірлерін, байырғы сөздердің жалпы үлгі-нұсқаларымен қатар олардың лексика-семантикалық салаларын, морфологиялық тұлғаларын, этимологиялық және басқа тарихи сипаттарын айқындауға мүмкіндік тумақшы.

Автор еліктеме түбірлерден тараған сөздердің көлемін кең түрде алып қарайды. Оған тіліміздің негізгі сөздік қорындағы етене болып кеткен кірме сөздерден басқа байырғы түбірлердің, олардан шыққан байырғы туындылардың бәрін жатқызады. Мәселен, жер=су, адам, жан=жануар, өсімдік т.б. атауларын, олардың түр=түсі, көлем-ауқымы сияқты түрлі қасиетін, қимыл=әрекетін және басқадай деректі, дерексіз ұғымдарды білдіретін байырғы сөздердің бәрі де түркі қосымшалары арқылы қарапайым еліктеме түбірлерден тараған деп қаралады. Мысалы, қалқ деген күрделі түбір еліктемеге түркі тілдерінде белгілі қосымшаларды қосу арқылы: қалқа, қалқақ, қалқай, қалқан, қалқаш, қалқың, қалқын т.б.; түбір соңындағы қ=ның ұяндап ғ=ға айналуы нәтижесінде қалғақ, қалған, қалғып, қалғын т.б.; осы күрделі түбір еліктемеден шыққан қал, қақ жалаң еліктемелерінен туған қалақ, қалаң, қалау, қалас, қалаш, қалық (та), қалып; қақа, қақақ (тау), қақау, қақал, қақый, қауыл, қауын т.б. тұлғалар пайда болған.

Сол сияқты әрі қала, әрі қар атауын білдіретін омбы сөзі бастапқыда омп деген күрделі еліктемеден, Қарқара, Қарқаралы - қарқ еліктемесінен жасалған; Абақ, Абай, Әбен, Әбікен, Жақып, Мағаш, Мұқаш, Шона, Шонан, Шолты, Шоқай, Шоқан т.б. ада аттары да еліктеме түбірлерден көне түркілік жұрнақтар арқылы туған деп пайымдалады.

Екіншіт тарауда еліктеме түбірлердің түрлерін талдау негізінде тіліміздің материалдық ірге тасы қалай қалыптасқаны сөз болады. Автор жалпы тіл біліміндегі тілдің негізі негізгі сөздік қор мен грамматикалық құрылыстан тұрады деген қағида тілдің қазіргі деңгейіне лайық болғанымен, тілдің алғашқы шығу кезіндегі күйіне сай емес екенін, олай болған жағдайда негізгі сөздік қор мен грамматикалық құрылыстың өздері қайдан шыққан деген сұрақ туатынын ескерте отырып, соған жауап іздейді.

Ол тілдің негізгі сөздік қоры мен грамматикалық құрылысын бірден пайда бола салмаған тарихи категория дей отырып, олардың шығу төркінін түбір сөздерден іздейді. “Бір-бірімен тығыз байланысты осы үлкен

категорияның екеуі де, сайып келгенде, шығу төркіні жағынан бастапқы түбірмен (түбір сөздермен) тікелей байланысты. Өйткені қандай туынды сөздерді, қандай грамматикалық формаларды алсақ та, олардың түпкі тірегі түбір сөздерден туып, ал қаңқасы мен сүйегі сол түбірлермен астасып дамыған”,- дейді.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1 А.Ысқақов. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 том. - Алматы: Ғылым, - 500-501 - беттер).

2 Серғалиев, М. Тілім менің – тінім менің [Мәтін]: мақалалар, баяндамалар. – 2013. 321-3

ӘОЖ 811.512.122

Ниязбаева Н.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЛЕКСИКОГРАФИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі қазақ тілі лексикологиясының өз ішінен шектес саласы лексикографияның зерттелуі қарастырылады.

Түйін сөздер: лексикология, лексикография, лексика, тіл білімі, сөздік

Қазіргі тіл білімінде лексикография – ғылым мен білім, техника, өнеркәсіп салаларының бәріне де қатысты, қолданым аясы өте кең пәндердің бірі. Қандай да болмасын ғылыми мәселе белгілі бір ұғымға анықтама беруден басталады. Лексикографияның теориясында да қарастырылатын алғашқы мәселе, «лексикография» ұғымына анықтама беру болып табылады. Ғалымдардың лексикография терминіне берген анықтамалары әртүрлі. Қазақ тіл білімінде аталмыш терминге Ғабдолла Қалиұлы екі түрлі анықтама береді:

1) сөздік жасаудың теориясы мен практикасын зерттейтін тіл білімінің саласы;

2) белгілі бір тілдегі я ғылым саласындағы сөздіктердің жиынтығы – ретінде көрінеді.

Орыс тіл білімінде О.С.Ахманованың лингвистикалық терминдер сөздігінде: 1) сөздік түзу туралы ғылым; 2) тілдегі лексикаға сипаттама жасау ретінде сөздік түзу ісі; 3) тілдегі немесе білім саласындағы сөздіктер жиынтығы - деген анықтама беріледі. Кеңестік дәуірдегі екі тілді (аударма) лексикография теориясының негізін қалаған ғалым В.П.Берковтың пікірі бойынша, лексикография: 1) сөздік түзу ұстанымдарын зерттеумен айналысатын ғылым саласы, сөздік жасаудың теориясы; 2) сөздік түзу ісі; 3) тілдегі сөздіктердің жиынтығы; 4) елдегі сөздіктердің жиынтығы.

Профессор Байынқол Қалиев: «Лексикография (грек. *lexikos* – сөз туралы, сөзге қатысты, *grapho* - жазамын) – қолданбалы тіл білімінің өз алдына бөлек, жетекші саласы. Ол сөздік жасаудың теориясы мен тәжірибесімен айналысады, олардың ғылыми ұстанымдарын (принциптерін) жасайды. Лексикография ұлт тілінің лексикалық байлығын жинастыру, оларды ретке келтіріп, жүйеге түсіру ісімен шұғылданатындықтан, ол жалпыхалықтық тілді байытады, әдеби тілдің нормасын қалыптастырады, тіл мәдениетін арттырады» - деп анықтама береді. Жоғарыда келтірілген анықтамаларды қорытындылай келе, лексикография белгілі бір тілдегі лексиканы сипаттайтын, сөздік жасау ісін қарастыратын, тіл білімінің саласы және бір тілдегі сөздіктердің жиынтығы екенін көреміз. Лексикография сөздік түзу барысында тіл білімінің әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, этнолінгвистика, лингвомәдениеттаным салаларымен тікелей байланысты. Лексикография теориясы ұғымның, зат пен құбылыс атауларының мағыналарына түсінік беру жағынан семасиологиямен, тілдегі сөздік құрамның жиынтығы ретінде лексикологиямен, ғылыми апарат пен метатіл мәселелері жағынан логикамен, тіларалық коммуникацияға байланысты аударма теориясымен және басқа да көптеген ғылым салаларымен тығыз байланысты. Сөздіктер, бір жағынан, ғылыми өнім, екінші жағынан, ақпарат көзі, үшінші жағынан тілді үйрететін дидактикалық туынды болып саналады.

Қазақ лексикографиясының қалыптасуы туралы сөз қылғанда түркі тілдеріне ортақ мұра 11 ғасырда Қараханидтер мемлекеті кезіндегі Орта Азия елдерінің сөйлеу тілі мен кейбір тайпалық одақ тілдерінің сипатын білдіретін Махмұд Қашқаридың «Диуану лұғат ит-түрк» сөздігін атаймыз. Сөздік 1073-74 жылдары жарық көрген. Бұл сөздікте Махмұд Қашқари түркі сөздерін араб тілінің морфологиялық ерекшеліктері негізінде топтастырғанмен, түркі тілдерінің өзіндік грамматикалық заңдылықтарына сүйене отырып, оның ішінде түркі сөздерінің буынға бөліну ерекшелігін басшылыққа алған.

Сөздікте түркі тайпаларының өмірі, этнонимдері, топонимдері, туысқандық ерекшеліктері, лауазымдары мен қызметтері т.т. қамтитын он мыңға жуық сөз, сөз тіркестері араб тіліне аударылып, жан-жақты талданған. М.Қашқаридің сөздігі түркі тілдері салыстырмалы грамматикасының, түркі тілдері лексикографиясының, түркі тілдері лексикологиясы мен грамматикасының негізін қалаушы, тіл тарихы үшін баға жетпес құндылық болып табылады.

Қазақ лексикологиясына қатысты тағы бір еңбек А.Д.Скалонның 1774 жылы жарық көрген «Русско-киргизский словарь» (С.Буличтің мәліметі бойынша «Русско-казахский словарь») сөздігі. Қолжазба түрінде құрастырылған бұл сөздікте қазақ тіліндегі сол кезеңдегі қоғамдық терминдер мен сөздер түзілген. Бұл құнды мұра сол кездегі Қазақстанды танып-білгісі келген орыс зиялыларының зерттеу жұмысына жәрдем тигізген. XIX ғасырдың басында А.С.Пушкин қазақ жеріне келіп, танымал әдеби мұраларды жинауға талпыныс жасады. Осындай мәдени саяхатшылар үшін қос тілді сөздіктер елеулі қызмет атқаруы мүмкін. Бұл уақыттың сөздіктері тек

аудармамен шектеліп қоймай, грамматикалық түсініктемелерге де орын берген.

1861 жылы жарық көрген Н.И.Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия» еңбегі қазақ лексикография ғылымына қосылған құнды мұра саналады. Бұл еңбектің 162 беті орысша-қазақша сөздіктен тұрса, 35 беті қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикасына арналған.

Белгілі түрколог В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігі фонетика, морфология, лексиканы зерттеуде теориялық дереккөз ретінде пайдаланылды. Жоғарыда аталған сөздіктермен қатар М.А.Машановтың «Русско-киргизский словарь» (1898), Ыбырай Алтынсариннің зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу мен жалғаулық, предлог, етістік және аударма үлгілері деген 8 бөлімнен тұратын «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» деген 1879 жарық көрген еңбегінде сөз таптарын атап көрсетіп, оларға қатысты сөздік ұсынады. Әрі қарай сөздердің синтагмалық қатынасын, тіркесімділігін сипатын ашады. Арасында әр тақырыпқа байланысты грамматикалық ережелер беріп отырады. Мысалы, «Нәрселердің аттары [Зат есім], (Имя существительное)» деген 1 бөлімді құдай бог, пайғамбар пророк деп бастап, заттардың орыс тіліндегі аудармасын беріп отырады. Кейбір жерінде таңқалдыратын тұстары да бар. Қазір біз ауызекі тілде қолданып жүрген сюртук сөзіне бешмент, бешмет деген балама берген. Бұл сөз «Орысша-қазақша сөздікте» сюртук. сюртук (ерлердердің ұзын етекте киімі) деп аударылады.

Қазақ тіл білімінде сөздік жасау ісі 20 ғасырдың екінші жартысында қарқынды дамыды. Осы кезде сөздік түзу практикасымен қатар теориясы мен сыны қатар іске асырылды деп айта аламыз. Мысалы, К.Аханов 1959-1961 жылы шыққан түсіндірме сөздік пен 1960 жылы шыққан «Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі» туралы сын да айтады. Кейін шыққан орфографиялық сөздіктегі қайын аға деген екі сөзден тұратын сөздің қайнаға деп жазылып, осы тектес қайын бике сөзінің екі бөлек жазылғанында бірізділіктің жоқтығын дәйектейді.

Ы.Маманов «Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар» атты мақаласында жоғарыда сөз болған сөздіктің екінші басылымына (1978) мынандай сын тақты: «Тағы бір көңіл аударатын нәрсе: сөздікте дыбысталуы біртектес түбір сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, солардың бір тобының құрамындағы қысаң *ы, і* әріптері түсіріліп жазылған, ал енді бір тобы түбірін сақтап жазылған. Солардың біразын оқып көрейік: ауыл – аулы, дауыл – дауылы, ауыз – аузы, қауыз – қауызы, мұрын – мұрны, жұрын – жұрыны, мойын – мойны, ойын – ойыны т.б.» [1]. Ол мұндай сөздердің құрамындағы *ы, і* әріптері барлық жағдайда сақталып жазылғаны жөн деп есептеді. Ал осы әріптерге қатысты бөрік – бөркі, көрік – көркі, мүлік – мүлкі, халық – халқы, әріп – әрпі сөздерінде олардың кейінді ықпал заңына бағынбайтынын жазады.

Алғаш шыққан Жұмат Досқараев пен С.Аманжоловтың диалектологиялық сөздіктеріне ғалым Кеңесбай Мұсаев сыни пікірмен қоса

ескертпелер де айтады. Алайда С.Аманжоловтың сөздігін қазақ тіліне аударған ғалым Ғабдолла Қалиев соңғы кездері осы тақырып айналасындағы зерттеліп жатқан еңбектердің 50-жылдары жазылған диалектологиялық сөздіктен аса қоймағанын көрсетеді.

Лексикография екі саладан тұрады: теориялық лексикография және тәжірибелік лексикография. Теориялық лексикография жалпы сөздік жасаудың теориясын, мақсаты мен міндетін, принциптері мен типтерін анықтайды. Ал тәжірибелік лексикография түрлі сөздік жасаумен, сөздерді жүйелеумен, сұрыптаумен және оларды нормаға түсірумен айналысады.

Қазақ лексикографиясы қазақ тіл білімінің басқа да салалары сияқты соңғы елу-алпыс жыл ішінде қалыптаса бастады.

Лексикографиялық жұмыстар - жалпы тіл мәдениетіндегі табыстарды, тіліміздегі сөздердің кодификацияланған (қалыптанған) нормаларын қалың жұртшылыққа жеткізудің бір формасы. Бұқаралық ақпарат құралдарында (баспасөз, радио, теледидар), орта және жоғарғы оқу орындарында оқылатын лекциялардың бәрі, кез келген кеңсе қызметкерлері, жалпы жұртшылық осы сөздіктерге жүгінеді. Сөздіктер тілді жүйелендіруде, әдеби тілдің нормаларын қалыптастыруға септігі тиеді. Қазіргі ана тіліміз кез келген мәселені, ой-пікірді соншалықты анық, дәл және нақты етіп түсіндіріп алатындай дәрежеге жетті.

Ұлттық мәдениетіміздің дамып, жетілуі және қазақ тіл біліміндегі үздіксіз жүргізілген зерттеулер мен іс-тәжірибелер сөздік жасауды жеңілдетті әрі сапасын да көтеріп отырды. Лингвистикалық сөздіктер өте көп. Олардың өздерінің мақсат-мүдделері белгілі. Олар бір тілдік, екі тілдік және көп тілдік болып бөлінеді. Мысалы, түсіндірме сөздік бір тілдің өз сөзімен жеткізілсе, ал екі немесе көп тілдік сөздікте өзге тілдердің сөздерімен түсіндіріледі. Профессор Л.П.Ступин лексикографияға байланысты өз жіктемесін ұсынады [2].

Жіктеме жасаудың алғашқы негізі ретінде сөздіктерді энциклопедиялық және лингвистикалық түрлерге бөледі.

Екінші негіз ретінде көлем жағынан сөздіктер үлкен, орташа, шағын түрлерге бөлінеді.

Үшінші негіз - атау сөздерге берілетін сипаттаманың тіліне қатысы. Егер атау сөз де, оның сипаттамасы да бір тілдің негізінде берілетін болса, ол - бір тілді сөздік, ал сипаттама басқа тілде берілсе, ол аударма сөздік болады.

Төртінші негіз - тілдің жеке функционалдық түрлерін қарастыруға қатысты: әдеби тіл, ғылыми-техникалық тіл, арнаулы тіл т.б.

Бесінші негіз – сөздікте сипатталатын тіл бірліктерінің құрамына байланысты. Сөз тіркесі болса – сөз тіркесі сөздігі, фразеологизм болса, фразеологиялық сөздік, синоним болса – синонимдік сөздік.

Алтыншы негіз - лексикалық бірліктердің қай тұрғыдан сипаттапатынына байланысты (орфографиялық, орфоэпиялық, жиілік т.б. сөздіктер).

Жетінші негіз – сөздіктегі сөздердің орналасу ретіне байланысты сөзден ұғымға қарай: әліпбилік сөздіктер, ұғымнан сөзге қарай: идеологиялық сөздіктер және сөз соңынан сөз басына қарай кері әліпбилік сөздіктер.

Осы сияқты жеке сөздіктерге жасалған жанрлық-типологиялық жіктемелер В.Виноградов, С.И.Ожегов, Ю.Н.Караулов, П.Н.Денисов, В.В.Морковкин, Х.Касарес, Л.Згуста т.б. көптеген авторлардың еңбектерінде сөз болады.

К.Ақанов қазақ тіл білімінде лексикографияға байланысты өз жіктемесін ұсынады [3]:

1) сөздердің шығу тегі мен олардың семантикасының дамуы туралы мағлұмат беретін сөздіктер;

2) қазіргі тілдегі сөздердің мағынасын түсіндіріп, олардың қолданылуы жайлы мағлұмат беретін сөздіктер;

3) сөздердің дыбыстық құрылысы мен олардың жазылуы туралы мағлұмат беретін сөздіктер;

4) заттар мен құбылыстардың ұғымдарын айқындап түсіндіретін сөздіктер.

Ғалым Б.Қалиев сөздіктердің бір-бірінен мынадай белгілері арқылы ажыратылатындығын айтып түсіндіреді [4].

1) Сөздердің сипатталу мазмұнына қарай: түсіндірмелі сөздік, аударма сөздік.

2) Сөздердің сипатталу мақсатына қарай: орфографиялық сөздік, орфоэпиялық сөздік, этимологиялық сөздік, синонимдес сөздердің сөздігі, омонимдес сөздердің сөздігі, антонимдес сөздердің сөздігі т.б.

3) Сөздердің неге, кімге арналғандықтарына қарай: терминдік сөздік, диалектілік сөздік.

4) Сөздікке енген бірліктердің тұлғаларына қарай морфологиялық сөздік, фразеологиялық сөздік.

5) Сөздікке енген сөздердің орналасу тәртібіне қарай: жиілік сөздік, кері сөздік т.б. Қазақ тілінің лексикографиясы тарихи дәстүрі бар, териялық және практикалық тұрғыда қалыптасқан тіл білімінің бір саласы дегенімізбен лексикография саласында әлі де болса зерттеу жұмыстары жеткілікті демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Маманов И. Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 4 ақпан. – Б. 3.

2 Ступин Л.П. Лексикография английского языка : учебное пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков. - Москва: Высшая школа, 1985. С.166

3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы, 2002.

4 Қалиев Б. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2005. - 439 б.

ӘОЖ 811.512.122

Ниязбаева Н.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі қазақ тілі лексикасын оқытудың жүйесі қарастырылады.

Түйін сөздер: лексика, лексикология, лексикалық жаттығу, тіл білімі, оқулық

Лексикалық жаттығулар қазақ тілі лексика жүйесін белгілі бір ұғымдық мәліметтермен танысуға, сөздерді қолдана білуге дағдылануға бағытталады. Сондай-ақ лексикалық жаттығу оқушылардың сөз байлығын арттырады, сөзді қолдануға бейімдіктерін дамытады, оқушыларды әрбір сөзге көңіл бөлуге, мағынасын анық аңғартуға жетелеп, логикалық ойлау жүйесін кеңейтеді.

«Қазақ тілі» оқулықтарында лексикалық жаттығулар тек қана лексикалық ұғымдарды (тура және ауыспалы мағына көп мағыналылық, синоним, омоним, антоним, басқа тілден енген сөздер, көнерген сөздер мен жаңа сөздер, диалектілер мен кәсіби сөздер, фразеологизмдер) пысықтауға және олардың қолданылуын үйренуге жетелейді. Бірақ қолданылуы жайында тапсырма аз берілген. Демек, лексиканы игеру үшін грамматикамен, орфографиямен және стилистикамен байланысты жаттығу жұмыстары жүргізілуі керек. Өйткені лексикалық ұғымдарды үйрену мен оның қолданылу аясын толық игеру тілдің басқа салаларымен байланыстырылмай, толық мәнге ие бола алмайды. Сондықтан оқулыққа жаттығу жұмыстарын беру үстінде қай материал грамматиканың, орфографияның қай тақырыбымен байланысты екенін айрықша ескеріп, олардың жүйелі берілуіне көңіл аударған жөн. Бұл жерде үлкен шеберлік, оқушылардың жас ерекшелігі мен қабылдау, орындау мүмкіндігін айқын аңғаратын педагогикалық, психологиялық білік қажет.

Сондықтан әуелі лексика саласы бойынша берілетін жаттығулардың өзіндік ерекшеліктеріне қарай классификациялап алған жөн. Берілетін жаттығу жұмыстарының бірінші тобы, сөз жоқ, лексикалық жаттығу болып табылады. Мұнда негізінен оқушылардың лексикадан алған теориялық мәліметтері пысықталып, сөз қолданысқа үйретіп, дағдыландыру, сөздікті пайдалану ісі игерілуі керек. Дұрысында, сөздіктермен танысу, оларды пайдалану жұмысы әрбір тиісті лексикалық ұғымдармен бірге жүргізілуі керек. Мысалы, түсіндірме сөздікпен танысу, оны пайдалану сөз мағыналарын өткенде (тура және ауыспалы мағына, көп мағыналық, омоним, синоним, антоним) қажет болады. Оқушылар сөздің лексикалық мағынасын сөздікте қалай түсіндіретінін немесе өздері мағынасын анық аша алмаған сөздердің мәнін ұғу үшін пайдаланады; көп мағыналы сөздердің, омоним сөздердің берілу тәртібін үйренеді.

Көп мағыналы сөздердің әр түрлі синонимі, әр түрлі антонимі болатынын түсіндіріп, оған сай жаттығу жұмысын жасау – сөзді толық түсінуге, барлық мүмкіндігін ашып ұғуға мүмкіндік береді. Мысалы, асау ат, асау өткел деген тіркестерде асау сөзіне бірде жуас, бірде оңай сөзі антоним болады (жуас ат, оңай өткел). Ал синонимі де әр түрлі, айталық, бастықпаған ат, қиын өткел.

Ал лексикалық жаттығулардың екінші тобы тілдің басқа салаларымен байланыстырылып жүргізілетін синтетикалық жаттығу болып есептеледі. Анығырақ айтсақ, лексикалық тақырыптан алған білімін бұрын өткен грамматика, орфография, стилистика тарауларының материалдарымен байланыстырып жаттығу. Мұның өзі оқушылардың лексикадан алған білімін жалпы тіл жүйесінде түсінуге, тіліміздегі орнын, қолданысын ұғуға, сондай-ақ өзге материалдарды еске түсіріп, қайталап отыруға мүмкіндік береді.

Ол үшін мынадай жаттығулар жүргізілгені абзал.

1. Берілген сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарын таптыру: 1) адам, өсімдік, жануар, алтын, су; 2) қызық, жазық, әдемі, үлкен; 3) ойлану, жүру, сөйлеу, кебу.

Оқушылар үш топқа бөлінген сөздердің лексикалық мағынасын аша отырып, бірінші топтағы сөздердің зат атауы екенін, екінші топтағы сөздердің заттың белгісін, сынын білдіретінін, үшінші топтағылар қимылды білдіретінін анықтап, зат есім, сын есім, етістікке жататынын түсіндіру тиіс. Сол сияқты лексикалық мағынаны сөздің жасалу жолына, қолданылуына, шығу тегіне қарай ажырату да грамматикамен тығыз байланысты жүргізіледі.

2. Мына түбірлес сөздердің қай сөз табына жататынын анықтату: 1) келісім, келісті, келіншек; 2) орын, орынша, орындық, орынды; 3) адам, адамдық, адамгершілік, адамды.

3. Грамматикамен байланысты жүргізілетін жаттығудың тағы бір түрі сөздің түрлену барысын немесе сөз жасау барысындағы айырмашылықтарын ажырату болып табылады. Мысалы, белгілі бір сөзге септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын жалғау арқылы лексикалық мағыналарын салыстырып көруге болады. Оқушылар бұлайша түрленген сөздердің лексикалық мағынасы сақталып, грамматикалық мағынасында өзгерістер пайда болғанына көз жеткізді.

Бұл айтылған жаттығу түрлері оқушылардың лексикалық мағынаны грамматикалық мағынадан ажыратуға көмектеседі, сөйтіп, сөздің қолданылыс аясын жақсы меңгеріп, тәжірибелік дағдысы артады, жазу мәдениеті жетіледі.

Ал стилистика саласымен байланысты лексикалық жаттығулар сөзді таңдап қолдануға, айтылатын ойға лайық сөйлем құруға үйретеді. Бұған байланысты жүргізілетін жаттығу жұмыстары: 1) берілген сөздер мен сөз тіркестері қандай лексика-семантикалық топтарға, қайсысы қандай стильдік тармақтарға жатады. Мысалы, балалар – балдар, қыз – нашар бала, тыныш тиыш, бала – балақай, қыз – қызалақ т.б. 2) стилистика туралы ұғымды оқушыларға кеңінен түсіндіріп, ғылыми, көркем әдебиет, сөйлеу стильдерімен таныстыру.

Ал орфографиямен байланысты жүргізілген жаттығулардың да өзіндік орны, ерекшелігі бар. Өйткені оқушылар сөз байлығын игерумен бірге оның дұрыс жазылу жолын да саналы түсінуі керек. Ол үшін оқушылардың сөз қолдану, жазу дағдысын қалыптастырып, әр түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізген жөн:

1) мына сөздердің түбірлес варианттарын жазып, түсіріліп жазылатын дауысты дыбыстар ережесін түсіндір: ұры (ұрлық), орын (орны), құлып (құлпы), көрік (көркі).

2) мына сөздерді сыңарларымен салыстырып, мағыналас немесе өзге сөз екенін түсіндір: қан – хан, қат – хат, кәрі – қария, ары - әрі, білік – пілік, қас – хас.

3) Берілген сөздерге түбірлес сөз тауып, дауыссыз дыбыстардың өзгеруін түсіндір: жап – жауып, тап – тауып, тек – теуіп, көбік – көбігі, парак – парағым, тарақ – тарағым.

4) Берілген түбірлес сөздердің айтылуы мен жазылуындағы ерекшелікті түсіндір, түбірлес сөздердің лексикалық мағынасын ажыратып бер. Жұмыс – жұмысшы, ас – асшы, дос – досжан.

5) Омонимдес сөздердің түбірін тауып, әрқайсысының мағыналарын аштыру: түстік (тамақ) – түспек, түн – түнек.

Әр сөзді қатыстырып, жеке-жеке сөйлемдер құрастыру. Қысқасы, лексиканы пысықтау үшін берілетін жаттығулар жоғарыда келтірілгендей әр түрлі тақырыппен байланыстырыла жүргізілсе, оқушылардың сөз болып отырған тарау бойынша теориялық білімі мен қолдану дағдысын қалыптастыруға, жалпы тіл заңдылығын толық игеріп, өздігінен ойлануына, сөз қолдану шеберлігін арттыруына үлкен ықпал жасайды.

Мұның өзі оқушы лексика тарауына қаншалықты теориялық білім, қандай көлемде дағды алу керек деген сұрақтың да шешуін бере алады. Мысалы, 4 сыныпта оқушылар түсіндірме сөздікпен жұмыс істеп, тура және ауыспалы мағыналарды сөздіктен тауып, олардың берілу тәртібін түсінеді, синоним – зат есімдерді ауызекі, жазбаша түрде қолдану арқылы орынсыз сөз қайталаудан арылады, сондай-ақ синоним – сын есімдер мен синоним – етістіктерді қолдану жолын үйренеді.

Ал 5-сыныпта сөздіктер арқылы қай сөздің қай тілден ауысқанын, көнерген сөз бе, неологизм бе, диалектизм бе, әлде кәсіби сөз бе деген сұрауларға жауап беріп, олардың қолданылу орнын, көркем әдебиеттегі ролін түсінеді.

5 сынып бағдарламасында лексика материалына 10 сағат берілген. Оқушылар осы берілген сағат көлемінде сөздің лексикалық мәнін, оның тілімізде қолданылу орнын, қызметін түсіндіру міндеттеледі. Ол үшін сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасын ашып, сөздердің өзара мағыналық байланыс жүйесін түсіндіру, сөйтіп, олардың сөз байлығын арттырады; сөздің тілдегі өзіндік өзгешелігін, яғни дыбыстық жағын, затты, сапаны, қимылды т.б. мағынаны аңғартатынын түсіндіру Ү сынып оқушылары лексика тақырыбын өту барысында лексикалық ұғымдардан хабардар

болуымен қатар, олардың көркем әдебиетте қолданылуымен танысып, өз беттерімен оларды мәтіннен табуға дағдыланады.

Сөз және оның мағынасы. Бұл тақырып бойынша оқушылар тіліміздегі сөз байлығы туралы түсінік алып, олардың мағыналары, қолданылу аясы бойынша дағдылануы мақсат етіледі. Сондай-ақ тілдегі сөз байлығының шексіз молдығын, ал олардың сан алуан мағынаға ие екенін түсінуі қажет.

Пән мұғалімі сабақтың тартымды өтуі үшін сөз байлығы адам баласының сөйлеу, жазу үшін қаншалықты қажеттілігін ұқтырып, оқушылардың қызығушылығын арттыруға әрекет жасауға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. - Алматы, 1988.
- 2 Айғабылова Б. Лексиканы оқыту әдістемесі. - Алматы, 1968.
- 3 Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы. - Алматы, 1974.
- 4 Нұржанова Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің түрлері // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2002. №9 3-12 бб.
- 5 Қаражігітқызы А. Қазақ тілін оқытудың тиімді жолдары // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2005 №2 3-9 бб.

ӘОЖ 811.512.122

Нугыбаева А.Б., Бияров Б.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

Ә.ҚАЙДАР – ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ БІЛГІРІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тіл білімінің зерттеуші ғалымы, академик Ә.Қайдардың түркітану саласындағы зерттеулерінің әдістемелік аспектілеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, қазақ, ұйғыр, түркітану

Түркітану немесе түркология - түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, этнографиясын, тарихын, ауыз әдебиетін, мәдениетін зерттеу нәтижесінде қалыптасқан. Шығыстану ғылымының жеке саласы.

Түркітану атауы ғылыми айналымға алғаш Орхон-Енисей (Орхон жазба ескерткіштері, Енисей жазба ескерткіштері), көне ұйғыр, манихей, т.б. жазба ескерткіштердің зерттелуіне байланысты еніп, дамыған. Бұл жазбалар Орталық Азия мен өзге де аймақтарды мекен еткен ежелгі түркі тайпаларының тарихын, тілін, әдеби ескерткіштерін, рухани және материалдық мәдениетін зерттеуде аса құнды деректеме саналады. Бұдан кейін Түркітану орта ғасырдағы араб, парсы, түркі тілінде жазылған тарихи жылнамаларды, филологиялық және географиялық шығармаларды зерттеу негізінде дами түсті.

Түркітанудың пән ретінде дамуында ХІХ–ХХ ғ.ғ. зерттеле бастаған әдеби трактаттар мен филологиялық шығармалардың маңызы зор болды. Бұлардың қатарына түркі тайпалары туралы лингвистикалық, тарихи этнографиялық, фольклорлық деректерді жүйеге келтіре отырып жазылған алғашқы ғылыми еңбектер – Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты сөздігі, Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білік» атты әдеби дидактикалық шығармасы, ортағасырлық түркі халықтарының тарихынан, шығу тегінен мәліметтер берген Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди», Қыдырғали (Қадырғали) Жалайыридің «Жылнамалар жинағы», Рашид әд-Диннің «Жамиғ Ат-Тауарих», т.б. шығармалары жатады. Мұның бәрі ХІХ ғ-дың 2-жартысы мен ХХ ғ-дың 1-жартысында Түркітанудың қалыптасып, орнығуына жағдай туғызды. Әлем халықтары ішінде түркі халықтары өзіндік тіл, тарих, мәдениет, салт-дәстүр ерекшеліктерімен айрықша орын алады. Түркітанудың дараланып, өз алдына жеке ғылым саласына айналуының ең басты себептерінің бірі Орхон, Селенга, Енисей, Талас, т.б. өзендер алқаптарынан сан алуан тасқа шекілген (руникалық) жазулар, мүсін тастар мен арнайы жасалған жазба ескерткіштердің бірінен кейін бірі табылып, олардың сыры ашылып, құпиясы айқындала бастауына байланысты болды. Осыған орай Орхон-Енисей-талас тас жазулары оқылып, ірілі-ұсақты көптеген түркі тайпалары мен ұлыстарының тарихы айқындалып, мәдени мұра зерттеле бастады. Түркітанушы қазақ ғалымдары қатарында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Р.Әміров, Ә.Құрышжанов, т.б. зерттеушілерді атауға болады.

Академик Ә.Қайдар қазақ тілін талдап-тануда түркітанушы-ғалымдар мен қазақ тілшілерінің еңбегін салыстыра отырып, іргелі зерттеу жұмысын жүргізді. Ғалым қазақ тілінің табиғатын іргелі әрі жүйелі зерттеу үшін әуелі түркітану мен алтайтану салаларын бір-бірінен ажыратпай, тұтас зерттеу керектігін алға тартады. Ә.Туғанбайұлының тұжырымдауынша, лингвистикада бұл екі саланың тамыры астарлас болып келгенімен, түп-төркіні мен өзара алыс-жақындығы толық айқындала қоймаған. Ғалым аталған салаларды салыстырмалы зерттеу арқылы түркі тілдерінің табиғатын тереңірек білуге, оларға ортақ, ұқсас заңдылықтарды зерделеуге болатындығын көрсетеді. Соның нәтижесінде сөз тұлғаларына этимологиялық талдау жасауға жол ашылатындығын айғақтайды. Осы мақсаттарға орай, академик бұл салалардағы зерттеулерін үш топқа бөліп қарастырады:

- 1) ғылыми-теориялық және тарихи тұрғыдан жүйелеп зерттеу;
- 2) тілдерлік ортақ құбылыстарды айқындау;
- 3) алтай тобына енетін жапон, моңғол, корей, тұңғыс-манжұр тілдерінің түркі тобындағы тілдермен тектік (генеологиялық), тарихи жақындығы мен қарым-қатынасын айқындау мәселелері [1].

Ғалым: «Түркітану ғылымының ұзақ тарихы бар. Ол бүгін өзінің сол даму тарихындағы жаңа бір кезеңін басынан кешіріп отырған сияқты. Ғасырлар бойы қалыптасқан, өз дәстүрі, өзіндік үрдісі бар отандық түркітану ғылымының «жаңа бір тарихи даму кезеңі басталды» дегенде біз жаңа

ғасырдың басында осы ғылымның дүниеге келіп, қалыптасып, дамыған отаны – (бұрынғы Ресейдің) Советтер Одағының объективті себептерге байланысты күйреуінен кейінгі өмірімізде жүз беріп отырған зор тарихи, саяси-әлеуметтік өзгерістерді айтып отырмыз. Бұл өзгерістер отандық түркітану ғылымына да өз әсерін тигізбей қойған жоқ» - деген пікірді ұстана отырып, түркітанудың тарихи жаңа кезеңіне жұртшылықтың назарын аударуға тырысқан.

Ғалым түркі тілдерінің жіктелісін құрастыруда, топтастыруда, олардың туыстық қатынастарын анықтауда, зерттеуде салыстырмалы-тарихи тәсілді қолданады. Бұл тәсілдің түркі тілдеріне қатысты қолданылуы ең алдымен, генеологиялық не тарихи туыстығы бар тілдердің материалдары негізінде салыстырыла отырып, туыстық тегі бар, бірақ әртүрлі жолмен дамыған, заңды түрде өзгерген ұқсастықты қарастырумен ерекшеленеді. Алайда, бұл тәсілді бір тілден екінші тілге енген көнерген кірме сөздермен шатастыруға болмайтындығы, салыстырмалы-тарихи тәсілмен зерттеуге қойылатын талаптар хақында «Түркітануға кіріспе» еңбегінің 2-тарауында егжей-тегжейлі баяндалады [2].

Алғаш рет 1985 жылы баспадан шыққан Ә.Қайдар мен М.Оразовтың «Түркітануға кіріспе» еңбегі түркі тілдерінің зерттелу тарихынан, олардың топтастырылу, жіктелу принциптері жайынан мәлімет беріп, түркі тілінің өзіндік ерекшеліктері мен олардың алыс-жақындығын сипаттайтын жоғары оқу орындары мен зерттеушілерге арналған оқу құралы болып табылады. Ғалымдар әлемдік тіл біліміндегі өзекті мәселелер мен түркі тілдерінің классификациясына сәйкес еңбекті 1992, 2004 жылдары қайта өңдеп, толықтырған.

Қазақ және түркі тілдерімен қатар, жапон, корей, моңғол тілдерінің туыстығынан пайда болған «алтайтану» саласын зерделей түсу мақсатымен академик Ә.Қайдардың жетекшілігімен шәкірттері Базылхан Бұхатұлы қазақ, моңғол тілдерінің, Эрколь Әзербайев қазақ және басқа түркі тілдері мен жапон, тұңғыс-манжур тілдерінің, Чу Мин Хон қазақ және корей тілдері қарым-қатынастарына бағышталған арнайы зерттеулер қорғаған [3].

Қорыта келгенде, Ә.Т.Қайдар – қазақ тіл білімімен қатар, жалпы түркітану ғылымының, соның ішінде ұйғыртану, алтайтану, қыпшақтану салаларының да жаңаша бағытта қарастырылып, зерделенуіне жол ашқан, өзін қазақ, ұйғыр және түркі тілдерінің білгірі ретінде танытқан маман.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б. Т IV.

2 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 512 б. Т III.

3 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылымы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.

ӘОЖ 811.512.122

Оразбекова А.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН МЕҢГЕРУІНДЕГІ НЕГІЗГІ ҚАТЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада білім алушылардың қазақ тілінің грамматикасын меңгеруіндегі негізгі қателіктері қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, грамматика, ресурстар, типтік қателіктер

Қазақ тілінің грамматикасын меңгеру, әсіресе оны екінші немесе шет тілі ретінде үйренетіндер үшін белгілі бір қиындықтармен байланысты. Білім алушылар жіберетін негізгі қателіктерді келесідей жіктеуге болады:

- Қазақ тілінде көптеген жағдайлар бар (жеті негізгі және бірнеше қосымша), оларды қолдану ережелерін түсіну қиын болуы мүмкін. Оқушылар көбінесе істердің аяқталуын шатастырады, әсіресе күрделі сөйлемдерде әртүрлі тақырыптар мен нысандармен.

- Қазақ тіліндегі етістіктердің формалары шаққа, көңіл-күйге және дауысқа байланысты өзгереді. Шетелдік студенттер көбінесе етістіктің тұрақты жалғауларын қолдануда қателіктер жібереді.

- Зат есімдерді сын есімдермен үйлестіру. Қазақ тілінде сын есімдер саны жағдайы бойынша зат есімдермен келісілуі керек. Қателер көбінесе осы аспектілерді үйлестіруге тырысқанда пайда болады, әсіресе жаңадан бастаушыларда бұл қателіктер кеңінен таралған.

- Қазақ тілі сөздердің мағынасын өзгерту үшін түрлі жалғаулар мен жұрнақтарды пайдаланады. Бұл элементтерді дұрыс пайдаланбау немесе жіберіп алу мәлімдеменің мағынасын айтарлықтай өзгертуі мүмкін.

- Айтылуы және емлесі. Фонетикалық жазуына қарамастан, қазақ тілінде тек өзіне ғана тән дыбыстар бар, бұл сөздердің айтылуы мен жазылуында қателіктерге әкелуі мүмкін.

- Сұраулы және теріс сөйлемдерді құру. Оқушылар кейде сұрақ-жауап және теріс құрылымдарды дұрыс қалыптастыруда қиындықтарға тап болады, бұл сөз тәртібінің ерекшеліктерімен және нақты бөлшектерді қолданумен байланысты.

Сын есімдерді салыстыру дәрежесін қолдану: сын есімдердің салыстырмалы және үстемдік дәрежесін қалыптастыру кезінде қателіктер туындауы мүмкін, әсіресе қосымша сөздерді қолдану немесе сөз түбірін өзгерту қажет болғанда.

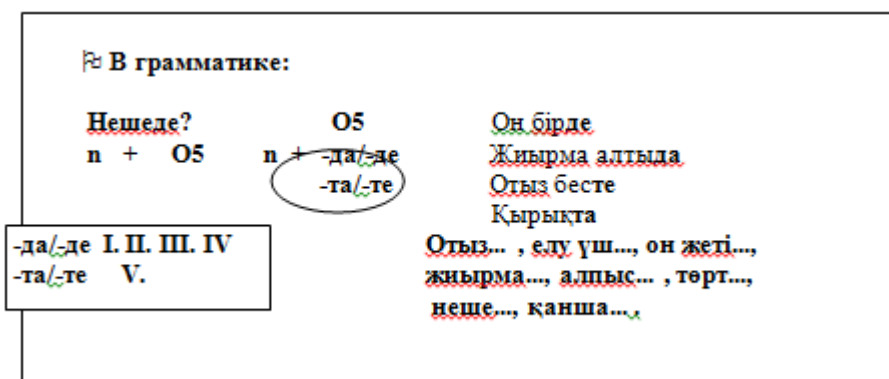
Осы қиындықтарды жеңу үшін практикалық грамматика сабақтарына, жүйелі қайталануларға және жаттығуларға назар аударып, грамматикалық кестелер мен анықтамалық материалдар сияқты қосымша ресурстарды пайдалану ұсынылады. Бұл оқушыларға қазақ тілінің грамматикалық

құрылымдарын жақсы меңгеруге және типтік қателіктерден аулақ болуға көмектеседі.

Грамматикалық материалды берудің портативтілігі осы принципке сәйкес келеді. Бұл қазақ тілін меңгерудің жаңа әдісі. Кез-келген шет тілін үйрену кезінде оның сөздік қорын игеру өте қиын емес екенін байқауға болады. Бірақ шет тілін үйренушілер үшін ең маңызды қиындық-зерттелетін тілдің айтылатын және мағыналы жақтарын игеру. Тіл құрылымының негізгі принциптерін түсіну тілдің дамуына ықпал етеді [1]. Егер тілді меңгеруші бірінші күннен бастап өзі үйреніп жатқан тілдің грамматикалық жүйесінің жұмыс істеу принципін түсіне алса, болашақта бұл оған тілді оңай меңгеруге көмектеседі. Қазақ сөйлемдерінің құрылымын модельдеу және оларды игерудің алгоритмдік әдісі алғашқы сәттен бастап қазақ тілі грамматикасының жұмыс істеп тұрған қағидаттарымен таныстырады және оларды дұрыс және сауатты пайдалануға үйретеді.

Тілді құрайтын элементтердің арақатынасын зерттеудің негізін қалаушы - Швед тілтанушысы Ф. де Соссюр (1857-1913). Ол тілдің барлық элементтері бір-бірімен тығыз байланыста болатын және әр элементтің мәні басқа элементтердің мәндеріне байланысты болатын күрделі жүйе екендігі туралы жазады [2].

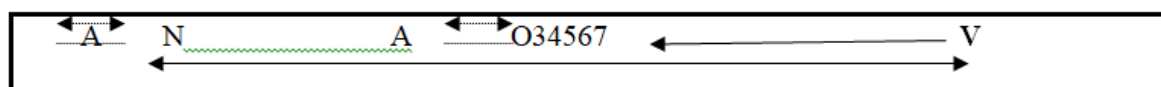
Тілдік құбылыстарға дәйекті үндеу тіл жүйесінің күрделі байланыстарының кең және нақты ашылуына ықпал етеді. Біз тілдің күрделі құрылым екенін түсінеміз. Тілдің барлық бірліктері біртұтас қатынаста болатындығын бәріміз білеміз, олардың компоненттері жанасып, тығыз байланыста болады, сондықтан берілген жүйенің бір элементінің жоғалуы немесе өзгеруі басқа элементтерге әсер етуі мүмкін. Тіл - қатаң иерархиялық жүйе. Француз ғалымы Л.Теньердің Хомский және құрылымдық синтаксисі, сондай-ақ сөйлем құрылымын ресімдеу бағытында құрастырылған қазақстандық зерттеуші Ж.А.Нұршайхованың орыс тілінің алгоритмдік синтаксисінің теориясы, біз қазақ тілін қарқынды оқыту курсына қазақ тілінің қарапайым сөйлемдерінің виртуалды модельдерін қолдандық [3, 4, 5]. Мұнда барлық грамматикалық материалдар шартты белгілердің көмегімен ұсынылады: N-сұрақтарға жауап беретін жеке синтаксема кім? не?, сөйлем ішінде-сөйлемнің тақырыбы; V-әрекетті білдіретін предикат, O-сөйлем объектісі, қазақ тілінің 7 жағдайына қатысты 7 объект ұсынылады O34567, а-сөйлемдегі Анықтама және т.б. төменде объектіні енгізу нысаны (1-сурет) берілген, мұнда ниет: кімге қанша жаста екенін айту.

Сурет 1 – Бесінші нысанды енгізу (A5-иә/-де, -та/-те)

Грамматикалық форманы ұсынғаннан кейін сөйлеу моделі ұсынылады, сәйкесінше жаттығулар орындалады.

2-суретте қазақ тілінің қарапайым сөйлемінің үлгісі берілген. Берілген кестедегі екі бағыттағы түзу сызық субъект пен предикат арасындағы келісілген байланысты көрсетеді, объект пен предикат арасындағы бір бағыттың түзу сызығы предикат пен объектінің басқару байланысын көрсетеді, ал анықтама мен субъект/объект арасындағы бір бағыттың үзік сызығы және нүктелі сызық екі бағытта анықтама мен субъектінің, анықтаманың және объектінің іргелес және байланыстырылған байланысын көрсетеді [6].

Сурет 2 – Қазақ тілінің жай сөйлем құрылымының моделі

1. Әлеуметтік-мәдени компонент. Таңдалған материалмен бірге білім алушының назарына шетелдік студенттерге танысу үшін ұсынылған қазақ халқының өмірінің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері туралы ақпарат ұсынылады.

2. Мәтіндер. Курстың қысқа мерзімге және қарым-қатынастың қарапайым түріне арналғандығына байланысты тек мәтіндер тұрмыстық, әлеуметтік, оқу-өндірістік тақырыптарға ауыстырылды. Мәтіндер сабақтың ситуациялық тақырыптарына сәйкес қайта қаралды.

3. Жаттығу. Оқу материалын белсенді игеру үшін және оқу сапасы мен деңгейін бақылау мақсатында оқу құралында жаттығулар жиынтығы ұсынылған. Бұл жаттығулардың негізгі міндеті-жаттығу және бақылау (аспектілік және кешенді, рецептивті және өнімді). Жаттығулар әртүрлі сипатқа ие. Оларды диалогтық және монологтық деп бөлуге болады. Орындау түрлеріне сәйкес жаттығулар ауызша, жазбаша, бір тілді немесе екі тілді, ауызша (оқу құралында сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін көрнекі суреттер көп мөлшерде берілген), аудиторияда немесе үйде, өз бетінше немесе ұжымдық түрде орындалатын жаттығуларға бөлінеді. Жаттығулар тілдік және сөйлеу жаттығуларына бөлінеді. Тілдік жаттығулар фонетикалық, лексикалық,

грамматикалық дағдыларды қалыптастыру үшін беріледі. Осы топқа кіретін жаттығулардың ішінде еліктеу, сахналау, кілт мағынасы бар жаттығулар, трансформация, сөйлемдерді кеңейту, қысқарту жаттығулары, эллипстің орнына сөздерді енгізу, сөйлемдер құрастыру және т.б. ұсынылатын жаттығулар сияқты жаттығулар түрлері ұсынылған. сөйлеу жаттығуларынан сұрақ-жауап, репликалық жаттығулар, жаттығулар, сөйлеу жаттығулары ұсынылған. мәтіннің мазмұнын айту, ситуациялық сөйлемдерді, сипаттаманы, пікірталасты, ауызша сөйлесуді қолдану ұсынылады. Бұл ұсыныстар сөйлеу құзыреттілігін дамыту және жетілдіру үшін берілген.

4. Сөздік. Оқу құралында 10 сабақ қамтылған, әр сабақтың соңында әліпбилік тәртіпте қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқалары берілген, онда жаңа сөздер ұсынылған.

5. Көрнекілік. Оқу құралында қазақ тілінің оқу құралдарында бұрын пайдаланылмаған суреттер, графикалық сызбалар, тілдік материалды меңгеруді жеңілдететін кестелер ұсынылған, сонымен қатар оқу құралында кәріптердің әртүрлі нұсқалары ұтымды пайдаланылған.

6. Ниет сериясы. Әр сабақтың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ниеттер ұсынылады. Мысалы: кімнен қанша жаста екенін қалай сұрауға болады; қай жерде оқитыныңызды қалай айтуға болады және т.б. сонымен қатар, оқу құралының соңында ниет шеңберінің тізімі және сөйлем модельдерінің тізімі берілген.

7. Бақылау. Өз бетінше тексеру, сондай-ақ оқытушының қазақ тілінде қарым-қатынас кезінде меңгерген курс материалдарын, дағдылары мен дағдыларын меңгеру деңгейін айқындау мақсатында коммуникативтік құзыреттілік деңгейін тексеру мақсатында ситуациялық міндеттер берілді («қазақша сөйлесейік» айдары).

Осылайша, бүгінгі таңда шетелдік студенттерді оқытуда қолданылатын қарқынды курстардың көп бөлігі арнайы таңдалған оқу материалдары бойынша және жеке тұлғалардың психологиялық резервтерін барынша белсендіретін техникалық құралдардың көмегімен және қысқа уақыт ішінде тілді оқытатын суггестопедиялық (*suggestum* – үміт, сендіру) әдістермен құрастырылған.

Қазақ тілін үйрену өте күрделі және ұзақ процесс болуы мүмкін. Өкінішке орай, көптеген студенттер өздерінің ілгерілеуін бәсеңдететін немесе тіпті тоқтататын қателіктер жібереді.

Қазақ тілі оқушыларының жиі жіберетін қателіктерінің бірі - сөздердің дұрыс айтылмауы. Бұл қатені болдырмау үшін әр әріп пен дыбысты дұрыс айтуды үйрену керек, сонымен қатар сөздердің екпініне назар аудару керек. Ана тілінде сөйлейтіндерді тыңдауға уақыт бөлу және сөздерді айтуға машықтану, сондай-ақ өзіңізді аудиоға жазу және тыңдау маңызды.

Грамматика қазақ тілін үйренудегі маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Грамматикадағы қателіктер шет тілін түсінуді айтарлықтай қиындатуы мүмкін. Бұл қатені болдырмау үшін грамматикалық ережелерге ерекше назар аударып, оларды үнемі жазу және ауызша сөйлеу арқылы

жаттықтыру ұсынылады. Грамматиканы үйрену үшін әртүрлі оқулықтарды, материалдар мен ресурстарды пайдалану керек.

Қате сөздерді немесе сөз тіркестерін қолдану да қазақ тілін үйренуде жиі кездесетін қателік болып табылады. Бұл қатені болдырмау үшін сөздік қорыңызды кеңейтіп, контексте жаңа сөздерді қолдануға машықтанған жөн. Қазақ тілінде жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестеріне ерекше назар аудару керек.

Қазақ тілін үйренудің маңызды бөліктерінің бірі - тәжірибе. Көптеген оқушылар жеткілікті тәжірибе бермей қателеседі, бұл олардың ілгерілеуін бәсеңдетуі мүмкін. Бұл қатені болдырмау үшін тілді жазуда және ауызша сөйлеуде үнемі қолдану қажет. Тіл клубтарына немесе топтарға қатысуға, ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесуге және біздің LinGo play қолданбасы және онлайн курстар сияқты тіл үйрену үшін әртүрлі ресурстарды пайдалануға болады.

Қазақ тілін үйрену өте қиын және уақытты қажет ететін процесс болуы мүмкін және көптеген оқушылар алға жылжу барысында мотивациясын жоғалтады. Мотивацияның болмауы оқушының жаттығуды тоқтатуына және оның ілгерілеуін бәсеңдететін қателіктер жіберуіне әкелуі мүмкін. Бұл қатені болдырмау үшін шетелге саяхаттау немесе шетелдік еңбек нарығында жұмыс іздеу сияқты тіл үйренуге нақты мақсаттар мен мотиваторлар белгіленуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мулдашева А.Б. Психологические особенности этнокультурной маргинальности // Социально-психологические исследования межнациональных отношений. М., 1993. С. 219-231.

2 Berry J.W. et al. Cross-cultural psychology: Research and applications. Cambridge, etc.: Cambr. Univ. Press, 1992.

3 Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations // Cultures in contact. Oxford, etc.: Pergamon Press, 1982. P. 5-44.

4 Bourhis R.Y. Language in ethnic interaction: A social psychological approach // Language and ethnic relations. Oxford, etc.: Pergamon Press, 1979. P. 117-141.

5 Clement R., Noels K.A. Towards a situated approach to ethnolinguistic identity: the effects of statue on individuals and groups // J. of Language and Soc. Psychol. 1992. V. 11. P. 203-227.

6 Edwards J. R. Ethnic identity and bilingual education // Language, ethnicity and intergroup relations. L.: Acad. Press, 1977. P. 215-241.

ӘОЖ 811.512.122

Оразбекова А.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН ИГЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілінің грамматикалық құрылымдарын игерудің теориялық негіздері қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, қазақ тілі, грамматика, жалғау, жұрнақ

Қазақ тілі - ұзақ тарихы бар және кең таралған түркі тілдерінің бірі. Бұл тіл ерекше әрі үйренуге қызықты, өйткені ол түркі, араб және орыс мәдениеті сияқты әртүрлі дәстүрлердің элементтерін біріктіреді.

Қазақ тілі өзінің типологиясы мен морфологиялық құрылымы бойынша агглютинативті тілдер тобына жатады. Сондықтан ондағы жаңа сөздер түбірге немесе сөздің негізіне; грамматикалық жұрнақтардың және жалғаулардың негізіне дәйекті қосылу арқылы қалыптасады.

Бағыныңқы сыңары зат есімнен болған етістікті сөз тіркестерінің құрылымы турасында сөз еткенде, зат есімді етістікті сөз тіркестерінің құрамында зат есімдер көп жағдайда септік жалғаулары негізінде байланысып келеді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септікті етістік сөз тіркестері шығыс септікті сөз тіркестерінің қызметі атқарғандығы туралы М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» [1, 82 б.] еңбегінде көрсетеді. Сол семантикада қолданылған: қары оқұз балдұқа қорқмас /Қашқари/ қәрі өгіз балтадан қорықты, Ол аны ашқа тыды (Қашқари) – Ол оны астан тыйды. Ал қазіргі қазақ тілінде «қорық», «тый», етістіктері негізінен шығыс жалғауындағы сөзді меңгереді. Дегенмен, осы етістіктің жетегінде кейде барыс жалғаулы сөздер де кездесіп отырады: «айқайлағанға қорықпа – айқайлағаннан қорықпа», «алысқа көз сал – алыстан көз сал», «оған абай бол – одан абай бол» т.б. осы сияқты бірсыпыра етістіктердің бойындағы параллельділік «көне қасиеттердің» қалдығы екендігін өз кезінде профессор Ә.Аблақов «Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері» атты еңбектерінде нақты көрсетеді [2, 29 б.].

Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғаулары арқылы қалыптасқан сөз тіркестері өздерінің тамырын тым әріден бастайды. Алайда, бұлар тілдің дамуы барысында құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да талай өзгеріске түскен. Оны мынадан аңғаруға болады:

1. Қазіргі қазақ тілінде барыс септігінің -қа/ -ке, -ға, -ге/ жалғауы тәуелдік жалғауынан соң жалғанбайтын болса, ал Орхон-Енисей, әсіресе, Енисей ескерткіштерінде тәуелдік жалғауынан соң да жалғанатындығы кездеседі. Бұл тілдің даму барысында белгілі бір жүйеге түскендігін көрсетеді.

2. Барыс жалғаулы сөз тіркестері табиғатында қимыл-әрекеттің бағытын кімге, неге бағытталғандығын білдіреді. Әйтсе де, ескерткіштер тіліне назар

салсақ, барыс жалғаулы сөз тіркестері өз қызметінен тыс жатыс және шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің қызметін атқарған және қимыл-әрекеттің болған орнын, мезгілін, басталар жерін, себебін білдірген.

Алайда, тілдің даму барысында барыс жалғаулы сөз тіркесі өзіне тән төл мағынасын атқарумен шектеледі. Мұның себебін біз септік жалғауларының іштей саралануы барысында қимыл-әрекеттің орнын, мезгілін білдіру жатыс септігінің, ал қимыл-әрекеттің басталар орны мен себебін білдіру шығыс септігінің әсерінің нәтижесі екендігін дәлелдейді.

3. Ерте уақытта барыс жалғаулы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің бағытын, кімге, неге бағытталғандығын білдірсе, кейіннен тілдің дамуы барысында осы көрсетілген мағыналардың негізінде мұндай тіркестер қимыл-әрекеттің мақсатын, себебін, мезгілін т.б. білдіретіндей болып қалыптасты.

4. Күрделенген сөз тіркестері құрамдарынан шылаулардың түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қалыптасуына ықпал жасайды [3, 38 б.]. Мысалы: алғандығы туралы куәлік беру – алғандығына куәлік беру, ренжітпейтіндігі туралы ант беру – ренжітпейтіндігіне ант беру, оқу үшін бару – оқуға бару, көру үшін келу – көруге келу т.б. Кейде осы типтес сөз тіркестері құрамдарынан тек шылаулар ғана емес, қимыл есімдер мен шылаулардың бірлескен тобы түсіп қалып, барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасады. Мысалы, қонақ болу үшін барды – қонаққа барды, кино көру үшін барды – киноға барды т.б.

5. Қарсылық мәнді құрмалас сөйлемдер құрамынан сөздердің түсіп қалып ықшамдалуы да барыс жалғаулы сөз тіркестері қалыптасуының бір жолы. Мысалы: үйіне шақырып еді, бірақ біздер бармадық; үйіне шақырғанымен, біздер бармадық; біздер бармадық; шақырғанмен бармадық; шақырғанға бармадық т.б.

6. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңейіп, жетіле түсуі басыңқы сыңарлар мен бағыныңқы сыңарлардың мағыналық жағынан дамуына, қосымша жаңа мағыналарға ие болуына тікелей байланысты. Мәселен, түс деген етістікті алатын болсақ, бұл өзінің төл мағынасы жағынан барыс және шығыс жалғаулы сөздерді меңгереді (төменге қару, аттан түс). Алайда, түс етістігі мағынасы жағынан орайлас жатқан сөздермен тіркесіп, жаңа қосымша мағынаға ие болады. Соған орай бұл етістік барыс жалғаулы сөз тіркестерінің өзге түрлерін құрайды. Мысалы; суға түсу, институтқа түсу, оқуға түсу, сабаңа түс – сабаға түсу, киноға түсу, клипке түсу, фотоға түсу, т.б.

7. Барыс жалғаулы сөз тіркестерінің қолданылу шеңберінің кеңеюіне белгілі дәрежеде орыс тілінің, шет тілдердің ықпалы да әсер бар екендігін дәлелдейді [4, 49 б.]. Мысалы: емтиханға дайындалу, фирмаға кіру, партияға мүше болу, интернетке кіру, компьютерге қарау, сайтқа енгізу т.б. Түркі тілдерінің бірі қазақ тілінде табыс септікті сөз тіркестері жалғаулы түрде де, жалғаусыз түрінде де қолданыла береді. Осы мәселеге назар аударған кейбір ғалымдар табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрінен бұрын қалыптасқан. Бұл пікірді толығынан қуаттауға болады, өйткені,

біріншіден, тым ертедегі дәуірде сөздерді өзара байланысқа түсіретін қосымшалар (септік жалғаулары) жоқ кезде олар бірімен-бірі мағыналық жақындықтарына қарай іргелес тұрып байланысқан. Демек, тура мәніндегі жалпы есімдер сабақты етістіктер мен мағыналық жағынан байланыста, органикалық бірлікте тұратындықтан қосымшасыз, іргелес тұрып байланысып, объектілік қатынастағы сөз тіркестерін құраған болса, екіншіден, ертедегі Орхон Енисей ескерткіштер тілінде табыс септікті сөз тіркестерінің жалғаусыз түрі жалғаулы түрі мен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетіндігі байқалады. Мысалы: Үч отуз балық сыды (Т., 19) – Олар отыз үш қаланы қиратты. Қырық йыл ел тұтдым бодун башладым (Е., 45, 4) – Қырық жыл ел билеп, халық басқардым. Иеті беріөлтүдүм (Е., 33) – Мен жеті қасқыр өлтірдім т.б [4, 28-31 бб.]. Қазақ тілінде табыс септігінің -ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті және тәуелдік жағынан соң жалғанатын -н жалғаулары бар.

Қазақ тілінде қалыптасқан -н тұлғалы сөз тіркестерінің моделі өзінің негізін ертедегі ескерткіштер тілінен бастайды. Сөздердің тіркесу қабілетінің артуы, біріншіден, тілдің ішкі даму мүмкіншіліктеріне негізделсе, екіншіден, өзге тілдердің, әсіресе, орыс тілінің ықпал, әсеріне негізделеді. Себебі тілдік құрамдағы қолданыста жүрген сөздеріміз кірме сөздермен толығып отырады. Демек, сөздердің мағыналық жағынан дамып жетілуі, жаңа сөздердің пайда болуы, сөйлемнің ықшамдала қолданылуы т.б. жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына негіз болады. Тілдің даму барысында тұйық етістік алдынан табыс жалғаулы сөздерді тіркестіре отырып, табыс жалғаулы сөз тіркестерін қалыптастырады. Мысалы, қаланы көгалдандыру, аланды безендіру, шөл даланы суландыру т.б. Сондай-ақ Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым (Абай. Он жетінші қарасөзі). Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады (Абай. Он тоғызыншы қарасөзі). Көлемдік қатынасты білдіретін етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқыкомпоненті қызметінде жатыс септігіндегі сөздер қолданылады. V-VII ғасыр көне жазбалар тілінде жатыс септігі жалғаулы етістік сөз тіркестері мағыналық жағынан да, морфологиялық құрамы жағынан да саралаған топ ретінде көрінеді.

Ал қазіргі кезеңде жатыс септігінің мезгілдік және мекендік мағыналары кейін сараланған, кейін қалыптасқан, көмекші есімдер де көне түркі дәуіріндегі біренсаран тіркестерде болмаса, айқын лексика-грамматикалық топ ретінде көріне қоймайды. Жаңа пайда болған грамматикалық семантика, белгілі бір негіздің, бұрын бар семантиканың дамуының нәтижесінен пайда болады. Мәселен: Аязда жүруге болмайды, бейуақытта ұйықтауға болмайды тіркестеріндегі аязда, бейуақытта сөздерінің мезгілдік мағынасы солай болған. Алдымен олар мезгілдік ұғымды білдіретін жатыс септігіндегі сөзді анықтап, сол арқылы күрделі етістік сөз тіркесі құрамына енген, келе-келе сол өздері анықтайтын сөздердің орнына жүру арқылы солардың грамматикалық мағынасын да, синтаксистік қызметін де қабылдаған. Шығыс септігінің қалыптасуы тарихы жайында түркі тілінде әр түрлі көзқарастар бар. Алайда, шығыс септігін жатыс септігінің негізінде қалыптасты дейтін пікір басым.

Г.Рамстедтің пікірі бойынша, оғузда сөзі жатыс және шығыс септігінің мағынасын берді [5, 43 б.]. Ал Қ.Жұбановтың пікірінде: «Мұнда шығыс септігінің жатыс септік мағынасынан ажырату үшін, оғузда сөзіне йан формасы» деп қараудан екендігін айтады [5, 43 б.]. Зерттеуші М.Томанов «Основные вопросы исторической морфологии казахского языка» атты еңбегінде: «ертедегі ескерткіштер тіліндегі берідениен, өндениен, йырдантайан тәрізді сөздер құрамынан -йан тұлғасын қоспай-ақ -дан аффиксін айқын байқауға болады» [5, 65 б.], – дейді. Ал ғалым Б.А.Серебренников «О некоторых проблемах исторической морфологии тюрских языков» деген еңбегінде: -дан жалғауын жатыс септігінің -да аффиксі негізінде қалыптасты, -дан құрамындағы -да тұлғасы мекен мағынасын білдіреді де, ал -н тұлғасы бағыт мағынасын білдіреді, – деп өз топшылауын білдіреді. А.М.Шербактың пікірі бойынша, шығыс септігінің -дан жалғауы – жатыс септігінің негізінде қалыптасқан кейінгі көрсеткіш емес, тым әріден келе жатқан көне аффикс. Ертедегі ескерткіштер тіліндегі жатыс септігінің шығыс септігінің мағынасында қолданылуы -дан тұлғасынан -н элементінің түсіп қалуымен байланысты. Өйткені қазіргі түркі тілдерінде жатыс септігімен шығыс септігінің мағыналық жағынан тең келіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы кездеспейтін құбылыс және барлық түркі тілдерінде шығыс септігі фонетикалық ерекшеліктерін ескермегенде бір ғана тұлғада қолданылады деген ой айтады. Профессор Ә.Аблақов: «Шығыс жалғаулы сөз тіркестері» еңбегінде осы мәселелер туралы сөз қозғай келіп, шығыс септігінің қалыптасу тарихы жайында мәселе осы күнге дейін шешімін тапқан емес, – деген ойды ескертіп отырады [1, 75 б.].

Бүгінгі күні де шығыс жалғаулы сөздер сөз тіркестерінің құрамында өте жиі қолданылады. Етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер мынадай қатынастарда жұмсалады: бірінші объектілік, яғни, толықтауыштық және екіншісі пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі. Объективтік мәндегі шығыс септікті зат есімдер етістікті тіркестің бағыныңқы қызметінде жиі қолданылады (Кесте 1):

Кесте 1 – Шығыс септікті зат есімдердің қолданылу мысалдары

Төртінші – ой кеселді <i>нәрселерден</i> қашық болу керек	Абайдың отыз бірінші қара сөзі
Адам <i>ата-анадан</i> туғанда есті болып тумайды	Абайдың он тоғызыншы қара сөзі
Жас күнімде ерінтіп, шала қалдым <i>ғылымнан</i>	Шәкәрім. «Ашу мен ынсап»

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі: Айдос сабақтан шығып, тіке үйге тартты. Ол ауылдан шыққалы жанына ертіп шыққандары өзіне жау болды (Ғ.Мүсірепов «Көк үйдегі көршілер»). –мен (-бен, -пен) тұлғалы синтаксистік құрылыс тек қазақ тіліне ғана тән. Қазақ тіліндегі мұндай синтаксистік

құрылыс қимыл-әрекетті білдіреді. Профессор С.Исаевтың зерттеу еңбектерінде көрсетілгендей, қазақ тіліндегі көмектес септік (-мен) жалғауының мағынасы – сол тәрізді өзге түркі тілдеріндегі біле шылауының мағынасы. Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде түркологияда құралдық септік деп аталып жүрген -н, (-ын, -ін, -ун, -үн) тұлғасы арқылы берілген. Ғалымның пікірінше, қазіргі тіл білімінде бұл тұлғаны құралдық септік дегеннен басқа пікір бар. Өйткені бұл қосымшалар жалғанып, құралдық мағынамен бірге қимылдың амалын, сынын, кейде бағытын мезгілін білдіріп, есім түбірге ғана емес, етістік түбірге де жалғанып жұмсалады. Ал көмектес жалғаулы сөз тіркестері сабақты және кейбір салт етістіктердің көмектес жалғаулы есімдерді меңгеруі арқылы жасалады. Бұл көмектес жалғаулы сөз тіркестері де объектілік және пысықтауыштық қатынастарда болады. Қазақ тіліндегі -мен, (-бен, -пен) тұлғалы сөз тіркестері қимыл-әрекеттің құралын, іске асу тәсілін және бірлескен әрекетті білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Аклаев А.Р. Язык в системе национальных ценностей и интересов // Духовная культура и этническое самосознание наций. Вып. 1. М., 1990. С. 12-38.

2 Аренов М.М., Калмыков С.К. Современная языковая ситуация в Казахстане // Социолог. иссл. 1995. № 12. С. 76-81.

3 Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы (Опыт, уроки и задачи этносоциологического изучения) // Расы и народы. Вып. 3. М., 1979. С. 9-31.

4 Дробижева Л.М. Этническое и историческое самосознание народов СССР на рубеже последнего десятилетия XX века (в конце 80-х - начале 90-х гг.) // Духовная культура и этническое самосознание. Вып. 2. М., 1991. С. 65-82.

5 Мулдашева А.Б. Психологические особенности этнокультурной маргинальности // Социально-психологические исследования межнациональных отношений. М., 1993. С. 219-231.

ӘОЖ 811.512.122`366

Сембі А., Айтмукашова А.А.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

КОНВЕРСИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа: Мақалада «конверсия» ұғымына анықтама беріліп, ғалымдардың конверсия тәсілдері туралы пікірлері қарастырылады. Сөз тудыру тәсілдері атап өтіліп, конверсиялық тәсілдердің субстантивтенуі,

адъективтену, адвербиалдану, прономиналдану түрлеріне шолу жасалады. Түркітанудағы конверсия туралы көзқарастар сипатталады.

Түйін сөздер: конверсия, лексика-семантикалық тәсіл, морфология, синтаксис, субстантивтену, адъективтену, адвербиалдану, прономиналдану.

Тіл білімінде сөздердің бір лексика-грамматикалық категориядан екінші бір лексика-грамматикалық категорияларға ауысулары «конверсия» (ағылшын тілінен алынған термин: *conversion* – айналу) деп аталады да, ол сөзжасамның бір жолы ретінде танылады. Конверсиялық тәсіл бойынша сөз тудыру, әсіресе, ағылшын тілінде кең қанат жайған. Конверсиялық тәсіл – ағылшын тілінің сөзжасам жүйесіндегі ең өнімді, актив тәсілдердің біріне жатады. Ағылшын ғалымы М.Бизе конверсиялық үдерістердің мынадай түрлері барлығын айрықша атап көрсетеді: 1) зат есім-етістік, 2) сын есім-етістік, 3) етістік-зат есім, 4) сын есім – зат есім, 5) зат есім- сын есім, 6) үстеу – сын есім, 7) үстеу- зат есім, 8) етістік-үстеу, 9) етістік-сын есім, 10) есімдік-етістік. Бұлай топтастыруына қарағанда, атауыш сөз таптарының барлығы да конверсия үдерісінен тыс тұрмайтынын, қайта олардың конверсиялық үдеріске белсене қатысатынын аңғарамыз [1].

Конверсиялық тәсіл бойынша сөз тудыру – лексикалық, морфологиялық және синтаксистік факторлардың жиынтығы болып табылады. Конверсия бойынша сөз тудыру ерекшеліктері мынадай: 1. Лексика-семантикалық тәсіл сөздердің қызметін өзгертіп, олардың басқа бір сөз табының мағынасын қабылдауынан және оның жаңа лексема ретінде сөздік құрамға енуімен ерекшеленеді. 2. Морфологиялық тәсілде жаңа сөз жасау сөздің түбіріне не негізіне сөз тудырушы қосымшалардың жалғануы арқылы жүзеге асады. 3. Синтаксистік тәсіл конверсияда сөздердің қызметінің өзгеруінен, сөздердің тұрақталған позициясынан басқа қызметте жиі қолданыстарынан табылады.

Түркітануда конверсия жайында үш түрлі көзқарас қалыптасқан. Оның бірі - белгілі түркітанушы Э.В.Севортянның пікірі. Э.В.Севортян конверсияның қазіргі түркі тілдерінде ағылшын тіліндегідей сөз тудырушы рөлі жоқ екендігін айта келіп, оны түркі тілдерінің көне дәуірінде болған синкретизмнің лексика-морфологиялық көрінісі деп қарайды. Ал бұл пікірмен көп ғалымдар келісе бермейді. М.Д. Степановтың пікірінше, конверсия сөз тудырудың арнаулы бір жолы емес, ол тек грамматикалық құбылыс болып табылады.

Конверсиялық тәсіл жайындағы түркітанудағы екінші көзқарас, ол – сөздердің функционалдық қызметімен ұштасып жатады. Түркітанушылардың басым көпшілігі конверсияны сөздердің өзінің негізгі қызметінен басқа сөз таптарының қызметінде «уақытша қолданылуы» деп түсіндіреді де, оны сөзжасамға еш қатысы жоқ, таза функционалдық құбылыс деп есептейді. Түркітануда сөз таптарының сөйлем құрамында бір-бірінің орнына «уақытша ауысуы» әр кезде жарық көрген А.Г.Гулямовтың (1955ж.), А.Н.Кононовтың (1956ж.) т.б ғалымдардың еңбектерінде сөз болады. Түркітануда конверсиялық тәсіл жайында қалыптасқан үшінші көзқарасты қолдаушылар

конверсияның да түркі тілдеріне тән екендігін мойындай келіп, түркі тілдерінің грамматикалық жүйесінде де сөз таптарының бір-біріне ауысу үдерісі үздіксіз жүріп отыратындығын, оны сөз тудырудың лексика-грамматикалық тәсілдерінің ішінде өз ерекшелігімен бөлектенетін құбылыс деп түсіндіреді. Ондай пікірлерді, негізінен, Н.К. Дмитриев, А.А.Юлдашев т.б ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз [2].

Жалпы конверсиялық тәсілдің мынадай түрлері бар: субстантивтену, адъективтену және адвербиалдану, прономиналдану.

Субстантивтену үдерісі - өзге сөз таптарының зат есімдер тобына ауысуын білдіретін конверсиялық үдеріс. Қазіргі қазақ тілінде басқа сөз таптарының зат есімдер қатарына ауысуы, сөйтіп, зат есім мәнінде қолданылуы кең тараған құбылыс. Сөз таптарының ішінде субстантивация үдерісіне ұшырамайтыны кемде-кем. Бұл орайда, әсіресе, сын есім, сан есім, етістіктің қимыл есімі, есімше категорияларының жиі субстантивтенетіні ерекше көзге түседі. Мысалы, көтерме, түстік, ауру, науқас, сырқат, ыстық, шала, туысқан, жасаған, жанар, қайнар, Төлеген (кісі есімі), көсеу, буаз, шалғы, қырат, дөңес және т.б.

Сөз таптарының субстантивтенуі екі түрлі болады. Оның біріншісі - уақытша субстантивтену. Басқа сөз таптарының уақытша субстантивтенуі, негізінен, стильге, контекске тән болып келеді. Синтаксистік қолданыс ыңғайына қарай өзге сөз таптары сөйлемде уақытша заттық мағына иеленеді. Өзге сөз таптарының субстантивтенуінің екінші түрі — толық субстантивтену. Толық субстантивтенудің барысында басқа категорияларға тән сөздер өздерінің сөз табынан біржола қол үзіп, зат есімдер қатарына түпкілікті ауысады да, оның құрамын жаңа лексемалармен толықтырады. Толық субстантивтенген сөздер сол тілде сөйлейтін халық үшін зат есім болып танылады да, жалпыхалықтық сипат алады.

Адъективтену – басқа сөз таптарының сын есімге ауысуын білдіретін лингвистикалық үдеріс. Бұл үдерістің нәтижесінде тілдегі сын есім категориясы өзге сөз таптарынан ауысып келген сөздермен толығып, өз ауқымын кеңейтіп отырады. Сондықтан да адъективтену тіл білімінде сын есімдердің қорлану, даму көздерінің бірі ретінде танылады.

Сын есімдердің о баста өз алдына бөлек, жеке сөз табы болып қалыптасуы осы адъективация тәсілімен тығыз байланысты. Себебі қазіргі тіліміздегі сын есімдердің өзегі болып табылатын «негізгі» немесе «байырғы» сын есімдердің барлығы әуел баста есім не етістік тобынан ауысып атрибутивтік мәнде орныққаны мәлім. Мысалы: көк, ақ, жас, бай, өзге, басқа, байтақ және т.б. сөздердің о баста сындық мағынада емес, заттық ұғымда қолданылып, кейіннен сын есімдер тобына ауысқандығы белгілі.

Пронаминалдану конверсияның ең өнімді үдерістерінің бірі болып табылады. Пронаминалдану өзге сөз таптарының есімдіктер тобына ауысуын білдіреді. Есімдіктердің сөз табы ретінде пайда болуы, қалыптасуы тілдегі үнем заңымен тікелей байланысты. Есімдіктер о баста адам баласының көптеген ұғымдарды тез әрі қысқа түрде жеткізу әрекеті барысында, сөздерді

үнемдеп пайдалану және оларды сөйлеу үдерісінде ықшамдап қолдану ниетінен келіп пайда болған сөздер.

Конверсиялық үдерістер, ең алдымен, тілдің синтаксистік жүйесіндегі өзімен ұқсас – сөйлем мүшелерінің бір-біріне ауысу құбылыстарымен өте тығыз байланыста болады. Тілдегі сөз таптары секілді, сөйлем мүшелері де сөйлемде жұмсалып ыңғайына қарай бір-бірінің орнына ауысып, қолданыла береді. Тілдің грамматикалық құрылымындағы үдерістерді екі түрге бөліп қарастыруға болады. Оның біріншісі – морфологиялық конверсия. Морфологиялық конверсияға сөз таптарының бір-біріне ауысуы жатады. Екінші түрі – синтаксистік конверсия. Синтаксистік конверсияға сөйлем мүшелерінің бір-бірінің орнына қолданылуы немесе ауысуы кіреді. Аталған бұл құбылыстар бір-бірімен тығыз байланысты [3].

Сонымен, қазақ тілінде сөз таптарының бір-біріне толық ауысуын барлық сөз таптарының құрамынан дерлік кездестіруге болады. Тілде жаңадан пайда болған сөз таптары «тыңнан» емес, тілде бұрыннан бар, ертеден келе жатқан сөз таптарының негізінде (базасында) жасалатындығы белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері. – Алматы: Арыс, баспасы, 2002. – 212 б.
- 2 Виноградов В.В.. Вопросы современного русского словообразования.// - Русский язык в школе. 1952. №2.
- 3 Юлдашев А.А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях. // Советская тюркология. 1970. -№1.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИИ

УДК 070.1(091)

Аргунова Т.В.

Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ НАВЫКА АНАЛИЗА ТЕКСТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСПЛОШНЫХ И КРЕОЛИЗИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация: В статье обобщаются результаты Исследования в действии, направленного на выявление возможности развития навыка анализа текста через использование несплошных и креолизованных текстов на уроках русского языка и литературы. По итогам проведенной работы даются некоторые рекомендации по использованию несплошных и креолизованных текстов на уроках, приводятся примеры заданий.

Ключевые слова: несплошные тексты, креолизованные тексты, Исследование в действии, русский язык и литература.

Навык работы с информацией является ключевым навыком на сегодняшний день. А информацию современный человек получает в разном виде, но чаще всего это схемы, таблицы, графики, объявления, то есть несплошные тексты. Непосредственно навык работы с текстом и извлечение информации из него – это современные цели обучения языковых дисциплин в школе, но данный навык необходим и при обучении всем остальным предметам. Регулярное прохождение международного исследования PISA, где одним из проверяемых элементов является грамотность чтения, показывает стабильно невысокий результат по данному навыку, 53-54 место в мире до пандемии, 61 место – в 2022 году (386 баллов). Результаты учащихся НИШ по данному навыку выше, 490 баллов, но остаются на границе первой десятки, не позволяя войти в ТОП-стран, в отличие от результатов по математической и естественно-научной грамотности, по которым ученики НИШ стоят на одном уровне с лидирующими в рейтинге Сингапуром и Японией. Поэтому у многих учителей – словесников возникает вопрос: как развивать навыки работы с текстом, какие методики нужно использовать, учитывая особенности современных подростков и новые требования общества?

Современные школьники являются представителями поколения центениалов. Особенностью этого поколения психологи отмечают клиповость мышления. Центениалы не знают мир без интернета, они привыкли с рождения воспринимать терабайты информации одновременно: картинки, текст, звук, видео. Положительной стороной такого явления является многозадачность, когда при выполнении какой-либо задачи (бытовой или

учебной) подростки могут одновременно выполнять ряд действий: читать, вести переписку, слушать музыку. Еще одной положительной характеристикой является скорость реакции современного подростка. На выполнении какой-либо задачи они тратят минимальное время.

Отрицательной стороной становится неспособность долго концентрироваться на одной проблеме или решении одной задачи, клиповость мышления, когда мельтешение фрагментарной информации превращает мозг ребенка в калейдоскоп фактов.

Поэтому работа с текстами является для современных школьников большой проблемой, особенно с текстами художественной литературы. Психологи отмечают, что концентрация внимания подростков к 2012 году снизилась до 8 секунд. А значит, слушать или читать тексты большие тексты им сложно, а, следовательно, и неинтересно. В NIS-Programme предусмотрено усложнение объема прослушиваемых/ прочитываемых текстов из класса в класс. Но даже в 7-м классе время на прослушивание текста, в соответствии с целями обучения, начинается от 2-х минут. Следовательно, в процесс обучения учителю необходимо внедрять интерактив, информацию давать конкретно и кратко, чтобы подросткам было интересно, а главное понятно и доступно.

Начиная работу с учениками 7-ых классов, которые впервые приходят к нам в школу, мы обратили внимание на системную проблему – слабую сформированность навыков анализа и синтеза. Большинство учащихся демонстрируют хорошие навыки на уровне знания, понимания и применения, а в соответствии с NIS-Programme в суммативном оценивании по литературе и родному языку проверяются навыки высокого порядка, составляя 80% оценки.

Было проведено два цикла Action Research, которое было начато в 2022-2023 учебном году на 7 классе с русским языком обучения, и проводилось на уроках русского языка. В текущем учебном году эта работа было продолжена на уроках литературы. Главной целью исследования стало изучение эффективности использования несплошных и креолизованных текстов на уроках русского языка и литературы для развития навыка анализа текста у учащихся. Креолизованный текст – это текст, который состоит из двух разнородных частей: вербальной и невербальной. Видами креолизованных текстов являются афиши, комиксы, рекламные слоганы, плакаты. Классическим примером креолизованного текста можно считать «Маленького принца» А. де Сент-Экзюпери, где сочетание вербального текста и рисунков писателя составляют единое целое. Креолизованные тексты отличаются от вербальных тем, что в них визуальная подача материала имеет решающее значение для восприятия текста. А это делает данный вид текста привлекательным для подростков.

Для создания своего креолизованного текста, учащимся нужно выбрать главную информацию, а, значит, предварительно прочитать и проанализировать готовый текст, что развивает навыки высокого порядка. А

обдумывание способа подачи информации развивает навыки критического мышления. Умение переводить информацию сплошных текстов в несплошные и обратно является одной из целей обучения в NIS – Programme, что также можно реализовать через работу с креолизированными текстами. Ограничение в количестве и объеме текстовой информации заставляет учащихся анализировать используемую лексику, жестко отбирая фразы и отдельные слова, что развивает речевые умения.

В 2022-2023 учебном году на уроках русского языка при изучении раздела «Иностранные языки» учащимся 7-ых классов было предложено на 1 уроке при чтении текста «Рекомендации по изучению иностранного языка» выбрать из серии картинок подходящие по содержанию и разместить их в последовательности текста. При этом содержание картинок не явно выражало основную мысль текста, что требовало анализа содержания текста и рисунка. На 2 уроке раздела при работе с текстом «Топ-10 языков мира» учащиеся выбирали из текста ключевую фразу и подписывали под определенной страной. На 3 уроке, используя составленные креолизированные тексты, некоторым учащимся нужно было восстановить тексты предыдущих уроков. При этом часть класса снова получила тексты, уже известные учащимся. По итогам работы было проведено интервью учащихся, которые отметили, что «удобнее рассказывать по картинкам, так как там дана основная информация. А детали можно вспомнить самому». Учащиеся, оценивая работу друг друга, определили, что «Лучшее выступление было у Дж. и М., потому что они успели рассказать про большее число языков. Выдержали все критерии», а это как раз были те учащиеся, которые использовали креолизированный текст для ответа.

В ходе исследования были использованы следующие методы: наблюдение, интервью, анализ данных СОР. Наблюдение проводилось во время урока, акцентируя внимание на тех этапах урока, когда учащиеся работали с креолизированными текстами. Наблюдение показало, что учащиеся охотнее приступают к выполнению таких заданий, быстрее включаются в работу, активны на протяжении всего этапа. Интервью было проведено по итогам работы с данными видами текстов, после того, как все учащиеся получили возможность поработать с креолизированными текстами и смогли сравнить, с какими видами текстов им было интереснее работать, и в каком случае было проще восстановить полученную ранее информацию. Анализ проведенных СОР по теме «Иностранные языки» показал, что результаты по навыку «Чтение» выросли с 75% в I четверти до 80% во II. По итогам СОЧ результат улучшился с 60,8 % в I четверти до 75,2% во II четверти соответственно. По предмету «Русская литература» по навыку «Анализ и интерпретация» рост результатов во II четверти составил с 63,2% в СОР до 77,6% в СОЧ.

Для проведения исследования в этом учебном году были выбраны уроки литературы по теме: А.П.Чехов, рассказы. Если в прошлом учебном году работа строилась на предоставлении учащимся готовых схем и иллюстраций,

к которым нужно было подобрать соответствующие фрагменты текста, исправить ошибки или неточности в изображениях в соответствии с текстом, то в текущем учебном году акцент был сделан на самостоятельном создании несплошных текстов на основе предложенного сплошного текста – рассказа А.Чехова.

На 1 уроке, проведенном в рамках исследования, учащиеся выполняли тест по изученному ранее материалу с целью определения уровня усвоения знаний. Использование несплошного текста на данном этапе позволило учащимся не только проверить свои навыки, но и визуализировать ключевую информацию по теме. Работа с таблицей «Особенности рассказов Чехова» опиралась на анализ представленных данных, учащимся нужно было найти и убрать лишнюю информацию, оставляя только нужную. Итоговым заданием урока стала работа с эпизодами рассказа Чехов «Хамелеон», где каждой группе нужно было изобразить ключевую мысль отрывка в виде постера. Выбор формы несплошного текста для этого постера учащимися был сделан самостоятельно, в зависимости от их предпочтений. Получившиеся работы были представлены в виде схем, афиш и комиксов, то есть креолизованных текстов в чистом виде. Главным здесь являлось не качество выполненного рисунка, а та информация, которую учащиеся пытались отобразить.

На 2 уроке учащиеся работали с видео-спектаклем по данному рассказу. При просмотре нужно было обратить внимание на способы авторской характеристики персонажей и отличия в спектакле и тексте рассказа. Полученную информацию учащиеся оформляли в виде таблицы. Каждая группа смогла презентовать свою работу, определив и особенности речевой характеристики героев, и их внешний вид, и отношение автора.

При выполнении проверочной работы по данному разделу, учащиеся предварительно повторили материал, используя свои же постеры и таблицы, которые они выполнили/заполнили на предыдущих уроках. Результат суммативного оценивания за раздел – средний балл 7,8 из 10 возможных. По сравнению с результатом II четверти по данному навыку (3,2 балла из 5 максимальных), рост составил 14%, с 64% до 78%. В целом по итогам III четверти за навык «Анализ и оценка» средний балл получился 7,9, за СОЧ 18,8 из 25, качество знаний 96%. По итогам II четверть средний балл за этот навык был 7,04, за СОЧ 17,2, качество знаний было 91%. Данные наглядно показывают эффективность проведенной работы.

Опрос учащихся показал, что им «легче запоминать информацию, если она в таблице или схеме», «мне легче понять текст, если я его нарисовал». Проводимое во время уроков наблюдение показывает максимальную включенность учащихся в работу, даже если ребенок не умеет рисовать, он подает идеи, ищет цитаты в тексте, то есть работает с материалом, анализирует текст, находит ключевые фразы и идеи для того, чтобы вынести их на постер или поместить в таблицу. Работа с несплошными и креолизованными текстами позволяет использовать различные виды дифференциации: по объему выполняемого задания, по способу представления информации, по

материалу. Удобно то, что в начале следующего урока можно показать учащимся их работы, вернув их, тем самым, к пройденному материалу.

Подводя итоги проделанной работы, были сделаны следующие выводы: использование несплошных и креолизованных текстов позволило развить навык анализа текста. Слабой стороной данного вида текстов является отсутствие готовых комиксов по изучаемым темам, что приводит к необходимости для учителя самостоятельно их создавать/разрабатывать, а также необходимость значительных временных затрат в ходе урока при создании рисунка, использование большого количества ресурсов. Сильные стороны исследования: развитие навыков высокого порядка, возможность дифференциации заданий различными способами, вовлечение всех учащихся в работу.

На начальном этапе использования креолизованных текстов учащихся необходимо познакомить с критериями правильного составления данных текстов: количество рисунков, способы расположения прямой речи героев и авторских комментариев, качество лексики, объем текста. Также обсудить эстетическую сторону выполняемой работы: размер шрифта, размер готового комикса, цветовую гамму, аккуратность выполнения. Совместно с учащимися были разработаны критерии оценивания:

1. В комиксе отражена логика текста.
2. Передана главная информация.
3. Текст лаконичен, дозирован по объему.
4. Использована лексика, соответствующая стилю текста.
5. Текст составлен без грамматических и иных ошибок.
6. Единый стиль оформления, адекватный выбор цветовой гаммы, грамотное размещение составных частей комикса.

Из опыта применения комиксов на уроках появились идеи возможных задания с использованием креолизованных текстов, способствующие развитию навыков работы с текстами, а также направленные на развитие креативного мышления.

1) Учащимся предлагается готовый комикс по какому-то определенному фрагменту произведения. Их задача определить этот фрагмент, пересказать соответствующую часть текста. Также учащиеся могут драматизировать историю, представленную в комиксе. При этом им необходимо передать специфику речи героя, достоверность мимики и жестов персонажа.

2) Учащимся предлагается готовый комикс, в котором необходимо исправить речевые и грамматические ошибки.

3) Учащимся предлагается комикс и частично подписанные фразы персонажей. Учащимся необходимо верно вставить пропущенный текст, ориентируясь на иллюстрации и логику повествования.

4) Учащимся предлагается набор рисунков и набор фраз. Задача учащихся правильно соединить рисунки с текстом и расположить их в соответствующей произведению последовательности.

5) Учащимся можно раздать только изображения, предложив им самостоятельно подписать эти рисунки.

6) И самый высокий уровень сложности – создать комикс полностью самостоятельно.

К креолизованным текстам можно также дать задания на подбор фразеологизмов/пословиц/поговорок, подходящих по смыслу к сюжету, что позволит расширить словарный запас учащихся. Использовать фразеологизмы/пословицы можно в качестве заголовка текста или фразы одного из его персонажей. Все предлагаемые выше задания показывают, что комикс может быть использован как «скелет», на который можно наращивать разнообразное содержание.

Таким образом, задания с использованием креолизованных текстов являются одним из видов заданий с опорой на визуальную наглядность. Они способствуют развитию связной устной и письменной речи учащихся, обогащают словарный запас, учат внимательно относиться к слову, выбирать из синонимичного ряда слов такое, которое наиболее точно соответствует ситуации, развивают память и мышление, творческие способности, способствуют формированию общей культуры. А также, использование креолизованных текстов позволяет учителю реализовать одновременно несколько педагогических задач: разнообразить работу с текстом, дифференцировать предлагаемые задания, развить критическое мышление, что приведет к повышению интереса учащихся к уроку, будет способствовать активизации процесса работы над текстом. Проведенное нами исследование показало, что работа с данными видами текстов имеет высокий потенциал и дает результат по развитию навыков высокого порядка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бабкина М.В. О взаимосвязи различных видов речевой деятельности учащихся на уроках русского языка. // Русский язык в школе. – 2004. - № 2
- 2 Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 3 Методика преподавания русского языка в школе. / под ред. Т.М. Баранова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
- 4 Образовательная программа АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» – NIS-Programme. Учебная программа по предмету «Русская литература». Основная школа (6-10 классы) // - АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2020.
- 5 Результаты учеников NIS в PISA [электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.tinfo.kz/news/obrazovanie/rezultaty-uchenikov-nis-v-pisa.html?utm_source=smi24
- 6 Скотт Мак Клауд. «Суть Комикса». // Издательство «Белое яблоко», 2016.

7 Сленг, клиповое мышление и гаджеты: как понять современного подростка [электронный ресурс].- Режим доступа: <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/centennial/>

УДК 378.14

Асавбаева Г.Б.

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д.Серикбаева
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ВИДЕОСЮЖЕТОВ КИНОЖУРНАЛА «ЕРАЛАШ»

Аннотация: Данная статья посвящена возможности использования сюжетов киножурнала «Ералаш», для развития навыков аудирования, как виду речевой деятельности для студентов с казахским языком обучения, базового уровня владения русским языком как иностранным.

Ключевые слова: аудирование, аутентичные видеоматериалы, диалогическая речь

В современной методике обучения русскому языку в аудиториях, с казахским языком обучения, в высших учебных заведениях, аудирование является одной из самых актуальных, видов речевой деятельности, так как без аудирования невозможно речевое общение.

Аудирование - это вид речевой деятельности, процесс восприятия и понимания речи со слуха. Восприятие представляет собой анализ и синтез разноуровневых языковых единиц: фонем, морфем, слов, предложений. На базовом этапе обучения целью является, сформировать умение понимать быстроговорящих незнакомых людей. Внедрение в учебный процесс видеосюжетов из популярного юмористического киножурнала «Ералаш» на русском языке, бесспорно, открывает широкие возможности для интенсификации учебного процесса и повышения его эффективности. Оно приближает нас к реальным условиям аудирования. Все ситуации киножурнала разворачиваются на глазах у зрителя, что облегчает иностранным учащимся понимание сюжета и реализует цели аудирования.

В сценах "Ералаша" воспроизводится настоящая разговорная речь в ее лексическом, фразеологическом и синтаксическом многообразии. Обучающиеся наблюдают использование в речи разговорных формул, клише, применение невербальных средств.

Кроме возможностей для работы с аудированием, сюжеты позволяют разобрать лексико-грамматический материал видеоматериала. Несомненными достоинствами видеосюжетов, являются их аутентичность, информативная насыщенность, концентрация языковых средств, эмоциональное воздействие на обучающихся, т.е студенты не только слышат, но и видят говорящих. Но

также, надо отметить некоторые трудности аудирования, которые встречаются во время учебного процесса такие как: одноразовость предъявления информации, внешние шумы, помехи, понимание людей с различными голосовыми характеристиками, незнакомая лексика, термины, аббревиатура.

Таким образом, работа по обучению слушания должна предусматривать привитие навыков создания различных видов высказывания, работу по обучению, как диалогу, так и монологу.

На этапе развития видов речевой деятельности, целью которого являются развитие монологической речи; развитие умения понимать речь в нормальном темпе при прослушивании записи, созданной носителями языка; развитие психических процессов: памяти, мышления, внимания, используется видеофрагмент с последующим выполнением устных и письменных заданий для развития навыка аудирования. Настраиваем на просмотр видеоролика, привлекаем внимание обучающихся. Для снятия трудностей во время просмотра отрывка фильма вводим лексический материал с использованием средств наглядности.

Традиционно работа с аудио- видеотекстом строится в три этапа: дотекстовая работа, притекстовая и послетекстовая. Содержание видеозаписи «Правила этикета»:

Прембула сюжета: На остановке в ожидании автобуса стоят девочка лет 13-14 лет, мужчина и женщина преклонного возраста. Подъезжает транспорт. В автобусе сидит молодой человек, который увидев пожилую женщину, обращается к ней: "Садитесь, пожалуйста!"

- Ой, спасибо! Какой хороший мальчик! Молодец!

Уступив место, мальчик устраивается у окна и читает книгу "Дон Кихот".

Д.: - Привет! Что читаешь? Ух ты! Ты, наверное, умный! Мне нравятся умные! Можно с тобой познакомиться?

М.: - Сударыня, это неправильно!

Д.: - Что неправильно?

М. : - По закону этикета девочка не должна первой знакомиться с мальчиками.

Первым предлагать знакомство - это прерогатива мужчин. Вот представьте, если бы Анна Керн первой подошла знакомиться к Пушкину. Он посчитал бы ее легкомысленной. Он тогда никогда не написал бы эти строки: "Я помню чудное мгновенье: Передо мной явилась ты..." Поэтому девочку должна украшать скромность.

Д.: - И что же теперь делать?

М.: Должен признать: вы мне тоже симпатичны!

Да бы соблюсти этикет давайте сделаем так: я к вам подойду и предложу знакомство.

Д.: - Хорошо!

М.: - Сударыня, разрешите с вами познакомиться!

Д.: -Я в автобусах не знакомлюсь!!!

Цель предтекстовых упражнений заключается в создании ситуации и мотива общения и в формулировке коммуникативной задачи, а также в преодолении трудностей восприятия и понимания сообщения. Преодоление трудностей достигается путём использования различных опор и других облегчающих восприятие факторов. Если предтекстовых упражнений нет в учебнике, преподавателю рекомендуется подготовить и ввести их самостоятельно. Перед тем как предъявлять текст учащимся, учитель должен прослушать его сам и определить наиболее трудные для понимания моменты.

Слова или словосочетания, которые, по мнению учителя, будут трудными для понимания, необходимо выписать на доске. Значения некоторых можно записать, а о значении других можно догадаться. Сложные для понимания слова или словосочетания учителю необходимо проговорить самому и несколько раз, чтобы дети смогли услышать их в замедленном темпе и понять их фонетическое строение. Ещё одним важным подготовительным упражнением является сообщение информации о предстоящем прослушивании: обозначить тему аудиофрагмента, назвать главных героев (если они имеются), рассказать сюжет. Кроме того, обязательно необходимо сообщить задачи прослушивания – прослушать и ответить на вопросы, прослушать и заполнить пропуски и т.д.

Целью подготовительных упражнений является развитие языковых навыков и психических механизмов аудирования, снятие трудностей, связанных с языковым оформлением аудиотекста, а также знакомство учащихся с аудитивной деятельностью. Обратим внимание на то, что данные упражнения могут использоваться как автономно, так и на этапе "до прослушивания" при трехступенчатой модели обучения аудированию.

На занятиях можно использовать следующие упражнения на развитие фонетических навыков аудирования:

1. Прослушайте и повторите слова и словосочетания за диктором (без зрительной опоры): Девочка, по закону этикета, чудное мгновение, легкомысленный, прерогатива мужчин, сударыня, соблюсти этикет, подойду и предложу знакомство.

2. Слушайте. Запишите цифрами: звук «о» цифрой 1, звук «у» цифрой 2 . Vu, vu, во, во, ву, во, ду, до, ду, до.

3. Прослушайте слова и поднимите руку, когда услышите слово с гласным звуком «у»: торт, сорт, корт, рост, куст, мост.

4. Прослушав предложение, скажите, сколько в нем слов: Девочку должна украшать скромность.

5. Поставьте ударение в словах, прослушав их: этикет, правила, девочка, прерогатива, знакомство, соблюсти, сударыня

Обучение иностранному языку немыслимо без формирования прочных лексических навыков. Положительный эффект при обучении чтению и аудированию зависит прежде всего от степени сформированности навыков, лежащих в основе этих умений. Далее обучающимся предлагаются упражнения на развитие лексических навыков аудирования:

1. Прослушайте предложения и определите значение нового слова по контексту: первым предлагать знакомство - это **прерогатива** (*право или преимущество*) мужчин. Он посчитал бы ее **легкомысленной** (*беспечной, несерьезной*). Я помню **чудное** (*прекрасное, дивное*) мгновенье (*миг, момент*).

2. Прослушайте предложения, содержащие синонимы:

Правила этикета (*приличие, вежливость*), законы этикета.

Сударыня (*форма вежливого отношения к девушке*)- девушка

3. Выберите синонимы к словам *храбрый, спешить, умный, скромный*. Запишите каждую группу слов с красной строки. Устно составьте предложения с двумя прилагательными-синонимами.

Слова для справок: *торопиться, бежать, отважный, сообразительный, смелый, интеллигентный*

В своей работе мы используем следующие речевые упражнения на развитие грамматических навыков аудирования:

1. Прослушайте предложения и назовите подлежащее и сказуемое: По закону этикета девочка не должна первой знакомиться с мальчиками.

2. Прослушайте предложения и укажите границу между главным и придаточным: Если Анна Керн первая подошла бы знакомиться к Пушкину, то он посчитал бы ее легкомысленной.

3. Слушайте, читайте и напишите в транскрипции: *лáмпа, пáлка, сажáть, саранчá, бáбушка, аудиотéка.*

4. Слушайте. Пишите номер слова, которое стоит в родительном падеже единственного числа. Упражнение демонстрирует подвижность ударения и его роль в различении грамматических форм.

1. учителя; 2. учителя; 3. адреса; 4. адреса; 5. паспорта; 6. паспорта; 7. стороны; 8. стороны; 9. руки; 10. руки; 11. письма; 12. письма.

Далее обучающимся предлагаются следующие упражнения, которые будут способствовать выработке интонационного слуха:

1. Прослушайте тексты, определите количество предложений. Для прослушивания предлагаются разного типа тексты, чтобы развить у учащихся слух.

2. Слушайте, повторяйте только вопросительные предложения. В упражнениях целесообразно включать материал, связанный с лексическими темами. Содержательный материал может звучать в записи.

- Привет! Что читаешь? Ух ты! Ты, наверное, умный! Мне нравятся умные! Можно с тобой познакомиться?

- Сударыня, это неправильно!

- Что неправильно?

- По закону этикета девочка не должна первой знакомиться с мальчиками. Первым предлагать знакомство - это прерогатива мужчин..

При обучении студентов - иностранцев большое внимание уделяется формированию у них фонематического слуха, хорошее развитие которого необходимо при обучении чтению и письму. Студент должен уметь не только

воспринимать звуки, но и различать их по звуковому составу, по отдельным признакам (твёрдости – мягкости, звонкости – глухости); им нужно научиться произвольно концентрироваться на воспринимаемом тексте, понимать на слух поставленную задачу.

Предлагаются упражнения, развивающие слуховую память развивают оперативную и долговременную память, учат на протяжении определённого времени удерживать слова и словосочетания, необходимые для того, чтобы осмыслить высказывание.

. Слушайте, повторяйте в интервалах.

Варианты:

- Повторите только предпоследнее предложение;

- Запишите последнее предложение по памяти (предложение, в котором больше 10 слов, превышает объём оперативной памяти).

Девочка не должна знакомиться.

Девочка не должна знакомиться с мальчиками.

Девочка не должна первой знакомиться с мальчиками.

По закону этикета девочка не должна первой знакомиться с мальчиками.

2. Слушайте слова, повторите те, которые вы можете использовать, когда будете говорить о празднике.

День рождения, торт, подарок, книга, шары, друзья, поздравления

3. Слушайте начало предложения. Повторите начало, придумайте конец предложения.

В автобусе во время посадки пассажиров нам надо ...

Для выхода в театр или концерт принято приходить ...

4. Слушайте, восстановите окончания существительных, которые были вам плохо слышны. Упражнение записывается на плёнку. Окончания существительных заглушены.

5. Слушайте предложения. Отметьте номер того предложения, в котором есть существительное родительного падежа единственного числа.

1. В центре Москвы, недалеко от Кремля стоит памятник Пушкину. 2. Александр Сергеевич Пушкин – великий русский поэт, живший в 19 веке. 3. Площадь, на которой стоит памятник, называется Пушкинской. 4. Посреди площади – красивый фонтан. 5. Около памятника Пушкину назначают свидания влюблённые.

6. Слушайте диалог. Повторите его. Упражнение отрабатывается в парах.

- Скажите, пожалуйста, в Большой театр есть билеты?

- Есть на воскресенье.

- В воскресенье я уже улетаю домой.

- А других нет?

- На пятницу вас устроит?

- А что идёт?

- «Пиковая дама» Пушкина.

- А какие места?
- В партере только откидные, но есть хорошие места в амфитеатре.
- Дайте, пожалуйста, два билета в амфитеатр.
- Сколько я вам должна?
- Цена указана на билете.

Упражнения для работы над аудиотекстом. Аудиотексты предъявляются два раза. Первое чтение предполагает общее понимание, после второго чтения выполняется само задание.

1. а) Прослушайте текст.

б) Определите фразу, которая адекватна содержанию текста. Перед просмотром видеосюжета (предсмотровой этап) преподаватель сообщает тему видеofilmа, обращает внимание на название видеосюжета "Правила этикета". Значение слова ЭТИКЕТ было уже рассмотрено. Напомнить о Правилах приличия в общественных местах, за столом, в театре и т.п. Например, в общественных местах нельзя громко смеяться, разговаривать, ковырять в носу или зубах; нельзя мусорить, плевать; надо прикрывать рот при зевании, кашле, чихании; нужно быть вежливым, внимательным к людям с ограниченными возможностями. в) Опираясь, на заголовок, определите, о чем, скорее всего, будет текст;

2. Прослушать текст и вставить пропущенные слова в предложениях

... , это неправильно! По закону ... девочка не должна первой знакомиться с мальчиками.

3. Закончить следующие предложения:

Должен признать: вы мне тоже!

Да бы соблюсти этикет давайте сделаем так: я к вам подойду и предложу...

4. Прослушать текст и сказать, что в нем говорилось о чем-либо.

ПОСЛЕТЕКСТОВЫЙ ЭТАП. Прослушав текст и выполнив ряд упражнений к нему, можно и дальше использовать его для развития навыков устной и письменной речи. Контроль понимания может проводиться как на русском языке, так и на родном; традиционным путем либо с помощью тестов.

Установка слушающего может быть связана с пониманием основной и лично-значимой информации, получением сведений, представляющих ценность для практической деятельности или для общения в коллективе. В связи с этим задания для проверки понимания текста могут быть трех типов: – задания на понимание содержания прослушанного; – задания на творческую переработку воспринятой информации; – задания на использование полученных сведений в общении и других видах деятельности (Рогова Г.В.).

В программу действий с аудиотекстом должен быть включен и контроль. Перед прослушиванием обучающимся следует сообщить о том, каким образом будет проверяться результат понимания: должны ли они после восприятия текста ответить на вопросы, выполнить тест множественного выбора или клоуз тест, составить план к тексту или навести порядок в предложенном плане, выписать ключевые слова или вписать их в предложенную таблицу,

классифицировав их в соответствии с воспринятой информацией. Палитра заданий на контроль понимания очень многообразна. Основной критерий при выборе того или иного контрольного задания – цель работы с аудиотекстом и вид аудирования (глобальное, селективное, детальное). Примеры заданий на контроль понимания после прослушивания:

1. Подтвердить или опровергнуть высказывание: Стихотворение "Я помню чудное мгновение" А.Пушкин посвятил Анне Керн

2. Упорядочить пункты плана: 1. Я в автобусе не знакомлюсь. 2. Мне нравятся умные! Можно с тобой познакомиться? 3. Предлагать знакомство - это прерогатива мужчин

3.Выполнить тест множественного выбора (из 3-4 утверждений – одно правильное, остальные – дистракторы — отвлекающие); Кто написал стихотворение "Я помню чудное мгновение" А ... Сервантес Б ... Лермонтов С ... Пушкин

4. Выполнить тест восстановления (обучающиеся слушают текст дважды. Второй раз текст предъявляется с пропусками с определенными заранее интервалами, например, каждого 7-го слова.

Задача студентов – записать по порядку пропущенные слова.); По закону этикета девочка не должна первой знакомиться ... Первым предлагать знакомство - это прерогатива мужчин. Вот представьте, если бы Анна Керн первой подошла знакомиться к Пушкину. Он посчитал бы ее ... Он тогда никогда не написал бы эти строки: "Я помню чудное мгновенье: Передо мной явилась ты..." Поэтому девочку должна украшать ...

Иногда после выполнения тестового задания можно предложить обучающимся взаимно обменяться тетрадями, проверить друг у друга слова по ключу и оценить правильность выполнения заданий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Абрамова В.С. Аутентичный художественный фильм в профессионально-ориентированном обучении иностранному языку//Евразийский гуманитарный журнал. 2018. №4. С. 109-112.

2 Бердичевский Л.А. Методика межкультурного образования средствами русского языка как иностранного. Москва.:Изд-во "Русский язык", 2011. 148с.

3 Весова Т.Н., Чистякова Е.В. Методические основы использования художественных фильмов в процессе преподавания русского языка как иностранного//Известия Волгоградского государственного технического университета.2013. №2(105). С.145-148.

4 Власова О.В. Развитие критического мышления посредством работы с видео на занятиях иностранного языка// Евразийский гуманитарный журнал.2017.№1.С.83- 88.

5 Грачевский Б.Ю. Правила этикета. URL: <https://www.youtube.com/results>

УДК 37.012

Ахметова Ж. Б.

Академия гражданской авиации,
г. Алматы, Республика Казахстан

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГА

Аннотация. В данной статье рассматривается роль информационных технологий в формировании профессиональной культуры педагога. Предлагаются разнообразные образовательные технологии, способствующие формированию профессиональной культуры будущих педагогов.

Ключевые слова: информационные технологии, профессиональная культура педагога, электронные образовательные ресурсы, образовательные платформы.

В современном мире информационные технологии прочно вошли во все сферы нашей жизни, и образование не является исключением. Одной из профессий, которая стала особенно зависеть от использования информационных технологий, является педагогическая. В данной статье мы рассмотрим, как информационные технологии способствуют формированию профессиональной культуры педагога.

Современный педагог должен быть готов к использованию различных информационных технологий в своей работе. Это включает не только умение работать с компьютером и программами, но и умение эффективно использовать интернет-ресурсы для поиска новых материалов и методик обучения. Кроме того, педагог должен быть готов к использованию интерактивных досок, электронных учебников и других средств обучения, которые помогут ему создать интересную и доступную для учащихся образовательную среду. Все это требует от педагога не только знания основ информатики, но и готовности к постоянному самообразованию в этой области.

Современные исследования все чаще затрагивают тему использования информационных технологий в процессе образования: для повышения качества образования на всех его уровнях – (М.А. Архипова [1, с.8]); как средство формирования творческой активности учащихся (Е.В. Романова [5]); как средство формирования информационной культуры студентов (И.И. Некрасова [4]) и др. Однако, вопрос о том, как использовать информационные технологии в педагогической деятельности, до сих пор не решен. В педагогическом процессе использование информационных технологий позволяет сформировать и развить у обучающихся определенный набор

знаний, закрепленных в нормативных документах (государственных стандартах, профессиональных стандартах).

Прежде чем рассматривать использование информационных технологий в обучении педагогов, необходимо разъяснить такие термины как «педагогическая технология» и «информационные технологии». Рассмотрим понятие «педагогическая технология». В середине XX века в области педагогики был введен новый технологический подход к организации учебного процесса, что привело к появлению термина «педагогическая технология». Значительный вклад в изучение этого понятия внесли ученые, такие как В.П. Беспалко, И.П. Волков, Б.Т. Лихачев, Г.К. Селевко, С.А. Сластенин и другие. Согласно В.П. Беспалко, педагогическая технология представляет собой методы и средства, используемые для достижения образовательных целей [2]. И.П. Волков определяет педагогическую технологию как процесс достижения запланированных образовательных результатов [3].

Все многообразие определений позволяет выделить основную характеристику образовательной технологии – обеспечение эффективного достижения заданных образовательных результатов.

Таким образом, педагогическая технология выступает как наука, исследующая наиболее эффективные методы обучения, система образовательных методов и способов, а также сам образовательный процесс.

В отдельную группу педагогических технологий можно выделить информационные технологии. Л.О. Рупакова определяет понятие «информационная технология обучения» как дидактический процесс с применением целостного комплекса компьютерных и других средств обработки информации, позволяющей на системной основе организовать оптимальное взаимодействие между преподавателем и обучающимся с целью достижения гарантированного педагогического результата [6, с.]. На практике такими технологиями называют все, которые используют технические информационные средства. С помощью использования информационных технологий можно повысить качество подготовки студентов, творческую и интеллектуальную составляющие учебной деятельности, самоконтроль, адаптировать обучение к индивидуальным особенностям обучающихся. Разработкой и внедрением в учебный процесс информационных технологий активно занимаются такие исследователи как, О.И.Руденко-Моргун, С.В. Новиков, Е.С. Полат и т. д.

Использование информационных технологий способствует обогащению осознания материала, усилению мотивации к обучению, самообучению, самореализации, самообразованию, активизации к самореализации, формированию теоретического мышления, формированию творческого и критического мышления, развитию формативного мышления, индивидуализации обучения. Таким образом, информационные технологии становятся неотъемлемой частью образования и обучения, открывая новые технологические возможности обучения.

В настоящее время в образовании используются технологические средства (компьютеры, проекторы, интерактивные доски, планшеты, смартфоны, роботы), локальные образовательные ресурсы и интернет-ресурсы. Они используются как вместе, так и по отдельности, в зависимости от целей обучения.

Использование интерактивных досок и проекторов упрощает восприятие информации, позволяя использовать электронные таблицы, изменять и комбинировать их, а также составлять диаграммы теоретических аспектов изучаемой области. Использование интерактивных досок позволяет проводить практические занятия, выполнять задания, выявлять ошибки и совместно их обсуждать. С ее помощью можно создать интерактивную искусственную среду, сформировать у студентов познавательную активность и мобильность, развить навыки критического мышления, приемы анализа и прогнозирования, сформировать навыки самооценки и набор знаний, необходимых для образовательной деятельности.

Таким образом, использование в процессе подготовки будущих педагогов компьютера и интерактивной доски способствует формированию всех компонентов их профессиональной культуры.

Все многообразие информационных образовательных ресурсов можно подразделить на несколько групп, в зависимости от поставленной цели:

Таблица 1

ИОР	Цель	Платформы
<i>Обучающие</i>	получение нового знания	Skillbox, Инфоурок, Duolingo
<i>Тренирующие</i>	отработка полученных знаний и умений	Wordwall, Learningapps
<i>Поисково – информационные</i>	поиск информации	Google, Yandex
<i>Демонстрационные</i>	визуализация изучаемых объектов или явлений	Canva, Padlet, Prezi
<i>Расчётно – аналитические</i>	проведение количественного анализа	SPSS, Minitab, Excel
<i>Проблемно – игровые</i>	создание проблемных ситуаций	Joyteka, Genially

Используя группу обучающих информационных средств, можно получить обширные знания об исторических и культурных аспектах всего мира: виртуально посетить известные музеи, галереи, библиотеки. Группы тренирующих и поисково – информационных средств дают возможность повторить и закрепить пройденный материал, отыскать ответы на вновь возникшие вопросы. Демонстрационные и проблемно – игровые группы средств будут полезны в будущей деятельности; они позволяют интерпретировать различные культурные события, социальные явления, а также способствуют информационному обмену между субъектами образовательного процесса. Вышеуказанные средства позволят приобщиться к культурному наследию и использовать приобретенные знания и навыки в

будущей деятельности, тем самым будут способствовать формированию профессиональной культуры педагога.

Рассмотрим различные информационные технологии, которые, на наш взгляд, лучше применять в процессе обучения. Остановимся на анализе локальных технологий. Первой из таких технологий можно назвать электронные (цифровые) образовательные ресурсы. Под электронным образовательным ресурсом (ЭОР) понимают учебные материалы, воспроизводимые на электронных устройствах [7].

Перечислим основные преимущества электронных образовательных ресурсов: отсутствие ограничений: полноценное использование новых педагогических инструментов; возможность разработки авторского учебного курса благодаря наличию разнообразных электронных учебных модулей; постоянное расширение, обновление и доработка баз использования сторонних ресурсов.

Основными видами электронных образовательных ресурсов являются: учебник – ЭОР, учебное пособие – ЭОР, учебно-методическое пособие – ЭОР, учебное наглядное пособие – ЭОР, самоучитель – ЭОР, практикум – ЭОР. Рассмотрим более подробно электронный учебник, представляющий собой обучающую систему, которая включает методические и дидактические материалы, информационно-справочные и контрольно-измерительные материалы.

Основной целью создания электронных учебников являлось дистанционное образование, однако в настоящее время данными учебниками активно пользуются при самостоятельной работе и в целях самообразования. Несмотря на то, что бумажные учебники до сих пор являются основой образования, постепенно электронные учебники становятся все более популярными.

Рассмотрим их преимущества: доступность (неограниченное количество копий); быстрая навигация по тексту; возможность работы с текстом; наличие гипертекста (интерактивность и неограниченность учебника); наличие мультимедиа файлов (иллюстраций, видео и аудиофайлов); мобильность и емкость (возможность использования на мобильных устройствах). Использование электронных учебников в образовательном процессе предоставляет возможность организации индивидуализированного обучения, в процессе которого будут формироваться высокая степень мотивации, повышаться интенсивность обучения, присутствовать элементы рефлексии: планирование и оценивание образовательной деятельности самими студентами. Кроме того, электронные учебники позволяют преподавателям более оперативно готовить материал, сокращая время разработки учебных пособий, тем самым увеличивая количество учебных ресурсов, доступных обучающимся.

Электронные презентации – еще одна перспективная информационно-образовательная технология. Любая презентация наглядно представляет идеи автора в форме, максимально удобной для восприятия конкретной аудиторией

и способствующей позитивному взаимодействию. Форма и место применения презентации на уроке зависят от его цели и содержания. Особенностью использования презентаций на уроках является принцип визуализации (использование анимированных картинок, графиков, диаграмм и таблиц).

Презентации, построенные на основе Power Point позволяют организовать понятный для обучающегося интерфейс. При этом можно использовать гипертекст, навигационные кнопки, их преимуществом является простота навигации по ходу презентации. Красочные флеш презентации можно создать в Prezi, Canva, Tilda и др. Набор инструментов таких сервисов более расширен по сравнению с презентациями, созданными в PowerPoint.

Платформы для онлайн тестирования – платформы, с набором заданий по заданной теме с вариантами ответов (GoogleForms, Quizlet, Kahoot, Socrative). Данная технология позволяет проводить контроль уровня усвоения пройденного материала по любой тематике как на занятии, так и дистанционно. Использование онлайн тестирования на занятиях будет способствовать развитию самоконтроля обучающихся; повышению их мотивации, которая косвенно влияет на улучшение уровня усвоения теоретического материала. Анализ литературы, позволил нам выделить преимущества использования таких сервисов в образовательном процессе:

- способствуют повышению мотивации познавательной деятельности; помогают развивать самооценку, самоанализ, самокоррекцию;
- предоставляют возможность организации командной работы;
- оказывают помощь в освоении студентами методов, средств и технологий организации образовательного процесса;
- содействуют в получении навыка проектирования образовательного процесса;
- способствуют совершенствованию навыков письменной и устной коммуникации.

Кроме того, данные сервисы обеспечивают формирование: творческого мышления; организаторских способностей; критического мышления; ИКТ компетенции; личной системы ценностей студентов.

Виртуальные доски (Padlet, RealtimeBoard, Scrumlr и др.) - обучающие инструменты, позволяющие объединять текст, изображения, видео и аудиофайлы в интерактивный формат онлайн доски предоставляют возможность настроить совместную удаленную работу группы студентов.

Ментальные карты – инструменты, которые дают возможность представить информацию в наглядном виде с помощью древовидных схем. Каждый элемент ментальной карты возможно дополнить описанием, изображениями, видеофайлами и ссылками на сторонние источники информации. Существует огромное множество сайтов для создания ментальных карт, примерами могут послужить MapMySelf и MindMeister.

Разнообразить образовательный процесс позволят сервисы по созданию интерактивных упражнений – Wordwall, LearningApps и др. Сервисы

позволяют создавать кроссворды, пазлы, тестовые задания, викторины, дидактические игры, видео-вопросы.

Системы дистанционного онлайн обучения (Canvas, Coursera, Moodle, Google Класс и др.) – онлайн системы управления учебной деятельностью, на базе которых разрабатываются и распространяются учебные материалы для совместного доступа, осуществляется руководство образовательным процессом. Кроме того, невозможно не упомянуть различные библиотеки, образовательные порталы, облачные системы хранения данных, интерактивные банки образовательных ресурсов, сервисы позволяющие систематизировать информацию и данные, которые, несомненно, находят свое применение для целей образования. Безусловно, за последний год стал актуальным новый тренд – использование искусственного интеллекта в образовательных целях. Но об этом в другой статье.

Несомненно, возможности современных информационных технологий безграничны. Они предоставляют доступ к уникальному количеству информации, расположенной удаленно; открывают для нас образовательные ресурсы; стимулируют разностороннее развитие обучающихся. Внедрение информационных средств в учебный процесс позволяет оперативно предоставлять и использовать необходимые учебно-методические материалы и организовывать образовательный процесс, построенный на различных формах и методах обучения. Однако применение информационных технологий на занятиях не должно полностью вытеснить традиционные формы обучения.

Таким образом, для целей формирования компонентов профессиональной культуры педагога, в процессе образования мы предлагаем использовать разнообразные образовательные технологии, причем в зависимости от цели занятия, набор средств и технологий следует варьировать, что в свою очередь будет положительно отражаться на динамике формирования профессиональной культуры будущих педагогов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Архипова М. А. Использование информационно-коммуникативных технологий на уроке информационных технологий для повышения качества образования / М. А. Архипова // Научно-методический электронный журнал Концепт. – 2017. – С. 8-9
- 2 Беспалько В. П. Слагаемые педагогические технологии / В.П. Беспалько. – М.: Педагогика. – 1989. – 192 с.
- 3 Волков И. П. Много ли в школе талантов? / И. П. Волков. – М.: Знание, 1989. – 42 с.
- 4 Некрасова И. И. Возможности использования решения учебных задач с использованием информационных технологий для формирования информационной культуры студентов / И. И. Некрасова // Электронные образовательные технологии – пространство неограниченных возможностей. – 2017. – С. 106-110.

5 Романова Е. В. Формирование творческой активности учащихся на уроках литературного чтения с использованием информационно коммуникативных технологий / Е. В. Романова // Актуальные проблемы развития вертикальной интеграции системы образования, науки и бизнеса: экономические, правовые и социальные аспекты. – 2016. – С. 210-213

6 Рупакова Л. О. Компьютерные технологии как средство развития познавательного интереса учащихся основной школы на занятиях по математике: (На примере решения арифмет. задач с элементами историзма): дис... канд. пед. наук : 13.00.02 / Рупакова Людмила Олеговна. – Москва, 2007. – 210 с.

7 Шилягина А. М. Информационные технологии в образовании. Электронный учебник [Электронный ресурс] / А. М. Шилягина // Гуманитарные научные исследования. – 2016. – № 2. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2016/02/14200>.

ӘОЖ 811.161.1

Байбатанова Ф.И.

Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ

Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі баяндалған. Автор сабақта ақпараттық және инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігіне талдау жасайды.

Кілт сөздер: технология, мультимедия, әдіс, зияткерлік, коммуникативтік.

Қазақ тілін оқыту әдістемесін әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерудің тиімді жолы – әлемдік білім беру саласын толықтай ақпараттандыру.

Білімді ақпараттандыру – қазақ тілін үйретудің басты талабы болып табылады.

Оқытудың жаңа технологиясы дегеніміз – оқу процесін жандандыру мақсатын ұйымдастыру, белгілі бір мақсатқа жұмылуда алдын ала ойластырудың ықпалы мен әсері және оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы. Оқытудың жаңа технологиясының түрлері қазіргі кезде заман ағымына қарай көбейіп, жезеге асуда.

Қазіргі таңда білім саласына ерекше көңіл бөлінетіні белгілі. Қазіргі өмір талабына сай маңыздылығымен ерекшеленеді. «Халықтың кемеліне келіп өркендеу үшін, ең алдымен азаматтық пен білім қажет» деп көрегендікпен

Шоқан Уәлиханов айтқандай, халқымызды кемеліне келтіру үшін жастарымызды білімді, мәдениетті, өз Отанын, Отанын шексіз сүйетіндей етіп дайындауға – әрбір ұстаз міндетті.

Қазақ тілін үйрету – қиын да қызық жұмыс. Қазіргі таңда қазақ тілін оқытатын мамандарға қойылатын талап – жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, сапалы білім беру, ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіру, сонымен қатар танымдық қабілеттерін қалыптастыруға жағдай жасау, оқытушының жеке басының интеллектісін оқу әрекеті және өтетін тақырып мазмұнын. аша білу. Білім негізінен пән арқылы берілетіндіктен, заман талабына сай әр пәнді өз деңгейінде меңгеру қай уақытта да өзекті мәселе екені даусыз. Әрине, терең білім, материалды меңгерудің жеңілдігі және оқулық деңгейімен шектелу мүлдем тиімсіз болды деп айта алмаймыз. Технология мен әдістеменің мақсаты біреу – «оқыту мәселелерін шешу жолы». «Ұстаздық – жай ғана шеберлік емес, ол жаңалық табу өнері деп Ж.Аймауытов айтқандай қазіргі білім беру жүйесінде түрлі жаңа технологияларды қолдану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Олар білім алушының танымдық қабілетін қалыптастыруға, оның білімін кеңейтуге және тереңдетуге жағдай жасайды, сонымен қатар студенттің жеке қасиеттерін ашып, оны азамат етіп тәрбиелейді.

Оқытушы үшін ең маңызды мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами қырларын қалыптастыруға игі әсерін тигізеді, оның дамып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

«Өз ісіне талдау жасай білген адам ғана тәжірибелі ұстаз бола алады» деген В.Сухамлинскийдің сөзін ұстаздың тынымсыз еңбегінің жемісі ретінде ғана көруге болатыны белгілі. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір білім алушыға сапалы әрі терең білім алуына жағдай жасауда. Оқытушы баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, ал білім алушы тыңдайды, қабылдайды, ойлайды және басқа да танымдық әрекеттерді орындайды.

«Жүз рет істегенше, бір рет көрген артық» дегенді ескерсек, сабағымызда мүмкіншілігімізге қарай мультимедиялық проекторды жиі қолданып отырсақ, оқытушының ұтары мол деп айқымыз келеді. Тек оларды тиімді, жүйелі пайдалану ұстаздың шеберлігіне қарай әртүрлі жүзеге асады.

Бұл технологияны қолданудың тиімді тұстары:

- білім алушының пәнге деген жеке қызығушылығын оятады;
- танымдық қабілеттерін қалыптастырады;
- этнопедагогикалық білім беруді қамтамасыз етеді;
- білім алушыны шығармашылық жұмысқа баулиды;
- оқытушының уақытын үнемдейді;
- қосымша ақпарат береді.

Білім алушыға білімді игертсем, олардың сабаққа деген қызығушылығын арттыра түссем деген мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Қазіргі уақытта әрқайсымызға сабақтың

көптеген түрлері мен әртүрлі технологиялар қолжетімді. Солардың ішінде қазақ тілі сабағында мультимедиялық құралдарды пайдаланудың маңызы өте зор, өйткені ол оқушылардың білім деңгейін, пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Мультимедиялық құралдар арқылы оқыту білім алушылардың қызығушылығын арттырыуға және қабілеттері, бейімдері әртүрлі оқушыларға олардың қажеттіліктеріне сәйкес ақпаратты ұсынудың бірден-бір ыңғайлы және қолайлы әдісі болып саналады. Зерттеулерге сүйенсек, мультимедиялық оқыту құралдары білім алушыларды ынталандыру мен оқытудың ең маңызды құралы болып саналады.

Сабақта мультимедиялық құралдардың келесі түрлері қолданылады:

1) Мультимедиялық құралдармен жұмыс. Бұл тәсіл сабақты түрлендіруге мүмкіндік береді: иллюстрациялар, аудио, бейне материалдар арқылы.

2) Сабақтар компьютерлік презентация арқылы жүргізіледі (Бұған жаңа материалды түсіндіру, қорыту, жинақтау сабағы, дәріс-сабағы, ғылыми конференция сабағы, т.б. сабақтар кіреді).

3) Жобаларды қорғау сабақтары (оқушылардың шығармашылық әлеуетін жүзеге асыру жолдары).

4) Компьютерлік қадағалаумен өткізілетін сабақтар студенттерге сабақтың әртүрлі кезеңдерінде білімдерін тексеруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электронды оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдалану кезінде:

- тақырыпты оқытады;
- дұрыс сөйлеуге үйретеді;
- ережелерді сызбаларды пайдалана отырып түсіндіріп, білім алушыларға есте сақтауға көмектеседі;
- Өлеңдерді аудиокассеталарға және электронды оқулықтарға компьютер арқылы енгізу тақырыпты ашып, оқушыға жеткізуге үлкен көмегін тигізеді;
- әрбір студент тандаған тақырып бойынша жаттығулар мен тапсырмаларды орындауға, тест тапсырмаларын шешуге, семантикалық картамен және сызбалармен жұмыс істеуге мүмкіндік алады.
- орыс топтарында қазақ тілі сабағында көру, есте сақтау диктанттарын, мазмұнын, шығармашылық жұмыстың жоспарын құруды, сонымен қатар сөйлемдерді талдауды қолдану сабақтың тиімділігін арттырады.

Қазақ тілі сабағына мультимедиялық құралдарды енгізгенде мынадай нәтижелерді көруге болады:

- Пәнге деген қызығушылығын арттыру, оқушылардың сабақтағы өзіндік жұмысын арттыру.
- Білім алушы сабақта өзін еркін ұстауы керек.
- Әр білім алушының оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз ету.
- Оқушылардың танымдық шығармашылық деңгейін арттыру.

Оқытушы бақылаушы, бағалаушы емес, шығармашылық іс-әрекеттің бастамашысы, танымдық әрекетті ұйымдастырады. Осындай оқыту ғана оқушының зердесіне көзін ашады, шығармашылық қабілетін, танымдық қабілетін дамытады.

Білім сапасын арттыру оқытушының жаңа технологияны шебер қолдануымен тығыз байланысты екені дәлелденді. Жаңа педагогикалық технология – оқытудың жаңа әдістері мен іс-әрекеттерін іздеуді талап ететін ұғым, т.б. жаңа зерттеулерді ұтымды пайдалану арқылы білім мен оқу ғылымының нәтижелеріне қол жеткізу және жоғары жетістіктерге жету дегенді білдіреді. Әдіскерлер бүгінгі таңда қолданылатын келесі технологияларды атап көрсетеді: Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов пен Л.В. Занковтың «Дамыта оқыту» технологиясы, В.К. Дьяченконың «Ұжымдық оқыту әдісі», «Оқу мен жазудағы сыни тұрғыдан ойлау стратегиялары», «Оқытудың коммуникативтік әдісі»; М.М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», З.А. Қараевтің, А. Жүнісбектің және басқа да көптеген ғалымдардың технологиялары белсенді түрде қолданылуда.

Өзге тілді дәрісханада оқытуда қолданылатын маңызды технологиялардың бірі – коммуникациялық технология. Бұл технология өзінің тиімділігін тәжірибеде дәлелдеп, көптеген мұғалімдер пайдаланады. Коммуникативті технологияда тілдік қарым-қатынасқа басымдық беріліп, басқа да жұмыстар осы бағытта бағытталады, себебі технологияның негізгі мақсаты – оқушылардың ауызша сөйлеуін жетілдіру, сөздік қорын молайту, қазақ тіліне тән дыбыстарды оқу мен айтуға үйрету. дұрыс, сауатты жазу, бір-бірімен қарым-қатынас жасау, ойынды қазақ тіліне аударылатын деңгейге жеткізу. Бұл технологияны ұтымды пайдалану өзге ұлт өкілдерінің балаларына қазақ тілін үйретуде жемісті нәтиже бере алады.

Ж.Қараевтың деңгейлеп оқыту технологиясы – оқушыға білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар беру арқылы оқыту әдісі. Бұл технологияның ерекшелігі сабақ барысында оқушылар бірнеше деңгейде жұмыс жасайды. Яғни, оқушы өзінің қабілетіне қатысты сатылы жұмыс жүйесін орындайды. Оқу іс-әрекеті әр оқушыны өз бетінше оқуға, шығармашылықпен белсенді айналысуға үйретеді, грамматикалық және лексикалық тақырыптарды жүйелі түрде меңгеруге дағдыландырады және оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастырады.

Орыс тілді аудиторияларда қазақ тілін оқыту жүйесі, мемлекеттік тіл қарапайым және бастауыш, негізгі, орта және жоғары деңгейлі, ал қазақ тілін дамыту бірлескен негізде жүзеге асырылады, негізгі және пәндік құзыреттер; жеке тұлғаны әдеби тілде сөйлеп, жазуға үйрету, сабақтас, жүйелі тақырыптарды қатысымдық тұрғыдан беру арқылы қазақ тілін меңгерту арқылы тілдік қабілеттерін дамытуға бағытталған. Осы мақсатқа жету үшін ақпараттық білім беру технологияларын пайдалану тиімді.

Сондай-ақ қазақ тілі сабағында слайдтарды пайдалану, мультимедиялық проекторды пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, пән бойынша білімдерін кеңейтіп, білім сапасын арттырады. Аталмыш озық

технологиялар оқушылардың тұлғалық күш-қуатын арттырып, шығармашылық ойын дамытатыны, соның арқасында еліміздегі өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді меңгеруіне ықпал ететіні анық.

Қазақ тілі сабағында жаңа ақпараттық технология құралдарын пайдалану оқушының шығармашылық және интеллектуалдық қабілетін дамытуға, алған білімін өмірде пайдалана білу қабілетін қалыптастыруға жетелейді.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда жаңа технологияларды қолданудың тиімді жолдарын іздестіру қажет. Сондай-ақ студенттің шығармашылықпен жұмыс істеуі, сабақта өз ойын талқылап, өз ойын еркін жеткізуі маңызды. Білім алушылармен шығармашылық бағытта жұмыс жасаудың ұтымды жағы:

- Оқушы оқулықтан тыс ойлайды.
- Өзінің ойы мен оқығанын ажыратып, салыстыра алады.
- Көпшілік алдында өз жұмысын қорғап, өз пікірін айта алады.
- Оқуға, білімге, ғылымға деген қызығушылық артып, дамып келеді.

Жаңа ғасырға қадам басқан жастардың қазіргі өмірге бейімделіп, негізгі пәндерді меңгеріп, сапалы білім алып, білікті де өнімді азамат болып қалыптасуына ұстаздар жауапты. Сондықтан ұстаз үнемі білімін жетілдіріп, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуы керек. Қазіргі таңда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, адамдар қоғамның барлық саласына еркін еніп, қарым-қатынас аясын кеңейтуде.

Бір сөзбен айтқанда, қазақ тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар студенттің жаңа ақпаратты игеріп, өз бетімен ізденуіне, пәнге деген қызығушылығын арттырып, дәрістен алған білімдерін күнделікті өмірде қолдана білуіне ықпал етеді. Инновациялық технологияларды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы күрт төмендегені анық. Мұғалімдер өздеріне қажетті көптеген әдістемелік және дидактикалық құралдарды да ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде инновациялық технологияларды пайдалану жаңа білім беру технологиясының бір түрі деуге болады. Бұл, әрине, мұғалімнің тақтаға жазып, түсіндіретінінен әлдеқайда тиімді және түсінікті. Күрделі тақырыптарды компьютер арқылы түсіндіру баланың жаңа тақырыпқа деген құштарлығын оятады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бұлақбаев М. Жаңашыл әдістерді кең пайдаланайық // Қазақстан мектебі. -2004. -№11 4-6 бет
- 2 Денгейлеп саралап оқыту технологиясы //Қазақстан мектебі.- №3.- 2003 75-77 бет.
- 3 Мұхамедина Ж.. Денгейлік саралай оқыту. //Қазақстан мектебі - 2003. – №1. – 70-71 бет
- 4 Оқытудың жаңа технологиясы // Ұлағат. – 2001. - №4 – 26-29 б.

ОӘЖ 811.512.122.09

Байгонова Ж.К., Сейпутанова А.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕҢГЕРТУДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ Қ.О.БІТІБАЕВАНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада жас ұрпақты змаман талабына сай Хакім Абай мұрасы арқылы тәрбиелеудің маңызы мен мәні сараланып, ардагер ұстаз Қ.О. Бітібаеваның осы бағыттағы оқу-әдістемелік еңбектеріне ғылыми тұрғыдан шолу жасалған.

Кілтті сөздер: әдістеме, реформатор, әдебиет, ұлттық құндылық, тағылым, оқыту технологиясы, педагог.

«Қазақ» деген атаумен қатарласа аталып, егіз ұғымға айналған ұлы тұлға - Абай хакім. Хакімнің тұңғық ойларының тереңіне бойлау, одан ғибрат алу – қазақ ұлтының мәңгілік ел болу жолдарының бірі десек те болады. Абайды тану арқылы өзімізді танимыз.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев: «Абай – рухани реформатор» атты мақаласында: «Менің тапсырмам бойынша Үкімет оныншы тамызды «Абай күні» деп белгілеп, мерекелер тізбесіне енгізді (бірақ жұмыс күні болып қала береді). Ұлы ақынның мұрасын ұлықтауға арналған іс-шаралар жыл сайын өткізіліп тұратын болады. Мәселе мерейтойда емес – тұғырлы тұлғаның туындыларынан терең тәлім алуда. Абайдың рухына тағзым ету – оның қағидатын ұстану, аманатына адал болу. Сонда ғана жас ұрпақтың санасына қастерлі құндылықтарды сіңіреміз. Біз ұлы ойшылдың өнегелі өмірі мен тағылымы туралы айтудан жалықпаймыз. Әсіресе қазіргі Қазақстан қоғамын Абайдың рухани ұстанымына сай дамыту аса маңызды» [1] – деген еді.

Абай әлемі – сарқылмас қазына әрі ұлт болашағын рухани індеттен сақтап қалатын баға жетпес мұра. Ал осы тұңғық ой мен сыршыл сезім иесін жас ұрпаққа бүгінгі ұстаздар қалай танытып, қалай оқытып жатыр деген заңды сауал туындайды. Өйткені, Абайды жас өскіндерге ұлттық құндылық, ұлт мақтанышы, әлемдік өркениетке үлес қосқан ұлы тұлға ретінде таныта оқыту - басты міндеттердің бірі.

Мектепте Абай мұрасын оқыту әдістемесінің бай тарихы бар. Абай әлемін жас өскіндерге кеңінен таныту талабы 1930 жылдардан шығармаларын мектеп оқулықтарына енгізуден көрініс тапты [2, 11б.]. Сол жылдардан бастап Абайды мектепте оқыту қазақ әдебиеті оқулығының авторлары М. Әуезов, М. Жолдыбаев, Ә. Қоныратбаевтардың еңбектері арқылы жолға қойылып, С.Сейфуллин мен Ө.Тұрманжанов, Е.Ысмайлов пен Т.Ақшолақовтардың оқу құралдары арқылы жаңа сапаға көтерілді.

Абайдың әдеби мұрасын орта мектептің әдебиет оқулығына енгізіп, шығармаларын жүйелі түрде күрделі тақырыптарға жіктеп танытуда ғалым Қ.Жұмалиевтің еңбегі зор екені баршамызға мәлім. Сондай-ақ, Қ.Мұхамеджановтың «Абай в школе», Қ.Өмірәлиевтің «Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану» атты еңбектері хакім мұрасын мектепте оқытуды арнайы қарастырған маңызды еңбектер санатынан орын алды.

1942-1943 жылдардан жоғары оқу орындарында тұрақты түрде өтіле бастаған Абайтану курсы Абай шығармашылығын мектепте оқыту ісін жандандырды. Бұл жерде Абайтану курсын негіздеп, болашақ ұстаздардың кәсіби даярлығының өсуіне М.О.Әуезовтің өлшеусіз еңбек сіңіргенін ерекше айтуға болады.

1960 жылдары Абай мұрасын орыс тілді мектептерде оқыту әдістемесі тың ізденістерді өмірге әкелді. 1968 жылы И.Орешникованың орыс мектебінің қазақ әдебиеті мұғалімдеріне арналған «Абай в русской школе» деген әдістемелік құралы жарық көрді. Кітапта Абайдың өмірі мен шығармаларын орыс мектептерінде оқыту тәжірибелері жинақталды.

Ақынның мұрасы тәуелсіз сана тұрғысынан бағаланып, ой теңізінің жаңа қырлары мен сырларының ашылуы, бұрын бұрмаланып келген бірқатар түсініктердің түзетілуі тәуелсіздік жылдарындағы мерейтойы қарсаңында жарық көрген зерттеулерде көрініс тапты. Ұлы ақынның халқына сіңірген еңбегі жоғары бағаланды. Ғалымдар, әдіскер ұстаздар бірлесіп оның адами және ақындық тұлғасын жаңа деңгейде - қазақ халқының рухани көсемі - деңгейінде оқыту жолында тер төкті. Сол ізденістер нәтижесі хакім шығармашылығының жаңа сапада оқытылуына мұрындық болды. «Абайдың тәлімгерлік тағлымы» жинағына кірген Ш.Беркімбаеваның «Абай мұрасы білім беру жүйесінде», Ә.Дайырова, Г. Құрманбаева, С.Дүйсебаевтардың «Болашақ негізгі мектепте Абай шығармаларының берілу жүйесі және оқытудың кейбір мәселелері», Қ.Бітібаеваның «Ұлы Абайды ұрпағымен қайта қауыштырудың кейбір мәселелері», С. Рахметова, П. Жаманқұловалардың «Бастауыш сыныптарда Абай шығармашыларын оқыту» сияқты теориялық маңызы зор мақалалары ұстаздар қауымының әдістемелік қоржынына қомақты үлес қосты [3, 33].

Ұлы ақынның 170 жылдық мерейтойы қарсаңында да «Қазақ әдебиетінің сындарлы саласы» (М.О.Әуезов) абайтанудың қол жеткізер табыстары мол болмақ. Сондай сүбелі еңбектердің қатарында соңғы жылдары С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың ғалымдары Б.А.Ердембековтің «Абайдың әдеби ортасы»(2014), «Абайтану», А.М.Картаеваның «Абай мен Мұхтар Әуезов:рухани сабақтастық пен көркемдік тұтастық» (2010), «Абайтану және Әуезовтану дәрістері» атты монографиялары мен оқулықтарын да ерекше атауға болады.

Сонымен қатар Абайды оқыту әдістемесі де өзінің ілгерілеуін тоқтатпақ емес. Ұзақ жылдар бойы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласында тың ізденістер жасап, толымды еңбектер берген зерттеуші – Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева. Ұстаз Абайды оқыту дәстүрін жаңашыл ізденістерімен байытты.

Ұлағатты ұстаз жайлы естелік еңбектерге зер салсақ, Абай шығармашылығына барынша ынтық болуы балалық шағынан-ақ басталғаны айқын аңғарылады. «Қазақтың Қанипасы» атты кітапта ақынға деген қызығушылық қасиеті ананың сүтімен, әкенің батасымен сіңгенін, сондай-ақ, студенттік шағын қазақ зиялыларының рухани орталығы Семей қаласында өткізгенін әрі Қ.Мұхамедханов сынды ірі абайтанушыдан дәріс алып, тағлымын тыңдауы да ерекше әсер еткендігін мақтанышпен айтады.

Ұстаздың 1994, 2003 жылдары жарық көрген екі кітабы Абай мұрасына жаңғырған сана, жаңаша көзқарас тұрғысынан қарауымен құнды. Ұстаз «Абай шығармашылығын оқыту» (2003) еңбегінде ұлы хакімді оқушыларға танытудың жаңа жүйесін жасаған. Аталмыш еңбектерді ғылыми-әдістемелік құндылығы зор, Абайтануға қосылған зор үлес деп білеміз.

Педагог ғалымның басқа еңбектерін былай қойғанның өзінде Абайтануға қосқан үлесі, ақын шығармашылығын оқытуға арналған әдістемесі арнайы зерттеуді қажет етеді. Ұстаз еңбегіне зер салсақ, Абайды жас өскінге таныту дәрежесі қандай, қазір күн тәртібінде нендей көкейкесті сауалдар тұр, оны оқытудың жаңа заманға лайық бағыт-бағдары қандай болмақ т.б. мәселелерге жауап табарымыз сөзсіз. Осы орайда әдіскер-ғалым Ә.М.Дайырова: «Мектепте Абай шығармаларын оқытуды арнайы қарастырған әзірге белгілі бірден бір еңбек – Қ.Бітібаеваның «Мектепте Абай шығармаларын оқыту» (Өскемен, 1994) атты кітабы». Автор өз еңбектерінде Абай хакімнің шығармаларын оқытудың ең өзекті мәселелерін сұрыптап алып, проблема етіп қоя білген және оларды қазіргі педагогика ғылымы жетістіктеріне иек арта отырып шешудің жолдарын көрсеткен» – дейді. Сондай-ақ, еңбекке талдау жасай келе: «Қ.Бітібаеваның бұл зерттеуі оқушыны Абаймен қауышу қуанышына кенелтуге мұғалімге үлкен көмекке келетін пайдалы да зәру еңбек екендігі сөзсіз» [2, 15] деп көрсетеді. Ғалымның осы пікірі Қанипа Омарғалиқызының әдістемелік оқулықтары Абай мұрасымен жас өскіндерді сусындату айналасындағы жаңа сападағы еңбектер екеніне көзімізді жеткізе түскендей. Автордың «Абай шығармашылығын оқыту» (2003) еңбегі ІХ бөлімнен тұрады. Еңбектің әр бөлімі Абай мұрасын оқытудың ең көкейкесті мәселелері мен сауалдары төңірегінде ой қозғайды. 1-3 бөлімде автор: «Қазір жас өскіндерге нағыз Абайды, дана Абайды қайта танытып, қайта қауыштыру мәселесі көтерілуде. Кезінде оқулықтарда Абай тек үстем тап өкілдерін, қоғамдағы өз заманында орын алған кемшіліктерді сынаушы, жүрегі у мен зарға толы «әлеуметтік Абай», біржақты Абай ретінде ғана қарастыру басшылыққа алынды. Ал осы тұлғаның басқа қыры қағыс қалды» [5, 4] - деген түйін жасап, кеңестік кезеңдегі әдебиеттанудағы кемшіліктер Абайды оқыту ісіне де салқынын тигізгенін орынды сынға алады. Абайды оқытудың альтернативті бағдарламасын ұсынып, бағдарламаға енген шығармаларын оқытудың әдістемесін береді. 4-бөлімде Абай мұрасын оқытуды тақырып-тақырыпқа саралап беріп, оны оқытудың тың, инновациялық жолдарын ұсынады. 5-бөлімде Абай туралы әдеби-сын еңбектерді оқыту амалдарын сөз етеді. Кейінгі бөлімдерде ұлы ақын мұрасын

оқыту барысында оқушылардың білім-білік дағдыларын жетілдіру тәсілдері, дидактикалық материалдардың үлгілері, сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу жолдарын ұсынады. Автор аталмыш еңбегінде абайтану саласындағы іргелі еңбектерге де ден қояды. М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, М.Мырзахметов, Р.Нұрғали, Т.Жұртбаев т.б. ғалымдардың ғылыми ой-пікірлерін сана сарабына салып, ғылым жетістіктерін мектеп партасындағы әр баланың жүрегіне жеткізу жайын да басшылыққа алады. Ғалымдардың пікір-тұжырымдарын сабақтап, әрбір тақырып, тапсырманы ұсыну, орындау барысында пайдаланудың тәсілдерін нақты мысалдар негізінде көрсетіп береді. Абайды оқулық не мұғалім түсінігі арқылы ғана емес, ғылыми еңбектер негізінде тереңдете таныту және әлем әдебиетімен байланыстыра оқыту қажеттігін дәлелдейді. Ұсынған бағдарламасында Абай әлемін ғылыми негізде танытуды маңызды орынға қояды. Мәселен, ұстаздың: «Абай поэзиясының алтын арқауы болып Адам тұрады, Адамға деген махаббат тұрады» деген ойлары абайтану ілімінің алыптары М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, М.Мырзахметов, Ғ.Есімов сияқты ғалымдардың пікірлерімен сабақтас. Оған дәлел ретінде академик М.Әуезовтің: Абайдың тұлғасын танытатын ерекшеліктерін «Әкенің ұлы болмай, халықтың ұлы боламын» деген тартысында, «Әкесінің баласы - адамның дұшпаны, адам баласы - бауырың», деген ой Абайдың адамгершілік, гуманистік жолы, – деген құнды пікірін келтіруге болады [5, 269]. Сондай-ақ, белгілі абайтанушы ғалым М.Мырзахметовтің: «Абай шығармаларында көп сөз болатын түбірлі, желілі негізі бар толық адам жайлы өте күрделі, тамыры ғасырлар қойнауында жатқан гуманистік танымға мейілінше мол түрде көңіл бөлген» [6, 230] – деген пікірін басшылыққа алуы, әрі дамытуы ұстаз ұсынған альтернативті бағдарламаның, Абай мұрасын оқытуда ұстанған концепциясының ғылыми негізділігін айқындай түседі.

Қ.О.Бітібаева Ұлы ақынның «әлеуметтік теңсіздік жайында», «өнер-білім тақырыбындағы», «махаббат тақырыбындағы» шығармасы дегендей әр жерден үзіп-жұлып, таптаурын жолмен оқытуға түбегейлі қарсы. Ол – Абай поэзиясын тұтастай, кешенді қарастырудың әдістемелік негізін жасап, бағдарламасы мен әдістемелік оқу құралдарын ұсынған тұңғыш әдіскер деп білеміз. Сондай-ақ, ұлағатты ұстаз Абай тағылымын Егеменді еліміздің негізгі идеологиясы, жас ұрпақты тәрбиелеудегі басты ұстаным дәрежесінде оқыту қажеттігін айрықша атап көрсеткен. Бүгінгі ұстаздарды әдебиет сабағында Ұлы ақын мұрасын, тағлымын исі қазақтың жүрегіне жеткізу жолындағы бүкіл ұлттың тәрбие кітабына айналдыруға бағыттайды.

Қанипа Омарғалиқызы Абайдың әрбір шығармасын оқыту барысындағы мұғалім мен оқушының іс-әрекетін, оқу еңбегін жан-жақты көрсете білген, оның алгоритмін ұсынған.

Бүгінгі таңдағы білім беру – өсіп келе жатқан ұрпақтың ақыл-ойы мен дамуының, мәдениетінің деңгейін анықтаушы фактор.

Президент Қасым - Жомарт Тоқаев айтқандай, экономиканың қарқынды дамуы үшін қазіргі нарық қатынасы талаптарына жауап бере алатын, сыни ойлана алатын, шығармашыл адамдар қажет.

«Қазақ зиялыларының көшбасшысы А.Байтұрсынов: «Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұратындығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрмыз. Оқусыз халық қанша бай болса да біраз жылдан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына өтпекші» деген екен. Демек ұлтымыздың тағдырын сеніп тапсыратын ұлтжанды һәм білімді ұрпақ тәрбиелеу – ұстаз мойнындағы зор жауапкершілік болып қала бермек» [7, 133]. Осы орайда белгілі ғұлама Эдисон да былай деген екен: «Өркениеттіліктің басты міндеті – адамды ойлай білуге үйрету». Демек, ой жоқ жерде жүйелі сөйлеу жоқ. Осы орайда Кембридж (PISA) бағдарламасы бойынша сыни ойлау технологиясы 2009 жылдан Қазақстанға еніп, курстар жүргізіліп жатса, Қ.Бітібаева көрегендікпен, шебер әрі білікті ұстаз ретінде кеңес заманының өзінде-ақ, «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясын енгізіп қойған еді. Жоғарыда айтқанымыздай ұстаздың «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы әдеби айтыс, пікірлесу, диалогиялық әңгіме, проблема шешу, іздену, миға шабуыл сияқты өнімді әдістермен қатар оқушылардың өз бетімен ізденуіне, ғылыми зерттеу жұмысына, шығармашылық қабілетті дамытуға негізделеді.

Ұстаздың осы технологиясы арқылы Абай туындыларын меңгерту барысында жасалған әдеби талдаулары бала ұғымына лайықтылығымен, тұжырымдылығымен ерекшеленеді. Ақынның 100-ге тарта өлеңіне талдау жасап, әр өлеңнің негізінде жатқан өзекті ой мен проблематиканы, ақынның көркемдік-эстетикалық табысын дәлме-дәл танытады.

Қ.О.Бітібаева мектепте Абайды танытудың жаңашыл технологиясын ұсына отырып, білім беру жүйесін модернизациялауды, нәтижеге бағытталған білім беру ұстанымдарын басшылыққа алады. Ұстаздың бұл тұрғыдағы еңбектері оқушы құзіреттілігін қалыптастыруға түрткі жасайтын тапсырмалар жүйесімен, дидактикалық материалдардың алуан түрлілігімен, ғылымилығымен құнды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тоқаев Қ.К. «Абай – рухани реформатор» // <https://kaz.nur.kz/society/1868764-tokaev-kiyndyk-tpeli>.

2 Дайырова Ә. Абай мұрасы мектепте оқыту әдістемелік еңбектерде // Абай тағлымы: Респ. ғыл.-практ. конференция материалдары. - Алматы: Рауан, 1995. - 326 бет.

3 Әрінова Б. А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы : монография / Б. А. Әрінова. - Алматы: Жазушы, 2004. - 152 бет.

4 Бітібаева Қ. Абай шығармашылығын оқыту. - Алматы: Мектеп, 2003. - 231 бет.

5 Әуезов М. Абай Құнанбаев. - Алматы : Санат, 1995. - 320 бет.

6 Мырзахметов М. Жоғарғы оқу орындарында Абай мұрасын меңгерудің ғылыми-педагогикалық негіздері: Респ. ғыл.-практ. конференция материалдары /. - Алматы: Рауан, 1995. - 288 бет.

7 Керімбекова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2017. – 160 бет.

ӘӨЖ 821.512.122.09

Бибосинова Г.Т.

Амангелді орта мектебі, Самар ауданы

Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан республикасы

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖҮЙЕСІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Аңдатпа: Мақалада оқушылардың функционалдық сауаттылығының ғылыми-теориялық базасын пайымдауға, осы бағыттағы жаңа формалар мен әдістерді айқындауға және әдістемелік негіздеуге бағытталған қарым-қатынас жүйесіндегі мобильді технологиялар туралы айтылады.

Кілт сөздер: тіл білімі, сөйлесім әрекеті, дағды, функционалдық сауаттылық.

Функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады.

Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды. Мұндай стратегиялық міндетті шешу - белсенділігі жоғары, шығармашыл тұрғыда ойлауға және шешім қабылдай алуға, кәсіби жолын таңдай алу қабілеттілігін, өмір бойы білім алуға дайын тұратын тұлғаның ең басты функциялық сапаларын қалыптастыру - орта білім беру жүйесіне жүктеліп отыр.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту тетіктерінің бірі – интернет жүйесі желілеріндегі қарым-қатынасты жетілдіру болып табылады. Ақпараттық технологиялардың дамуымен бірге қазіргі қоғам өмірінде сандық құрылғылар мен Интернет рөлі

айтарлықтай күшейіп келеді. Қазіргі құрылғылар тек көңіл көтеруге емес, сондай-ақ жаңа білім алу мен күнделікті мәселелерді шешуге де қол

жетімділікті оңайлатады. Мобильді технологиялар арқылы қарым-қатынас мәселесіне тоқталып өтсек.

Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің ара қатынасы ұғымдық деңгейде күрделі бір сипатқа ие. Ол деңгей адамзат пен қоғам арасындағы байланысты көрсетеді. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің анықтамасы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан сипатталады. Қарым-қатынас категориясын қоғамдағы субъектілердің (кластар, топтар және тұлғалар) іс-әрекетімен байланысының мықтап орын алуымен түсіндіруге болады, қоғамдағы субъектілердің қызметінің, тәжірибесінің, қабілетінің, ақпараттың, білімділігінің және іс-әрекеттің нәтижесінің алмаса қолданылуы; тұлғаның және дамуы мен қалыптасуы тікелей жалпы қоғамдағы керекті жағдаяттарға байланысты. Ауызша және жазба категориялары болмаса қарым-қатынас жүйесі толық іске аспайды. Осыған байланысты қарым-қатынас жүйесін екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші қарым-қатынас типі – контактілі, екіншісі – дистантілі. Бұл қарым-қатынас түрлерінің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар. Айталық, контактілі қатынаста сөйлеушілер тікелей уақыт режимінде байланысады, сөйлеуші мен тыңдаушы өзара ым, ираша, интонация арқылы да түсінесе береді. Ал дистантілі қатынаста сөйлеушілер қатар тұрмайды, олардың арасында белгілі бір кеңістік болуы мүмкін. Мәселен, телефон арқылы байланыста адамдар бір уақытта сөйлескенімен, аралары алыс болуымен ерекшеленеді. Сол сияқты хат, түрлі мәтіндер арқылы байланысу да дистантілі қатынасқа жатады. Радиода, теледидарда, интернетте бұл қатынас жүйелері алмасып қолданылады. Яғни контактілі және дистантілі қарым-қатынас өзара бірге, жымдаса өмір сүретінін көреміз. Түсінікті болу үшін жоғарыдағы контактілі және дистантілі қатынас жүйелерін жеке-жеке саралауға болады.

Контактілі қатынас интернет желісінде дәстүрдегіден өзгеше. Мобильді технологиялар арқылы коммуникацияда контактілі қарым-қатынас техниканың көмегімен іске асады. Яғни веб-камера арқылы екі коммуникант тікелей уақыт режимінде сөйлесе алады. Сондықтан біз электронды коммуникацияны да контактілі қарым-қатынас түріне жатқызамыз. Интернет веб-камерасы арқылы адресат өзінің ойын, пікірін вербалды (сөзбен білдіру) тәсілдермен қоса, сөйлеу үстінде қолданылатын бейвербалды амалдарды да қолданыла алады. Онда фонациялық, кинетикалық тәсілдердің көрінісі ерекше болады. Фонациялық тәсіл арқылы коммуникант екінші коммуникантқа өзінің дауысын, дауыс мәнерін, кідіріс жиілігін байқата алады. Сонымен бірге кинетикалық тәсіл арқылы адресат пен адресант бір-бірінің бет қимылын, қол қимылын, дене қозғалысын да бақылай алады. Бұдан байқайтынымыз, екі коммуниканттың арасында белгілі бір мөлшерде кеңістік орын алғанымен, бұл қарым-қатынас негізінен контактілі коммуникация типіне жақын. Бірақ интернеттегі коммуникация жүйесі әрқашан контактілі бола бермейді. Ол көбінесе дистантілі қарым-қатынас жүйесінде көп болады.

Мобильді технологиялар арқылы коммуникацияда аталып көрсетілген қарым-қатынас формалары техниканың сан қырлы мүмкіндіктеріне

байланысты ерекше жүйеге айналу үстінде. Әсіресе тілдің тұрмыстану формасының Интернет көмегімен жасалған қарым-қатынас кезіндегі көрінісі ерекше назар аудартады, себебі, коммуниканттардың барлық репликасы (сөздері) графикалық формада тіркеліп қалады, яғни «жазылады». Бұл фактінің нәтижесінде әртүрлі желілік баспалардың корреспонденттері мен Интернеттің белсенді қолданушылары қарсыластарымен дауласа отырып, желілік қарым-қатынастың ең бір оңтайлы, маңызды ерекшелігінің бірі ретінде эпистолярлы жанрдың қайта өркендеуін айтады. Осыған орай, коммуниканттарға аса қажет қабілет деп жазбаша тілде жеткізу кезінде ойды нақты әрі айқын беру саналады. Дегенмен, тілші ғалымдар (лингвистер) бұндай көзқарасты одан әрі талдамайды, себебі, сөйленіс, тілдің ауызша және жазбаша формасы тек әртүрлі материалдық негіздің болуымен ғана емес, сондай-ақ олардың жеке табиғи болмысындағы әртүрлі ерекшеліктерге байланысты екенін түсіндіреді. Себебі олардың екеуінің табиғи болмысында тілдік көрінісін жарыққа шығару механизмдерінде де айтарлықтай ерекшеліктер болады және оның жүзеге асуы шарттарында да өзгешеліктер байқалады.

Интернет - бүкіләлемдік ақпарат сервері. Бүгінгі күні Интернет немесе жаһандық желі тек ақпаратты (мәліметті) жеткізу құралы ғана емес, сондай-ақ дүние әлеміндегі адамның бағыт-бағдарын айқындап отыратын, адамдарды бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіретін маңызды құралдардың бірі болып саналады. Соған сәйкес адам өмірінің қарқынды ырғағына үнемі сәйкес болып отырады. Адам желі арқылы пайдалы ақпараттарды аша алады, өмірлік серігін, саяхатқа шығатын жолсерігін табады, ұтымды сатып алу, сату әрекеттері болады, жұмыс жасап пайда табады, әскери келісім-шарт жасайды, әйгілі немесе танымал болады, қызығушылық мүдделері ортақ жандармен сұхбаттаса алады т.б. Адамның осылайша желілер әлеміне еніп, ықпалдасуы, тікелей қатыстылығы әртүрлі білім саласындағы зерттеушілердің қызығушылығын оятпай қоймады.

Жалпы Интернет дегеніміз – компьютерлік желілердің ақпарат алмасуға арналған бүкіләлемдік қауымдастығы, бір-бірімен телекоммуникация арналары (телефон, радио, жасанды жер серігі көмегімен байланыс) арқылы мәлімет алмасатын әртүрлі аймақтағы компьютерлік желілердің біріктірілген тарабы интернет деп аталады.

Тілімізге әрқашан болатын әртүрлі құбылыстар алдымен ауызекі тіл негізінде танылады, себебі ол қоғаммен, әлеуметтік өмірмен тығыз байланысты. Сондай-ақ жазбаша сөздің және ауызекі тілдің ара қатынасын анықтау, яғни тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, айырым тұстарын анықтау сынды көптеген проблемаларды сөз етуге болады. Осындай мәселелердің бірі «интернет тілі» проблемасы.

Интернеттегі локалды желі арқылы таралатын интернеттің мына жанрлары адамдар арасында жиі қолданылады: 1) Чат-коммуникация; 2) Форум-коммуникация; 3) Электронды пошта-коммуникация; Бұдан басқа интернетте мынадай қосалқы коммуникация түрлері бар: блогтар, уики-

жобалар (Уикипедия, уикибілім), интернет-дүкен, интернет-аукцион, электронды почта, жаңалықтар топтамасы (негізінен, Usenet), файл-алмасу желілері, интернет-радио, интернет-теледидар, IP-телефония, мессенджерлер, FTP-серверлер, іздеу жүйелері, интернет-жарнама, төлеу жүйелері т.б.

Бұл коммуникация түрлеріне тоқталмай-ақ жоғарыда аталып көрсетілген локалды желі ішіндегі чат, форум және электронды поштадағы қарым-қатынас әрекеттеріне ерекше тоқталуға болады.

Чат (chat – сөйлесу) – интернетті пайдаланушылардың бір-бірімен нақты уақыт режимінде («online» – ағылшын тілінен аударғанда «желі бойында», «байланыста» деген мағынаны білдіреді) сөйлесуіне мүмкіндік береді. Желіде нақтылы уақытта, яғни интерактивті сұхбаттасу. Әңгімелесушілер бір-бірімен өз компьютерлеріндегі пернетақтадан сөздерді теріп жібереді және ол сөздер бірнеше секундтардан кейін сұхбаттасушыларға монитордан көрінеді, осындай тәсілмен сөйлесу түрін – чат-коммуникация дейміз. Мұндай ерекшелікке байланысты чаттағы қарым-қатынас жүйесін тікелей және жанама түрге бөлуге болады. Тікелей деп отырғанымыз, интернеттегі веб-камера арқылы сөйлесу. Мұнда веб-камера болғандықтан сөйлесу әдеттегідей болады. Ал жанама қарым-қатынаста адресант жіберген хабарламасын адресат қалай қабылдағанын немесе оның эмоциясы сол мезгілде қандай жағдайда болғанын көре алмайды. Адресаттың эмоциясы тек жіберген жауап арқылы ашылады. Интернет-коммуникант өзінің эмоциясын білдіру үшін бірнеше әлеуметтік ұстанымдарды ескермейді деп айтуға болады. Көбіне адресант адресатқа қысқаша жауап беруге тырысады. Нақты уақыт режимінде сөйлесіп отырған екі коммуниканттың сөйлесу тембірі, оның күші, дикциясы, мимикасы тәрізді паралингвистикалық әрекеттері көрінбейді. Мұнда екі коммуникант бір-бірін мәтін арқылы таниды. Паралингвистикалық амалдардың орнын толтыру үшін чатта смайликтер қолданылады. Яғни дыбыс, қозғалыс сияқты әрекеттер вербалды таңбалармен беріліп, белгілі бір мағынаны үстеп отырады. Белгілі бір коммуниканттың эмоциясын екінші коммуникант тілдік емес, бейвербалды құралдар арқылы, яғни пунктуациялық белгілердің қосындысы арқылы белгіленетін мағынасы бар смайликтер қолданылады.

Чатта сөйлесу интерактивті болғандықтан мұнда сөйлесу темпі ауызша тілге өте жақын болады. Чаттағы сөйлесу принципі телефонмен сөйлескенге ұқсайды десе де болады. Сөйлесіп отырған адамдар өздеріне қажетті жауапты сол мезетте алады. Алайда мұндай байланыс түрінде сөйлесушілер негізінен мәтіндік хабарламалар түрінде ақпарат алмасып отырады.

Чат – Интернет жүйесіндегі қарым-қатынас жасасудың спецификалық формасы болғандықтан, мұндағы хабарлар көбінесе СМС (SMS) түрінде қысқаша формада жазылады. Хабарлардың ұялы телефондағы СМС-тен айырмашылығы тек Интернет жүйесі арқылы тарайтындығында. Чат арқылы хабарласу уақыт кеңістігі арқылы жүзеге асады. Яғни қарым-қатынас сол мезетте іске асып, бұған екі не одан да көп коммуникант қатыса алады. Коммуниканттар әртүрлі тақырыптарға байланысты пікір алмаса отырып,

басқа да коммуниканттармен қарым-қатынасқа түсуге толық мүмкіндігі болады. Мысалы, бір-бірімен өте жақын екі коммуникант белгілі бір чат жүйесін (мысалы, site.kaz) екі күн бұрын белгілеп, сағат 15.00-де кездесуді жоспарлайды. Мұндай жағдайда коммуникация жүйесі қарапайым сөйлеу тілімен барабар болады деп айтуға болады. Себебі екі коммуникант сол мезетте бір-бірін камера арқылы көріп, даусын ести алады. Мұндағы коммуникация негізінен диалогтық репликаға құрылады. Сөз қысқа, жүйесіз, тілдік бірліктерге жұтаң болса да, екі коммуникантқа ортақ аялық білім болғандықтан коммуниканттар бір-бірін жақсы түсініседі.

Чатта диалогтық және полилогтық мәтіндер көптеп кездеседі. Жалпы чат-коммуникацияны былайша бөлуге болады:

- 1) танысу чаты;
- 2) төлемдерді қабылдау және жіберу чаты;
- 3) әртүрлі ойындар чаты
- 4) қарапайым сөйлесу чаты т.б.

Бірінші топтағы чат жүйесі көбінесе екі коммуникантқа арналады. Коммуниканттар онлайн режимінде бірімен-бірі танысып, пікір алысады. Ал екінші және үшінші чаттарда коммуникация көбіне монотиптік және политиптік түрде болады. Чат-коммуникациясында белгілі бір қарым-қатынасты жеделдету үшін сөздердің графикалық қысқартылған нұсқалары жиі қолданылады. Сөздердің графикалық формасы коммуникантқа дыбыстық формасы жағынан жақын келеді де көбінесе сөздің транскрипциясы сияқты елестетеді. Мысалы: см – сәлем, «сб – сау бол, қс – қалайсың, инет – интернет т.б. Осындай формалар жедел хабарласу жанрында (мысалы, ICQ) қатынас жасау барысында жиі қолданылады. Немесе чат жанрында, яғни онлайн (тікелей қарым-қатынас) тәртібінде қатынас жасау кезінде жиі пайдаланылады. Бұл байланыста адресанттың хабарламасын адресат сол мезетте, уақыт күттірмей қабылдай алады. Дегенмен, коммуникацияның асинхрондық түрінде, мысалы, форум, блог, электронды хат түріндегі ақпарат жеткізу түрінде жоғарыда аталған құбылыстың орны ерекше. Ескере кету керек, желілер қарым-қатынасында орфография ережелерінің бұзылуы белгілі бір норманың бұзылуы болып саналмайды. Немесе сұхбаттасушысына қатысты құрметтемеушілік, сыйламаушылық болып табылмайды. Бірақ чат коммуникациясында сөздерді бөлек жазу, бірге жазу, жартылай бөлек жазу (дефис арқылы) ережелері назардан тыс қалмайды. Интернетпен қатынас жасау кезінде байланыс арнасы коммуникант жасаған мәтіндерді жазбаша жазып алуға мүмкіндік береді. Ал онлайндық қатынас желідегі тұтынушылардың сұхбатын жүзеге асырады, яғни жазбаша тіркеу емес, әңгімелесу түрінде жүреді (мысалы, «чатта әңгімелесу», «чаттан есту»), т.б. және олар ауызша формадағы сұхбаттасу қалпына сәйкестендіруге тырысады. Аталмыш сөйлесу формасы сөйлеушінің өз ойын барынша үнемді түрде жеткізуге тырысқан күшін (қарқынын) байқатады. Расында да, шынайы қарым-қатынас жағдаятындағы ауызша сөйлеуден желіде сөйлесудің артықшылығы коммуниканттардың қарым-қатынас кезіндегі кейбір қателерді

немесе хабарлама жіберу барысындағы қолтаңбаларды (бұл өте сирек қолданылады) жөндеуге, дұрыстауға мүмкіндік береді. Бетті (мәселен чаттағы бетті) жаңарту жылдамдығы кезінде немесе бір уақытта бірнеше адамдармен қарым-қатынаста болу кезінде бастапқы жазылған хабарлама еш жөнделмей-ақ жаппай барлығына таратылады. Хабарламаны жөндеу ереже бойынша, толық жіберілгеннен кейін, адресат оқығаннан кейін жүзеге асырылады. Мұндай жағдайлар егер жіберілген қателер мен қолтаңбалар айтылатын ой мазмұнына едәуір әсер ететін болса ғана назарға алынып, жөндеуді қажет етеді. Мысалы, «менің айтып отырғаным» (менің атып отырғаным) деген репликаны жібергеннен кейін өзінің бір әріпті тастап кеткенін білген адресат жауапты күтпей-ақ осы фразаның артынша жедел түрде яғни «айтып отырғаным» деп жөнделген вариантын жібереді. Егер фразаның мазмұнында қате немесе қолтаңба бола тұрса да жөнделмейтін болса, адресант оны біле тұрса да жөндеп жатпайды. Бұндай жағдаят тек чатта ғана емес, сондай-ақ қарым-қатынас серіктесінен жедел түрде жауап күтіп талап етілген кезде де кездесіп жатады. Себебі, жіберілген және қабылданған хабарламалар тек азғантай уақыт ішінде көз алдынан өтеді. Содан соң ол хабарлама экраннан жоқ болады. Интернет көрсететін қызмет түрлері чатпен ғана шектелмейді. Интернетте сонымен қатар Форум, Электронды почта және FTP, Telnet секілді т.б. танымал қызмет түрлері кездеседі. Жыл сайын жаңа технологиялар мен қызмет түрлері пайда болып, интернеттің адам өміріндегі рөлі мен маңызы арта түсуде.

Ауыл мектебі мұғалімдерінің әлемдік педагогикалық әдіс-тәсілдердің жаңалықтарымен танысуының ең алғашқы қадамы Кембридж бағдарламасымен оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерімен, атап айтқанда, жеті модульдің мазмұнымен танысуында деп айтуға болады. Мектеп өмірінде болатын өзгерістерге келетін болсақ «сын тұрғысынан ойлау» технологиясын, коучинг пен тәлімгерліктің жәрдемімен жеті модульдің сабақтарда қолданылуы жетістік болып отыр. Мұғалімдердің жаңа педагогикалық әдістерді өз сабақтарында қолдануы барысында, яғни, жұптық жұмыс, топтық жұмыстарда білім алушылардың бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болуы, өз көзқарасын білдіре алуы әлемде кеңінен насихатталуда. Заман талабына сай білімді, жан-жақты дамыған жеке тұлға оқытуда қолданылатын интерактивті әдіс-тәсілдерінің мүмкіндіктері ауыл мектебінің дамуына жағдай жасайды. Мектеп мұғалімдері «не оқытуды» негізгі міндет ретінде емес «қалай оқу керектігі» туралы ізденулеріне тура келеді.

Соған сай, заманауи қоғамның тіршілігінде желінің маңызы күннен күнге артып отыр. Қазіргі заманғы ұйымдар желілердің білім және инновациялар алмасу үдерісінде маңызды екендігін атап көрсетуде. Білім беру саласы ұйымдастырушылық үрдісінде оқшаулану дамуға кедергі келтіретінін мойындап отыр. Сондықтан мектептер арасындағы ынтымақтастық, мектептерде оқитын оқушылардың ғана емес, барлық балалардың мүддесі үшін мектептердің «Білім беру желілеріне» бірігуі уақыт өткен сайын маңыз

алуда. Білім беру желілері біздің санамызда өзгеріс енгізуді үйрету үдерісін бейнелейтін стратегия деп саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сыздықова Р. Сөз сазы / Сөзді дұрыс айту нормалары. - Алматы, 1995.
- 2 Әлметова Ә. Сөйлеу әрекеті түрлеріне оқыту. - Алматы: Арыс, 2007. - 113 б.
- 3 Бейсенбекова Г.Т. Оқылым процесі: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Мария ЖШС, 2003.
- 4 Валиева М. Білім беру мекемесіндегі мұғалім қызметінің ұйымдастырылу бағыттары. (Әдістемелік нұсқау) / - Алматы: ОПҚБАЙ, 2012.
- 5 Мурзалинова А.Ж. Функциональная грамотность языковой личности как результат полиязычного образования / Сборник материалов международной научно-практической конференции «Модернизация системы образования : опыт и перспективы». - Алматы, 2013. – С. 172 -180

ӘӨЖ 821.512.122.09

Бибосинова Г.Т.

Амангелді орта мектебі, Самар ауданы

Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан республикасы

ӘЙЕЛ – АНА БЕЙНЕСІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Мақалада әйел-ананың ішкі әлемін, рухани болмысын жасаудағы қазақ прозаиктерінің табыстарына үңіліп, көркемдік-эстетикалық ізденістері сөз болады.

Кілт сөздер: көркем әдебиет, образ сомдау, тарихи роман, тарихи шындық, көркемдік шешім.

Тарихи романшылар Ә.Кекілбаев, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов шығармаларында қиын қыстау күндерде ерлермен бірге атқа қонып, елін, жерін қорғаған батыр қыздардың, бейбіт күндері бесігін тербетіп, ұрпағын өсірген аяулы аналардың бейнесін сомдаса, С.Жүнісов, З.Ақышев, Ә.Әбішевтер өздері кестелеген бас қаһармандар ғұмыр кешкен замандағы әйелдер образын сомдауға күш салды.

Әйел-ана-ару бейнелері авторлық ұстанымға орай әртүрлі деңгейде кескінделді. Олар биік адамгершілік-адами қасиетімен, рухани жан әлемінің тазалығымен, шынайы махаббатына адалдығымен, ақылдылығымен, сұңғылалығымен даралатын Ақтоқты, Ұрқия, Бәну, Бибі, Самал, Назгүл, Сапар, Сәния, Бопай, Күнімжан, Аққозы, Жаған бике, Нұрбике т.б. бейнелері ұлттық әдебиетіміздегі М.Әуезов сомдаған Зере, Ұлжан, Тоғжан, Салтанат,

Әйгерім, Керімбала, Ғ.Мүсірепов сомдаған Ақлима, Ұлпан образдар галереясына тың, көркем бейнелердің қосылғанын айғақтаса керек.

Әйел – эстетикалық идеал. Ол – сұлулықтың, махаббаттың, даналықтың символы. Зерттеу еңбекте қазақ әдебиеттану ғылымындағы терең де түбегейлі зерттеле қоймаған қазақ тарихи романындағы әйелдер образының жасалу ерешеліктері, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов дәстүрі мен қазақ тарихи романындағы әйелдер образын жасаудағы автордың ұстанымы мен адам концепциясы, көркемдік-эстетикалық сипаттары ғылыми тұрғыдан талданды.

І.Есенберлин «алыптар тобы» қалыптастырған, әсіресе, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов дәстүрін жете пайдаланып, көркемдік-эстетикалық ізденістерге негіз болған әйел-ана, ару бейнесін, қазақ әйелінің ұлттық болмысын, рухани әлемін жан-жақты зерделеді.

Сұлулықтың, даналықтың, биік дүниетанымның символы – Зере, Ұлжан, Тоғжандармен қатар қазақ әдебиетінде Ақтоқты, Ұрқия, Балжан, Майсара, Күнімжан, Бопай, Жаған бике, Бибі, Сәния сынды ана-әйел-ару бейнесі ұлттық болмысымен, мінез, сезім даралығымен, ақылдылығымен ерекшеленді.

Әйел - ана, әйел - сүйікті жар, әйел – ерінің сенімді серігі, әйел – жанашыр дос. Қаламгер Күнімжан, Бопай, Жаған бике бейнелері арқылы жан дүниесі аса күрделі адам атты тіршілік иесінің әрқайсысына тән мінез иірімдерін, нәзік сезімін ұтымды бейнеледі.

Тарихи романшы бесігін тербетіп, бөбегін әлдилеген қазақ әйелінің ел шетіне жау тиген кезеңде қолына найза алып, ерлермен бірдей елін, жерін қорғаған ерлік істерін, қан мен тер төккен ұлтжанды өр мінезін, оның бойындағы қайсарлық пен батырлықты, қазақ әйеліне тән төзімділік пен ұстамдылықты, ақылдылық пен сұңғылалықты дәріптей көрсетті.

Суреткерлер І.Есенберлин шығармаларындағы көркемдік шешімнің нанымдылығы да олардың шеберлігін танытады. Тарихи романдардағы өмір турасындағы толғаныс, ұрпақ жалғастығы сынды көкейкесті мәселелер шебер философиялық толғаммен, қаламгердің талғамымен шебер үндесіп кетеді.

Қаламгер жеке адамдардың тағдырын барынша қазып суреттеу арқылы адам құндылығын ірі қоғамдық-әлеуметтік өзгеріс аясында көрсетуге тырысқан. Романдағы махаббатқа берілген кейіпкерлердің жан толқыны, жүрек лүпілі арқылы жалпы адамзатқа тән сезім күшінің шексіздігін суреттеді.

Көркем әдебиетте характердің сомдалып, образдың даралануы үшін қажеттісі – тартыс, жазушы сол тартыста әр қаһарманның ойы, сөзі, іс-әрекеті арқылы, оның кім екенін көрсетеді. Шығармадағы көркем бейне Гауһардың жау қолына түсуі, сатқын жігітті жалғыз оқпен жер жастандырған қайсарлығы, «Ел намысы үшін қандай қиындыққа болса да шыдайтын қайсар сұлу елінің намысының қалай төгілгенін өз көзімен көрсін деп, әдейі тірі сақтағым келді» [1,192 б.] – деген Сыбан Раптаннның қызы Хочаның әрекеті, Хочаны айттырған Шәңгерек ноянның Гауһарды өлімге қимай араша түсуі, қызғаныштан Шәңгеректі өлімге қиған Хочаның әрекеті арқылы романшы әр қаһарманға, оның рухани әлеміне үңіледі.

І.Есенберлин Бәсентиін Малайсары батырдың қарындасы, Бөгенбай батырдың жорықта жүріп табысқан асыл жары, ақылына көркі сай, қайсар қыз Гауһардың портретін «сұңғақ бойлы, бота көз аққұба бойжеткен» деп әдемі бейнелейді. «Нәзік сезімді, ер жүрек Гауһарды қалмақ жауынгерлері көргенде мөлдір су түбінде жатқан жарқыраған гауһарды көргендей естері шықты». Автор сұрықсыздыққа емес, сұлулыққа құштар адам болмысын жауынгерлердің әрекеті арқылы көркем бейнелеген. Қалмақ нояны Шәңгеректің жауының қызы болса да Гауһарға араша түсіп, оның жау қолынан босанып кетуіне әрекет етуі де қыз бойындағы сұлулық пен нәзіктікке іңкәрліктен туған.

« -Батырдың жолы болар ма екен, өзім аттандырайыншы – деді маржаңдай аппақ тісін көрсете күлімсіреп, сөйтті де тізгінді қолына алып, үзеңгісіне аяғын салған қос батырдың қолтығынан ұстап, жоғары көтере бастады.

Қабанбайдың: - ... айдын көлдің аққуы аттандырды ғой, жолым болады екен?

- Айтқаныңыз келсін!». Бұл – жорыққа аттанған Қабанбай батыр мен Гауһар қыздың диалогы. І.Есенберлин сомдаған көркем бейне Гауһарды Қ.Жұмаділов Майсара бейнесінде «Дарабоз» романында көркем сомдады. «Дарабозда» Майсара - Қабанбай батырды тосыннан келген ажалдан құтқарып қалған ақ тілеулі періште ретінде бейнеленіп, сәтті шыққан образ.

Қаламгерлер сомдаған Гауһар, Майсара, Сәния, Жанат, Мақпал – ел басына қиын-қыстау күн туғанда ерлермен бірдей жаумен аяқасып, елін, жерін қорғаған қазақтың батыр қыздары.

І.Есенберлин Әбілқайырдың қызы Жанаттың портретін «...әкесіне тартқан сұңғақ бойлы, сұрша қыз. Түр-келб.інде сұлулықтан гөрі тәкаппарлық, қайсарлық басым», - деп суреттей келе, «Киген киімі де ауылдың қос етектегі, камшат бөрікті, алтын сырға, күміс шолпылы бойжеткендерге ұқсамайды. Киімдері жауынгер көшпелі елдің ат үстінде өскен қыздарына лайық, ықшам. Белінде күміс сапты қанжар таққан жалпақ белбеу, үстінде белін қынаған қысқа жеңді мауыты пешпент, балағын оюлаған кестелі шалбар. Аяғында биік өкшелі шоңқайма етік. Басында құндызбен әдіптеген шошақ бөрік. Ұзын шашын бөгет болмауы үшін шашбауымен қосып, белбеуіне қыстырып қойған», - жауынгер қазақ қызының киім ерекшелігін, сәні мен салтанатын шынайы бейнелеген. Әбілқайыр өзге балаларына қатал болғанымен, Жанатқа келгенде жаны бөлек, оның айтқандарын екі етпейтін. Хан көңілінің бір күмәнін ашқысы келсе, оны тек Жанатқа айтатын. Өйткені әке балаға сыншы, Жанат заты әйел болғанымен, өзіне тартқан қатыгез, сырға берік тұңғиық екенін білетін. Әбілқайыр Неплюевке сәлемін де жанына он бес жігет нөкер ертіп осы Жанат арқылы жіберді. Әкесінің қызын жауапты іске жіберіп, тек Жанатқа ғана сыр ашуы қыз бойындағы ерекше қасиетті танытса керек. Тарихи романдарда сомдалған Гауһар, Жанат сынды көркем бейнелердің қатарына Сәния бейнесін жатқызамыз. Шығармада авторлық баяндау, мінездеме, сүйген жігіті Кенженің ішкі толғанысы, түсінде Сәнияны көруі,

кейіпкердің пішіндемесі арқылы шағын эпизодтар мен тартыста Сәния бейнесі әр қырынан ашыла түседі.

Біз тарихтан білетініміздей қазақ жерінде ру тартысы, жер дауы, мал мен жесір дауы, барымта-қарымта, қатар қонған екі ауылдың кикілжіңі, қоңсы жатқан екі елдің қырқысы сияқты қырық пышақ пәле-жала, даулары болып жататын. Осындай жанжалда бейбіт жолмен шешуде ақылдылығымен, ерлігімен көзге түскен қазақ қыздары да көптеп кездеседі. Мысалы, «Көшпенділердегі» әкесінің жаулары барымталап кеткен жылқысын қайтарып әкелетін Нигер-Сұлтан-Бегім, «Найзағайдағы» Кенелді атауға болады. «Жаныңызды жаным етер едім, кеудемнен орын қалмапты, жаяу тастап кетер едім жауыңыз емес екенмін. Егер сауға берер болсаңыз, қалайтыным әкемнің көп жылқысы емес, сол жылқымен бірге кеткен нағашымның жалғыз үйір жылқысы», - деп дау-дамайсыз, атыс-шабыссыз әкесінің кілең жүйрік аттарын қайтарып алған ақылды да, тапқыр қазақ қызы Кенел болатын.

Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, тарихи тұлғаның болмыс-бітімін, кескін-келб.ін суреттеу арқылы жаугершілік заманның шынайы кескінін беріп, құнды дүниелерді шебер кестелеген жазушы - Ә.Кекілбаев. Қаламгер өзіндік шеберлікпен тарихи кейіпкер Бопай образын көркем сомдады. Жазушы Бопай психологиясына авторлық баяндау, диалог арқылы терең барлау жасап, жан-жақты қырынан аша түседі. Ерінің абыройын ойлап, халқының бейбіт өмір сүруін тілеген әйелдің ішкі жан әлемін, болмысын терең философиялық өрнектермен бедерлеген. Шығармада Бопай ханым – ханның ақылшы серігі, ханның міндетін тура да әділ атқарушы, орынды жерінде ақыл қосып, шаруасын қашанда оңға бастырып отырған ақылына көркі сай кейіпкер. Бопай ханның халық тағдырын қозғаған мәселелеріне құлақ түріп, арасында ой сабақтап, ел басқаруға да араласып отырған өз заманының зерек те зерделі, ақылды да алғыр адамы болған. «Қашанда күйеуінің оңқай-солқайын тапжылтпай танитын Бопай меймандарының қай-қайсысына да ризақылар ықылыс, құлақ таба біледі. Ол күнгі жиналғандарды бұлар сынаса, олардың да бұларды сынай келері, сірә, белгілі. Басы сәл озған адам бір мойын омыртқасын кемшін, бір енін ішінде ұстамаса қаумалаған қарындасты қарап тұрып жерітіп алуы оп-оңай. Тым елпілдеп кетсе, бірденесін алдап алғалы тұрғандай тіксініп қалатыны тағы бар. Ортадан шығар – су төкпес жорға мінез кез келген уақытта табыла бермейді. Тізгін иесі еркектігі бір жөн. Кейде әйел мен баланың шалдуарлығы алтын басты еркектің асқар таудай абыройын төгіп жатынын қайтерсің. Бақ қонған кісінің өзі болғаннан гөрі сері болу көп қиын...». Бопай - көпшілік алдында артық ауыз әрекеттерге бармай, ерінің қас-қабағын қапысыз бағып, іш пікірін емеуріннен танып, ақ-адал жолды ақыл қоса отырып, бірге іздесетін етжақын жанашыр жар.

Бұрынғы өткен, кейінгі қазақ хандарының арасында Еуропаша баянды білім алып, Батыс пен Шығыс мәдениетінің мәйегін тел еміп, тең тұтқан – Жәңгір Бөкеев. Жәңгірдің жары Мұхамеджан Құсайыновтың қызы, айдай ару, ерке Фатима болатын. Тарихи деректер мен тарихи романдарда Фатима оқыған, білімді әйел ретінде суреттеледі. Татар тілімен қатар орыс, француз,

неміс тілдерінде еркін сөйлеп, жаза білген. Жәңгір ханды өркениетке ұмсындырып, өмір салтын өзгертуге игі ықпал еткен адам – Фатима тоташ. Еуропаша киім үлгісін киіп, сән түзеген. Автор «Фатима сұлудың бір киер салтанатты жасауы, гауһар тас орнатқан қазақша ұлттық киімі ғана жүз елу мың сом тұрады» [2;375], - деп сәні мен салтанаты жарасқан киім үлгісін әдемі суреттейді. Фатима – қыр еліне білім таратуға талпынған, есімі алты Алашқа әйгілі Сақыпкерей, Зұлқарнай, Ғұбойдолла, Ыбырайым сынды перзенттер сыйлаған, халық «Фатима тоташ» деп еркелетіп, алақанға салып ұстаған қайраткер ана. Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романынан қазақ халқының бай ауыз әдебиеті үлгілеріне мән берушілік белгілерін анық байқаймыз, көптеген аңыз, ертегі, мақал-мәтелдерді ұшыратамыз. «Ақсақ құлан» туралы аңыз, қыран жайлы ырым, мақал-мәтелдер т.б. Романдағы күн, қос бүркіт, дала жусанының бейнесі Ә.Әлімжанов үшін кейіптеу, символикалық салыстыру тәсілдері жат емес екенін дәлелдейді. Қазақ ұғымында жусан – туған жердің символы. Жаугершілік кезеңде елін қорғап жүрген батырлардың жусанды қасиет тұтып, өздерімен бірге алып жүруі, демі таусылып бара жатқан Мақпалдың жусаннан ұстауы сәтті шыққан.

Қазақ халқының әдет-ғұрпында қыздарды қалың малға сатып, әмеңгерлік кең орын алғанымен, сол малға сатылған қыздар мен әмеңгерлікті бастарынан кешірген әйел қауымын халық әр уақытта қадір тұтып, елге ұйытқы болып ауылды аузына қаратқан ақылды, дана аналарды үлгі, өнеге еткен.

Ел басқарып, халықты тура да әділ жолға бастайтын халық көсемдерінің жары, сенімді серігі болу – жауапты іс. Әбілқайыр, Жәңгір, Кенесары сынды хандардың ісін тура жолға бастап, алмағайып заманда ел басқарған тұлғаларға серік бола білген Бопай, Фатима, Күнімжан сынды аналарымыздың есімі бүгінгі ұрпақтың жадында сақталады.

І.Есенберлин романдарының психологизмінің мән-мағынасына барыншы үңілу үшін шығармалардағы діни-нанымдар, түс көру, этнографиялық салт-дәстүрдің көрініс беруін талдап өтуіміз жөн. Жауырынмен бал ашу, түс жору, бақсы ойыны, көш... – бәрі де тарихи-этнографиялық деректерге негізделеді, белгілі бір кезеңнің шындығын, сол кезеңде өмір сүрген адамдардың наным-сенімдері мен ұғым-түсініктерін, ойлау, сезіну ерекшеліктерін дұрыс түсінуге толық тануға септігін тигізді.

Ғалым Б.Майтанов: «Ырым жоралғының субъективті алатын орны мен объективті заңдылық арасындағы қатынас табиғатын пайымдауға ұмтылыс кейіпкер психологиясын, олардың рухани әлемін жан-жақты толымдылықпен бейнелеуге көп көмектескен» [3, 486.].

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында, Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романында көрініс тауып отырған этнографиялық материалдар, оның ішінде түс пен елес те халықтың ертедегі нанымдары мен таным сипатын, рухани тіршілігінің маңызды деген қырларын ашумен бірге шығарманың басты кейіпкерінің ойға алып, басын тіккен ірі ісімен сабақтасып жатады, әрі сол ірі істің кейінгі даму ерекшелігіне, соңғы нәтижесіне меңзейтін астарлы

мағына береді. Ал қайсыбір этнографиялық материал адамдар арасындағы көзге көрінбейтін, бүркемеленулі, бірақ терең, бітіспес тартыстың сырын ашуға қызмет етеді.

Шындықты түс арқылы тұспалдап бейнелеу - әдебиетте кеңінен қолданылатын тәсіл. Түстің негізінде шындық болмысты ашу тәсілін «Жаушы» романынан көреміз. Қаламгер Ә.Әлімжанов Кенженің қуаныш-үмітке толы сезім арпалысын, көңіл-күй күйзелісін көркем жеткізген. Жаугершілік жылдары қалмақтармен соғысып жүрген Кенженің түпкі ой-санасын, Сәниямен бақытты ғұмыр кешсем деген арман-мақсатын түс формасы арқылы жеткізіп, оқиға желісін дамытады. Ал Ә.Кекілбаев «Елең-алаң» романында түс көру тәсілін кейіпкердің ішкі жан дүниесін зерттейтін көркемдік құрал ретінде қолданады. Мысалы, Бопайдың түсіндегі жаралы жігіт пен қан орнындағы аппақ сүт символы бейне бір Бопай басына қонған бақ пен бақыт ретінде бейнеленеді.

Романдарда қыр халқы қадір тұтатын рухани серпіліс сәті – алтыбақан, той-думан, ас беру салтанаты аса қызықты, думанды, сәтті бейнеленген. Той десе көз алдымызға көк жайлау, әшекейлі киіз үй, сән-салтанаты жарасқан думанды топ елестейді. «Киіз үйдің іші шығыстың неше түрлі түкті масаты, қалы кілемдерімен, оюлы алаша, сәнді текеметтерімен жайнап тұр». Киіз үйдің сәні мен әшекейі думанға қуаныш сыйлап, көрік беріп тұр.

Шілдехана, ат қою, бесікке салу, қыз ұзату, келін түсіру, ас беру дәстүрі шығармада кең түрде сөз болған. «Абай жолындағы» Абайдың алғаш Алшынбай ауылына ұрын барғандағы сән-салтанаты, күйеудің киім үлгісі, Бөжей асындағы қонақ күту, ет тарту көріністері әдемі теңеу, авторлық баяндаумен шебер өрнектелген. Тарихи романшы Әуезов дәстүрін пайдалана отырып, ас - тойының мәнін, сән-салтанатын ұтымды детальдармен өрнектеп, әдебиетімізге соны көркемдік ізденістер қалыптастырды.

Бүгінгі тұлымшағы желбіреген қыз – ертеңгі бұла бойжеткен, ибалы келін, ардақты ана. Қазақ ұғымында келін, жеңге, абысындардың алатын орны ерекше. Әйел-аналардың жарасымды сыйластығы ел мен елді, ағайын арасын біріктіріп, достастырып отырады.

Жеңге – қайынсіңлі мен қайындарының жанашыр досы, сырласы. Романшылар қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрді жете пайдаланып, әдебиетімізді әдемі, көрікті, қамқор жеңгелердің образдарымен толықтырып, асқан шеберлікпен сомдады. Шебер кескінделген жеңгелердің қатарына Бибі, Зипа, Торғын, Күлайым, Қадиша, Ұрқия, жеңге кейпінде сомдалған «Қалқа бала» т.б. жатқызуға болады.

Тарихи романдарда сонымен қатар ата салтымыздағы ат қою дәстүрі әдемі өрнектелген. Ат қою – үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетудің белгісі. Ат қою туралы, ата-ене, қайнағаның атын атамай, жұмбақтап жеткізу туралы халық арасына кең таралған аңыз-әңгімелер көп. Солардың бірі – Мұрын мен Қызай аттарына қатысты аңыз. Бұл аңыз – «Дарабоз» романының бірінші кітабында былайша келтірілген: «Уа, Мұрын мен Қызай! Екеуің ежелден бері-ақ бір түйенің қос өркешіндей, бір биенің қос емшегіндей құп жарасып, егіз

өскен ел едің. Арыға барсақ, екеуің – бір Төлегетайдың баласы, беріге келсек – бір кісінің қызынан туған бөлесің. Аналарың апалы-сіңлілі Нұрбике мен Күнбике – Ұлы Жүз бір Бәйдібектің қызы емес пе? Нұрбикені ежелерімен аттас болған соң, абысындары «Қызай» атандырса, Күнбике анамыз мұрындылау кісі болған соң, қайындары қалжыңдап, «Мұрын» атандырып жіберіпті. Сөйтіп, етектерінен ұл саулаған қазақтың екі қызы екі рулы елге ана болып қана қоймай, сол елдердің есіміне, ұранына айналыпты».

Тарихи романдар - өз кезеңі мен тұтас дәуірлердің көркем шежіресі. Романшылар идеяның жүзеге асуын тек сол кезең көріністерін, тарихи оқиғаларын тізбелеп айтып берумен шектелмейді, оның әрбір көркем шығармасында жеке адамның тағдыры, болмыс-бітімі, мінез-құлқы, өмірлік драмасы жатыр. Қаламгерлер жеке адамдардың тағдырын барынша қазып суреттеу арқылы адам өмірінің мән-мағынасын ірі қоғамдық-әлеуметтік өзгеріс аясында көрсетуге тырысқан. Шығармаларда махаббатқа берілген кейіпкерлердің жан толқыны, жүрек лүпілі арқылы жалпыадамзатқа тән сезім күшінің шексіздігін суреттеліп отыр. Автор ойының айқындығын, дәлдігі, сезім сұлулығы, нәзіктік, оқиға желісінің суреттілігі Ақан-Ақтоқты, Мәди-Самал, Мұса-Сапар, Естай-Дүрия, Кенже-Сәния, Әбу Насыр-Бибі арасындағы диалогтар мен автор, кейіпкер монологтарында бой көрсеткен.

Қаламгерлер философиялық түйін, қоғамдық-әлеуметтік тартысты бейнелеудегі көркемдік шешім, өз дәуірінің шындығын дәл бере білу үлгісін көрсеткен. Адамның ішкі жан әлемі, рухани дүниесі, көзқарасы, ойымен автор ойының үндесуі шеберлікпен суреттелген. Тарихи романдарда өмір турасындағы толғаныс, ұрпақ жалғастығы сынды көкейкесті мәселелер шебер философиялық толғаммен, қаламгердің талғамымен шебер үндесіп кетеді. Әр түрлі мінездегі кейіпкер бейнесін қарама-қайшы шендестіре отырып тұлғалайды. Олардың ойы, сезімі, адамгершілік қасиеттері әр басқа. Содан келіп туындайтын әрекеттері де қайшылықты. Бұл мінез өзгешелігінен туындайтын қарама-қарсылықты көрсетуді тарихи романшылар басты назарда ұстанған. Шығармаларда қаламгерлер сүйсіну мен жиіркенішті сезімді қатарластыра психологиялық параллелизм түрінде қарастырған.

Автордың ананың баласына деген абзал қасиеті сынды тым нәзік, құпиясы көп, сыры мол құбылысқа өз көзқарасы, ой қорытындысы, ұлттық жартылысымызға сәйкес психологиялық суреттеудің айқын деректі сипаттамасын зерделейді.

Ұрпақ алдында ұлы жауапкершілікті сезінуден, ұрпақ мүддесі үшін жан-тәнімен қызмет етуден, қажет жағдайда өзінді де құрбандыққа шалудан артық абырой жоқ дегенді білдіре отырып, романшылар өзіме болмаған ұрпағыма болса екен, өзім шықпаған биікке ұрпағым шықса екен деген ата-ананың арманды тілегін көрсеткен.

Қаламгерлер бейнелі сөздердегі тұрақты тіркестерді ұтымды қолданған. Тұрақты тіркестер автордың ойын білдіріп, мазмұнды тереңдетіп, оны ашық, айқын танытуға әсер еткен. Ойды аз сөзбен жеткізуде мақал-мәтелдерді шебер пайдаланған. Қыз сұлулығын, сипатын табиғаттың әсем дүниелеріне теңеу,

балау, әсірелеу арқылы, көркемдік-эстетикалық тәсілдерін жетілдіріп, дамыта пайдаланған.

Қазақ халқының әдет-ғұрпында қыздарды қалың малға сатып, әмеңгерлік кең орын алғанымен, сол малға сатылған қыздар мен әмеңгерлікті бастарынан кешірген әйел қауымын халық әр уақытта қадір тұтып, елге ұйытқы болып ауылды аузына қаратқан ақылды, дана аналарды үлгі, өнеге еткен.

Ел басқарып, халықты тура да әділ жолға бастайтын халық көсемдерінің жары, сенімді серігі болу – жауапты іс. Әбілқайыр, Жәңгір, Кенесары сынды хандардың ісін тура жолға бастап, алмағайып заманда ел басқарған тұлғаларға серік бола білген Бопай, Фатима, Күнімжан сынды аналарымыздың есімі бүгінгі ұрпақтың жадында сақталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. Көшпенділер: Тарихи трилогия. – Алматы: Жазушы, 1986.- 328б.

2 Жүнісов С. Төрт томдық шығармалар жинағы. Роман, повесть. - Алматы: Жазушы, 1994.-544б.

3 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. -Астана: Күлтегін, 2012.-528б.

4 Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму. – Алматы: Жазушы, 1986.-440б.

5 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996.-336 б.

6 Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным мен көркемдік.- Алматы: -Ғылым, 2016.- 281б.

УДК 37.013

Будникова Н.Н.

КГУ «Меновновская средняя школа»

Полторжицкая Г.И.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация: В статье представлен опыт использования визуализации в процессе преподавания филологических дисциплин в школе и в вузе, показаны виды визуализации, приведены примеры визуализации, используемые в процессе преподавания русского языка и литературы.

Ключевые слова: визуализация, русский язык и литература, виды визуализации.

В современном образовательном пространстве работа с информацией требует использования различных методов визуализации. Для студентов важно не только понимать, но и обладать навыками визуализации информации, а также развивать визуальную грамотность. Под визуальной грамотностью понимается способность понимать и создавать визуальные и визуально-вербальные тексты, что способствует более эффективной коммуникации.

По мнению исследователей (Н.В. Азаренок, С.В. Докука, О.А. Старицына и др.) [1], в настоящее время происходит формирование особого типа мышления – клипового мышления, к особенностям которого относят восприятие мира через короткие яркие образы при высокой скорости восприятия информации в небольшой отрезок времени. Доминирование клипового мышления над системным, включенность современного обучающегося в большой информационный поток, восприятие мира через короткие яркие образы приводит к пониманию необходимости изменения подходов в преподавании лингвистических и литературоведческих дисциплин, включению в образовательный процесс когнитивно-визуальных технологий [2].

В основе любой визуализации лежит субъективный зрительный образ. Конечно, на занятиях визуализация есть практически всегда. Традиционно используются хронологические таблицы, схемы, презентации, опорные конспекты.

Визуализация учебного материала по лингвистике и литературоведению может быть полезной для облегчения понимания и запоминания сложных концепций и понятий. Опыт использования когнитивно-визуальных технологий показал, что наиболее эффективными для преподавания филологических дисциплин являются следующие:

1. Инфографика (инфографическое проектирование) – это «графический способ подачи информации, данных и знаний, целью которого является быстрота и четкость изложения» [3]. Инфографику характеризует минимализм: информация передается через символы, визуальные метафоры, условные обозначения. Составление инфографики может происходить как при помощи компьютерных сервисов, так и на обычной бумаге.

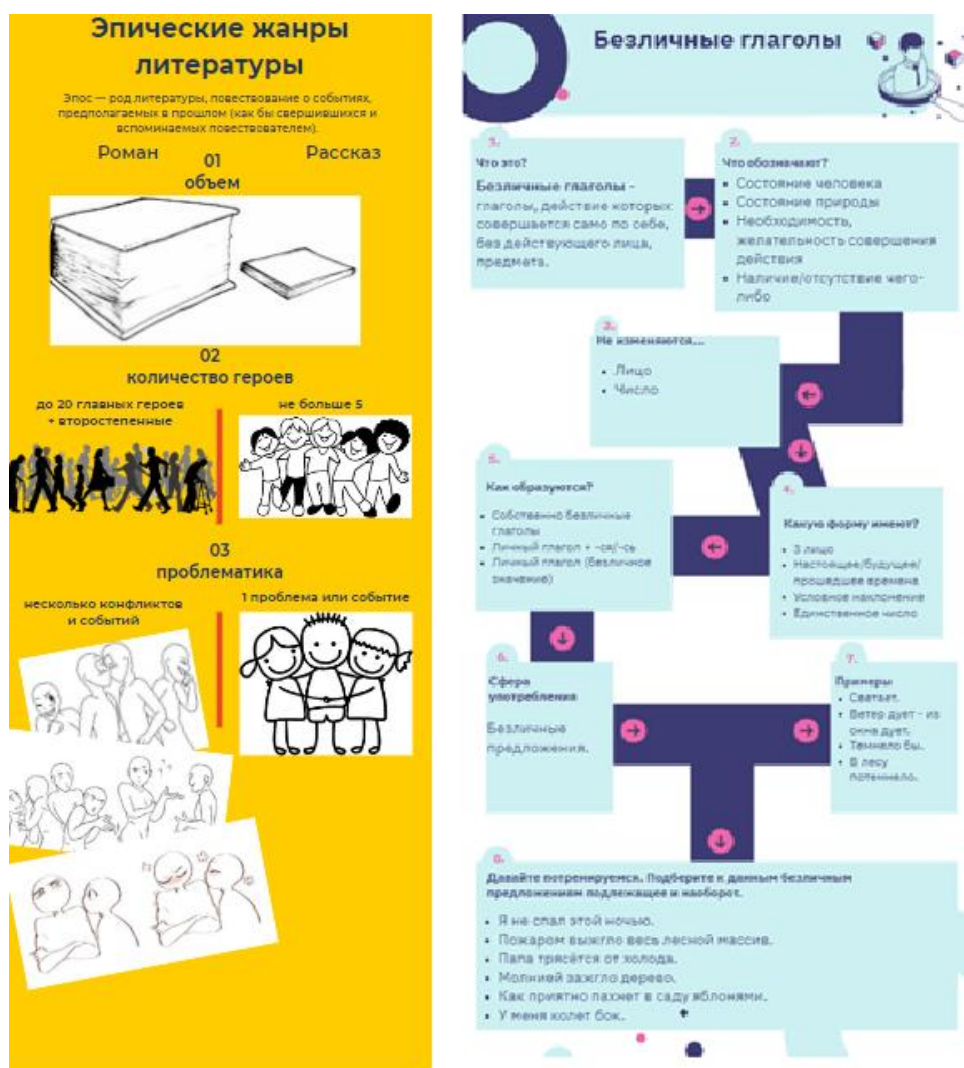

Рисунок 1 – Инфографика

(Будникова Д., ученица 8 «А» класса КГУ «Областная специализированная IT школа-лицей для одаренных детей» УО ВКО; Тетерина Е., 4 курс, 6В01702 – Русский язык и литература ВКУ им. С. Аманжолова)

2. Постер. В основе постерной презентации лежит техника коллажа. В отличие от инфографики в постер могут быть включены разнообразные элементы: текст, рисунок, лозунг, символ. Постер – это командная работа, при создании постера активизируются образное, креативное и дивергентное мышление. Для постера важно все: цвет, размер, местоположение того или иного элемента [4].

Рисунок 2 – Постер

(Шарапова И., 4 курс, 6В01702 – Русский язык и литература ВКУ им. С. Аманжолова)

3. Визуальный конспект. Техника составления визуального конспекта помогает углубиться в тему занятия, подготовиться к выступлению (сообщению, докладу), записать параграф или лекцию, перевести учебный материал в живой и понятный вид. Важным при составлении конспекта становится выделение главной информации, затем ее структурирование и представление через визуальные образы.

В своей практике для создания визуальных конспектов мы используем интерактивную доску jamboard, которая дает возможность для эффективной как индивидуальной, так и групповой работе. Обучающимся дается ссылка на доску, где они визуализируют учебный материал.

Группа 3. Связь синтаксиса с другими уровнями языковой системы

Рисунок 3 – Визуальный концепт (3 курс, 6В01702 – Русский язык и литература ВКУ им. С. Аманжолова)

4. Скрайбинг. Скрайбинг – это новый вид графической презентации, в основе которой лежат зарисовки, помогающие более эффективно воспринимать и усваивать информацию [5]. Традиционно по способу выполнения выделяют ручной и компьютерный виды скрайбинга.

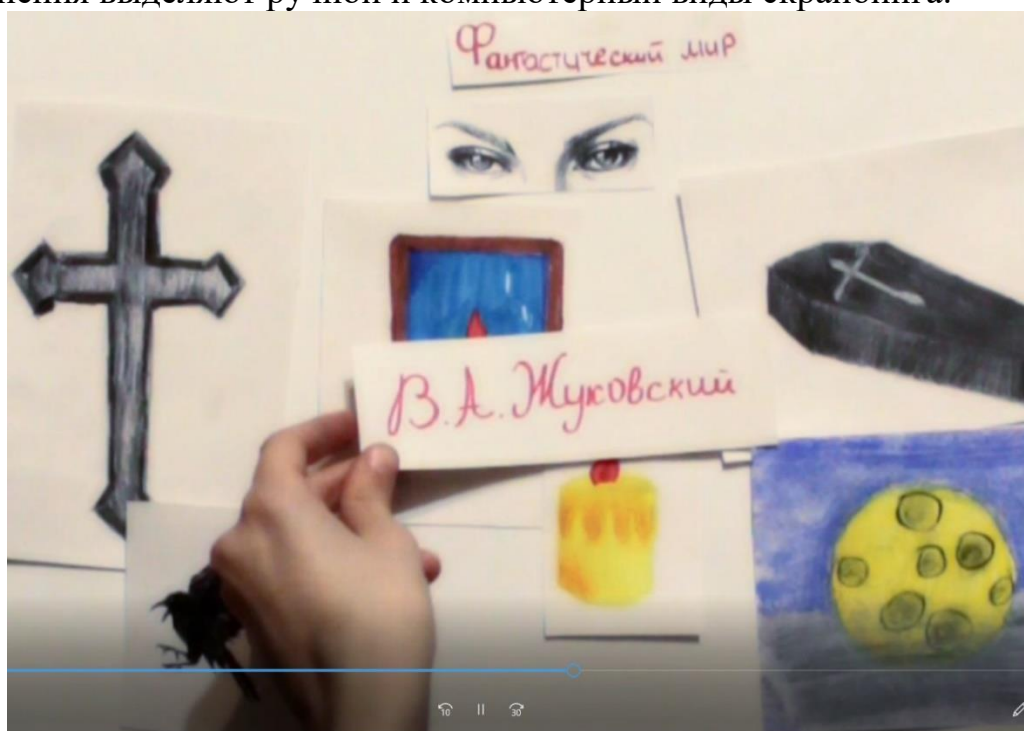

Рисунок 4 – Скрайбинг (Будникова Д., ученица 8 «А» класса КГУ «Областная специализированная IT школа-лицей для одаренных детей» УО ВКО)

5. Пиктографика (графики и диаграммы). Использование пиктографики поможет обучающимся лучше понимать различные литературные жанры,

периоды и направления. Например, график может показывать изменение популярности определенного литературного жанра или направления в разные периоды истории.

6. Карты. Карты могут быть использованы для иллюстрации различных мест действия в литературных произведениях, а также для отображения распространения различных литературных школ и течений. В процессе текстологической работы студенты могут не только определить внешние признаки текста, но и механизмы соотнесенности географического образа с мироощущением человека, его психологическим, мировоззренческим поведением.

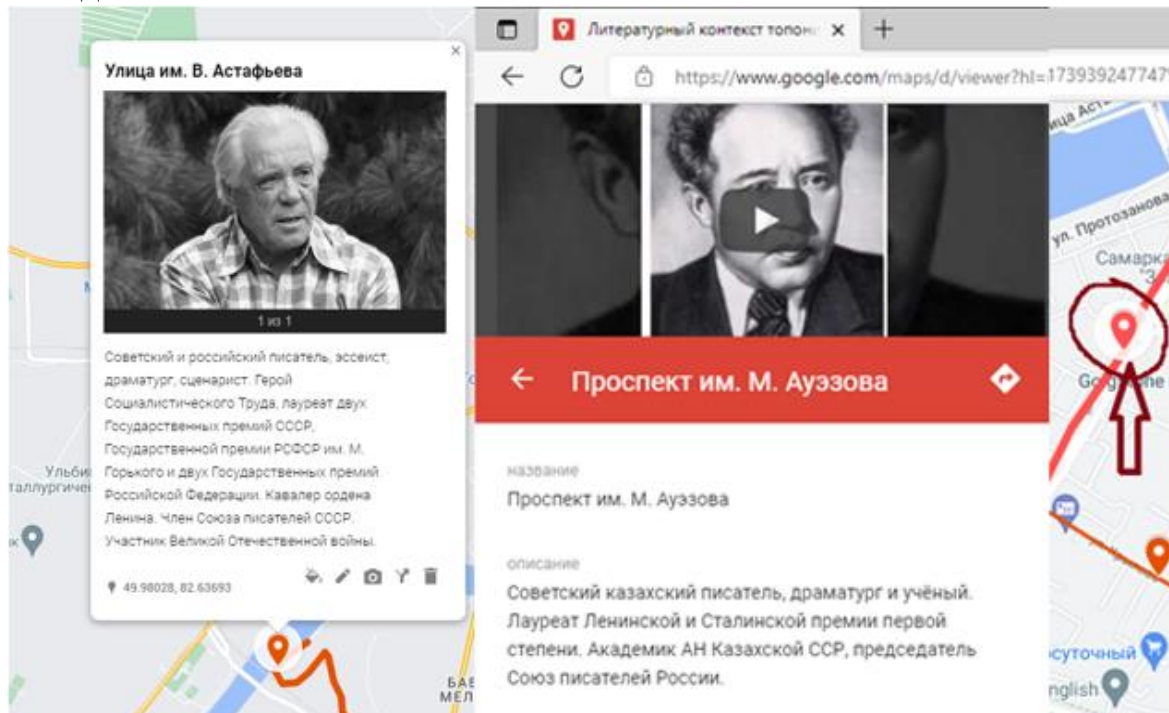

Рисунок 5 – Карта

(Коханова К., ученица 11 «Б» класса КГУ «Меновновская средняя школа» УО ВКО)

7. Создание видеообраза (изобразительная метафора). С точки зрения когнитивно-визуальных технологий изобразительная метафора является инструментом мышления, при котором новые онтологические явления интерпретируются через аналогии с уже сформировавшимися системами понятий. Происходит взаимосвязь языка и сознания, а также логического и образного мышления [6].

Обучающимся предлагается ситуация: «Вы – молодой учитель, которого поставили работать в инклюзивном классе. В вашем классе есть слабослышащие и слабослышащие дети. При изучении поэтического произведения вы замечаете, что не все ребята воспринимают информацию. А вам важно, чтобы для ребят художественный текст не был набором типографских знаков на бумаге, чтобы они смогли наглядно увидеть героев, мир, в котором они живут... Ваша задача – создать видеообраз изучаемого стихотворения, чтобы лирическое произведение получило объемное выражение и стало понятно всем ребятам в классе». Студенты распределяют роли (художник, чтец,

редактор музыкального оформления, аниматор) и создают видеообраз выбранного стихотворения [7].

Рисунок 6 – Видеообраз

(Вернер Д., 1 курс, 6В01702 – Русский язык и литература ВКУ им. С. Аманжолова)

8. Фридроунг. Этот метод рисования предполагает создание изображений без использования каких-либо предварительных планов или наставлений и позволяет выразить свои мысли, чувства и воображение в наиболее свободной и непосредственной форме. Фридроунг может использоваться как творческая практика для самовыражения, а также как средство для исследования различных художественных идей и концепций.

Обучающиеся, проанализировав особенности семантики цвета в романе А.И. Егорова «Таежный затворник», создали фридроунг, представляющий цветовые ассоциации романа.

Рисунок 7 – Фридроунг

(Арзамаскина П., Бердюгина К., 3 курс, 6В01702 – Русский язык и литература ВКУ им. С. Аманжолова)

Визуализация учебного материала по русскому языку и литературе может помочь учащимся лучше понимать сложные концепции и понятия, а также помочь им лучше запоминать их. Однако важно помнить, что визуализация должна быть уместной и подходящей для конкретного учебного материала и контекста обучения.

Обучающиеся активно участвуют в творческой и практической работе с коммуникативно-визуальными средствами, однако они не всегда уделяют внимание теоретическим знаниям в области визуальной грамотности и умения применять эти знания для оценки визуальных продуктов с учетом различных важных критериев, которые могут различаться в зависимости от каждого конкретного визуального инструмента.

Визуальная грамотность становится неотъемлемой частью компетентного специалиста. Умение воспринимать, понимать и производить мультимедийные комплексы позволяет сделать процесс обучения наиболее эффективным, лучше понять и запомнить изучаемый материал.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Старицына О.А. Клиповое мышление vs образование. Кто виноват и что делать? // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klipovoe-myshlenie-vs-obrazovanie-kto-vinovat-i-cto-delat>

2 Ваткова, О. А. Инфографика как средство формирования визуальной компетентности студента педагогического вуза / О. А. Ваткова // Apriori. Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – № 6. – С. 1–11.

3 Климкина Л.Н. Инструменты визуализации на уроках русского языка и литературы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://urok.1sept.ru/articles/677118>

4 Лымарь А.Н. Мастер-класс «Использование постерной технологии на уроках истории и обществознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://multiurok.ru/files/mastier-klass-ispol-zovaniie-postiernoi-tiekhnolog.html>

5 Максимова А.А. Скрайбинг как способ формирования познавательных универсальных учебных действий на уроках по анализу романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» в 11 классе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://infourok.ru/skrajbing-kak-sposob-formirovaniya-poznavatelnyh-universalnyh-uchebnyh-dejstvij-na-urokah-po-analizu-romana-m-a-bulgakova-master-4487205.html>

6 Панкратова С.А. Когнитивно семантическое моделирование процессов метафорического выбора. Электронный ресурс. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/kognitivno-semanticheskoe-modelirovanie-protssesov-metaforicheskogo-vybora>

7 Будникова Н.Н., Полторжицкая Г.И. Развитие прикладных компетенций на занятиях по профессиональному русскому языку с

использованием web-квест технологии: Учебно-методическое пособие. – Усть-Каменогорск, 2017. – 103 с.

УДК 371.385

Доненбай Ж.

Казахский национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Республика Казахстан

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: В данной статье рассмотрена организация проектно-исследовательской деятельности учащихся на уроках русского языка и литературы. В основу деятельности положено изучение лексики и фразеологизмов. Проведен анализ соответствующей литературы и сделан сравнительный анализ различных методов и способов организации учебного процесса. Сделаны выводы по данной теме и рассмотрены дальнейшие перспективы исследования.

Ключевые слова: русский язык, литература, проект, исследование, обучающиеся, образование, проектно-исследовательская деятельность

Введение. В современном мире с развитием информационных технологий меняются все сферы жизни, в том числе образовательная система. С развитием технологий процесс обучения становится все более самообучающимся и способным к адаптации. Это открывает новые возможности в достижении качественного образования среди обучающихся.

На сегодняшний день является явным факт того, что организация проектно-исследовательской деятельности учащихся на уроках есть результат долгой упорной работы различных учебных и образовательных методик. Проектная деятельность и связанные с ней разработки в образовательной системе постоянно находятся в развитии, не стоят на месте, совершенствуются его методы и приемы.

В изучении русского языка и литературы организация проектной деятельности направлена на систематизацию, улучшение качества и эффективность образовательного процесса. Такая деятельность призвана упростить проверку знаний и повысить в целом уровень образования. В процессе использования проектно-исследовательской деятельности усиливается самостоятельная работа учеников, применяются более новые, усовершенствованные методы изучения. Таким способом можно ускорить процесс получения знаний в случае создания специализированной программы [1, с. 108].

Эта обновленная программа образования стремится подготовить учащихся к жизни в цифровой эпохе, где ключевые навыки, такие как

критическое мышление, коммуникация, сотрудничество и решение проблем, становятся все более важными.

Основные принципы обновленного образования включают в себя активное привлечение учеников к учебному процессу, персонализацию обучения с учетом индивидуальных особенностей учащихся, развитие технологической грамотности и использование современных образовательных технологий.

Обновление содержания образования также включает в себя внедрение новых проектов и заданий, которые отражают актуальные тенденции и вызовы современного мира.

Процесс обновления содержания образования требует участия всех участников образовательного процесса: педагогов, учащихся, родителей, общественности и государства. Только совместными усилиями мы сможем обеспечить высокое качество образования, которое будет соответствовать потребностям и вызовам современного мира [4, с. 559].

Обзор литературы. Одно из основополагающих мест в образовательной системе занимает филологическое образование. Русский язык тесно взаимосвязан со многими направлениями и областями, науками, поэтому его изучение имеет большую значимость в организации образовательного процесса. Филологическое образование наделяет учеников необходимыми им в жизни навыками. Поэтому крайне важно грамотно организовать и внедрить результативные методики и приемы в построении образовательной программы для учащихся.

У большинства учеников в обучении русского языка и литературы наблюдается узкий кругозор, не проявляется в должной мере читательский интерес, имеется низкий уровень проведения анализов и выводов. Это является большой проблемой, в результате которой качество и уровень знаний снижаются.

Для того, чтобы сделать работу более результативной и качественной, часто внедряется такой вид образовательной технологии как проектно-исследовательская деятельность. Предметы русского языка и литературы отлично подходят для этого внедрения.

Использование проектно-исследовательской деятельности является обязательным условием формирования нового, высокого уровня образовательного процесса. В связи с тем, что в современном мире сильно увеличивается значение и функции информационного потока, становятся все более сложными и требующими внимания методы передачи, получения, хранения информации [5, с. 104].

Задача учителей и педагогов сводится к умению и способности дать ученикам четкое представление и понимание источника информации, применяемого для получения знаний. Проекты и связанная с ними исследовательская деятельность отлично способствуют раскрытию, развитию и пониманию обучающихся.

Проектно-исследовательская деятельность подразумевает проведение комплекса мероприятий и действий, в результате которого происходит создание продукта. Проектное обучение должно быть актуальным, мотивирующим для учеников, дисциплинировать, настраивать на совместные действия.

Проекты подразделяют на разные виды в зависимости от выполняемых целей и задач. Существуют ознакомительно-ориентировочные, или информационные проекты. Результатом таких проектов может быть собранный информационный материал об интересующей теме.

Творческие проекты отличаются ясным представлением с конечной формой представления результата. Для уроков русского языка и литературы это может быть сочинение, видеофильм, статья, альманах, мультимедийный проект.

Практико-ориентированные проекты также с самого начала обозначают конкретный результат своей деятельности. Такие проекты могут быть представлены в виде справочного материала, словаря, наглядного пособия.

Основная часть (методология, результаты). В методологии использовался анализ литературных источников, метод сравнительного анализа различных видов проектной деятельности.

Для организации проектно-исследовательской деятельности на уроках русского языка и литературы, связанной с разделами лексики и фразеологии могут быть использованы проекты под названием «Энциклопедия одного слова» [2, с. 97].

Эта работа заключается в том, что ученики исследуют слово, опираясь на правила основных разделов лексики и фразеологии. Они изучают слово с различных точек зрения, чтобы полностью понять его смысл и использование в языке. Кроме того, они также могут исследовать специфические особенности слова в различных диалектах или языковых группах. Отвечают на вопрос, откуда происходит слово, как его значение менялось со временем, и какой лингвистический путь он прошел до наших дней.

Обучающиеся могут называть примеры использования конкретного слова или фразеологизма в пословицах и поговорках, в афоризмах и крылатых выражениях, находят данное слово в текстах художественных произведений и других видах деятельности.

Обучающиеся также учатся исследовать различные значения слова в контексте, а также обогащают свой словарный запас и умение использовать слово в различных ситуациях. Работа над созданием энциклопедии слова может также развивать навыки самостоятельного исследования, анализа и систематизации информации, а также умение выражать свои мысли и идеи письменно.

Таким образом, работа над созданием подобных исследовательских проектов не только способствует углубленному изучению конкретного слова, но и развивает широкий спектр языковых и когнитивных навыков, которые могут быть полезными в обучении и в жизни.

В качестве исследовательского проекта можно применить для самостоятельного изучения темы «Лексика» и «Фразеологизмы». Ученики получают консультации, выполняют практическую часть, сдают изученный материал. Можно создать свою презентацию и организовать защиту проекта, организовать экспертизу, уделяя внимание на научность информации, практическую значимость, уровень знаний и навыков обучающихся.

Опыт и практика показывают, что подготовка, процесс и защита проектов проходят успешно. Качество усвоения материала высокое. В процессе работы у обучающихся формируются навыки самостоятельной, исследовательской деятельности, навыки в общении. Процесс получения знаний становится более интересным и результативным, возрастает уровень удовлетворенности самих учащихся от производимой им деятельности [3, с. 99].

Проекты по литературе могут также включать создание креативных работ на основе произведений (например, исследование персонажей и их развития, написание анализа или рецензии на книгу, создание сценария для адаптации произведения в театральное представление или кинофильм).

Ученики могут провести исследование о влиянии социокультурного контекста на интерпретацию литературных произведений, сравнивать различные толкования одного и того же текста в разных странах или эпохах. Они также могут изучать различные жанры литературы, анализировать структуру и композицию произведений, исследовать стиль и метафорический образный мир авторов.

Такие проекты позволяют учащимся развивать критическое мышление, аналитические навыки, умение работать в команде, вырабатывать собственное мнение и аргументировать его. В результате ученики могут обогатить свои знания о литературе, расширить свой кругозор и развить творческий потенциал.

Выводы и дальнейшие перспективы исследования. Организация проектно-исследовательской деятельности это - необходимость современного образования.

Работа по формированию информационной компетенции на уроках русского языка и литературы обязательна и проектная деятельность в этом вопросе очень помогает.

Учебный проект по русскому языку и литературе – это возможность учеников самостоятельно или в команде что-то творить и познавать, используя навыки и умения. Такая деятельность позволяет проявить себя, испытать силы, принести пользу и показать полученный результат. Это деятельность, которая направлена на успешную самореализацию обучающихся в дальнейшем процессе обучения и в жизни в целом.

Развивается умение анализировать информацию, принимать обоснованные решения и решать проблемы. В результате использования данной методики повышается уровень самодисциплины, ответственности и организованности. Кроме того, учащиеся учатся эффективно общаться и

взаимодействовать с окружающими людьми, что важно, как в учебной среде, так и в будущей профессиональной деятельности.

Таким образом, проектно-исследовательская деятельность имеет большие перспективы для дальнейшего развития и исследования. Внедрение такой деятельности улучшает систему образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бойко Е. А. Применение технологии проектной деятельности на уроках русского языка и литературы // Молодой ученый. – 2023. – №37 (484). – С. 107–109.

2 Древко Е. В. Технология проектов на уроках русского языка и литературы // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2023. – №11-2. – С. 96–98.

3 Ерошина И. И. Использование проектной деятельности на уроках русского языка // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. – №2-1 (77). – С. 98–101.

4 Закирова М. Р. Проектная деятельность на уроках русского языка и литературы // Scientific progress. – 2021. – №6. – С. 558–563.

5 Селиванова Г. Г. Проектная деятельность на уроках русского языка и литературы как средство успешной реализации школьника // Актуальные исследования. – 2023. – №33 (163). – С.104–106.

УДК 81-139

Ережепова С.

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация: В статье рассматривается личностно-ориентированная технология обучения русскому языку в казахской аудитории технического университете, в основу которого положены идеи диалогового обучения и приоритетного внимания к интеллектуальному развитию личности. Особое внимание обращено на такой этап занятия, как рефлексия. Она направлена на осознание пройденного пути, на сбор в общую копилку замеченного, обдуманного, понятого каждым студентом.

Ключевые слова: личностно-ориентированная технология, технологии, рефлексия, диалоговое обучение, диалог.

Одним из актуальных вопросов остается вопрос преподавания русского языка в казахской аудитории в техническом университете. На наш взгляд, в центре внимания преподавателя должна находиться личностно-

ориентированная технология обучения языку. При этом акцент делается на личности обучающегося, личности познающего, доходящего до сути вещей человека, который имеет свою точку зрения, свое отношение к учебной деятельности, умеет работать в команде, и сам несет ответственность за свое образование. Студент должен уметь организовывать и планировать свою работу, уметь ставить цели в изучении дисциплины, владеть навыками самостоятельной работы, и что очень важно, проводить самоконтроль и самооценку своей учебной деятельности. И как справедливо заметила Малькова З. А., необходима переориентация образования «содержания на процесс» [2]. Преподавателям важно использовать в работе те педагогические технологии, которые пробудят личностный мотив и обеспечат сформированность у обучающихся жизненно важных коммуникативных умений.

Как известно, личностно-ориентированная технология формирует и развивает интеллектуальные, речевые компетенции студентов, оказывает влияние на критическое и творческое мышление как приоритетное направление интеллектуального развития человека. При этом, мы считаем, актуальным будет диалоговое обучение. В процессе диалогического общения, обучающиеся ищут различные способы для выражения своих мыслей, для осваивания и отстаивания новых ценностей. Использование на занятиях диалогового обучения способствует формированию умения определять и отстаивать свою позицию, развивает умения ораторского мастерства и лидерские качества.

Вслед за Е.Л. Мельниковой под «диалоговым обучением» мы понимаем, постановку учебной проблемы, и поиск ее решения осуществляют обучающиеся в ходе специально организованного преподавателем диалога [3].

К типам диалога можно отнести: мотивационный (отражает интерес его участников к теме, диалогической форме общения), критический (характеризует критическое осмысление содержания диалога, гипотетическое рассмотрение любых решений проблемы), конфликтный (отличается противоречивостью отношения личности к предмету проблемы), самопрезентирующий (демонстрация личностью выгодного для нее имиджа), автономный (внутренний диалог, выражающий проведение защитной реакции личности), рефлексивный (указывает на способность личности вести самоанализ), само реализующий (характеризуется моментом утверждения, самораскрытия личности), смыслотворческий (характеризуется поиском личностью ценностей), духовный (глубинное проникновение в содержание, друг в друга).

Е.Л. Мельникова выделяет два вида диалога: побуждающий и подводный. Они имеют разную структуру, обеспечивают разную учебную деятельность и развивают разные стороны психики обучающегося [3].

При побуждающем диалоге мы создаем проблемную ситуацию, затем произносим специальные реплики для осознания противоречия и формулирования проблемы студентами. На этапе поиска решения

преподаватель побуждает обучающихся выдвинуть и проверить гипотезы, т.е. обеспечивает «открытие» знаний путем проб и ошибок. Подводящий диалог представляет собой систему сильных студентам вопросов и заданий, которые активно задействует, и соответственно развивают их логическое мышление.

Диалоговое обучение помогает студентам определить учебную проблему, т.е. сформулировать тему занятия или вопрос для исследования (в крайнем случае, преподаватель сообщает тему с мотивирующим приемом) [1].

Таким образом, у студентов вызывается интерес к новому материалу, познавательная мотивация. Затем преподаватель посредством побуждающего или подводящего диалога организует поиск решения, т.е. «открытие» знания обучающимися.

Следует помнить и об уровнях диалога. Первый уровень - диалог с собственным Я, как общение с самим собой, собственным разумом – это личностный уровень. Второй уровень - диалог понимается как процесс взаимодействия качественно различных ценностно-интеллектуальных позиций (Я и другой) – это межличностный уровень. Третий уровень – мультидиалог – множественный одновременный диалог, который возникает при обсуждении проблем в малых группах по 5–7 человек.

В целом, в методике преподавания существуют три основных метода постановки учебной проблемы: побуждающий от проблемной ситуации диалог; подводящий к теме диалог; сообщение темы с мотивирующим приемом.

Диалоговое обучение непосредственно связано с рефлексией, так как студент должен научиться фиксировать результаты своей учебной и внеурочной деятельности. Только в этом случае можно говорить о высокой эффективности использования технологии диалогического обучения.

Выделяются следующие функции рефлексии: диагностическая функция – выявление уровня взаимодействия между участниками педагогического процесса, уровня эффективности данного взаимодействия, отдельных педагогических средств; целеобразования в деятельности; организаторская – выявление способов и средств организации продуктивной деятельности и взаимодействия; коммуникативная - рефлексия как условие продуктивного общения педагога и воспитанника; смыслотворческая – формирование в сознании участников педагогического процесса смысла их собственной деятельности, смысла взаимодействия; мотивационная – определение направленности и целевых установок деятельности; коррекционная - побуждение участников педагогического процесса к корректировке своей деятельности, осуществляемого взаимодействия [1].

Существуют различные способы организации рефлексии на занятии. Это, например, через подведение итогов занятия такими вопросами, как - Что узнал? Чему научился? Что понял? В чем испытываете затруднения? Что мне больше всего понравилось на уроке? Что мне не удалось выполнить и почему? Добился ли я своей цели? Каковы мои главные результаты? Какие задания

вызвали наибольший интерес (трудности) и почему? Практикуется использование сигнальных карточек-смайлов, отражающих удовлетворенность или психологическое состояние студента на занятии («веселый», «нейтральный», «грустный»); прием «кластер» (фиксация системного понятия через его составляющие); прием «Синквейн»; прием незаконченного предложения, тезиса, подбора афоризма.

Обычно на конечном этапе урока применяем мини-анкетирование, «комплимент», резюме, мини-сочинение, «технику «рефлексивной мишени», «оценочный лист», «алгоритм-вопросник», который соответствует уровню интеллекта старшеклассников и выявляет явного лидера в группе. Например, участники проекта рассказывают о том, какой стиль общения преобладал в группе, какие трудности испытывали обучающиеся при решении проекта (при выполнении задания), сохранилось ли при этом единство группы, были ли разногласия и по каким вопросам. Рефлексия содержания учебного материала используется для выявления уровня осознания содержания пройденного. В этом случае используются самые разные приёмы:

Осуществляя рефлексия, педагог определяет, насколько последовательным, целенаправленным и эффективным было его воздействие на учащихся, в какой степени достигнут предварительно намеченный результат. РЕФЛЕКСИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ – это процесс самоидентификации субъекта педагогического взаимодействия со сложившейся педагогической ситуацией, с тем, что составляет педагогическую ситуацию: учащимися, педагогом, условиями развития участников педагогического процесса, средой, содержанием, педагогическими технологиями [4].

Следует особо подчеркнуть значение педагогической рефлексии в процессе вузовской подготовки специалистов. Преподаватель вуза, рефлексирова – обучает, помогает студенту перейти из одного состояния своего развития к другому, более высокому, а далее – к саморазвитию, становлению и самосовершенствованию собственной личности, будущего профессионала в конкретной области знания. Таким образом, *рефлексирующий преподаватель* – это думающий, анализирующий, исследующий свой опыт педагог. Это, как сказал Д. Дьюи, «вечный ученик своей профессии» с неутолимой потребностью к саморазвитию и самосовершенствованию.

Таким образом, смысл рефлексивных занятий (самостоятельных или под руководством преподавателя) — научиться осознанно планировать свою деятельность, понимать цели деятельности других людей. Обучающиеся учатся ставить и достигать цели по учебным предметам в соответствии с содержанием этих предметов и своими индивидуальными особенностями; отслеживать выполнение поставленных целей и корректировать дальнейшую деятельность; анализировать успехи и трудности в достижении целей.

Итак, проблемно-диалогическое обучение – это тип обучения, обеспечивающий творческое усвоение знаний студентами посредством специально организованного преподавателем диалога. При этом достигается

подлинное понимание студентами материала. Создаются условия, способствующие развитию регулятивных (организовывать свою деятельность, решать проблемы), познавательных (извлекать информацию, делать логические выводы), коммуникативных (вести диалог, взаимодействовать с людьми), личностных (давать нравственную оценку ситуации, осуществлять нравственный выбор) компетенций.

Технология проблемного диалога носит общепедагогический характер, т.е. реализуется на любом предметном содержании и любой образовательной ступени и потому объективно необходима каждому учителю. После проведения серии последовательных уроков я пришла к выводу, что диалоговое обучение формирует навыки разговорной речи, развивает познавательные и коммуникативные навыки, дает возможность изучать языки, понимать цели занятия и достигать их к концу урока.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что культурологический подход, являясь одним из подходов в реализации идей личностно-ориентированного образования, оказывает большое влияние не только на построение процесса обучения, методы преподавания, но и утверждает новый стиль взаимоотношений преподаватель - студент, студент - группа, как диалоговое общение полноправных личностей-культур.

Замена прежней системы отношений «субъект-объект» на более широкую систему отношений «субъект-субъект» создает основу для подлинной гуманизации образовательного процесса. В культурологических дисциплинах, к которым безусловно принадлежит русский язык, эти отношения имеют содержание: «личность студента - культура - личность преподавателя». преподаватель должен быть не просто «энциклопедией» знаний, а живым механизмом, который направляет и обучает студентов как учиться. Нужно стремиться быть в тесной взаимосвязи с обучающимися, предоставляя им право выбора и становления их как личностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике / С.С. Кашлев. – Минск: Высшая школа, 2014. – 176 с.
- 2 Малькова З.А. США: поиски решения стратегической задачи школы. // Педагогика. – 2020. – №1 – С. 91.
- 3 Мельникова Е.Л. Проблемно-диалогическое обучение: понятие, технология, предметная специфика. // Образовательная система «Школа 2100» - качественное образование для всех. Сборник материалов/ Под научной ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Баласс, 2006. – С.144 – 180
- 4 Суворова Н.Г. Интерактивное обучение: новые подходы / Н.Г. Суворова // Учитель (Россия). – 2000. – № 1. – С. 25-27.

ӘОЖ 821.512.122

Желдыбаева Н.Т.

Амангелді орта мектебі, Самар ауданы

Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан республикасы

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Тарихты оқыту әдістемесінің болашақтағы дамуы оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру, оқытуды саралау, пәндердің сондай-ақ жеке әдістемелердің интеграциялануы, оқыту деңгейінің қазіргі ғылым, мәдениеттің даму деңгейіне жақын келуі, варианттивті бағдарламалардың, сабақ берудің жаңа технологияларын жасау, оқыту әдістерінің жаңа түрлерін іздестіру болып табылатыны туралы сөз болады.

Кілт сөздер: инновация, оқыту әдістемесі, жаңа технологиялар.

Қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің біраз өзгешеленіп, заман талабына сай болып жасалынып жатқандығы, ұстаздарымызға да, оқушыларымызға да біраз жауапкершілік жүктегендей. Ұстаздардан жаңаша әдіс-тәсілдер мен кәсіби біліктілікті талап етеді. Әрбір ұстаз өз алдына жеке мақсат қойса, соңында парасатты ұрпақты тәрбиелеп шығар еді.

Білім берудің әдіс-тәсілдерін оқушыларға жеткізіп, санасына сіндіру ұстаздың басты міндеті болып отыр. Ұстаз оны балаға сіндіреді, алайда осы жаңашылдыққа үйреніп, жетік меңгерген жағдайда ғана. Мұғалім сабақта әдіс - тәсілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс - пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызып отыру қажет. Әдіс – тәсілдер арқылы өткізген әрбір сабақ оқушылардың ойлануына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып оларды сөйлетуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан - жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір мұғалімнің міндеті.

Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты, білімі қажет. Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын, педагогикалық өзгерістерге тез төселетін, жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын, оқушылармен ортақ тіл табыса алатын, білімді, іскер, шебер болу керек.

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұрға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

XXI ғасыр жаңа технологиялар мен жаңа білім беру ғасыры болғандықтан, ғылыми-техникалық прогрестің шапшаң дамып, қоғам дамуы

салаларының мазмұны жаңарып, өзгеше сипат алып, күннен-күнге жаңаруда, дамуда. Осыған орай педагогтардың да жауапкершіліктері артып, үлкен міндеттер жүктеліп отыр. Педагогикалық технологияларды игеріп, талдап, өз сабақтарында тиімді қолдану әрбір мұғалімнің алдындағы мақсат-міндеті болуы керек. Сондықтан мен де өз сабақтарымда белсенді оқыту әдістерін мейілінше тиімді қолдануға тырысамын.

Жаңа технология – іс-әрекетте, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе, дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер. Жаңа технологияларды яғни оқытудың белсенді әдіс –тәсілдерін қолданудағы басты мақсат – оқытуды ізгілендіруі, оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Мәселен: ойын технологиясы, проблемалы оқыту технологиясы, сын тұрғысынан ойлау, деңгейлік саралау технологиясы, оқытудың компьютерлік технологиясы, дамыта оқыту, модульдік оқыту, тірек белгілер арқылы оқыту, жас ерекшелігіне қарай оқыту, т.б. Қазіргі уақыт талабы осы әдіс-тәсілдерді мұғалім өзі саралап, оқушы жас және дербес ерекшелігіне қарай, сабақ мақсат міндетіне қарай тиімді қолдануды талап етеді.

Сонымен өз сабақтарымда қолданып жүрген бірнеше әдіс тәсілдер мен олардың тиімділігі жайлы өз тәжірибеммен әріптестермен бөліскенді жөн көрдім.

1. «Тақырыптық түйінді сөздер»

Бұл әдісті сабақты қорытындылау немесе өткен сабақты еске түсіру, бекіту кезеңінде жеке оқушыға немесе барлық сыныпқа қолдануға болады. Екі баған беріледі, біріншісіне өткен тақырыпқа сай (негізгі) және сай емес сөздер жазылады, екінші баған бос, сол бос бағанға тақырыпқа сай ұғымдарды енгізу керек. Олардың мағынасын ауызша сұрап кетуге болады, не себепті бұл тақырыпқа сай екенін дәлелдеуді сұрауға да болады. Бұл әдіс оқушының тақырыпты жақсы есте сақтауына, өз ойын дәлелдей алуына, өз білімін, бір-бірінің білімін тексеруіне өте тиімді.

2. «Ойлан, Бірік, Бөліс»

Оқушылар ойына келген жауаптарды немесе идеяларды барынша көп жазады (Ойлан). Одан кейін олар өз идеяларын әріптестерімен біріктіреді (Бірік) және соңында мұғалім бүкіл сыныптың идеяларын талқылауды бастайды (Бөліс).

Тарих сабағы көбінде зерттеу сұрақтарынан тұратындықтан, бұл әдіс өте тиімді. Балаларға ресурсты бере отырып, зерттеу сұрағына назар аударту керек. (қажетті ақпаратты) Оқушы сол зерттеу сұрағын барынша ашуы тиіс. Мұнда әр оқушы өз ойымен, пікірімен бөліседі, жұпта, топта талқылайды. Барлық сынып оқушыларына қатысуға мүмкіндік туады, белсенділік артады. Оқу, сұрақты зерттеу сабақтары үшін өте тиімді. Мысалы: Алғашқы адамдар қалай өмір сүрді? Қазақстан жерінде металды өндіру ежелгі адамдардың өмірін қалай өзгертті? Зерттеу сұрағын тақтаға жазып қойған дұрыс. Тиімділігі: оқушы өздігінен сұраққа жауап іздейді, өзінің

пікірімен, оймен бөліседі, бір-бірінің ойын, пікірін толықтырады, соңында ортақ қорытынды жасалады, барлық сынып оқушылары қатысады.

3. Сұрақтары бар қорап.

Кабинетте қорап қойылып, оған оқушылар сабақтың соңында өз сұрақтарын қалдыра алады. Бұл сұрақтар келесі сабақтың басында талқыланады.

Бұнда оқушыларға сұрақты барынша тақырыпқа сай, маңызды, сыни құрастыру тапсырылады. Сабақты бекіту, қайталау кезінде қолданған өте тиімді. Оқушының сыни сұрақ құрастыру дағдыларын арттырады және жауап бергенде де ойлануға, өткен тақырыпты берік есте сақтауына ықпал етеді. Оқушы белсенділігін арттыруға, білімдерін тексеруге мүмкіндік береді.

4. Кинометафра.

Қазіргі ақпараттанудың өзіне тән ерекшелігі: білім беру өрісіне белсенді түрде кіру, арнайы оқытатын ортаны құруға бағытталған оқытудың жаңа технологияларын пайдалану және дамыту, ақпараттың өнімнің жаңа тәсілдері мен құралдарын оқу үрдісінің заңдылықтарына сәйкес қолдану.

Оқушы үшін компьютердің маңызы қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Тарих пәнін оқыту құралы ретінде компьютерді қолдану – оқу үрдісін белсендіруге, оқытуды жекешелендіруге, оқушының өзін-өзі бақылауына мүмкіндік туғызады, оқушыға ой шақырады, тақырыпты терең түсінуіне мүмкіндік береді. Мысалы: Қазақстан тарихы сабағында «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында» деген тақырыпты өткенде сабақтың басында компьютерден тақырыпқа сәйкес фильмнен үзінді көрсетуге болады.

Сондай-ақ бұл әдіс оқушы қызығушылығын арттырады, өзіндігінен ізденуге ықпал етеді. '

5. Тұжырымдамалық карта

Қалыптастырылатын дағдылар: ақпаратты басқару; өзін өзі басқару; ойлау; креативтілік.

Жалпы сипаттама. Ағаш тәріздес тармақтарды біріктіре отырып, ми ақпаратты қалай сақтаса, ол ақпараттар арасында байланыс орнатылып, сосын құрылымдалған жағдайда оқыту анағұрлым тиімді болады. Тұжырымдамалық карталар осыны көрсетеді, оны жоспарлау және бақылау құралы ретінде қолдануға болады. Олар визуалды және кинестетикалық сияқты танымдық тәсілдер арқылы оқушыларды оқу үдерісіндегі байланыс туралы ойлануға итермелейді. Бұл тәсіл оқушыларға мидың екі жартышарын да пайдалануға көмектеседі. Тұжырымдамалық картаны жоспарлау үшін пайдаланған кезде тақырыптың талқылануына қарай, оларды толықтыруға және кеңейтуге болады. Бұнымен қатар оқушыларды себебі мен салдары туралы ойлануға жетелейтін

Жұмыс алгоритмі

1. Оқушылар үлкен парақтың ортасына басты тақырыпты немесе сұрақты жазады.

2. Оқушылар басты ұғымға қатысты түйінді идеяларды жазып, оларды орталықпен біріктіру үшін стрелкаларды қолданады. Оқушылар әр түйінді идея үшін әртүрлі түстерді және маңызды сөздер мен ұғымдарды сызып көрсету үшін мәтін белгілегішті (маркерді) пайдалана алады. Сонымен қатар оқушылар өз картасын көрнекі ету үшін суреттерді қолдана алады.

3. Оқушылар негізгі идеялардан туындайтын идеяларды көрсету үшін оларды стрелкамен байланыстырады. 4. Тексеру құралы ретінде пайдаланған кезде, оқушылар тұжырымдамалық картаны мұқият тексеруге арналған трамплин түрінде қолданады. Олар, мысалы, кезекті түрлендіру кезінде әрбір туынды буын үшін өзгерістерді пошталық ашықхатта белгілеп отырады. Бұл ашықхатта тиісті туынды буындағыдай түстер мен суреттер қолданылуы мүмкін. 5. Тұжырымдамалық картамен жұмыс істеуді аяқтағаннан кейін жүргізілген жауап алу оқушыларды белгілі бір идеяларды неге олай топтастырғаны, сондай-ақ карта олардың ойларын қалай ашқандығы туралы ойлануға мәжбүрлейді.

Бұл әдісті топпен,жүппен және жеке оқушымен де жұмыс барысында қолдануға болады.

6.Қар кесегі.

Оқушылар параққа берілген тақырыпқа сай сұрақтар жазып, домалақтап қар жасайды.Содан кейін оны белгіленген жерге лақтырады. Кейін әр оқушы өзіне бір-бір қар кесегін алып,ондағы сұрақтарға жауап береді. Оқушыларға сұрақтардың маңызды болуын,сыни болуын ескертіп отырған жөн.

Тиімділігі:

Оқушының белсенділігін арттырады.

Сыни ойлауға үйретеді.

Сұрақ құрастыру дағдыларын арттырады.

Есте сақтау дағдыларын дамытады.

Өз білімін, бірін-бірі бағалауға үйретеді.

7. БББ (Білемін – Білгім келеді – Білдім)

Қалыптастырылатын дағдылар:

- ақпаратты басқару;

- өзін өзі басқару.

Жалпы сипаттама. Бұл әдіс оқушылардың өздерінің қазіргі білім деңгейін, оларда қандай олқылықтар бар екенін анықтауға; өз оқуының табысты болуын қамтамасыз ету мақсатында жоспарлауға және зерттеуден кейін қандай жаңа ақпарат зерделенгенін талдауға арналған стратегия ретінде пайдаланылады. Бұл әдіс игерілген білімге негізделеді және командалық жұмыс пен қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытады.

Жұмыс алгоритмі

1. БББ кестесіндегі «Білемін» бағанына оқушылар олардың белгілі бір тақырып немесе сұрақ бойынша нені білетінін жазады. Егер оқушылар топтарда жұмыс істейтін болса, олар өздерінің бірлескен жауаптарын кестеге жазбай тұрып, алдымен «Стикер» тапсырмасын өткізе алады.

2. Содан кейін оқушылар «Білгім келеді» бағанына не білгілері келетіндігі туралы жаза отырып, өз білімдеріндегі олқылықтар туралы ойланады.

3. Тақырыпты меңгеру үдерісі аяқталғаннан кейін оқушылар соңғы «Білдім» бағанын толтырады. Бұл жерде олар бірінші екі бағанның дұрыстығын растайды және тақырып бойынша алған білімдерін өздерінің бұған дейін болған, «Білемін» бағанында жазылған білімдерімен салыстырады.

Мәселен, Шыңғысхан және Моңғол мемлекеті, Ұлы жібек жолы т.б. оқушыларға бұрыннан таныс, бұрынғы білімдері бар тақырыптарды қарастырғанда өте тиімді. Оқушының ізденуіне мүмкіндік береді.

Бұдан басқа да тарих сабағында қолдануға тиімді белсенді оқыту әдіс-тәсілдері өте көп. Синквейн, топтастыру, фишбаун, венн диаграммасы, тиімді-тиімсіз, SWOT талдау, аквриум, ыстық орындық, сен-маған, мен саған, әуе шары, бір минуттық эссе, бес сұрақ, ақылдың алты қалпағы, әткеншек т.б.с.с.

Белсенді оқыту әдістерінің тиімділігін арттыру үшін мұғалім оларды саралай отырып оқушының жас және дербес ерекшеліктеріне, сабақ мақсаты мен міндетіне қарай шығармашылықпен сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдана білуі тиіс.

Жас ұрпақтың білімі мен біліктілігін заман үрдісіне қарай бағыттау – оқу орны мен мұғалімнің абыройлы міндеті. Сондықтан да мұғалімнің жүйелі педагогикалық технологияларды сабақтарында пайдалануы тиімді сабақ үрдісін өткізуге, мұғалім мен оқушының тығыз байланысына, оқушының шығармашылықпен жұмыс жасауына, өз ойын еркін жеткізе алуына, сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына және білім сапасының артуына ықпалын тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тұрлығұл Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесі. –Алматы, 2003. -256 б.

2 Шаймерденова К.Ш. Қазіргі сабақ және өзекті мәселелер. –Алматы, 1990.

3 Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. Монография. -Алматы: Ғылыммен білім интеграциясы институты, 2017. - 240 бет.

4 Гусев Л.И. Секреты педагогического мастерства. -Алматы: Мектеп,1996.

УДК 378.1

Задаева А.А., Жумагулова В.И.

Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Республика Казахстан

О СОДЕРЖАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ «РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА» В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Аннотация: В статье рассматриваются цели, задачи, результаты обучения в образовательных программах вузов, готовящих будущих учителей русского языка и литературы. Современный педагог должен быть человеком, освоившим передовые методы и технологии воспитания, умеющим умело использовать цифровые платформы в учебном процессе, постоянно ищущим и обладающим качествами личностного и профессионального развития.

Ключевые слова: образовательная программа, русский язык и литература, профессиональная компетентность.

Реформы в сфере образования, в том числе непрерывное обучение в течение всей жизни, привели к изменению системы функционирования организаций образования. Переход к национальной модели образования на современном этапе требует наличия творческого педагога-исследователя, владеющего новейшими методами обучения и воспитания, инновационными педагогическими технологиями, использующего психолого-педагогическую диагностику, способного быстро адаптироваться к современным вызовам, сложившимся в педагогической работе, и гибкого в построении своей собственной траектории профессионального развития [2, с.3].

В обществе есть большие возможности стать активными, творческими, профессионалами, готовыми в дальнейшем самостоятельно повышать свой профессиональный уровень. Быть в состоянии постоянного образования, развития и успеха в соответствии с потребностями человека заключается в гармонии, связи и потенциале продолжения друг друга в этих трех сферах. В этом случае разработка образовательных программ в системе непрерывного образования очень важна. Согласно действующему законодательству в сфере образования в Казахстане одним из принципов государственной политики в сфере образования является «непрерывность образовательного процесса, обеспечивающая преемственность уровней», что означает переход от одного уровня образования на другой и проявляется в сохранении, последовательном изменении и признании результатов образования.

Кроме того, разработчики программ руководствуются Законом об образовании и государственными общеобязательными образовательными стандартами (ГОСО) на всех уровнях образования. В Казахстане действует классическая последовательная система педагогического образования, присуждение степеней бакалавр, магистр педагогических наук, доктор философских наук (PhD).

В Казахстане подготовку бакалавров образования по образовательной программе «Русский язык и литература» осуществляют следующие вузы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахский национальный женский педагогический университет, Павлодарский педагогический университет, Таразский педагогический институт, Аркалыкский педагогический институт имени И.Алтынсарина, Педагогический институт им. У.Султангазина, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова и др.

В ходе исследования мы рассмотрели образовательные программы «Русский язык и литература», разработанные в двух высших учебных заведениях (КазНПУ им.Абая и в КазНацЖенПУ). В нашей стране утверждена система требований к подготовке специалистов по программам подготовки. Соответственно каждое образовательное учреждение утверждает свои, то есть Правила и методические указания этой образовательной организации с учетом видов деятельности специальности по составлению данного документа. Структура образовательных программ едина в образовательных учреждениях республики, они содержат код области образования, обоснование программы, перечень квалификаций и услуг, сведения о присваиваемой степени (бакалавр, магистр и т.д.), а также наименование деятельности, которой может заниматься выпускник образовательной программы, описываются виды профессиональной деятельности, результаты обучения. Общие результаты или компетенции выводятся из набора результатов обучения по изучаемым предметам. Содержание образования состоит из обязательного, образовательного и факультативного компонентов согласно циклу общеобразовательных предметов и объединено в модули. Образовательные программы рецензируются отечественными и зарубежными экспертами, работодателями и выпускниками.

Цель ОП «Русский язык и литература» КазНПУ им Абая – подготовка высококвалифицированных учителей по русскому языку и литературе путём использования эффективных технологий в образовательной деятельности, с учетом современных лингводидактических условий, призванных способствовать выполнению социального заказа общества [5].

Цель образовательной программы «Русский язык и литература» КазНацЖенПУ – подготовка конкурентоспособных педагогических кадров по русскому языку и литературе как личностей, обладающих необходимыми знаниями и умениями, обеспечивающими качественное обучение в условиях модернизации содержания среднего образования на основе современных инновационных технологий [4].

Одной из приоритетных задач государственной политики в сфере образования является качественная подготовка педагогических кадров. Принятый в 2019 году один из важных правовых актов Закон «О статусе педагога» [3] предусматривает не только повышение престижа профессии учителя, но и повышение качества подготовки педагогических кадров. Кроме того, Постановлением Правительства РК принята Государственная программа

развития образования и науки РК на 2020-2025 годы [1] и план мероприятий по его реализации. Два этих основополагающих документа обозначили новый виток в развитии системы образования, при этом особое внимание уделено высшему педагогическому образованию.

Обновление содержания образования – это, пересмотр самой модели среднего образования, его структуры, подходов и методов обучения и воспитания, внедрение принципиально новой системы оценивания достижений обучающихся.

Самым важным компонентом в образовании является учитель, поэтому главный фактор повышения качества образования – это формирование компетенции самого учителя. Новый стандарт – это изменения во взгляде учителя на свою практику, в стиле и подходах обучения. Ключ к успеху – поиск новых эффективных и качественных методов обучения. И для того, чтобы выпускники ВУЗов не сталкивались с проблемами, возникшими у учителей-стажистов, следует, включить в учебные планы студентов образовательных специальностей дисциплины по программе обновленного содержания образования.

Образовательные программы выше перечисленных вузов представляют собой совокупность модулей, представляющих содержание образования в дисциплинах. Содержание образовательной программы «Русский язык и литература» КазНацЖенПУ представлена в 10-ти модулях [4]: 1. Духовно-нравственное, социально-культурное и физическое воспитание; 2. Языковая коммуникация; 3. IT-модуль; 4. Основы научной деятельности; 5. Основы педагогической профессии; 6. Русское языкознание; 7. Литературоведческий модуль; 8. Модуль профессионально-педагогические компетенции; 9. Итоговая аттестация; 10. Minor.

Уникальность программы заключается в том, что студенты, осваивая дополнительную программу (Minor) «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» могут работать не только в школах с русским языком обучения, но и школах с нерусским языком обучения.

Образовательная программа «Русский язык и литература» КазНПУ им Абая состоит из 14 модулей [5]: модуль историко-мировоззренческих компетенций; модуль социально-политических знаний; инструментально-коммуникативный модуль; модуль здорового образа жизни; модуль формирования межпредметных компетенций; коммуникативно-языковой модуль; модуль профессиональных дисциплин: (Педагогика, Технология воспитательной работы, Психология, Основы педагогических измерений, Инклюзивное образование, Физиология развития школьников, Производственная (педагогическая) практика); модуль профессиональной подготовки (методика преподавания русского языка, методика преподавания русской литературы, организация учебного процесса на уроках русского языка и литературы, методика обучения написанию эссе); теоретико-литературный модуль; лингводидактический модуль; модуль общей филологической подготовки; модуль практической аналитики текста; модуль практической

работы с текстом. А также студенты могут получить дополнительные виды образования по дисциплинам: «Национальное воспитание», «Служение обществу», «Флешмоб-тренинг».

Можно сказать, что содержание рассматриваемых образовательных программ в основном рассчитано на удовлетворение требований будущего учителя русского языка и литературы 21 века. Современный педагог не должен быть носителем определенных знаний, а должен быть человеком, освоившим передовые методы и технологии воспитания и воспитания подрастающего поколения, умеющим умело использовать цифровые платформы в учебном процессе, обладающим высокими человеческими качествами, может быть образцом добродетели и должен быть человеком, постоянно ищущим и обладающим качествами постоянного личностного и профессионального развития. Он должен ориентироваться на совершенствование способностей своих учеников к самостоятельному обучению, быть субъектами познавательного процесса, быть творческими и мыслителями в возрасте современного общественного развития.

Профессиональные компетенции, которыми должны овладеть выпускники, прописаны в результатах обучения:

Таблица 1 – Результаты обучения

ОП «Русский язык и литература» (КазНПУ им Абая):	ОП «Русский язык и литература» (КазНацЖенПУ):
РО1 – демонстрирует понимание высокой социальной значимости профессии учителя, принципы профессиональной этики, использует в педагогической деятельности знание русского языка и литературы, педагогических измерений, тенденций развития системы образования;	РО 1 - Применяет различные форматы общения учитывая социокультурное разнообразие, соблюдают принципы равенства и доступности в образовании, для создания благополучной и инклюзивной среды, обладают лидерскими качествами и способны применять их для развития коллективного потенциала.
РО2 - анализирует деятельность всех субъектов образовательного процесса (педагога, обучающихся и их родителей), моделирует учебно-воспитательный процесс с целевой установкой на воспитание интеллектуально, физически и духовно развитой личности, с критическим мышлением, готового жить в меняющихся социальных и экономических условиях;	РО 2 – Владеют навыками критического и креативного мышления высокого уровня, способны к саморегуляции и рефлексии для решения профессиональных задач
РО3 – применяет средства учета общих, специфических и индивидуальных особенностей психического, ценности инклюзивного образования при изучении русского языка и литературы, знает особенности регуляции поведения и деятельности на различных возрастных уровнях;	РО 3 – Демонстрируют знание и соблюдение этических и правовых норм в исследованиях и использовании цифровых технологий. Применяют меры безопасности при работе с цифровой информацией и защите данных, содействуют активному, безопасному и этичному использованию цифровых ресурсов.

<p>РО4 - демонстрирует знания в области русского языка; демонстрирует методы филологических исследований, анализирует, синтезирует, творчески преобразовывает информацию из разных источников для создания филологического продукта, гипотезы, системного объяснения лингвистических явлений или событий, проявляет творческий, исследовательский подход к исследованию языка и художественного текста;</p>	<p>РО 4 – Обладает базовыми знаниями в области языкознания и литературоведения, способствующих формированию высокообразованной личности с широким кругозором и культурой мышления.</p>
<p>РО5 - называет основные периоды развития русской, казахской и мировой литературы, перечисляет основные литературные течения и направления, различает литературные жанры, применяет в обучении литературоведческий анализ художественного текста, знаком с основными фактами творческого пути писателей и интерпретирует их произведения ;</p>	<p>РО 5 – Применяет основные положения и концепции современной лингвистики, а также теории и истории русского языка и литературы в педагогической и научно-исследовательской деятельности.</p>
<p>РО6 - использует способы организации различных видов деятельности детей внеурочной работы, применяет методы организации исследовательской и проектной деятельностью учащихся, современные информационные и коммуникационные технологии в образовательном процессе (SMART и STEM технологии) в соответствии с возрастными особенностями;</p>	<p>РО 6 – Анализирует и определяет соответствие принципов и методических приемов лингвистического и литературоведческого анализа конкретному материалу.</p>
<p>РО7 - демонстрирует способы организации профессиональной деятельности в поликультурной среде при изучении русского языка и литературы, применяет инновационные методы и технологии в преподавании русского языка и литературы, учитывая этнокультурные и конфессиональные различия, особенности социо-культурной структуры общества, закономерности и принципы национального воспитания;</p>	<p>РО 7 – Применяет современные интерактивные технологии, методы и новые подходы в обучении русскому языку и литературе; разрабатывает оригинальный учебно-методический материал, базирующийся на коммуникативно-деятельностном подходе.</p>
<p>РО8 – участвует в междисциплинарном и межведомственном взаимодействии в решении профессиональных задач, способен на обучение и мобильность для развития компетенций необходимых для адаптации обучающихся к меняющемуся рынку труда</p>	<p>РО 8 – Критически анализирует и использует в работе новые достижения методической науки, передовой педагогический опыт в области преподавания филологических дисциплин, осуществляет анализ и самоанализ учебно-профессиональной деятельности.</p>
	<p>РО 9 – Моделирует и реализует учебно-воспитательный процесс; разрабатывает материалы для проведения внеклассных</p>

	мероприятий по русскому языку и литературе, ориентированные на повышение уровня познавательного интереса.
	РО 10 – Анализирует результаты обучения учащихся и оценивает их учебные достижения по русскому языку и литературе на основе системы критериального оценивания.
	РО 11 – Разрабатывает учебно-методические материалы по русскому языку и литературе для проведения занятий и внеклассных мероприятий на основе существующих методик и нововведений в области преподавания.
	РО 12 – Осознает социальную значимость своей будущей профессии и мотивацию к осуществлению профессиональной деятельности.

В целом, результаты обучения (РО) в образовательных программах КазНПУ им.Абая и КазНацЖенПУ нацелены на формирование всех базовых компетенций (предметные, языковые, литературоведческие, коммуникативные, психолого-педагогические, методические, интерактивные, цифровые), которыми должен овладеть современный учитель русского языка и литературы.

Вместе с тем, требования к профессиональной компетенции предусматривают, что будущий учитель русского языка и литературы должен обладать концептуальными знаниями, т.е. знать то, что составляет основу профессиональной практики (это могут быть теоретические основы и основы профессиональных знаний); профессионально определиться, т.е. определить свою профессиональную роль; знать профессиональную этику и уметь принимать этические принципы и нормы профессионального поведения в практической деятельности; уметь доказать свою нужность на рынке труда, т.е. выпускник-филолог должен не только отвечать основным требованиям, предъявляемым к его профессиональной деятельности, но и уметь доказать свою конкурентоспособность как претендента на должность; обладать стремлением к повышению научного уровня и быть готовым к участию в исследованиях или других видах научно-исследовательской деятельности, способствующей совершенствованию профессионально-педагогической практики; обладать мотивацией к непрерывному образованию – заниматься активными поисками возможностей повышения уровня профессиональных знаний.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=ru>

2 Диагностика качества и результата профессиональной деятельности педагога. Методические рекомендации. – Астана: Национальная академия образования имени И.Алтынсарина, 2022. – 50 с.

3 Закон РК «О статусе педагога» от 27 декабря 2019 года № 293-VI ЗРК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000293/links>.

4 Образовательная программа «6B01703 – Русский язык и литература», бакалавриат, Алматы, КазНацЖенПУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://qyzpu.edu.kz/ru/6v01703--russkij-yazik-i-literatura>.

5 Образовательная программа «6B01702 – Русский язык и литература», бакалавриат, Алматы, КазНПУ им.Абая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.kaznpu.kz/docs/institut_filologii/op/bac/1/2.pdf.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

Ибраева Д.А., Сейпутанова А.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІНІҢ БҮГІНГІ ӘДІСТЕМЕ САЛАСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа: Мақалада Алаш зиялыларының әдістемелік еңбектерінің маңызы қозғалады. Білім берудегі әдіс-тәсілдерінің бүгінгі әдістеме саласындағы орны мен қажеттілігі арнайы қарастырылады.

Түйін сөздер: Алаш зиялылары, білім беру, әдістеме, әдіс-тәсіл, саралап оқыту.

Балаға мектептен берілетін ұлттық білім үлгісінің басты бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, сол арқылы оның рухани жан дүниесінің баюына, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Осы бағытта білім беру үшін мектептегі пәндерді оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыруға бағыттаудың бүгінгі күннің басты талаптарының бірі екендігі баршаға аян. Баланың танымдық белсенділігін, дүниетанымын қалыптастыру әр сабақтың мазмұнында болуы керек. Балаға әр пән бойынша берілетін білім мазмұнында осы нәрселер басты орында тұруы керек. Ол үшін мұғалім өз міндетін шығармашылықпен атқарып, әр сабақта оқытудың түрлі тәсілдерін орнымен қолдана білуі керек. Осындай мақсатқа бағытталған тәсілдердің бірі - саралау тапсырмалары арқылы оқыту.

Ең біріншіден, жалпы саралау тапсырмалары дегеніміз не, оның қолданылатын орны қайда, мақсаты қандай, нәтижесі қалай болмақ деген сұрақтарға жауап іздеп көрелік. ХХ ғасырдың 20-жылдары кеңестік, шетелдік,

яғни әлемдік педагогикада саралап оқыту туралы зерттеулер қарастырыла бастады.

Біздің алаш зиялыларының педагогикалық ой-тұжырымдарын қарап отырсақ, бұл мәселе назардан тыс қалмаған. Алаш зиялыларының еңбектерінде баланың жас ерекшеліктері, олардың қажеттіліктері туралы тұжырымдарын көруге болады. Мысалы, Мағжан Жұмабаевтің «Педагогика» атты еңбегінде: «Баланың әсерленуі, суреттеу, ойлау һәм сезінуі ержеткен адамнан әжептәуір басқа. Баланың бұл жан көріністерінің әрқайсысының жеке-жеке алғанда басқалығы болған сықылды, бұлардың бәрін тұтас алғанда да басқалық бар» - делінген [1]. Осы оймен пікірлес Ахмет Байтұрсынұлында: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның біліміне шеберлігінің керек орны, өздігінен алатын тәжірибелі білімнің ұзақ жолын қысқарту үшін, сол жолдан балалар қиналмай өту үшін, балаға жұмысты әліне шағындап беруі мен бетін белгілеген мақсатқа түзеп отыру керек», – дейді [2, 336 б.]. Алаш зиялыларының еңбектерінде дәл қазіргідей «саралап оқыту, саралау тапсырмалары» деген термин қолданылмағанымен, пікірлері осы қазіргі зерттеулердегі «саралап оқыту», «тапсырмаларды саралап беру» деген ұғымдармен сабақтасып жатыр.

Қазіргі жаһандану, бүгінгі жаңалықтың ертеңгі тарихқа тез айналып жатқан заманында балалардың жас ерекшелігіне сай білім мазмұнын меңгеруі, қабылдауы, олардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мұғалімнің алдына үлкен жауапкершілікті жүктейді. Әр балаға жеке индивид деп қарайтын болсақ, оларға берілетін білім мазмұны бірдей болғанымен, берілу жолдары әр түрлі болуды қажет етеді екен. Себебі, бүгінгі күннің өзекті мәселесі, әр баланың танымы, қызығушылығы, қабылдауы әр басқа болғандықтан мұғалімнің баламен жүргізетін жұмысы да жан-жақтылықты, шығармашылықты талап етеді. Бұл бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Өзекті дейтін себебіміз әр баланың өзіндік даму ерекшелігі бар. Сондықтан да біз қазіргі таңда барлық баланы бірдей әдіспен оқыта алмаймыз.

Әр баланың ерекшелігін ескере отыра, оның қажеттілігін қанағаттандыратындай әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқыту қажет. Міне, осы қажеттілікті өтеуде бірге көмекке келетін бірден-бір жол осы, саралап оқыту екен.

Саралап оқытудың мақсаты: Әртүрлі оқушының бейімділіктерін айқындауға, қабілетін дамытуға қолайлы жағдайлар жасау.

Саралап оқыту дегеніміз - бір материалды барлық оқушыларға әртүрлі оқыту тәсілдерін қолданып оқыту дегенді білдіреді және мұғалімнен әрбір оқушының қабілетіне қарай тапсырмаларды қиындық деңгейі бойынша жіктей отырып, сабақты ұйымдастыруды талап етеді.

Саралап оқыту (дифференциация) латын тілінен алынған сөз, яғни біртұтас затты түрлі бөліктерге, нұсқаларға, сатыларға бөліп жіктеуді, саралауды білдіреді, ал француз тілінде айырмашылық, ерекшелік дегенді білдіреді. Қазақ тілінде «саралау» ұғымы жеке, ерекше, бөлекше дегенді білдіреді. Сонымен, саралап оқыту дегеніміз – пән бойынша берілетін білім

мазмұнын мұғалімнің сыныптағы оқушылармен жекелеп, жұптап, топтап меңгертудегі оқу үдерісін ұйымдастыру түрі. Ол қалай жүзеге асады? Әрине, білім алушымен жұмыс жасау арқылы жүзеге асады. Сонда білім алушымен жүргізілетін жұмыс – бұл баланың ерекшелігіне сай (жас ерекшелігі, есте сақтау қабілеті, ойлау ерекшеліктері, темперамент, білім мазмұнын қабылдау деңгейі, баяулығы, шапшаңдығы, зейіні, көшбасшылық қабілеті, шығармашылдығы, қызығушылығы т.б.) пән мазмұнына құрылған саралап берілетін тапсырмалар жүйесі.

Саралау тапсырмаларының тиімділігі неде? Саралау тапсырмаларын қолданудың тиімділігі – өз бетімен дами алатын, әртүрлі өмірдің қиындықтарына төзе білетін, белсенді, білімді жеке тұлға тәрбиелеуге бағытталған білім беру. Сыныптағы оқушылардың білім деңгейі, білімді меңгеру дағдысы барлығында бірдей болуы мүмкін емес. Бұл мұғалімнен әр оқушыға жекелей қарауды қажет етеді. Саралап оқыту оқушының да, мұғалімнің де белсенді шығармашылық қызметін дамытуға бағыттайтын тиімді тәсілдердің бірі. Әрине, саралап оқыту саралау тапсырмалары арқылы жүзеге асады.

Саралау тапсырмалары міндетті үш деңгей және шығармашылық деңгейден тұрады. Тапсырмаларды деңгейлеп алудағы мақсат – білім алушыны «жақсы оқиды», «жаман оқиды» деп жікке бөлумен намысына тимей, керісінше барлығы жұмыла жұмыс жасайтындай күйге жеткізу. I деңгейдегі тапсырманы сынып жаппай орындайды, бұл тапсырманы орындауға барлық оқушы міндетті. Бірінші деңгейлік тапсырма оқушының есінде қалуға ыңғайлы, өмірмен байланысты болуы керек.

Екінші деңгейдің тапсырмалары күрделене түседі. Мазмұны өткен тақырыпқа байланысты түрленген, ойлауды қажет ететін, оқушы өз бетімен жұмыс жасауға лайықты тапсырмалар дайындалады.

Үшінші деңгейдегі тапсырмаларды орындау арқылы оқушы өзі тұжырым жасайды. Мұғалім нұсқаушы, бағыт беруші, кеңесуші ретінде болады. Оқушының өзі қосымша материалдарды пайдаланып, мәтіндермен жұмыс жасайды. Берілген мәтіндерге сұрақ ойлап жазады. Өзіне керек материалдарды іздеп, тауып оқиды.

Төртінші деңгейлік тапсырма дарынды, қабілеті жоғары балаға арналады, тақырып беріп, ізденуге өзі мақсат қояды. Мұғалімнің көмегінсіз барлығын өзі орындай біледі. Егер оқушылар I деңгейдегі міндетті тапсырманы орындап, қалған деңгейлердің тапсырмаларын орындау қиын болып жатса, үйде орындауға беру керек.

Саралау тапсырмаларының тиімділігі мен нәтижелеріне тоқталсақ:

- Төменнен, жоғарыға қарай, яғни жеңілден күрделіге қарай жүру;
- Әр оқушы өздігінен жұмыс істеуге дағдыланады;
- Оқушылардың әр тақырыптан алған білім мазмұны естерінде жақсы сақталып, бекітіледі;

- Күрделі тапсырмаға байланысты оқушының ойлау қабілеті артады.

Мақсаты:

- Әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне қарай оқыту;
- Деңгейі төмен оқушылармен жеке жұмыс жасау, қолдау көрсету;
- Дарынды оқушының тереңірек білім алуына жағдай жасау;
- Оқушының ынтасын, қабілетін арттыру.

Ерекшелігі: - Таланттылар, дарынды оқушылар өздерінің қабілеті мен икемділігін одан әрі бекіте түседі, әлсіздер оқуға ниет білдіріп, сенімсіздіктен арылады; - Оқушылардың оқуға деген ынтасы артады.

Күтілетін нәтиже:

- Оқушылардың психологиялық ерекшелігін, ақыл-ойының дамуы және өзін-өзі жетілдіруі жүзеге асады;
- Дарынды балалар зерттеу жұмыстарымен айналысып, өзін дамытады;
- Мұғалімнің шығармашылықпен айналысып, жан-жақты дамуына мүмкіндік туады. Яғни үйрете жүріп үйренеді.

Оқыту барысында сабақта саралау тапсырмаларын жоспарлау өте маңызды да жауапты жұмыс. Сабақтың өз дәрежесінде өтіп, мақсатқа жетуі осы тапсырмаларды дұрыс саралауға тәуелді. Тапсырмаларды саралауда мына нәрселер ескерілуі керек: қабілеттері, деңгейлеріне қарай және қызығушылықтары бойынша. Осыларды ескере отырып тапсырма дайындағанда: білім деңгейі әртүрлі оқушыларға арналған тапсырмалар; оқушылардың қажеттіліктеріне қарай (көмектесе отырып орындалатын, өздері орындай алатын күрделі тапсырмалар); ерекше дарынды баланы жалықтырып алмай, алға қарай ұмтылдырып отыруға бағытталған күрделі тапсырмалар.

Оқушыларға оқу мақсатына жетуді көздейтін тапсырма, жаттығуларды беру барысында баланың жеке ерекшелігі және қажеттілігі ескерілуі керек. Бұл мәселе аясында ұлы ғұлама Аристотельдің өзі былай деген: «Оқушылар биіктен көрінуі үшін алдыңғыларға жетіп, соңғыларды тоспауы керек». Яғни, әр бала өз ерекшелігіне, қажеттілігіне және мүмкіндігіне қарай тапсырмалар мен жаттығуларды орындай отыра оқу мақсатына жетуі керек. Жоспарлау және оқыту барысында тапсырманы саралаудың маңыздылығы басым. Саралаудың бұл тәсілі негізгі мазмұнды қамтитын түрлі тапсырмалар ойластыруды көздейді. Оқушыларға жекелеп немесе топтарға олардың меңгерген білімдеріне негізделген тапсырмалар беріледі. Аса қабілетті оқушыларға айтарлықтай жоғары деңгейде ойлауды дамытуға мүмкіндік беретін, проблемаларды шешу қабілеттері мен зерттеу қабілетін пайдалануды талап ететін күрделі тапсырмалар беруге болады.

Күрделілігімен, оқу-танымдық қызығушылықтарымен, мұғалім тарапынан көмек сипатымен ерекшеленетін сараланған тапсырмаларды қолдану – сараланған оқу іс-әрекеттерін ұйымдастырудың шарты болып табылады. Негізгі тапсырмалар кейінгі тапсырмаларға қарағанда жеңіл болғанымен, сыныптағы кейбір оқушылар үшін қиындық туғызуы мүмкін. Кейінгі тапсырмалар күрделірек болғанымен, негізгі тапсырманы нәтижелі орындаған оқушылар үшін қиындық келтірмеуі мүмкін. Тапсырмаларды оқушының өзіне таңдап орындауына мүмкіндік жасау керек. Аздан көпке, оңайдан қиынға, жақыннан алысқа қарай жылжыта отыра оқыту заңы әр пәнде

қолданылады. Тапсырманың де сондай жолы бар. Тапсырмаларды пәнге қарай кеңейтілген түрде беруде оқушылардың таңдауына мүмкіндік болады. Тапсырмаларды кеңейтіп бере отыра, оқушылардың алаңдауын, мазасыздануын алдын-алып, қызығушылықтарын арттыруға болады және де нәтижесінде жұмыс сапасы да артады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұмабаев М. Педагогика. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 160 б.
- 2 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 442 б.
- 3 Күрделендірілген тапсырмалармен таныстыру. «Тиімді оқыту мен оқу» бағдарламасы, 3 апта, 5 күн материалдарынан.
- 4 Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. Оқу құралы. -Алматы: Дарын, 2004. - 448 б.

ӘОЖ 645.11.02

Изгуттинова Р.

«№7 орта мектебі» КММ

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЫНТАСЫ МЕН ОҚУ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа: Осы мақалада оқушылардың оқу ынтасы мен табыстылығын арттыруда инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігі туралы ғылыми негіздеме жасалған. Жалпы инновация ұғымына түсініктеме беріліп, оқу үрдісінде қолдану тиімділігі туралы мәселелер зерделенген.

Тірек сөздер: оқушы, оқу табыстылығы, инновация, технология, әдістеме, оқу үрдісі

Қазіргі кезеңде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулер жаңашылдыққа кеңінен жол ашуда. Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл үшін оқытушыларға инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал, жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейіне жеткізеді. Сондықтан, оқытушының біліктілігін көтеру мен шығармашылық, педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі инновациялық педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор.

«Инновация ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әр түрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс:

«Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», - дейді.

Ендеше «инновация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Кейбір ғалымдардың еңбектерінде оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды.

Инновация термині қазірде білім берудің теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүр. Бірақ, ғылымда бұл терминнің нақтылы анықтамасы белгілі бір категория ретінде берілмеген. Берілетін анықтамалардың көпшілігі бұл ұғымды кеңінен терең таныта алмайды. Инновацияны «білім беру жүйесіндегі жаңалық енгізу» деп айтсақ, оның мағынасын тарылтқан болар едік.

«Инновация» ұғымы ең бірінші XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеуінен пайда болды, яғни, бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталған.

«Инновация» латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңалық», «жаңарту» дегенді білдіреді екен. Яғни, С.Ожегов сөздігіне сүйенсек, инновация - бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық болып шығады.

«Инновация» ұғымын әр елде әр түрлі түсінген, кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Нидерланды) бұл термин кең тараған, ал Арабия, Жапония тәріздес мемлекеттерде кезіктіру мүмкін емес. Сондықтан, әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін қарастыра келе, Ресейде, Еуропа, ТМД елдерінде, Қазақстанда «инновация» ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз.

Ресейде «инновация» ұғымына өте күдікпен қарағаны мәлім. Мәселен, XIX-XX ғасыр басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кездеспейді. Негізінде реформа жүзеге асқан, яғни инновациялық үрдіс өткен, бірақ «инновация» термині еш жерде аталмайды.

Ал, Америка ғалымдары Биль және Болен педагогикалық инновацияны «құрамына материалдық ғана емес, сол материалды қолданудағы көзқарастардың кешенді өзгеруін білдіретін үлкен өзгеріс» деп түсінеді.

Нейхоз инновацияны үрдіс деп есептейді де, «инновация қандай да бір идеялардан басталатын өзгерістерге әсерін, тұтынушылардың не қолдануы, не бас тартуымен аяқталатын үрдіс» дейді.

Қазақстан мемлекетінде «инновация» ұғымын пайдалану соңғы бес жылдың еншісінде. Ең алғаш «инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деп жазған. Ал, инновация негізін құраушы ұғымдардың: «инновация», «нововедение», «новшество», «новое» т.б. қазақша аудармаларын жасаған Ы.Алтынсарин атындағы білім мәселелерін ғылыми-зерттеу институтының әдіскері Қ.Құдайбергенова болып табылады. Ол өз еңбектерінде «инновация»-

жаңарту, «нововедение»-енген жаңалық, «новое»-жаңа, «новшество»-жаңалық, «инновациялық процесс»-жаңарту үрдісі деп таратады.

«Инновация» сөзі-қазіргі уақытта барлық өндіріс, медицина, техника салаларында өте жиі қолданылып жүрген термин. Қазір бұл сөз «жаңа, өзгеру, жаңаша» деген мағынаны білдіреді, яғни дәл қазіргі жаңа заманға да «жаңа, жаңаша өзгерудің» қажеттілігі туындап отыр. Бұл әдістеменің негізінде үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады. Мұның ерекшеліктері негізінен мыналар:

- үйренушінің белсенділік іс-әрекетін дамыту;
- оқыту мен үйретудің өзара үйлесімділігін қалыптастыру;
- мұнда үйренушінің дербес қабілетін дамытуға тікелей көмек беру;
- үйренушінің танымдық үрдіске белсенді қатысуын анықтау мүмкіндігі;
- көрнекілік құралдарын көбірек пайдалану арқылы сезіміне, қабылдау эмоциясына әсер ету [1, 11].

Енді оқырманға таныс және беймәлім білім беру жүйесіндегі инновациялық ұғымдарға және олардың беретін мағынасы мен мәніне тоқталайық.

Инновация (жаңашылдық) – жаңа немесе жетілген өнім (технология, қызмет, тауар) негізінде алынған инновациялық қызметтің соңғы нәтижесі.

Инновациялық қызмет – ғылыми-техникалық, ғылыми-технологиялық жетістіктерді енгізуге бағытталған және инновацияны құрып, меңгеру мақсатындағы зияткерлік қызмет нәтижелері.

Инновациялық орталық – ғылыми-зерттеу қызметі мен білім беру үрдісіне инновациялық оқу бағдарламаларын енгізуде және құруда ғылыми және практикалық қолдау көрсететін құрылымдық бөлімшелердің бірлестігі.

Инновациялық педагогика (педагогикалық инноватика) - мемлекеттік инновациялық саясатты жүзеге асыруға бағытталған педагогикалық қызметті жаңарту үрдісін, қағидаларын, әдіс-тәсілдерін анықтайтын педагогикалық ғылымдар саласы.

Құрылымы:

Педагогикалық аксиология – педагогикалық жаңалықтар мен инновацияны педагогикалық ұйымның меңгеруі, бағалауы, қабылдауы туралы ғылыми тұжырым.

Педагогикалық неология – жаңа педагогикалық теория мен практика туралы ғылыми тұжырым.

Педагогикалық праксиология – педагогикалық жаңалықты енгізу және қолдану қызметі туралы ғылыми тұжырым.

Инновациялық педагогикалық қызмет – қалыпты қызметтің шығармашылық қызметін бейнелейтін әлеуметтік-педагогикалық феномен.

Педагогтің инновациялық қызметінің деңгейлері:

1. Бейімделу деңгейі – педагогикалық жағдаяттарға қажетті дайындықтың жеткіліксіздігі.

2. Репродуктивті деңгей – педагогикалық жаңашылдыққа деген алғашқы баспалдақ.

3. Эвристикалық деңгей – жаңашылдықты енгізудегі бекемділік, мақсаттылық.

4. Креативті деңгей – педагогтың шығармашылық белсенділігі, инновациялық қызметтің жоғары сатылы нәтижелілігі.

Білім беру жүйесіндегі жаңашылдық – білім беру жүйесіндегі мақсатты шынайы өзгеріс.

Оқу-тәрбие үрдісінде көрініс табатын жаңашылдық түрлерін былай топтастыруға болады:

- білім беру мазмұнында;
- педагогикалық үрдістегі әдістеме, технология, түр, әдіс-тәсілдерде;
- білім беру үрдісін ұйымдастыруда;
- білім беру мекемелерін басқару жүйесінде;

Өзгеріс көлеміне байланысты: жекелей (бір-бірімен байланыспаған), модульдік (бір-бірімен байланысқан кешен), жүйелілік (барлық білім беру мекемесін қамтыған)

Инновациялық потенциалына байланысты: модификациялық инновация – біліктілікті арттыру, түрді өзгерту, бағдарлама, әдістеме, құрылымдарды сәйкестігінше модернизациялау.

Комбинаторлық инновация – ерте кезден белгілі, қазір қолданыста болмаған белгілі әдістің элементтерін жаңамен байланыстыру.

Радикалды инновация – білім беру мекемелерінің даму деңгейін түбегейлі өзгерту.

Қоршаған орта аспектісі:

Инновациялық ахуал – отандық және әлемдік білім беру тәжірибесінде инновациялық үрдістің оны басқарудағы оң және теріс әсері және білім беруді ұйымдастырудағы жаңашылдықтардың бірлігі.

Инновациялық алаң – инновациялық үрдіс жүзеге асып жатқан білім беру кеңістігі (мектепке дейінгі мекеме, мектеп, кәсіптік мектеп, колледж, ЖОО және т.б.)

Инновациялық орта – педагогикалық жаңашылдықты тудырып, оның жүзеге асуын жеделдететін, жалпы инновациялық үрдісті қоршаған орта.

Инновациялық жағдаят – педагогикалық жаңашылдықты тудырып, жүзеге асыру, қолдануға негіз болатын жағдай, талап, талғамдар.

Инновациялы-білім беру консорциумы – келісім шарт негізінде ерікті түрде, тең құқылы ЖОО, ғылыми ұйымдар мен өзге де заңды тұлғалардың бірігуі. Өндіріс аймағында инновациялық технологиялар, фундаменталды, қолданбалы ғылыми-зерттеу жұмыстары базасында жоғары білікті мамандарды дайындау үшін зияткерлік, қаржылық және басқа да ресурстарды біріктіреді.

Инновациялық педагогикалық ұйымдастыру – шынайы технологиялық аспект.

Инновациялық үрдіс субъектісі – білім беру мекемесін жаңарту процесіне тартылған ұйымдар, тұлғалар мен мекемелер.

Тұлғалы-қызметтік аспект:

Педагог-инноватор – педагог (педагогикалық ұжым, ұжымдық инноватор), инновациялық үрдісті жүзеге асырушы, яғни жаңаны құру, оны жүзеге асыру және қолдану, педагог-ойлаушы, педагог-зерттеуші.

Инновациялық жанұя – инновациялық тәртіп қызметіндегі қоғамдық білім беру, ұжым.

Инновациялық мәдениет – тек педагогика саласында ғана емес, өмірдің өзінде де жаңашылдықтың шынайылығына деген қолдау мен қабілет, дайындық, жаңа идеяларды жақын қабылдап, білім, білік, дағдыны шыңдау. Инновациялық құндылықтардың адамның рухани өмірінде көрініс беруі.

Инновациялық аспектегі ақпараттық мәдениет – жаңаны меңгерудегі ақпараттық ортамен байланысты адамның кәсіби маңызды құндылықтары, тиімді, рационалды, этикалық тағылымдары.

Инновациялық ойлау – танымның ең жоғарғы сатысы.

Инновациялы-моделділік қызмет – педагогикалық мамандықтарды оқытуда жалпы білім беретін, мәдени және әлеуметтік негізге бағытталған жаңа педагогикалық ойлау.

Инновациялық потенциал – педагогикалық жаңашылдықты қабылдаудағы рухани мәдениет.

Ұымдастырушылық-технологиялық аспект:

Инновациялық ниет – мүмкін болған тұтынушылардың сұранысына талдау, ғылыми-техникалық үрдісті болжау, отандық және шетелдік ғылыми-зерттеу базалары, өзге де өндірушілердің тұжырымдары, лицензияларынан туындаған жүйелі анықтама.

Инновациялық жоба – қабылданған инновациялық ниет.

Инновациялық қадам – дәстүрлі тапсырмаларды шешуге бағытталған, шығармашылықпен қайта қалыптасқан жағдай.

Инновациялық жоспар – бекітілген инновациялық жоба.

Инновациялық оқыту – білімді басқарудың ерекше типі. Дәстүрлі оқытуға қарағанда оқытушы мен оқушы қызметін ұымдастырудағы демократиялық бастама.

Білім берудің инновациялық технологиялары:

Инновациялық оқыту технологиялары – тұлғалық-бағдарлық, интеграциялық, ұжымдық қабілет, қпараттық, қашықтан оқыту, дамытушылық және т.б. технологиялар негізінде оқушының оқу үрдісіне деген қабілетін жақсарту.

Инновациялық тәрбие технологиялары – тәрбиеленушінің жалпы адамзаттық түсінік негізінде тұлғалық құндылықтарын қалыптастыру.

Инновациялық басқару технологиялары – жетекшіге басқаруда шешім қабылдауға жағдай жасайтын жаңа экономикалық, психологиялық, диагностикалық, ақпараттық технологиялар. Инновациялық басқару технологияларының жетекшісі басқару қабілеті жоғары, білім беру

менеджменті, инновациялық педагогика теориясынан кәсіби қаруланған шығармашылық тұлға болу керек.

Инновациялық үрдістің құрылымы:

Қызметтік құрылым – мотив, мақсат, міндет, мазмұн, түр, әдіс, нәтижелер бірлігі.

Субъективті құрылым – инновациялық үрдіс кезеңдеріндегі барлық қатысушылардың қызметі.

Деңгейлік құрылым – халықаралық, республикалық, облыстық, қалалық деңгейдегі инновациялық қызмет субъектілерінің өзара байланысы.

Мазмұндық құрылым – оқу орнын басқарудағы оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда жаңашылдықты қабылдап, жүзеге асыру.

Басқарушылық құрылым - өзара бірліктегі басқару қызметінің төрт түрін ұсынады: жоспарлау, ұйымдастыру, жетекшілік, бақылау.

Басқару аспектісі:

Инновациялық менеджмент – педагогикалық инновацияны енгізу жағдайындағы білім беруді ұйымдастырудағы жетекшілік және басқару.

Инновациялық барьер – инновацияны жүзеге асыруда кездесетін қиындықтар [1, 111-114 б.б.].

Білім беру жүйесіндегі инновация мәселесі ХХІ ғасырда бір мақала емес, бірнеше жылдарға азық болатын заманауи түсінік. Сол себепті, келтірілген дәлелдерге айғақ болу үшін екінші тілді меңгертуде инновациялық технологияның бір элементі интербелсенді әдістер тиімділігіне тоқталсақ. Қазіргі білім беру жүйесіндегі инновация шеңберінде оқыту – оқу, үйрету – үйрену сөздерімен алмастырылып отырғаны баршамызға белгілі. Бүгінгі күннің басты ерекшеліктерінің бірі «Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттігін дамыту тұжырымдамасында» келтірілгендей, «ақпараттың ақылға сыймайтын шамадан тыс, оны игеруде адамның биологиялық мүмкіншіліктерінен артық» мөлшерде дамуы. Сол себепті де, оқу/оқыту қысқа мерзімде ақпараттың көлемді бөлігін тиімді түрде ұсынатын, сол ақпаратты жоғарғы деңгейде игеретін және практикада бетке алатын әдістерді қолдануды алға тартады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. – Алматы, 2009. 11 б.

2 Образование и наука. Энциклопедический словарь. – Астана, 2008. 111-114 б.б

3 Әлімов А.Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. 61-62 б.б.

ӘОЖ 821.512.122.09

Имамбаева Ж.Е.

«№30 жалпы білім беретін мектеп» КММ

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ОҚЫТУ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗІЛМЕЙТІН СЫНЫПТАРДА МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ

Аңдатпа: мақалада Мұхтар Әуезов шығармашылығын қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда оқыту мәселесі жайында айтылады. Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаеваның М.Әуезов шығармашылығын оқытудағы технологиялары мен жаңартылған білім беру мазмұны бойынша заманауи интербелсенді әдіс-тәсілдер атап көрсетіледі. Оқушы бойына рухани, отбасылық құндылықтарды сіңірудің жолдары қарастырылады

Кілт сөздер: көркем әдебиет, шығарманы оқыту, құндылықтарды сіңіру, отбасы тәрбиесі, оқу сауаттылығы

Әдебиет - дүниені, адамзатты, өз-өзінді танудың бір жолы. Әдебиет арқылы әр автор өз ойын, өмірге, шындыққа деген көзқарасын оқырманға жеткізеді. Мектеп оқушыларына көркем әдебиетті оқытудың негізгі мақсаты - әрбір оқушы мен ата-анаға әдебиет әлімінен бағыт беру, сол арқылы Қазақстан азаматының бойына қажетті әлеуметтік қасиеттер мен құндылықтарды сіңіру. Қазіргі ақпараттық технологиялар дамыған заманда білім алушылардың кітап оқу мәдениеті мен тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру, сөйлеу дағдыларын дамыту мәселесі әр ұстаздың алға қойылған міндеттерінің біріне айналды.

2021-2025 жылдарға арналған «Оқуға құштар мектеп» жобасы аясында білім беру мекемелерінде оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуға айырықша көңіл бөлініп жатыр. Бүгінгі таңда оқушыларға кітап оқыту, қолына кітап ұстату көкейкесті мәселе болып отыр. Бұл тұста Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев: «Кітап оқу - рухани кемелденудің көзі. Қазіргі уақыт - секунд сайын жаңарған ақпарат заманы. Алтын уақытымызды пайдалы істерге жұмсағанымыз жөн» деген болатын [8]. Сондай-ақ, президентіміз әр тұлға оқуға тиіс отыз таңдаулы кітаптың тізімін де ұсынған еді. Аталмыш тізімге Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен қара сөздері, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы да енген. Қазір осы бағытта Оқу-ағарту министрлігі «Оқуға құштар мектеп» жобасын жүзеге асыруда. Осы жоба негізінде сынып сағаттарында, сыныптан тыс өткізілетін іс-шараларда М.Әуезовтің «Көксерек», «Жетім» әңгімелері оқытылып, талдануда.

Әлемдік әдебиеттегі аса ірі тұлға М.Әуезовті жас өскіндерге таныту айналасындағы ізденіс бүгінгі таңда аса қажет. Қай елдегі қай жазушы, қай көркемсөз иесі болса да, ол - замана перзенті, оның туындысы - замана айнасы. М.Әуезов шығармалары да, оның өзі де өмір сүрген ортасы мен оның саяси-әлеуметтік ахуалынан, өнер атаулыға қойылған талаптан тыс қала алмағаны айдан анық [4, 3б.].

Оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда оқушылар 6-сыныптан бастап ұлы жазушының шығармашылығын, яғни «Абай жолы» романынан үзіндіні оқи бастайды. Қазіргі мектеп бағдарламасына жазушы М.Әуезовтің шығармаларынан 6-сыныпта «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» тарауынан үзінді; 8-сыныпта «Көксерек» әңгімесінен (үзінді); 11-сыныпта Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» тарауынан үзінді, 2-кітаптан «Тайғақта» (үзінді) берілген. Басқа сыныптарда жазушының шығармалары қамтылмаған.

Әдебиет сабағы жазушы, мұғалім, оқушының рухани және сезім бірлігін осы бағыттағы іс-әрекеттерді қажетсінеді. Әр туынды оқушыны асқақ сезімге қуанышқа, ой-толғанысқа түсіреді. Бұл мұғалім шеберлігі арқылы іске асырылады. Қазіргі әдебиет сабағының басты проблемасының бірі - оқушыны шығармашылық белсенділікке жетелеу. Оның негізі ізденісте жатса керек. Шығармашылық белсенділікті қалыптастырғанда оқушылар өз бетінше ойлайды, ізденіс жасайды, қорытынды шығарады, сол арқылы қиялдайды, талдайды, дәлелдейді, тұжырым жасайды. Мұндай іс-әрекеттер әдебиет сабағында ерекше мәнге ие болады [1, 88б.]. Сонымен қатар, көркем шығарманы оқытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді, жаңа технологияларды енгізуге болады. Мысалы, 11-сыныпта М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда», «Тайғақта» тараулары үзінді ретінде ғана өтілгенімен, әдеби тұрғыдан арнайы жан-жақты талданбайды. Оқулықта берілген мәтінді толық игеру мәселесін сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар негізінде шешуге болады. Мәселен, оқушыларға зерттеу элементтері бар тақырыпқа байланысты Блумның сұрақ қою желісін ұсынуға болады. Бұл тапсырмаларды орындау барысында оқушыларда танымдық әрекет қалыптасып, ойлануға ізденуге итермелейтін шешуді қажет етерліктей танымдық проблемалық сұрақтарға жауап іздеуге оқушы құштарлығын арттыруға бағыт-бағдар береміз. Басты міндетіміз оқушыны шығарма мазмұнына терең бойлату образдар жүйесі ондағы көтерілген негізгі проблемаларды шығарманың композициялық құрылысын тілін терең таныту арқылы осы әңгіменің бүкіл көркемдік ерекшелігін ашу; оқушының сана сезіміне қозғау сала отырып, жан дүниесін эмоциялық әсерге бөлей келе, әділетсіздікке жиренетіндей дәрежеге жеткізу.

Сондықтан қазіргі таңда кемеңгер тұлғаларымыздың рухани мұраларын заман сұранысына сай тереңдете оқытқанымыз жөн. Көркем әдебиетті оқыту арқылы ғана оқушы бойында түрлі қасиет пен дағдыны қалыптастыра аламыз. Жаңартылған білім мазмұнына сай құндылыққа негізделген білім беру үдерісінде ұлттық дәстүріміз бен мәдениетіміздің дамуына өлшеусіз үлес қосқан жазушы ақындардың мол мұрасын жете меңгерту басты міндет болып отыр. Бұл орайда ұлттық әдебиеттану ғылымының көшбасында тұрған ғұлама ғалым, ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің шығармаларын оқытудың орны ерекше.

Мұхтар Әуезовтің шеберлікпен жазылған әңгімелері мен повестері, «Абай жолы» роман-эпопеясы ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің алтын

қорының сарқылмас қазынасы. Жазушының ұлы ақын, ойшыл, хәкім Абайдың өлмес бейнесін үлкен талантпен ашып берген «Абай жолы» роман-эпопеясы жазушы шығармашылығының дүниежүзі таныған ең биік асқар шыңы болып саналады. Халық өміріне терең бойлаған ұлы шығарма қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әртүрлі әдет-ғұрыптарын суреттеу ерекшеліктерімен бүгінгі күнге дейін бәрін таң қалдырады [7, 10б.]. Жазушының алғаш жазған «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Үйлену», «Сөніп-жану». «Кім кінәлі?», «Жетім», «Кінәмшіл бойжеткен» әңгімелері адамдар арасындағы қым-қиғаш әрекеттерді суреттей отырып гуманистік сипатта жазылған көркем туындылар. Оларда көбіне-көп трагедиялық тағдырға душар болған кейіпкерлер бейнеленіп ең басты мәселе адами құндылықтар мен жалпы адам болмысын тереңінен тануға талпыныстар жасалынып, автордың ашып көрсеткісі келген басты идеясының бірі адам табиғатын сан қырынан саралап түсіндіруге арналған.

«Мұхтар Әуезовтің халық даналығынан нәр алған, өмір өзенінің тұнығынан суарылған тағылымы мол, тартымды шығармаларын қайталап оқыған сайын рухани дүниемізді байытып, баға жетпес жан азығы бола бермек», - деп З.Ахметов жоғары баға береді [2, 35б.].

Әдебиетті оқыту көркем шығарманы оқудан басталады. Оқушы шығарманы оқып қана қоймай, одан алған әсерлерін өмір бойы қолдана алуы керек. Адамзаттың ақыл-ойының ғұлама жазушысы М.Әуезов шығармашылығын қалай оқыту керек, оны жастардың бойына қалай сіңіру керек, осы мәселе әрбір әдебиетші ұстазды ойландыратыны рас. Себебі, М.Әуезов шығармашылығын оқыту дегеніміз - үлкен мұхитқа сапар шеккенмен тең деген сөз. Қай кезеңде, қай туындысын алсақ та, Әуезов туындыларының тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын баяндап, толғағы жеткен мәселелерді көтеріп, ел тұрмысының шынайы болмысын көрсетіп, адамдар тағдырының шындығын суреттейді. Оқушы бойында халықтың салт-дәстүрін қадірлейтін, елін сүйетін жан жақты жетілген, саналы намысқор патриот тұлға қалыптастыруда М.Әуезов шығармаларының ықпалы зор.

6-сыныптың Отан отбасынан басталады. М.Әуезов «Абай жолы» Қайтқанда» тарауы (үзінді) бөлімінде «Әке көрген оқ жонар», Ана көрген тон пішер», «Мұхтар Әуезов - қазақтың ұлы жазушысы», «М.Әуезов «Абай жолы» Қайтқанда» тарауынан үзінді» лексикалық тақырыптары бойынша сабақтар өткізіледі. Оқушылар шығармадан берілген үзіндіні оқу арқылы отбасының қадір-қасиетін, ата-ананың қадірін түсініп, үлкенді сыйлау мен оларға құрмет көрсетудің әдебін игереді. Бұл әңгімеде жас Абай 13 жаста, олардың жасында Абай қандай ұлы ақын болғаны, немен айналысқаны, бос уақытын қалай өткізгені оқушыларға қызық. Бұл білімге құштар, қазақ халқының ауыз әдебиетін жетік білген, өлең-жыр мен аңыз-әңгімелерді, ертегілерді жатқа білген, әжесінің айтқандарын мұқият тыңдап, әдемі, қиялға толы әңгіме айта білген, үлкенді сыйлап, қонақжайлылық сияқты қасиеттерді бойына сіңірген Абайдан үлгі-өнеге алуға жетелейді. Қазір балалар аз оқиды, театрға сирек

барады, өз дүниетанымы, адамгершілігі мол, рухани, үйлесімді дамыған тұлға тәрбиелеуіміз керек деп жатырмыз. Ал бұл рухани құндылықтар әдебиет сабағында болмаса, тағы қай жерден алынады!?

«Абай жолы» роман - эпопеясындағы ананың баланы тәрбиелеудегі қызметіне назар аударсақ, Абайдың азаматтық ой-санасының өсіп, халқының қалаулы азаматы болуына анасы Ұлжан мен Зере әжесінің дарытқан тәлімі мол. Аналары Абайды тек адамгершілікке, әділеттілікке, ізгілікке, имандылыққа тәрбиелей білді. Аналарының балаларына айтқан сөзі - әрдайым ақыл-кеңес боп, жөнсіздікке ескерту саналады.

Отбасы тәрбиесінен қалыптасатын тәлімдік дағдының бірі - амандасу. Семейдегі оқуынан енді оралған жас Абай шешелеріне бет алғанда анасы Ұлжан баласына: «Әуелі әкеңе сәлем бер» деп бұрып жібереді. Бұл тәрбиелі қазақ әйеліне тән азаматын сыйлаған дәстүрлі қасиет. Екіншіден, «бала әкені, үлкенді сыйлауы керек» - деген тәлімді аңғартады. Осы тұста Мұхтар Әуезов - адамға деген қамқорлық пен құмарлықтың көзі - үлкеннің айтқан ақыл сөзі, тәлімі барша қауымның анасындай болған әжеден туындап отырғанын айқын жазады.

«Абай жолы» роман-эпопеясының I томының өзінен-ақ тұнып тұрған тәрбие мен бойымызға ана сүтімен дарыған ұлттық құндылықтарымыздың айқын көрінісін көре аламыз. «Әке - асқар тау» деген халқымыз әкенің отбасындағы орнын жоғары қоюды өнеге етеді. Бұл - бүгінгі жас ұрпаққа үлкен тәлім.

«Бала ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен. Әкесі де бұл баласының сондай сезгіштігін өзге балаларынан артық санаушы еді» [3, 106.]. Осы бір үзіндіде көп мән-мағына жатыр, себебі бала әкесінің қас-қабағына қарап өсіп келе жатқандығын және әкесі де мұны ерте кезден байқап, зерек баласына үміт артуын анық байқай аламыз.

Әдістеме саласында арнайы М.Әуезов шығармаларын оқытуға дендеп көңіл бөлген ұстаз Қ.О.Бітібаева болды. оқушының өз бетімен шешім қабылдауына, алған білімдерін кез келген ортада қолдана алуларына, сындарлы ойлай алатын жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталады. Қ.Омарғалиқызының технологиясынан жаңашылдықты, тың ізденістерді табамыз. Ұстаздың жаңа технологиясы қазіргі таңда өміршеңдігін жойған емес, керісінше құндылығы арта түсуде деп айта аламыз. Оған дәлел Қ. Омарғалиқызының педагогикалық мұрасы мен ғылыми еңбектерін, жаңа технологиясын ұстаздар қауымы өз тәжірибелерінде қолданып келеді. Бұл еңбектер ұстаздар үшін бағдаршамдай [5, 896.].

Қ.Бітібаеваның технологиялық әрі педагогикалық шеберлігінің шыңы - «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы. Ол туралы педагогика ғылымдарының докторы Ш.Қ.Құрманбаева: «Ұстаздың әдебиетті оқыту пәлсапасы ой, ойлау, ойланту мәселелерінен тұрады. Әр сабақта оқушыға ой салу, ойланту ұстаздың әдістемесінің биік жемісі. Ол әдебиетті - ғылым, өнер пәні ретінде қарастырады. Байырғы әдістемемен оқытылып келе жатқан

әдебиет пәніне жаңа бетбұрыс әкеліп, инновациялық технологиямен оқыту мәселесін қазіргі педагогика ғылымының күн тәртібіне қойды. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін мүлде тың арнаға бұрды деуге болады» [6, бб.]. Әдіскер ұстаз Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясын бөлім бойынша «Нәтиже сабақ. Мен не үйрендім?» тақырыбын өту кезінде оқушыларға Ата-ананды үлгі тұтасың ба? Анаңның айтқанын орындайсың ба? Әкеңе қандай құрмет көрсетесің? сияқты түрткі сұрақтарын қойсақ, оқушылар ойланып, өз ойларын жинақтап, өмірден мысалдар келтіре отырып аргументативті түрде жауап берері сөзсіз. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша осы технологияның баламасы ретінде «Болжау», «Миға шабуыл» әдістері қолданылып жүр. «Ойлау және ойланту» технологиясы негізіндегі тапсырмалардан ойталқыға

Абай не себепті ауылына қайтып келді?

Абайды ауыл адамдары қалай қарсы алды?

Құнанбайдың мінезі қандай? сұрақтарын ұсынуға болады. «Шығарманы талдау» кестесін топпен бірге толтыртып, шәкірт Абайдың бейнесіне талдау жасату тапсырмасын да орындатуға болады.

Кесте 1 – «Ойды бейнелеу» тапсырмасы

Тарау	Оқиғалар	Кейіпкерлер	Абайдың іс-әрекеті
Қайтқанда			

М.Әуезовтің Құнанбай образын өмірдегі бар болмысымен суреттейді. Құнанбайдай әкенің шынайы мінездерін ешбір қоспасыз, бүкпесіз бізге жеткізген. Ондай қасиеттер, мінездер Абайдың әкесінің бойында болуға тиісті. Абай әке болмысы арқылы жетілген. Бұл үзінділерден Құнанбай бала баққан, ел баққан, Абайдың бойы ғана емес, ой-білімі де молыққанын көздейтін қамқор әкені көреміз. Абайдай баланың болашағын таныған адам. Көреген - әке, оның қаталдығы, ерлігі, ел билеудегі алғырлығы бәрі Абайдың өз өміріне жауапты болуына ықпалын тигізіп, өсіріп отырады. «Әке көрген оқ жонар..» тақырыбын өту кезінде постер қорғау, модельдеу әдістерін қолдана аламыз. «Әке-отбасы тірегі» тақырыбына эссе жазу барысында оқушылар өз ойларын «ПОПС» формуласына сала отырып тарқатады.

«ПОПС» формуласы:

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша ...»

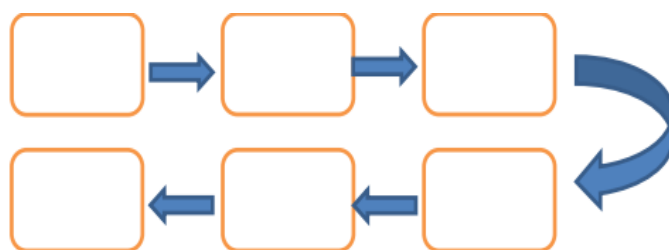
Екінші сөйлем: «Себебі, мен оны былай түсіндіремін ...»

Үшінші сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...»

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім ...».

Мұнда айтылған пікір қайталанбауы, дәлелмен сөйлей білу керек. Осы әдіс оқушыны ойын тұжырымдап, нақты жеткізуге бағыттайды.

Қасқыр образы М.Әуезовке дейін қазақ прозасында кездеспеген соны құрбылыс десек те, әлемдік әдебиетте бұл құбылыс бұған дейін өзіндік орнын тапқан еді. Мәселен, оны ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында ғұмыр кешкен, Джек Лондон деген лақап атпен әйгілі американдық новеллист Джон Гриффтің (1876-1916) шығармаларынан кездестіреміз. Атақты жазушының «солтүстік әңгімелері» циклына жататын «Волк» («Қасқыр») әңгімесі, «Белый клык» («Ақ азу» 1906 ж.) повесі сияқты туындылармен кезінде М.Әуезовтің таныс болғаны белгілі. Дж.Гриффтің «Волк» («Қасқыр») әңгімесін 1936 жылы М. Әуезов қазақ тіліне аударған. Ұлы суреткердің қаламынан «Көксерек» сынды күрделі образдың қалай туғандығын осы жай аңғартса керек. Әңгімеден үзінділерді оқып болған соң композициялық құрылымына талдау жасатуға, пікірталас, рөлдік ойын, екі жақты күнделік толтыру тапсырмаларын орындата аламыз. Әсіресе «Оқиға картасы» әдісі сюжеттік желісі бар мәтінмен жұмыс жасаған кезде пайдаланған тиімді. Оқушылар мәтін мазмұнымен танысып болған соң, сюжеттік желіге сәйкес негізгі оқиғалардың суретін салып, олардың қасына мәтінді мазмұндауға көмектесетін тірек сөздер мен сөз тіркестерін жазып қояды. Оқиға картасы оқушыларға мәтін бойынша ойын жүйелеп, жоспарлауға негіз бола алады, картаға сүйене отырып, оқушылар мәтін мазмұнын ашады.

Сурет 1 – «Оқиға картасы»

М.Әуезовтің нақты балалар үшін жазған шығармасы - «Көксерек», одан кейін «Жетім» деген әлеуметтік тақырыптағы шығармасы. Негізгі оқиға осы Көксерекке байланысты болғандықтан, жазушының “Көксерек” әңгімесі жасөспірімдерге өмір танытарлық осындай оқиғаларды суреттеп берумен қатар, оларға қазақ халқының ана тіліндегі бай мұра мен оның сұлу да көркем құбылыстарымен таныстырады, ана тіліне деген сүйіспеншілігін арттырып, сөз байлығын молайта беруге жәрдемдеседі.

Білім алушының бойында халықымыздың салт-дәстүрін қадірлейтін, халқын сүйетін жан- жақты дамыған, саналы патриот тұлға қалыптастыруда М.Әуезов шығармаларының ықпалы зор. Шынай өмірді дәл сол қалпында жазған ұлы жазушының қай әңгімесін, повесін, романын оқысақ та қазақтың жалпақ тілімен әсерлі жазылған нағыз өмірді көре аламыз. Бүгінгі таңда оқушы бойына ұлылар қасиетін сіңіріп, шығармаларын бүгінгі күн талабымен оқытсақ, М.Әуезовтей зиялыларымыздың армандарының іске асқаны деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абдимомынов Е. М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесі: білім берудің қазіргі парадигмалары негізінде /Е. Абдимомынов// Атырау университетінің хабаршысы. - 2020. - №3. - 83 б.
- 2 Ахметов З.А. Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті /З.А. Ахметов// Егемен Қазақстан. - 1997. - 27 қыркүйек.
- 3 Әуезов М. Абай жолы. роман-эпопея/М.Әуезов. – Алматы: Жазушы, 2007. - 384 б.
- 4 Бітібаева Қ. М.Әуезов туындыларын мектепте оқыту/ Қ. Бітібаева - Алматы: «Мектеп» баспасы, 2003. - 120 б.
- 5 Картаева А.М., Мұқашева М.Қ. «Абай жолы» эпопеясын оқыту (Қ.Бітібаеваның технологиясы негізінде) /А.М. Картаева., М.Қ. Мұқашева// - Торайғыров университетінің Хабаршысы. № 1. - 2022.
- 6 Құрманбаева Ш.Қ. «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы/ Ш.Қ.Құрманбаева//Білім көшбасшысы. Ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал. - 2014. - № 1. - 6 б.
- 7 Мұхтар мұрасы (ғылыми мақалалар мен зерттеулер). - Алматы, «Қазақстан», 1997. - 100 б.
- 8 Президент ұсынған 30 кітап - [Электронды ресурс]. - Қолжетімді режим: <https://abai.kz/post/110622>

УДК 372.881.161.1

Искандер А.

Казахский национальный женский педагогический университет

г. Алматы, Республика Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ И ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: Данное исследование обсуждает методы формирования навыков слушания и говорения у учащихся на уроках русского языка и литературы. Основной акцент делается на практических методах и приёмах, включая использование аутентичных материалов, диалогические упражнения и взаимодействие с учащимися. Это способствует улучшению коммуникативных навыков, расширению словарного запаса и повышению интереса к изучению русского языка и литературы.

Ключевые слова: диалог, исследование, слушание, говорение, адаптация.

Одной из главных целей преподавания русского языка на занятиях является формирование у учащихся комплекса навыков, включающих в себя слушание, говорение, чтение и письмо. При изучении русского языка как второго, учащиеся часто сталкиваются с языковыми барьерами, такими как

сложности в произношении слов, непонимание значения незнакомых слов, что может препятствовать активной учебной деятельности на уроке.

Целью данного исследования является разработка методов и приемов, способствующих развитию у учащихся навыков слушания и говорения в процессе изучения русского языка. Анализ дополнительной литературы позволил выявить, что активное вовлечение учащихся в учебный процесс и повышение результативности обучения можно достичь через использование диалогических методов.

Научные исследования подтверждают, что диалог как один из методов, занимает важное место на уроках. Работа Мерсера и Литлтона (2007) подчеркивает, что диалог способствует не только интеллектуальному развитию учащихся, но и улучшению их результативности в обучении, а также содействует развитию когнитивных процессов у детей [1].

Использование разнообразных форм работы, таких как парные и групповые задания, а также применение активных методов обучения и стратегий критического мышления, учитывая возрастные особенности учащихся, имеет целью развить у них навыки самостоятельного принятия решений. Когда дети работают в парах или группах, они активно взаимодействуют друг с другом, что способствует более глубокому пониманию материала и развитию социальных навыков.

Взаимодействие сверстников в группе играет значимую роль в процессе обучения. На изучаемых мною уроках учителя активно использовали различные формы обучения, такие как групповые, парные и индивидуальные задания. Учащиеся не только работали в группах, но и в парах, что способствовало постоянному обмену мнениями и идеями между ними. Например, учителя часто применяли метод "Только одна минута", где учащиеся в парах имели одну минуту на обмен информацией о персонажах, событиях произведения или грамматических правилах. Это позволяло им развивать навыки коммуникации и выражать свои мысли более ясно и уверенно.

Такой подход к организации учебного процесса способствует не только активному участию учащихся, но и формированию у них навыков самостоятельной работы, критического мышления и коммуникации, что в итоге способствует повышению эффективности обучения.

Особенно важно отметить, что использование групповых и парных заданий позволяет учащимся ощутить себя частью команды, развивает навыки сотрудничества и взаимопомощи [2]. Это способствует формированию положительной атмосферы в классе, стимулирует взаимное уважение и понимание мнений друг друга.

Например, при работе над проектами или решении проблемных задач в группах учащиеся учатся слушать и учитывать точки зрения своих товарищей, обсуждать различные варианты решений и принимать коллективные решения. Это способствует развитию их аналитических и творческих способностей, а также способности к самоорганизации.

Кроме того, индивидуальные задания позволяют учителю более точно оценивать уровень подготовки каждого ученика, выявлять его сильные и слабые стороны, что помогает адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности каждого учащегося и максимально раскрыть его потенциал.

Таким образом, разнообразие форм работы на уроках русского языка не только способствует активному участию и вовлеченности учащихся, но и содействует их всестороннему развитию как личности и успешному освоению языка.

Диалог в парной и групповой работе действительно является взаимным процессом, где один ученик может быть более активным, а другой более пассивным. Для успешного развития диалога между учениками на уроке необходимо уметь формулировать вопросы и подбирать соответствующие задания, которые стимулируют говорение и обсуждение.

Постановка вопросов играет ключевую роль, поскольку правильно сформулированный вопрос становится эффективным инструментом обучения, способствующим поддержанию, улучшению и расширению знаний учеников. Однако важно помнить, что не только сам вопрос важен. Важно также учитывать временные паузы в процессе диалога.

Стратегия установления пауз после постановки вопроса от 3 до 7 секунд, перед тем как повторить вопрос или переформулировать его для другого ученика, является эффективным подходом. Это позволяет учащимся иметь достаточное время для размышлений и формулирования своего ответа. Такой подход также способствует развитию навыков выразительности, уверенности и аналитического мышления учеников.

Помимо этого, важно учитывать необходимость пауз после получения ответа ученика на вопрос. Это позволяет учащимся осмыслить свой ответ, дать возможность другим участникам диалога принять участие и задать дополнительные вопросы или высказать свои мысли по данной теме. Такой подход способствует более глубокому и продуктивному обмену идеями и мнениями на уроке [3].

Таким образом, умение создавать эффективный диалог на уроке русского языка требует не только правильной постановки вопросов, но и учета временных пауз для размышления и обмена мнениями между учениками.

Для достижения поставленной цели и решения задач, можно использовать различные методы исследования, которые считаются наиболее эффективными: наблюдение, беседу и анкетирование.

Метод наблюдения позволяет оценить поведение учащихся и взаимодействие между ними в процессе учебы. Это помогает получить дополнительные данные о их активности, уровне уверенности и словарном запасе. Длительное наблюдение за несколькими учениками может дать более полную картину и понимание их проблем и потребностей.

Беседа с учениками и учителями-предметниками также является важным методом исследования. Из беседы с учащимися можно получить

информацию о их восприятии учебного процесса, о проблемах, с которыми они сталкиваются, и о возможных путях решения этих проблем. Беседа с учителями-предметниками позволяет получить профессиональный взгляд на ситуацию и их рекомендации по улучшению навыков слушания и говорения у учащихся.

Анкетирование, хотя и не показало полной картины, тем не менее дало точные и полные ответы. Это может быть связано с четкой формулировкой вопросов, которая помогла ученикам лучше понять и структурировать свои мысли.

Таким образом, комбинация этих методов исследования позволила получить более полное понимание проблемы и определить возможные пути её решения. Наблюдение за учениками позволило выявить их потребности и проблемы в навыках слушания и говорения, а беседы и анкетирование дали дополнительную информацию о восприятии их собственной подготовки и способах её улучшения.

Полученные данные от психологической службы были ценным источником информации для данного исследования. Они позволили выявить различные аспекты интеллекта, темперамента, развития логического мышления, а также особенности слуховой и зрительной памяти у учащихся.

Анализ анкетирования по участию в групповой работе показал высокий уровень участия у некоторых учащихся, что свидетельствует о их способности эффективно работать в коллективе. Также выявленные данные о уровне логического мышления и типах интеллекта помогли мне определиться с выбором и созданием дифференцированных заданий для уроков.

Например, учитывая, что у некоторых учащихся выявлен математический тип интеллекта, можно предложить им задания, которые акцентируются на логическом мышлении и математических операциях. Для учащихся с личностным типом интеллекта могли быть разработаны задания, способствующие развитию эмоционального интеллекта и социальных навыков через групповую работу и обсуждение.

Таким образом, использование данных от психологической службы помогло мне адаптировать учебный процесс и задания к индивидуальным потребностям и способностям каждого учащегося, что в итоге содействует более эффективному обучению и развитию всех его аспектов.

Наблюдая за общей тенденций поведения учеников и их уровня владением языком можно выделить следующие критерии оценивания для навыков «Слушание и «Говорение».:
Критерии успеха для оценивания навыка "Говорение":

1. Умение принимать активное участие в беседе.
2. Способность пересказывать текст, соблюдая последовательность событий.
3. Навык отвечать на вопросы по содержанию текста.
4. Умение строить небольшие устные высказывания на предложенную тему [4].

Критерии успеха для оценивания навыка "Слушание":

1. Умение внимательно слушать звучащую речь.
2. Навык вычленения слов и предложений из речи, а также слогов и звуков из слов.
3. Способность понимать значение услышанных слов и предложений.
4. Умение слушать и понимать содержание текста.

Проведение прослушивания текста и последующие обсуждения в группе по вопросам показали положительные результаты. Учащиеся осознали важность внимательного слушания текста и его содержания. Серия уроков с использованием приемов критического мышления через чтение и письмо, таких как "Синквейн", "Рафт", "Диаграмма Венна", "ЗХУ", продемонстрировала умение учеников работать самостоятельно и в группе, высказывать свои мысли и умения слушать и прислушиваться к мнению других [5].

Эти методы способствовали развитию навыков говорения и слушания, а также аналитических способностей учащихся. Они также помогли учащимся научиться сотрудничать в группе, повысили их мотивацию к изучению материала и способствовали более глубокому пониманию произведений.

Использование диалогового обучения в работе привело к заметным изменениям в поведении и активности учеников на уроках. Каждый участник группы начал принимать активное участие, задавать вопросы, высказывать свои мнения и спорить, что способствовало развитию процесса самообучения и взаимообучения. Следует отметить, что ученики стали более внимательными к мнению своих товарищей и умели аргументировать свои точки зрения.

В результате использования диалогового обучения при групповой работе средние и слабые ученики смогли преодолеть трудности, так как происходил активный обмен знаниями и опытом между участниками группы. Это также способствовало повышению их мотивации к изучению предмета, так как участие в диалоге давало им возможность чувствовать себя значимыми и успешными.

Применение рефлексии после каждого урока помогло осознать изменения в мотивации учеников, а также понять, что им нравится работать в группе и участвовать в обсуждениях по новым подходам обучения. Это также позволило заметить, что даже неуверенные ученики стали активно участвовать в работе группы, что положительно сказывалось на их развитии и успеваемости.

Использование различных видов рефлексии, включая методы из учебного пособия А.А. Бизяевой "Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия", помогло мне систематизировать и анализировать полученный опыт, что сделало мою работу более осознанной и эффективной [6].

В заключение, использование диалогового обучения в рамках групповой работы оказало значительное влияние на активность и мотивацию учеников. При применении этого подхода каждый участник группы стал активно

участвовать в уроке, выражать свои мысли, задавать вопросы и обсуждать темы с товарищами. Это не только способствовало развитию навыков говорения и слушания, но и укрепило уверенность и мотивацию учащихся в изучении предмета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бойтемиров Р. М. Система обучения речевых умениям и навыкам на уроках русского языка в начальных классах с родным языком преподавания // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2021. №1 (66). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-obucheniya-rechevyh-umeniyam-i-navyкам-na-urokah-russkogo-yazyka-v-nachalnyh-klassah-s-rodny-m-yazykom-prepodavaniya> (дата обращения: 06.05.2024).

2 Величук, А.П. Методика развития речи в начальной школе/А.П.Валечук. - Л., 1981. – 244 с.

3 Психология думающего учителя : педагогическая рефлексия : [учеб. пособие] / А. А. Бизяева ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Псков. гос. пед. ин-т им. С. М. Кирова. - Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004 (РИО ПГПИ им. С.М. Кирова). - 213 с. : ил., табл.; 20 см.; ISBN 5-87854-309-5 (в обл.)

4 Пассов, Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методы, приёмы, результаты/ Е.И.Пассов, Н.Е.Кузовлева. – М.: Русский язык, 2010. - 568 с.

5 Рождественский, Н.С., Кустарева В.А. Методика начального обучения русскому языку/Н.С.Рождественский, В.А.Кустарева. - М., 1996. – 198 с

6 Сабитова А.У. Исследование в действии: роль диалогового обучения для развития навыков слушания и говорения на уроках русского языка // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. №2-5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-v-deystvii-rol-dialogovogo-obucheniya-dlya-razvitiya-navykov-slushaniya-i-govoreniya-na-urokah-russkogo-yazyka> (дата обращения: 06.05.2024).

ӘОЖ 821.512.122

Кабдрахманова А.Б.

Амангелді орта мектебі, Самар ауданы

Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан республикасы

ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТАРИХ ПӘНІНЕН БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Мақалада білім мазмұнын байыту, оқыту үдерісін жетілдіру, инновациялық технологияларды дүниеге әкелу, жан-жақты дамыған, рухани бай, өз елін, халқын жанымен сүйетін тұлға қалыптастыру тарих сабағында түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылатыны сөз болады.

Кілт сөздер: тарих, технология, инновация, әдіс-тәсілдер.

Қазіргі күннің талабы – білімді, өнерлі, өнегелі жас ұрпақ тәрбиелеу. Әлемдік білім беру жүйесі ХХІ ғасырда жаңа, тың бағытта қарқынды дами бастады. Білім берудің мазмұны, мақсаты өзгеруге тура келді.

«Білімді ұрпақ - болашақтың кепілі» - демекші, елдің болашақ азаматтарын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі - мемлекетіміздің басты саясатының бірі. Білім мен ғылымның ел дамуына оңтайлы әсер етуі үшін демократияландыру, оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, бүкіл оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талаптар қойылуда. Білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін, мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес.

Қазақ халқының рухы таза ұлт болып қалыптасуы және тәуелсіздігіміздің беріктігі, егемендігіміздің сақталуы тікелей жас ұрпаққа байланысты. Басты мақсат - азаматтардың бойында жоғары патриоттық сананы өз елі, ұлты үшін мақтаныш сезімдерін тәрбиелеуді қалыптастыру. Осы зор жауапты міндетті жүзеге асыруда тарихшы ұстаздарға жүктелетін міндет зор.

Тарих пәні – мектептегі оқу пәні ретінде жалпы негізгі білім беретін барлық гуманитарлық және қоғамтанушылық курстардың негізін құрайды. Тарих ұлттық өзіндік сана-сезімді және адамгершілік-этикалық нормаларды қалыптастыра отырып, оқытудың дүниетанымдық негізін қалыптастырады. Тарихтың басқа пәндермен өзара байланысы талдау, жинақтау сияқты ортақ логикалық таным әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, гуманитарлық циклдағы пәндермен байланысы картамен, мәтінмен жұмыс істеу, оқиғалар мен құбылыстардың ерекшеліктерін айқындау сияқты ортақ әдіс-тәсілдері негізінде іске асады.

Тарихи білім берудің басты мақсаты мен міндеттері мынадай:

- оқушылардың адамзат қоғамының ежелгі заманынан бүгінгі күнге дейінгі даму тарихынан жүйелі білім негіздерін қалыптастыру;
- бүкіл адамзат жасаған құндылықтарды, мәдени тарихи тәжірибенің негізін оқытып, меңгерту;
- оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру, оларға адамзат жинаған әлеуметтік рухани, адамгершілік тәжірибесін меңгерту;
- оқушыларды өз халқы мен басқа халықтардың мәдениеті мен тарихын, бүкіл адамзаттың мәдени мұрасын сақтауға тәрбиелеу;
- оқушылардың бойында Қазақстандық патриотизм мен азаматтық сезімді қалыптастыру;
- эстетикалық, экономикалық тәрбие беру, діннің тарихтағы қызметін дұрыс түсіне білуге тәрбиелеу.

Осы міндеттер мен мақсаттарды орындау үшін қазіргі педагогиканың жаңалықтарын, оқу әдістемелік тәсілдің тиімді жолдарын таңдау, үздіксіз ізденіс пен білім сапасын жақсарту қажет. Тарихқа деген қызығушылығын арттыру үшін сапалы білім берудің тиімді жолдарын таңдау, тарихи және мәдени мұралармен таныстыру, қосымша элементтерді пайдалану мен тарихи деректерді оқып үйренуге дағдыландыру, баяндама, рефераттар, хабарлама жасату, өз бетінше оқып білім алып шығармашылықпен айналысуына жағдай жасау сияқты жаңа педагогикалық технологиялар мен инновациялық бағыттарды, әдістер мен тәсілдерді енгізу және т.б.

Осыған орай, біз яғни мұғалімдер қауымы орыстың ұлы педагогі К.Ушинскийдің «Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады» деген сөзін әр уақытта естен шығармауымыз қажет.

Бүгінгі таңда сабақ өткізудің түрлері көбеюде. Түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сапалы білім, саналы тәрбие беруде сабақтың тиімді түрлерін қолдануымыз керек. Оқушылардың танымдық қызығушылығын, белсенділігін арттыру үшін сабақта әдіс-тәсілдерді пайдалану өте маңызды.

5-6 сыныптарда ойын сабақтары, 8-10 сыныптарда сын тұрғысынан дамыту, ұжымдық оқыту, пікірталас, семинар, сынақ, жарыс, өзіндік жұмыс, мәнерлеп оқыту т.б. тәсілдерді қолданған тиімді. Сурет-иллюстрациялар бойынша әңгіме құрастыру, тірек сигналдар, тірек-сызбалар, кластерлер, хронологиялық таблицалар құрастыру, тірек-конспектілер, Венн диаграммасы арқылы жұмыс істеу, қазақ жүздері, Алтын орда, белгілі тарихи тұлғаларды табу туралы тапсырмалар т.б. әдістері де қолданылады.

Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды өз бетінше талдайды, салыстырады, қорытынды жасайды, баға береді.

Міне, осы тәрізді әдіс-тәсілдерді білім сапасын арттыру мақсатында түрлендіре отырып қолданамын. Бұл жұмыстар оқушылармен тығыз байланыста болуға, оқушы бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, оқушының танымдық іс-әрекеттерін қалыптастыруға, оқушы тарапынан белсенділік танытып, дербестік көрсетуіне, өзіне деген сенімділігін қалыптастыруға көмектеседі. Оқушылардың алған білімдерін кеңейтіп, логикалық ойлау жүйесін дамытып, тиянақты білім алуына жол ашады. Сабақта оқушының жеткен жетістігін баса көрсетіп, оның пәнге деген қызығушылығын арттырып отырамын. Оқушыларды өз бетімен ізденіп жұмыс істеуге баули отырып, шығармашылық қабілеттерін шыңдаймын. Бірақ шамадан тыс тапсырмалар беруден сақтану керек, ең басты оқиғалар мен фактілерді ғана білуі керектігін ескеріп, нақты тапсырмалар берген жөн.

Сондай-ақ, күнделікті сабақта оқушылардың білімін бағалауға да тигізер көмегі көп.

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті талап етеді.

Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізілді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келді. Яғни, оқытудың түрлі жаңа педагогикалық технологиялары қолданысқа еніп, білім сапасын жан-жақты көтеруге бағытталуда.

Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың үрдісінен шыға алады.

Оқыту технологиясының қай-қайсысын алып қарасақ та, жеткіншек ұрпақтың өсіп жетілуі, оның жеке тұлға ретінде дамуы көзделген. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір технология өзіндік әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Оқыту технологиясын тандаған мұғалім оның философиясын, мақсат-міндетін терең оқып, түсініп меңгеру арқылы, өз сабағына тиімді пайдалана білуі керек.

Ал, ол өз кезегінде оқушылардың білімді қаншалықты меңгергендігімен көрінеді. Мұғалімнің шеберлігі - оқыту материалын игертуде жаңа технологияны сауатты қолдана білуі. Таразыдан сан рет өткізіп, елестелген әдіс-сәтті сабақ кепілі. Мұғалімнің әрбір сабағы қызықты да, өміршең болу керек. Ол үшін мұғалімнің әр күні ізденіске толы болмақ. Сонда ғана ол өз шәкірттеріне толыққанды білім бере алады.

Мұғалімнің жаңашылдығы, ізденімпаздығы оқушы көзқарасынан да тыс қалмайды. Сапалы білімге бағытталған мұғалім әрекеті оқушы жүрегінен жол табады.

Қазіргі оқу процесіне СТО жобасының енуі, оқу процесіне айтарлықтай серпіліс енгізді.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түпкір-түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выгодский теорияларын басшылыққа алады.

СТО дегеніміз-ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және шығармашылық жұмыс жасау.

Дәстүрлі оқыту технологияларын жоққа шығаруға болмайды, дегенмен, ол тұлғаның дамуына емес, білімді, шеберлікті, дағдыны меңгеруге бағытталған.

Мұғалім - баланың жеке тұлғасын қалыптастырушы, маңызды тәлім-тәрбие өнегесінің бастаушысы, жарқын үлгісі, бала қиялын самғатып, арманын көкке ұсындырушы басты тұлға.

Мұғалім жан-жақты жетілген білімді, әдістемелік шығармашылық шеберлік иесі, әлеуметтік қарым-қатынастар түрлерін кәсіби түрде меңгеруі тиіс. Әсіресе осы кәсіби білік дағдыларын шындауы оның ұстаздық тәжірибе

жинақтауының ең басты алғы шарты болып табылады. Қазіргі заман ағымына байланысты әрбір мұғалім ең әуелі жауапкершілікті сезіне отырып, алдымен өз білімін, әдісін, шеберлігін шыңдауы керек. Үнемі ізденіс үстінде болып, әрбір жаңа технологиялар мен заманауи әдістерді меңгеруі тиіс. Сонда ғана заман талабына сай ұстаз болып, өмір талабына сай оқушы тәрбиелей алады деп ойлаймын.

Баланың сезіміне әсер етпей, санасына жеткізбей, оған терең білімді меңгерту мүмкін емес. ХХ ғасырдың басында Ж.Аймауытов: «Сабақ беру - үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол - жаңадан табатын өнер», - деген екен. Мен өз сабақтарымда жаңа педагогикалық әдістердің ішінен сын тұрғысынан ойлау әдісін пайдаланып жүрмін. Сыни тұрғыдан ойлау - бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлаудың жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор.

Тарих сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану арқылы жүргізген жұмыстар өз нәтижесін беруде. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы сабақтың барлық сатысын қамтиды. Сабақты оқушылар тиімді меңгеру үшін барлық жағдайларды жасай алады, не білетіндерін ойға түсіреді, сұрақтар қояды, сабақта не үйренгендерін түйіндейді. Осы сатыларды қамтитын сәттер оқушылардың белсенді таным жұмыстарының куәсі болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының тиімділігінің бірі - ойлау мен сөйлеу еркіндігі. Сабақ барысында еркіндікті оқушыға бергеннен кейін, барлығы топтасып, өзара пікірлеседі.

Жалпы бүгінгі таңдағы негізгі мақсат бәсекеге қабілетті, ой-сананы ұшқыр, өз бетінше іздене отырып, білім нәрімен сусындайтын ұрпақ тәрбиелеу. Ал бұл мақсатты орындайтын әрине ұстаздар қауымы. Сол себепті де қазіргі уақытта мұғалімдерге артылған жүк те, жауапкершілікте орасан. Сондықтан әрбір мұғалім ең әуелі осы жауапкершілікті сезіне отырып, алдымен өз білім, әдісін, шеберлігін шыңдауы қажет. Үнемі ізденіс үстінде болып, әрбір жаңа технологиялар мен заманауи әдістерді меңгеруі тиіс. Сонда ғана заман талабына сай ұстаз болып, өмір талабына сай оқушы тәрбиелей алады.

XXI ғасыр жаңа технологиялар мен қарыштаған әдістер заманы. Қазіргі замандағы әрбір оқушы да, әрбір білім беруші де сол замана көшінен қалмай, жаһандануға ілесіп отыруға міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тұрлығұл Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2003. -256 б.

2 Қазақстан және ТМД елдеріндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы (18-19 бет.38-39 бет. 118-119 бет. 460-461 бет).

3 Шаймерденова К.Ш. Қазіргі сабақ және өзекті мәселелер. –Алматы, 1990.

4 Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. Монография. -Алматы: Ғылыммен білім интеграциясы институты, 2017. - 240 бет.

5 Гусев Л.И. Секреты педагогического мастерства. -Алматы: Мектеп,1996.

ӘОЖ 821.512.122

Кабдрахманова Т.Т.

Амангелді орта мектебі, Самар ауданы

Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан республикасы

КОМАНДАЛЫҚ ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Сапалы білім беру қызметін көрсету-педагог алдында тұрған міндет, сондықтан педагог кадрлардың білім сапасын арттырып, инновациялық әрекеттерге дайындаудың маңызы ерекше. Оқушылардың деңгейін ұдайы көтеріп отыру, олардың теориялық білімін, әдістемелік білігін үздіксіз жетілдіру, оқытудың озық әдіс-тәсілдерімен қаруландыра отырып, шығармашылық жұмыстарына жол көрсету, яғни мұғалім іс-әрекетін жетілдіру - нәтижеге бағытталған білім беру негізі болып табылатыны сөз болады.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, қызықтыру, ептілік, командалық ойындар, сабақты зерттеу.

Атақты педагог-ғалым В. Сухомлинский «Мұғалімдік мамандық - бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шым-шытырығы мол жан дүниесіне үңіле білу. Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер-ол даналықты жүрекпен ұға білу болып табылады»-деп мұғалімдік өнерге ерекше баға берсе, Ушинскийдің «Бала балқытылған алтын, оны қандай қалыпқа құйып, қандай мүсін жасаймын десе де мұғалімнің қолында»-деген екен.

Ойын – оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады, қазақ тілі сабағында ойын формаларын еңгізу барысында интерактивті тақтаны да қолданудың маңызы өте зор. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті - ойын болса, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу әрекетін орындауға бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асады.

Ойынның мақсаты – бағдарламада алған білімдерін қалыптастыру, тиянақтау, пысықтау.

Міндеті – баланың қызығушылығын ояту, белсенділігін арттыру. Дидактикалық ойындар - балалардың білімдерін арттырудың құралы. Сабақта ойындарды қолданудың түрлі жолдары бар. Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндетті шешеді. Ойын сабақтың басында – өткен сабақты еске түсіреді. Сабақтың ортасында – көңіл-күйін сергітеді, ерік-жігерін дамытады, сабаққа ынтасын арттырады. Сабақтың соңында – тақырыпты бекіту, сабақта алған білімді жинақтау мақсатын көздейді. Ойын – оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыратын құрал. Сондықтан бастауыш, дайындық сыныптарында оқушылар сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланылатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Бала ойын іс-әрекеті үстінде білімді қалай игеріп жатқанын, ал оқу үрдісінің қалай ойынға ұласып кеткенін аңғармай қалуы тиіс. Сонда ғана ойын және іс-әрекеттері табиғи бірлікте болып, пәндік білім, білік және дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Ойын да халық педагогикасының құрамдас бір бөлігі болып келеді. Ойын – бала әрекетінің негізгі бір түрі. Бала үшін ойын – өмір сүрудің белсенді формасы, сол арқылы ересектерге еліктейді, олардың іс-әрекеттерін, қарым-қатынастарын үйренеді, еңбектің мәнін түсіне біледі, адамгершілік нормаларын игереді, әлеуметтік рөлдер атқарады.

Әлемде өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау және дамыту мәселесі күннен күнге өзекті болып бара жатыр. Қазіргі кезең адам қызметінің қарқынын жеделдетумен сипатталады, бұл стресстің жоғары деңгейіне әкелуі мүмкін. Дене тәрбиесі үрдісінде оқушылар өз қозғалыстарын басқару қабілетін дамыту мақсатында, сондай-ақ өз денесінің қозғалыс заңдылықтарын тану мақсатында түрлі қимылқозғалыс әрекеттерін үйренеді, өмірге қажетті дағдыларды дамыту мен қатар, оны дұрыс қолдана білуге икемденеді. Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі даму стратегиясы қажетті оқу ортасын, салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін педагогикалық жағдай жасауды міндет етіп қояды, бұл оқушыларға физикалық және рухани дамуға, өмірде өзін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Кез келген ұстаздың басты мақсат-міндеті – оқушыларға сапалы білім беру, жан-жақты жетілдіру, оқуға деген қызығушылығын арттыру.

Ойын үлгісінің технологиясы баланың нақ осындай белсенділіктерін арттырады. Кез-келген бала да адамның мәдениеті де ойын арқылы дамиды. Ал бүгінгідей динамика ғасырында, оқу процесінде ойын алдыңғы орында, яғни ойын технологиясы арқылы баланың оқуға ынтасын, қызығушылығын арттыру жеңіл болмақ [1, 12 б].

Ойын-дегеніміз не? Ойын дегеніміз – халықтың баланы әдептілікке, сауаттылыққа баулитын құралдың бірі. Мектепте де тәрбиеленушілердің танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда негізгі жұмыс түрі – ойын әрекеті. Бала саналы, мәдениетті, адамгершілігі мол болып, жан-жақты дамуы үшін және тілін дамытып, сөз байлығын дамыту үшін және айналадағы өмір құбылысын

ұғыну үшін пайдаланудың маңызы зор [2, 14 б]. Ойын үстінде баланың түрлі қасиеттері, қабілеті мен белсенділігі де көрінетіні туралы аса көрнекті педагог А.С.Макаренко былай дейді: «Ойында бала қандай болса, өмірде кәсіби қызмет саласында, көбінесе сондай болады». Сондықтан келешекке адамды тәрбиелеу – бәрінен бұрын ойын арқылы жүзеге асыралады.

Ойын – балалар үшін айналадағы танып, білу тәсілі [3, 12 б]. Мен сабақ беретін төменгі сынып оқушыларында ептілік қасиеті төмендеу екенін сабақ барысында, әсіресе қозғалыста берілетін тапсырмалар орындаған кезде байқадым. Сондықтан оқыту үрдісінде арнайы әдіс-тәсілдерді, соның ішінде ойын әдістерін, командалық ойын элементтерін сабақта қолданамын деп шештім. Туындаған мәселені шешу үшін мен іс-әрекеттегі зерттеу әдістерін пайдалана отырып оқушылардың қызығушылығын көтеру арқылы қозғалыс белсенділігін дамыту.

Неге командалық ойын әдістері?

Жұмыс туындаған мәселе бойынша қажетті әдебиеттерді, интернет ресурстарын және дене шынықтыру бағдарламасын жан-жақты зерттеуден басталды. Сонымен қатар, іс-әрекеттегі зерттеу тобының ішінде сыни достарымен пікірлермен алмасу нәтижесінде зерттеудің мақсаты айқындалды. Сол мақсатқа жету үшін қажетті міндеттер қойылды. Ең басты міндет дене шынықтыру пәнінің білім беру бағдарламасын жан-жақты зерттеу, яғни білім беру бағдарламаның мақсаты, міндеті, тақырыптары, оқу мақсаты талқыланды. Шешу жолдары қарастырылды. Осыған байланысты жұмыс жоспары құрылды. Мәселе анықталғаннан кейін, арнайы жоспар құрылып, жұмыс сол бағытта басталды.

Ең бірінші оқушылар арасында сауалнама өткізілді [4, 12 б]. Ол сауалнаманың мақсаты І оқушылардың бойында спортқа және сабаққа деген қызығушылығын анықтау. Өйткені қызығушылық болмаса қажетті дене сапасын дамыту мүмкін емес.

Сауалнама нәтижесі негізінде оқушылардың көпшілігінің ойы бір жерден шығатынын анықтадық. Мәселен, дене шынықтыру сабағында оқушылардың басым бөлігі спорттық ойындар ойнауды қалайды, дене қыздыру жаттығуларына, жұптық, топтық тапсырмаларға аса маңыз бермейді. Сондықтан зерттеу барысында осы мәселеге көңіл бөлініп, сабақ барысындағы жаттығуларды түрлендіру, кішігірім ойын не эстафета ретінде ұйымдастыру қарастырылды.

Ең бастысы, сабақты ұйымдастырған кезде мұғалім әр сабақты ерекше өткізуге көңіл бөлуі керек, өткізу жолдарын жан-жақты қарастыруы керек, қолайлы (коллаборативті) орта туғызуы қажет [5, 33 б]. Мысалы, спорт жабдықтарын (инвентарь) қолдағы заттармен алмастыру, топтық жұмыс, жұптық жұмыс, диалогті оқыту, пәнаралық байланыс (интеграция), АКТ-ні қолдану, әр түрлі карточка, пазлдар және т. б. қолдану. Ал жекелей тапсырмаларды өз деңгейінде орындаулары үшін рейтинг шығарып, нормативті үздік тапсырған оқушыларды мектеп деңгейінде марапаттау қарастырылуда. Оқушылардың ойын талғамында да ерекшелік байқалады.

Қыз балалар теннис, волейбол ойындарына қызығушылық танытса, ер балалар футбол, хоккей ойындарын таңдады. Алайда, оқушылардың тек бір жақты емес жан-жақты дамуының маңыздылығын ескере отыра, оқытуда спорт ойындарды және қозғалмалы ойындарын қосу қажет. Дегенмен, оқушылардың талғамдарын және қабілеттерін ескере отыра топтар құрылып, кішігірім үйірмелер ұйымдастыру қолға алынды [5, 12 б].

Сыныптағы оқушылардың қабілет деңгейлерінің әр түрлі болуына байланысты тапсырмаларды бергенде оларды күрделілігіне қарай бөлу керек, яғни сабақта сараланған тапсырмаларды қолдану қажет. Нақтырақ айтқанда, А, В, С деңгейіндегі оқушыларға сәйкесінше күрделі, орташа, төмен жүктемесі бойынша тапсырмаларды беру. Көптеген тәжірибелерге сүйене отыра, бұл әдіс жоғары нәтижеге жетуге көмектеседі, яғни бүкіл оқушылар оқыту үдерісіне қатысады деген сөз.

Өткізілген тест арқылы оқушылардың физикалық деңгейі тексерілді, яғни физикалық деңгейін анықтайтын тест арқылы оқушылардың зерттеу басындағы көрсеткіштері есепке алынды. Нәтижесінде зерттеу басындағы көрсеткіштер есепке алынып, белгілі бір әдіс-тәсілдерді, іс-шараларды қолданғаннан кейін қайта өткізіліп бір-бірімен салыстырылады, талдау жүргізіледі және қорытынды шығарылады.

Жаңашылдыққа әркімнің көзқарасы әр түрлі. Оның ішінде жасөспірімдердің жаңалықтарға ашықтығы байқалады. Өздерінің ой-пікірлері де ескеріліп таңдалғандықтан, сабақта қолданысқа енгізілген жаңа әдіс-тәсілдерді үлкен қызығушылықпен қабылдады. Нұсқаулыққа сәйкес орындауға барынша күш салды. Түрленген әр түрлі жаттығулар оқушыларды қызықтырды, бағалауды қажет ететін тапсырмаларды орындауға ынталары артқаны да байқалады. Оқыту барысында белсенділіктері көтеріліп, қабілеттері шындалуда. Ойын-жаттығулардың біраз бөлігі топтық жұмыстарға бағытталған. Соларды орындау арқылы оқушылардың ауызбіршілігі күшейді. Топ ішінде іс-әрекетті ақылдасып істеуге, тапсырмаларды бөлісіп, өз міндеттеріне жауапкершілікпен қарап, оны тиянақты орындауға күш жұмсады. Жалпылай алғанда 9 сынып оқушыларының дене шынықтыру сабағына деген қызығушылығы артты.

Сауалнама нәтижелері. Оқушы Зерттеу басында. Зерттеу соңында А Сабақтағы белсенділігі және қызығушылығы орта деңгейде. Жұптық, топтық жұмыстарда лидерлік қабілеті байқалады. Берілген тапсырманы тиянақты орындайды. В Сабақтағы белсенділік деңгейі орташадан төмен. Тапсырмаларға қызығушылығы орташа. Сабақта тапсырмаларды орындау барысында белсенділік танытады, қызығушылығы жоғарылады. С Сабақтағы белсенділігі мен қызығушылығы төмен. Тапсырмаларды орындауға атсалысады. Топта жұмыс істей алады. Сабақта іс-әрекет барысындағы қолданған әдіс-тәсілдер нәтижесінде қозғалыс белсенділігі айтарлықтай өсті. Сабақтағы қолданған ойын элементері нәтижесінде ептілік қасиеті жоғарылады. Тіпті жоғары көрсеткіш көрсеткен оқушылар мектепшілік шаңырақтар арасында жарыстарына да қатысып үлгерді. Ептілік қасиетін

дамыту арқасында спорттық ойында, әсіресе шабуылдау кезінде оқушылар өздерін емін-еркін сезінеді, кез келген уақытта, ойын барысында жауапкершілікті өз қолдарына ала- алады және тиісті әрекет орындай алады.

Әр тұлғаның қабілеті әр түрлі. Сонымен қатар, жекелей алғандағы оқушылардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктері бары анық. Бұл барлық сынып оқушыларына да қатысты. Сабаққа сынып толық қатысқанымен, 100% -дық белсенділікке қол жеткізе алмадық. Оған себеп, оқушылардың физиологиялық ерекшеліктерінің біркелкі болмауы. Сондай-ақ, спортқа қабілеттің әр түрлі болуынан, спорттық ойындар барысында да сыныптың бір бөлігінің жоғары белсенділік көрсете алмауы байқалды. Дегенмен, олардың арасында ынтасы мен потенциалы бар, тек біраз дайындықты қажет ететін оқушылар бар. Оқушылардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олармен жекелей жұмыс жасау қолға алынады.

Дайындықты қажет ететін В, С деңгейдегі оқушылардың белсенділігін арттыру үшін оларды қабілеті жоғары А деңгейдегі оқушылармен жұптастырамыз. Деңгейлерін теңестіру тапсырмалары беріледі. Сабақтағы жаттығулар барысында не сабақтан тыс дайындықтар жасайтын болады. Нәтижесінде ең үздік жұпты марапаттау жолын қарастырдық. Кіріктірілген бағдарлама аясында жасалған зерттеу оң нәтиже бергендіктен оларды басқа да сыныптарға қолдану жоспарлануда. Осылайша жалпы мектептің дене шынықтыру сабағындағы қозғалыс белсенділігін және қызығушылығын арттырамыз. Өз кезегінде бұл мектеп деңгейінде салауатты өмір салтын насихаттауға мүмкіндік береді.

Ұлт болашағы – дені сау ұрпақ. Болашақтың жарқын болуына және салауатты өмір салтын ұстанатын дені сау ұрпақты тәрбиеленуіне дене шынықтыру пәнінің мұғалімі болып осылай ат салысамын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Усин Ж. А., Хисматулин Р. А. Инновационные формы и методы проведения занятий по физическому воспитанию в учебных заведениях // Павлодар, – 2014

2 Белова Е. С. Одаренность малыша: раскрыть, понять, поддержать // ЭКСМО, – 1998. – 166 с.

3 Глухов, В. И. Физическая культура в формировании здорового образа жизни. // Здоров"я, – 1989. – 72 с.

4 Смолкин А. М. – Методы активного обучения. М., 1991

5 Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию. - М., Просвещение, 1983 г. – 155 с.

ӘОЖ 811.512.122

Кадырова А.М.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

КӨПҰЛТТЫ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада көпұлтты сыныпта қазақ тілін оқытудың мәселелері қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: көп ұлтты, қазақ тілі, оқыту, аспект

Көпұлтты сыныптарда қазақ тілін оқыту мәселесі Қазақстанның қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселесі болып табылады. Тарихи-теориялық шолу бұл мәселенің шығу тегі мен дамуын түсінуге, сонымен қатар оны шешудің негізгі бағыттары мен тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ тілін оқытудың тарихи аспектілері бірнеше негізгі кезеңдерді қамтиды. Революцияға дейінгі 1917 жылға дейінгі кезеңде қазақ тілін оқыту шектеулі болды және негізінен орыс және араб тілдерінің ықпалы айтарлықтай болған мешіттер мен медреселерде жүргізілді. Революциядан кейін қазақ тілін оқыту Кеңес Одағының мемлекеттік білім беру саясатының бір бөлігіне айналды.

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен посткеңестік кезеңде қазақ тілінің рөлі айтарлықтай өсті. Мемлекеттік тілді оқытуға баса назар аудару мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқытуды енгізуге және жаңа оқу бағдарламалары мен оқу құралдарын әзірлеуге әкелді.

Қазақ тілін оқытудың теориялық аспектілеріне лингвистикалық ерекшеліктер, әдіснамалық тәсілдер, мәдени контекст және психологиялық-педагогикалық аспектілер жатады. Қазақ тілінің морфологиялық, синтаксистік және фонетикалық ерекшеліктері басқа тілдерде сөйлейтіндер үшін белгілі бір қиындықтар туғызады. Әдістемелік тұрғыдан дәстүрлі әдістемелер (грамматикалық-аударма әдісі, тура әдіс) коммуникативтік әдіс және жобалық әдіс сияқты заманауи тәсілдермен толықтырылады.

Мәдени келісімдер мен ұсыныстар маңызды рөл атқарады, өйткені мәдени айырмашылықтар тілді қабылдау мен меңгеруге әсер етеді. Білім беру үдерісінде мәдени контекстті ескеру қажет болады. Психологиялық-педагогикалық аспектілерге оқушылардың мотивациясы, психологиялық кедергілер мен оларды жеңу жолдары, сондай-ақ оқушылардың жеке ерекшеліктері жатады.

Қазақ тілін оқытудың заманауи сын-қатерлері мен үрдістері көпұлтты сыныптармен, заманауи технологиялардың интеграциясымен және мемлекеттік қолдаумен байланысты. Оқушылардың көпұлттылық мәселелері оқытудың дараланған тәсілдерін әзірлеуді талап етеді. Мультимедиялық құралдар мен интернетті пайдалану, сондай-ақ электронды оқулықтар мен білім беру платформаларын әзірлеу барған сайын өзекті бола түсуде.

Мемлекеттік қолдау бағдарламалары, оның ішінде заңнамалық және нормативтік құқықтық актілер қазақ тілін оқытуды дамытуда маңызды рөл атқарады.

Қазақ тілін оқыту мәселелеріне тарихи-теориялық шолу бұл мәселенің терең тарихи тамыры бар екенін және оны шешуге кешенді көзқарасты қажет ететінін көрсетеді. Жаңа әдістемелер мен технологияларды енгізу, сондай-ақ оқушылардың мәдени және психологиялық ерекшеліктерін ескеру көпұлтты сыныптарда қазақ тілін тиімді оқытудың негізгі аспектілері болып табылады.

«Қазақстан - 2050» Стратегиясына сәйкес әрбір қазақстандық мемлекеттік тілде сөйлеуі тиіс [1]. Сондықтан қазір қазақ тілін жастайынан үйренуге көп көңіл бөлінуде. Қазақ тілін енгізу басқа халықтардың құқықтарына нұқсан келтірмей, біртіндеп жүзеге асырылуда. Қазақ тілін үйрену, оның түсінігіне жету үшін оны үйренуді бала дербестікке алғашқы қадам жасап, балабақшаға келген жолдың басынан бастау керек. Негізгі жұмыс мектепке келген сәттен басталады. 1 сыныптан бастап туған жерге, қазақ тілінің мәдениетіне деген сүйіспеншілікті ояту қажет.

Қазақ тілін оқытудың заманауи үдерісі мұғалімнің оқушылармен және оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын көздейді. Мұғалімнің оқушылармен педагогикалық қарым-қатынасты ұйымдастыра білу қабілеті көп жағдайда білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктерін ашуға және олардың тілді меңгеруіне бағытталған мемлекеттік тілді оқытудың заманауи үдерісінің тиімділігін анықтайды. Сонымен бірге, шет тілі сабағындағы өзара іс-қимыл, ең алдымен, педагогикалық ынтымақтастықтың психологиялық негізі болып табылатын білім беру үдерісінің барлық субъектілерінің бірлескен келісілген іс-әрекеті және олардың арасында қалыптасқан өзара түсіністік деп түсініледі.

Бүгінгі балаларды қазақ тіліне үйретудің ең үлкен кемшілігі - ойын барлық сөйлеуді оқытудың негізі емес, эпизодтық әдіс болып саналады. Әдетте, ойын әрекетінің мотиві негізделмеген нәтижесінде ойындар, ал процестің өзінде. Ал мұғалім оқушыларды оқулықта қарастырылған жаттығуларды орындауға бағыттай отырып, ойын ережелерін қолдана отырып, оқу тапсырмасына жауап беретін және сонымен бірге оқушыда еркіндік елесін тудыратын сабақтың шығармашылық атмосферасын жасайды [2].

Бастауыш мектепте тіл үйретудің өте маңызды қағидасы көрнекілік болып табылады. Көрнекі қабылдау адам танымының бастауы және оқытудың негізі болып табылады, өйткені ол зерттелетін құбылыстың оңай түсірілуін қамтамасыз етеді, яғни заттың немесе құбылыстың анық бейнесін қалыптастыру. Көрнекілік адамның есте сақтау қабілетін, ойлауын дамытудағы ең маңызды сәт болып табылады. Материалды сенсорлық-көрнекі түрде ұсынудың психологиялық ерекшелігі оның психологиялық белсенділікті жұмылдыруында білім алушылардың, шаршауды азайтады, тіл үйренуге деген қызығушылықты арттырады, оқу үдерісін күшейтеді, оны тиімдірек және қызықты етеді. Сабаққа арналған барлық көрнекі құралдар

дербес жасалуы немесе таңдалуы керек: дыбыстары, әріптері бар карточкалар жиынтығынан тақырып бойынша суреттерге дейін.

Қазақ тілін үйрену барысында оқушылар өз кейіпкерлерін ойлап таба алады, олар туралы оқулық кейіпкерлеріне және бір-біріне айта алады, сурет салады, ән айтады, би билейді, өлеңдер мен әндерді жаттайды, сабақта мұғалім өткізетін түрлі байқауларға қатыса алады. Бұл балаларға психологиялық тұрғыдан сәйкес келеді, өйткені ол әркімде ойын мотивін қамтамасыз етеді: әр ойыншық кейіпкері ойынның әр сәтінде сөзді айта бермейтініне қарамастан, барлығы ойнайды, барлығы белсенді. Егер біз сөйлеу мәнерінің үлгісіне жүгінетін болсақ, онда мұғалім мұндағы барлық кезеңдерді басқарады екен: мотивті, жоспарды, ал қарапайым іс-әрекетте - балаға іс-әрекеттің өзін ғана құрайтын мәлімдеме бағдарламасын.

Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасайтын мұғалім міндетті түрде қазақ тілі сабағында қолайлы психологиялық ахуал туғызу принципін ескеруі керек. Бұл мұғалімнің шыдамдылық пен ізгі ниет атмосферасын қалыптастыруында, оқу тапсырмаларын орындауда оларға көмектесудің әртүрлі ынталандыру нысандары мен әдістерін қолдануда көрініс табуы мүмкін. Мысалы, сабақтарда ынталандыру ретінде чиптерді қолдануға болады – дұрыс жауаптар үшін. Сабақтың соңына қарай оқушылардың көпшілігінде жеткілікті мөлшерде чиптер жиналады, яғни ол сабақ үшін оң баға алады. Әрине, бұл оқушылардың сабақтағы белсенділігін ынталандырады, оқуға деген ынтасын арттырады.

Чиптерді тек бірдей белсенді балалар алатын жағдайлардан аулақ болған жөн. Сабақта ерекше назар аудару керек, бірдеңені түсінбеген немесе жай ғана дауыстап сөйлеуге ұялатын оқушыларға қолдау көрсету керек. Жасыратыны жоқ, оқушылар арасында физикалық, психологиялық, соматикалық және эмоционалдық дамуында ауытқулары бар балалар бар. Ал мұғалім міндетті түрде мұндай оқушыларды ұжымға біріктіру процесін жүзеге асыруы керек, яғни ізгілікті педагогиканың принциптерінің бірі болып табылатын мұндай балаларға жеке көзқарасты жүзеге асыру.

Қазақ тілін оқыту сабақтарында түстік кескіндеме көңіл-күйі әдісін қолдануға болады. Әрбір оқушы түрлі-түсті үш карточкадан алады және сабақтың соңында бүгінгі сабақта өздерін қалай сезінгендерін, өз жұмыстарына қаншалықты қанағаттанғандықтарын көрсетеді. Жасыл түс – олар өте қанағаттанған, сары – жеткілікті қанағаттанған, ал қызыл, егер олар мүлдем ұнамаса.

Сонымен қатар, белгілі бір жаста балалардың белгілі бір жағдайда өзін-өзі оң және теріс жағынан бағалау қабілеті қазірдің өзінде бар, бірақ бұл дағдыға өзін-өзі бағалау деңгейі жоғары балалар көбірек ие болады. Тиісінше, интеграцияның міндеті мұғалімнің менталитетін өзгертуді талап етеді: оны білім беру позициясынан әр баланы сабақта өз мүмкіндіктерін пайдалануға үйрету мақсатты позициясына қайта бағыттау. Баланың өзіне және болашағына деген жеке жауапкершілігін қалыптастыру [3].

Қазақ тілін оқытудың практикалық саласында оқушылар мен оқушы арасындағы өзара түсіністік факторын жете бағаламау елеулі шығындарға әкеп соғуы мүмкін. Пайда болған тұлғааралық қарым-қатынастар қалыпты өзара әрекеттесуді тежейтіні немесе жеңілдететіні белгілі. Сондықтан мұғалімнің кәсіби дайындығы жақсы болған жағдайда, оның іс-әрекетін әдістемелік тұрғыдан жоспарлай және жүзеге асыра білуі, оқытудың тиімділігі минималды болуы мүмкін, себебі асқынбаған ол мен студенттер арасындағы қарым-қатынас. Және керісінше, мұғалімнің іс-әрекетінің өзара әрекеттесу құралы ретінде тілді оқытуға бағдарлануы, шарттаушы оқушылармен тең құқылы серіктес, тұлға, жеке тұлғалар ұжымы ретінде қарым-қатынас жасау, шектеулі болса да, қазақ тілін іс жүзінде меңгеруді қамтамасыз ете алады. Мұғалім мен оқушының әрқайсысының жеке мағынасы бар бірлескен шығармашылық іс-әрекеті жағдайында ғана олардың арасында серіктестік қатынастар қалыптасады. Бұл қарым-қатынастар білім алушы мен білім алушының өзара қарым-қатынасы мен өзара ықпалында, олардың сөйлеу әрекеттерінің үйлесімділігінде көрінеді. Бұл жағдайда оқу іс-әрекетінің негізгі формасы оқытылатын тілде тыңдау, сөйлеу немесе оқу емес, коммуникативті-танымдық-пәндік іс-әрекетке, мұғалімнің оқушылармен жанды қарым-қатынасына деген бірлескен ынтасы болып табылады. Олардың бірлескен қызметінің жетекші ұраны «Бірге әрекет етеміз!» ұраны болып табылады. Сабақтағы жағдайға байланысты мұғалім сөйлеу серіктесі, көмекші және кеңесші немесе қарым-қатынастың бастамашысы ретінде әрекет етеді. Оқушыға келетін болсақ, қолайлы тұлғааралық қарым-қатынастың арқасында ол тілдік қателік жасаудан, түсінбеушіліктен қорықпайды, өзін еркін сезінеді. Осылайша, мұғалім сабақта бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, оқыту моделін «тұлғаның еркін ашылуы», ал қарым-қатынас моделі «көпжақты» ретінде таңдайды.

Ынтымақтастық қатынастарға түсе отырып, оқушының оқушы ретіндегі қызметіне емес, оның жеке басына және даму перспективаларына назар аудару қажет. Мұндай өзара әрекеттесу, әдетте, тәрбиелік қарым-қатынас шеңберінен шығады және әртүрлі қызмет түрлерінде жүзеге асырылады: шағын жобаларға, драматизацияға, байқауларға және т.б. қатысу.

Оқушылардың мемлекеттік тілді білім беру жағдайында меңгеру процесі бастауыш сынып оқушыларын біліммен қамтамасыз етеді және сонымен бірге оларға қуаныш сыйлайды, өйткені ол оқушының жеке басына, оның нақты қажеттіліктері мен уәждеріне, әлеуметтік-мәдени, жеке даму бағдарламаларына бағытталған, саналы оқытылатындармен жеке процесс ретінде, ең алдымен, олардың өздеріне байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» - <http://strategy2050.kz/ru/page>

2 Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Оқу мотивациясын қалыптастыру. – Москва: «Ағарту», 1990.

3 Сериков В.В. Тұлғаға бағытталған білім беру: педагогикалық іс-әрекеттің жаңа моделін жасауға. Кітапта. Педагогикалық лицей: болашақ мұғалімнің қалыптасуы. – Волгоград, 1994.

ӘОЖ 811.512.122

Кадырова А.М.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

КӨПҰЛТТЫ СЫНЫПТА ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ КЕДЕРГІЛЕР

Аңдатпа: Мақалада көпұлтты сыныпта оқытудағы лингвистикалық және мәдени кедергілер қарастырылып, талдау жасалады.

Түйін сөздер: көп ұлтты, қазақ тілі, оқыту, лингвистика, кедергі, сынып, аспект

Лингвистикалық кедергілер әртүрлі ұлт өкілдерінің қазақ тілін үйренуіне айтарлықтай кедергі келтіреді. Бұл кедергілерге келесі аспектілер кіреді:

Фонетикалық ерекшеліктері.

Қазақ тілінің басқа тілдерде кездеспейтін өзіндік ерекше дыбыстары бар. Мысалы, дыбыстар [қ], [ү], [ұ] басқа тілдерде сөйлейтіндердің айтылуы қиын болуы мүмкін.

Дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі, сондай-ақ олардың тіркесімдері оқушыларға қиындық туғызуы мүмкін.

Морфологиялық ерекшеліктері

Қазақ тілі сөзжасамда жұрнақтар маңызды рөл атқаратын агглютинативті тілдерге жатады. Бұл морфологиялық құрылымы басқа тілдерде сөйлейтіндер үшін әдеттен тыс болуы мүмкін.

Әртүрлі грамматикалық мағыналарды (мысалы, регистрлер, сандар) білдіру үшін сөздердің соңындағы өзгерістер шатасуды тудыруы мүмкін.

Синтаксистік ерекшеліктер.

Қазақ тіліндегі сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі басқа көптеген тілдерден ерекшеленеді. Мысалы, предлогтардың орнына постпозицияларды қолдану.

Күрделі сөйлемдер мен сұрақтар мен терістеулерді құрудың ерекшеліктерін түсіну және қолдану қиын болуы мүмкін.

Лексикалық ерекшеліктері.

Басқа тілдерде тікелей баламалары болмауы мүмкін ерекше қазақ сөздері мен сөз тіркестерінің болуы.

Орыс және ағылшын тілдерінің қазіргі қазақ тіліне әсері, бұл оқушыларға қосымша қиындықтар туғызуы мүмкін.

Қазақ тілін үйрену үдерісінде мәдени кедергілер де маңызды рөл атқарады. Олар келесі аспектілерді қамтиды:

Мәдени айырмашылықтар.

Әртүрлі этникалық топтардан шыққан студенттердің өзіндік мәдени дәстүрлері мен құндылықтары болуы мүмкін, олар сәйкес келмеуі мүмкін қазақ тілдерімен.

Мәдени контексттердегі айырмашылықтар оқу материалын түсінуге және қабылдауға әсер етуі мүмкін.

Мәдениетаралық коммуникация.

Қазақ мәдениеті мен тарихы туралы білімнің жеткіліксіздігі оқу үдерісін қиындатуы мүмкін.

Қазақ қоғамында қабылданған сыпайылық пен әлеуметтік нормалардың әртүрлі формалары басқа мәдениеттердің оқушылары үшін үйреншікті болмауы мүмкін.

Стереотиптер мен біржақтылықтар.

Оқушылар мәдени стереотиптер мен алалаушылықтарға тап болуы мүмкін, бұл олардың қазақ тілін үйренуге деген ынтасы мен ынтасына кері әсерін тигізуі мүмкін.

Сондай-ақ тәрбиешілер әртүрлі мәдениеттегі оқушыларға қатысты біржақты көзқараста болуы мүмкін, бұл оқыту сапасына әсер етуі мүмкін.

Ана тілі мен мәдениетінің ықпалы: Оқушылардың ана тілі мен мәдениеті қазақ тілін меңгеру үдерісіне әсер етуі мүмкін. Мысалы, оқушылар ана тілінің құрылымы мен ережелерін келесіге ауыстыра алады қазақша, бұл қателіктерге әкелуі мүмкін.

Бұл кедергілерді еңсеру үшін оқушылардың тілдік және мәдени ерекшеліктерін ескеру, бейімделген әдістемелерді әзірлеу және оқытуда мәдениетаралық көзқарасты қолдану қажет. Бұл көпұлтты сыныптарда қазақ тілін тиімді меңгеруге қолайлы жағдай туғызуға септігін тигізеді.

Қазақ тілін оқытудың дәстүрлі әдістемесі тілдің нақты дыбыстарын үйретуден басталады. Содан кейін лексика, морфология, синтаксис принциптері, бір сөзбен айтқанда, белгілі бір лексикалық тақырыптар контекстіндегі деңгейлік грамматика оқытылады. Қазір тілдерді оқытудың әлемдік тәжірибесінде «Грамматиканы оқытпай-ақ тілді оқытуға бола ма?» деген сұрақ өзекті болып отыр.

Табиғи ортада тіл үйрену бар, содан кейін мақсатты оқыту бар. Табиғи ортада оқу күнделікті өмірде болатындықтан қарым-қатынаста ал қажеттілік факторы шешуші рөл атқарады, тіл оқушының санасында жақсы меңгеріліп, тұрақтанады. Осы себепті әлі сөйлей алмай жүрген бала тілді грамматикасыз меңгереді, өйткені оның тілдік санасы бос парақ сияқты. Сондықтан грамматиканы оқытпай-ақ тіл үйрену мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Тілді оқыту лексикалық бірліктер мен грамматикалық анықтамаларды меңгеруден емес, негізгі тілдік үлгілерді меңгеруден басталуы керек. Тағы бір

мәселе, тілді білу танымдық үдерістің табиғи нәтижесі ретінде оқушының санасында қалыптасуы керек. Ал қалыптасқан білім беру үдерісінде, нақты жағдайда мұғалім қамтамасыз етеді білім алушыларға ақпаратты дайын түрде. Демек, білім алушы өз бетінше ойлау деңгейінен өте алмайды. Білімнің ұзақ уақыт сақталуы және оқытудың белсенді құралына айналуы үшін ақпарат оқушының санасындағы ойлау процестері негізінде табиғи түрде қалыптасып, жүйеленуі керек. Дегенмен, қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтарды дайындау, оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде оқытудың психологиялық негіздері әрқашан толық көлемде ескеріле бермейді.

Көпұлтты сыныптарда қазақ тілін оқытудағы лингвистикалық және мәдени кедергілер оқыту әдістемелеріне назар аударуды және бейімделуді талап ететін елеулі кедергі болып табылады. Талдау көрсеткендей, қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық ерекшеліктері бұл тіл ана тілі болып табылмайтын оқушылар үшін қиындықтар туғызады.

Фонетикалық кедергілерге басқа тілдерде жоқ қазақ тілінің ерекше дыбыстары жатады, бұл айтылуында қиындықтар туғызады. Морфологиялық кедергілер қазақ тілінің агглютинативті табиғатымен байланысты, мұнда жұрнақтар сөзжасамда шешуші рөл атқарады, бұл басқа тілдердің сөйлеушілері үшін ерекше. Синтаксистік кедергілерге сөз тәртібіндегі айырмашылықтар және предлогтардың орнына постпозицияларды қолдану жатады, бұл тілді меңгеруді қиындатады. Лексикалық кедергілер нақты қазақ сөздері мен сөз тіркестерінің болуына, сондай-ақ орыс және ағылшын тілдерінен алынған сөздердің әсеріне байланысты туындайды.

Мәдени кедергілерге оқу материалын қабылдау мен түсінуге әсер етуі мүмкін мәдени дәстүрлердегі, нормалардағы және құндылықтардағы айырмашылықтар жатады. Қазақ мәдениеті мен тарихы туралы білімнің жетіспеушілігі оқу процесін қиындатады, өйткені мәдени контекст тілді толық түсіну үшін маңызды. Оқушылар тарапынан да, оқытушылар тарапынан да стереотиптер мен алалаушылықтар қазақ тілін үйренудегі уәждемелер мен табыстарға теріс әсер етуі мүмкін.

Осы кедергілерді еңсеру үшін оқушылардың лингвистикалық және мәдени ерекшеліктерін ескеру, бейімделген әдістемелерді әзірлеу және оқытуда мәдениетаралық тәсілді қолдану қажет. Рөлдік ойындар, пікірталастар және жобалар сияқты белсенді оқыту әдістерін қосу оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыруға көмектеседі. Оқытушылар қолдау көрсететін және инклюзивті оқу ортасын құруы керек, онда қателіктер оқу процесінің бөлігі ретінде қарастырылады және оқушылардың жетістіктері ынталандырылады.

Осылайша, лингвистикалық және мәдени кедергілерді еңсеру көпұлтты сыныптарда қазақ тілін табысты оқытудың негізгі аспектісі болып табылады. Оқушылардың жеке және мәдени ерекшеліктерін ескеретін кешенді тәсіл тілді тиімді меңгеру және Қазақстанның мәдени ортасына ықпалдасу үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Хабарламаларды алгоритмдік өңдеудің лингвистикалық мәселелері (бас ред., Қ.И.Құрбақова), АНСССР, Тіл білімі институты, «Ғылым», М., 1983.

2 Nurshaikhova Zh. La estructuración de la oración rusa y el uso pragmático de algoritmos // Eslavística complutense, Titulación de Filología Eslava, Universidad Complutense de Madrid. - España, 2002. - P. 183 - 201.

3 Нұршайықова Ж.А. Құрылымдық синтаксис: прагматикадан көзқарас: монография / Ж.А. Нұршайықова. – Munich: Lambert Academic Publishing – 2013. – 276.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

Касенова М., Сейпутанова А.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ

Аңдатпа: Мақалада Абай шығармашылығын мектепке оқытудың мәселесі сөз болады. Ақын шығармаларын оқытудың жолдары, әдіс-тәсілдері ұсынылады.

Түйін сөздер: өлең, қарасөз, оқыту, әдістеме, оқушы, мұғалім.

Абай шығармашылығын мектепте оқу мен оқыту, білу мен түсіну – әрқашан өзекті ғылыми мәселе. Мектеп оқушыларының көркем шығарманы оқып-білуіне, білгенін түсінуіне қол жеткізу – мұғалім үшін үлкен дайындықты талап ететін күрделі жұмыс. Мектепте көркем шығарманың мәтінін оқуға, оқығанын біліп, терең түсінуге оқушылар айтарлықтай қызуғышылық, ынта білдірмейтін жағдайлар болатыны рас. Кез келген жағдайда пайда ойлау ыңғайында өсіп келе жатқан жас Абайды, жалпы тіл мен әдебиетті оқу мен оқытудың бағасын тиісті деңгейде біле бермеуі, білуге ұмтылмауы мүмкін. Оның үстіне қазір ғаламтордан кез келген көркем шығарманың мазмұнын тауып алуға болады. Оқушы сол дайын мазмұнды әңгімелеуге бейім, образ жайын да сол мазмұн бойынша талдауды оңай көреді. Мұғалім, ата-ана білім алушылардың тіл мен әдебиет пәндеріне салғырт қарауына жол бермеуге тиіс. Адамзат баласы үшін дүниедегі ең қымбат байлық – адамшылық, кісілік. Адамшылығы жоқ, кісілігі жоқ жандарды адамзат баласы қатарына қосу артық. Адамшылық, кісілік сабағының жарқын үлгісін тіл мен әдебиет пәндерінен ғана алуға болады. Әдебиет пәнінің өзекті желісін Абай шығармашылығын тану арқылы табудың өмірлік маңызы жоғары. Негізгі орта білім, Жалпы орта білім беру жүйесінде Абай шығармашылығын дұрыс оқып, дұрыс оқытпаған жағдайда әдебиет те, тіл де оқу пәні болудан қалады. Абай өлеңдері мен қара сөздерін оқу мен оқытудың, оқыған өлең мен қара сөздің мазмұны мен пішінінің ерекшеліктерін анықтап

білу мен түсінудің өзіндік қиындығы бар. Мұғалім осы жағдайларды ескере отырып, Абайдың өлең сөздері мен қара сөздерін оқытудың, талдаудың, түсіндірудің өзіндік үлгісін пайдалануға мүдделі болуы орынды.

Өлеңді қара сөзбен мазмұндау, жаттату немесе буын санын, ұйқасын, көркемдеуіш құралдарды тауып көрсету оқушылардың көркем шығарманы өнер, сөз өнерінің үлгісі ретінде эстетикалық қабылдауына жеткілікті негіз бола алмайды. Абайдың қара сөздерін оқытуда пішін ерекшеліктерін айта отырып, білім алушылардың автор ойларының маңызы мен мәнін, логикалық қисынын, адамгершілік негізін анық, нақты, бейнелі, толық түсінуіне қол жеткізуге күш салу қажет. Ақынның көркем дүниетанымы, образдар жүйесі, көркем ойлауының даму сатылары туралы ұғымдар білім алушының білу үдерісінен тыс қалмайтын болуы шарт. Білім алушылардың Абай шығармашылығын меңгеру деңгейін бақылауға қажетті бақылау құралдарын жасауының қажеттілігі зор. Мысалы, Абайдың қара сөздері бойынша бақылау құралдарын, тест тапсырмаларын жасауда білім алушылардың Абайдың қара сөздерінің мәтінін өздерінше оқып білу деңгейіне баса назар аударуы дұрыс болмақ. Тест тапсырмалары бақылау құралы ғана емес, білім алу құралы болуын ескерудің де артықшылығы жоқ. Оның бір үлгісін осы тарауға қосымша ретінде ұсынып отырмыз.

Өлеңді талдау барысында шын мәніндегі өнер туындысында мазмұн мен форманың бірлігі ұғымы бір-бірінен ажыратуға келмейтін тұтастықта түзілетінін оқушы санасында қалыптастыру үлкен еңбекті талап етеді. Өлең мәтінінің мазмұнын оның пішінінен бөлек қарастыруға болмайтыны секілді пішінді де мазмұннан тыс түсіндіру оның жасырын терең сырын білуге мүмкіндік бермейді. Оқушының эмоциялық көңіл-күйіне, қиялына, ассоциативті ойлауына өлең мәтінінің әсерін мұғалім өз бақылауында ұстауға тиіс. Бұл оңай емес.

Абайдың өлеңдерін оқушы мен оқытушыға да, түсінуші мен түсіндірушіге де үлкен жауапкершілік жүктеледі. Өлең сөзді, поэзияны оқу мен оқыту, білу мен білдіру, түсіну мен түсіндіру ақындық пайымды, поэтикалық сауаттылықты, поэтикалық қызығушылықты қажет етеді. Мұндай қабілеттің негізі дамымаған жағдайда поэзияның өзіне тән ерекшелігін, өлеңнің мазмұнын мен пішініне тән басты қасиеттерді білу, түсіну мүмкін емес.

Өлең сөзді, поэзияны оқу мен оқытудың өзіндік ерекшелігі, тіпті қиындығы бар. Бұл жерде үш актант бар деп білі керек: бірі – поэзия; екіншісі – оқушы; үшіншісі – оқытушы. Оқу нысаны – біреу. Оқытушы, түсіндіруші тұлға – біреу. Ал оқушы, түсінуші тұлға – екеу. Бұл екеуінің оқитыны біреу болғанмен, олардың әрқайсысының түсінуі әр басқа. Сөйте тұра бұл екеуінің түсінулерінде қарама-қайшылық жоқ. Осы аталған үштік қарым-қатынаста көзге көрінбей тұрған тағы бір тұлға бар. Ол – автор. Оқытушы өзінің оқушыларымен бірлесе жүргізетін іс-әрекетінде автор тұлғасын да ұдай есте ұстауы шарт. Поэзиялық шығарманы оқу мен оқыту ісінде оны түсінудің деңгейі бірдей бола алмайтыны рас. Алайда оқу нысаны болып отырған

поэзиялық шығарманы тереңге бойлап түсіну басты міндет болып қала береді.

Өлең мәтінін оқушының оқып қабылдауы бірнеше кезеңнен тұрады. Әр кезең мәтіннен көркемдік бейнелеу құралдарды іздеп табуға, олардың мәтіндегі қызметін, басқа да тілдік бірліктермен арақатынасын талдауға әкеледі. Абай өлеңдерін оқушының эмоциялық қабылдауы қандай жағдайда тиімді болатыны ассоциативті қабылдау теориясы заңдылықтарына сай анықталғаны оңды. Білім алушының білім алу үдерісінде белгілі бір құбылыстың қыры мен сырын қабылдауы оның екі жақты, бір-біріне қарама-қарсы белгілерін қатар, салыстыра отырып анықтау барысында барынша тиімді, толымды болатынын ескеру дұрыс. Бұл мәселе ассоциативті қабылдау психологиясында ғылыми тұрғыда жеткілікті негізделген [1, 363-381 б.]. Өнер туындысын, өлең сөзді эстетикалық қабылдаудың басты психологиялық заңдылығын, әдістемелік негізін осы арнадан іздеген дұрыс.

Абайдың өлеңдерін, шығармашылық мұрасын оқытуда адам болам деген баланың асық болатын бес асыл ісі мен қашық болатын бес жаман ісі есте тұруы қажет. Бұл айтылғандар адамның адамдық қасиеттері туралы басты рухани құндылықтарды танып, білуде өте маңызды. Мұны ақынның бір өлеңі көлемінде оқып, содан кейін оған қайтып оралмау дұрыс болмайды.

Ақын: «Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап», - дейді [2, 267 б.]. Осы ойдың бейнелі, жарқын мысалы – Абайдың И.А. Крыловтан аударған «Қарға мен түлкі» өлеңі. Мақтаудың, ішке қулық сақтап өтірік мақтаудың айрықша үлгісі осындай. Өлеңде бір-біріне қарама-қайшы екі мінез, екі болмыс, екі тұлға жете дараланған. Бірі – ішіне қулық сақтап өтірік мақтаудың қас шебері. Екіншісі – мақтаншақ, өтірік мақтағанға имандай сенген алаңғасар, ақымақ. Бір-біріне қарама-қарсы осы екі мінезді, екі тұлғаны даралай түсіп, олардың әрқайсысының эмоциялық мазмұнын жеке-дара және бір-біріне қатысты терең ашуға тура келеді. Қулық, өтірік дегенде, мақтау, мақтаншақ дегенде, оқушының ойында олардың мәнісі ақынның бір шығармасы ғана емес, бар шығармашылық мұрасы көлеміндегі білім, ақпаратты тұтас жаңғыртып, нақты бейне, нақты сурет, образ, қарама-қарсы эмоциялық күй түрінде бір-бірімен тоғысып, бір-бірімен қайшыласып, бірінбірі толықтырып тұратын жағдайға қол жеткізу – оқу ісіндегі, білу мен түсінудегі, түсінгенді күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданудағы басты жетістік. Осындай жетістікке жеткеннен кейін, ақынның қандай өлеңін оқытуда қандай тиімді ахуал қалыптасатынын ескеру орынды.

Л.С. Выготский оқушы санасында қарама-қарсы эмоциялардың күресі туғызатын эмоциялық қозғалысты эстетикалық әсер алу деп атайды. Осы заңдылықты негізге алғанда, көркем шығарманы талдаудың кез келген түрі қарама-қарсы екі бағытты іздеп, табудан басталады [3, 181 б.]. Өлең мәтінінде оқушы санасында бір-біріне қарама-қарсы эмоцияны, көңіл-күйді тудыратын жағдайлар әртүрлі болуы мүмкін: жағымды-жағымсыз бейнелер, мақсатмүдделер, іс-әрекет, табиғат көріністері т.б.

Оқушылардың ассоциативті ойлау қабілетіне әсер ете алатын тақырып олардың ассоциативті эмоциясын тудырып, қиялын қозғайды. Л.С. Выготскийдің пікірінше, көркем мәтіннен осындай бір-біріне қарама-қарсы екі полюсті табу оны қабылдаумен тікелей байланысты болады. Автордың қиялы тудырған көркем шығарманың оқырманға қатты әсерінің сырын да осы психологиялық заң түсіндіреді [4, 13 б.].

Ойдан шығарылған образ неғұрлым жарқын, биік болған сайын оның эмоциялық әсері де күшейе береді, оқырман өмірінің әртүрлі жағдайларының белгісі ретінде есінде қалған түйсік-сезімдер, бейнелер өлең мәтінінде ашылатын сырлармен тоғысып, ассоциациялар тудырады. Өлең мәтініндегі бейнелі сөздің әсерінен туындаған елес-сезімді, ассоциацияларды дамыту – мұғалімнен тиянақты ізденісті, терең білімді, педагогикалық шеберлікті талап етеді. Бейнелі сөздің астарында жатқан терең мағынаны ашу, оны оқушылардың білуі мен түсінуін қамтамасыз ету жұмысы да оңай емес.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.І. Вопросы теории и истории психологии / Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с.

2 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Өлеңдер мен поэмалар / Жалпы редакциясын басқарған, алғы сөзін жазған Ы.Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.

3 Выготский Л.С. Психология искусства / Предисл. А.Н. Леонтьева; коммент. Л.С. Выготского, В.В. Иванова; Общ. Ред. В.В. Иванова. – 3-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.

4 Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психол. очерк: Кн. для учителя. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.

ӘОЖ 645.11.02

Касымканова С.О.

«№7 орта мектебі» КММ

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ

Аннотация: Мақалада оқу үрдісінде инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігі мен негізгі шарттары жаңартылған білім мазмұны негізінде ғылыми тұрғыдан зерделенді. Инновациялық технологияларға қатысты отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулеріне шолу жасалып, оқу/оқыту мәселелері инновациялық негізде теориялық тұрғыдан айқындалып, жаңашыл технологиялардың тиімділігі дәлелденді.

Тірек сөздер: оқу үрдісі, инновация, технология, әдістеме, бағдарлама

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

XXI ғасырда әлемдегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарламалар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті.

Дүние жүзіндегі инновациялық процестердің барлығы кез - келген мемлекеттің экономикалық дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз етумен бірге, ғылыми-техникалық ілгерілуін де едәуір жылдамдатады. Өйткені, мемлекет дамуының негізі болып табылатын инновациялық саясат кез - келген бәсекеге қабілетті мемлекеттегі ғылым дамуының бағытын анықтайды. Сондықтан да ғылыми - техникалық процесс бүкіл әлемде «инновациялық процесс» - ұғымымен тығыз байланыста болуды талап етеді. Инновациялық процесс жаңа бір өнімнің алынуын білдіреді де, ол идеяның пайда болуынан бастап, оның коммерциялық тұрғыда жүзеге асырылуына дейінгі ұзақ жолды қамти отырып, әр түрлі қарым - қатынастар (өндіру, алмасу, тұтыну) кешенін өз қарамағына алады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі- оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру [1,5].

Осы орайда, білім берудің мақсаты – қазіргі қоғам талабына сай алынған терең білім, білік, дағдылар мен құзырлықтардың негізінде еркін бағдарлай білетін, қойылған мақсатқа танымдық қызмет жасау арқылы жете алатын, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Оны жүзеге асыру – білім беру мекемелерінде жеке тұлғаның танымдық белсенділігін арттыруға септігін тигізетін оқу процесін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістері мен нысандарын іздестіруге өзекті сипат береді.

Білім беру мекемелерінің алдына қойып отырған мақсаты - инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаға жүйелі, нақты білім беру. Алайда, инновациялық педагогикалық технологияларды қажетті деңгейде қолдану және осы арқылы жеке тұлғаның

білім деңгейін, шығармашылық қабілетін қоғамдық сұранысқа сай қалыптастыру барлық білім беретін мекемелердің дағдылы ісіне айнала қойған жоқ. Әлі де болса көптеген оқу орындары оқыту процесін ұйымдастыру мен жүргізуде оқытудың дәстүрлі әдістері мен тәсілдерін пайдаланумен шектелуде. Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану оқу процесін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білім мекемесінде өзіндік даму жолын табуға, әрбір мұғалімге өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізер еді. Сондықтан қазіргі кезеңде оқытудың инновациялық технологияларын оқу орындарының практикасына белсенді түрде ендіру – қоғам талабы.

Инновациялық педагогикалық технологияларды теориялық және ғылыми-қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеу арқауы етіп, оларды оқу үрдісін жетілдіру бағытында қолдану мәселелерімен В.П.Беспалько, К.Ж.Бұзаубақова, Қ.А.Сарбасова, М.М.Жанпейісова, Ш.Таубаева, Л.А.Шкутина және т.б. ғалымдар айналысты [2-6].

«Технология» - ұғымы соңғы кездері ең көп қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Технология ұғымының оқытудың технологиясы, педагогикалық технология, білім беру технологиясы, тәрбие технологиясы, қарым-қатынас технологиясы, даму технологиясы, қалыптасу технологиясы, модульдік технология, топтық оқыту технологиясы сияқты психологиялық-педагогикалық ұғымдармен байланысы саналуан. Жоғарыда аталған технологиялардың қай түрі болмасын, өзінің мәнін анықтап, сипаттама беруді қажет етеді. Қазіргі кезеңдегі ғылыми айналымда «технология» және технологиямен байланысты жеке ұғымдарға берілген анықтамалар баршылық. Алайда білім беру жүйесінде дәл қазіргі кезеңде жүріп жатқан процестердің технологиясының мәнін ашып, түсіндіретін жалпы анықтама әлі де болса бір жүйеге келген жоқ.

Білім беру жүйесі басқару органдарынан, түрлі типтегі және деңгейдегі білім беру мекемелерінен, жүйенің жұмыс істеуі және дамуын қамтамасыз ететін қаржы қорлары мен материалдық объектілерден, ғылыми орталықтардан тұратын күрделі құрылым болып табылады. Технологиялық тәсіл білім беру жүйесінің кез-келген саласында (басқару, білім беру, қаржыландыру, мониторинг т.б.) қолданылуы мүмкін. Сондықтан, «білім беру технологиясы» - деген сөз тіркесін бірыңғай түсіндіру мүмкін емес. Бұл ұғымды тек қана оқытушы мен оқушы арасындағы арнайы ұйымдастырылған процестерге ғана қатысты қолданады. Егер осы процесті оқыту процесі деп атайтын болсақ, онда оған технологияның осы салаға арналған жиынтығы жатады.

«Технология» ұғымы «техне» - өнер, шеберлік, «logos» – ілім, білім, оқу, ғылым деген мағыналарды білдіретін, грек тілінен енген екі сөзден тұрады. Сондықтан, «технология» - терминін - өнер туралы ғылым немесе шеберлік туралы ғылым - деп аударуға болады.

АҚШ пен Батыс Европада ХХ – ғасырдың екінші жартысынан бастап оқыту процесінің технологиясын жасау бағытындағы ізденістер белсенді

түрде жүргізіле бастады. Осы уақытта оқыту үрдісіне техникалық құралдардың енуіне байланысты «білім берудің технологиясы» - термині кеңінен қолданыла бастады. Кейінірек, түрлі техникалық құралдарды қолдану әдістері жөніндегі еңбектердің ықпалымен бұл терминдер «педагогикалық технология» - деп атала бастады. 60-шы жылдардың ортасында технологиялық әдіс шет елдерде кеңінен қызу талқылана бастады. Мұнда негізгі екі бағыт көзге түсті. Біріншісі, бұрынғыша технологиялық әдісті, техникалық құралдарды қолданумен байланыстырылса, екіншісінің құрамында оқу процесінің өзін ұйымдастырудағы технологиялық әдістер дами бастады да педагогикалық технология «оқытудың технологиясы» - деген термин пайда болды [3, 12].

60-шы жылдардың аяғы, 70-ші жылдардың бас кезінде АҚШ, Англия, Франция, Италия, Жапония т.б. көптеген елдерде оқытудың технологиясын жасау, дамыту жұмыстарымен айналысатын мекемелер жұмыс жасай бастады. Дегенмен, оқыту процесі білім беру процесінің бір ғана бөлігі болып табылатындықтан, «оқытудың технологиясы» терминінің мағыналық аясы өте тар. Мұндай олқылық «тәрбиенің технологиясы», «дамыту технологиясы», «қалыптастыру технологиясы» - ұғымдарына да тән. Қазіргі кезеңде батыста білім беру саласындағы технологияны белгілеу үшін «білім беру технологиясы» - ұғымы пайдаланылып жүр. Осы ұғымның ғана мейлінше аясы кең, білім берудің түрлі салаларында (басқаруда, материалдық жабдықтауда, қаржыландыруда, біліктілікті арттыруда, кадрлар даярлауда, түрлі оқыту мекемелеріндегі оқыту процесінде және т.б.) қолданылатын кез келген технологияны қамти алады. Сондықтан, «білім беру технологиясы» - терминін бүкіл білім беру жүйесін технологияландыру заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пәнге қатысты қолданған дұрыс болар еді. Бірақ, әзірше бұл термин көп жағдайда тек мектептегі оқыту процесі төңірегін сипаттауда ғана қолданылып жүр [4,7].

«Білім беру технологиясы» - ұғымын мұғалімдер мен оқушылардың білім берудің жоспарланған мақсаттарына бағытталып, арнайы ұйымдастырылған өзара қарым-қатынас процесі технологиясы ретінде қолданамыз. Білім берудің технологиясына-оқытудың техникалық құралдары, білім беруде қолданылатын ақпараттық технологиялар, қашықтан оқыту да жатады.

Сырттай қарағанда, технологияның әдістемесі мен оқыту үрдісіндегі әдістемелік және технологиялық әдіс-тәсілдер арасында қарама-қайшылық жоқ. Себебі, «оқытудың әдістемесі» - ұғымы «білім беру технологиясы» - ұғымынан әлдеқайда кең. Дәлірек айтсақ, әдістеме «не үшін, неге және қалай оқыту керек?» - негізгі үш сұраққа жауап беруге тырысады. Ал, технология болса, мақсат белгілі болып, оған жетудің нақты іс-әрекетін, жолдарын анықтау қажет болған сәтте ғана іске кіріседі. Олай болса, технология әдістемелік процестің құрамына еніп, әдістемені жүзеге асыруға қызмет етеді деген қорытынды жасауға болады.

Педагогикалық технологияларға барлық елдер ғалымдары қызығушылық танытуда. Шетел зерттеушілері педагогикалық технологияны психология, әлеуметтік философия, басқару және мақсат қою теориясы, техника, қарым-қатынас, аудиовизуалды білім беру және кибернетика элементтерінен тұратын пәнаралық конгломерат ретінде қарастырады [5,5]. Сонымен, педагогикалық технологияны-оқыту үрдісін түгелдей қолдану және бағалау, сол сияқты, білімді адамдар мен техника ресурстарын ескеру арқылы білімді игеру, және осы жолда тиімді түріне жету үшін оларды жоспарлаудың жүйелі әдісі ретінде қарастыруға болады.

Білім берудің технологиясы педагогикалық пән ретінде дидактикадан кейінгі орынды алады. Оқытудың технологиясын- қолданбалы дидактика десе де болады. Бір сөзбен айтқанда, оқытудың технологиясы - оқыту іс - әрекетінің әдіс-тәсілдері мен құралдарын ұйымдастыру және қолдану теориясы [6,8].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі педагогика жаңалықтарын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу - оқыту мақсатына жетудің бірден - бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді. Оқытудың жаңа технологиясы іс-әрекеттің жоспарланған нәтижесіне жетудің шартты тәсілі ретінде қарастырылатын жаңа әдістердің жиынтығынан тұрады. Оның дәстүрлі оқыту технологиясынан ерекшелігі мынада:

- білім алушы тұлғаның интеллектуалды дамуы аз уақыт ішінде қабылдау дәрежесінің жоғары мөлшеріне жетуіне бағытталғандығы;
- білім алушы мен мұғалімнің белсенділігінің сәйкес болуы;
- мұғалім мен білім алушының өзара қарым - қатынасында жауапкершіліктің міндеттілігі.

Оқытудың дамыту функциясы білім алушы тұлғасын жетілдіруге бағытталған арнайы дайындалған кейбір оқыту технологиясында, әдістемелік жүйелері мен әдістерде жүзеге асырылады. Оларға бүгінгі өркендеп келе жатқан жаңа сипаттағы жаңа технологияларды жатқызуға болады. Олар: «Дамыта оқыту технологиясы», «Модульдік оқыту технологиясы», «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы» т.б. жатады.

Мен өзім оқытушылық жасағалы бері модульдік оқыту технологиясының ішіндегі осы Б. Блум жүйесін (таксономиясын) өз сабақтарымда тиімді пайдаланып, оқушылардың шығармашылық, танымдық қабілеттерінің жоғарлауына, білім көрсеткішінің көтерілуіне тигізер пайдасы мол екенін байқадым.

Білім беру саласында жиі көтеріліп жүрген мәселелердің бірі- оқушыларды өзін - өзі басқаруға үйрету. Осы мақсатты алға қойып, өз тәжірибеме оқытуды жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың пәнге деген

қызығуын арттыру мақсатында әрбір сабағымды түрлендіріп өткізу әдістерін енгіздім. Оқушы санасына білімді жүйелі түрде меңгеруіне және оқушының қабілет деңгейлерін дамытуда М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясының» маңызы ерекше екендігі мәлім. Олай дейтінім, жаңа технология әдістері оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып, өз бетімен жұмыс істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелейді. Өйткені, модульдік оқыту технологиясында оқытудың әр түрлі белсенді формаларын (топтық, жеке топтық, диспуттар, т.б.) қолдануға мол мүмкіндіктер бар.

Модуль дегеніміз-үлкен бір жүйе, мұнда оқушы білімді жеке - жеке тараулар бойынша емес, біртұтас тақырып түрінде жүйеленген білім алады. өзін - өзі дамытуға, бірін-бірі оқытуға, кітаппен жұмыс істеуге үйренеді, қосымша әдебиеттен білім алуға баулу арқылы дарынды балалармен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік туады. Оқу модульінің сөйлесу белімінің тағы бір ерекшелігі, ол оқытудың белсенді формаларын қолдану арқылы оқушыларды оқу материалына бірнеше рет қайта оралтып, жұмыс істеуге болады. Модульдік оқыту технологиясы арқылы жүзеге асырған кезде тарауға оқу бағдарламасы бойынша берілген сағат саны өзгермейді.

Енді осы моделге түсінік бере кетейін.

I. Оқушылық деңгейде бала мұғалім көмегімен амал- әрекет жасайды. Алдыңғы мақсатты шешуге ұмтылады, бұрынғы білімдерін пайдаланады.

II. Алгоритімдік деңгейде мақсат пен шешілуге тиіс жағдай анық, оқушы бұрынғы жинақталған білімін пайдалана отырып мақсатқа жету үшін өз бетімен жұмыс істейді.

III. Эвристикалық деңгейде мақсат анық, бірақ жағдай анық түсініксіз, оны оқушының өзі толықтырады, табады, шешеді. Бұнда да бұрынғы білім көмекке келеді. Оқушы жаңа хабар, білімді өз ізденісімен ала алады. Бұл деңгей -өнімді деңгей.

IV. Шығармашылық деңгейде мақсат жартылай анық емес. Оқушы оны анықтайды, жана нәрсені табады. өз бетінше жаңа дүние әкеледі.

Шығармашылық деңгейге жету жолдары оңай емес. Қазіргі технологияда «миға шабуыл», диалог, модем, жоба жасату, қорғату, оқу, жазу арқылы оқушылардың сыни көз қарасын қалыптастыру жиі қолданылады.

Дамыта оқыту тікелей баланы (субъекті, объекті) жан-жақты дамыта отырып (жеке басын, дүниетанымын, ойлауын, т.б.) оқытуға негізделеді.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологиялардың қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана мұғалімнің шеберлігімен және осы шеберлікті шындай түскендігімен ғана шын күшіне ие бола алады. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр мұғалімнен оларды терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді [7,2].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. - Астана, 2000.

2 Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. – М., 1970 (11).

3 Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. - Алматы, 2004, 21-бет(5).

4 Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. - Алматы, 2006.

5 Жанпейсова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. - Алматы, 2002

6 Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. - Алматы, 2001.

7 Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. - М., 2002. С. 12.

ӘОЖ 811.512.122

Қызырхан Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

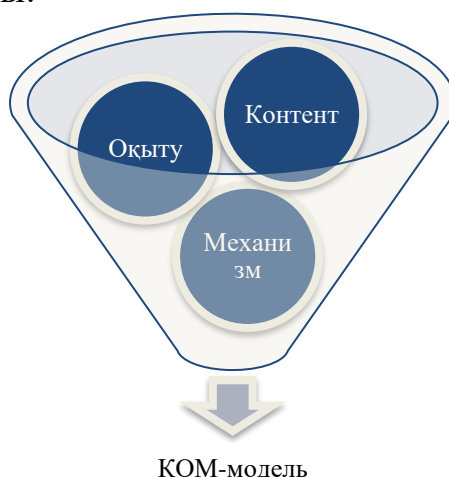
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

КОМ-МОДЕЛЬДІҢ ТҮСІНІГІ МЕН КОМПОНЕНТТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада білім беруде КОМ-модельді қолданудың теориялық негіздері аясында ком-модель ұғымына түсінік беріліп, компоненттеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: ком-модель, контент, оқыту, механизм

КОМ-модель (контент, оқыту, механизм) әртүрлі құрамдастарды біріктіру арқылы оқытудың тиімділігін арттыруға бағытталған білім беру үдерісін ұйымдастырудың заманауи тәсілі болып табылады. КОМ-модель үш негізгі элементтен тұрады:

Сурет 1 – ком-модельдің компоненттері

Мазмұны – оқу материалдарын, мәтіндерді, тапсырмаларды, мультимедиялық ресурстарды және басқа да білім көздерін қамтитын ақпараттық мазмұн.

Оқыту – білім мен дағдыларды беруде қолданылатын педагогикалық әдістер мен стратегиялар. Бұған дәрістер, семинарлар, практикалық сабақтар, жобалық іс-шаралар және оқытудың интерактивті әдістері кіреді.

Механизм – оқу үдерісін қолдайтын техникалық және ұйымдастырушылық құралдар. Оларға білім беру платформалары, бағалау құралдары, оқытуды басқару жүйелері (LMS) және басқа технологиялар кіруі мүмкін.

Сондықтан, КОМ-модель тұтас және тиімді білім беру ортасын құруға мүмкіндік беретін осы құрамдастардың барлығының тығыз өзара әрекеттесуін болжайды.

Контент кез келген білім беру процесінің негізі болып табылады. КОМ-модель контекстінде мазмұн оқулықтар мен мақалалар сияқты дәстүрлі оқу материалдарын ғана емес, сонымен қатар мультимедиялық ресурстарды, интерактивті тапсырмаларды және цифрлық кітапханаларды қамтиды. Мазмұнның өзекті, қолжетімді және оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруы маңызды. Бірлескен үлгідегі оқыту студенттердің оқу үдерісіне белсенді араласуына ықпал ететін әртүрлі педагогикалық стратегияларды қолдануға бағытталған. Бұл жобалық оқытуды, топтық жұмысты, талқылауларды және рөлдік ойындарды қамтуы мүмкін. Механизм студенттердің үлгерімін бағалау және бақылау үшін әртүрлі білім беру платформалары мен құралдарын пайдалана отырып, оқу үдерісіне техникалық қолдау көрсетеді.

Мазмұнның негізгі аспектілерінің бірі оның оқушылардың әртүрлі дайындық деңгейлеріне бейімделуі болып табылады. Бұл студенттердің жеке ерекшеліктерін және олардың оқу қажеттіліктерін ескеретін сараланған тапсырмаларды қолдануды көздейді. Сонымен қатар, бейнелер, аудиожазбалар және интерактивті презентациялар сияқты мультимедиялық ресурстар оқуға деген қызығушылық пен мотивацияны айтарлықтай арттырады.

Жобалық оқыту студенттерге алған білімдерін іс жүзінде қолдануға, нақты мәселелерді шешуге және күрделі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Топтық жұмыс коммуникативтік дағдылар мен топта жұмыс істей білуге ықпал етеді, ал пікірталастар мен рөлдік ойындар сыни тұрғыдан ойлауды және өз көзқарасын дәлелдей білуді дамытуға көмектеседі.

Оқыту үдерісін қолдайтын механизм оқу үдерісін тиімді басқаруды қамтамасыз ететін техникалық және ұйымдастырушылық құралдарды қамтиды. Оқытуды басқару жүйелері (LMS) оқу материалдарын, тапсырмаларды және бағалауды бір цифрлық ортада ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ олар студенттердің үлгерімін бақылауға, үлгерімін талдауға және кері байланыс беруге арналған құралдарды ұсынады.

Moodle, Blackboard және Google Classroom сияқты интерактивті білім беру платформалары, қашықтықтан және аралас оқытуды ұйымдастырудың кең ауқымын қамтамасыз етеді. Бұл платформалар оқытушылар мен студенттер арасындағы өзара әрекеттестіктің әртүрлі нысандарын, соның ішінде онлайн дәрістерді қолдайды, вебинарлар, талқылауға арналған форумдар және жеке консультациялар. Білім беру технологияларының интеграциясы студенттердің жеке қажеттіліктері мен қызығушылықтары үшін оңай реттелетін икемді және бейімделген оқу бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді. Технология сонымен қатар студенттерге білім беру ресурстарына кез келген уақытта, кез келген жерден қол жеткізуге мүмкіндік беру арқылы дербестік пен өз оқуына жауапкершілікті дамытуға ықпал етеді. Сондықтан, КОМ-модель әртүрлі педагогикалық стратегиялар мен заманауи технологияларды біріктіретін білім беру үдерісін ұйымдастырудың кешенді тәсілі болып табылады. Бұл білім берудің жоғары сапасын және оқу үдерісіне қатысушылардың барлығының қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ете отырып, студенттердің тиімді білім алуы мен дамуына қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді.

КОМ-модель (контент, оқыту, механизм) үш негізгі құрамдас бөлікті біріктіретін білім беру үдерісін ұйымдастырудың инновациялық тәсілі болып табылады: контент (оқыту мазмұны), оқыту (педагогикалық әдістер) және механизм (техникалық және ұйымдастырушылық құралдар).

КОМ-модель студенттердің тиімді оқуы мен дамуына ықпал ететін тұтас білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді. Бұл әдебиеттерде қазақ тілін оқытуға ерекше назар аудара отырып, білім беру жүйесінде КОМ-модельді қолданудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады.

КОМ-модель білім беру сапасын арттыру мақсатында оқыту мазмұнын, педагогикалық стратегияларды және технологиялық құралдарды біріктіру үшін әзірленген. Бұл модельдің теориялық негіздері білім берудің инновациялық тәсілдерін зерттейтін көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қаланған. Сидоров пен Иванова (2017) КОМ-модель студенттердің оқу үдерісіне белсенді араласуына ықпал ететінін, мотивацияны жақсартатынын және материалды тереңірек меңгеруге ықпал ететінін атап өтеді.

Мазмұн КОМ үлгісінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде оқыту үшін пайдаланылатын оқу материалдарын қамтиды. Мазмұнның маңыздылығы Джонсон мен Келлидің (2018) еңбектерінде атап өтілген, олар сапалы оқу материалдарының өзекті, жарамды және студенттерге қолжетімді болуы керектігін көрсетеді. Қазақ тілін оқытуда контент мәдени және лингвистикалық ерекшеліктерді де ескеруі тиіс.

КОМ-модель контекстіндегі оқыту тиімді оқыту мен оқытуға бағытталған әртүрлі педагогикалық әдістер мен стратегияларды қамтиды. Смиттің зерттеулері (2019) студенттердің белсенділігін арттыру және сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін жобалық оқыту, топтық жұмыс және пікірталас сияқты интерактивті оқыту әдістерін пайдаланудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Механизм оқу үдерісін қамтамасыз ететін техникалық және ұйымдастырушылық құралдар болып табылады. Браунның (2020) жұмысы оқытуды басқарудың әртүрлі жүйелерін (LMS) қарастырады, мысалы Moodle және Blackboard, олар оқу материалдарын, тапсырмаларды және бағалауды бірыңғай цифрлық ортада біріктіруді қамтамасыз етеді. Бұл жүйелер сонымен қатар студенттердің үлгерімін бақылауға және кері байланыс орнатуға арналған құралдарды ұсынады.

КОМ-модель бүкіл әлем бойынша әртүрлі білім беру жүйелерінде сәтті қолданылуда. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, КОМ-ның моделін білім беру үдерісіне интеграциялау білім беру сапасын жақсартуға және студенттердің ынтасын арттыруға ықпал етеді. Мысалы, Грин мен Миллердің (2021) зерттеулері Америка Құрама Штаттары мен Еуропадағы университеттерде СОМ моделін сәтті енгізудің мысалдарын келтіреді, онда ол әртүрлі пәндерді оқыту үшін қолданылады.

Қазақ тілін оқытуда КОМ-модельді қолдану өзіндік мәдени және лингвистикалық ерекшеліктерді ескеруді талап етеді. Зерттеулерде Қазбекованың және Нұрғалиеваның (2022) қазақ тілін оқытуға арналған КОМ-модельді бейімдеу әдістері, соның ішінде мультимедиялық ресурстарды, интерактивті тапсырмаларды және қарым-қатынас жасау үшін онлайн платформаларды пайдалану қарастырылады.

Қазақстанның әртүрлі білім беру мекемелерінде қазақ тілін оқытуға арналған КОМ-модель элементтері сәтті енгізілуде. Мысалы, Алматы қаласының №15 мектебінде КОМ-модельді пайдаланатын мультимедиялық сабақтар әзірленіп, енгізілді, бұл студенттердің сабаққа қатысу деңгейі мен үлгерімін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік берді.

КОМ-модельді оқытуда қолданудың негізгі артықшылықтары студенттердің ынтасын арттыру, оқу сапасын арттыру және сыни тұрғыдан ойлауды дамыту болып табылады. Роман мен Васильеваның (2021) зерттеулерінде КОМ-модель студенттердің жеке қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескеретін икемді және бейімделгіш білім беру ортасын құруға мүмкіндік беретіндігі баса айтылған.

Айқын артықшылықтарға қарамастан, КОМ үлгісін енгізу бірқатар қиындықтарға тап болады. Петровтың зерттеулерінде (2020) негізгі проблемалардың бірі мұғалімдердің техникалық дайындығының жеткіліксіздігі және қажетті ресурстармен қамтамасыз ету үшін қаржыландырудың жеткіліксіздігі екендігі атап көрсетілген. Сонымен қатар, СОМ моделінің әртүрлі компоненттерін біріктірудің күрделілігі айтарлықтай күш пен уақытты қажет етеді.

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей, КОМ-модель білім беру үдерісін ұйымдастырудың тиімді тәсілі болып табылады, ол оқыту мен оқу сапасын айтарлықтай жақсарта алады. Қазақ тілін оқытуға КОМ-модельді енгізу студенттердің ынтасын арттыру және материалды тереңірек меңгеруді қамтамасыз ету үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, табысты жүзеге

асыру үшін оқытушыларды даярлау және білім беру ұйымдарын қажетті ресурстармен қамтамасыз ету үшін айтарлықтай күш-жігер қажет.

Оқытудың психологиялық аспектілері КОМ-модельді тиімді қолдануда шешуші рөл атқарады. Жұмыстарда Виготалық (1986) оқу материалдары мен әдістерін олардың қазіргі білім мен дағды деңгейіне бейімдеуге мүмкіндік беретін оқытушылардың проксимальды даму аймағын есепке алудың маңыздылығын атап көрсетеді. Бұл, әсіресе, оқытуды дараландыру негізгі принциптердің бірі болып табылатын КОМ-модельді пайдалану контекстінде өте маңызды.

Әлеуметтік-мәдени аспектілер де КОМ моделінің маңызды элементі болып табылады. Хомскийдің (2000) зерттеулерінде тілді мәдени контекстен тыс үйренуге болмайтындығы баса айтылған. Қазақ тілін оқытуда бұл салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тарих сияқты мәдени элементтерді оқу материалдары мен оқыту әдістеріне біріктіру қажеттілігін білдіреді.

КОМ-модельдің технологиялық аспектілері оқу үдерісін қолдау үшін әртүрлі білім беру платформалары мен құралдарын пайдалануды қамтиды. Зерттеулерде Друкера (2015) интерактивті және ынталандырушы білім беру ортасын құру үшін заманауи технологияларды қолданудың маңыздылығына баса назар аударылады. Бұған мультимедиялық ресурстарды, интерактивті тапсырмаларды және байланыс пен ынтымақтастық үшін онлайн платформаларды пайдалану кіреді.

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей, КОМ-модель білім беру үдерісін ұйымдастырудың тиімді тәсілі болып табылады, ол оқыту мен оқу сапасын айтарлықтай жақсарта алады. Қазақ тілін оқытуға КОМ-модельді енгізу студенттердің ынтасын арттыру және материалды тереңірек меңгеруді қамтамасыз ету үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, табысты жүзеге асыру үшін оқытушыларды даярлау және білім беру ұйымдарын қажетті ресурстармен қамтамасыз ету үшін айтарлықтай күш-жігер қажет.

Осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің маңыздылығы әдебиеттерде де баса айтылған. Қазақ тілін оқытудың ерекшеліктерін ескере отырып, компьютерлік модельді үйренуді және бейімдеуді жалғастыру, сонымен қатар модельдің әртүрлі компоненттерінің тиімділігін бағалау үшін эмпирикалық зерттеулер жүргізу қажет. Бұдан басқа, Қазақстанның білім беру ұйымдарында КОМ-модельді іс жүзінде қолдану үшін ұсынымдар мен әдістемелерді әзірлеу талап етіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Джонсон Р., Келли М. (2018). Теориялық негіздер сапалы білім беру үдерісіндегі мазмұнды. Заманауи білім беру технологиялары журналы, 15(3), 45-56.

2 Қазбекова Л., Нұрғалиева А. (2022). Қазақ тілін оқыту үшін мультимедиялық ресурстарды бейімдеу. Қазақстандық лингвистика және оқыту әдістемесі журналы, 10 (1), 23-35.

3 Смит Дж. (2019). Оқытудың интерактивті әдістері және олардың студенттердің белсенділігіне әсері. Халықаралық педагогикалық инновациялар журналы, 12 (4), 78-92.

4 Роман П., Васильева Н. (2021). КОМ-модель шеңберінде жобалық оқытуды қолдану. Жоғары білім бюллетені, 9 (2), 101-115.

5 Қоңыр Т. (2020). Білім беру платформалары: оқу үдерісін интеграциялау және басқару. Білім берудегі технологиялар, 8 (3), 62-75.

ӘОЖ 811.512.122

Қызырхан Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

КОМ-МОДЕЛЬДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Мақалада КОМ-модельді білім беру жүйелерінде қолдану туралы қарастырылып, талдау жасалады.

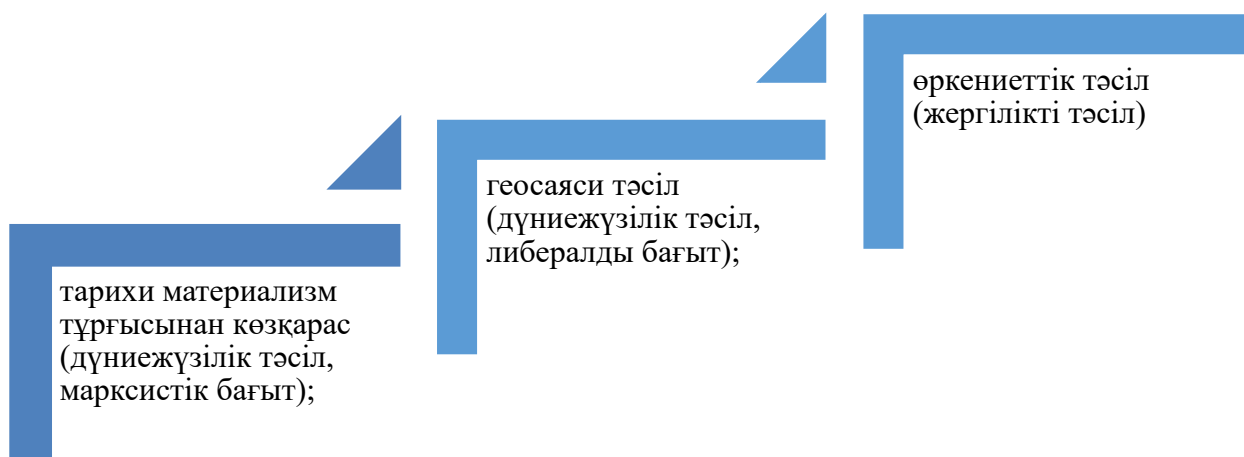
Түйін сөздер: ком-модель, контент, оқыту, механизм

Бір жағынан оқытудың мақсаттары мен мазмұны арасындағы себеп-салдарлық байланыстардың диалектикалық бірлігімен, екінші жағынан жаңа формалар мен құралдардың дамуы жағдайында оқытушылар мен студенттердің оқу іс-әрекетін ұйымдастыру және өзін-өзі ұйымдастыру тәсілдерімен белгіленеді. Бұл жағдайда әдістеменің жай-күйі кейде тапқыр кәсіби интуициядан туындайтын және практикалық іске асырудың ең бай тәжірибесімен расталған базалық білімді қалыптастыру деңгейінен пәндік әдістемені құру негізінде жүйелеу және жалпылау деңгейіне көшумен сипатталады, атап айтқанда, «оқыту әдістемесінен» «оқыту теориясы мен әдістемесіне» көшу кезінде бекітілген.

Болып жатқан жағдайдың мәнін және аталған жағдайдың даму перспективаларын зерделеу болашақ мамандарды даярлау жүйесі үшін түбегейлі маңызды, өйткені оқыту әдістері, демек, олардың классификациялары туралы мәселені шешу бүгінгі және ертеңгі күні өркениетті қоғамда білім берудің әрбір деңгейін құрудың негізі болып табылады. Тұжырымдалған ережелер контекстінде оқыту әдістерінің генезисін зерттеудің олардың дамуы мен типологиялардағы өзгерістері туралы гипотезаны тұжырымдаудың негізгі факторы ретіндегі маңыздылығын атап өту қажет.

Ал жоғары білім беру жүйесіндегі заманауи оқыту әдістерінің бастаулары хронологиялық тұрғыдан адамның әлеуметтік индивид ретіндегі даму тарихымен сәйкес келетін ұзақ тарихқа ие болғандықтан, кеңістікте және уақыт бойынша осындай көлемді материалды зерттеу мынаны көрсетеді арналған алдыңғы кезеңділікке көзқарасты таңдаумен байланысты әдістемелік

тапсырманы жоспарлаңыз. Оқыту әдістерін зерттеу мәселелері бойынша отандық және шетелдік әдебиеттердің тұжырымдамалық теорияларын зерттеу олардың дамуында ([1], [2] және т.б.) үш негізгі әдіснамалық тәсілді бөліп көрсетуге негіз береді:

Сурет 1- Негізгі әдіснамалық тәсілдер

Сонымен қатар, қазіргі уақытта шетелдік және отандық педагогикада (Е.В.Бондаревская, И.А.Колесникова, С.В.Кульневич, Н.Ә.Лызь және т.б.) кеңінен таралуда «парадигмалық тәсіл», қайсысы А.Дугиннің пікірінше, гносеологиялық немесе онтологиялық тұжырымдарда негізгі интуициялардың қалыптасуына ерекше ықпал етедігікалық сипаттағы [3].

Жоғары оқу орындарындағы оқыту әдістерінің дамуы мен классификациясы мәселесін зерттеуге осы тәсілді қолдану тек тарихи қалыптасқан оқыту әдістерінің жиынтығын тіркеуге және қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар «матрицалық технологияда» осы жиынтықтардың өзгеруіне айтарлықтай әсер ететін себеп-салдарлық қатынастарды талдауға мүмкіндік береді. Оқыту әдістерінің дамуын зерттеу контекстінде біз атап өткен «Заманауи» білім беру парадигмасы компьютердің пайда болуымен байланысты, ең алдымен «шырмауықпен жабылған университеттерде», ал кейініреке және барлық университеттерде тең құқықтар ретінде білім беру үдерісіне қатысушы тек орта білім беру бағдарламаларын жаңартумен ғана сипатталмайды.

Эмпирикалық базаның жоғары оқу орындарында компьютерлерді қолдану теориясы мен практикасының диалектикалық бірлігіндегі басымдығы, ең алдымен, келесі факторларды ескере отырып, әдістемелік деңгейдің (әдістердің, құралдардың, формалардың) бүкіл ішкі жүйесін қайта құруды анықтайды:

- интеграцияланған объектілік-субъектілік мәні бар жаңа элементті қосу;

- пәндік өрістің кеңейтілген базасының жұмыс істеуі жағдайында элементтердің мазмұнын және олардың арасындағы байланыстарды жаңарту.

Әдістемелік жүйені қайта құрудың ішкі себептеріне қосымша келесі жағдайды көрсететін сыртқы фактор болып табылады: әдістемелік жүйе дидактикалық тәртіптің ішкі жүйесі ретінде енетін педагогикалық саланың заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялары оның қызмет етуінің негіздерін объективті және субъективті тенденцияларды көрсететін білім беру мағынасымен ғана емес, сонымен бірге анықтайды. Сонымен қатар оның барлық субъектілерінің кез келген (нормаланған және нормаланбаған) ақпаратты қабылдау, жасау, сақтау және беру мүмкіндігі.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы тәжірибеге ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына байланысты оқыту әдістері туралы жалпы теориялық және қолданбалы идеяларды енгізу олардың дидактикалық жүйеде бөлінуі мен дизайнын анықтайды. Әртүрлі құрылымдармен. Қазіргі әдебиетте мұндай қондырмалар олардың кең сипаттамасы бар және әдетте орталар деп аталады.

Дегенмен, егжей-тегжейлі түсіндіру кезінде олар (осы орталар) құрылымдық мазмұнымен және иерархиялық байланыстардың күрделілігімен ерекшеленеді, мысалы: - ақпараттық орта (әдістемелік жұмыстарда оқу-ақпараттық немесе пәндік ортамен сәйкес келеді) ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын, сондай-ақ студенттердің, оқытушылардың және АКТ құралдарының ақпараттық өзара әрекеттесуін пайдалана отырып, ақпараттық ресурстармен іс-шараларды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін шарттардың жиынтығы ретінде ([4] және т.б.); - бірыңғай ақпараттық білім беру ортасы заманауи технологиялық шешімдер негізінде жүзеге асырылатын және ақпараттық сұраныстарды қамтамасыз етуге және ақпараттық ағындарды ұйымдастыруға арналған аппараттық құралдардың, бағдарламалық қамтамасыз ету жүйелерінің, сондай-ақ мазмұндық мазмұнның (контенттің) жиынтығы ретінде. жұмысшылар мен білім алушылардың өндірістік және оқу іс-әрекетімен, сондай-ақ олардың қажетті операциялық коммуникациясымен байланысты ([5] және т.б.); қалыптастырушы орта (оқу ортасы, оқу ортасы) өзара әрекеттесуге қатысушылардың іс-әрекеттері мен құрылымдық өзгерістеріне сәйкес трансформацияланатын жиынтық ретінде іс-әрекеттік көзқарастарды, педагогикалық сала субъектілерінің мінез-құлық реакциялары мен тұлғалық қасиеттерінің өзара күтулерін, сондай-ақ құндылық бағдарларымен шартталған құрылымдық бейімділіктерді «Қондыру». Жоғарыда келтірілген анықтамалардың интеграциясы және корреляциясы, сондай-ақ мақсаттар мен орталар ауқымының ықтимал кеңеюін ескерудің жалпы мәдени, білімдік және кәсіптік қажеттіліктерді қалыптастыру үшін оның барлық субъектілерінің практикалық күш-жігерін нәтижелі бағыттау үшін оқыту әдістерінің заманауи теориясын құруда педагогикалық іс-әрекеттің семантикалық кеңістігін қалыптастыру, біздің ойымызша, ақпараттық-коммуникациялық ұғымдарды енгізуді талап етеді.

Жалпыға ортақ және әрбір көрсетілген ортаның құрылымдық элементтеріне ие бола отырып, Т.Кунның терминологиясында ұсынылған тұжырымдама жалпы ғылыми парадигманың «тәртіптік» ұстанымы рөлін атқарады. Дегенмен, сонымен бірге, ішкі ұйымдастыруды, реттеуді және педагогикалық саладағы педагогикалық саладағы оқыту әдістерінің жиынтығын практикалық түрлендіруді элементтік зерттеу үшін біз жаңа объектіні - дидактикалық ортаны қарастыруды ұсынамыз. Үнемі өзгеріп отыратын әдіснамалық, мазмұндық жүйе ретінде түсіндіріледі, іс-әрекеттік және техникалық никалық ресурстар, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, осы ресурстармен педагогикалық саланың барлық субъектілерінің стандартталған және нормаланбаған қызметін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жағдайлар, дидактикалық орта қазіргі заманғы ғылыми қоғамдастықтың жеке парадигмасының ізін қалдырады (А.Коротаев, А.В.Пеньков, А.В.Штыров және т.б.) және білімнің теориялық негізін құрайды.

КОМ-модель білім беру үдерісін ұйымдастырудың тиімді және инновациялық тәсілі болып табылады. Теориялық және практикалық зерттеулер сапалы мазмұнды, тиімді педагогикалық стратегияларды және заманауи технологиялық орталарды біріктіруді растайды, студенттердің ынтасын арттыруға және олардың үлгерімін жақсартуға ерекше көңіл бөледі. Бірлескен модельді табысты жүзеге асыру үшін оның құрамдас бөліктерін әртүрлі білім беру контексттерінің ерекшеліктеріне қарай зерттеуді және бейімдеуді жалғастыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Джонсон Р., Келли М. (2018). Теориялық негіздер сапалы білім беру үдерісіндегі мазмұнды. Заманауи білім беру технологиялары журналы, 15(3), 45-56.

2 Қазбекова Л., Нұрғалиева А. (2022). Қазақ тілін оқыту үшін мультимедиялық ресурстарды бейімдеу. Қазақстандық лингвистика және оқыту әдістемесі журналы, 10 (1), 23-35.

3 Смит Дж. (2019). Оқытудың интерактивті әдістері және олардың студенттердің белсенділігіне әсері. Халықаралық педагогикалық инновациялар журналы, 12 (4), 78-92.

4 Роман П., Васильева Н. (2021). КОМ-модель шеңберінде жобалық оқытуды қолдану. Жоғары білім бюллетені, 9 (2), 101-115.

5 Қоңыр Т. (2020). Білім беру платформалары: оқу үдерісін интеграциялау және басқару. Білім берудегі технологиялар, 8 (3), 62-75.

ӘОЖ 001.89:37.01

Мажинова Г.Б.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ТҮСІНІГІ, ОЛАРДЫҢ ОҚУ ҮШІН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Мақалада заманауи білім берудегі жобалық және ғылыми-зерттеу қызметінің рөлі мен маңыздылығы қарастырылады. Осы әдістерді оқу-тәрбие үрдісінде қолданудың тиімді жақтарын, олардың оқушы белсенділігіне, сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін, дербестігін дамытуға әсерін талдайды. Сондай-ақ, мақалада қазіргі білім беру талаптары контекстінде жобалар мен зерттеулерді жүргізу әдістері қарастырылады.

Кілтті сөздер: жобалық қызмет, зерттеу қызметі, бейімделу, сыни ойлау, шеберлік.

Қазақстан Республикасында жаңартылған білім беруді енгізу білім берудің жаңа мақсаттары мен құндылықтарын айқындайды. Білім берудің мақсаты – білім алу қабілеті сияқты негізгі құзыреттілікті қамтамасыз ететін оқушылардың жалпы мәдени, тұлғалық және танымдық дамуы.

Мұндай оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға көшу басым бағыт болып табылады, оның субъектісі оқушы, ал мұғалім ұйымдастырушы және көмекші қызметін атқарады. Білім берудің жаңа моделі оқушылардың белсенді шығармашылық әрекетін көздейді. Жобалар мен ғылыми-зерттеу жұмыстары осы талаптарға сай болып, оқушыларды қоғам өміріне және кәсіби өзін-өзі анықтауға дайындау тиімділігінің маңызды шарттарының біріне айналады [1, 43].

XXI ғасырдың алғашқы жылдарының негізгі проблемаларының бірі «Білім бүкіл өмір бойына» қағидасын жүзеге асыратын білім жүйесінің ұйымдық құрылымдарына іздеу болып табылады.

Дьюидің айтуы бойынша мәселелерге ерекше көңіл аудару оқушылардың табиғи әуесқойлығын оятып, оларды сыни тұрғыдан ойлауға итермелейді, яғни «нақты бір мәселені қарастырып, қиын жағдайдан шығудың жолын өзіндік іздеу арқылы оқушы шын мәнінде ойланады». Осыдан сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыруда жаңашылдығы ерекше .

«Ерекше қабілетті оқушы деген кім?» деген сұраққа жауап беретін болсақ...

Алдымен ол өз ойын еркін жеткізе алатын, талдай білетін, дәлелдермен қорғау шеберлігі жоғары дамыған оқушы. Ал ең басты ерекше қабілетті оқушы мұғалімнің көмекшісі. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, ерекше қабілетті, талантты балалардың био-химиялық, электрлік белсенділігі жоғары

келеді. Олардың миы қабылдаған мәліметтерді қорытуға қабілетті. Демек, ерекше қабілеттілік бала бойында тәрбие мен алған біліміне байланысты қалыптасатын қасиет. Дегенмен, балалардың да ынталылығы, іскерлігі қоғам негізінде игерілетінін естен шығармаған жөн.

Біз ойлаймыз дарындылық оқушының тәуелді мүмкіндіктері десек нағыз дарынды оқушыны анықтау оның жан дүниесіне, ойлау қабілеті мен шығармашылық ізденіс күшін анықтасақ, дарынды оқушы ол өзінің іс-әрекетіне тиімсіз жеке бойындағы ізденіс қасиетіне бір пәнге деген қызығушылығы немесе кейбір шебер қолөнер, көркемөнерпаз үйірмелер арқылы дамуына өз ықпалы туады. Әр адамның әрекетінің бір түріне жарамдылығын көрсететін дара ерекшелік болады. Қандай да болсын бір нәрсеге қабілеті жоқ адам болмайды. Дарындылықтың негізі ізденіс пен белсенділік. «Ізденіс» оқушылар ғылыми қоғамның жұмысы. Оқушылардың ғылыми қоғамның секция жұмысы және оқушының ғылыми қоғамның бұқаралық жұмысы байқалады. Жалпы жиналыс, конференциялар, байқаулар, олимпиадалар, көрсетулер, ғалымдармен кездесулер, тақырыптық кездесулер ұйымдастыру, көрмелер, ғылыми және жоғары оқу орындарының лабораториясына бару, ғылым, техника апталықтарына, басқа да бұқаралық шығармашылық істерге қатысу; түрлі байқауларды қою мен өткізу, референттік жұмыстарды талдау, ғылыми-зерттеу іздеу. Өнертапқыштық жұмыстарды қорғау, сараптамалық лабораториялардың әдіс-тәсілін тереңдетіп көрсету.

Қазіргі оқушының бойында қандай қасиеттер болуы керек?

Өзгермелі өмірлік жағдайларға икемділікпен бейімделу, өз бетінше сыни тұрғыдан ойлау, шынайы өмірде туындайтын қиындықтарды көре білу және оларды ұтымды жеңу жолдарын іздеу, ақпаратпен сауатты жұмыс істеу; әр түрлі салаларда бірлесе жұмыс істеу, жанжалды жағдайлардың алдын алу немесе олардан шеберлікпен шығу керек.

Сондықтан мұғалім бүгінде оқушыларының бойына осы қасиеттердің барлығын тәрбиелеуге көмектесетін әдіс - тәсілдерді, технологияларды таңдап алуда.

Жоба және жобалық қызмет, зерттеу қызметі ұғымдарын қарастырайық.

Заманауи білім беруде жобалық және ғылыми-зерттеу іс-әрекетін қолданудың өзектілігі олардың көп мақсатты және көп функциялы бағыттылығымен анықталады [2, 15].

Жоба – бұл оқушылар үшін маңызды және нысанда рәсімделетін мақсатқа – нақты мәселені шешуге бағытталған мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыру формасы, белгілі бір реттілікпен тәсілдер мен әрекеттердің жиынтығы. белгілі бір соңғы өнім.

Жоба – бұл ұсынылған немесе мүмкін болатын объектінің тәжірибелік үлгісі, прототипі, кейбір жағдайларда – жоспар, дизайн - бұл жобаны құру процесі.

Оқушылардың жобалық іс - әрекеті дегеніміз – жалпы мақсатқа, келісілген әдістерге, іс-әрекет әдістеріне, ортақ нәтижеге жетуге бағытталған оқушылардың бірлескен оқу, танымдық, шығармашылық немесе ойын әрекеті.

Жобалық қызметтің таптырмас шарты іс-әрекеттің түпкілікті өнімі, жобаны құрастыру және жүзеге асыру кезеңдері, оның ішінде оны түсіну және қызмет нәтижелері туралы ой елегінен өткізу туралы алдын ала әзірленген идеялардың болуы болып табылады .

Зерттеу – танымдық әрекет түрлерінің бірі, белгісіз, жаңа білімді іздеу үрдісі. Ғылыми-зерттеу қызметі – бұрын белгісіз шешімі бар шығармашылық, зерттеу мәселесіне жауап іздеумен байланысты және ғылыми саладағы зерттеуге тән негізгі кезеңдердің болуын болжайтын әрекет.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары – ғылыми дұрыс әдістеме арқылы орындалатын, осы әдістеменің көмегімен алынған өзіндік тәжірибелік материалы бар, соның негізінде зерттелетін құбылыстың табиғаты туралы талдаулар мен қорытындылар жасалатын шығармашылық жұмыстар. Мұндай жұмыстың ерекшелігі - зерттеу бере алатын нәтижелердің белгісіздігі.

Жобаның зерттеуден түбегейлі айырмашылығы - жобадағы жұмыс әрқашан нақты жеке маңызды немесе әлеуметтік маңызды мәселені шешуге бағытталған, ал зерттеу кез келген алдын ала жоспарланған объектіні құруды білдірмейді. Зерттеу – бұл белгісіз, жаңа білімді іздеу үрдісі. Оқушылардың ғылыми-зерттеу әрекеті бұрын белгісіз шешімі бар шығармашылық, зерттеушілік мәселені шешумен байланысты .

Жоба әрқашан тәжірибеге бағытталған. Белгілі бір жобаны жүзеге асыратын бала нақты мәселені шешеді. Жобаны бастапқыда мәселені шешудің шегі мен тереңдігін белгілейтін дайын алгоритмдер мен жобалау схемалары арқылы аяқтауға болады, ал зерттеу тереңдікте шексіз қозғалысқа мүмкіндік береді. Зерттеу қызметі дизайнға қарағанда әлдеқайда икемді және импровизацияға көбірек орын бар.

Жобалық қызмет пен зерттеу қызметінің негізгі айырмашылығы:

-Жобалық іс - шаралар нақты оң нәтиже алуға бағытталған - нақты ұсынылуы мүмкін өнім. Идея мен түпкілікті өнім негізгі параметрлерде сәйкес келуі керек.

-Зерттеу қызметі мәселені шешуге бағытталған. Теріс нәтиже де нәтиже болып табылады. Ол гипотезаны қалыптастыруға және тексеруге негізделген.

Білім беру ұйымындағы білім алушылардың жобалық қызметін (жобаларын) ұйымдастыру нысандарының типологиясы негізгі орта білім берудің үлгілік білім беру бағдарламасында берілген және келесі негіздегі жоба түрлерін қамтиды: жоба түрлері; жобалардың мазмұны; қатысушылар саны; ұзақтығы; дидактикалық мақсаттар [3, 165].

Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларының типологиясы жобаның түрі бойынша: зерттеушілік, шығармашылық, инновациялық, ойындық (рөлдік), қолданбалы (практикаға бағытталған), ақпараттық (ізденіс).

Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларының типологиясы жобалардың мазмұны бойынша: бір пәндік, метапәндік (білім саласына, бірнеше салаға, қызмет саласына).

Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларының типологиясы жобаға қатысушылардың саны бойынша: жеке, жұптық, шағын топ (5 адамға дейін), топтық (15 адамға дейін), ұжымдық (сынып, мектеп), қалалық, республикалық, халықаралық, желілік.

Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларының типологиясы жобаның ұзақтығы бойынша: шағын жобалар, қысқа мерзімді, апталық, жылдық.

Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру формаларының типологиясы

Жобаның дидактикалық мақсатына сәйкес: оқушыларды жобалық іс-әрекеттің әдістері мен технологияларымен таныстыру, оқытуды даралау мен саралауды қамтамасыз ету, оқудағы мотивацияны қолдау, жеке тұлғаның әлеуетін іске асыру.

Оқушыларды жобалық іс-әрекетке тарту бірте-бірте жүзеге асады. Жобалық іс-әрекет тәжірибесі көрсеткендей, мұндай негізінен өзіндік жұмысқа қызығушылық мектептің негізгі бөлімінде пайда болады [6, 140].

Жасөспірімдердің білімі, ғылыми-зерттеу жұмыстарында тәжірибесі жеткілікті, ақпарат іздеу және жобаның жазбаша бөлігін дайындау үшін компьютерді пайдалану дағдылары бар. Олардың пайда болған қиындықтарды жеңу және ұзақ мерзімді жұмысқа деген қызығушылығын жоғалтпау үшін қажетті күшті ерік қасиеттері бар және маңызды мақсатты жоғалтпауға қабілетті.

Ең бастысы - жұмысқа мақсат қою. Жобалық іс-әрекеттегі бірінші кадам білім беру жобасымен жұмыс жасау болып табылады.

Оқу жобалары оқу курстарында оқытылатын мектеп пәндері шеңберінде дайындалады және қорғалады.

Мұнда оқушы негізгі жұмысты өз бетімен атқарса да, мұғалімнің рөлі өте зор.

Мәселені түсіну және мақсат қою кезеңінде көмек қажет. Болашақ жобаның авторына мен бұл жобаны не үшін жасаймын деген сұраққа жауап табуға көмектесу керек.

Бұл сұраққа жауап беру арқылы оқушы өз жұмысының мақсатын анықтайды.

Сонда бұл үшін не істеу керек деген сұрақ туындайды. Оны шешкен оқушы өз жұмысының міндеттерін көреді.

Жоба білім берудің ерекше философиясы болып табылады. Мақсат пен қызмет философиясы. Нәтижелер мен жетістіктер философиясы. Философия, теориялық білім қалыптастырудан алшақ. Оны бүгінгі мектеп қабылдайды, өйткені ол үйлеспейтіндерді органикалық түрде қосуға мүмкіндік береді .

Сонымен неліктен жобалар жасауды үйрену керек?

Оларды өмірге енгізу үшін, түсіну үшін: жақсы идеяның өзі мәселенің нәтижесін шешпейді, оны жүзеге асыру механизмі қандай екенін, түпкілікті өнім қандай болатынын елестету керек.

Қорыта келгенде, ғылыми және зерттеу қызметі – бұл ғылыми әдістің әдіснамалық ұстанымдары мен логикасына негізделген жүйелі зерттеу, талдау және жаңа білімді іздеу үрдісі. Бұл іс-әрекет әлем туралы түсінігімізді кеңейтуге, әртүрлі құбылыстардың әрекет ету заңдылықтары мен ұстанымдарын анықтауға, сондай-ақ жаңа білім мен технологияларды жасауға бағытталған.

Ғылыми және зерттеу қызметінің оқу үшін маңыздылығы:

Ғылыми зерттеуге қатысу ақпаратты талдауды, дәлелдемелерді бағалауды және өз тұжырымдарын тұжырымдауды талап етеді. Бұл сыни ойлауды дамытады және оқушылардың ақпаратты бағалау және негіздеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Ғылыми жұмыс барысында оқушылар белгілі бір зерттеу саласы бойынша білімдерін тереңдетеді. Олар қазіргі теорияларды, зерттеу әдістерін зерттеп, тәжірибеде қолданады.

Ғылыми іс - әрекеттер оқушылардан өз бетінше жұмыс істеуді және тапсырмаларды орындауға жауапкершілікті талап етеді. Олар өз жұмысын жоспарлауды, ақпаратты іздеуді, эксперименттер жүргізуді немесе деректерді талдауды үйренеді.

Ғылыми зерттеулерге қатысу оқушылардың болашақтары үшін құнды тәжірибе болып табылады. Бұл оқушыларға ғылыми салада немесе аналитикалық көзқарасты және өз бетінше жұмыс істеу қабілетін қажет ететін басқа салаларда жұмыс істеу үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Сонымен қатар, ғылыми зерттеулер жетістіктің қозғалтқышы болып табылады, өйткені ол өмірдің әртүрлі салаларында қолдануға болатын жаңа технологияларды, зерттеу әдістерін және практикалық шешімдерді жасауға ықпал етеді [4, 149].

Қорыта келгенде, ғылыми және зерттеу қызметі білім беруде шешуші рөл атқарып, оқушылардың ойшыл, ғалым, кәсіпқой болып қалыптасуына ықпал етіп, қоғамдық дамуға, жаңашылдыққа ықпал етеді.

Ғылыми-зерттеу қызметі оқу үдерісінде басты орын алады, өйткені олар оқытылатын пәндерді терең түсінуге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі әлемде қажетті негізгі құзыреттерді дамытады. Бұл әрекеттің маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес, өйткені ол бірнеше маңызды функцияларды орындайды.

Біріншіден, ғылыми-зерттеу қызметі оқу материалын терең меңгеруге ықпал етеді. Зерттеумен белсенді айналысатын оқушылар фактілер мен ұғымдарды жаттап қана қоймайды, оларды іс жүзінде қолдана білуге үйренеді. Бұл үрдіс білімді түсіну мен игеруді айтарлықтай жақсартады, оны берік және функционалды етеді. Зерттеу іс-әрекетіне белсенді қатысу оқушыларға теориялық білімдерін өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді. Оқушылар эксперимент жүргізіп, мәліметтер жинап, нәтижелерді талдап,

қорытынды жасағанда олар есте сақтаудан ақпаратты белсенді пайдалануға көшеді. Бұл тәжірибелік үрдіспенді тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Екіншіден, ғылыми зерттеулерге қатысу сыни ойлау мен талдау дағдыларын дамытады. Оқушылар ақпаратты бағалауға, сенімді және сенімсіз деректерді ажыратуға, негізді қорытындылар жасауға және өз идеяларын дәлелдермен қорғауға үйренеді. Бұл дағдылар ақпараттың көлемі үнемі өсіп, оның сапасы мен сенімділігіне қойылатын талаптар барған сайын жоғарылайтын ақпараттық қоғамда өте маңызды.

Үшіншіден, зерттеушілік әрекет өз бетінше білім алу және өзін-өзі тәрбиелеу қабілетін дамытады. Өз бетінше білім алу және өзін-өзі тәрбиелеу қабілетін дамытуда ғылыми-зерттеу әрекеті басты рөл атқарады. Ол студенттерге ақпаратты іздеу және өңдеу, өз жұмысын жоспарлау және ұйымдастыру дағдыларын дамытуға көмектеседі, бұл өмір бойы табысты білім алудың негізі болып табылады. Бұл дағдылар оқушылардың оқу үлгерімін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оларды үнемі өзін-өзі дамытуды және өзгермелі жағдайларға бейімделуді талап ететін табысты кәсіби қызметке дайындайды [4, 150].

Сонымен қатар, ғылыми қызмет шығармашылық ойлауды дамытады. Зерттеу үрдісінде оқушылар стандартты емес тәсілдер мен шығармашылық шешімдерді қажет ететін әртүрлі мәселелерге тап болады. Бұл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және қиын жағдайларда шешімдерді таба білуге ықпал етеді. Шығармашылық ойлауды дамыту - коммуникативтік шығармашылық оқушыларды кең ойлауға шақырады. Жаңа идеяларды ойлап табу, дәстүрлі емес шешімдерді табу, шығармашылық формалар мен өрнектер арқылы өз ойын жеткізу қабілеттерін дамытады. Бұл оқушылардың жаңашылдығы мен шығармашылығын ынталандырады. Шығармашылық арқылы оқушылар да өз дағдыларын дамытып, өзіне деген сенімділігін арттыра алады. Шығармашылық қиындықтарды жеңіп, жетістікке жеткеннен кейін олар өз мүмкіндіктерін көріп, қабілеттеріне сенімді бола бастайды. Сонымен қатар, шығармашылық жобалар кезінде мұғалімдер мен сыныптастар тарапынан тану мен қолдауға ие болу да өзін-өзі бағалауды арттырады.

Сондай-ақ, ғылыми жұмысқа қатысу топтық жұмыс пен коммуникативті дағдыларды нығайтады. Көптеген ғылыми жобалар топта жүзеге асырылады, бұл оқушылардың әріптестерімен тиімді қарым-қатынас жасауын, ой бөлісуді, өз әрекеттерін үйлестіруді және ортақ нәтижеге жұмыс істеуді талап етеді. Бұл дағдылар кез келген салада табысты кәсіби қызмет үшін маңызды. Топтық жұмыс және қарым-қатынас – білім беру ортасында да, кәсіби жұмыста да маңызды рөл атқара отырып, ғылыми жобаларды сәтті аяқтаудың негізгі құрамдас бөліктері. Олар ортақ мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді, жұмыс тиімділігін арттырады және ұжым мүшелерінің кәсіби өсуіне жағдай жасайды.

Топтық жұмыс және коммуникация сәтті ғылыми жобалардың іргелі элементтері болып табылады. Олар команда ресурстарын тиімді пайдалануға,

қабылданған шешімдердің сапасын арттыруға және алға қойылған мақсаттарға жетуге ықпал етеді. Білім беру жағдайында бұл дағдыларды дамыту оқушыларды табысты кәсіби мансапқа дайындайды, мұнда командада жұмыс істеу және тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті мансаптық өсу мен кәсіби табысқа жетудің маңызды шарттары болып табылады.

Ғылыми-зерттеу қызметі жан-жақты дамыған мамандардың қалыптасуына ықпал етеді. Ол оқушыларды кәсіби өмірінде кездесетін күрделі және көп қырлы мәселелерді шешуге дайындайды. Соның арқасында оқу орындарының түлектері сауатты маман ғана емес, белсенді, өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге дайын тұлға болып қалыптасады.

Қорытындылай келе, ғылыми-зерттеу қызметі оқушылардың дамуына жан-жақты әсер ететін және оларды қазіргі динамикалық әлемде табысты кәсіби және жеке өмірге дайындайтын оқу үрдісінің құрамдас бөлігі деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Гузеев В.В. «Жобалық әдіс» технологиялық оқытудың ерекше жағдайы ретінде // Мектеп директоры. – 1995. – № 6. – 39-48 б.

2 Круглова И.В. Орта мектепте әдебиет сабақтарында жобалық оқыту технологиясын қолдану // Қазіргі мектепте білім. – 2005. – № 8. – 14-16 б.

3 Кудряшев Н.И. Әдебиет сабағында оқыту әдістерінің байланысы. – М., 1981. – 190 б.

4 Митрофанова Г.Г. Оқытуда жобалық әрекеттерді қолданудың қиындықтары // Жас ғалым. – 2011. – № 5. – 148-151 б.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

Мәлікова М., Келгембаева Б.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ. Қазақстан

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Мақалада мектеп бағдарламасында лирикалық шығармаларды оқытудың жолдары қарастырылады. 5-9 сыныптарда лирикалық шығармаларды оқытудың талаптары мен әдіс-тәсілдері ұсынылады.

Түйін сөздер: лирика, ақын, әдістеме, оқыту жолдары, әдіс-тәсіл, поэтикалық тіл.

Мектеп практикасында әдеби мәтіндердің ішінде лирикалық шығармаларды талдау мен тану күрделі. 5-9 сыныптарда жүз қырықтан аса лирикалық шығарма оқытылады. Олай болса, мектепте қалыптастырылатын әдеби білім мазмұны лирикалық шығармаларға да тиесілі. Лирикалық

шығармалар жанры мен тақырыптары жағынан алуан түрлі. Әйтсе де лирикалық шығармаларды талдап танудың, оқытудың жалпыға ортақ заңдылықтары мен белгілі бір әдістемелік жүйесі болуы керек.

«Лириканы оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде ғана емес, ең бастысы, оқушылардың оған деген көзқарасы, қарым-қатынасында. Әсіресе, 5-8-сыныптар оқушыларының көбі поэзиядан гөрі, қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойының бәрі бадырайып тұратын прозалық шығармаларды ұнатады. Мұғалімге оқушыларды лирикалық шығармаларға қызықтыру, тарту жұмыстарынан гөрі, прозалық шығармаларға қызықтыру, тарту жеңілдірек тиеді», - дейді әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева [1, 152 б.].

Лирикалық шығармаға поэтикалық тіл қызмет етеді. Поэтикалық тіл ақынның жан тебіренісін, биік сезімін жарыққа шығарады. Образды ой мен поэтикалық тілдің тереңіне үңіліп, лирикалық қаһарман арқылы жарыққа шығатын авторлық толғанысты, дүниетанымды, ақындық мақсат, мүддені, сезім-күйді тану, оқушыларға ғана емес, ересектер үшін де біршама күрделі. Авторды жете түсіну үшін дүниетанымдық, тілдік әлеуеттің де жоғары болуы қажет. Ал, оқушыларда бұл әлі қалыптасу үстіндегі үдеріс.

Мұғалім өлеңнің поэтикалық көркем тіліне, құрылымына міндетті түрде назар аударуы, өзі талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жүргізуі керек. Яғни олардан өздеріне ұнаған шумақтар, әдемі, сұлу деген бейнелі сөздер, ұтымды, шебер шыққан сөз тіркестерін сұрап білудің маңызы зор. Себебі, лириканы оқытудың басты мақсаттарының бірі -оқушыларды поэзияны сүйеге баулу, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады. Мұндай жұмыс оқушыларды өз беттерімен әдеби мәтінді талдауға да дағдыландырады.

- Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу.

- Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару.

- Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын, көрнекілікті, үйлесімді, тиімді пайдалану.

- Тиімді, көңілді оқу жағдайын туғызу. Жағымды ахуал жасау (балаларға ұрыспау, т.б.)

- Қабілеттерін, шабыттарын ояту, белсенділіктерін арттыру мақсатында шығармашылық сипаттағы әдіс-тәсіл-ер пайдалану.

- Әр түрлі сабақ үлгілерін іздену. (Мысалы, концерт-сабақ пәнаралық байланыста өтетін сабақтар, т.б.); музыка пәні, бейнелеу өнері, т.б. пәндер мұғалімдерімен сабақты бірге өткізу [1, 153 б.].

Осы орайда мектеп бағдарламасына енген бірнеше өлең мәтініне түсінік беріп көрейік. 6-сыныпта оқылатын С.Сейфуллиннің «Дала» өлеңі жаңа өмір жастарына арнау ретінде жазылған. Дала – қазақтың киелі құт мекені. Дала халық ұғымында кеңдіктің, ырыс, несібенің, еркіндіктің символы. Сәкен Сейфуллин «Далада» өлеңінде «алты жасар асауды ұстап мініп» ой қиялымен

даланы дүбірлетеді. Көсілген дала еркіндіктің бейнесі болса, асау тұлпар еркін де қайсар рухтың бейнесін сипаттайды. Ақын өлеңіндегі ой үш детальға (ұғымға) тоғысады. Олар: дала, асау тұлпар және ақынның лирикалық қаһарманы. Ақын өлеңде дала «жаңғырады», «дүбірлеп күңіренеді», асауды «орғыды», «осқырды», «зымырап құлашын керді», «көздері оттай» деген сөздермен бейнелейді. Ақынның лирикалық қаһарманы еркіндікке құлшына құлаш сермеген жалынды жас. Ол кең даланы күңіретіп ән салады. Әніне барлық дала «Аққу қазды шалқар көл,
Қамысты-құрақты көк өзен күңіренеді, үнге қосылады.

«Өлең астарлы оймен жазылған. Ақынның даласы – еркіндіктің бейнесі, асауы – еркін рухтың, жалынды күрестің бейнесі, ал ақын әні – жаңа заман үні. Жаңа заман үні «әділдік, теңдік іздеген», «еркіндік, кеңдік іздеген» «көкірегі жанып, бақыт іздеген» жастарға: іні, қарындастарға арналады. Ақын бақыт жолының бұралаңын, күрделі де қиын жол екенін білдіре тұра, сол қиындықты қайратты ер жастардың ғана жеңіп шығатынына қалтқысыз сенеді. Ерік, махаббат, бақыт жолындағы жастарды бірлікке шақырады», - дейді ғалым Б.Жұмақаева [2, 169 б.].

6-сыныпта Қасым Аманжоловтың «Алатау» өлеңі берілген. Ақын шығармашылығында туған жер тақырыбы ерекше мәнге ие. Туған жердің қасиетін тану, тебірене жырлау Қасымдай еліне шексіз беріліп, қалтқысыз қызмет еткен тұлғаға тән қасиет. Өр тұлғаның асқар тауды жырлауы да тосын емес. «Хантәңірі», «Алатау» өлеңдерінде ақын өрлікті, асқақтықты, табиғаттың еңселі ерек болмысын ардақтайды. «Алатау» өлеңінде ақын табиғаттың сұлу перзенті Алатаудың қадыр-қасиетін туған елмен байланыстыра суреттейді. Алатау көркімен көз сүйсіндіріп қана қоймай, елдің аспаны мен жеріне сән беріп, Қазақстандай кең құлашты мекеннің төрінде көркем шаңырағы болып тұрғандығын елестетеді. «Алатау – айдын дала қариясы, Көтерген төбесіне өз баласын» деп табиғаттың оқшау жаратылған перзентін көпті көрген көнекөз қария ретінде ерекшелейді. Өр тұлғалы, тәкаппар келбетті Алатау-қария елге қазыналы «дастарханын» жайып ырзық несібе беріп отырғанын аңғартады. Өлеңде көркемдік айшықтаулар мен алмастыра қолданылған сөздер кездеседі.

Бұдан өзге Қасым Аманжоловтың 8 сыныпта оқылатын «Өзім туралы» өлеңі – көп қырлы, терең мағыналы шығарма. Ақын бұл өлеңді шығармашылығының кемелденген тұсында жазған. Белгілі сыншы-ғалым Бекен Ыбырайым өлеңнің 1948 жылдардан бастап жазылғанын, оған дейін ақын үнемі өз шығармашылық жолына сын көзімен қарап, жетілдіру үстінде болғандығын жазады. Көрнекті әдебиетші Есмағамбет Ысмайловтың «Өзім туралы» аяқталмаған өлең, ақынның философиялық поэма жазу мақсатынан туған шығарма екендігі туралы ойларын келтіреді.

«Өзім туралы» өлеңі автордың өз тағдыры туралы ойларынан басталып, кең арналы тақырыптарды көтереді. Олар: аға ұрпақ аманаты, келер ұрпақ парызы, адам тіршілігінің мәні, адамгершілік жайы, адамзат тіршілігіндегі жеке тұлғаның мән-мұраты, адамның болмыстағы орны, өткінші өмір, уақыт

мәселесі, өшпес өнер табиғаты, ұрпақ пен дәстүр жалғастығы, ақынның келер ұрпаққа аманаты терең философиялық толғамдарда көркем сөз образдарымен шебер өрілген.

Мектеп бағдарламасына енген М.Мақатаевтың өлеңдерін оқытуда белгілі бір дәрежеде қиындықтар бары рас. Оның бір себебі мектеп бағдарламасына енген ақын шығармаларындағы пафостың басымдығында. Оқушыларға өлең мәтінінен мағыналық танымға жетуден гөрі сезімдік танымға жету, түйсіну әлдеқайда күрделі болатыны рас. Ақынның бұдан өзге «Фантазия», «Барлығы да сендердікі» өлеңдері енген. «Фантазия» өлеңінде ақынның халықтың кешегісі мен болашағы туралы ой толғамдары танылады. Адамзат әлеміндегі қиял барша ғылым-білімнің, ғажайыптардың түрткісі. Қазақта «Жеті қат жер», «жеті қат аспан» деген ертеден айтылып келе жатқан ұғымдар. Аспан мен жер қабатының ғылымдағы атауы мен ерек-шеліктері зерттелмей тұрып-ақ, халық табиғат ерекшеліктерін зерделей алғандығын ақын халқымыздың ұшқыр қиялы мен даналығына жориды. Ата-бабамыздың «ертеңін ергегісінде» болжаған парасат, пайымына сүйсінген ақын, халықтың ғылым мен өркениет жолындағы қарым-қабілетінің молдығына сенеді.

«Барлығы да сендердікі» өлеңі ақынның кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиет-аманаты деуге болады. Өлеңде ақынның айтпақ ойы ашық, бүкпесіз тура мағынасында берілген. «Өмір, қоғам, заман, дала, қала» – ата ұрпақтың болашаққа қалдырған мұрасы. Ақын өлеңінің өзегінде «жаңа атқан таң нұры» болашаққа сүйіспеншілігі сезіледі, сонымен бірге сенім жүктейтіні де аңғарылады. «Болашақты жалғау үшін болашақ» үлкен жауапкершілік керектігін танытады. Ақынның айтпақ ой алғашқы тармақта-ақ ашық ұсынылған.

Фариза Оңғарсынованың «Оюлар» өлеңінің табиғаты өзгеше. Оқушыларды көбірек ұлттық өнерге бағыттайды. Қазақ халқының рухани-эстетикалық танымымен біте қайнасып кеткен қол өнері, ою-өрнегі ұлттық құндылықтың бірі. «Әжелер мектебінің» өрнекті, зерлі сабағы болып ұрпақтан ұрпаққа жалғасты болған түскиіз, сырмақ, текемет сияқты бұйымдардың күнделік тұрмысымыздан алшақтауына бүгінгі тұрмыс-тіршіліктің тынысы да себепкер.

Ұлт мәдениетін айқындайтын қазақтың осындай қолөнері ақын шығармасына өзек болған. Өлеңнің өн бойынан ұлттық өнерге деген құрмет пен ақынның әжесіне деген ыстық сезімі, махаббаты да айқын танылады. Әр ғасырдағы сан түрлі талап, талғамдардан сүрінбей өткен қазақы асыл өрнектің астарына ақын үлкен мән береді. «Сүрінбей өте алар ма ғасырлардан, Әжемнің оюындай жыр-өрнегім!» – деп нағыз асыл ғана уақыт сынынан сүрінбей өте алатынын мойындайды, ақын өз шығармашылығына биік талап қояды. Ақынның қиялына қанат бітіретін, шабыт сыйлайтын бабалар жолы, ұлттық құндылықтар. Ақын өлеңінде нағыз ұлттық нақышты жыр, халқын, елін сүйген жаннан ғана туады деген де астарлы мағына бар. Алты шумақты, қара өлең ұйқасымен жазылған өлеңнің тілі жеңіл, ақын ойы көркем айшықты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы: Екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы ЖАҚ, 2003. – 336 бет.
- 2 Жұмақаева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
- 3 Керімбекова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2017. – 160 б.
- 4 Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептердің 6 сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2013.

УДК 070.1(091)

Муканов Б.Ш., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қаласы. Қазақстан Республикасы

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ XX ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУ

Аңдатпа: Бұл жұмыста мектептегі әдеби білім берудің соңғы кезеңінде 20 ғасыр поэзиясын оқыту әдістемесі берілген. Қазақ әдебиетінде бұл шығармалар 20 ғасырдағы поэзияны оқытудың мектеп бағдарламасында әдістемелік тұрғыдан зерттелді. Мектепте поэзияны оқыту, әдебиеттерді іріктеу және әдістемелік саралау оқу бағдарламасы аясында жүргізілді.

Түйін сөздер: педагогика, психология, ғылым, зерттеу

Мектептегі оқушыларының қазақ әдебиетін жақсы көретін, адамгершілік-эстетикалық құндылықтарын қалыптастыру тәрбие процесін жетілдірудің құралы бола отырып, мектеп жеткіншектерінің бүгінгі заман талабына сай жеке тұлғасын қалыптастырады.

Зерттеу проблемасы бойынша әдебиеттану, қазақ әдебиеті сабағы, психологиялық, педагогикалық, мәдениеттану, әлеуметтану, құқықтану, педагогикалық ғылыми зерттеулерге тақырып бойынша теориялық талдау жасау; мектептің оқу құжаттарын зерделеу, сыныптан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары мен өткізілетін іс-шараларды талдап қорытындылау, тәрбие процесін бақылау, сауалнама жүргізу, педагогикалық - эксперимент жүргізу, оның нәтижелерін өңдеу. Психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді теориялық және салыстырмалы талдау; сауалнама; тестілеу; эксперимент; балалар жұмыстарының статистикалық және педагогикалық талдауы, зерттеу нәтижелерін ғылыми ресімдеу. Атқарылған жұмыс ғылыми жетекшімен бірлесе Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің «№ 27 орта мектебі» КММ базасында жүзеге асты.

Мектеп оқушылары мен қазақ әдебиеті мұғалімдеріне, сынып жетекшілеріне «Мектептегі әдеби білім берудің қорытынды кезеңінде ХХ ғасыр поэзиясын оқытудың әдістемесінің» моделі жасалды. Мектеп оқушыларына арналған әдебиеттің тапсырмалары талданып, тәжірибеге ендірілді.

Әдеби білім беру процесінде мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін арттырудың теориялық негіздері. Ұғымдардың психологиялық-педагогикалық мәні: "Шығармашылық қабілеттер" және мектеп оқушыларының "шығармашылық қызметі" Біз қарастырып отырған "шығармашылық қабілет" ұғымы "шығармашылық", "шығармашылық қызмет" ұғымдарымен тығыз байланысты. Ғалымдардың шығармашылық деп санайтын нәрсеге қатысты пікірлері қарама-қарсылыққа толы болып отыр. Күнделікті өмірде шығармашылық әдет деп аталады, біріншіден, өнер саласындағы қызмет, екіншіден, жаңа жобаларды құру, құру, іске асыру, үшіншіден, ғылыми таным, ақыл-ойды құру, төртіншіден, жоғары формада белгілі тәсілдермен, шеберлік пен бастаманың шарты болып табылатын қиял ретінде көрінеді.

Мектептегі әдеби білім беруді қорытындылау кезеңінде пәнді оқытудың нәтижесін көрсетеді. Білім беру мазмұнына сәйкес әр жыл сайынғы әдістемедік нұсқауат пен мектепті қорытынды аяқтау емтихандары туралы міндетті бұйрықтар негізінде жүзеге асады. Әр пәннің ерекшелігіне сәйкес сол пән негізіндегі нақты жоспарға сай оқыту әдістемесі әдебиет саласының мамандарының күзіретінде. Нақты ХХ ғасырдағы поэзияны оқытудың әдебиеттерді таңдау және әдістемелік тұрғыдан түсіну мәселесі ерекше айқындыққа ие болды. Бұл кездейсоқ емес, өйткені әдебиетпен, атап айтқанда поэзиямен таныстыру жас оқырмандардың дүниетанымы мен эстетикалық талғамын қалыптастырудың, оларды әлемдік өнерге, ойластырылған "ересек" оқумен таныстырудың маңызды кезеңі болып табылады. Қазақ мәдениетінің тұтас қабаттары мектептерінің қазіргі түлектерінің рухани әлеміне және оқырман қызығушылықтарының шеңберіне оралу ХХ ғасырлар шебі, ақындарының шығармаларын, мәтіндерін, түрлі жанрлық поэзиясын, эстетикалық ізденістерін бағалау күрделі үрдіс.

ХХ ғасырдың поэзиясы-жоғары сынып оқушысының жеке басының қалыптасуына әсер етудің ең күшті құралдарының бірі, өйткені дәл осы жаста оқушылар адамның ішкі әлеміне деген қызығушылықты оятады, өзін, қоршаған әлемді түсінуге, көптеген қызықты сұрақтарға жауап табуға деген ұмтылыс пайда болады. Он бірінші сынып оқушылары, олардың эмоционалды саласының өзін-өзі ұйымдастыруының ерекшеліктеріне байланысты, ХХ ғасырдағы ақындардың адамның ішкі әлеміне, оның жан-дүниесінің күйіне, өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысына мұқият назар аударады. Олар үшін күтпеген жаңа жарықта бұл авторлардың лирикасында адамның табиғаты, оның қоғамдағы орны, әлемнің өзі, тарихи-мәдени процестер, суретшілердің эстетикалық ізденістері, болмыстың философиялық және адамгершілік негіздері пайда болады. Сондықтан, көркем мәтін поэтикасының аспектілеріне

назар аударумен шектелмей, мектептегі әдебиетті соңғы кезеңде оқыту әдеби шығармаға деген жеке көзқарасты сақтау қажеттілігін көрсетеді. Оқушы осы соңғы кезеңде әдебиетті өнердің бір саласы ретінде қабылдауы қажет, өнер-бұл адамның рухани өмірінің саласы, ол кеңейтілген, шексіздікке дейін, әлеммен оның мақсаттары үшін нақты сезімтал жеке қарым-қатынасты жүзеге асыруға арналған қоғамдық мүдделі шығармашылық даму.

Қазақ поэзиясының XX ғасыры әдеби білім берудің барлық кезеңдерінің бағдарламаларында ерекше орын алады. Жаңартылған білім беруге сай мектеп бағдарламасындағы XX ғасыр поэзиясын оқытуда қазақ әдебиетінің жауһарларын атап өтетін болсақ: Шәкәрім Құдайбердіұлы «Жастарға», «Еңлік-Кебек» поэмасы, Ахмет Байтұрсынұлы «Адамдық диқаншысы»; С.Торайғыров «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі, Ж.Жабаев «Зілді бұйрық» өлеңі; М.Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасы; М.Шаханов «Нарынқұм зауалы»; М.Мақатаев «Аққулар ұйықтағанда»; І.Жансүгіров «Кұлагер» поэмалары; Т.Айбергенов «Сағыныш», Ф.Оңғарсынова «Өлең, мен сені аяялап өтемін» өлеңдері берілген.

Қазіргі уақытта әдебиетті оқыту әдістемесінде тарихи-әдеби және мәдени салада XX ғасыр поэзиясын зерттеудің тұтас тұжырымдамасын теориялық негіздеу мәселесі, поэзияға қызығушылық тудыратын оқушылардың әр түрлі, біртіндеп күрделене түсетін іс-әрекетінің түрлері, сонымен қатар сынып пен сабақтан тыс жұмыстардың үйлесімі, олардың лириканы зерттеудің барлық кезеңдеріндегі байланысы белсенді оқытылуда. Сонымен қатар, XX ғасырдағы отандық поэзия тарихының әртүрлі кезеңдерінің әдістемелік ғылымын игеруде белгілі бір заңдылық байқалады: егер кеңес дәуірінде XIX-XX ғасырлар тоғысындағы барлық поэтикалық құбылыстардың ішінен мектеп тәжірибесінде жекелеген ақындарға назар аударылса, оның шығармашылығы да белгілі бір идеологиялық шеңберге бейімделгені басымдығын көреміз. Соңғы 10-20 жылда әдістемелік әзірлемелердің басым көпшілігі ағартушылық бағытқа қарай көшкенін, ал 1920-1930 жылдардағы және XX ғасырдың екінші жартысындағы авторларға әлі де әдістемелік назар аударылмаған.

Екінші жағынан, отандық гуманитарлық ғылымдар үшін отандық мәдениеттің бірлігіне, оның тарихының әртүрлі кезеңдерінде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі идеялық-эстетикалық "лагерлерде", диаспоралар мен метрополия мәдениетінде, ресми және бейресми, шартты түрде "жаңашыл" және "консервативті" мәдениетте болып жатқан процестердің тығыз байланысына деген сенім тән. Мұндай қарама-қайшы, диалектикалық бірліктің кілті-XX ғасыр мәдениетінің жалпы бастаулары әдебиет қазақ ұлттық сипатының барлық байлығын көрсетті. Ең алдымен, бұл қазақ поэзиясына қатысты, оның тарихы Қазақстан мемлекетінің тарихымен, біздің елде тұратын қазақ және басқа халықтардың менталитетімен, көптеген отандық мәдениет қайраткерлерінің тағдыры мен шығармашылық дамуымен тығыз байланысты.

XX ғасырдағы қазақ поэзиясының тарихын мектептегі әдеби білім берудің соңғы кезеңінде зерттеу оны мәдени өлшемде, оның отандық мәдениеттің даму сатысына сай, оның ішінде әдебиетпен және онымен байланысты пән түрлерімен, дәуірдің интеллектуалды тұлғасын анықтаған идеялық-философиялық тұжырымдамалармен, сайып келгенде, әлеуметтік-саяси процестермен қарастырған кезде ғана мүмкін болады. Лириканың тарихи процеске қатысты прозаға қарағанда «қаһармандық келбеті» дәрежесі әлдеқайда жоғары екенін түсіну қажет. Өйткені, лириканың бас қаһарманы - ақынның өзі. Ақын ең алдымен өз жайын, мұңын, арманын, қуаныш сезімін жыр ету арқылы халықтың тағдырын, қайғысын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек-мақсаттарын білдіреді. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Лирика көлемі жағынан өте ықшам келеді. Оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сурет сол сезім маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады.

XX ғасырда белсенді дамып келе жатқан лирикалық-эпикалық формалар хронологиялық баяндау нормаларына және мәдени-тарихи нормаларға көбірек тәуелді жағдайлар бар. Сондықтан біз XX ғасырда біздің еліміз бастан өткерген жаһандық саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістерді ескеруге және кеңес заманында танымал болған "әкімшіл-әміршілдік" көзқарастың шектен шығуын болдырмай, XX ғасырдағы әдеби процестің кезеңділігін осы өзгерістермен байланыстыруға мәжбүрміз. Біз отандық дамудың осындай кезеңдері туралы айтуды да жөн санадық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Елеуменов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 1997.
- 2 Қабдолов.З. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы, 1993.
- 3 Қазақ әдебиеті пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама. V – IX, X – XI сыныптар. – А., 2010.
- 4 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – А., Мектеп, 1985.
- 5 Қирабаев С. Мектеп және қазақ әдебиеті. - Алматы: Мектеп, 1979.

УДК 070.1(091)

Муканов Б.Ш., Касенов С.Т.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қаласы. Қазақстан еспубликасы

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ әдебиетін оқытудың құрамдас бөлігі ретінде XX ғасыр поэзиясын оқыту әдістемесі, әдеби шығарманы талдаудың жалпы

тақырыптық мәселелеріне, әсіресе оның сюжеті мен композициясын анықтау мақсатында зерттелетін зерттеулер мен оны оқытудың әдістемесі көрсетілген. , әдеби шығарманың идеялық-көркемдік мақсаты.

Тірек сөздер: әдістеме, әдебиет, ғылым, зерттеу

Жас ұрпаққа беретін жоғары білімнің маңызы қай уақытта да артпаса кеміген емес. Оны қоғамның дамуына ықпал етіп қана қоймай, оның сұраныстарын да қамтамасыз ететін әлеуметтік институт деп білуіміз керек. Өйткені, бүгінгі ғаламдық аймаққа шығып кеткен кең ауқымды және жан-жақты мазмұнға ие экономикалық қарым - қатынастар ең алдымен жоғары оқу орындарында кәсіби дайындалған әмбебап мамандарға деген сұранысты қалыптастырып отыр. Мұның өзі жоғары білім беру жүйесін жер жүзіндегі озық ғылым мен техниканың жеткен биігі болып есептелетін “әлемдік стандартқа” талпынуға итермелейді. Жас жеткіншектерді адал, рухани бай, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген өз елінің патриоты болып қалыптасуы үшін көркем әдебиеттің алатын орны ерекше. Бала жастан көрген-білгенін көкейге түйген шәкірт этикалық құндылықтарға, әсемдік әлеміне, сұлулық дүниесіне ерте кезден бастап назар аудара бастайды. Әдебиет пәніндегі көркем образдар арқылы қиялында қалыптасқан ізгілік қасиеттерін бойына сіңіріп, батырлықтың, өрліктің, туралықтың, тағы басқа жақсы қасиеттердің көрінісін біліп, түсініп өседі.

Жүсіп Баласағұн кемелді ел болу үшін кемелді білім алу қажет десе, сол білімнің бастауы ана тілімен даритынын атап көрсеткен. Ана тілі деп отырғанымыз – көркем әдебиет. Әдеби жанрлар арқылы көркем шығарманың образдары, табиғат сырлары, рухани-әлеуметтік мәселелер, жақсылық пен жамандық сынды мәселелермен бетпе-бет кездеседі. Оқытушы осы мәселелерді ұрпақ санасына құрғақ сөзбен түсіндірмей, әдеби шығармалардағы нақты оқиғалар желісімен, тарихи факторларға жүгіне отырып, көркем бейнеде көз алдарына көрсетіп береді. Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов ұлттық мәдениетті дамыту үшін басқа халықтың мәдениетінен де оқып-үйренуді айтса, А.Байтұрсынұлы ұлттық мәдениетті жоғары қояды: ұрпақ тәрбиесіне өз халқының ана тілі, туған әдебиеті, мәдениеті арқылы сусындап, тәрбиелену керек деп, әліпбиден бастап ұлттық ғылымды дамытуды қолға алып, халық мұраларын жинап, жас жеткіншектерге арнап қаншама оқулықтар, оқытушыларға алғашқы әдістемелерді жазды. Мағжан Жұмабаев қазақ педогогикасын қолға алып, ұлт тұлғасын тәрбиелеудің жолдарын халықтық үрдістен іздеп, оның қайнар көзі әдебиетпен ұштасып жатқанын көрсетіп берді. Жүсіпбек Аймауытов ұлттық психологияның негізін салып, ондағы басты орын ұлттық әдебиет пен мәдениеттен бастау алатынын атап көрсеткен.

Оқытушы әдеби шығармалардың көркем бейнесін сыни тұрғыдан талдау арқылы шәкірт бойынан дербес қабілеттердің ашылуына қол жеткізеді. Жалпы білім беретін орта мектептерде көркем шығарманы талдаудың тұтастай және образдар жүйесі арқылы проблемалық тақырыптары ашылады.

Сыни талдаулар арқылы әр дәуірдің шығармалары, әр жанрдағы көркем шығармалары таныстырылады. Әдеби шығарманы талдаудың жалпытақырыптық мәселелеріне байланысты, әсіресе, оның сюжетін, композициясын, әдеби кейіпкерді, әдеби туындының идеялық-көркемдік қуатын танытуды мақсат еткен зерделі зерттеулер мен оны оқытудың әдістемелері жөнінде де құнды еңбектер жарық көруде. Әдеби сыни мақалаларды зерттеуде, оның жас жеткіншектерге жете түсіндіру әдістемелерін ұсынуда қазақ ғалымдарында А.Байтұрсынұлынан бастап, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов сынды әдебиет алыптарының зерттеулерінен сырт қалмаған. ХХ ғасырдың екінші жартасында айтулы зерттеулер М.Қаратаев, Т.Нұртазин, С.Қирабаев «Қазақ совет әдебиеті» (1970), Қ.Жұмалиев «Қазақ әдебиеті». (8-класқа арналған оқулық,1979), А.Көшімбаев «Қазақ әдебиетін оқыту методикасы» (1969), Ә.Қоңыратбаев «Әдебиетті оқыту методикасының очерктері» (1962), С.Қирабаев «Мектеп және қазақ әдебиеті» (1979), Т.Ақшолақов «Көркем шығармаға талдау жасау» (1983), Қ.Тасболатов «Әдебиет сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары» (1974), Қ.Бітібаева «Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары» (1990) т.б. еңбектер жарық көрді.

Бұл еңбектердің жарық көруі ұлттық мұрамыздың ұрпақ тәрбиесіндегі маңыздылығын анық аңғартады. Ғалым Б.Сманов өз зерттеуінде: «Қазақ әдебиеті пәні көркем сөз өнері арқылы жас жеткіншектерге адамгершілік, эстетикалық, этикалық, елжандылық, еңбек, т.б. тәрбие өнегелерін беретін шәкірттердің дүниеге көзқарасын, мәдениетін, мінезін, шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыратын жалпы білім беретін орта мектептегі негізгі оқу пәні»,– деп атап көрсетеді. Жеке тұлғаның қалыптасуына зор ықпал ететін, рухани азық беретін асыл қазына әдеби шығармаларда жатыр. Оны оқушы бойына дарыту ұстаздың шеберлігін талап етеді. Әдістемелік тұжырымдар осы жерде қажеттілігін байқатады.

Әдістеме – үйретудің, меңгертудің жолдары. Ұлт көсемдері А.Байтұрсынұлының да, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың еңбектерінде жете қарастырылған, түсінікті жазылған. Мәселен, Ж.Аймауытовтың «Ана тілін қалай оқыту керек?» деген мақаласында жас жеткіншектерге әдебиетті оқытудың, тіл дамыту жұмыстарын қалай бастау керектігін соқырға таяқ ұстатқандай тәптіштеп жазады. Ғалым: «Білімнің қиқымы бейне бір суда жүзген жеміс: бес бармақты батырып, шеңгелдемесең, уысыңа түк ілінбейді, іліксе де, аз келеді. Ендеше, білім алуға қармақты тұс-тұсынан салу керек. Ол қармақтар – саңлау мүшелеріміз(көз, құлақ, тіл, мұрын, қол, дене). Балаға сөйлеңіз (тыңдасын!), жазыңыз (көрсін!), айтқызыңыз(тілімен қызмет етсін!), жаздырыңыз (қолмен, денесімен қызмет етсін!). Міне, тұс-тұсынан қармақ салған деп осыны айтады»,– дейді. Әдебиет – ұшы-қиыры кең, ауқымды сала. Оны меңгерту үшін жекелеген жанрлар бойынша бөліп қарастырған тиімді. Әр жанрдың ерекшеліктеріне, көлеміне, тақырыбына, идеялық-мазмұнына сай оқытушы образдар жүйесін, көркем шығарманың даму желісін сараптап, шәкірт бойына қалай дарытады, тиімді жолы қайсы деген сауалдар төңірегінде

мәселе қозғалады. Жоғарыда аталған мақалада Ж.Аймауытов әдебиетті меңгерту үшін оқытушы өз алдына мынандай талаптарды қою керек дейді: 1) осы әңгіме мектеп мүддесіне, баланың біліміне лайықты ма, 2) бұл сабақтың мақсаты не, 3) қандай әдіс қолданамын: а) әңгімеде шәкірттерге не таныс, не танық, ә) әңгімеге даярлау үшін алдын ала қай тұрғыдан қозғау керек, б) әңгіменің басқы пікірі қайсы, жанама пікірі қайсы, в) қиын сөздері қайсы, г) оқытқанда сөзді қай жерде, қалай құбылту керек? Бұл сұраулар мысал үшін, шалымды оқытушы әңгіменің түріне қарай, әдісін өзі таңдайтынын айтады. Дегенмен, көз жеткізгеніміздей, көркем шығарманы меңгертудің өзіндік күрделілігі. Шығарма көлеміне қарай, жанрына қарай, жазушының стиліне қарай шәкірттің қабылдау деңгейіне қарай сараланып, соған сай әдістеме таңдап алынғаны дұрыс.

Ж.Аймауытовтың пікірінше. оқытушы көркем әдебиетті меңгертуде мына мәселелерді басты назарда ұстау керек:

- Шығарманың орны, уақыты, жағдайы.
- Шығарманың қаһармандары кімдер?
- Шығарманың өте маңызды жерлері қайсы?
- Қандай сөздер әсерлі, бала қиялына ықпал етеді?
- Шығарманың қай тұсын бала қиялына қанат бітіретіндей сурет

салуға болады?

- Қай жерлері өте қуанышты, өте мұңды?
- Қорытынды жасауда неге мән берген дұрыс, осы шығарма

арқылы шәкірт бойына қандай ізгілік қасиеттерді игертуге болады?

Осындай мәселелерді әрбір ұстаз өзіне айқындап алып, көркем шығарманы сын тұрғысынан талдауға, меңгертуге кіріссе, нәтижесіз болмасы белгілі. Шәкіртке жаздырар шығармашылық жұмыс тақырыбы күнделікті өмірмен сабақтас, еңбекпен ұштасқан, пайдалы, жұғысы бар нәрселерден алынса, соғұрлым бала жұмысына ынталы болмақ, елдік, ғибраттық мәселелерді көкейге түйіп, жақсы іске бағытталады, ондай іс жемісті де болады.

Әдебиет пәнін оқытудың тиімді әдістемесін ұсынған авторлардың алғашқылары Ә.Үсенов сабақты шығармашылық жұмысқа айналдыра отырып, мәтінді оқудың түрлеріне, мазмұндап айтқызуға, оқушылардың жас шамасына лайықтай отырып талдау жасау, характер, тип, образдарға тоқталып, шығарманың композициясы, сюжеті тәрізді компоненттерді танытуға көңіл бөліп, оларды оқу материалын тегіне, мән-мазмұнына қарай түрлендіріп отыру керектігін айтады. Көркем шығарманың тілі, эстетикалық-этикалық құны, әдіс, стиль, т.б. шығарманың мазмұны мен форма бірлігінде талдауды ескеру және мұғалімнің оқушылардың пікіріне шолу беріп отыруы қажеттігі деген секілді жайттарға, оқушы жауабы туралы өзгенің пікірін тыңдап үйренуге назар аударғанды жөн.

Мектептерде әдебиет пәнін оқытудың айқын бағдарламалары мен ұстанымдары өткен ғасырдың елуінші жылдарынан кейін жүйелі түрде дамыды. Онда көркем шығарманы оқып-үйренудің әр түрлі жолдары, сыныпта

және сыныптан тыс уақытта істелетін жұмыстардың түрлері мен мазмұны әңгіме өзегі болып, назарға алынды. Жалпы білім беретін мектептердің жұмысын одан әрі жақсарту ісінде Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының әдебиет секторының алдына әдебиеттану ғылымы мен дидактикасы ұтымды, белсенді, тиімді әдіс-тәсілдерді мектеп тәжірибесіне батыл енгізу, әдеби білім мазмұнын, құрылымын қайта қарап нақтылау, жетілдіру міндеті қойылды. Осы жауапты міндетті орындау мақсатында 50-60 жылдарда әдебиеттің пән болып оқылатындығы алғаш рет ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, тұжырымдалды. Бұл кездегі бағдарлама әдебиетті сөз өнері ретінде танып, оның идеялық-эстетикалық, білімдік-тәрбиелік маңызын айқындай түсті. Осы бағдарлама негізінде Ш.Кәрібаев пен А.Көшімбаевтың, Т.Ақшолақов, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, Е.Ысмайылов, С.Мұқановтардың әдебиеттік оқу кітаптарын, жоғары сыныптарға арналған оқулықтарын жазды. Онда шығарманы мәнерлеп оқу, жаттау, талдау жұмыстары, әдебиет теориясы қалай пайдалану керектігі қамтылған.

Ұрпақ санасындағы жалпыадамзаттық құндылықтарды игертуде шығармалардың қай жанра болмасын әсері ерекше болмақ. Әдеби шығармаларды оқып, жастар ондағы образдар жүйесін, қоғамдық саяси-тарихи мәселелерді түсінуге, өмір шындығын анықтауға, өз көзқарасын танытуға, өзінің дүниетанымын қалыптастыруға мүмкіндіктер туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кәкішев Т.Сын сапары. – Алматы: «Жазушы», 1971. – 274 б.
- 2 Көшімбаев. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы, 1969. -243 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
- 4 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау әдістемесі. – Алматы: Ұлағат, 2011. – 344 б.

ӘОЖ 378.4

Набиева Ш.Қ., Адайханова А.Т., Омариева Л.А.
С.Аманжолов атындағы ШҚУ Жоғары колледжі,
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ЖОҒАРЫ БІЛІМ: МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа: Мақалада Қазақстандағы жоғары білімді дамытудың проблемалары мен тенденциялары қарастырылған.

Тірек сөздер: жоғары білім, педагогика, гуманизация.

Қазақстандағы дәстүрлі жоғары білім беру жүйесіне артылар жауапкершілік жүгі ауыр. Өйткені ол бар жақсыны балаларға береміз деген ұлттық менталитеттен аттап кете алмайды. Адам капиталының сапасы артуы үшін ел экономикасы дамып, ұлттық қауіпсіздік факторлары қамтамасыз етілуіне басымдық беріледі. Ал бұл факторлар, әлбетте, сапалы білімге негізделеді. 1999 жылы бүкіләлемдік банк экономикасын білім беруге бағыттап жоспарлаған елдер тізімін шығарды. Бұл схемадағы блоктардың кілті экономикалық институт жүйесіне, адам капиталы жоғары деңгейде дамуына, динамикалық ақпараттық инфрақұрылым және ұлттық инновациялық жүйе құрылымына байланысты. Жоғары білім беру жүйесінің басты мақсаты да осы.

Қазақстанда жоғары білім беру жүйесіндегі ең негізгі мәселенің бірі - қаржы мәселесі. Кейінгі жиырма жыл ішінде еліміздегі ЖОО-лар біраз қиындықты бастан кешті. Бұрын қаражат мәселесі мемлекеттің мойнында болса, енді оны әр оқу орны басшылығы өзі шешуіне тура келді. Осындай өзгерістер кей оқу орнын есенгіретіп жіберді, тіпті мәселесін шеше алмай жабылып қалғандары да болды. ЖОО-лар өз-өзін қаражатпен қамтуы үшін сессияны қайта тапсыруды да ақылы жүйеге көшіріп, бюджеттік оқыту жүйесін азайтты. Мемлекеттік грант саны қысқарған соң, абитуриенттер өз қалтасынан ақша шығарып оқуға мәжбүр болады. Ал оқуға түсушілер санын арттыру үшін жоғары оқуға тапсыру шартын барынша жеңілдетіп, әр ЖОО басқадан асып түсуге талпынады. Осының салдарынан бәсекеге қабілетті бола алмаған оқу орындары білім сапасына көңіл бөлуге мұршасы болмай, ЖОО жарнамасын жасаумен ғана айналысып, бастысы ақша төлеп оқитын абитуриент санын көбейтсек деген мақсатты алдыңғы қатарға шығарды.

Кадрлар жүйесі ескіруі - қазіргі университеттердің тағы бір өзекті мәселесі. Кейінгі кезде барлығы онлайн жүйеге ауысқанда көптеген жаңа мамандық пайда болды. Соның ішінде ең танымалы - интернет-маркетолог мамандығы десек те болады. Ал бұл мамандықты оқыту барысында бәсекеге қабілетті бола алатын оқу орны саусақпен санарлық. Жаңа кадр даярлау үдерісі де өте баяу жүріп жатыр. Сондықтан кей жағдайда оқытушылық қызметіне маман қабылдар кезде оның біліктілігіне күмән келтірсе де, басқа таңдау жоқ болғандықтан амалсыз жұмысқа қабылдайтын кездер де кездеседі. Осындай себептен бір оқытушы қатарынан екі, үш, тіпті төрт оқу орнында жұмыс істеуіне алып келді.

Мемлекет университеттегі оқытушылар арасында профессор дәрежесін алғандар санын арттыруға сол ЖОО-дан кем атсалыспайды. Ол үшін білім беру саласында жүргендердің еңбекақысын ақырындап көбейтіп, ғылыми дәрежеге ұмтылуына түрткі болса жетіп жатыр. Оқытушылар көп ішіндегі қабілетті, дарынды студенттерді алға жетелеп, ғылым саласына қызығушылығын оята білуі тиіс. Бар жиған-терген білімін шәкіртімен біріге отырып ғылыми-зерттеу жұмысы арқылы дәлелдей білсе, аталған профессорлар құрамы да сапалы маманмен толығар еді. Сонымен қатар оқытушы деген кезде студенттің ғана емес, бүкіл халықтың көзіне үлкен тұлға

елестейтіндей деңгейге жеткені абзал. Ел президенті Қ.Тоқаев та осы мәселені қолға алып, “Педагог мәртебесін көтеру туралы” заң қабылдады [1].

Қазақстан Республикасында жоғары оқу орнына тапсырушылар саны жылдан жылға азайып барады. Оған ҰБТ-дан жинаған өту ұпайы көбеюі және оқу ақысы қымбаттауы себеп болып отыр. Қазіргі жоғары білім тенденциясы үштілділік саясаты мен интеграцияға негізделген. Индустрия қоғамының атрибуты ретінде Болон декларациясы да қазіргі негізгі тенденцияның бірі. Ол мемлекетіміздің жаңа ақпараттық қоғам деңгейіне көтеріліп, дамыған елдермен иық тірестіруі үшін қажетті бірден-бір жүйе. Біздің еліміздің ғылымы теориялық тұрғыда нақтылық көрсеткіші бар, әлем деңгейіндегі ғылым саласының дамуына үлес қоса алады.

Қазақстан білім беру жүйесі гуманизация тенденциясын алға тартады. Болашақ маман – еліміздің ең басты құндылығы. Оны білім нәрімен сусындатып қана қоймай, қарым-қабілетін толығымен ашып, барлық қажеттілігін қанағаттандыру – мемлекеттің маңызды борышы. Осы жолда үкімет қандай мәселе кездессе де, күн тәртібінде кезек күттірмей шешетін жағдай ретінде қарауы тиіс.

Ашық білім беру жүйесі еліміздегі тағы бір тенденция қатарынан орын алады. Білім берудің ашық түрі дегеніміз білім жүйесінің қандай жаңалықты болса да бірден қабылдауы. Қоғам да, оқытушы да, студент те, ата-ана да білім беру жүйесіне тікелей әсер ете алатын болуы шарт. Осылардың біреуі білім беру үдерісінен тыс қалса, бұл тенденция өз қызметін толық атқара алмайды, ашықтық саясатынан ада болады деген сөз.

Әлемге әйгілі ұлы ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби "Тәбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы" [2] деген. Міне, осы мәселені де қазіргі заманға сай білім беру жүйесіндегі негізгі тенденциядан тыс қалдырмауға тиіспіз. Өйткені білім беру мен тәрбие беру ұштастырылмаған жерде адам төрт жыл не алты жыл бойы жиған ілімін игі іске жұмсауы неғайбыл. Ұры-қарылық іс, зорлық-зомбылық, айтуға ауыз бармайтын сұмдық жағдайлар осы тәрбиесіз берілген білімнен не білімсіздіктен туындап отырғаны айтпаса да түсінікті. Осы тұрғыда тұлғалық кемелдену кезеңін де назардан тыс қалдырмауымыз қажет. Әр адам жеке тұлға ретінде өзін дамытып, психологиялық бағытта өз бетімен білімін жетілдірмесе, бала кезде алған травмалар адамның өзінің дамуына да, елді дамытуына да, алған білімін орнымен қолдануы жолында да аяққа тұсау бола береді.

Тағы бір тенденция ретінде жоғары оқу орнының оқытушысы алдындағы студентін оқу-танымдық тұрғыдан ғана емес, еңбекке, өнерге баулуға, өмірдің басқа да өткелдерінен сүрінбей өтуге бағыттауға баса мән беруін айтуға болады. Болашақта білім беру саласында ғана емес, өмірдің кез келген асуында оңай әрі тиімді шешім шығара білетін бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеп өсіруі – әр оқытушының азаматтық борышы, мемлекеттің жауапты қызметі.

"Мәңгілік ел" идеясына негізделген ұлттық құндылықтарды сақтай отырып [3] білім беру жүйесі де жаңа тенденция ретінде қабылданады. Ұлттық

құндылық деп отырғанымыз білім беруде ұлттық дәстүр мен тарихтан ажырамай, қазақстандықтардың әдет-ғұрпынан алыстамай, ғылым-білім саласында осы жайтты алға тарту.

Бар білген-түйгенін әрекетке айналдыру тенденциясы да бар. Яғни оқу орнында профессорлардан, ұлы тұлғалардан алған білімін саналы түрде тәжірибеде пайдалану, жұмыс істеу барысында алған білімі сол жерде қалып қоймай, шын мәнінде өміріне қажетті ілім алғанын ұғыну. Осы әдіс арқылы әр студент өз болмысын танып, түсініп, тұлға ретінде қалыптаса түседі.

Тағы бір тенденция білім берумен ғана шектелмей, оқу-үйрету жүйесі шығармашылыққа бағытталуы. Шығармашылық бар жерде еркіндік те бар. Бұрынғы баға үшін оқитын заман келмеске кетті, тіпті жоғары оқу орны түгілі, мектепте де балалар, ата-аналар баға үшін оқудың кемшіліктерін, өзі үшін білім алудың артықшылығын жете түсініп жүр. Күн сайын тапсырма беріп, түртпектеп тексеріп отыру жоғары оқу орнына, жаңа тенденциямен білім беретін мемлекеттік мекемеге сай әрекет емес.

Қазіргі кезде Республикамызда жоғары білім беруді дамытудағы ең маңызды бағыты әлем елдері интеграциясының ауқымына жетуді мақсат тұтып отыр. Біздің еліміз үшін білім беру концепциясын ең бірінші кезектегі мәселелер қатарына қою аса маңызды. Ол жүйе магистр, бакалавр мамандар даялап, өзге елдер арасында жоғары білімімізбен танылуды көздейді.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі жаңа білім беру саласына сай концепцияны жасап шығаруға бар күшін салды. Болон декларациясының шарттарын сақтай отырып, отандық білім беру жүйесін баршаға ыңғайлы түрде жасады. Осы тұста бұл жүйенің кәсіпмобильді, бәсекеге қабілетті, білікті мамандар даярлап жатқанын айта кету керек. Жаңа тәсілдер Қазақстанның норматив құжаттарында жазылған барлық мамандықтың стандарттарын, еңбек нарығының талаптарын есере отырып енгізілгені мәлім. Оқу жоспары, типтік бағдарламасы ЖОО түлегінің Қазақстанның қай аумағына барса да, бірден бейімделіп кетуіне ыңғайлы жүеге келтірілген.

Әлем елдерінің тәжірибесіне сүйенер болсақ, білім беру кәсібіне немқұрайлы қарай алмайтынымызды көрсетеді. Терендетіп берілген білім ғана тұлғаларды өзін әлемдік деңгейде дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Онлайн оқыту жүйесіне бірден көшкен кезде кей оқу орындары мұндай төтенше жағдайға дайын емес екені көрініп қалды. Еліміздің өзінде кей өңірлерде интернет баршаның қолы жететін нәрсе емес екені белгілі болды. Ал жаңа оқы жылы басталғанда барлығы етек-жеңін жиып, қашытан оқуға сақадай сай отырды. Бұл да біздің мемлекетіміздің көштен қалмай, жаңа технологиямен оқытуға ілесіп, тенденцияға сай қалыпты ұстап келе жатқанының бір дәлелі.

Әлемдік тенденцияға ілесе алмауда туындайтын тағы бір мәселе – кей отбасыда күнкөріс деңгейі төмен болуы. Осы жағдайға байланысты университетте білім алып жатқан бала ата-анасына салмақ салмай, ақылы бөлімде оқитын болса, оқуының жылдық ақысын өзі тауып төлеуіне мәжбүр

болады. Оқып жүріп сабағы мен жұмысын қатар алып жүре алатын студент сирек кездеседі. Не жұмыстан, не оқудан айырылады, болмаса алар білімінің сапасы азаяды. Оқыды деген атақ пен диплом алу үшін ғана оқуға барып-келіп жүрген студенттен жақсы маман шыға қоймасы анық. Осы тұста дипломы бар маманның жұмысқа алушы басшылықтың талаптарына сай болмауы деген тағы бір мәселе туындайды.

Енді осы мәселелердің шешімін іздестіріп көрейік. Жоғары оқу орнында оқитын студент ғылым саласына қызығуы үшін оқытушы қатып қалған бағдарлама бойынша дәріс оқып, келесі кезеңге жетуге ғана асықпай, жұмысына адал болғаны абзал. Алдына келген әр шәкірттің қабылдауына, зейініне ерекше мән беріп, оның дарынын, қарым-қабілетін ашуға ынты-шынтысымен кіріссе, кез келген студент өзіне көңіл бөлінгенін байқайды, жауапкершілікті сезініп, ұстазының артқан үмітін ақтауға барын салады. Міне, осылай оқытушы мен болашақ маман бірлесе жұмыс істегенде ғана ел болашағы жарқын болады. Профессор құрамы көбеюмен ғана шектелмей, атақ алудан бұрын зерттеуге алған нысаны шын мәнінде елдің дамуына септігі тиюін басты назарда ұстайды. Мемлекетімізде ғылым ордалары, зерттеу институттары көбейсе, бұл мемлекеттер қария ғалымдардың көп көзінен жырақта жұмыс істейтін алаңына айналмай, осы жерге студенттерді алып келіп, ғалымдармен кездесу өткізіп, көзін қызықтырса, "Ондай болмақ қайда" деп айтпайтын [4] ғылым сүйгіштер көбейер еді.

Ал қаржы мәселесі күрмеуі көп түйін секілді. Бұлай дейтін себебіміз барлық мәселе бір-бірімен тығыз байланысты. Еліміз дамып, экономикалық мәселесі бір жақты болуы үшін білікті кадрлар қажет. Ал білімді де білікті мамандарды оқыту үшін жоғары оқу орындары қаржылай тәуелсіз болу деңгейіне жетуі шарт. Сонымен қатар білім алып жүрген студент оқудан басқаға бас қатырмай, алаңсыз ой-санасын жетілдіруі үшін өзінің де, ата-анасының да қалтасына салмақ түспеуі қажет. Ал әр отбасының күнкөріс деңгейі жоғары болуы үшін тағы да экономикасы дамыған мемлекет қатарына кіруіміз керек. Міне, осындай бір-біріне байланысып жатқан тұйықталған жүйеде өмір сүріп келеміз. Төрт жыл бойы бакалавр білімін алып, тағы екі жыл магистр атағын алу үшін алты жыл бойы оқудан басқаға мойын бұрмай, ЖОО-ны жаңа бітіріп келген студенттен түлектен еңбек өтілін сұрайтыны тағы бар. Қалай болғанда да бүгінгі заманның білім беру жүйесі "Оқу – инемен құдық қазғандай" деген мәтелге сай болуды талап етіп отыр. Оқи жүріп, алған білімінді тәжірибемен ұштастырып, жұмыс істеуің керек. Жұмыс істей жүріп сабақтан да қалмай, білім берушінің көңілін табуың қажет. Мемлекет тарапынан білім беру саласына көбірек қаржы бөлінсе, бұл да біраз түйіннің күрмеуін шешері айдан анық.

Қазақстанда заманға сай білім беру жүйесін дамыту үшін мемлекет бойынша ЖОО-лар өзара бәсекеге қабілетті болуын арттыру қажет. Бұл тек білім сапасына емес, барлық ұйымдастыру жүйесіне байланысты айтылып отыр.

Кадр мәселесіндегі қиындықты шешу үшін әлем елдеріндегі болашақ мамандықтарды зерттеп, халқымыздың менталитетіне сай қандай жаңа мамандықтар енгізуге болатынына алдын ала болжам жасап, сұраныс пен ұсынысқа зерттеу жүргізіп, жыл сайын жаңа мамандықтар енгізіп отыруға болады. Ал оқытатын кадр жетіспесе, шетелден білікті маман тартып, оның елде қалып, еңбегін адал атқару үшін бар жағдайды жасасақ жеткілікті. Шетелден келетін маманға салынған инвестиция болашақта жүз еселеп қайтады, оқытушының білікті екеніне көз жетіп тұрса, оған жұмсайтын ақының қайтымына күмән келтіре алмаймыз.

Еліміз шикізат базасына бай. Кезінде археолог ғалым Қаныш Сәтбаев өзі отбасынан жыраққа кетсе де Қазақстанның болашағы үшін аянбай еңбек етіп, шетел асып, Ресейге барып, қандай қиындық кездессе де, жеңбей тынбады. Нәтижесінде еліне есепсіз еңбек сіңіріп, өндіріс орындарын ашуға септігін тигізді. Жоғары білім беру жүйесі ғұлама ғалымдарымыздың осындай өлшеусіз еңбегін елеусіз қалдырмай, оқыту барысында пайдасына жаратса, нұр үстіне нұр болады.

Қазақстан қазіргі білім беру жүйесі бойынша осы бағытын ары қарай дамытар болса, болашағы жарқын, келешегі кемел болары анық. Ол үшін қай оқу орны болса да білім беру тәсілін өндіріс орындарымен байланыстырып сабақ өткізуіне болады. Мұнай, газ, инженер саласында білім беретіндер дәрістің кей бөлігін шикізат өңдейтін базаларға барып оқытын дәрежеге жетер деп болашаққа үміт артамыз. Осылай дами түссе, әр студент оқыған сабағын, алған білімін сол сәтте көз алдынан өткізіп, тәжірибе жүзінде байқап көрсе, оқып жатқан мамандығына деген сүйіспеншілігі артып, болашақ қызметіне деген жауапкершілігін, өзінің қоғамдағы маңызды орнын түсіне бастайды. Білімді тәжірибемен ұштастырған студент ертең-ақ Қазақстанның түкпір-түкпірінен зауыт, фабрика, тіпті шахта, кен орнын ашамын деп талпынып тұрады. "Мен жастарға сенемін" деген зор үміті бар Мағжан ақынның ұрпағы осал болуға хақы жоқ. Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты жастарымыз [5] үшін елді дамыту сары майдан қыл суырғандай оңай болмаса, қиын болмақ емес. Қазір білім аламын, жұмыс істеймін деген адамға барынша жағдай жасалып жатыр. Қол қусырып отырмай, еңбек еткен жан міндетті түрде білім беру жүйесінің болашағын жарқын етуге үлесін қосады.

Кеңес заманында ғылыми атақ алу, профессор, ғалым дәрежесіне жету қазіргідей оңай болған жоқ. Сондықтан өткен дәуірдің ғалымдары қазіргі жаңа жүйеге көңілі толмай, сын көзбен қарайды. Әрине, заманына қарай - адамы. Қазір ақпарат ағыны өте мол, ішінен керегін алып, қажетсізін "қоқысқа" тастап отыру да біраз күш пен уақыт жұмсауды талап етеді. Бүгінгі заман адамы барлығы тез-тез, күделенбеген түрде болса дейді. Бұрынғыдай ғылыми атақ ату үшін, докторлық қорғау үшін сан жыл сабылып жүру керек болса, мынадай технология дәуірінде студенттер ғылым саласынан безініп кетер ме еді, кім білсін. Ал бүгінгі заманауи ғылым жүйесі Болон декларациясының арқасында төрт жылда бакалавр дәрежесіне жетіп, алты жылда ғылым

магистрі болып, тоғыз жылда докторлық қорғап шығуға мүмкіндік беріп қойған. Түсіне білген адамға бұл да аз уақыт емес, тек мүмкіндікті пайдаланып, бастапқы ниетінді түзеп, атақ алып, абырой жинаудан бұрын елге пайданды тигізуді, болашақтың іргетасына мызғымайтын бір кірпіш боп қалануды ойласаң ғана дегеніңе жетесің.

Қазақстанда өндіріс орындары көп екенін айттық. Ал олар қаншалықты көп болғанымен, студенттерді өндірістік тәжірибеден өткізуге келісуі қиын. Тәжірибеден өтіп, білімін жұмыспен байланыстыра алмаған студентті кейін қызмет ету білігі жоқ деп жұмысқа да ала қоймады. Осындай қайшылықтар шешілсе, елдің де, білім беру саласының да, басқа маңызды бағыттардың да болашағына сеніммен қарай аламыз. Жоғар оқу орындарынан жыл сайын миллиондаған түлек диплом алып шығады. Олар ғылыми зерттеу жұмысын қорғар кезде ел экономикасына, ғылым-біліміне, денсаулық саласына да қатысты тың деректер беріп, ерекше ұсыныстар, креатив идеялар айтып, жобасын қорғайды. Осындай жобалар қорғалғаннан кейін аудитория көлемінде қалып қоймай, мемлекет деңгейіне көтеріліп, басшылық қарауына жіберілсе, болашақта сан қырлы жаңалық ашылары сөзсіз. Студенттер өзін қатардағы шәкірт ретінде сезінбей, дипломдық ғылыми зерттеу жұмысына жіті мән беріп, бір сәтке болса да өзін жас ғалым тәрізді ұстап, әр ісіне ыждаһаттылық танытады. Жаңа идеяның жаршысы - жастар. Олардың ашқан жаңалығын елеусіз қалдырмай, республика көлемінде ұлықтап, жоба қорғау кезінде айтылған әр ұсыныс жерде қалмай, орындалуы үшін әр бітіруші түлек өзі ат салысып, нәтиже шығарады. Сонда ғана ел дамуына әр бітіруші өзінше үлес қосуды жоғары оқу қабырғасынан бастайды. Осындай болашақ орнайтынына үмітіміз зор, сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тоқаев Қ.К. Жаңа заң педагог мәртебесін қаншалықты көтереді? // «Егемен Қазақстан» газеті. 4 қазан, 2019 жыл.
- 2 Әл-Фараби: Ізгілікті (қайырымды) қала тұрғындарының көзқарастары // «Егемен Қазақстан» газеті. 17 қыркүйек, 2019 жыл.
- 3 “Мәңгілік ел” идеясы. «Ана тілі» газеті. 8 мамыр, 2018 жыл.
- 4 Абай Құнанбаев Шығармалар: екі томдық / Абай Құнанбаев. - Алматы: Жазушы. – 1988 жылы - 188 б.
- 5 Жұмабаев Мағжан. Жалынды жыр. (Өлеңдер жинағы). Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі, 2012. - 15 б.

ӘӨЖ 81.24

Набиева Ш.Қ., Омариева Л.А.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ Жоғары колледжі,

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ҮШТІЛДІ ОҚЫТУДА ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Мақалада үштілді оқытуда қолданылатын тиімді әдістер мен тәсілдер туралы тың ақпараттар берілген.

Тірек сөздер: дамыту, үштілділік, түсіндіру, мағына, құрылым, ауызекі сөйлеу тілі, диалог, монолог

Білім мен ғылым дамыған сайын ақпарат көздері де жаңарып, жаңа ізденістер мен жаңа бағыттар қалыптасады. Әсіресе білім саласында жаһандану үрдісі уақыт өткен сайын дамып, жаңа арнаға жол бастауда.

Білім саласындағы өзгерістерге байланысты жаңа үлгідегі ақпарат көздерді игеру, оны дамыту, жаңғырту қажетті қолданысқа пайдалану күнделікті қажеттілікке айналып отыр. Ақпарат (лат. *informatio* — түсіндіру, мазмұндау) ұғымы күнделікті өмірден бастап техникалық салада пайдаланылатын көп мағыналы ұғым. Жалпы алғанда бұл ұғым шектеу, байланыс, бақылау, форма, инструкция, білім, мағына, құрылым, бейнелеу, сезіну тағы басқа ұғымдармен тығыз байланысты. Ал сөйлеу - адамның тілдік амалдар арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Сөйлеу анатомиялық мүшелердің қатысуымен іске асқанымен, негізінен, адамның психикалық қабілетіне, қоғамдағы пікір алмасу тәжірибесіне сүйенеді. Сөйлеу процесі айтылатын пікірдің мазмұнына, пікір айтудың жағдайына сай түрліше құрылады. Сондықтан сөйлеудің коммуникативтік жағдайға сай стилі қалыптасады. Сөйлеу мен тіл бір емес. Егер тіл қарым-қатынас құралы болып табылса, сөйлеу сол құралдың нақты қолданыста көрінетін түрі болып табылады. Сөйлеуге тән қасиеттер: дауысталу, тембрлік сипат, артикуляциялық анықтық, темп, акцент [1, 56 б.].

Қазіргі қоғамда көптілді білу кез келген адамды кең өріске бастайтын жол болып отыр. Халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген аталы сөзі –бүгінгі дамыған дәуірімізге сәйкес айтылғандай. Елбасымыз «Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білулері тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет» деп тілдердің үштұғырлылығын міндеттеп отыр [5, 124 б.].

Біз білім беру саласының өзекті мәселелерін қайта қарастыруды талап ететін, адам қызметінің барлық салалары жаһандану үдерісін кешіп жатқан дәуірде өмір сүрудеміз. Сондықтан, бүгінгі таңда ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілікпен қатар көпмәдениеттілік те жаһандық білім беру қауымдастығының тануынша білім беру саласының негізгі құзыреттілігі және жаһандық білім кеңістігін қалыптастырудағы басты бағыттардың бірі болып саналады. Көпмәдени және көптілді білім беру мәселесінің өзектілігі

бүкіл әлемнің экономикалық, мәдени және саяси салаларының интеграциясына бет алуымен тығыз байланысты. Көптілді білім беру бірнеше тілді қатар оқу арқылы арнайы білім алу және әр түрлі елдер мен ұлттардың тарихи-мәдени және әлеуметтік тәжірибелерін меңгеру және соның көмегімен әлемдік мәдениетке мақсатты түрде қосылу үдерісі [5, 89 б.].

Ауызекі сөйлеу тілі — адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшеліктері — сөйлеудің алдынала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы, әңгіме тақырыбының тез өзгеріп отыратындығы, тілдік факторлармен қоса, тілден тысқары факторлардың да жарыса пайдаланылуы, яғни сөз болып отырған оқиға тыңдаушысына түсінікті болса да, бет пішінінің, қолының қозғалыстары, дауысты көтере немесе сыбырлай сөйлеуі, т.б. [1, 97 б.].

Жоғарыда айтылған ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты. Сөйлеу арқылы ақпарат аламыз не ақпаратпен бөлісеміз, сөйтіп ауызекі сөйлеу тіліміз дамиды.

Қазіргі заманда тіл білу білім кеңістігінде өзекті ілгерілеудің басты көздерінің біріне айналды. Тілді толық меңгеру, қыр-сырын терең түсіну – қажеттілікке айналды. Мемлекетімізде қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ресми тіл, ағылшын тілі – халықаралық қатынас тілі болып бекітілген. Соған орай, білім беру мекемелерінде үш тілде ауызекі сөйлеу тілін оқып үйренуде ақпараттық қорларды пайдасы өте зор.

Ауызекі сөйлеу тілі әр елде әртүрлі. Сөйлеу тілінің өзіндік стилі және құрылымы бар. Шет тілінен қазақ тіліне аударма жасау барысында соны ескеру жөн. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тілінде аударма жасауда осыған ерекше мән беріледі. Ақпараттық қорларды қолдана отырып, осындай ерекшеліктерді білім алушыға дұрыс үйрету әр оқытушының міндеті. Мысалы, қарапайым бір тақырыпты үш тілде көрсетсек:

Қазақ тілінде:

Танысу

Сәлеметсізбе!

Хош келдіңіз!

Танысуға рұқсат етіңіз.

Менің есімім...

Құрбыңыздың есімі кім?

Орыс тілінде:

Здравствуйте!

Добро пожаловать!

Разрешите представиться.

Мое имя...

Как зовут вашу подругу?

Шел тілінде:

Hello!

You are welcome!

May I introduce myself?

My name is...

What's your friend's name?

Көрсетілген мысалдарды білім алушылардың көпшілігі толық мәнде түсінбеуі мүмкін, сондықтан қызықтыру мақсатында «Кел, танысайық!» сынды танысу алаңына шақырып орындасақ, материал толық меңгеріледі. Тақырыпты бекіту мақсатында түрлі «Мені қаншалықты танысың!», «Сәлем – таныстық бастауы» сияқты ойын түрлерін ұйымдастыруға болады. «Дамыта оқыту», «Миға шабуыл» сынды жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дара тұлғаға бағыттап, оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылату – бүгінгі күннің басты талабы.

Адамзат баласының өз ұрпағын оқыту мен тәрбиелеудегі ең озық, тиімді Әдістерін тәжірибелерін жалғастырып тың жаңалықтар іздеу, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту қашанда жалғаса бермек. Қазіргі таңда жеке тұлғаны қалыптастыру білім алушының өзі арқылы, оның іс - әрекетін ұйымдастыру арқылы ойлау дағдыларын дамыта отырып жүзеге асырылады. Білім - жолы қиында қастерлі жол. Болашақ жастарды оқыту, тәрбие беру, қазіргі өмір ағысына бейімдеу оқытушы алдында тұрған ең басты міндет. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқытудың инновациялық нысандары мен әдістерін енгізу педагог қызметкерлердің тұлғасына кәсіби құзыреттілігіне жоғары талаптар қоюда. Себебі кәсіби құзыреттілік - жеке тұлғаның кәсіби іс - әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігімен қабілеттілігінің бірлігі[2, 59 б.]. Білім берудегі мақсат тек білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру керек екенін баса айтқан жөн. Олай болса, білім алушыны тілдерге деген қызығушылығын тудырып дамытуды және жемістің нәтижесін көруді мақсат тұтқан әрбір оқытушы өз тәжірибесінде ақпараттық технологияларды тиімді қолдана білуі тиіс. Жаңа идеялар мен жаңа нысандарды бағындыруы қажет. Тілді үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде оқытушыларға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы терең білім беру, білім алушылардың ойлау, есте сақтау көру қабілеттерін жетілдіру. Білім ордаларында жаңа технологиялар арқылы оқыту үш тілді үйренудің сапасы мен маңызын арттырады [3, 231б.].

Тілді оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан – жақты қолдану, оқытушының көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ақпараттық оқыту жүйесіндегі компьютерлік бағдарламалардың түрлері арқылы тіл үйретуді жатқызуға болады. Елімізде білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болып отыр. Ол тек қана техникалық

құрал емес, сонымен бірге, жаңа ақпараттық, коммуникациялық технология және білім беру жүйесіндегі сабақ берудің жаңаша әдісі [3,147 б.].

Компьютерлік телекоммуникациялар бүгінгі қоғамда үлкен қолданысқа ие. Біздің мемлекетімізде жаңа ақпараттық құралдардың дамып келе жатқаны сөзсіз. Қазіргі заман педагогтарына компьютер және мультимедиялық құралдарды қолданудың сабақ өту барысында өте тиімді тәсіл екені белгілі. Бұл құралдың қуаттылығы соншалықты, онымен бірге білім жүйесіне жаңа әдістермен бірге әлемдік ойлаудың жаңа идеологиясы енгізілді[4, 63 б.].

Тілді үйренуде компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда мынандай артықшылықтарды байқауға болады:

- ✓ лексиканы оқып үйретеді;
- ✓ сөйлеу ырғағын дамытады;
- ✓ диалог, монолог және рөлдік ойындарды дұрыс орындайды;
- ✓ хат жазуға үйретеді;
- ✓ грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, білім алушылардың

есінде сақтауға көмектеседі.

Білім алушылардың тілдерді үйренуге деген қызығушылығын арттыруда

көп ізденіп, жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруді, әр түрлі әдіс-тәсілдерді білуі қажет. Жаңа ақпараттық құралдарды тіл сабақтарында қолданғанда мынандай нәтижеге қол жеткізуге болады:

- ✓ үлгерімі төмен білім алушыларға көмектеседі;
- ✓ білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- ✓ сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- ✓ білім алушылардың шығармашылығын арттырады;
- ✓ білім алушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- ✓ грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- ✓ білім алушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау

қабілеттерін дамытады;

- ✓ пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады;

Қазіргі заманда ғылымсыз жан - жақты дамыған өркениетті елдердің қатарына қосылу мүмкін емес. Ал мұғалімдер, оқытушылар бүгінгі заманға сай берілген сабақтары осы мәселелерді шешуші күш болып отыр.

Қорыта келгенде, тілді үйренуде жаңа технологияларды тиімді пайдалану білім жүйесіндегі басты қажеттіліктердің бірі болып табылады. Жаңа замандағы - Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамына оқу үдерісіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі болашақ ұрпақтың білімді де зияткерлік қабілеті биік болатынын дәлелдейді. Сондықтан тек Қазақстанның ішінде ғана емес, әлем деңгейінде бәсекеге қабілетті жастарды дайындау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы. "Сөздік-Словарь", 2015.
- 2 Жарықбаев Қ. Аталы сөз. – Алматы: Жалын, 2014.
- 3 Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері, 2016.
- 4 Тәңірбердіқызы Т. Ағылшын тілі мемлекеттік тілмен бәсекелес емес // Қазақ әдебиеті. – 2018. – №48.

ӘӨЖ 821.512.122

Омариева Л.А., Набиева Ш.Қ., Адайханова А.Т.
С.Аманжолов атындағы ШҚУ Жоғары колледжі,
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ӘДЕБИЕТТАНЫТҚЫШ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа: Мақалада Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиеттанытқыш» еңбегі талданып қарастырылған.

Тірек сөздер: әдебиеттану, сөз өнері, жанр түрлері, лирика, көркемдегіш құралдар

Ахмет Байтұрсынов - ғалым - теоретик, эстетик-сыншы, қазақ тіл біліміне көптеген тың жаңалықтар алып келген ұлы тұлға. Оның осындай бейнесін айқындап беретін күрделі, толымды, жаңашыл туындыларының бірі - «Әдебиеттанытқыш»

«Әдебиеттанытқышта» қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, әдістемелік арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел қалыптастырылған. «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде автор өнер атаулыны екіге бөліп, оның ішінде көрген өнерін ерекше талдайды. Көрген өнерін бес тарауға бөледі:

1) Тастан, кірпіштен, ағаштан, яки басқа заттан сәнін келтіріп, сәулелі сарайлар, мешіт, медреселер, үй, там сияқты нәрселер салу өнері. Бұл сәулет өнері болады;

2) балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрапатын, сын-сымбатын келтіре сурет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады;

3) түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, кескінін, келбетін келтіріп суреттеп көрсету өнері. Бұл кескін өнері болады;

4) әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтінән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады;

5) нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады [1, 46 б.].

Қазақ халқында өнердің ең алдыңғысы және бірегейі - сөз өнері болып саналады. Бесінші тарауында сөз өнеріне ерекше тоқталып, толық талдау жасайды. Қазақ әдебиетінің өзіне тән формаларын топтап, жіктеп береді. Сөз өнерін айшықтайтын көркемдік құралдар – айтушының сөзін әсемдеп, тереңірек жеткізуге мүмкіндік береді. Көркемдеуіш құралдар, өлең айшықтары, шумақ түрлері, тармақ толғаулары, бунақ, буындар, ағындар, тармақ кезеңдері, ұйқастар - осы тектес өлеңтану категориялары да «Әдебиеттанымдықшыта» жан-жақты талданып, толық жүйеленген. Сонымен қатар, ғалым эпосты - әуезе, лириканы-толғау, драманы-айтыс деп бір қайтарып алып, сала-салаға жіктейді. Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме, тарихи әңгіме, саясат шешен сөз, биуағыз, көсем сөз сияқты сөз өнерінде қолданылатын публицистикалық тәсілдерге де тоқталып өтеді.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиеттанымдықшы» еңбегінде ауыз әдебиеті түрлері былай жіктеп көрсетеді:

Бірінші топ: ертегі, аңыз-әңгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш;

Екінші топ: батырлар жыры, тарихи жыр, айтыс, өлең, үгіт өлең, толғау, терме
Үшінші топ: ділмар сөз (афоризм), тақпақ, мақал, мәтел

Төртінші топ: Той бастар, жар-жар, неке қияр, беташар, жоқтау, жарапазан, бата – бұлар төртінші топ.

Бесінші топ: Жын шақыру, құртқыру, дерт көшіру, бесік жыр – бұлар бесінші топ. Ауыз әдебиетінің түрлерін осылай жіктей отыра ғалым сан түрлі әдеби-фольклорлық шығармаларды топтап, саралауға мүмкіндік береді. Ғалым қазақ әдебиетін дәуірлеуде де тың жаңалық аша алған. Оны Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиеттанымдықшы» туындысында көруге болады. Зерттеуші ғалым дәуір әдебиетіне хисса, хикаят, насихат, мінажат, мақтау, даттау, діндарды жатқызады, сындар дәуірне әдебиетіне ұлы әңгіме (роман), ұзақ әңгіме (повесть), әңгімелерді енгізеді. Ал лирика түрлерін саф талғау, марқайыс толғау, сұқтаным толғау деп жіктеп, мазақ, мысал, қулық, сықақ, әзіл деп саралай келе, тартым түрлерін әлектеніс, әуреленіс, азаптаным деп жүйелейді [2, 69 б.].

«Әдебиеттанымдықшының» бірінші «Сөз өнерінің ғылым» бөлімінде тіл, сөз өнері, шығарма дегеніміз не деген сұрақтарға, ғылыми дәлді, ықшам, толық анықтама беріледі. Автор сөз өнері ғылымын:

- ✓ шығарма тілінің ғылымы;
- ✓ шығарма түрінің ғылымы;

деп екіге бөліп қарайды. Тіс өңі жағынан тіл я лұғат қисыны деп, мазмұн жағынан қара сөзжүйесі, дарынды сөз жүйесі деп екіге бөледі.

Автор сөз өнерінің күрделілігін көрсете келе, шығарма тілінің ақын тілі және әншейін тіл болып екі түрге бөлінетіндігін талдап көрсетеді. Сөз дұрыс болу үшін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықты жақсы білу, өз орнында тұтыну, дұрыс есептеп, көптеп, ымырластыру, сөйлемдерді дұрыс орналастыру, құрмаластыру шарттары алға қойылды. Тіл тазалығына анықтама беріп, ол үшін орыстың жақсы жазушылары қойған талаптар үлгі етіліп алынады. Олар:

- ✓ Ескірген сөздерге жол ашу.
- ✓ Жаңадан шыққан сөздерден қашу.
- ✓ Өз ілінде бар сөздің орнына басқа жұрттан сөз алудан қашу.
- ✓ Жергілікті сөздерге, яғни бір жерде айтылып, бір жерде айтылмайтын сөздерге жол ашу керек.

Ахмет Байтұрсынов «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра; ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздердің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек», - деген ұлы талабын өзі нақты іске асырады.

Тіл көрнекілігіне (қазірме-образдылығына, бейнелілігіне) жету үшін түрлі әдістер қолданылатынын айта келіп, зерттеуші ол әдістерді айқындау (эпитет), ауыстыру (метафора), теңеу (екі түрлі), бейнелеу, ауысу, кейіптеу, әсірелеу, меңзең, арнау (сұрай арнау, жарлай арнау, зарлай арнау), қайталақтау, еспелеу (анафора, эпифора) шендестіру, түйістіру (антитеза), дамыту(градация), түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу деп тарам-тарамға бөліп қарайды, әрқайсысына анықтама береді, нақты мысал келтіреді. Бұлар күні кешеге дейін әдебиеттану еңбектерінде, оқулықтарда, тропа, фигура түрлері деп басқа тілде алынып келген, ал Байтұрсыновша айтқанда, көріктеу әдістеріне жататын тал ұғымдарымыз. Мұның үстіне себепті оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіпшелі оралым, айырықты оралым, қорытпалы оралым секілді өрнекті сөйлемдердің үлгілері беріледі. «Әдебиет танытқыштың» ерекше бір ғылыми құндылығы қазақ өлеңінің құрылысы, оның буын, бунақ, тармақ, шумақ, ырғақ, толқын, ағым, жік, кезең, орын, жарғақ, ұйқас, аймық заңдылықтарын ашуы болды. Ахмет байтұрсынов қазақ өлеңінің негізгі структуралық өлшемдерін барлық деңгейде схема, өрнек арқылы көрсетіп берді. Кейінгі өлең зерттеушілер сол ізді басып отырды десек, ақиқат болар еді [3, 125 б.].

«Әдебиет танытқышта» қойылған күрделі мәселенің бірі – қара сөз бен дарынды сөз жүйесінің, ғылым мен әдебиеттің айырмасы. А.Байтұрсынов қазақта бұрын бала қоймаған терминдердің баламасын тауып, не өз жанынан жаңадан сөз жасай отырып, өте күрделі ғылыми, философиялық, эстетикалық көзқарастарды айтады.

Қара сөз бен дарынды сөздің айырмашылығын А.Байтұрсынов нақтылы көрсетеді: «Қара сөз әдебиетте пікір, сүлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады, яғни, сүлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпайы тұлға, түс, бітім тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз – көркем сөз деп аталып, қара сөздер жалаң сөздер деп айтылады». Ғалым мұнымен шектелмей осы екі түрлі сөзді қалай тануға, олардың дұрыстығын, қалай айқындауға болады деген сауалдарға жауап береді: «Қара сөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сүлде, әрі сурет – екі

жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан, оның сынында мынандай сұраулар боларға керек».

Көркемдік түсінігінің, көркем шығарманың белгілері қандай деген сауалға А.Байтұрсынұлы екі түрлі талап қою керек екенін айтады: «Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады.

Тысқы сындар:

1) Тілдің лұғатының сыны: тілдің стильдік ерешеліктері, бүгінгі лингвистикалық талдауға сай тысқарғы жағын бөліп айтады;

2) Суретінің сыны: кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны.

Ішкі сындар:

1) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс, бүтін шығу, шықпауының сыны;

2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде жазба әдебиеттің сындар дәуірінің дарынды сөздерін автор үш топқа бөліп қарайды, олар:

- Әуезе.
- Толғау.
- Айтыс-тартыс.

Бұлар қазіргі әдебиеттану тұрғысынан айтқанда – эпос, лирика, драма. Әуезенің түрлерін былай бөледі:

1. Ертегі жыр;
2. Тарихи жыр;
3. Әуезе жыр;
4. Ұлы әңгіме (роман);
5. Ұзақ сөз;
6. Ұзақ әңгіме;
7. Көңілді сөз;
8. Мысал;
9. Ұсақ әңгімелер.

Бұлардың ішінен зерттеуші «Ұлы әңгіме, яғни, роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қрап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз» деген анықтама жасайды да, жанрдың негізгі белгілерін тұтас түгелдеп береді.

Ұлы ғалым әдебиеттегі лирика жанырына да ерекше мән береді. Ол лириканы – толғау деп алып, осы әдеби тектің қыр-сырын ерекше тиянақты талдап, орасан терең пікірлер тұжырымдап, сұлулық, көркемдік, әсемдік, шеберлік табиғатына қатысты ойларын салмақты жеткізеді.

Кейінгі қазақ әдебиетшілері орыс тіліндегі еңбектердің ізімен саяси лирика, махаббат лирикасы деп қана шектеліп келсе, А.Байтұрсынов ұлттық өнердің өз табиғатынан шығарып, лириканың сап толғау, марқайыс толғау, налыс толғау, намыс толғау, сұқтаным толғау, ойламалдау, сөгіс толғау, күміс

толғау секілді түрлеріне анықтама береді. «Әдебиеттанушы» еңбегінің басты ерекшелігі – көркем тексттерді берудегі дәлділігі, талғампаздылығы, нақтылығы. Автор бұл зерттеуінде Абай мен Мағжанның шығармаларынан мысалдарды көп қолданады, Нұржан Наушабайұлы, Мәди Қонға, Сәкен Сейфуллин, Ыбырай Алтынсарин, Шортанбай сынды белгілі ұлы ақындардың туындыларынан мысалдар келтіреді [4, 147 б.].

Қарап отырсақ, қазақ әдебиет теориясының басты, негізгі терминдерін, түсініктерін, анықтамаларын А.Байтұрсынұлы сонау ХХ ғасырдың 20-жылдары анықтап берген екен. Ұлтына, еліне, ғылымға, әдебиетке арымен беріліп, оған адал қызмет еткен Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» еңбегін Мұхтар Әуезов былайша тұжырымдайды: «Ақаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр. Бұдан он-онбес жыл бұрын:

Алаштың үмбетінің бәрі мәлім

Кім қалды таразыға тартылмаған, - деп Ақаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ақаңның ғана ардақты атын атаймыз. Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран, «Қырық мысал», қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты – біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын».

Ұлы ғалым, академик Зәки Ахметов «Әдебиеттанушы» құндылығын былай деп анықтады: «Әдебиеттанушыта» негізінен поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен тілші-ғалым болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп, талдайтыны түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, тенеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, арнау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырады» [4, 231 б.].

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» туындысы қазақ әдебиеттану ғылымының негізі болып табылады. Ғалымның әдебиеттану саласында қолданылатын сөз айшықтарын, жанрларды және сөз өнеріне қатысты әдеби қолданыстарды дұрыс жүйелеуі – ұлы тұлғаның даналығының айғағы болып саналады. Сол арқылы сөз өнерінің қолданыс аясын жинақтай келе, ғалым сөз шеберлігін дұрыс нақты пайдалану керектігін айрықша атап өтеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынұлы А. Шығармалары. I том - Алматы: Жібек жолы. – 2002 ж.

- 2 Байтұрсынов А. Көп томдық шығармалар жинағы. I том.-Алматы: Алаш. 2003 ж.
- 3 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Астана 2002 ж.
- 4 XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. -Астана 2002 ж.

UDK 811. 512

Sabitova Sh.A., Bukhina S.B.

Sorbonne-Kazakhstan Institute at the Kazakh National Pedagogical University
named after Abay

Almaty, Republic of Kazakhstan

ABOUT INTERACTIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND FRENCH LANGUAGES TO INTERNATIONAL AFFAIRES STUDENTS

Аннотация: Статья посвящена интерактивным методам обучения русскому и французскому языку студентов-международников Института Сорбонна-Казахстан (ИСК) при Казахском Национальном Педагогическом Университете имени Абая. Интерактивные методы обучения позволяют интенсифицировать процесс понимания, усвоения, творческого применения знаний при решении практических задач.

Ключевые слова: коммуникативный метод, активный метод, интерактивный метод, кейс-метод, викторина.

The modern labor market requires high-level specialists with developed professional competencies, and determines the need for qualitative changes in the organization of the educational process in Kazakhstani universities.

It is very important for all university teachers to arouse interest in their subject, maintain motivation among students, and make classes interesting, educational and effective. Everyone knows that there are many different pedagogical methods for solving this issue. In our scientific article we are going to look into one of these methods – interactive teaching.

In modern methods of teaching Russian as a foreign language (RFL) or English, or French, the most optimal method of teaching students is the communicative method.

The essence of the communicative method is that language teaching is a model of the natural process of communication in this language. The communicative teaching method is based on a system of introducing and consolidating speech material in communication situations that imitate the natural speech environment, and provides for the activation of students during the educational process and the mobilization of their hidden psychological reserves [1, p. 7].

Within the framework of the communicative direction in the methodology of teaching foreign languages, general language proficiency is defined as communicative competence.

Foreign language communicative competence is a certain level of proficiency in language, speech, sociocultural knowledge, skills and abilities that allow students to build speech behavior depending on the functional factor of foreign language communication, which creates the basis for communicative development.

The need to improve significantly the quality of the developed communicative competence of Kazakh students requires the use of interactive methods to ameliorate the learning process [1, p.7].

The use of interactive teaching methods in Russian or French classes in a national audience increases the motivation of learning, and helps to stimulate a positive attitude to learning among students of the Sorbonne-Kazakhstan Institute KazNPU named after Abay.

Interactive teaching is dialogue teaching, where the interaction takes place between the student and the teacher, and between the students themselves. The very essence of interactive teaching is to organize the educational process in such a way that almost all students are involved in the learning process.

Interactive methods (from the English “Interaction” - interaction, influence on each other) are teaching methods based on the interaction of students with each other. Interactive teaching methods are most consistent with a student-oriented approach, since they involve co-learning (collective, collaborative learning), and both the student and the teacher are subjects in the educational process. The teacher most often acts as an organizer or moderator of the learning process, a group leader and a creator of conditions for student initiative. Interactive teaching is based on students’ own experience, their direct interaction with the area of professional experience being mastered. Teaching using interactive educational technologies presupposes a different logic of the educational process from the usual one: not from theory to practice, but from the formation of new experience to its theoretical understanding through the application [3, pp. 9-11].

In the process of teaching a foreign language (FFL), the priority for the teacher is to create conditions for the realization of the creative potential of students, so that they strive to obtain new results from their work and subsequently apply them successfully in practical activities. An important aspect of interactive forms of teaching is the work of students in small groups and in pairs during the classes in the Sorbonne-Kazakhstan Institute (ISK) at KazNPU named after Abay. This type of work allows especially Kazakh students to overcome the language barrier, learn to find mistakes in their speech and in the speech of their interlocutor, and correct each other independently.

ISK students, discussing various topics or issues in groups or in pairs, have the opportunity to work through the maximum number of options for speech structures for the most complete and understandable expression of thoughts. The very function of the teacher is to organize and stimulate the communication process,

and then, as necessary, adjust it, providing students with appropriate language assistance.

When using interactive forms, team unity occurs, as well as an atmosphere of cooperation in the group is created. Students who study have a desire not only to demonstrate their own knowledge, but also to direct it towards a common result. Many students develop speech skills that are sufficient and necessary for communication in various communicative situations.

Interactive teaching is a type of active teaching that has developed into a separate method. Three teaching methods are used in education: passive, active and interactive (see Figure 1 below).

The passive method assumes one character - the teacher, who controls the course of classes, and the students act as listeners. With the active method, the teacher and students interact with each other throughout the lesson. In addition, the third method is an interactive one.

TEACHING METHODS

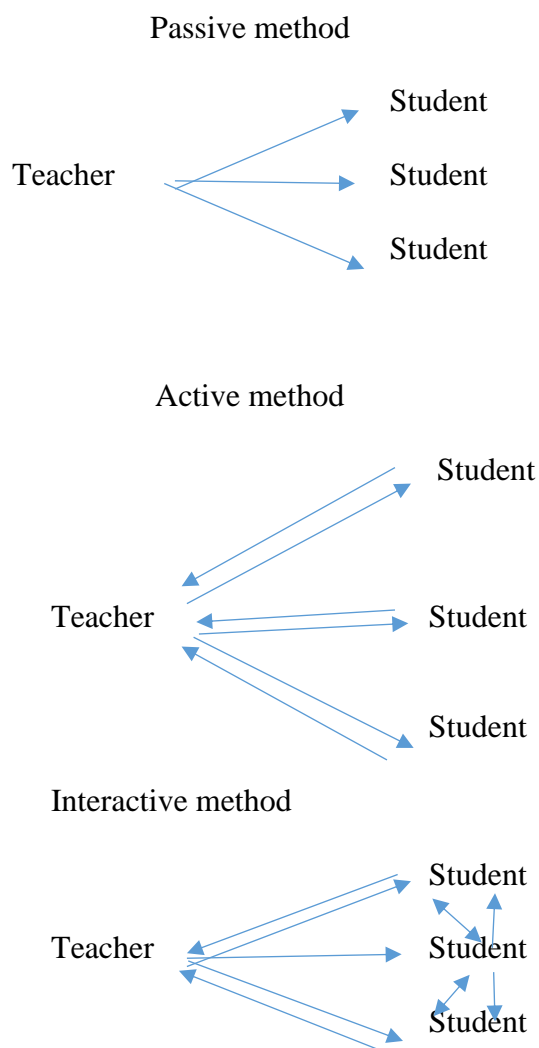

Figure 1 – Teaching methods

Each method has its own principles. Therefore, the principles of interactive learning are as follows:

- Activity and interaction, where the teacher and student are involved in the learning process and are looking for solutions;
- Creative approach, experiments;
- Equality of all participants in the educational process;
- Lack of personal criticism;
- Any answer is not the truth, but is information for thinking.

It should be noted that the basis of interactive teaching is the visibility, since the students perceive 80% of information through vision.

Modern realities of teaching practice show that the success of the educational process largely depends on the teaching methods used. In the 21st century, a large number of teaching methods are used in pedagogical practice. Therefore, when preparing for a lesson, teachers have some difficulties in choosing effective teaching methods.

German scientists have proven that: a person remembers only 10 percent of what he reads; 20 percent of what he hears; 30 percent of what he sees; 50-70 percent is remembered when participating in group discussions; 80 percent - by independently identifying and formulating problems.

And only when the student directly participates in real activities, in independently posing problems, developing and making decisions, formulating conclusions and forecasts, does he remember and assimilate 90 percent of the material [4; p.798-805].

In the process of teaching legal and philological disciplines, teachers of our Department of International Law use active and interactive teaching methods. At the Sorbonne-Kazakhstan Institute KazNPU named after Abay, for example, in practical Russian in the specialty “international law” the teacher uses and applies the case-study method.

The case-study method or the method of specific situations (from the English case - case, situation) is a method of active problem-situational analysis, based on learning by solving specific situations (case solving).

The main goal of this method is to prepare international relations students to be able to solve specific problems in practice. Classical case-study schools: Harvard (American) and Manchester (European) were opened. The implementation of the method at Harvard Business School began in 1924. The leader in the collection and dissemination of cases is The Case Clearing House of Great Britain and Ireland, created in 1973 on the initiative of 22 higher education institutions; since 1991, it has been called the European Case Clearing House (ECCH).

At seminars and practical classes, real situations and practical problems are prepared for international relations students. These tasks need to be solved, relying on the already mastered body of knowledge and experience gained. This method was used when conducting practical work on the subject “Russian language” on the topic: “The United Nations and organizations included in the UN system.” A description of a situation in international law (problem) never has a single correct solution,

which allows students to not only consolidate knowledge, but also to develop analytical and creative thinking skills, the ability to express thoughts and ideas in a reasoned manner, learn to work in a team and apply theoretical material in practice.

The teacher gives problematic questions on the topic to the described speech situation. International relations students show interest and try to solve a specific problem by analyzing and synthesizing the information received.

To solve the case, it is recommended: 1) that students work in groups of 4 to 6 people;

2) that the group select a coordinator who will try to ensure that all group members participate and no one monopolizes the work;

3) activates the group's attention if it decreases;

4) offer solutions;

5) will write down these decisions;

6) will act as the representative of the group to present the final decision.

ISK international relations students, with a philologist teacher, study educational text materials, various diagrams, build sociograms, write down and memorize terminology in their EP specialty. It is more effective for ISK students to work with scientific text when teachers use both active and interactive teaching methods in the classroom.

In relation to the study of subjects of international law or any foreign language, a project is a set of actions specially organized by the teacher and independently carried out by students, culminating in the creation of a creative product. The project is valuable because during its implementation, students learn to independently acquire knowledge and gain experience in cognitive and educational activities.

Design method (out-of-class learning)

- Title: Organization of the Round Table

- Topic: "Current problems of the Republic of Kazakhstan joining the UN Security Council"

- Discipline: Russian language. Law of international organizations (interdisciplinary communication)

- Project type: research

- Problematic situation: issues of joining the Security Council require discussion in order to identify advantages and disadvantages for the Republic of Kazakhstan

When studying the methodology of using modern approaches and teaching methods that improve the quality of teaching, teachers should know that there are distinctive features of non-standard tasks from traditional ones.

Distinctive features of non-standard tasks from traditional ones: 1) creative approach; 2) students' independent search for ways and options for solving the assigned educational task; 3) active reproduction of previously acquired knowledge in unfamiliar conditions; 4) unusual working conditions.

The effectiveness of the educational program, of each discipline studied, as well as the educational process as a whole directly depends on the goals and

objectives of training, the achievement of educational results and the compliance of monitoring and evaluation tools with the expected results.

The most commonly used method for assessing the results of education at a university is testing. A test is a method of measuring a student's abilities, knowledge or performance in a certain field. This is an example of a test for the course of the discipline “Russian Language” on the topic: “Styles of the Russian language and speech”:

Question No. 1

Define vocabulary related to the colloquial style of speech:

- 1 Laughter, milk
- 0 Story, tragedy
- 0 Power of attorney, receipt
- 0 Oratory, report
- 0 Term, review

Question No. 2

Define vocabulary related to the artistic style of speech:

- 0 Act, protocol
- 0 Article, advertisement
- 1 Tale, fable
- 0 Dynamics, function
- 0 Old woman, village

Many teachers of the Sorbonne-Kazakhstan Institute at KazNPU named after Abay uses active and interactive teaching methods. Teachers of Kazakh, Russian, French, and English not only give students a certain amount of knowledge, but also develop their interest in learning and motivate them for further scientific activity. University teachers have moved away from the old authoritarian style of interaction. They are more likely to assume a democratic style of communication with students. Teachers and students of ISK at KazNPU named after Abay are always on an equal footing when they use modern interactive teaching methods.

The following interactive teaching methods are used in the educational process of the Sorbonne-Kazakhstan Institute (ISK) at KazNPU named after Abay:

- binary lectures and practical classes with practicing lawyers;
- dual classes - classes in the form of workshops that are organized and conducted by employers in organizations;
- business games – gaming litigation. The method of conducting gaming trials and arbitration processes is based on the model of the International Court of Justice, the European Court of Human Rights, the UN Human Rights Committee, and the Dispute Settlement Body of the WTO;
- Olympiad quizzes (on a specific subject or topic in a discipline course). An example of this form of training is the holding of a student Olympiad on April 10, 2024 in the form of a quiz in the course of the discipline “Russian language” on knowledge of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The first year students

of the ISK at KazNPU named after Abay actively participated in the Olympiad. The questions for the quiz on knowledge of the RK Constitution were developed in Kazakh, Russian and French.

The quiz method is an effective condition for the formation of students' visual culture, contributing to the successful activation of students' knowledge, increasing their independence, as well as exacerbating their cognitive interest [2; p. 183]. The principles of this interactive method are mass participation, equality, interactivity, competition, accessibility, honesty and clarity. The quiz has an educational and educational impact on students;

- solutions to cases (case-study);

- classes in a discussion format; the discussion method involves posing a problematic question followed by discussion, including in small groups. This technique develops the student's critical thinking skills in solving specific legal problems, legal argumentation, and making independent legal decisions;

- method of scientific projects develops students' ability to engage in scientific activities. Priority is given to scientific work with the goal of creating a new scientific product, when the student not only analyzes theoretical or practical material, but also is able to offer his own vision on a controversial issue.

- methods: "brainstorming", "flipped classroom", "small groups", "round table", "circles", etc.

Teaching methods at the university encourage students to take an active role in the educational process.

The discussion method involves posing a problematic question followed by discussion, including in small groups. This technique develops the student's critical thinking skills in solving specific legal problems, legal argumentation, and making independent legal decisions.

The method of scientific projects develops the student's ability to engage in scientific activities. Priority is given to scientific work with the goal of creating a new scientific product, when the student not only analyzes theoretical or practical material, but also is able to offer his own opinion on a controversial issue. Students and undergraduates of the Teaching Program "International Law" under the guidance of the director of the ISK at KazNPU named after Abay, Doctor of Law and Professor Sabitova A.A. participate in the international competition "UN Mini Model". An example is that in the frame of the ISK KazNPU named after Abay an important competition "UN Mini Model" was held on April 19, 2024, where the participants were students from various Kazakh and foreign universities. French language teachers and international relations students take an active part in various projects.

Flipped classroom method. Students are sent in advance texts of international conventions and lectures, scientific texts. Students come to class already prepared, then the teacher and students analyze situational cases based on international conventions. This method is often used in classes on "International Law". The law teachers and philology teachers often use the flipped classroom method in seminar classes.

Binary activities. Philological teachers conduct practical classes in the French language with French trainees.

In conclusion, we can say, that if universities systematically introduce interactive teaching methods, the number of accomplished individuals capable of thinking and making responsible decisions will increase sharply. Each university teacher is a special creative person who has the free right to use various innovative and active teaching methods.

REFERENCES

1 Interactive methods and techniques for conducting classes in Russian as a foreign language. - [Electronic resource]. –2022.– Access mode: <https://lib.armedu.am/files/resource/files/2022-11-04/bff4a87a2d0d49174a951e4ee752960a>

2 Danilchenko M.A., Mukhina M.V., Bulaeva M.N., Voronina I.R. Possibilities of using game interactive methods in the educational process of a university. [Electron. resource]. –2020.– URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-ispolzovaniya-igrovyyh-interaktivnyh-metodov-v-obrazovatelnom-protse-вуза> (date of access: 04/29/2024)

3 Panina T.S., Vavilova L.N. Modern methods of enhancing learning. - M.: Academy, 2008. - pp. 9-11; 176s.

4 Sabitova Sh.A. On the issue of using active forms and methods of teaching at the Sorbonne-Kazakhstan Institute. // Collection of scientific articles and theses of the International Research Conference “Modern philological paradigms: interaction of traditions and innovative approaches.” - Tashkent, 2023, p. 798-805

ӘОЖ 82.0:37.016

Социалова Н.Е., Келгембаева Б.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада эпикалық шығармаларды оқытуда кездесетін қиындықтар мен оны оқытудың тиімді жолдары туралы жазылған. Мектептегі қазақ әдебиеті бағдарламасындағы ең кең қамтылатын шығармалар эпикалық жанрларға тиесілі. Әсіресе, әңгіме, роман, эпопея, мысал, хикаятқа (повесть) молынан орын берілген. Авторлар эпикалық шығармаларды оқыту мен талдауда әдіскер-ұстаз Қанипа Бітібаеваның қандай мәселелерге тоқталғандығы, эпикалық шығармаларды оқытудың тиімді жолдары мен әдістері көрсеткен. Жоғары сыныптарда оқытылатын көлемді эпикалық шығармаларда берілетін көркем бейнелер жүйесін негізгі кейіпкерлер арқылы талдаудың әдіс-тәсілдері мысалмен талданып берілген.

Мақалада проблемалы талдаудың құндылығы білікті мамандардың пікірімен дәлелденеді. Көркем шығарманың көркемдік сипатын таныту үшін орындалатын тапсырмалар берілген.

Кілт сөздер: эпикалық шығармалар, оқыту әдістемесі, көркем шығарманы талдау кезеңдері

Мектептегі қазақ әдебиеті бағдарламасындағы ең кең қамтылатын шығармалар эпикалық жанрларға тиесілі. Әсіресе, әңгіме, роман, эпопея, мысал, хикаятқа (повесть) молынан орын берілген. Қазіргі кездегі эпикалық туындыларды оқытудағы қиындықтың бірі – оқушылардың көркем шығарманы оқуға құлықсыздығы, оқыған күнде де әдеби тілдің иірімдерін жете түсіне бермейтінінде жатыр. Сондықтан бұл жанрларды оқыту мәселесі күн тәртібінен түспейді деуге болады.

Эпикалық шығармаларды оқытудың тағы бір қиындығы – оны оқыту барысында әдеби-теориялық білімнің қоса беріліп отыруында.

Әдіскер-ұстаз Қ.О.Бітібаеваның пікірінше, эпикалық шығармаларды оқыту мен талдауда мына мәселелерге ең алдымен көңіл бөлінеді:

1. Көркем шығарманың сюжеті, көтерген тақырыбы, проблематикасы.

2. Көркем бейнелер жүйесі.

3. Автор – көркем туындыны жасаушы, көркем туындыны жазушы.

Автор және көркем туынды [1].

Көркем шығарманы талдау оны оқудан басталады. Көркем туындыны толық оқымай, мазмұнын жетік меңгермей тұрып, оны талдау мүмкін емес. Сондықтан эпикалық шығармаларды оқытуда көркем мәтінді алдын-ала оқуға берген жөн. Бұл ретте, жазғы демалысты тиімді пайдалануға болады.

Әңгіме, мысал сияқты шағын жанрларды талдау роман, хикая тәрізді күрделі жанрларға қарағанда жеңілірек. Әңгіме мен мысалды талдауда мұғалімнің олардың көркем табиғатын таныту, барлық бітім-болмысын сөз етуге мүмкіндігі мол. Ал роман, эпопеяны бағдарламадағы аздаған сағаттарда толық талдау мүмкін емес. Сондықтан, осындай көлемді шығармаларды оқытуда мұғалімнің үлкен ізденісі керек. Күрделі туындыны өткенде оқу мақсаттарына орай неге көңіл бөлу керек, талдаудың қай түрі тиімді болмақ, осы мәселелерге мұғалім ойлы еңбекке жүгінеді. Мұғалімнің өзі көркем туынды негізінде жатқан проблема, оның кейіпкерлер жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, тіл кестесі, қаламгерлік позицияны әбден зерттеп, анықтап алуы тиіс. Олай дейтініміз – қазіргі қазақ әдебиеті бағдарламасында әлі әдеби сында толық бағасын алмаған, салмақты зерттеулерге арқау болмаған кейбір туындылар еніп кеткен. Оның үстіне қазіргі қала балалары қазақтың әдеби тілін, ХІХ-ХХ басындағы тұрмыстық атаулардың мағынасын жете түсіне бермейді. Сондықтан көркем туындыдағы мағынасы түсініксіз сөздермен сөздік жұмысын жүргізілуі керек.

Роман, хикая, әңгімелерді оқи отырып, оқушылар автормен іштей сырласады. Олар авторды да, оның туындыларындағы өмір құбылыстарын,

кейіпкерлер тағдырын өз пікірі, эмоциясы, дүниетанымы тұрғысынан қабылдайды. Ал мұғалімнің мақсаты – оқушының алғашқы өзіндік қабылдауын ғылыми негізге бағыттау, дұрыс бағыт-бағдар беру болғандықтан, мұғалімнің өзі көркем туынды жайлы ғылыми зерттеулерден мол хабары болуы тиіс.

Көлемді шығармаларды талдауда көркем мәтіннің мазмұны мен пішінінің бірлігін сақтай отырып, тұтас таныту көзделеді. Ең алдымен, көркем шығарманың сюжетімен, кейіпкерлер характерімен таныстық жүзеге асады. Оқушылар өздері оқыған шығармалардың мазмұнына, оқиғасына ерекше көңіл бөледі. Ал осы оқиғалардың бір-бірінен туындап, жалғасып жатқанын, оқиғаның басталуы, дамуы, шарттары, шешімдерін шәкірттің танып, бағалауы да күрделі мәселенің бірі. Өйткені, композиция арқылы кейіпкерлердің іс-әрекеті, характері ашылады. Шығарма негізінде жатқан авторлық ой көрінеді. Сюжет пен композицияға талдау кезінде мұғалім ең басты эпизодтар, оқиғаларға көңіл бөледі, соны бөліп алады. Оқушыларға мазмұндатады, мәнерлеп оқи отырып, әрі түсіндірмелі әдіспен өзіндегі ой, жазушы поэзиясы, тақырып беріледі.

Бірақ композиция мен сюжет шығарманы талдаудағы күрделі мәселелердің қатарына жататындықтан, оқушылардың бұл жөніндегі ұғымдарын бірте-бірте сатылап қалыптастырған дұрыс. Оқушылар шығарманың композициялық құрылысымен оның жәй және күрделі жоспарын білу арқылы танысады. Осының нәтижесінде шығарманы құрап, оған тұтастық сипат беріп тұрған негізгі бөлшектердің арасындағы байланыстарын айырып біледі. Ол үшін қатар эпикалық шығармалардың сюжеттік жоспары жасалады. Бұдан соң шығарманың композициялық құрылысына байланысты ұғым кеңейтіле түседі. Шығарманың құрылысымен танысу барысында, ондағы табиғат суреттерінен (пейзаждың) және басқа да көркемдік компоненттердің қандай роль атқарып тұрғанын айырып біледі. Өйткені шығармадағы оқиғаға, кейіпкерлердің күйініш-сүйінішіне байланысты пейзаждың атқаратын ролі алуан түрлі және ол шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнына бағынышты болады, яғни соған икемделіп беріледі. Сондай-ақ, шәкірттер шығарманың қорытынды бөлімі қандай роль атқарып тұрғанымен де танысады. Қорытынды бөлімге көлемді шығармалардың эпилогы жатады. Эпилогтың көркем туынды идеясын түсінуде өзіндік маңызы бар.

Оқушы әр кейіпкердің негізінде авторды толғандырған бір ой жататынын білуі керек. Образға талдау әр буында, әр жағынан қарастырылады. Мұғалім де кейіпкер іс-әрекетін түсіндіру үшін, әр түрлі сұрақтар қояды. Бір кейіпкер мен екінші кейіпкерді салыстыру жұмыстарын жүргізеді, әр кейіпкерге деген автор көзқарасын, қарым-қатынасын анықтау мақсатында әдіс-тәсілдер пайдаланады. Мысалы: Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы Бақтығұл тағдырында ерекше орын алады? немесе Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы қатал, әділетсіз, ұнамсыз? («Қараш-Қараш оқиғасы»), Бақтығұл саған ұнай ма? Ұнамаса, қандай мінезі, іс-әрекетін айтар едің?

тәрізді сұрақтар осы буындағы оқушыларды образ табиғатын түсінуге, өз пікірлерін айта білуге жетелейді.

Жоғары сыныптарда көлемді эпикалық шығармалар оқытылады. Ескертіп кеткеніміздей, роман, эпопеяларда көркем бейнелер жүйесі беріледі. Оның барлығын талдап біту мүмкін емес. Сондықтан ең негізгі кейіпкерлерді талдау нысанаға алынады. Сондай-ақ кейіпкерлерді іс-әрекеті, шығармадағы орны, авторлық ойға байланысты топтап, жинақтап талдау да образ талдаудың басты әдіс-тәсілдерінен саналады (төменде мысалдар беріледі). Образ талдауда мәтінді оқи отырып, көркем туындының негізгі оқиғаларына оқушы назарын аудартады.

Басты оқиғаларды мазмұндату, оған жоспар жасату сюжет-композициялық талдаудың ең негізгі әдіс-тәсілі болады. Басты оқиғаларды оқушылардың өзін қатыстырып отырып, сұрыптатып алуда мұғалім сұрақтар қояды. «Балалар, осы әңгімедегі ең басты оқиға деп, қай оқиғаны айтар едіңдер?» немесе «Ұлпанның тағдырына әсер еткен басты оқиғалар не?» деген сұрақтар арқылы оқушыларды осындай жұмыстарға жетелеу тиімді болмақ. Ары қарай оқушылар бөліп алған басты оқиғаларды тақтаға немесе дәптерге жазғызып, оған тақырып қойғызып (мұғалім өзі де көмекке келеді), әңгімеге тұтастай жоспар жасатуға болады. Басты эпизодтарды бөліп ала отырып, онымен жасалатын жұмыста мұғалім көркем туындыны мүлде ұмытып кетпейді, қайта сол эпизодты ашып, оны тұтастай қарастыру жолдарын ізденеді. Ең бастысы шығарманы мүше-мүше етіп бөліп тастамай, бірлікте қарастырып отырған дұрыс.

Эпикалық шығармаларды образдар бойынша талдау – мектепте ең көп қолданылатын дәстүрлі әдіс. Мұндай талдаудың күрделілігі сол – олардың іс-әрекеті арқылы оқушыларға әдеби-теориялық ұғымдар туралы білім беруге де назар аударылып отырады. Тип, прототип, образ туралы алғашқы ұғымнан бастап сынып жоғарылаған сайын, олардың саны да, түсіндірудің тереңдігі мен ауқымы да арта түседі. Образ бойынша талдау кезінде оқушылар кейіпкерді танып біле отырып, сол кейіпкер бойындағы адами қасиеттерді ашуға талпынады. Әрине, шығармадағы орталық кейіпкердің болмысы жеке-дара ашылмайды. Себебі, автор өз кейіпкерін мәтіндегі әр алуан іс-әрекеттермен, оқиғалармен, басқа кейіпкерлермен байланыстырады. Яғни, бас кейіпкер шығармада орталық тұлға болғанменен, ол басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасқа түсіп, іс-әрекет үстінде байланысып отырады, сол арқылы толыққанды ашылады. Сондықтан көркем шығармадағы бейнелер жүйесін өзара тұтастыру қажет. «Абай жолы» тәрізді аса көлемді де, күрделі туындыдағы образдар жүйесін толық қамту мүмкін емес. Сондықтан оларды белгілі бір проблеманың төңірегіне топтастырып қарастырамыз. Ппроблемалы талдау – шәкірттердің көркем шығармадағы авторлық идея мен көтерілген проблемаға дендей енуіне мүмкіндік береді. Қазақ тілі әдістемесінің білікті маманы Д.Әлімжановтың мына бір пікірі проблемалы оқыту ғана емес проблемалы талдаудың құндылығын айқындай түсетін тәрізді: «Проблемалап

оқытудың мақсаттары мен міндеттері немесе оның мазмұнымен жұмыс жүргізудің жолдары оқушылардың ғылыми-творчестволық білім алуына негізделеді. Соған негіздей отырып, білім алудың тиімді жолдарын үйренеді, өздігінен ізденіп ғылым заңдылықтарын тануға ақыл-ой қабілеттерін жетілдіреді, материалды талдап білуге дағдыландырады, әр жақты талдау шеберлігіне төселдіреді» [2].

Көркем шығармада сан тарапты әрекеттер баяндалып, көптеген қарама-қайшылықты, таласты пікірлі оқиғалар туындап жатады. Жазушының ой желісін, шығарма идеясын онда көтерілген проблемаларды талдау арқылы тани білу керек. Ол үшін ұстаздың өзі шығарманың тереңіне бойлай біліп, шәкірттердің алдына проблемалық ситуация ұсыну қажет. Дегенмен кез-келген оқиға, кейіпкердің әрекетінен проблема туындату мүмкін емес.

Эпикалық шығармаларды оқыту, талдау барысында оның негізіндегі авторлық ойға, авторлық көзқарасқа көз жүгірту – басты мәселелердің бірі. Оқушы көркем туындыны оқып отырғанда, авторды ұмытып кетеді (қай сыныпта, қай буында болса да). Оларды, әсіресе, төменгі сыныптарда оқиғалар жүйесі, кейіпкерлер іс-әрекеті қызықтырады. Олар «Бандыны қуған Хамитті» оқып отырып, «Хамит жеңсе екен, бандыны қолға түсірсе екен» деп, толқып отырса «Көксеректе» қасқырдың іс-әрекетін қызықтап кетеді. Мұғалім төменгі буынның өзінен бастап-ақ көркем туынды негізіндегі авторлық ойға оқушылар назарын аудартып, бұл мәселеде жүйелі жұмыс істеп отыру керек. Авторлық ойды, қай шығарманы алмайық, оңай таба салу мүмкін емес, ол образдардай, олардың іс-әрекетіндей айқын, «мен мұңдалап» тұрмайды. Авторлық ой шығармада жасырын жатады. Мұғалім мақсаты оны «жарыққа шығару» болып табылады. «Жарыққа шығарудың» бірнеше жолдары, тиімді әдіс-тәсілдері бар. Кейде егер шығарма бірінші жақтан берілсе немесе әңгімеші арқылы баяндалса, оқушылар оны автордың өзі екен деп қабылдайды. Мысалы, «Шұғаның белгісі», т.с.с. Бұндайда мұғалім әңгімелеуші мен автор бөлек адам екенін бұл тек суреткедің бір стильдік ерекшелігі, тәсілі екенін айтуы керек. Осы көркем шығарманың жазылу мәнері, тілі, құрылысы, суреттеу, баяндау, портреттеу тәсілдері- бәрі-бәрі авторға, оны тануға жол ашады. Мысалы, «Қорғансыздың күніндегі» боран немесе «Көксеректегі» жарық айлы түн сияқты пейзаждардың кейіпкер тағдырларына тікелей әсері бар екенін, сол пейзаждар арқылы М.Әуезов қорғансыздардың тағдырын алдын ала білдірсе, «сүттей жарық айлы түн» Абайдың өмірлік ақ махаббатын бейнелейтінін, т.б . талдау барысында оқушылар түсінеді. Көркем туындыдағы «авторды» таныту – күрделі де маңызды мәселе. Оны тағы қандай жолдармен жүргізуге болады? Оны осы еңбектің жалғасынан (практикалық бөлімнен) көруге болады.

Көркем шығарманы талдаудың ең соңғы, күрделі кезеңі – оның көркем тіліне талдау жасау. Шығарманың бейнелі де көркем сөз кестесі оқушылардың тіл байлығын еселеп, сөздің мәнін ұғуға, эстетикалық талғамын оятуға әсер етеді. Мәселен, Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасының көркемдік сипатын таныту үшін алдын-ала төмендегідей тапсырмалар беріледі: 1. Түс, рең ажарлылығын бейнелеген сөз бен сөз тіркесін тауып, 1 санымен белгілеп,

оны ауызша дәлелдеу (Ары қарай тапсырма ретіне орай, мәтіндегі сұраққа лайық сөздер мен сөз тіркестерін сол санмен белгілеп шығу керек).

2. Пішін (форма) ерекшелігі;
3. Тау биіктігі;
4. Дыбыс сипаты;
5. Су тазалығы;
6. Жұмсақтық, майдалық сипаты;
7. Қимыл-әрекет деңгейі;
8. Көптік ұғым көрінісі;
9. Айқындау;
10. Теңеу;
11. Ауыстыру (метафора)
12. Алмастыру (метонимия);
13. Кейіптеу;
14. Дерексіз ұғымды заттандыру;
15. Дерексіз ұғымды жандандыру;
16. Нышан белгі (символдық белгі);
17. Шарттылық т.б [3].

Оқушыларға мәтінге талдау жасауды мұғалім алдымен өзі көрсетеді. Ол үшін ақын бейнелеуіндегі Көкшетаудың сұлулығын неғұрлым нақты бейнелеген мына жолдарға көңіл бөлген дұрыс:

Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға.
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға,
Бөлектәу: «Ой, бауырым!» - деп анадайда.
Оқжетпес найза қия – қыранға ұя,
Қарасаң жанның шері тарқамай-ма?
Солардың ортасында Бурабай көл,
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға [4, 29б.].

Алдымен келтірілген үзіндінің екінші тармағындағы «бөленген» сөзіне әрі 8, әрі 13, әрі 9 сандарын қоямыз. Себебі бүкіл бір тау қарағайымен қымталғандай оралып, бөленсе, онда қарағайдың соншалықты көптігі, яғни 8 белгісіне сай екені анықталады. Сондай-ақ, бұл сөзді баланы бесікке бөлеу ұғымымен байланыстырсақ, яғни жансыз тауға жан иесіне, жандыға лайық әрекет дарытқандықтан, оны кейіптеуге, яғни 13 белгісіне жатқызамыз. Сондай-ақ, көріктеуіштің есімшеден де жасалатыны, сондықтан бұл сөздің ажарлау мәнінде қолданылып тұрғаны түсіндіріледі. Аталған сөзге жалғас «бұйра сыпсың» сөздері көріктеуіш (9). Үшінші жол басында «бұлт құшқан» тіркесіне әрі тау биіктігі (3), әрі кейіптеу (13) белгілері қойылады. Себебі жерден сонша алыс бұлтты құшу тау биіктігін, сол деңгейге дейін жеткенін межелеумен бірге жансыз таудың адамға лайық әрекетке ие болуы кейіптеуді дәлелдейді. Бесінші тармақтағы «найза» - әрі көріктеуіш (9), әрі пішін ерекшелігі (2), яғни Оқжетпес шыңының сонша тік, найза тәрізді екенін анықтайды. Соңғы жолдағы «мөп-мөлдір» - әрі көріктеуіш (9), әрі су тазалығы

(5), әрі рең әдемілігі (1) айнасы. Іргелес орналасқан «дөп-дөңгелек» - көріктеуіш (9), сонымен бірге пішін ерекшелігінің (2) белгісі. «Ұқсайды Айға» - теңеу (10). Осылайша мұғалім оқушыларға поэмадағы әрбір суретті сөздің өзіндік сипаты мен мәтінде Көкшетау суретін берудегі атқарып тұрған қызметіне мән беруге баулиды. Одан әрі мына жолдарға назар аударады:

Бауырында Бурабайдың қалың ағаш,
Көкшенің жалымен біткен жалғас.
Арудың ақпен өрген бұрымындай
Қарағай, қызыл қайың, талы аралас [29, 30 б.].

Оқушылар өз беттерімен осы жолдарды талдауға талаптанады. Олардың ықтимал жауаптары мынадай болуы мүмкін: - Екінші жолдағы «жалымен» ауыстыруға (метафораға - 11) жатады. Олай дейтініміз: тау басындағы, дәйектей түссек, желкесіндегі ағаштар шоғыры жылқы жалына ұқсастырылған. Осы орайда, бұл ұғым-тіршілігі малмен, жылқымен тығыз байланысты қазақ халқына етене жақын болуымен де ұлттық өрнек (18) айғағы. Ал, үшінші жол тұтасымен теңеуді білдіреді (10).

Оқытушының талдау үлгісінен соң, осы үзінділерден басқа бөлігінен қажетті мысалдар теру, іріктеу, жүйелеу, талдауға әзірлену өзіндік жұмыс тапсырмасы ретінде беріледі. Талдау жұмысы барысында оқушылар шығарманың мазмұны мен пішінінің байланысына назар аударады. Шығармадағы әрбір сөз, әр нақыш – әрі көркемдігімен, әрі ешқайсысы шашау шықпай жымдасып, өріле келе басты түйінге, яғни ел мен жерді қорғау идеясына қызмет етуге бағындырылғанына назар аударылады.

Әдебиетті оқытудың барлық сатыларындағы сияқты шығарманы талдау жұмысы да оқытушының басшылығымен жүріп отырады. Оқушылардың шығарманы оқып талдау жұмысына белсенділікпен қатысып отыруын оқытушы қамтамасыз етіп отыруға міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997.
- 2 Әлімжанов Д. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1965.
- 3 Жүсіпов Қ.П. Көркем сөз құдыреті. – Павлодар, 2002.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы, 1989.

УДК 821.512.122.09:81-115

Торгузова И.Н.

Областная специализированная школа-гимназия-интернат имени Жамбыла для одаренных детей,

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ К.О. БИТИБАЕВОЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные процессы, которые выступают механизмом разработки новых целей, содержания, форм, методов и технологий организации жизнедеятельности инновационной школы, которой является научная школа К.О. Битибаевой.

Ключевые слова: инновационная, научная школа, технология.

Канипа Омаргалиевна Битибаева является одним из первых исследователей по углубленному изучению творчества Абая и Мухтара Ауэзова, автор книг «Абай в школе» и «Мухтар в школе». Ее опыт неоднократно распространялся в республиканском масштабе. О ней снят видеофильм в 3-х частях. Она – первый лауреат Государственной премии в Казахстане из числа учителей и пятый – в бывшем Союзе. Отличник просвещения СССР и Казахской ССР, почетный работник образования РК, награждена медалями им. Н. Крупской и Ы. Алтынсарина, заслуженный учитель РК. Ежегодно РНПЦ «Дарын» и Восточно-Казахстанский областной департамент образования проводят региональные, республиканские, международные олимпиады среди школьников по казахскому языку и литературе на приз К.О. Битибаевой. В 1993 году К.О. Битибаева удостоена звания «Заслуженный учитель Казахстана», награждена орденами «Құрмет», «Парасат». К.О. Битибаева – учитель-новатор, исследователь. Только перечисление регалий этой удивительной женщины, которую по праву называют учителем от Бога, заняло бы не один абзац. Канипа Битибаева – самая яркая звезда в школьной педагогике. Автор 32 книг, 100 научных статей, около восьми тысяч дидактических материалов. Ее авторская программа по казахской литературе и языку стала основой разработок республиканской научно-методической лаборатории. Ею созданы программы и учебные пособия по углубленному изучению казахской литературы, написаны учебники «Методика преподавания в школе».

«Быть учителем литературы очень сложно, – признается она. – Если ты не переживаешь вместе с героями произведений, то не научишь детей сопереживанию. Никакая технология не пробудит детскую душу – это дано только учителю... Конечно, права восточная пословица: «Коня можно привести к ручью, но заставить пить нельзя». Мы, учителя, должны создать мотивацию, чтобы ребенок пил из родника духовности. А для этого нужно

покорить их сердце. Не оценками – любовью, искренностью и знаниями. Канипе Битибаевой это удалось» [4, с. 9].

«В преподавании казахской литературы у неё принцип: показывать ее как частицу мировой литературы и культуры. Абай, Пушкин, Петрарка, Толстой, Шакарим и другие истинные столпы литературы принадлежат не только национальной, а общемировой сокровищнице культуры. Великие писатели, поэты всегда мыслят общечеловеческими категориями. Абай писал: «Люби все человечество». Я бы эти слова написала на небе, если б это было возможно» [3, с. 4].

Сам термин «научная школа» многозначен. Анализ показывает, что используются, в основном, три категории понятий «научная школа»:

- формальное объединение, научно-образовательная организация различного статуса (университет, кафедра, факультет, научно-исследовательский институт, лаборатория);

- исследовательско-творческий коллектив, не обязательно имеющий формальную принадлежность к какому-либо структурному подразделению университета или научно-исследовательского института;

- направление в науке, объединившее интересы группы исследователей.

О. Грезнева предлагает такую классификацию научных школ:

1) по виду связей между членами научной школы – научное течение, «невидимый колледж», научная группировка;

2) по статусу научной идеи – экспериментальные, теоретические;

3) по широте исследуемой предметной области – узкопрофильные, широкопрофильные;

4) по функциональному назначению продуцируемых знаний – фундаментальные, прикладные;

5) по форме организации деятельности учеников – с индивидуальными формами организации научно-исследовательской работы, с коллективными формами организации работы;

6) по характеру связей между поколениями – одноуровневые, многоуровневые;

7) по степени институализации – неформальные, институальные;

8) по уровню локации – национальные, локальные, личностные [5, с. 10].

Авторская школа – уникальное новообразование в педагогической реальности, основывается на инновационной педагогической деятельности, субъекты которой ориентируются на концепцию личностно-развивающего образования, гуманистическую образовательную парадигму. В силу этого авторская школа – это экспериментальное учебно-воспитательное учреждение, которое имеет оригинальную педагогическую идею, концепцию, ярко выраженное ядро ценностей; ориентирована на творческий поиск форм жизнедеятельности, что порождает уникальность отдельных сторон деятельности; в ней формируется специфическая педагогическая культура; проявляются устойчивые, стабильные результаты в обученности и развитии

личности ребенка. Исследования авторских школ, проведенные А.И. Адамским, В.В. Анисимовой, А.Г. Асмоловым, М.В. Богуславским, В.И. Данильчуком, А.Г. Каспаржаком, В.А. Караковским, Е.А. Крюковой, М.В. Левит, М.М. Поташником, А.М. Сарановым, Н.К. Сергеевым, В.В. Сериковым, Ф.Ф. Слипченко, А.Н. Тубельским, Т.В. Цырлиной, Е.А. Ямбургом и зарубежными учеными Т. Серджиованни, С. Перки, М. Смит предприняты с позиций историко-педагогического, личностного, системно-структурного, деятельностного, культурологического и иных подходов. Они вносят значительный вклад в понимание сущностных характеристик авторской школы с точки зрения на нее как на уникальное явление педагогической практики. В педагогической науке все чаще утверждается, что исследовать сущность авторских школ необходимо с позиций целостного подхода. Понятия «инновационная школа», «авторская школа» употребляются с конца 80-х годов, а берет оно свои истоки в истории педагогики, начиная с И.Г. Песталоцция, М. Монтессори, Л.Н. Толстого, В.А. Сухомлинского, и все они назывались «авторскими школами». Когда наше государство приобрело независимость, появилась необходимость создать единый центр педагогов, работающих творчески.

Авторские классы Канипы Битибаевой по углубленному изучению казахской литературы с 1990 года работают по экспериментальной программе. На основе этой программы в 1991 году приказом Министерства просвещения Казахской ССР была открыта Республиканская научно-методическая именная школа. В авторских классах Канипы Битибаевой большое внимание уделяется формированию творческой личности, развитию одаренности. На базе авторских классов в 2000 году по приказу Министерства образования и науки Республики Казахстан гимназия-интернат имени Жамбыла приобрела новый статус – гимназия по углубленному изучению казахского языка и литературы. Именная школа К.О. Битибаевой – центр инновационного опыта. Она является одним из особенных явлений в трудовой деятельности педагога. Её идея перекликается с идеями педагогов-новаторов 60-70 годов, таких как Ш.А. Амонашвили, Ю.К. Бабанский, Ю.Л. Львова, В.Ф. Шаталов, Н.С. Лысенкова [4, с. 12]. И эта именная школа стала одной из них, это было веление времени, и в 1991 году именной школе К.О. Битибаевой был присвоен республиканский статус с углубленным изучением казахской литературы. У школы есть свое предназначение, особенное строение, стиль, свои особые ценности, и главной особенностью именной школы К.О. Битибаевой является ее демократическое направление, тесная связь между практикой и наукой, обновление философской основы, взаимосвязь между учителем и учениками. Отличительные особенности авторской школы мы видим: во-первых, в неповторимых комплексных лабораторных трудах; во-вторых, в сотрудничестве высококвалифицированных, самодостаточных, мобильных групп, занимающихся углублением содержания учебы через конференции, научно-методические семинары, инновационных авторских курсов; в-третьих, в формировании инновационных групп творчески работающих,

поддерживающих педагогические идеи педагога-инноватора. В отличие от других школ эта именная школа выступает в роли творческой лаборатории, объединяющая учителей, работающих творчески. В именной школе К.О. Битибаевой проходят не только уроки, как в школах В.Ф. Шаталова, Н.С. Лысенковой, Ю.А. Львовой здесь рождаются передовые идеи и технологии, проверяются, усваиваются, распространяются, охватывая всю педагогическую деятельность. Именная школа К.О. Битибаевой в соответствии с развитием учителя ставит во главе угла ответственность и волю, и философской основой взяты слова великого педагога К.Д. Ушинского: «Научить пустить свои корни глубже!». И вместе с этим именная школа является как инновационная группа со своими особенными подходами к учебному процессу, к вопросам воспитания. Формирование и развитие личности характеризуется волевым творческим движением. Если личность будет свободной, то она сможет использовать в полной мере свои творческие, коммуникативные, познавательные и другие потенциалы [2, с. 5].

Философия именной школы – воспитание свободно мыслящую личность со своим мышлением, с широким воображением. Известный психолог А.Н. Леонтьев говорил, что человек не рождается личностью, а ею становится, личность – процесс, находящийся на ступени постоянного формирования. Именная школа направлена на ценности воспитания свободно мыслящего человека, характеризующегося такими качествами, как активность, уверенность, с возможностью служить на высшем уровне. Основная цель, подчеркивающая стратегию именной школы – это развивать творчество каждого педагога. Особенностью деятельности именной школы является выявление передовых методик в деревнях, городах, районах, областных центрах и обсуждение их на республиканском уровне. Основная деятельность именной школы направлена на обновление содержания предметов, учебных технологий. Школа К.О. Битибаевой полностью оснащена управленческими, научно-методическими, документально-правовыми, личностными ресурсами, обеспечивающими в полной мере деятельность школы как творческая лаборатория. Работа ее именной школы в этом году была представлена на республиканский конкурс и отмечена грамотой. Особенность именной школы заключается в том, что в разработке учебников, программ, учебно-методических пособий учитываются проблемы городских и сельских учителей. Именная школа К.О. Битибаевой – это школа, имеющая свой устав, утвержденные правила, основанные на предмете «Казахский язык и литература».

С целью накопить и сохранить богатый фонд учебно-методических материалов учителя и применить его на практике была открыта Республиканская научно-методическая лаборатория К.О. Битибаевой по предложению Министерства Образования и Науки РК. При поддержке Акима ВКО, Департамента образования ВКО ИПК ПР приказ №32 от 20.08.2009 года. Лаборатория является научно-исследовательским, учебно-методическим, открытым центром международного значения. Она дает возможность в

процессе развития как «Испытательная площадка», начало свободному творчеству; рассмотрение и применение современных технологий в опыте работы [1, с. 9].

Таким образом, инновационный опыт показывает не «внедрение новшества», а дополнение результатов педагогической, творческой, новаторской исследовательской деятельности. И особенность данного опыта – это открытие авторской школы, формирующей духовное и творческое богатство личности, охватывающей учебно-воспитательный процесс. Основной задачей и движущей силой авторской школы является воспитание разносторонней личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абишкызы С. «Қазақтың Қанипасы». - Алматы «Білім», 2005, с.297.
- 2 Баринаова А. Музей педагога в школе-гимназии для одаренных детей им. Жамбыла открылся новый музей, посвященный К. Битибаевой // Усть-Каменогорск. - 2014. - 9 янв. - С. 9.
- 3 Битибаева Канипа «Егіз өрім». - Өскемен: Рекламный Дайджест, 2013, с. 153.
- 4 Ефимов М. «Урок – это мое сердце» // «Устинка плюс», 2014. - 23 окт. (№ 43). С. 12.
- 5 Лазарева В. Педагогическая поэма Канипы Битибаевой «Устинка плюс» . - 2014. - 29 сент. (№ 39). С. 10.

УДК 372.881.161.1

Хамидуллаева Б.А.

Казахский Национальный Женский Педагогический Университет

г. Алматы, Республика Казахстан

МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Развитие речевой культуры является важной составляющей образовательного процесса, особенно на уроках русского языка, где формируются ключевые коммуникативные навыки учащихся. В данной статье рассматриваются методы и подходы, применяемые для достижения эффективного развития речевой культуры на уроках русского языка с учетом современных теорий и практик обучения.

Ключевые слова: речевая культура, коммуникация, навык

Введение

Развитие речевой культуры является одной из ключевых задач образовательного процесса. Умение ясно, грамотно и эффективно выражать свои мысли не только помогает в учебе, но и открывает двери к успешной

коммуникации в обществе и профессиональной сфере. На уроках русского языка учащиеся не только учатся понимать тексты и анализировать их, но и развивают навыки устной и письменной речи. В данной статье рассмотрим различные методы и подходы, способствующие развитию речевой культуры учащихся.

1. Чтение и обсуждение литературных произведений

Чтение художественной литературы не только расширяет кругозор учащихся, но и способствует развитию их речевых навыков. Обсуждение прочитанных произведений позволяет учащимся анализировать сюжет, характеры персонажей, выявлять главные идеи и выводы авторов. Такие дискуссии не только улучшают понимание прочитанного, но и развивают умение аргументированно выражать свою точку зрения.

Успех беседы решает также качество предварительной подготовки, то, как сумел учитель подготовить учащихся к восприятию произведения, насколько яркими были впечатления от первоначального чтения. Надо помогать учащимся оформить в надлежащем направлении свои первоначальные впечатления [1].

2. Проведение дискуссий и дебатов

Компетентностный подход при организации образовательного процесса требует от учителя изменения процесса обучения: его структуры, форм организации деятельности, принципов взаимодействия субъектов. Это означает, что приоритет в работе педагога должен отдаваться диалогическим методам общения, совместным поискам истины, разнообразной творческой деятельности [2].

Организация дискуссий и дебатов на уроках русского языка стимулирует учащихся к активному участию в обсуждении различных тем. При этом они вырабатывают навыки выразительного выступления, аргументации своих мыслей, а также умение внимательно слушать мнение собеседников и уважать их точку зрения.

3. Участие в театральных постановках или ролевых играх

Театральные постановки и ролевые игры позволяют учащимся вживаться в роль персонажа, вырабатывать умение выбирать подходящий тон и интонацию для передачи его характера и чувств. Это способствует развитию эмпатии, а также улучшению навыков непринужденного общения.

В целом, драматические действия включают в себя не только вербальное, но и невербальное оформление речи, а также эмоциональную вовлеченность, которые положительно влияют на запоминание языковых структур и расширение словарного запаса. Интеграция вербальных и невербальных действий может повысить уровень уверенности и мотивации застенчивых и/или более слабых учеников, может побудить их говорить больше, поскольку они могут дополнять свои устные навыки невербальными аспектами [3].

4. Проведение упражнений по развитию речевых навыков

Упражнения, направленные на развитие правильной дикции, артикуляции звуков, контроля над темпом и интонацией речи, помогают учащимся стать более уверенными в себе в общении. Такие упражнения можно включать в разминку на уроке или проводить специальные занятия, направленные на развитие речевых навыков.

5. Работа с текстами различных жанров и стилей

Чтение и анализ текстов различных жанров и стилей (научные тексты, публицистика, художественная литература и т. д.) позволяет учащимся ознакомиться с разнообразием языковых средств и особенностей каждого стиля. При этом они учатся адаптировать свою речь под конкретный контекст и аудиторию.

Современное образование опирается в том числе на принципы коммуникативно-деятельностного подхода, в соответствии с которыми процесс обучения русскому языку предполагает организацию урока как деятельности, направленной на выявление и решение конкретных коммуникативных задач. С этой позиции отбор дидактического материала играет ключевую роль: необходимо обращаться к жизненно важным для обучающихся темам с целью повышения уровня мотивации развития речевых навыков [4].

Заключение

Развитие речевой культуры на уроках русского языка представляет собой комплексный процесс, требующий систематического и целенаправленного подхода. Применение разнообразных методов и подходов, адаптированных к индивидуальным потребностям учащихся, позволяет эффективно формировать у них навыки успешного общения на русском языке и укреплять их личностное развитие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Буранова Н.Ш. Методика организации научно-исследовательской деятельности учащихся средней школы // Актуальные научные исследования в современном мире. 2021. №4-7. – С. 122-125
- 2 Дзуличанская Н.Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций. — М: Просвещение, 2011. — 143 с.
- 3 Овчинникова М.В. Использование театральных постановок в практике преподавания русского языка как иностранного // Сборник материалов Международной научно-практической конференции. 2021. – С. 153-156.
- 4 Телкова В.А. О стратегии обучения русскому языку на основе ситуативно-тематического принципа // Вопросы педагогики. 2020. № 1–2. – С. 252–256.

ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ЖУРНАЛИСТИКИ

УДК 070.4

Баирбеков Э.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТАФОРЫ В ПУБЛИЦИСТИКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ПРЕССЫ)

Аннотация: В статье рассматриваются особенности использования метафор в казахстанских СМИ.

Ключевые слова: метафора, публицистика, политика.

Изучение использования метафор в спортивной, политической, трэвел-журналистике является важным направлением исследований, так как метафоры играют существенную роль в формировании представления и интерпретации информации. Метафорические образы могут оказывать значительное влияние на читателей, воздействуя на их эмоции, мнения и убеждения. Понимание того, как метафоры используются в журналистике, помогает анализировать, какие концепции и идеи акцентируются, а также какие ассоциации формируются в сознании аудитории. Это важно не только для понимания работы журналистов, но и для критического осмысления информации, которая поступает из СМИ.

Метафоры в спортивной журналистике

BMX – разновидность велосипеда, достоинством является высокая маневренность и верткость. Благодаря им можно выполнять сложные трюки. Тем самым BMX как бы “стирает” границы невозможной подвижности на обычном велосипеде.

В иллюстрации сайта prosport.kz видно сам велосипед в действии, как молодой человек совершает трюк заезжая на паллет (рис. 1).

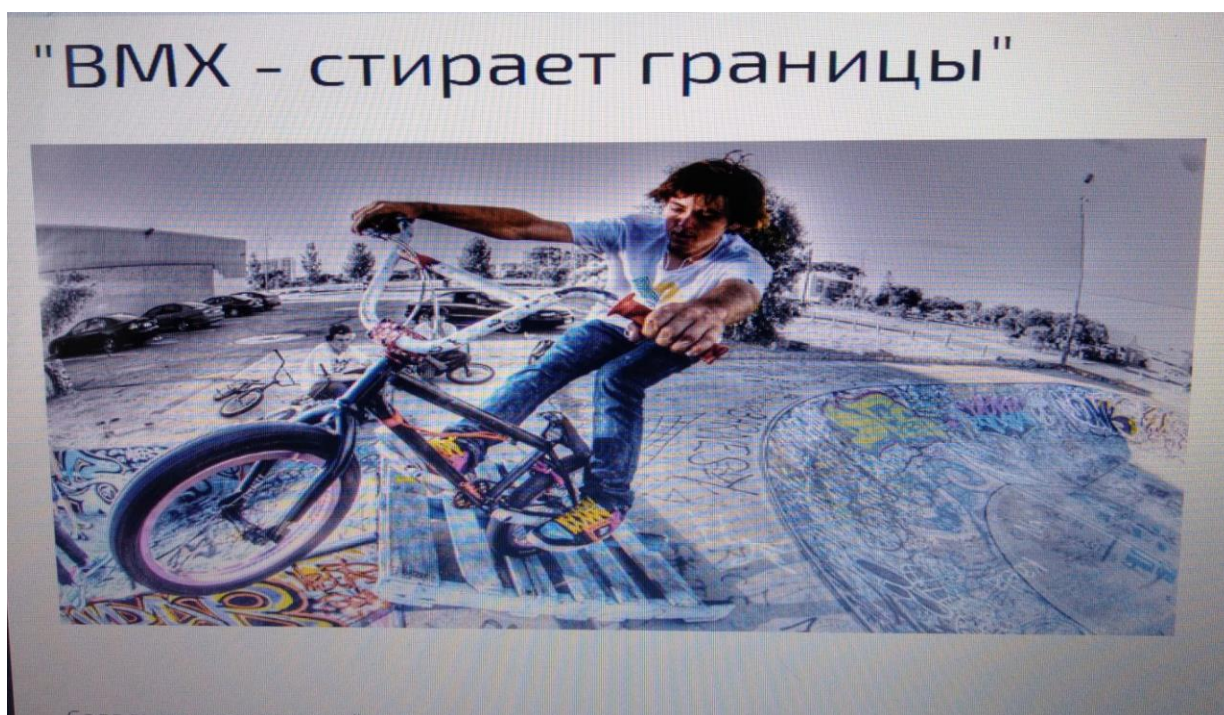

Рисунок 1 – пример метафоры в спортивной журналистике

1) “Сегодня поговорим о "маленьком, детском велосипеде" для трюков...”

Здесь используется метафора “маленький, детский велосипед” формирующий образ велосипеда с маленькой рамой и колесами.

2) “...Первые же соревнования прошли в 1976-78 годах, поэтому совсем нельзя говорить, что bmx – это молодой вид спорта.”

Задействована метафора “молодой” отражающее новинку вида спорта, в данном контексте не новое направление спорта.

Такой метафоризацией автор дает понять читателю, что это за велосипед и как давно существует спорт.

Метафоры в политической журналистике

1) “Дархан Жазыкбай рассказал президенту и о результатах пилотного проекта отбора на госслужбу...”

Здесь метафорой служит “пилотный проект” означающий конкретную методику, используемую для тестирования новых концепций или технологий в ограниченных условиях перед их масштабированием или внедрением.

2) “...что позволит сократить временные и административные барьеры при получении государственных услуг.”

Тут наблюдаем “административные барьеры”, метафора используется для описания сложности, которые возникают из-за бюрократических процедур, правил, регуляций или административных процессов.

Метафоры в трэвел-журналистике.

1) “Прямой рейс на крыльях Scat Airlines...”

Метафора “на крыльях Scat Airlines” – полет на самолете компании

2) “...У нас есть прямое сообщение в Милан.”

Метафора "прямое сообщение в", это означает, что есть удобный способ добраться до определенного города напрямую, без сложных изменений или остановок.

Популярные метафоры в сферах журналистики.

Также метафоры в спортивной журналистике передают энергию, эмоцию и драму событий:

1) Битва гигантов – когда две мощные команды или спортсмены встречаются в поединке.

2) Король на ринге – описание доминирующего боксера или бойца ММА.

3) Спортивная шахматная доска – о стратегических аспектах игры, таких как в шахматах.

Метафоризация в политической журналистике сложные политические события, концепции и взаимоотношения упрощая их:

1) Политическая арена - подразумевает место, где происходят политические события, дебаты или конфликты.

2) Битва за кресло - соревнование за политическую должность, особенно во время выборов.

3) Стратегические шахматы - описание сложных политических маневров и планирования.

В трэвел журналистике метафоры используются для передачи атмосферы, образов и эмоций, встречающихся в путешествии:

1) Мир на ладони – означает ощущение, что путешественник может легко добраться до многих мест или обладает глобальной перспективой.

2) Портал в другой мир – метафора для описания места или события, которое переносит путешественника в совсем другую культуру или атмосферу.

3) Карта сокровищ – обозначает путешествие в поисках, скрытых или малоизвестных мест.

Таким образом, на основании проведенного исследования выявлено, что функциональный потенциал метафоры в публицистике чрезвычайно велик. Она не только делает текст более живым и эмоционально насыщенным, но и помогает читателям лучше понимать и запоминать информацию. Исследование казахстанской прессы показывает, что метафоры широко используются для описания политических, спортивных, туристических, культурных и других событий. Например, в политической журналистике метафоры могут отражать борьбу за власть или различные политические процессы, в то время как в трэвел будет метафоризация красот пейзажей. Тем самым метафоры не только делают журналистику более интересной и живой, но и играют стратегическую роль в передаче информации и воздействии на аудиторию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 ВМХ - стирает границы. URL: <https://prosport.kz/bmx-stirayet-granitsy>

2 Меньше бюрократов – больше толка. URL:
https://kzaif.kz/politic/menshe_byurokratov_bolshe_tolka

3 НОВИНКА — Прага из Астаны! URL:
<https://www.selfitravel.kz/news/novinka-praga-iz-astany/>

4 Какие страны казахстанцы чаще выбирают для отдыха. URL:
<https://www.inform.kz/ru/kakie-strani-kazahstantsi-chashe-vibirayut-dlya-otdiha-25928d>.

УДК 070(092) (574.42)

Бекбосынова Г.А., Берикболова А.Ж.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

ЦИФРЛЫҚ МЕДИАНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі медиада сәт сайын жүріп жатқан түбегейлі өзгерістер, медиа индустрияның дамуына айқындаушы әсер ететін цифрлық медианың негізгі белгілері туралы сөз болған.

Кілт сөздер: цифрлық медиа, цифрлық технология, цифрлық формат, әлеуметтік желілер, цифрлық басылымдар, БАҚ аудиториясы

Цифрландыру процесі дәстүрлі жүйеге айтарлықтай әсер етті. Интернет жаңалықтар алудың негізгі арнасы және байланыс кеңістігі ретінде әрекет етуде. Жыл сайын жаңа қызметтер мен платформалар пайда болуда. Аудиторияның мінез - құлқы өзгерді, медиасауаттылыққа деген қажеттілік артты [1]. Бірақ сонымен бірге көптеген елдердің алдында тұрған өзекті мәселелер бар: ұрпақтардың цифрлық алшақтығы, цифрлық теңсіздік, гаджеттерге тәуелділік, ақпараттың шамадан тыс жүктелуі, жалған жаңалықтар және т. б.

Бүгінгі таңда медиа индустрияның басты міндеті-тез өзгертін ақпараттық кеңістікте өз орнын табу, жаңа сын-тегеуріндерге жедел және сәйкесінше жауап беруді үйрену. Аудиторияның және ең алдымен жастардың медиа тұтынуы түбегейлі өзгерді. Әлеуметтік желілердегі қауымдастықтардың, мессенджерлердің, блогтардың әсері артты. Интернетке тек смартфондардан шығатын mobile only пайдаланушыларының үлесі тез өсуде. Жасанды интеллект технологиялары дамуда. Осылайша, бізді мүлдем басқа әлем және басқа ақпарат құралдары күтеді.

Қазіргі журналистика бұрын - сонды болмаған трансформация жағдайында. Оның негізінде интернетті БАҚ қызметіне енгізіп жатыр. Цифрландыру термині-журналистік жұмыстың барлық аспектілеріне цифрлық технологияларды енгізу, мазмұнды оның барлық нысандарында (мәтіндік, графикалық, дыбыстық) цифрлық форматқа аударуда. Бұл тұрғыда БАҚ - тың өмір сүруі екі факторға байланысты: 1) олар қазіргі цифрлық ортаға

қаншалықты тез өзгере алады және ене алады; 2) олар айналасындағыларды ұстап тұра ала ма немесе құра ала ма?

Медиа индустрияның дамуына айқындаушы әсер ететін цифрлық медианың негізгі белгілері төмендегідей.

1. Өзгеру жылдамдығы артуда. Әлем тез өзгеруде. Жаңа өнімдер мен шешімдерді құру жылдамдығы геометриялық прогрессияда өсуде. 2005 жылы YouTube пайда болды, 2007 жылы алғашқы iPhone енгізілді. Мобильді интернет бұрыннан үйреншікті жағдайға айналды. Медиа ландшафт әр 18 ай сайын өзгереді деп есептеледі және 3-5 жылдан кейін медиа нарықтың қалай өзгертетінін ешкім білмейді.

2. БАҚ ақпарат монополиясын және оның қоғамда таралуын жоғалтады. Дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдары ғана емес, сонымен бірге ертеректегі онлайн - медиа аудитория шешім қабылдауда сүйенетін ақпараттың дәлелі ретінде күн тәртібінде үстемдік етуді тоқтатты. Әлеуметтік желілердегі қауымдастықтар, Telegram арналары, бейне блогтар медианың «жаңа классикасына» айналды. Бұрынғы ақпараттық өріс жойылуда. Кейбір сарапшылар медиасферада хаос болғанын айтады. Онлайн-медиаға қатысты аудиторияның адалдығы төмендейді. Аудитория БАҚ емес, пікір көшбасшыларына (әсер етушілерге) көбірек сенеді.

3. YouTube-тегі жаңа арналар ХХ ғасырдың журналистикасын басады. Интернетте біз уақыттың негізгі бөлігін интернет-БАҚ сайттардан бұрын, уақыт пен аудиторияның назары үшін әлеуметтік желілер бәсекелестік шегіне жетті.

4. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлер негізгі ақпарат көздеріне айналды. Оқырмандарға енді дәстүрлі БАҚ ұсынатын «барлығына» деген мазмұн қажет емес. Әркім әлеуметтік желіде өзіне қызықты нәрсені көре алады. Жаңа алаңдар ірі медиа мен жеке авторларды теңестіреді. Әлеуметтік желілердегі қауымдастықтар тәуелсіз медиа платформаларға айналды. Telegram, Viber, Facebook және басқа да әлеуметтік желілер мен мессенджерлердің көмегімен ақпарат алушыларға жетекші жаңалықтар агенттіктерімен салыстырғанда тезірек жетеді.

5. Интернет-басылымдар әртүрлі платформаларда жұмыс істеуде. Жетекші ақпараттық ресурстар барлық медиа орталарда бар: талап қоюдан бастап жаңалықтар агрегаторларына дейін, әлеуметтік желілерден мессенджерлерге дейін. Редакцияларда «digital first» тұжырымдамасы белсенді түрде енгізілуде, ақпарат алдымен басылымның сайтында, содан кейін газетте жарияланады. Сол журналистер бірнеше тақта формалары үшін әртүрлі мазмұн жасайды: сайт, әлеуметтік медиа, YouTube арнасы, газет. Бұл қажеттілік-бұқаралық ақпарат құралдарына жұмыс схемаларын қайта құруға мүмкіндік береді. Редакциялық материалдар көп арналы дистрибуцияға есептелген.

6. Медиа әлі де өз сайтына аудиторияны тартуға тырысады. Тұрақты аудиторияны монетизациялауға болады, бірақ мазмұнды басқа сайттарға - әлеуметтік желілерге немесе ұсынылатын қызметтерге беру БАҚ үшін қате

стратегия болып табылады. Бұл басқа сайттарда жұмыс істеу қажеттілігін жоймайды, бірақ монетизация тұрғысынан сайт негізгі арна болды және болып қала береді.

7. Интернетке тек смартфондардан шығатын «mobile only» пайдаланушыларының үлесі айтарлықтай өсті. Бұл үрдіс 2017 жылы күшке ие болды мобильді интернеттің даму динамикасы әсерлі болды. Көптеген онлайн - БАҚ-та мобильді құрылғылардан сайттарға кіру үлесі 75% - дан асады. Қазіргі оқырмандарға ақпаратқа қол жеткізудің әртүрлі мобильді арналары ашық. Тернет қолданушыларының едәуір бөлігі «desktop» компьютерлерінен бас тартты.

8. Көп арналы медиа тұтыну шындыққа айналды. Бірден бірнеше экранға қарау мүмкіндігі журналистиканы өзгертті. Орташа алғанда, әлемдегі ең танымал құрылғы-смартфон. Теледидар мен ноутбук оның танымалдылығынан айтарлықтай төмен.

9. БАҚ - тың ұсынымдық жүйелер мен талап қоюшыларға тәуелділігі артып келеді. Бірінші кезекте «Яндекс.дзен», Гугл ол пайдаланушының мүдделеріне автоматты түрде бейімделіп, жарияланымдар арнасын қалыптастырды.

10. Жасанды интеллект, дауыстық интерфейстер, әлеуметтік медиа алгоритмдері, кеңейтілген шындық технологияларының әсері артып келеді. Жасанды интеллект қазірдің өзінде адамның қатысуынсыз толыққанды журналдар - листинг мәтіндерін жасай алады. Өзін - өзі оқытатын нейрондық жүйелер ақпараттың үлкен көлемін тез талдай алады. Бұл саладағы эксперименттер 2014 жылы басталды. Жасанды интеллект технологиялары ақпараттық агенттіктердің жұмысында қолданылуда. Журналистика роботының қызметі де іске қосылуда.

Бұл туралы бірнеше жыл бұрын белгілі американдық кәсіпкер, SpaceX және Tesla компанияларының бас директоры Илон Маск: «біз іс жүзінде киборгпыз. Телефон, компьютер - бұл сіздің әрекетіңіз. Бірақ сіздің өзара әрекеттесуіңіз саусақ қимылдары немесе сөйлеу арқылы жүреді және бұл өте баяу. Миға негізделген интерфейс пайда болады, менің ойымша, төрт - бес жыл» [1] деп болжаған болатын.

11. Жалпы интернетте журналистиканың сапасы төмендеді. Қазіргі аудитория оқуға емес, көруге және тыңдауға дағдыланған. Мәтіндер қысқартылған және жеңілдетілген. Біздің көпшілігіміз желіде тек тақырыптарды оқимыз. Ресейлік зерттеуші Александр Колесниченконың пікірінше [1], сандық ортаның әсерінен журналистиканың жанрлық-тақырыптық деградациясы орын алады. Жаңалықтар көбінесе үшінші тарап ақпараты негізінде жазылады және фотосуреттермен суреттеледі. Мұндай материалдардағы жұмысты шығармашылық деп атауға болмайды. Әлеуметтік желілердің алгоритмдері «жарқын қаптамада» сапасыз мазмұнды таратуға бағытталған. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы кликбейт тақырыптары мен хайп тақырыптары-тақырыпқа қызығушылық тудыратын құралдар шындыққа

айналды. Интернеттегі қарапайым тақырыптарды ешкім баспайды, маңызды тақырыптар бәріне қызықты бола бермейді.

12. Жалған ақпаратты тарату мәселесі бар. Әлеуметтік желілерде, Telegram-арналарда және басқа да медиа платформаларда қандай да бір адамның немесе ұйымның беделіне нұқсан келтіретін мысалдар көбейді. Көптеген интернет қолданушылары алған ақпаратының сапасын дұрыс бағалай алмайтындықтарын мойындайды. Бұл тұрғыда медиа сауаттылық маңызды, яғни, жаңалықтар хабарламаларын бағалау және таңдай білу маңызды. Көптеген мемлекеттерде жалған ақпарат таратқаны үшін жаза қарастыратын заңдар қабылданды. Бұл жағдайда ақпараты тексерілген кәсіби, беделді бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі бұрынғыдан да маңызды.

13. Ақпараттың шамадан тыс жүктелуі артып келеді. БАҚ біздің өмірімізді бақылауға алу үшін бар күшін салады. Қазіргі адам керемет «ақпараттық шу» жағдайында өмір сүреді. Зерттеулерге сәйкес, пайдаланушылардың 43% ояңнан кейін бес минуттан кейін смартфондарына қарайды. Әлеуметтік желілерде көбірек уақыт өткіземіз. Алгоритмдер жаңалықтар ленталарын басқарады. Адам құрылғылардың сиқырына дәрменсіз болып шықты. Бізге бір нәрсеге шоғырлану қиындай түсуде. Зерттеулер көрсеткендей, ақылды фондар назар тапшылығының бұзылуына ұқсас белгілерді тудырады.

14. Цифрлық теңсіздік мәселесі өзекті болды. Мұндағы басты қоңырау цифрлық технологияларға қатысы жоқ аға буынмен байланысты. Барлығы тез өзгертін өмірге дайын емес-және көптеген адамдар цифрлық әлемде «жабайы» болып қала береді. Әр түрлі ұрпақтар енді бір ақпараттық кеңістікте бірге болмайды. Сонымен қатар, цифрлық теңсіздік мәселесі ел арасында да, аймақтарда да бар.

15. Сандық ортада бұқаралық ақпарат құралдарының кірісі азаяды, ал монетизацияның жаңа мүмкіндіктері оңай емес. Пайдаланушылар сайтты тегін оқығысы келеді. Барлық бұқаралық ақпарат құралдары интернет-жарнамадан ақша табуды қалыптастырмаған. Желілік басылымдар технологиялық "алыптар" (іздеу жүйелері мен әлеуметтік желілер) үшін бәсекелестіктен айрылады.

16. Авторлық журналистиканың маңызы артып келеді. Ақпараттық шамадан тыс жүктеме жағдайында біз жеке материалдардың авторларына назар аударамыз. Осы немесе басқа журналистің жарияланымдарын оқу үшін сайтқа кіріңіз. Сапалы авторлық мазмұн әрқашан сұранысқа ие болады. Мұнда автордың ұстанымы, тақырыпты ашуға деген көзқарас және мәтін құрудың стилистикалық ерекшеліктері маңызды. Ресейдің танымал медиа сарапшысы Максим Корнев: «Аудитория ұзақ мәтіндер болса да, қызықты әңгімелерді қалайды», - дейді [2].

17. Гиперлокализация маңызды. Адамдар өз қалаларында немесе әлеуметтік топтарда болып жатқан жаңалықтарға көбірек қызығушылық танытуда. Оқырмандар өздеріне жақын нәрсеге қызығушылық танытады. Өзіл журналистері материалдар жасайтын аудиторияның өмірі туралы ойлау

маңызды. Абстрактілі аудиторияға арналған мазмұнды шығару мағынасы жоқ. Тірі адам смартфонның, компьютердің немесе ноутбуктің экранына қарайды, ал журналистің басты міндеті-оны назардан тыс қалдырмау, эмоциялар тудыру.

18. Журналистиканың міндеті енді адамдардың көпшілігін ақпараттандыру емес, тұрақты аудиторлықты тарту және сақтау болып табылады. Қоғамдастық құру, белгілі бір медиаға өз уақытын жұмсайтын адамдарды біріктіру маңызды. Қауымдастық медиасы дәстүрлі БАҚ жеткіліксіз дүниені толтырады. Негізгі күрес аудиторияның сенімі үшін жүргізілуде. Редакциялар өздерін қалыптастырады немесе бұрыннан құрылған жергілікті қауымдастықтармен ынтымақтасады. Мазмұнды дұрыс аудиторияның дұрыс арналары арқылы жеткізу - БАҚ – тың маңызды міндеті. Оксфорд университетінің зерттеушісі Грегор: «БАҚ – тың болашағы – тұрақты аудиторияны тарту және монетизациялауда», – дейді.

19. «Цифрлық» жағдайда журналистиканың дағдыларына қойылатын талаптар артады. Жылдамдық, бейімделу, шет тілдерін білу, гуманитарлық және техникалық дағдылар, стандарттылық сияқты қасиеттер сұранысқа ие. Журналистикада әрқашан өз ойларын қысқа және нақты жеткізе алатын талантты адамдар қажет болады. Журналистер әр түрлі салаларда құзыреттілікті арттыруы керек, үнемі қайта даярлау маңызды.

20. Сандық медида материалды берудің классикалық емес формаларының маңызы артады. Форматтармен тәжірибе жасау маңызды.

Интернет-БАҚ - тың пайда болуы кәсіби веб-журналистиканың дамуына ықпал етті. Қазіргі уақытта ол елдегі БАҚ жүйесінің дербес компонентіне айналды. Веб-журналистика сапалы жаңа ерекшеліктерге ие, сонымен қатар өзіндік типологиясы бар. Атап айтқанда, біз медиа интернет ресурстарының төмендегі түрлерін ажырата аламыз:

1) дәстүрлі БАҚ-тың (газеттер, журналдар, радиостанциялар, телеканалдар) онлайн-нұсқалары;

2) классикалық цифрлық басылымдар (интернетте жұмыс істеу үшін арнайы жасалған);

3) ақпараттық агенттіктер (ақпаратты жедел ұсынуға маманданған компаниялар);

4) ақпараттық порталдар (әртүрлі әмбебап серияларды біріктіретін және жаңалықтар арнасын қамтитын қалыптасқан қоғамдастығы бар ірі сайттар);

5) жаңалықтар агрегаторлары, ұсынымдық сервистер (жаңалықтар сайттарын автоматты режимде сканерлейтін және роботтық жаңалықтар ленталарын жасайтын бағдарламалар).

Жаңа цифрлық технологияларды игерудегі баспа бұқаралық ақпарат құралдарының практикалық тәжірибесі әр басылым өз жұмысын технологиялық әр түрлі бейімдейтіндігін көрсетеді. Цифрландыру процесі редакцияның жұмысын ұйымдастыру принциптерін де өзгертті: ірі бұқаралық ақпарат құралдарында интернет-нұсқалар, интернет - жобалар басқармасы

және т.б. бөлімдері құрыла бастады, журналистер сайт үшін арнайы материалдар жаза бастады. «Конвергентті (немесе мультимедиялық) редакция» деген ұғым пайда болды. Журналистік практикаға жұмыстың жаңа принциптері енгізіле бастады. «Конвергентті» сөзі «біріктірілген», дегенді білдіреді. Мұндай редакцияда жұмыс істейтін журналист әр түрлі дағдыларға ие болуы керек [3].

Интернет-БАҚ-қа жаңалықтар берудің өзіндік ерекшелігі бар. Сайттың тартымдылығының ең маңызды алғышарты - оқырмандар қызықтыратын және сұранысқа ие сапалы мазмұн, аудиторияны тарту пайда табу және ол - шынайы, объективті және өте жедел болуы тиіс.

Ақпараттық күн тәртібінде интернет-БАҚ ең маңызды деп санайтын тақырыптар мен оқиғалардың тізімі анықтауы керек, осылайша аудитория үшін олардың басымдығы мен маңыздылығын анықтаймыз. Тақырыптарды таңдау принципі, әдетте, БАҚ иелерінің мүдделері мен мақсаттарына, сондай - ақ редакциялық саясатқа, басым мәселеге, басылым форматына және аудиторияның сұраныстарына сәйкес келеді. Нәтижесінде ақпараттық күн тәртібін қалыптасады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға лайық оқиғалар мен мәселелерді іріктеу кезінде журналистер жаңалықтар форматындағы үш сүзгіні пайдаланады:

- құрылтайшылар мен бас редактордың тақырыптық қызығушылықтары-редакциялық саясаттың элементтері;
- тақырып жаңалықтар құндылығы (оқиғаны ақпараттық себеп ретінде бағалау);
- интернет-БАҚ өндірісінің технологиялық ерекшелігі (тақырыпты әртүрлі мультимедиялық форматтарда ашу мүмкіндігі).

Бұл ретте күн тәртібінің қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі интернет - БАҚ арасындағы бәсекелестік болып табылады. Оқырманның назарын аудару үшін күресте жеңіліп қалмау үшін аудиторияны қызықтыратын маңызды тақырыптарды жіберіп алмау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Градюшко А. А. Основы творческой деятельности веб-журналиста : учеб.-метод. пособие / А. А. Градюшко. – Минск : БГУ, 2019. – 239 с.
- 2 Калмыков А.А. Коханова Л.А. Интернет-журналистика. Теоретические основы. Академический учебник. - Москва.: Академия медиаиндустрии, 2018. 370 с
- 3 Алимжанова А.Б. Мультимедиялық журналистикадағы жаңа технологиялар: генезис, ерекшелік, эстетикалық қағидаттар.–Алматы; 2019.–130б.

УДК 070.41

Галкина Т.В.

Восточно-Казахстанский университет им. С Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РЕЦЕПЦИИ КРИМИНАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ КАЗАХСТАНСКОЙ АУДИТОРИЕЙ

Аннотация: Статья посвящена изучению специфики восприятия казахстанскими читателями публицистических материалов криминальной тематики.

Ключевые слова: криминальная тематика, журналистика, казахстанские СМИ.

Современная журналистика все больше переходит в интернет-пространство, где высока интерактивность медийного сообщения. Это обуславливает актуальность исследования не только подачи материала журналистом, но и реакции читателей (зрителей) на происшествие (преступление) в социальных сетях, характер комментариев, эмоции пользователей сетей.

Мы провели опрос среди жителей Восточного Казахстана, респондентами стали более 50 человек.

Проанализируем итоги опроса.

Первый вопрос «Читаете ли вы криминальные заметки и статьи в печатных изданиях, либо смотрите программы криминальной направленности на ТВ?» предполагал 3 ответа:

- а) нет, не могу смотреть и читать такое;
- б) иногда смотрю или читаю, если заинтересовал сюжет;
- в) смотрю или читаю практически постоянно, это интересно.

Не читают криминальные материалы 10 человек (20%), 15 человек (30%) делают это иногда, самым популярным стал третий вариант – 25 человек (50%). То есть, согласно опросу, половина опрошиваемых часто и с удовольствием смотрит программы криминальной направленности, либо читает криминальные материалы в печатных СМИ.

Второй вопрос «В каких печатных изданиях вы читаете статьи на криминальную тему?» предполагал четыре ответа:

- а) в республиканских газетах («Караван», «Время»);
- б) в областных газетах («Мой город», «Устинка плюс»);
- в) покупаю российские газеты криминальной направленности;
- г) не читаю подобные материалы.

Республиканские газеты читают 12 человек (24%), 22 человека (44%) отдали предпочтение местным изданиям, 10 человек – отметили российские СМИ (20%), самым непопулярным стал четвертый вариант – его отметили только 6 человек (12%). Согласно результату, большинство

восточноказахстанцев отдает предпочтение местным (областным) газетам. И, естественно, читает материалы криминальной направленности именно в них. Это неудивительно, любого человека больше интересует то, что произошло рядом с ним, на его улице, в его городе, в его области.

Третий вопрос «На каких телеканалах вы смотрите программы и сюжеты криминальной направленности?» предполагал 3 ответа:

- а) на казахстанских телеканалах (КТК, СТВ, Хабар24);
- б) на российских телеканалах (НТВ, РЕН ТВ и т.д.);
- в) не смотрю подобные сюжеты.

Республиканские каналы выбрали 9 человек (18%), каналы российского ТВ – 35 человек (70%), 6 человек (12%) криминальные телепрограммы не смотрят. Таким образом, основной поток криминальной информации с экранов телевизора наш зритель получает на российских телеканалах. Связано это с огромным количеством программ криминальной направленности именно на российском телевидении. На казахстанских телеканалах подобной информации на порядок меньше.

Кроме того, стоит отметить, что российские программы сделаны намного качественнее казахстанских аналогов. Пожалуй, только журналисты телеканала КТК не отстают в качестве от своих российских коллег.

Четвертый вопрос «Нужны ли материалы и сюжеты криминальной направленности на страницах казахстанских газет и в эфире казахстанских телеканалов?» предполагал 3 ответа:

- а) не нужны, и так жизнь тяжелая;
- б) нужны, это интересно;
- в) все равно.

Ненужность криминальных материалов отметили 16 человек (32%), 31 человек (62%) проявляют к ним устойчивый интерес, самым непопулярным стал третий вариант – 3 человека (6%). Согласно ответам, многим жителям Восточного Казахстана интересны материалы и сюжеты криминальной направленности. По словам опрашиваемых, криминальные новости вызывают у них сильные эмоции – страх, сочувствие и даже определенный азарт. Не зря, видимо, психологи сравнивают криминальную хронику с фильмами ужасов, и полагают, что некоторые люди любят считать себя несчастными. Такие люди любят пугаться, а сцены насилия доставляют им наслаждение.

Пятый вопрос «Можно ли позволять читать подобные материалы детям и подросткам?» предполагал 3 ответа:

- а) ни в коем случае нельзя,
- б) пусть читают, чтобы быть готовыми к будущей жизни,
- в) все равно.

Большинство опрашиваемых считает, что детям рано читать о криминале – 40 человек (80%), 8 человек (16%) считают, что такие материалы готовят к реальной жизни, не определились 2 человека (4%). Как мы видим, практически все опрашиваемые оказались едины в одном вопросе:

доступность криминальных сюжетов и новостей детям и подросткам не допустима!

Взрослые должны приложить все возможные усилия для того, чтобы оградить детскую психику от подобного контента.

К сожалению, процент подростковой преступности достаточно высок в Казахстане. Криминальные сюжеты могут сыграть роль дополнительного катализатора для неокрепшей детской психики.

Шестой вопрос «Какие криминальные материалы вы хотели бы видеть в печатных СМИ и на телевидении?» предполагал 4 ответа:

- а) о коррупции и экономических преступлениях;
- б) об убийствах и других тяжких преступлениях;
- в) о громких преступлениях прошлого;
- г) другой ответ _____.

Хотели бы видеть материалы о коррупции и экономических преступлениях 20 человек (40%), громкие расследования прошлого и тяжкие преступления против личности одинаково интересны аудитории – о них хотели бы читать по 14 человек (по 28%). Другой ответ дали 2 человека (8%), отметив, что их интересует любая тема, но большие материалы не привлекают. Читать их долго и скучно, поэтому они предпочитают смотреть или читать криминальную хронику.

Седьмой вопрос «Устраивает ли вас тематика криминальных публикаций?» предполагал 3 ответа:

- а) да, материалы разнообразные, интересные;
- б) нет, не пишут о громких преступлениях;
- в) нет, темы однообразные.

Положительно о широте тем криминальных публикаций высказались 13 человек (26%), 27 человек (54%) не устраивает замалчивание громких преступлений, однообразие материалов отметили 10 человек (20%). Аудитория недовольна тем, что в отечественных средствах массовой информации слишком мало материалов и программ о крупных делах. В большинстве своем СМИ предлагают своим читателям и зрителям скучную криминальную хронику.

На восьмой вопрос «Что вам не нравится в качестве криминальных публикаций?» предлагалось на выбор ответов:

- а) обилие «кровавых» подробностей,
- б) скупой, канцелярский язык,
- в) недостаток сведений.

Слишком натуралистичные описания не устраивают 12 человек (25%), негативно оценили журналистское мастерство криминальных репортеров 17 человек (35%), недостаток необходимой информации отмечает 21 человек (45%).

Девятый вопрос «Какие жанры криминальных материалов, по вашему мнению, интереснее для читателя?» предполагал 2 ответа:

- а) информационные (короткие заметки о новостях);

б) аналитические (крупные статьи с подробным разбором происшествий).

Информационные материалы небольшого объема выбрали 11 человек (22%), крупные аналитические материалы хотели бы видеть 39 человек (78%). Таким образом, несмотря на бытующее мнение о лени и нехватке времени, большинство казахстанцев предпочитает видеть на страницах печатных СМИ и по телевизору большие аналитические публикации. Ведь в таких материалах журналист не просто представляет сухую информацию и статистику, а пытается разобраться в причинах произошедшего преступления.

На десятый вопрос «Знаете ли вы криминальных журналистов? Назовите их» предлагалось два ответа:

а) нет, не запоминаю фамилий журналистов;

б) да, это, например ___.

Вопрос вызвал затруднения. Большинство не смогли назвать ни одной фамилии (40 человек – 80%). Среди названных лидирует ведущий российской программы на телеканале РенТВ Л.Каневский. Очевидных причин у подобной картины может быть две: либо у нас нет выраженной специализации в этой сфере, либо криминальные журналисты не обладают популярностью.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что аудитории интересна криминальная тематика, хотя зрители и читатели видят определенные недостатки в работе журналистов данной сферы.

Ни один казахстанский телеканал не специализируется только на криминальной тематике, но практически на всех отечественных телеканалах есть программы на криминальную тему, либо криминальные рубрики и рубрики происшествий.

Отдельно хочется отметить телеканал КТК, на котором в разное время выходили три программы криминальной направленности: оригинальный проект «Черный квадрат», главной задачей которого, по версии создателей, является профилактика преступлений; криминальная информационная передача «Рейдер» – аналог российских программ «Вести. Дежурная часть» («Россия») и «Обзор. Чрезвычайное происшествие» (НТВ); документально-постановочный проект «Было дело» – аналог программы российского телеканала НТВ «Следствие вели...».

На телеканалах Хабар-24 и СТВ есть по одному своему проекту, посвященному криминальным новостям и хронике происшествий.

Остальные казахстанские телеканалы криминальной тематике посвящают только отдельные сюжеты в новостных выпусках.

Вся «криминальная» пресса, которую сегодня можно увидеть в киосках, ввозится к нам из ближнего зарубежья – Россия, Беларусь, Кыргызстан. Казахских изданий подобного рода сегодня не существует. Было несколько попыток их создания – «Кылмыс пен жаза – Преступление и наказание», «Полицейская газета», «Сакшы – На страже», но они все оказались неудачными.

Однако в некоторых газетах устойчиво закрепились криминальные рубрики, например, в республиканских изданиях «Караван», «Время», «Столичная жизнь». Появляются даже журналисты с «криминальной» специализацией.

Стоит отметить и восточно-казахстанские издания (газеты и сайты) «Мой город» и «Устинка плюс», в которых тоже регулярно освещается криминальная тематика. Здесь это криминальная хроника за неделю и детальное описание отдельных судебных дел. Наиболее актуальные и громкие криминальные происшествия выносятся за пределы криминальной страницы – на полосы «Новости», «Подробности», «Социум».

В других отечественных газетах: «Рудный Алтай», «Огни Алатау», «Вечерний Алматы», «Экспресс-К» криминальные материалы выходят редко.

Стоит отметить, что криминальные публикации в «Караване», «Времени», «Моем городе» и «Устинке плюс» имеют некоторые общие черты. Материалы об ограблениях, хищениях и подобных экономических преступлениях представляются в виде заметок. Обычным убийством сегодня никого не удивишь. Таковы реалии дня. Как это ни цинично звучит, хорошая криминальная тема для журналистов и редакций сегодня – это шокирующий материал, максимально подробно описывающий совершение преступления.

Согласно опросу, половина опрошиваемых часто и с удовольствием смотрит программы криминальной направленности, либо читает криминальные материалы в печатных СМИ.

Из печатных СМИ большинство восточноказахстанцев отдает предпочтение местным (областным) газетам. И, естественно, читает материалы криминальной направленности именно в них.

Зато основной поток криминальной информации с экранов телевизора наш зритель получает на российских телеканалах. На казахстанских телеканалах подобной информации на порядок меньше.

По словам опрошиваемых, криминальные новости вызывают у них сильные эмоции – страх, сочувствие и даже определенный азарт. Не зря, видимо, психологи сравнивают криминальную хронику с фильмами ужасов.

Радует, что практически все опрошиваемые оказались едины в том, что дети и подростки не должны смотреть подобные программы и читать подобные новости. Взрослые должны приложить всевозможные усилия для того, чтобы оградить детскую психику от подобного контента.

УДК 070.11

Гурин С.

Восточно-Казахстанский университет им. С Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

PR-ТЕХНОЛОГИИ И СМИ

Аннотация: статья посвящена изучению использования PR-технологий в средствах массовой информации.

Ключевые слова: PR-технологии, СМИ, правовые нормы.

Трудно представить, как современное общество существовало без PR и рекламы. Благодаря новым технологиям, человек получает расширенную или фокусную информацию о том или ином продукте, услугах или о предприятиях, частных компаниях, государственных организациях.

Это облегчают жизнь, делая её комфортней. Сегодня под влиянием высоких стандартов и требований социума, ничего не совершается без рекламных компаний. Шоу эстрадных звезд, презентации бытовой техники, брифинги, различные общественные мероприятия – всё это предмет непосредственного участия Public Relations.

В своей сущности, это менеджмент, целью которого является построение выгодных взаимоотношений между производителями и потребителями. Эффективность выполненных задач отображает экономический результат и развитие компаний. А воздействие на общество через информационное поле позволяет достигать желаемых целей.

Public Relations стал своеобразным рынком журналистских профессий.

Целью таких специалистов является не только информирование целевой аудитории о товарах и услугах, но и формирование имиджа организаций производящих их.

В целом, новое явление в журналистике – PR, привело к созданию специализированных подразделений на предприятиях и увеличило спрос на высококвалифицированных рекламистов.

Существует мнение о том, что анализ общественного мнения проще, чем его изменение. Однако правильно организованные и эффективно реализованные проекты в области PR способны значительно влиять на общественное мнение. В этом процессе следует придерживаться нескольких принципов: важно понимать и осознавать существующее общественное мнение, определять целевые аудитории и учитывать законы развития общественного мнения. Специалисты по PR применяют различные методы для воздействия на общественное мнение, иногда прибегая к тактикам, которые могут вводить людей в заблуждение. Однако в профессиональных руках эти инструменты могут использоваться для положительного изменения установок и поведения людей.

Главная проблема заключается в соблюдении моральных норм и гражданских прав. Деятельность PR-специалистов включает ряд согласованных действий по формированию и изменению общественного мнения и поведения людей в их пользу. Сегодня деятельность организаций и компаний в области PR становится все более профессиональной. Многочисленные PR-акции направлены на убеждение потребителей в качестве, ценности и популярности товаров. PR-специалистам необходимо иметь представление о различных общностях, открытых и закрытых, которые играют важную роль в общественной жизни и могут влиять на массовое сознание и мнение. У каждого информационного издания существует своя целевая аудитория, которая регулярно употребляет материалы данного издания.

Публикация статей в периодической печати не только способствует формированию доверия к источнику информации, но и привлекает внимание целевой аудитории, что, в свою очередь, увеличивает число потенциальных покупателей. Таким образом, СМИ выступает в качестве нового канала привлечения клиентов. Таким образом, пользователь может совершить покупку не прямо после прочтения статьи, а после того, как найдет информацию об авторе или бренде. Доверие определяется как уверенность в честности, порядочности и искренности человека или организации. В данном контексте мы рассматриваем доверие как уверенность потенциальных клиентов в честности и порядочности поставщика услуг или производителя товаров. Репутация – это мнение или социальная оценка группы лиц о человеке, группе людей или организации на основе определенных критериев.

В нашем контексте репутация означает позитивное восприятие вас в выдаче поисковых систем или позитивную информацию о вас в СМИ. Одним из важных элементов пиар-кампании является повышение репутации. Материалы, размещенные в СМИ, хорошо индексируются поисковыми системами, особенно если предпринять определенные дополнительные усилия, например, создать пресс-портрет собственника компании, который будет представлен в ряде изданий и будет отображаться вверху результатов поиска в Яндексе специальным блоком.

Пресс-портрет представляет собой особый вид резюме для СМИ, который отражает информацию о персоне, ее достижениях в бизнесе, общественной деятельности и других сферах. Для повышения доверия и репутации также можно публиковать кейсы и пользовательские истории, в том числе рекламные материалы или интервью.

Такие публикации влияют на имидж и общественную оценку, которые складываются в репутацию имени или бренда. За счет этого также открывается доступ к крупным клиентам и госконтрактам. Например, в ряде ниш для участия в конкурсной процедуре закупок одним из требований может быть медийное присутствие.

После проведения аналитической обработки, важную роль играет оценочная функция социума, предоставляющая возможность разработки и

реализации заключительной конструктивной функции формирования общественного мнения, что является необходимым для авторов маркетинговых проектов. На основе анализа собранных данных, мнений, суждений и взглядов целевой аудитории руководство компании разрабатывает стратегию, направленную на повышение узнаваемости фирмы, успешную реализацию маркетинговых идей, улучшение качества обслуживания клиентов и опережение конкурентов в эффективных условиях делового взаимодействия. Ключевым элементом такой атмосферы является взаимное доверие, без которого невозможно деловое сотрудничество, основанное на взаимопонимании общих интересов. При установлении честных и выгодных партнерских отношений становится возможным осуществление самых амбициозных коммерческих проектов. Только на основе доверия можно дать реалистичную оценку состояния общественного мнения в деловой среде. Основными компонентами доверия являются: конструктивное сотрудничество, взаимовыгодность, этика свободы и ответственности, искренность, открытость и согласие.

УДК 070.(075)

Джилкибаева А.

Высший колледж ВКУ им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

УЧЕБНЫЙ ФИЛЬМ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В статье рассматривается разработка сценария учебного фильма как средство развития профессиональных компетенций студентов. Учебный фильм как проектно-аналитическая деятельность студента формирует умение разрабатывать авторский медиапроект, сделать материал информационно сбалансированным, использовать различные способы изложения.

Ключевые слова: учебный фильм, образовательный процесс, творчество студентов, медиапроект

Создание учебных (образовательных) фильмов студентами может органично включаться в образовательный процесс высшей школы при изучении дисциплины «История казахской журналистики». Основная цель такого творческого задания - включить студента в деятельность, соответствующую новым требованиям к высшему образованию, к подготовке профессионалов, готовых к решению задач в ситуациях, требующих проявления креативного потенциала.

Основным достоинством предлагаемого творческого задания является мотивация к изучению учебного предмета и развитие компетентностей,

обуславливающих нацеленность на профессию. Кроме того этот вид самостоятельной работы отвечает требованиям применения дифференцированного подхода в вузовской подготовке в контексте личностно-ориентированного образования.

В этих условиях преподаватель становится в большей степени организатором образовательного процесса, обеспечивающим более высокие уровни консультирования и мотивирования студентов, развития их творческих способностей и самостоятельности.

Подготовка в процессе обучения сценария учебного фильма дает следующие результаты: самостоятельный отбор студентами темы из содержания курса, способность работать с разными источниками информации, развитие навыков критического мышления, развитие компетентности по созданию видеопродукции.

Написание сценария образовательного фильма является семестровым заданием, выполняемым студентами в целях освоения учебной программы. Тематика, объем и уровень сложности данного семестрового задания позволяет охватить все разделы курса и подтвердить их практическое усвоение. Подготовка сценарий является результатом самостоятельной работы студентов, его авторским медиапроектом.

«Медиапроект - это самостоятельно разработанный и изготовленный медиапродукт от идеи до ее воплощения, обладающий субъективной или объективной новизной, выполненный под контролем преподавателя с использованием современных медиатехнологий» [1].

Документальный фильм - это сложный жанр, подготовка и работа над которым занимает длительное время: отбирается жизненный и документальный материал, на основе которого создается сценарий. Структура документального фильма многообразна: используются как постановочная, так и репортажная съемка, натурные и интерьерные съемки, архивные видео- и фотоматериалы. Документальные фильмы разделяют на истинно документальное кино и образовательные (учебные) фильмы.

Выполнение семестрового задания предполагает несколько этапов. Во время обучения каждый студент должен написать заявку на литературный сценарий, утвердить тему, собрать информацию, материал к фильму, написать литературный сценарий, подготовить режиссерский, или, постановочный сценарий.

Преподаватель проводит подготовительный этап, который предполагает просмотр и обсуждение документальных фильмов, индивидуальную работу преподавателя с каждым студентом при выборе темы фильма, а также посещение соответствующих по профилю студий.

Литературный сценарий должен соответствовать утвержденной преподавателем заявке, содержать в себе подробное описание будущего фильма, разработанное развитие темы, переходы, включать литературный дикторский текст и тексты надписей.

Написание сценария можно разбить на три главных этапа. Первый этап предусматривает разработку темы. Второй – сбор материала и ознакомление с тем, что предстоит снимать. Третий этап – написание самого сценария.

Работа над сценарием начинается с замысла. Замысел всегда имеет достаточно четкую цель, например, создать портрет известного публициста начала XX века, или осветить этапы деятельности издателя и редактора первых женских изданий на казахском языке, или показать основные периоды истории конкретного издания («Казахстанская правда», «Ленинская смена», «Рудный Алтай» и др.). Тема обязательно должна соответствовать какой-либо теме учебной программы дисциплины «История казахской журналистики». Замысел, первоначально изложенный как заявка, должен представлять собой короткий текст, и тема в нем изложена в общих чертах. Замысел затем конкретизируется в выборе жанра. Студент решает, в каком жанре будет воплощена эта тема: хроникальный фильм, очерк, фильм-портрет и т.п.

Обязательно уточняется метража, т.е. продолжительности фильма, его определяет преподаватель. Он на основе опыта применения документальных фильмов в процессе преподавания предлагает хронометраж – 10 мин. Если же продолжительности фильма превышает указанное время, сценарий возвращается на доработку. После определения темы, метража и жанра фильма начинается главная и очень ответственная работа – сбор и изучение материала.

Когда заявка принята и утверждена преподавателем, студент переходит к более детальной разработке сюжета. Преподаватель, прежде чем утвердить тему, должен знать, что материала для сценария достаточно, что он имеет научный, достоверный характер. Отдельно к сценарию студент должен приложить список использованной литературы.

Сбор материалов для учебного фильма процесс очень сложный. В центре внимания здесь находится какая-то научная или учебная проблема, требующая предварительного изучения. Книги, журналы, отдельные статьи – это источники, помогающие автору будущего сценария пополнить знания по заданной теме. Они необходимы для создания сценария, особенно при написании дикторского текста.

Так как это учебный сценарий «гипотетического» фильма, здесь допускается включение возможных предположительных интервью, которые журналист берет у того или иного специалиста, в данном случае, это будут авторы книг, статей, материалы которых использованы в сценарии. Такие элементы, как, например, материалы архивов, тематических стендов различных музеев, интервью с экспертами, очевидцами, предполагают специальные выезды в разные города. Все это считается возможным, т.к. у будущего документального фильма предполагается неограниченный бюджет. Документальное кино относится к неигровому кино. При этом в произведениях документалистики могут использоваться как фрагменты игровых фильмов, так и инсценировки, другие постановочные элементы, придуманные специально к случаю.

Бюджет фильма должен позволит съемочной группе выезжать в разные города, даже в разные страны. Например, если автор выбрал тему «История газеты «Серке», то ему для сбора материала необходима командировка в Санкт-Петербург, т.к. именно в этом городе в 1907 году издавалась газета «Серке». Автор использует такой сценарный ход: журналист перед старинным зданием Санкт-Петербурга - «Именно в этом здании в 1907 году находилась редакция газеты «Серке», которая издавалась силами казахской интеллигенции. В первом номере в редакторской статье газета определила свои задачи: ...далее цитаты из данной статьи редактора». Затем по сценарию журналист заходит в это здание, где сейчас находится архив, здесь включены элементы интервью, т.к. журналист встречается с главным специалистом архива и задает ему ряд вопросов по истории тюркоязычных газет, издававшихся в Санкт-Петербурге. Таким образом подается учебный материал, при этом студент, работая над сценарием, не только глубоко изучает программный материал, но уже представляет оригинальную форму визуальной подачи данной информации, виртуально выполняет функции режиссера.

В сценарии, посвященном журналистской деятельности Мустафы Шокая, студент использовал интерьерные и натурные съемки в Казахстане, России, Франции, Германии, архивные видео- и фотоматериалы, включает постановочные кадры - актерскую игру, как средство восстановления документированных событий, имевших место в прошлом. Кроме того, использовал особые приемы монтажа - сопоставление в монтаже эпизодов сегодняшнего дня с кадрами исторической записи. Зачастую ведущим элементом драматургического решения документального фильма является фигура журналиста, комментирующего отснятые эпизоды. Появляясь в документальном фильме в одном кадре вместе с героями, иногда на фоне старой хроники, он олицетворяет тем самым связь времен.

В другом сценарии были использованы фрагменты из игрового художественного фильма «Мустафа Шокай» (реж. С. Нарымбетов) и документальных фильмов «Зар, или Отлученные от Родины» (реж. - С.Махметова, сценарий Б.Садыковой) и «Дорогами Мустафы Шокая» (реж. К. Бегманов). Эти фильмы пересекаются с тематикой учебной программы дисциплины «История казахской журналистики». Такой поиск дополнительной информации расширяет кругозор студента, повышает его культурный уровень.

Преподаватель анализирует со студентами примеры законченных сценариев к уже снятым документальным фильмам. Затем идет просмотр этого фильма с тем, чтобы увидеть, как реализуется сценарий, сравнить сценарий и готовый фильм. Просмотр документальных фильмов - необходимый элемент в подготовке студентов к данному самостоятельному заданию.

Продолжительность учебных (образовательных) фильмов, как правило, невелика, десять-пятнадцать минут. Опыт радио и телевидения показывает,

что текст напечатанный через два интервала на одной странице формата А4, равен двум минутам чтения. Разрабатывая сценарий, студент должен это учитывать, должен рассчитывать, ориентироваться на время демонстрации предполагаемого фильма.

Текст сценария - самая важная часть для преподавателя, он должен контролировать научную достоверность, фактологическую точность содержания. Особое внимание нужно обращать на дикторский (закадровый) текст, и на текст надписей. Он должен быть предельно лаконичным, точным и ясным по выражению, пояснять только то, что трудно передать в изображении.

Самым большим недостатком сценария студента является многословие. Закадровый текст (голос диктора за кадром), бывает, звучит даже там, где изображение куда более многозначно, чем фразы, написанные сценаристом. Диктор, конечно, необходим, но намного интересней, когда слышишь самих героев документального фильма. Например, студент Мария Ш. историю газеты «Ленинская смена» («Экспресс К») подала через синхронный текст – ветераны-ленсменовцы рассказывали о том, как создавали эту самую популярную в советское время газету. При этом сам материал данных синхронных достоверный, точный, т.к. взят из книги Сагымбая Козыбаева «Моя «Ленсмена».

Затем студент разрабатывает постановочный сценарий. Хотя говорят, что журналист не обязан заниматься постановочными проблемами, на деле многие из них заинтересованный в том, чтобы их замысел был воплощен в адекватной форме. Журналист, конечно, не может быть «многостаночником», но он должен знать все этапы технологии современного производства телепродукции.

Режиссерский, постановочный сценарий – это разработка подробного плана, включающего в себя технические и художественные средства создания фильма, все эпизоды, съемки которых должны быть проведены в определенном месте, на определенном объекте, на натуре.

В такой подробной раскадровке в нашем случае сценарий не нуждается. Для учебного фильма, цель которого мотивация к изучению учебного предмета и освоение содержания учебной дисциплины, достаточно использовать упрощенный план постановочного сценария.

В графе «Видеоряд. Содержание кадра» ясно и лаконично языком документа описывается то, что необходимо снять для реализации литературного сценария. Например, закадровый текст - факты биографии одного из организаторов газеты «Казах» Алихана Букейханова - сопровождается кадрами дореволюционной кинохроники (заседание Госдумы, народные волнения, разгон демонстрации, хроника Первой мировой войны и т.п.), снимки с экранов (скриншоты).

Чем шире автор использует разнообразные способы представления нового материала, тем ярче и качественнее будет учебный фильм.

Наиболее простой пример учебного фильма - фильм, состоящий из динамичного чередования кадров, сопровождающийся комментариями. Это

могут быть титры, текстовые блоки и звуки речи. Часто сценарий фильма представляет собой кинопортрет исторического деятеля. Студенты выбирают такие темы, как «Публицистика Алихана Букейханова», «Миржакуп Дулатов - журналист», «Журналистская деятельность Ахмета Байтурсынова», «Шаймерден Токжигитов - журналист» и т.п.

Важным элементом кино, в том числе и документального, является звук. В нашем случае мы не предполагаем включение звукового или шумового эффекта, задание преподавателя не требует этого, т.к. это задача звукорежиссера. Но студенты в своих сценариях все же указывают характер звукового сопровождения. Закадровое музыкальное сопровождение подбирается студентом и может выполнять разные функции - рассказывает отношение автора к действию, которое происходит на экране, выражает характер эпохи, данного исторического периода. Например, в сценарии, посвященном теме зарождения и развития молодежной прессы в Казахстане, студент делает пометку - «с этого места за кадром звучат комсомольские песни «Комсомольцы-добровольцы», «Запишите меня в комсомол». Первая часть сценария «История детских журнальных изданий в Казахстане» имеет указание - «сопровождается закадровой музыкой - пионерские песни «Взвейтесь кострами синие ночи», «Орлята учатся летать». То, что студенты делают это сверх установок, преподавателем поощряется, т.к. такой подход к выполнению семестрового задания говорит о творческом подходе, об увлеченности студента, его заинтересованности в конечном результате.

Положительные стороны данной форма СРС:

- студенты-первокурсники учатся использовать ИКТ для получения, обработки, систематизации новой информации по предмету,
- есть возможность индивидуализировать учебный процесс, за счет предоставления возможности студентам самим углубленно изучать предмет и отрабатывать необходимые навыки и умения,
- создается банк методических мультимедийных материалов по темам учебной дисциплины «История казахской журналистики».

Важным этапом творческого задания является оценка результата самостоятельной работы. Сценарий должен пройти процедуру защиты: автор представляет свою работу аудитории, сокурсники задают вопросы, обмениваются мнениями, организуется обсуждение. Анализируя сценарий, студенты приобретают навыки критического мышления, развивается умение аргументировать свои выводы, вырабатывается определенное отношение к явлениям истории журналистики, отраженным в сценарии сокурсника.

Выполняя творческое задание, будущий журналист должен понять, что он приобретает не знания вообще, а получает конкретные знания, умения и навыки, необходимые ему в дальнейшей профессиональной деятельности.

В результате повышается познавательная активность и самостоятельность студента, расширяется культурно-интеллектуальный кругозор, формируется познавательный интерес и положительная мотивация к обучению, развиваются коммуникативные способности и навыки работы в

команде, происходит адаптация студента как будущего специалиста к профессиональной среде.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бондаренко Е. А. Медиапроекты в формировании информационных компетенций в современном учебном процессе. Библиотеки вузов Урала, 2015, № 14. С. 39. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/47554/1/bvu14-2015-06.pdf>

УДК 070.4:7.067.4

Кабдоляхатова А.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАГОЛОВОЧНЫХ КОМПЛЕКСОВ В ЖЕЛТОЙ ПРЕССЕ

Аннотация к статье: Статья исследует влияние заголовков желтой прессы на общественное мнение. Особое внимание уделяется "громким" заголовкам, привлекающим самых разных людей, их структурными и функциональными особенностями, а также языковым и стилистическим характеристикам. Рассматриваются новые тенденции, включая кликбейты, и их роль в формировании первого впечатления, и главное, удержании внимания читателей. Исследование подчеркивает значимость заголовков в информационном потоке и их воздействие на восприятие и поведение читателя, что способствует пониманию влияния СМИ на общество.

Ключевые слова: Желтая пресса, заголовочный комплекс, информационное воздействие, сенсационность, кликбейт, общественное мнение, стилистические особенности.

Актуальность работы заключается в том, что желтая пресса всё еще оказывает значительное влияние на общественное мнение и культуру, особенно на старшее поколение. Даже если казалось что с приходом новых технологий и лучшей осведомленностью люди должны были перестать верить «громким» заголовкам, ничего подобного не произошло. Как и весь мир «желтой прессе» нужно было приспособиваться. Таким образом, появляются кликбейты. Заголовки играют ключевую роль в привлечении внимания аудитории и формировании первого впечатления о статье. В современном мире, где информационный поток огромен, именно заголовки часто определяют, будет ли материал прочитан или проигнорирован. Своей работой я хочу осветить, как именно заголовки в желтой прессе структурированы, и какие функции они выполняют, чтобы привлекать и удерживать внимание читателей.

Таким образом, моя статья будет способствовать более глубокому пониманию механизмов работы современных СМИ и их воздействия на общество, что делает её актуальной и значимой для изучения.

Основной целью является изучение структурных и функциональных аспектов заголовков в желтой прессе и определить, как они влияют на восприятие и поведение читателя

Объект проекта: Заголовочные комплексы в желтой прессе.

Предмет проекта: Структурные и функциональные особенности этих заголовков, включая их языковые и стилистические характеристики, а также способы воздействия на читателя.

Дейк Т.А. в своей работе "Язык. Познание. Коммуникация" (1989) анализирует дискурсивные стратегии, применяемые в масс-медиа, включая желтую прессу, для воздействия на аудиторию. Он выделяет такие приемы, как использование эмоционально окрашенной лексики, преувеличений, упрощений и стереотипов.

Myers D.G. в книге "Social Psychology" (2010) анализирует психологические механизмы воздействия масс-медиа, включая желтую прессу, на аудиторию. Он выделяет такие факторы, как когнитивные искажения, эмоциональное заражение, конформизм и др.

Тертычный А.А. в учебнике "Жанры периодической печати" (2000) анализирует различные типы заголовков, используемые в журналистике, и их функции. Он отмечает, что заголовки желтой прессы часто используют приемы привлечения внимания, такие как игра слов, рифма, провокация и др. [1-3].

Как вывод из их работ можно заметить следующее, исследователи сходятся во мнении, что заголовки в желтой прессе обладают специфическими структурно-функциональными особенностями, направленными на привлечение внимания читателя, формирование определенного восприятия информации и манипуляцию эмоциями. Они используют различные лингвистические и стилистические приемы, играют на сенсационности, скандальности и эмоциях, часто пренебрегая объективностью и достоверностью информации.

В современной медиасфере желтая пресса занимает специфическую нишу, привлекая внимание аудитории сенсационными материалами и яркими заголовками. Изучение структурно-функциональных особенностей заголовков в желтой прессе представляет собой актуальную задачу, позволяющую выявить механизмы воздействия на массовое сознание и формирования общественного мнения.

Данное исследование делает акцент на анализе лингвистических и стилистических приемов, используемых в заголовках желтой прессы, и их влиянии на восприятие информации читателем. Есть множество способов благодаря которым раскручивается тема, но Особое внимание уделяется таким аспектам, как:

1. Гиперболы которые используются в таких заголовках повсеместно, ведь именно они создают сенсацию:

Пример: "ШОК! Звезда эстрады вышла замуж за инопланетянина!"

Анализ: Использование гиперболы : "ШОК!", "инопланетянин" создает ощущение сенсационности и побуждает читателя узнать подробности.

2. Эмоциональные слова для воздействия тесно граничат с манипуляцией, ведь используя эмоциональное вовлечение читателя жёлтая пресса лишь увеличивает масштаб новости и создаёт лишь больше слухов:

Пример: "Трагедия! Любимый актер миллионов погиб в страшной аварии."

Анализ: Слова "трагедия", "любимый", "страшной" вызывают у читателя сочувствие, страх и другие эмоции, усиливая воздействие заголовка.

3. Фразеологизмы для выразительности используются так же часто:

Пример: "Политик попался с поличным: все карты раскрыты!"

Анализ: Фразеологизм "попался с поличным" добавляет выразительности и образности заголовку, усиливая негативную коннотацию.

4. Скандальные темы для интереса которые актуальны на данный момент всегда пользуется популярностью, ведь люди достаточно любопытные существа и не пройдут мимо «раскрытой» тайны:

Пример: "Секреты личной жизни королевской семьи: измена, развод и борьба за наследство."

Анализ: Тема личной жизни знаменитостей, особенно с акцентом на скандальных подробностях, вызывает повышенный интерес у аудитории.

5. Анонимные источники для интриги в некотором роде создают искусственную картину мира:

Пример: "Инсайдеры сообщают: известная певица беременна от женатого олигарха."

Анализ: Ссылка на анонимные источники ("инсайдеры") создает атмосферу загадочности и интриги, побуждая читателя узнать как можно больше.

6. Риторические вопросы для интриги:

Пример: "Любовь или пиар?: тайный роман известной актрисы раскрыт!"

Анализ: Риторический вопрос "Любовь или пиар?" создает интригу и побуждает читателя задуматься о мотивах героев, вызывая интерес к материалу.

Функциональные особенности. Как мы уже поняли, заголовки важны для привлечения внимания и могут влиять на решение читателя прочитать статью, а также формировать предварительное мнение о ее содержании. Поэтому самыми яркими функциями является:

Привлечение внимания: Яркие, эмоционально окрашенные заголовки с использованием гипербол и сенсационных тем привлекают внимание читателей и выделяют издание среди конкурентов.

Формирование определенного восприятия информации: Заголовки в желтой прессе часто содержат оценочные суждения и эмоциональные

характеристики, формируя у читателя определенное отношение к описываемым событиям и персонам.

Манипуляция эмоциями и мнением аудитории: Играя на эмоциях читателей, желтая пресса формирует определенные стереотипы и влияет на общественное мнение.

Формирование и поддержание имиджа издания: Сенсационные заголовки становятся "визитной карточкой" желтой прессы, формируя ее имидж как источника скандальных новостей и развлечений

3. Влияние на общественное мнение: Заголовки желтой прессы могут исказить реальность, используя сенсационные утверждения для привлечения внимания. Это может привести к распространению дезинформации и формированию предвзятого общественного мнения. Примеры включают преувеличение событий, создание фейковых новостей и эмоциональное воздействие на читателей. Важно отметить, что такие подходы не только формируют недоверие, но и порождают серьезные социальные последствия, такие как распространение фейковых новостей, усиление социальной тревожности и разжигание межгрупповой напряженности. Например, недавно был случай, когда желтая пресса активно распространяла информацию о якобы существующей угрозе от определенной группы мигрантов, что привело к волне ксенофобии и насилия. Заголовки типа "Мигранты угрожают национальной безопасности" способствуют созданию и поддержанию таких социальных настроений, чреватых реальными действиями против невинных людей.

Паттерны привлечения внимания: Заголовки привлекают внимание через: Интригу: "Вы не поверите, что звезда N сделала со своим лицом!" (побуждает к прочтению, чтобы узнать сенсационную информацию)

"Тайна рождения ребенка N наконец раскрыта!" (игра на любопытстве читателя)

Обещания: "Как похудеть на 10 кг за неделю без диет и упражнений!" (обещание нереалистичных результатов, привлекательность для целевой аудитории)

"Секретный рецепт молодости от голливудских звезд!" (обещание эксклюзивной информации)

Вопросы: "Кто станет следующим президентом?" (интрига, актуальность, побуждение к чтению)

"Где найти идеального мужчину?" (обращение к интересам целевой аудитории, обещание решения проблемы)

Списки: "10 самых богатых людей мира" (конкретность, любопытство, возможность быстрого ознакомления)

"5 признаков того, что ваш партнер вам изменяет" (практическая информация, игра на страхах и неуверенности)

Юмор: "Политик N околдовался на публике: видео, которое заставит вас смеяться до слез!" (развлечение, использование неудач других для поднятия настроения читателей)

"Звезда N вышла на красную дорожку в платье из мусорных пакетов!"
(юмор, абсурдность ситуации)

Актуальность: "Коронавирус: новая волна эпидемии?" (использование актуальных тем и страхов общества)

"Результаты выборов: кто победил?" (оперативное освещение важных событий)

7. Авторитет: "Ученые доказали: кофе продлевает жизнь!"
(использование авторитета науки для подтверждения информации)

"Известный психолог рассказывает, как найти свою любовь" (экспертное мнение, доверие к авторитету)

Анализ этих примеров показывает, как желтая пресса использует различные паттерны для привлечения внимания читателей. Эти заголовки апеллируют к эмоциям, любопытству, желанию получить практическую пользу или просто развлечься.

5. Сравнительный анализ: Вкратце, заголовки желтой прессы часто более сенсационны и эмоционально окрашены, в то время как серьезные издания предпочитают точность и объективность. Это влияет на восприятие читателя и доверие к информации. Для наглядности сравним заголовки на одну и ту же тему в разных типах изданий :

Тема: Известный политик был замечен на отдыхе в дорогом курорте.

Желтая пресса:

"Шок! Политик N прожигает народные деньги на роскошном курорте!"

"Лицемерие политика N: призывает к экономии, а сам отдыхает как миллионер!"

"Эксклюзивные фото! Политик N застукан с любовницей на Мальдивах!"

Особенности:

Эмоционально-оценочная лексика: "шок", "прожигает", "лицемерие", "эксклюзивные".

Преувеличения и искажения: нет доказательств, что политик тратит "народные деньги".

Фокус на скандале и личной жизни: акцент на "любовнице", а не на самом факте отдыха.

Цель: вызвать возмущение, осуждение, недоверие к политику.

Серьезное издание:

"Политик N провел отпуск на Мальдивах"

"Отдых политика N вызвал общественный резонанс"

Особенности:

Нейтральная лексика: изложение фактов без эмоциональной оценки.

Фокус на событии: сообщение о факте отдыха, возможно упоминание о реакции общественности.

Типы заголовков:

Сенсационные: преобладают в желтой прессе, цель – привлечь внимание, шокировать, вызвать сильные эмоции. Часто преувеличивают

факты, "Звезда Голливуда найдена мертвой в собственном доме!" (гипербола, эмоциональная лексика, шокирующий эффект)

"Секретная диета звезд, которая поможет вам похудеть на 10 кг за неделю!" (преувеличение, обещание нереалистичных результатов, привлекательность для целевой аудитории).

Информационные: встречаются реже, дают краткое представление о теме материала, но могут быть сформулированы в сенсационном стиле.

Оценочные: содержат явную оценку событий или персонажей, используют эмоционально окрашенную лексику, формируют у читателя определенное отношение к теме.

2. Синтаксические конструкции:

Вопросительные предложения: создают интригу, побуждают читателя искать ответ в материале.

Восклицательные предложения: усиливают эмоциональный эффект, передают удивление, возмущение, восторг.

Номинативные предложения: лаконичные, интригующие, часто используются для сенсационных заголовков.

Эллиптические предложения: опускают часть информации, создают эффект недосказанности, интриги.

3. Графическое оформление:

Крупные, яркие шрифты: привлекают внимание, делают заголовок заметным.

Контрастные цвета: усиливают визуальный эффект, выделяют заголовок на фоне других материалов.

Нестандартное расположение: нарушение привычной структуры верстки привлекает внимание, интригует читателя.

Подводя итог, приходим к основным выводам: Заголовки желтой прессы обладают уникальными структурно-функциональными характеристиками, направленными на привлечение внимания, создание сенсации и воздействие на эмоции читателя. Они часто используют: эмоционально-оценочную лексику, преувеличения и искажения, фокус на скандалах и личной жизни, игру слов, рифму, провокацию, различные синтаксические конструкции.

Такие заголовки играют на когнитивных искажениях, эмоциональном заражении и конформизме, формируя у читателя определенное восприятие информации и манипулируя его эмоциями.

Основным практическим значением является повышение медиаграмотности, развитие критического мышления, использование знаний о заголовках:

"Как делать можно": Создатели контента могут использовать некоторые приемы привлечения внимания в умеренной форме, не нарушая этических норм и не искажая информацию.

"Чего избегать": Сенсационности, эмоциональных манипуляций, преувеличений и искажений фактов, чтобы сохранить доверие аудитории

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Дейк, Т. А. ван. (1989). Язык. Познание. Коммуникация: сборник работ / Т.А. ван Дейк; сост. В.В. Петрова; пер. с англ. под ред. В.И. Герасимова; вступ. ст. Ю.Н. Караулова, В.В. Петрова. - Москва: Прогресс. - 310 с.

2 Myers, D. G. (2010). Social Psychology. - New York: McGraw-Hill Higher Education. - 560 с. ISBN 0071088008

3 Тертычный, А. А. (2000). Жанры периодической печати: учебное пособие. - Москва: Аспект Пресс. - 310 с. ISBN 5-7567-0251-2

УДК 659.123.4

Рахметуллиanova А.

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация: Данная статья посвящается исследованию лексических средств выразительности в рекламных текстах.

Особое внимание обращено на определение функций и анализу языковых особенностей.

Рассматривается важность правильного использования лексических единиц для создания ярких и запоминающихся образов, с учетом культурных особенностей. В публикации затрагивается тема психологии воздействия рекламных текстов на подсознание, а также восприятия их человеком.

Ключевые слова: реклама, рекламные тексты, лексические средства выразительности, язык рекламы;

Актуальность данной статьи обуславливается тем, что реклама играет ключевую роль в формировании образа продукта или услуги у потребителей. Изучение лексических средств, используемых в рекламных текстах, позволяет понять, каким образом слова и выражения влияют на восприятие потребителями, как адаптировать рекламные тексты к специфике каждой аудитории, учитывая культурные нюансы и предпочтения, применение каких средств может создать яркие и запоминающиеся образы.

Это помогает маркетологам и рекламистам создавать более привлекательные и убедительные тексты, которые способствуют продвижению товаров и услуг.

Цель нашей работы: исследовать лексические особенности современной рекламы

Реклама в современном мире играет ключевую роль в развитии рыночной экономики и служит важным элементом в современной торговле. Она неотъемлемо связана с маркетинговыми стратегиями предприятий и

оказывает социально-культурное и психологическое воздействие на общество (Макаровская Н.В.). Важно рассматривать особенности стиля текстов, опираясь на рекламный объект, а также, определяя точную целевую аудиторию (Слойцева Е.В.). Раскрытие темы рекламного дискурса с анализом системы вербальных средств, характерных для современных рекламных средств (Куликова Е.В.). Исследование лингвистических особенностей англоязычных и русскоязычных рекламных текстов, с вычленением разных коммуникативных моделей, предоставляет возможность для сравнения данных стратегий. (Андреева Н.П., Сидлова А.Ю.). И главное, какое влияние оказывает лексика на восприятие рекламы (Дурицкая Н.К.) [1-5].

Научная новизна - статья предоставляет ценную информацию о прагматической рекламной коммуникации. Подробно описаны виды лексических средств выразительности и изобразительно-выразительных средств языка, подчеркивается их прагматическая направленность.

Освещается тема выбора лексики, которая варьируется в зависимости от культуры. Новизна заключается в анализе того, как рекламодатели адаптируют лексический выбор для кампаний. Рекламодатели часто используют неологизмы (новые слова), чтобы дифференцировать свои продукты.

Подводя итог, научная новизна этого исследования заключается в раскрытии сложной сети лексических вариантов в рекламных текстах. Тщательно подбирая словарный запас, лингвисты и маркетологи получают ценные инструменты для создания убедительных сообщений, которые находят отклик у различных аудиторий.

Практическая значимость – приобретение знаний об особенностях и функциях лексических средств выразительности может улучшить практическую подготовку копирайтеров и специалистов по рекламе.

Полученные в результате этого исследования данные могут быть применены в рекламных агентствах для повышения эффективности рекламного воздействия. Понимая описанные в статье нюансы, рекламодатели могут более эффективно адаптировать свои сообщения к своей целевой аудитории.

Данная работа подходит для первого ознакомления, также статья может служить опорой для будущих статей и научных исследований по тематике язык рекламы.

Рекламные тексты – это обязательная часть любого рекламного кампейна, выполняющий информативную функцию, т.е. описание и/или рассказ о определенном продукте или услуге. Основной целью служит продвижение и продажа рекламируемого объекта.

В процессе социологического опроса, проведенного среди учащихся Восточно-Казахстанского университета им.Сарсена Аманжолова, в рамках данной статьи, были получены данные о источниках получения рекламы. По результатам 75% анкетированных встречают рекламу чаще всего на просторах

интернета, в частности в социальных сетях, следовательно анализируемые рекламные тексты были отобраны из социальных сетей.

Акцентируя внимание на написании хорошего рекламного текста, можно выделить основные средства улучшения качества промоушена, например правильное и эффективное использование лексических средств выразительности и изобразительно-выразительных средств языка, как эпитеты, метафоры, олицетворения, сравнения и др. Следующее – это полноценное понимание и ориентация по культурной, к тому же и гендерной структурах выбранного социума. Важно понимать, как именно слова могут влиять на сознания людей, для этого необходимо разобраться с психологической составляющей лексикологии.

Приведем примеры для наглядного разбора.

Самым используемым тропом являются эпитеты. Эпитет – образное определение, дающее дополнительную художественную характеристику.

Эпитеты могут усилить образность текста, помогая покупателям более ярко представить продукт или обстановку, кроме того создаётся уникальная атмосфера и настроение в тексте.

Эпитеты часто вызывают эмоции, которые являются важной движущей силой поведения потребителей. Она не только описывает характеристики, но и вызывают эмоциональный отклик. Этот эмоциональный резонанс может сделать продукт более привлекательным и убедительным, чем просто фактическая информация.

В обязательном порядке эпитет должен соответствовать тону и стилю остального текста. Чрезмерно высокопарный эпитет в простом повествовании может показаться неуместным.

Печенье McVitie's - это настоящее удовольствие в каждом кусочке. С богатым вкусом и идеальным сочетанием хрустящего печенья и нежного крема. (Реклама британского бренда закусок McVitie's)

Витаминный заряд для твоего иммунитета! (Реклама витаминизированного напитка Riksamín C Vitamin)

Приправы от "3 желания" - это идеальный букет пряностей, специй и зелени, дарящий идеальный вкус и аромат любому блюду. (Реклама бренда по производству соусов, консервов и приправ «3 желания»)

Метафора – скрытое сравнение; наделение одного объекта свойствами или признаками другого.

Метафора должна соответствовать тематике и перекликаться с контекстом, в котором она используется. Необходимо использовать метафоры, которые знакомы целевой аудитории, чтобы они могли легко их понять и соотнести с потребностями. Правильный подбор метафоры, которая передает тон и эмоции, которые вы хотите выразить, будут вызывать эмоции и из чего следует дальнейшая покупка рекламируемого объекта.

Правильнее будет избегать слишком часто используемых метафор. Свежие метафоры более эффективны и привлекательны.

Alpen Gold Max Fun – поймай взрывной вкус драйва! (Реклама бренда кондитерских изделий Alpen Gold)

Погрузитесь в океан свежести и яркости с Компотай! (Реклама напитков бренда Компотай)

Лови яркий тропический вайб, который ближе, чем кажется. Открывай ORBIT Refreshers и наслаждайся вкусом и свежестью. (Реклама бренда жевательных резинок Orbit)

Многократно встречаются олицетворения. Олицетворение – это наделение неодушевленных предметов признаками и свойствами человека.

Тут речь идёт о оживлении продукта, его можно наделить характером и создать запоминающийся образ. Олицетворение может помимо этого добавить элемент развлечения, сделав рекламу более необычной и исключительной.

Можно оценить обостренные точки внимания потребительской аудитории. Исходя из данных образов, приступать к созданию продающихся текстов.

Прием олицетворения ориентированное на социальные и культурные особенности общества всегда должно осуществляться с уважением и деликатностью. Крайне важно избегать стереотипов и оскорбительных образов, поскольку это может привести к причинению вреда и недопониманию.

Такое знакомство может создать у потребителя чувство доверия и комфорта, делая его более восприимчивым к рекламному сообщению.

Позвольте каждой чашке чая Piala Gold принести в ваш дом моменты уюта и традиций. (Реклама бренда чаёв Piala);

Варенье из клубники так приятно поест зимой, оно ароматное, напоминает о лето, и просто очень вкусное! (Реклама продукта торговой марки Мартин);

Мечтаете, чтобы пол всегда был идеально чистым, не прилагая усилий? Пылесос Tefal X-plorer Serie 75 S исполнит вашу мечту! (Реклама марки бытовой техники и посуды);

Нередко используются сравнения. Сравнение – это сопоставление одного предмета или явления с другим, придающее описанию особую образность, наглядность и изобразительность.

Сравнения в рекламе создают мысленные ориентиры для потребителей. Когда продукт сравнивается с известным конкурентом или общепринятым стандартом, это устанавливает точку отсчета, которую потребители используют для оценки ценности продукта. Выгодно сравнивая продукт с другими, рекламодатели могут повысить его ценность.

Ментальный лексикон играет решающую роль в принятии решений. Сравнения в рекламе могут обойти рациональный анализ и сформировать подсознательные предпочтения. Со временем эти предпочтения могут влиять на поведение потребителей, о чем они даже не подозревают.

Быстрее молнии могут быть только наши курьеры. (Реклама курьерской службы Glovo);

Danonino - в два раза больше кальция, чем в молоке! (Реклама серии кисломолочных продуктов для детей);

В рекламных текстах часто используется гипербола. Гипербола - образное выражение, состоящее в непомерном увеличении размер, силы, значения изображаемого объекта.

Рекламодатели часто используют гиперболу, чтобы создать ощущение срочности, важности или превосходства своих продуктов или услуг, стремясь повлиять на решения потребителей.

Это мощный инструмент, который позволяет добавлять драматизма, акцента и юмора в свои тексты, используя гиперболу, мы намеренно преувеличиваем что-либо, чтобы произвести впечатление или привлечь внимание.

Взрывной вкус Alpen Gold Max Fun вытолкнет тебя за орбиту привычного (Реклама бренда кондитерских изделий Alpen Gold);

Ресницы до небес - это твои ресницы после Sky High. (Реклама продукта косметического бренда Maybelline);

С A'SU VO каждый день - это путешествие за грань обыденности. (Реклама воды Asu);

Максимально часто используемое лексическое средство выразительности – это антоним. Антонимы – слова, противоположные по лексическому значению.

Использование антонимов выделяют контрастные черты продукта.

В рекламе использование антонимов может подчеркнуть различия между продуктом и его конкурентами или между текущим состоянием потребителя и улучшенным состоянием, предлагаемым продуктом и т.д.

Антонимы могут вызывать эмоциональный отклик, предлагая четкий выбор между двумя противоположностями. Это может привести к подсознательному эмоциональному вложению в продукт, поскольку потребители могут почувствовать необходимость отойти от негативного и переключиться на позитивное.

Более того, контраст, создаваемый антонимами, также может выделить рекламу в многолюдном рекламном пространстве, быстро привлекая внимание потребителя и обеспечивая четкое и запоминающееся сообщение. Этот метод может быть особенно эффективен в современной быстро меняющейся медиа-среде, где потребители часто подвергаются информационной бомбардировке и могут сознательно не обрабатывать каждую рекламу, которую они видят.

К примеру, Минимум снаружи, максимум внутри.

Лаконичная форма и эффективный состав - такова формула продуктов The Act, которые вдохновляют на уход и заботу о себе. (Реклама бренда косметических средств The Act)

Более хрустящая снаружи, а внутри мягкая (Реклама заведений быстрого питания Burger King);

Маленькая коробочка, большое удовольствие - Raffaello всегда удивляет своим изысканным вкусом. (Реклама марки конфет Raffaello)

Синонимы – это слова одной части речи, разные по форме, но имеющие одинаковое или близкое значение.

Разные слова имеют разную коннотацию и эмоциональный вес. Это тонкое различие может повлиять на восприятие и эмоциональную реакцию потребителя на продукт.

Синонимы также могут использоваться для адаптации рекламных текстов к различным культурам или регионам, что делает рекламу более понятной и эффективной на различных рынках.

Чтобы сделать сообщение ясным и лаконичным, синонимы могут заменять повторяющиеся слова, поддерживая интерес читателя и выделяя ключевые моменты.

В цифровой рекламе использование синонимов может помочь в поисковой оптимизации. Это позволяет включать различные релевантные ключевые слова, которые потенциальные клиенты могут использовать в своих поисковых запросах.

Оригинально, неповторимо, остро. О да, мы про наш вкус Томат «спайси» гренки. (Реклама бренда сухариков Flint);

Спелость, сочность, яркость, вкус - это всё о питьевых йогуртах Эмиль (Реклама марки молочных продуктов Эмиль);

Нежная текстура, тающая во рту, и потрясающий вкус (Реклама компании по производству пончиков Krispy Kreme);

Активно применяются неологизмы. Неологизм - новое слово или выражение, а также новое значение старого слова.

Использование неологизмов в рекламных текстах - это творческая стратегия привлечения внимания и передачи ощущения новаторства и современности. Неологизмы могут выделить бренд среди конкурентов благодаря использованию уникального и запоминающегося языка, который потребители начинают ассоциировать именно с ними, повышая идентичность бренда.

Новые и необычные слова вызывают любопытство и могут заинтересовать потребителей, побуждая их узнать больше о продукте или бренде. Вместе с тем запоминаются с большей вероятностью.

Неологизмы часто отражают текущие культурные тенденции и социальные движения, благодаря чему бренд выглядит более актуализированным и современным.

А вы знали почему наша сметана такая замуррчателльная? (Реклама бренда молочной продукции Простоквашино);

Среди ветров и степей Казахстана вспыхнул вихрь вкуса, когда в меню Додо появились Наруто-Пицца и Запечатанный Додстер! (Реклама сети ресторанов быстрого питания Додо Пицца);

Время Лаймить! (Реклама газированного напитка Lime Time)

Встречаются также фразеологизмы. Фразеологизм - устойчивое сочетание слов, которое выражает целостное значение и по функции соотносится с отдельными словом.

Фразеологические единицы часто являются хорошо известными выражениями в рамках определенной культуры, которые могут создать ощущение знакомства и доверия у аудитории. Часто несут в себе эмоциональные коннотации, например, выражение, вызывающее ностальгию или чувство счастья, может сделать продукт более привлекательным.

Рекламодатели иногда модифицируют фразеологизмы или играют с ними, чтобы создать остроумный или юмористический эффект, который может сделать рекламу более интересной и запоминающейся.

Знакомые выражения легче запоминаются. Используя фразеологические единицы, рекламодатели могут сделать свои сообщения более запоминающимися, что может повлиять на потребителей при принятии ими решения о покупке

Начнём с чистого листа? Новая очищающая маска для лица The Act работает как бьюти-ластик против несовершенств кожи. (Реклама косметического бренда The Act);

Да, наши крылья сводят с ума! (Реклама заведений быстрого питания Burger King);

ZEEKR - любовь с первого километра. (Реклама бренда электромобилей Zeekr);

Благодаря специальной тёрке из нержавеющей стали вы сможете шинковать капусту для свежего дачного салата в два счета. (Реклама сети магазинов посуды Fissman);

Резюмируя можно сделать выводы о наиболее популярном и используемом лексическом средстве выразительности. Опрошенные по результатам социологического исследования чаще всего встречают эпитеты и неологизмы, а также дополнительные вопросы привели к такому заключению, что эффективность этих лексических средств выразительности соответствуют их распространенности. Рекламодатели используют эпитеты для создания ярких и запоминающихся образов своей продукции. Эти выразительные описания вызывают ассоциации и помогают потребителям сформировать мысленное представление о рекламируемых товарах. Неологизмы, или новые слова, стали широко использоваться в рекламных текстах благодаря их способности привлекать внимание и лаконично передавать новые идеи.

Реклама процветает благодаря позитиву. Лексика с положительной коннотацией играет ключевую роль в создании привлекательного сообщения. Такие слова часто используются для того, чтобы вызвать благоприятные ассоциации с продуктом или услугой, они находят отклик у потребителей, подчеркивая качество, привлекательность и уникальность продукта.

Копирайтеры в рекламе сродни лингвистическим фокусникам. Они искажают слова, чтобы привлечь внимание. Язык рекламы процветает благодаря переосмыслению. Он постоянно адаптируется, создавая новые

формы. Создают запоминающийся и привлекающий внимание контент, который выделяется из толпы. Но несмотря на креативность, рекламный текст должен оставаться узнаваемым. Потребители должны мгновенно распознать в нем рекламу. Баланс заключается в том, чтобы привнести креативность и при этом придерживаться основных характеристик, обеспечивающих эффективность. Лексические средства выразительности в рекламных текстах – это динамичное сочетание креативности, позитивности и стратегического использования лексики.

Исходя из вышеперечисленного, исследование лексических средств выразительности в рекламных текстах играет ключевую роль в их эффективности и воздействии на аудиторию. Лексические средства помогают создавать яркие образы, а определенные слова могут вызывать ассоциации с позитивными или желаемыми характеристиками продукта у потребителей. К тому же позволяет адаптировать язык рекламы под конкретную целевую аудиторию.

В итоге, изучение лексических средств выразительности помогает создавать более убедительные, запоминающиеся и целевые рекламные тексты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Андреева Н.П., Сидлова А.Ю. Лингвостилистические особенности англоязычных и русскоязычных рекламных текстов – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvostilisticheskie-osobennosti-angloyazychnyh-i-russkoyazychnyh-reklamnyh-tekstov/viewer>
- 2 Дурицкая Н.К. Лексические особенности англоязычных рекламных текстов – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/leksicheskie-osobennosti-angloyazychnyh-reklamnyh-tekstov>
- 3 Куликова Е.В. Языковые средства подачи информации в рекламных текстах – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovye-sredstva-podachi-informatsii-v-reklamnyh-tekstah/viewer>
- 4 Макаровская Н.В. Социология функции современной рекламы: особенности и факторы противодействия их реализации // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. - 2008. – No8. - С.1-С.9
- 5 Слойцева Е.В. Язык рекламы и лингвостилистические особенности рекламного текста – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-reklamy-i-lingvostilisticheskie-osobennosti-reklamnogo-teksta/viewer>

СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ «АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ»	
Артамонова В.В. ЦЕННОСТИ ЖЕНСКОГО МИРА В ДВУХ СОВРЕМЕННЫХ РАССКАЗАХ /АННА МАТВЕЕВА И МАЙЯ КУЧЕРСКАЯ/	3
Ананьева С.В., Бурцева А. СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: ПРОБЛЕМЫ, ТЕКСТ, ДИАЛОГ	9
Касенов С.Т. ДӘСТҮРЛІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДЕГІ ОЙ МЕН ТІЛ ҰСТОРТУ ТӘСІЛДЕРІ	13
Алдабергел А.С., Касенов С.Т. КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТҮСІНДІРУДЕГІ РИТОРИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР	22
Амангельды А.А. СИСТЕМА ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ Л. ПЕТРУШЕВСКОЙ	24
Бакимбаева М.З. СОЗВУЧИЕ ДВУХ ВЕЛИКИХ ПОЭТОВ	29
Барбосынова К.Т. ТОЛҒАУДЫҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ	32
Бурцева А.Н. ПРОБЛЕМЫ РЕЦЕПЦИИ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ	37
Вашилова А.С., Абдрахманова К.А., Полторжицкая Г.И. «ТОБОЙ ПРОЛОЖЕН СЛАВНЫЙ ПУТЬ. ТАК ПОКОРИСЬ, ПОЭТ, СЕЙ ДОЛЕ...»: ГАРМОНИЯ МУДРОСТИ И ДЕТСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ В ПОЭЗИИ ВЛАДИМИРА СМЕТАНИНА	42
Демченко Л.Н. ТВОРЧЕСТВО ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В ОЦЕНКЕ Г.Д. ГАЧЕВА	51
Дик А.С. МОТИВ САМОУБИЙСТВА В ДРАМАТУРГИИ ЧЕХОВА	57
Домалатова Г.Т. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПРОЗЫ НАЧАЛА ХХІ ВЕКА	62
Домалатова Г.Т. СОВРЕМЕННАЯ МОЛОДЕЖНАЯ ПРОЗА: К ПРОБЛЕМЕ ЖАНРОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	67
Дронсейка Р.П. ПОНЯТИЕ «ДОМИНАНТЫ» В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ	74
Евдокимова А. АНТИВОЕННАЯ ТЕМАТИКА В РОК-ПОЭЗИИ ВИКТОРА ЦОЯ И ЕГОРА ЛЕТОВА	80
Жабел М., Сейпутанова А.К. «ҚҰТТЫ БІЛІГ» - ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ	86
Жакишева М.К. КРИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В. БАДИКОВА	90
Жакишева М.К. ЛИТЕРАТУРНЫЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В ПОВЕСТИ В. БАДИКОВА «Я ИЩУ ТЕБЯ»	96
Қадырханова Қ.М., Сейпутанова А.Қ. ЖОО-ДА ДРАМА ЖАНРЫН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ - ӘДІСТЕМЕЛІК СИПАТЫ	100

Қадырханова Қ.М., Сейпутанова А.Қ. Р. НҰРҒАЛИДЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	105
Казакова В. ТЕМАТИЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ТЕКСТОВ ИСПОЛНИТЕЛЯ MIYAGI (АЗАМАТА КУДЗАЕВА)	110
Картаева У.М., Рахметова Р.С. МАРАТ ҚАБАНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ӨЛКЕ ӘДЕБИЕТІНДЕ ОҚЫТУ	116
Ладзина Н.А., Рахимова А.А. КРОССКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРЫ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА И ОСОБЕННОСТИ ЕЁ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ И ПСИХОТЕРАПИИ	120
Маратқызы А., Сейпутанова А.К. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ-СТИЛЬДІК ІЗДЕНІСТЕР	127
Минан Б., Касенов С.Т. ПОСТМОДЕРНИЗМНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ	131
Момбаева К.Ж. ВОПРОС О КАТЕГОРИИ «НАРРАТОР»	139
Момбаева К.Ж. К ПРОБЛЕМЕ РАЗГРАНИЧЕНИЯ КАТЕГОРИЙ «ОБРАЗ АВТОРА» И «ОБРАЗ НАРРАТОРА»	145
Мусабаева Г.К. АРХЕТИПЫ БЫТИЯ: СИМВОЛИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СОДЕРЖАНИЯ ПОВЕСТИ С. САНБАЕВА «КОГДА ЖАЖДУТ МИФА»	150
Нағыманова Н.А., Ананьева С.В. СВОЕОБРАЗИЕ ЖАНРА ПОВЕСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛИЛИ КАЛАУС	157
Садыкова Н.А. ПАРАЛЛЕЛИ ТВОРЧЕСТВА С. ЕСЕНИНА И П. ВАСИЛЬЕВА (НА ПРИМЕРЕ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ)	166
Салимова З.А., Ананьева С.В. НАУЧНОЕ И ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ш. ЕЛЕУКЕНОВА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ	173
Салимова Ж.М., Касенов С.Т. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ОРНЫ	178
Серікболқызы Ә., Сейпутанова А.Қ. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС –ТӘСІЛДЕРІ	181
Серікболқызы Ә., Сейпутанова А.Қ. XX ҒАСЫРДЫҢ 1950-70 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ	185
Симбаева С., Байбатанова Ф. ӘДЕБИ МҰРАНЫ САҚТАП, ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ИНТЕРМӘТІННІҢ ҚЫЗМЕТІ	188
Султанова Ж.Т., Ананьева С.В. ОБРАЗЫ ПРИРОДЫ В ЛИРИКЕ РИММЫ АРТЕМЬЕВОЙ	193
Тайкенова Г.С., Ананьева С.В. АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЙ АВТОР В КНИГЕ Б. ГАБДУЛЛИНА «СИЗО»	200
Турысбаева М.Б. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ	205
Турысбаева М.Б. ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТІНІҢ РӨЛІ	209

Хисамиддинова Ж.Т., Ананьева С.В. ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО САМОСОЗНАНИЯ В «ЖЕНСКОМ ПИСЬМЕ» Н. ЧЕРНОВОЙ И Т. ФРОЛОВСКОЙ 213

СЕКЦИЯ «АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИКИ»

Алдаберген А.С., Касенов С.Т. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ РИТОРИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	219
Алдангорова А.Ә., Касенов С.Т. РИТОРИКАЛЫҚ КЕҢІСТІКТІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ	221
Бақытжанова А., Айтмукашова А.А. АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ	225
Боранхан Б.Б. МӘДЕНИ-ТІЛДІК ИНТЕГРАЦИЯ ТЕОРИЯЛАРЫ	227
Боранхан Б.Б. МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ТІЛДІ ОҚЫТУҒА ӘСЕРІ	232
Вернер Д. ВЛИЯНИЕ НЕКОРРЕКТНОЙ ЛОКАЛИЗАЦИИ ВИДЕОИГР НА ЯЗЫК ОБЩЕНИЯ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ОНЛАЙН-СООБЩЕСТВ	236
Еркебұланова Б., Айтмукашова А.А. ӘЙЕЛ АДАМДАРДЫҢ СӨЙЛЕУІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ГЕНДЕРЛІК МАРКЕРЛЕР	245
Жаксыбаева Ж.С., Бияров Б.Н. ҒАЛЫМ ӨМІРЗАҚ АЙТБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖАСАЛУ КӨЗДЕРІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	248
Жаксыбаева Ж.С., Бияров Б.Н. ӨМІРЗАҚ АЙТБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	253
Жантемирова Г.С. ҰЛТТЫҚ ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАР АТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК-ӘДІСТЕМЕЛІК СИПАТЫ	258
Задахан М.Б., Касенов С.Т. АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІК ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ	265
Калыкова С.З. ҚАЗІРГІ ТІЛ САЯСАТЫН, ОНЫҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІН, РЕСМИ ҚҰЖАТТАР МЕН ЗАҢНАМАНЫ ТАЛДАУ	267
Калыкова С.З. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХЫНА ШОЛУ	272
Каратаева А.Ж. ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ Т.ЖАНҰЗАҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН МЕКТЕБІ	277
Келенова А. Е.ЖАНПЕЙІСОВТИҢ ТІЛІ БІЛІМІ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ	280
Қойшыбекова Н.Қ., Касенов С.Т. ЖҰРТШЫЛЫҚ АЛДЫНДАҒЫ СӨЗ ШЕБЕРЛІГІНІҢ НЕГІЗДЕРІ	286
Қойшыбекова Н.Қ., Касенов С.Т. РИТОРИКА ПӘНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	289
Мошанова Ә.Қ. АХМЕДИ ЫСҚАҚОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ	291

Мошанова Ә.Қ. АХМЕДИ ЫСҚАҚОВТЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ	296
Ниязбаева Н.Н. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЛЕКСИКОГРАФИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	301
Ниязбаева Н.Н. ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ	306
Нугыбаева А.Б., Бияров Б.Н. Ә.ҚАЙДАР – ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ БІЛГІРІ	309
Оразбекова А.Б. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН МЕНГЕРУІНДЕГІ НЕГІЗГІ ҚАТЕЛІКТЕРІ	312
Оразбекова А.Б. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫН ИГЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	317
Сембі А., Айтмукашова А.А. КОНВЕРСИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР	321

СЕКЦИЯ «ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИИ»

Аргунова Т.В. РАЗВИТИЕ НАВЫКА АНАЛИЗА ТЕКСТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСПЛОШНЫХ И КРЕОЛИЗИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ	324
Асавбаева Г.Б. РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ВИДЕОСЮЖЕТОВ КИНОЖУРНАЛА «ЕРАЛАШ»	331
Ахметова Ж.Б. РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГА	337
Байбатанова Ф.И. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	344
Байгонова Ж.К., Сейпутанова А.Қ. ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕНГЕРТУДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ Қ.О.БІТБАЕВАНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ	349
Бибосинова Г.Т. ӘЙЕЛ – АНА БЕЙНЕСІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	354
Бибосинова Г.Т. ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖҮЙЕСІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ	360
Будникова Н.Н., Полторжицкая Г.И. К ВОПРОСУ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН	367
Доненбай Ж. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	375
Ережепова С. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ	379

Желдыбаева Н.Т. ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ	384
Задаева А.А., Жумагулова В.И. О СОДЕРЖАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ «РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА» В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ	389
Ибраева Д.А., Сейпутанова А.К. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІНІҢ БҮГІНГІ ӘДІСТЕМЕ САЛАСЫНДАҒЫ ОРНЫ	395
Изгуттинова Р. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЫНТАСЫ МЕН ОҚУ ТАБЫСТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	399
Имамбаева Ж.Е. ОҚЫТУ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗІЛМЕЙТІН СЫНЫПТАРДА МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ	405
Искандер А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ И ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	411
Кабдрахманова А.Б. ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТАРИХ ПӘНІНЕН БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНУ	416
Кабдрахманова Т.Т. КОМАНДАЛЫҚ ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ	421
Кадырова А.М. КӨПҰЛТТЫ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	426
Кадырова А.М. КӨПҰЛТТЫ СЫНЫПТА ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ КЕДЕРГІЛЕР	430
Касенова М., Сейпутанова А.К. АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ	433
Касымканова С.О. ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ	436
Қызырхан Қ. КОМ-МОДЕЛЬДІҢ ТҮСІНІГІ МЕН КОМПОНЕНТТЕРІ	442
Қызырхан Қ. КОМ-МОДЕЛЬДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ	447
Мажинова Г.Б. ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ТҮСІНІГІ, ОЛАРДЫҢ ОҚУ ҮШІН МАҢЫЗЫ	451
Мәлікова М., Келгембаева Б.Б. ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	457
Муканов Б.Ш., Касенов С.Т. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ХХ ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУ	461
Муканов Б.Ш., Касенов С.Т. ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ	464
Набиева Ш.Қ., Адайханова А.Т., Омариева Л.А. ҚАЗІРГІ ЖОҒАРЫ БІЛІМ: МӘСЕЛЕЛЕРІ, ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, БОЛАШАҒЫ	468
Набиева Ш.Қ., Омариева Л.А. ҮШТІЛДІ ОҚЫТУДА ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ	475

Омариева Л.А., Набиева Ш.Қ., Адайханова А.Т.	479
ӘДЕБИЕТТАНЫТҚЫШ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІ	
Sabitova Sh.A., Bukhina S.B. ABOUT INTERACTIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND FRENCH LANGUAGES TO INTERNATIONAL AFFAIRES STUDENTS	483
Социалова Н.Е., Келгембаева Б.Б. ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	491
Торгузова И.Н. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ К.О. БИТИБАЕВОЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ	498
Хамидуллаева Б.А. МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	502

СЕКЦИЯ «ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ЖУРНАЛИСТИКИ»

Баирбеков Э. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТАФОРЫ В ПУБЛИЦИСТИКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ПРЕССЫ)	505
Бекбосынова Г.А., Берикболова А.Ж. ЦИФРЛЫҚ МЕДИАНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ	508
Галкина Т.В. ОСОБЕННОСТИ РЕЦЕПЦИИ КРИМИНАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ КАЗАХСТАНСКОЙ АУДИТОРИЕЙ	514
Гурин С. PR-ТЕХНОЛОГИИ И СМИ	519
Джилкибаева А. УЧЕБНЫЙ ФИЛЬМ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ	521
Кабдоляхатова А.А. СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАГОЛОВОЧНЫХ КОМПЛЕКСОВ В ЖЕЛТОЙ ПРЕССЕ	527
Рахметулланова А. ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ	533